

WOJCIECH MORAWSKI

**ZARYS
POWSZECHNEJ
HISTORII
PIENIĄDZA I
BANKOWOŚCI**

WOJCIECH MORAWSKI

**ZARYS POWSZECHNEJ
HISTORII PIENIĄDZA
I BANKOWOŚCI**

Spis treści

Wstęp	8
Część I	11
Rozdział 1 Doświadczenia starożytne	11
Rozdział 2 Średniowiecze	26
Rozdział 3 Hiszpańskie srebro	42
Rozdział 4 Pierwsze stulecie pieniądza papierowego	57
Rozdział 5 Era Gold Standard	73
Rozdział 6 I wojna światowa i próba powrotu do Gold Standard	97
Rozdział 7 Wielki kryzys i zwrot w sprawach monetarnych	114
Rozdział 8 Bretton Woods	132
Rozdział 9 Monetaryzm i globalizacja	151
Część II	169
Rozdział 1 Wielka Brytania, imperium brytyjskie i państwa sukcesyjne	169
Rozdział 2 Stany Zjednoczone	189
Rozdział 3 Francja, imperium francuskie i państwa sukcesyjne	196
Rozdział 4 Hiszpania, imperium hiszpańskie i państwa sukcesyjne	207
Rozdział 5 Portugalia, imperium portugalskie i państwa sukcesyjne	210
Rozdział 6 Ameryka Łacińska	213
Rozdział 7 Holandia, imperium holenderskie i państwa sukcesyjne	229
Rozdział 8 Belgia, imperium belgijskie, państwa sukcesyjne i Luksemburg	233
Rozdział 9 Kraje skandynawskie	236
Rozdział 10 Szwajcaria i Liechtenstein	242
Rozdział 11 Włochy, imperium włoskie i państwa sukcesyjne	244
Rozdział 12 Niemcy	248
Rozdział 13 Monarchia habsburska i państwa sukcesyjne	253
Rozdział 14 Polska	259
Rozdział 15 Rosja, ZSRR i państwa sukcesyjne	266
Rozdział 16 Bałkany	274
Rozdział 17 Turcja i Bliski Wschód	283
Rozdział 18 Daleki Wschód	288
Bibliografia	297

Mojej żonie Annie

Wydawnictwo TRIO Warszawa 2002

Opracowanie graficzne Zenon Porada
Redakcja Barbara Dmowska

Książka została opublikowana dzięki pomocy finansowej Ministerstwa Edukacji Narodowej

© Copyright by Wojciech Morawski and Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2002

Wydawca wyraża serdeczne podziękowania Panu Profesorowi Stanisławowi Ryszardowi Domańskiemu, Rektorowi Wyższej Szkoły Handlu i Finansów Międzynarodowych w Warszawie, za udzieloną pomoc finansową przy publikacji książki

ISBN 83-88542-22-2

Wydawnictwo TRIO, Warszawa, ul. Nowy świat 18/20 <http://www.wydawnictwotrio.pl>, e-mail: trio@wydawnictwotrio.pl Wydanie I. Ark. druk. 28,5

Druk i oprawa: Zakład Poligrafii ITeE Radom, ul. Pułaskiego 6/10

Pliki przygotowane na podstawie wydania oryginalnego. Numeracja stron i przypisów może być zmieniona w stosunku do oryginału. W przypadku odwołań i cytowań, prosimy o korzystanie z numeracji wydania oryginalnego.

CC BY-NC Creative Commons Uznanie Autorstwa - Użycie niekomercyjne 3.0
PL

Język: polski

WSTĘP

John Kenneth Galbraith w przedmowie do swej książki poświęconej dziejom pieniądza napisał: „Książka ta to historia pieniądza. Ale nie jest to historia wszelkich rodzajów pieniądza we wszystkich czasach, gdyż takim tematem nieprędko zajmie się którykolwiek z historyków”¹. Zdanie to zawsze brzmiało jak wyzwanie. Było ono podejmowane już wcześniej. Powstało kilka syntez dziejów pieniądza². Jednak pisane przez autorów anglosaskich, z reguły pozostawiały na uboczu dzieje monetarne krajów, które nie były historycznie związane z krajami anglojęzycznymi.

Celem niniejszej pracy jest zatem możliwie pełna prezentacja dziejów pieniądza i bankowości. Składa się ona z dwóch części. Część pierwsza zawiera, w dziewięciu rozdziałach, chronologiczny zarys dziejów pieniądza i kredytu od czasów najdawniejszych do dziś. Dylemat autora polegał na tym, że cezury z dziejów pieniądza nie zawsze pokrywają się z cezurami z dziejów bankowości. W dziejach bankowości przełomowym okresem była np. połowa XIX w., kiedy powstawały komercyjne banki akcyjne, a banki centralne wypracowywały koncepcję dwustopniowej struktury bankowości, wycofując się na pozycję „banku banków”. Z punktu widzenia dziejów pieniądza nie była to jednak ważna cezura. Podobnym przykładem mogą być lata sześćdziesiąte XX w., kiedy to powstał rynek eurodolarowy. W takich przypadkach dzieje pieniądza uzyskiwały pierwszeństwo. Uwzględniono również poglądy na temat pieniądza i kredytu w kolejnych epokach. Innym dylematem przy takim układzie pracy były powtórzenia. Autor starał się ograniczyć rozmiary tego zjawiska, niekiedy jednak ze względów merytorycznych należało się z nim pogodzić. Dotyczyło to szczególnie tych krajów (np. Wielkiej Brytanii), których narodowe dzieje monetarne wyznaczały zarazem cezury dziejów powszechnych.

Pierwsze dwa rozdziały obejmują starożytność i średniowiecze. Pieniądz jako środek wymiany znany był ludzkości od zarania dziejów. Różne towary pełniły tę funkcję. Towary takie powinny być standardowe, łatwo podzielne na mniejsze części i nie podlegające zepsuciu. Z czasem okazało się, że rzadkie kruszce spełniają te warunki w optymalnym stopniu. Metalowa, okrągła moneta pojawiła się w Lidii, następnie w Grecji. Do czasów nowożytnych mieliśmy do czynienia z pieniądzem kruszczowym, którego wartość nominalna powinna odpowiadać rzeczywistej wartości zawartego w nich kruszcu. Aż do XVIII w. problemem było psucie pieniędzy przez władców, którzy zmuszali następnie swych poddanych do przyjmowania zepsutych monet według wartości nominalnej. W sferze kredytu do dorobku prawa rzymskiego chrześcijaństwo wniosło refleksję moralną, która jednak z czasem stała się czynnikiem krępującym rozwój mechanizmów rynkowych. Wiek XIII przyniósł odbudowę handlu na skalę nieznaną od czasów starożytnych. Pod wpływem tych procesów doktryna kościelna zaczęła również podlegać ewolucji.

Rozdział trzeci poświęcony jest epoce, w której stosunki monetarne w Europie uległy gwałtownym przemianom z powodu napływu kruszców z Ameryki (XVI i XVII w.). Powstały banki publiczne, giełda i rynek papierów wartościowych. W tym czasie myśl ekonomiczna uwolniła się od ograniczeń teologicznych. Nowym doświadczeniem było to, że tracił na wartości nie tylko pieniądz psuty, ale również i dobry, jeśli pojawił się w nadmiarze. Obserwacja ta stała się przesłanką powstania teorii ilościowej.

Rozdział czwarty, obejmujący szeroko pojęty wiek XVIII (do końca wojen napoleońskich), poświęcony jest pierwszym europejskim doświadczeniom z pieniądzem papierowym. Łatwość kreowania takiego pieniądza szybko doprowadziła do wielkich inflacji. Sprzyjały temu wojny i rewolucje.

¹ J.K. Galbraith, *Pieniądz. Pochodzenie i losy*, Warszawa 1982, s. 27.

² Na przykład G. Davies, *A History of Money. From Ancient Times to the Present Day*, Cardiff 1994.

Rozdział piąty obejmuje wiek XIX, kiedy to wypracowano nową formę pieniądza kruszcowego. W obiegu były banknoty, kruszec zaś, będący pokryciem ich emisji, przechowywano w bankach emisyjnych. W tym okresie zacierała się już granica między pieniądzem a kredytem, emisja banknotów stanowiła bowiem formę udzielania kredytu. Była to epoka rozwoju banków akcyjnych oraz wypracowywania koncepcji banku centralnego jako „banku banków”, ostatecznego źródła kredytu. Problemem epoki stało się ustalenie sztywnej relacji wartości złota i srebra, niektóre kraje próbowały bowiem używać obu kruszców jako pokrycia emisji (tzw. bimetalizm). Kiedy okazało się, że powoduje to trudne do przewyciężenia problemy, nastął czas Gold Standard, czyli monometalizmu złotego. W drugiej połowie XIX w. rozpoczął się proces międzynarodowych przepływów kapitałów.

Rozdział szósty poświęcony jest I wojnie światowej, wielkim inflacjom, które były jej następstwem, oraz próbom powrotu do waluty kruszcowej. Kolejny rozdział obejmuje okres wielkiego kryzysu. Dokonał się wówczas zwrot w polityce gospodarczej, wymuszający zmianę polityki monetarnej i odejście od waluty kruszcowej.

Dwa ostatnie rozdziały dotyczą epoki powojennej. Z punktu widzenia dziejów monetarnych dzieli się ona na okres, kiedy funkcjonował system z Bretton Woods, a w polityce gospodarczej dominował interwencjonizm, oraz okres monetaryzmu, deregulacji w polityce gospodarczej i liberalizacji rynków pieniężnych w skali globalnej. Już u progu XX w. w myśli ekonomicznej zwyciężył pogląd, że w skład definicji obiegu pieniężnego trzeba w jakiś sposób włączyć to, co robią z nim banki. Te ostatnie mają zdolność „mnożenia” pieniądza. Dalszy rozwój stosunków monetarnych potwierdził słuszność tej koncepcji. Znaczenie pieniądza gotówkowego stopniowo malało. Doszło do tego, że popyt na pieniądz gotówkowy zaczął być traktowany jako jeden ze wskaźników rozmiarów „szarej strefy”, „biała strefa” bowiem coraz rzadziej musiała się nim posługiwać.

Część druga publikacji to krótki przegląd narodowych dziejów monetarnych wszystkich krajów świata. Opis w tej części sięga wstecz na tyle, na ile było to niezbędne dla wyjaśnienia współczesnego stanu rzeczy. Historia traktowana jest tu jako „genealogia teraźniejszości”. Część ta ma układ postkolonialny, autor uznał jednak, że ma to uzasadnienie merytoryczne. Systemy pieniężne w państwach sukcesyjnych z reguły wywodzą się w jakiś sposób ze wspólnego „pnia” tradycyjnego systemu metropolii. Układ taki stosowany był na tyle konsekwentnie, na ile było to uzasadnione. Czasami czyniono od niego odstępstwa, np. kraje hiszpańsko- i portugalskojęzyczne Ameryki Łacińskiej wyodrębnione zostały w osobny rozdział. Dość umowny zasięg mają również rozdziały traktujące o krajach blisko- i daleko-wschodnich. Szczegółowy spis treści do tej części ułatwi Czytelnikowi orientację. Kolejnym problemem, który należało rozstrzygnąć podczas pisania tej części, był zakres prezentacji politycznego tła wydarzeń monetarnych. W tej sprawie autor był raczej powściągliwy. Prezentacja (choćby bardzo pobieżna) historii politycznej omawianych krajów zwiększyłaby i tak znaczne rozmiary książki. Pracę uzupełniają bibliografia oraz indeks osób, instytucji finansowych i jednostek monetarnych.

Polityka pieniężna jest istotnym elementem polityki gospodarczej o poważnych konsekwencjach społecznych. Zasadniczy podział w tej sprawie przebiega między tymi, którzy preferują bezpieczeństwo, a tymi, którzy chcą uzyskać szansę. Nie zawsze bezpieczeństwo stanowiło wyraźną preferencję społeczną. Znaczenie tego czynnika wzrastało wraz ze wzrostem zamożności społeczeństwa. W społeczeństwach biednych, na dorobku, zbyt bezpieczny system pieniężny i bankowy byłby luksusem ponad stan. Bardziej ceniona jest tam łatwość dostępu do kredytu, która jest odwrotnie proporcjonalna do bezpieczeństwa. Stabilizacja finansowa petryfikuje istniejące stosunki społeczne i utrwala przewagę bogatych, destabilizacja sprzyja mobilności społecznej i otwiera możliwości awansu przed ambitnymi, którzy chcą się dorobić. Podstawowy podział społeczny w kwestiach finansowych przebiega między tymi, którzy już się wzbogacili i są zainteresowani stabilizacją, a tymi, którzy chcą się dorobić nawet kosztem niższych standardów bezpieczeństwa. Tych ostatnich nie należy mylić z biednymi. Dla biednych destabilizacja może

być równie dotkliwa jak stabilizacja, ale oni na ogół nie są stroną w opisywanym sporze. Spór o kształt systemu finansowego jest częściej sporem między starymi a nowymi elitami niż między bogatymi a biednymi. Regułę tę rozciągnąć można również na międzynarodowe stosunki finansowe. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych podział na obrońców systemu z Bretton Woods i tych, którzy chcieli go zdestabilizować, był tego dobrą egzemplifikacją.

Prezentowana praca nie jest podręcznikiem numizmatyki. Autor bronił się przed „numizmatycznym” ujęciem tematu, nie chcąc dublować dorobku wybitnych reprezentantów tej dziedziny³. Mimo to merytoryczny dług zaciągnięty u numizmatyków jest oczywisty i powinien być w tym miejscu podkreślony⁴. Badania nad historią bankowości europejskiej ożywiły się w latach dziewięćdziesiątych dzięki powstaniu European Association for Banking History. W Polsce historia pieniądza i bankowości od dawna jest przedmiotem zainteresowania historyków gospodarczych⁵. Cenną pomocą był też informator, wydany pod redakcją S.M. Borisowa⁶.

Autor chciałby podziękować recenzentom pracy: doktor Cecylii Leszczyńskiej i profesorowi Stefanowi Kowalowi za uważną lekturę i wiele cennych uwag, profesorowi Andrzejowi Kaźmierczakowi za ocenę niektórych rozdziałów, panu Igorowi Piechowi za konsultację fragmentów dotyczących współczesnych giełd, a także koleżankom i kolegom z Katedry Historii Gospodarczej i Społecznej Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, których rady były pomocne na etapie wypracowywania koncepcji książki.

Podjmując temat dziejów pieniądza na przestrzeni całej historii, autor zdawał sobie sprawę z możliwości popełnienia błędów i z tego, że wyrozumiałość czytelników może zostać wystawiona na próbę. Jednak przekonanie, że ktoś powinien poważnie się na napisanie takiej książki, wzięło górę, czego rezultatem jest niniejsza praca.

---

³ Mam na myśli przede wszystkim prace Ryszarda Kiersnowskiego oraz wydawaną w Krakowie serię Zarys mennictwa europejskiego pod redakcją Lesława Morawieckiego. Do popularyzacji numizmatyki przyczyniły się też prace Henryka Cywińskiego.

⁴ Na wspomnienie zasługują zwłaszcza katalogi numizmatyczne. Standard Catalog of World Paper Money, wydawany w trzech tomach: t. I, pod red. A. Picka (cyt. jako WPM-I), obejmuje emisje banków komercyjnych, t. II, również pod red. Picka (cyt. jako WPM-II), obejmuje emisje skarbowe oraz banknoty banków centralnych, t. III, pod red. C.R. Bruce’a i N. Shafera (cyt. jako WPM-III) - emisje od 1961 r. Standard Catalog of World Coins, pod red. Ch.L. Krausego, C. Mishlera i C.R. Bruce’a, obejmuje, jak dotychczas, tomy poświęcone wiekowi XVII (cyt. jako WC-17), XVIII (cyt. jako WC-18) oraz monetom wybitym od 1801 r. (cyt. jako WC-19-20).

⁵ Na szczególne podkreślenie zasługuje dorobek Andrzeja Jezierskiego, Zbigniewa Landaua, Cecylii Leszczyńskiej, Zenobii Knakiewicz i Jerzego Tomaszewskiego, z dawniejszych zaś badaczy - Andrzeja Grodka, Zygmunta Karpińskiego czy Adama Krzyżanowskiego.

⁶ S.M. Borisow (red.), Waluty stran mira. Sprawocznik, Moskwa 1987.

CZĘŚĆ I

Rozdział 1 Doświadczenia starożytne

Dorobek starożytności w dziedzinie finansów był znaczący, choć część jego uległa potem zapomnieniu. Wschód stworzył system miar i wag oraz weksel. Grekom zawdzięczamy pieniądź monetarny oraz początki refleksji teoretycznej w tej materii. Epoka helleńska przyniosła pierwsze doświadczenia w zakresie rynku o zasięgu ponadnarodowym. Rzym wniósł precyzyjny system prawny. Tradycji biblijnej i chrześcijaństwu zawdzięczamy początki refleksji etycznej w kwestiach finansowych.

Historycy gospodarczy zajmujący się dziejami starożytnymi przez lata wiedli spór⁷ dotyczący tego, na ile gospodarka starożytna była podobna do współczesnej i rządziła się prawami rynkowymi, a na ile stanowiła odrębną, samoistną jakość. Zwolennikami pierwszego stanowiska byli tzw. modernisci, wśród których najwybitniejszą postacią był Eduard Meyer. Uczniem Meyera i zdecydowanym modernistą był polski historyk gospodarczy Tadeusz Wałek-Czernecki, autor dość już nieaktualnej *Historii gospodarczej świata starożytnego*⁸. Przeciwny pogląd reprezentowali tzw. prymitywiści z Karlem Bucherem na czele, podkreślający przede wszystkim nierynkowy charakter ustroju niewolniczego. Spór ten był, w dużym stopniu, odzwierciedleniem sporu między szkołą klasyczną i historyczną w ekonomii. Późniejsze, gruntowne prace Michaela Rostovtzeffa⁹ i Mosesa Finleya¹⁰ pozwoliły na weryfikację formułowanych wcześniej poglądów. Piszący te słowa, nie będąc specjalistą w zakresie historii starożytnej, czuje się zobowiązany zasygnalizować Czytelnikowi problem. Można też stwierdzić, że w historii pieniądza pokusa podejścia „modernistycznego” jest wyjątkowo silna. Dzieje finansów pełne są bowiem odkrywania, zapominania i ponownego odkrywania kilku prostych instrumentów i mechanizmów, np. weksła.

Egipt

W starożytnym Egipcie aż do epoki Ptolemeusza nie znano pieniądza w formie monety. Dominował handel wymienny, większe transakcje rozliczano srebrem lub złotem „na wagę”. Podstawową jednostką był deben (ok. 91 g), dzielący się na 10 mniejszych części¹¹. Różnica w cenie obu kruszców nie była wówczas wielka. Relacja wartości srebra do złota wynosiła ok. 1:1,5¹². W drobniejszych transakcjach używano też miedzi. W tym przypadku używano sztabek, zwanych outen. Chłopi płacili podatki w naturze. Znano natomiast szklane asygnaty, potwierdzające zobowiązanie, na którym była wypisana jego wartość. Umowa o zaciągnięciu pożyczki mogła mieć postać potwierdzonego przysięgą oświadczenia złożonego w świątyni. Jeśli nie było umowy pisemnej, podobna przysięga dłużnika, że nie jest winien, oczyszczała go z długu. Procent nie mógł przekraczać dwukrotnej wartości kapitału. W VIII w. p.n.e. zniesiona została niewola za długi, wierzyciel mógł natomiast

⁷ W. Lengauer, Literatura przedmiotu, [w:] W. Schuller, Wprowadzenie do studium z historii starożytnej, Warszawa 1997, s. 165.

⁸ T. Wałek-Czernecki, Historia gospodarcza świata starożytnego, t. 1-2, Warszawa 1948.

⁹ M. Rostovtzeff, The Social & Economic History of the Hellenistic World, t. 1-3, Oxford 1941 oraz The Social and Economic History of the Roman Empire, t. 1-2, Oxford 1966.

¹⁰ M.J. Finley, The Ancient Economy, London 1973.

¹¹ A. Szczudłowska (red.), Starożytny Egipt, Warszawa 1976, s. 215.

¹² S. Woyzbun, Historia bankowości w zarysie, Warszawa 1927, s. 9.

dochodzić swych roszczeń na majątku dłużnika¹³. Właściwy rozwój bankowości egipskiej nastąpił jednak dopiero w okresie helleńskim.

Mezopotamia

W Mezopotamii stworzony został system wagowy, który stał się później podstawą systemów monetarnych, m.in. greckiego. Podstawową jednostką był talent (ok. 30 kg), który dzielił się na 60 min. Mina dzieliła się na 60 sos lub sarów. Podział sześćdziesiąty był charakterystyczny dla matematyków babilońskich, czego ślady odnajdujemy do dziś w jednostkach czasu. Prawo babilońskie jest znane dużo lepiej niż egipskie, dzięki zachowanemu Kodeksowi Hammurabiego (1792-1750 p.n.e.). Kodeks wymagał, by umowy miały formę pisemną¹⁴. Sporządzano je na glinianych tabliczkach, które następnie suszono, utrwalając napis. Mimo to można jednak było dokonywać zmian poprzez zwilżenie tabliczki, co czyniło ją ponownie miękką. Zgodnie z Kodeksem: „Jeśli obywatelowi, na którym dług ciąży, pole jego bóg Adad zalał lub powódź uniosła, albo też z braku wody zboże na polu nie wyrosło, w roku tym zboża wierzycielowi swemu nie zwróci, tabliczkę swą zwilży i procentów za rok ten nie da”¹⁵. Klęska żywiołowa zwalniała ze spłaty kapitału i procentu w danym roku, a opis procedury mówi nam wiele o zasadach babilońskiej księgowości. Tabliczki były wekslami, na których określone były terminy spłat kolejnych rat i procentów. Prawo rozróżniało pożyczki oprocentowane - *bu-bullum* i nie oprocentowane - *tadmiqtum*. Pożyczki nie oprocentowane wymagały zwrotu kapitału¹⁶ nawet w wypadku poniesienia strat¹⁷. Odróżniano pożyczkę od wspólnego interesu (*tapputum*). takim przypadku wierzyciel dzielił z dłużnikiem po połowie zarówno zyski, jak i straty. Procenty były wysokie - w Kodeksie jest mowa o 33,3% przy pożyczce w zbożu i 36,6% przy pożyczce w srebrze¹⁸.

Rozpowszechniony był też zwyczaj stosowania zastawu zamiast procentu. Mógł to być dom, winnica, ale również niewolnik lub członek rodziny. Kodeks dopuszczał niewolę za długi, ale ograniczał czas jej trwania do trzech lat. Odpowiedni paragraf brzmiał: „Jeśli obywatela zobowiązanie dłużnicze obciąża i żonę swoją lub córkę, lub syna sprzedał bądź w służbę poddaństwa za długi oddał, trzy lata w domu nabywcy ich lub wierzyciela ich będą pracować, czwartego roku wolność im zwrócona zostanie”¹⁹. Jeśli jednak zastawiony został w ten sposób niewolnik, to po upływie terminu spłaty nie można było domagać się jego zwrotu²⁰. Jedyne wyjątek uczyniono dla niewolnicy, z którą dłużnik miał uprzednio dziecko. Taką niewolnicę mógł odkupić za zwrot kapitału²¹. Jeśli zastawionemu w okresie przebywania w domu wierzyciela stała się z jego winy krzywda, wierzyciel tracił pożyczony kapitał, musiał ponadto zapłacić 1/3 miny srebra. Jeśli zabity był synem dłużnika, musiał zginąć również syn wierzyciela²². Kodeks wspomina też kilkakrotnie o dekretach królewskich (*simdat sarrim*), regulujących ceny.

Liczne w Kodeksie Hammurabiego przepisy dotyczące kredytu oraz wielka liczba zachowanych tabliczek kredytowych²³ świadczą o tym, że bankierstwo babilońskie i asyryjskie było bardzo rozwinięte. W 1872 r. odkryto koło Hillach w Iraku

¹³ K. Koranyi, Powszechna historia państwa i prawa, t. 1, Warszawa 1965, s. 13.

¹⁴ Ibidem, s. 25; por. też: Kodeks Hammurabiego (dalej jako: KH), tłum. M. Stępień, Warszawa 1996. Paragraf Q brzmi: „Jeśli kupiec zboże lub srebro dał na pożyczkę oprocentowaną bez świadka i kontraktu dał, wszystko, co dał, straci”, s. 99.

¹⁵ KH, par. 48.

¹⁶ Kapitał określano słowem *qaqqadum*, które znaczyło też „głowa”.

¹⁷ KH, par. 102.

¹⁸ KH, par. L, s. 98 wraz z przypisem.

¹⁹ KH, par. 117.

²⁰ KH, par. 118.

²¹ KH, par. 119.

²² KH, par. 116.

²³ S. Woyzbun przytacza treść typowej tabliczki: „Cztery srebrne miny Kerkenis Nergal-sarussur ma otrzymać od Nabu-ran-napisti, syna Nabu-ran-napisti, Dar Sarkina, po pięć syklów procentu na miesiąc dwudziesty szósty aires rok Helbara” (S. Woyzbun, op. cit., s. 15).

archiwum wielkiego domu bankierskiego bankiera Egibi i jego potomków²⁴, działającego od ok. 690 r. p.n.e. do przełomu VI i V w. p.n.e., czyli prawie przez 200 lat. Rodzina Egibi, którą szybko zaczęto określać mianem „babilońskich Rothschildów”, pozostawiła ślady rozległej i skomplikowanej działalności finansowej. Charakterystyczny był jednak proces stopniowego zamrażania kapitału rodziny w nieruchomościach. W 507 r. p.n.e., kiedy to, przy okazji kolejnego przekazywania spadku, zinwentaryzowano majątek rodziny, składał się on z 16 posiadłości ziemskich, 100 niewolników, inwentarza żywego, produktów rolnych i jedynie 6 min srebra²⁵. Nie ostatni to przypadek „feudalizacji” wielkiej rodziny bankierskiej.

Grecja

W Grecji przez długi czas posługiwano się pieniądzem niemonetarnym²⁶. W okresie homeryckim posługiwano się pieniądzem naturalnym: owcami, kozami czy wołami. Używano też kruszców: srebra, złota, elektronu (stopu złota i srebra) w postaci sztabek lub mniej szlachetnych metali: miedzi, brązu czy żelaza w postaci narzędzi. Pieniądz kruszcowy był cięty i ważony przy każdej transakcji. Najbardziej znaną formą pieniądza z okresu przedmonetarnego były żelazne lub brązowe pręty - rożny (obolos), których 6 składało się na garść (*drach*). Pieniądze te dały nazwy późniejszym jednostkom: obolowi i drachmie, która zawierała 6 oboli.

Wynalazek monety, czyli regularnego kawałka metalu zaopatrzonego w stempeł władcy, gwarantujący zestandaryzowaną wartość, miał miejsce ok. 635 r. p.n.e. Za wynalazców pieniądza w formie monet uchodzą Lidyjczycy, mieszkańcy niewielkiego państwa w Azji Mniejszej ze stolicą w Sardes. Był to, jak się wydaje, dość ciekawy lud. Oddajmy głos Herodotowi: „Osobliwości, zasługujących na opis, ziemia lidyjska specjalnie nie posiada takich jak inne kraje, z wyjątkiem złotego piasku, który spławiany jest z gór Tmolos. [...] Córy ludu lidyjskiego wszystkie frymarchą swym ciałem i zbierają sobie w ten sposób posag; uprawiają to do chwili zamążpójścia i same się za mąż wydają. [...] Lidyjczycy mają podobne obyczaje jak inni Hellenowie, tylko że pozwalają swym córkom uprawiać nierząd. Są oni, o ile wiadomo, pierwszymi ludźmi, którzy bili złote i srebrne monety i nimi się posługiwali; pierwszymi też byli kramarzami. Lidyjczycy utrzymują, że także wszelkie gry, jakie teraz u nich i u Hellenów istnieją, były ich wynalazkiem. [...] I tak wynaleziono wtedy grę w sześciiany, kostki zaokrąglone, piłkę i wszystkie inne rodzaje gier, z wyjątkiem warcabów; tego bowiem wynalazku nie przypisują sobie Lidyjczycy”²⁷.

Początkowo monety były bite z elektronu, czyli naturalnego stopu złota i srebra. Dynastia Mermandów²⁸, panujących w Lidii w latach 685-546 p.n.e, wyrosła na lokalną potęgę. W wiekach VI i V p.n.e, dominowały monety srebrne. Złote monety bił ostatni władca Lidii, Krezus. Po podboju Lidii przez Persów (ok. 546 r. p.n.e.) Persowie przejęli lidyjski system pieniężny. Król Dariusz I wprowadził nową złotą monetę - darejkę i srebrną - siglos.

W Grecji europejskiej, według tradycji, pierwsze monety bił tyran Fejdon z Argos, który założył mennicę w Eginie ok. 595 r. p.n.e. Ateny zaczęły wybijać monety ok. 575 r. p.n.e., Korynt ok. 570 r. p.n.e. Początkowo monety wybijane były tylko z jednej strony, ok. 530 r. p.n.e, pojawiły się monety dwustronne. Masowa produkcja monet²⁹ zaczęła się w VI w. p.n.e. Z tej epoki pochodzi też pierwsza historyczna

²⁴ Ibidem, s. 16-17. Kolejnymi właścicielami firmy byli: Egibi, Sula, Nabu-akhiddin, Ibbi-mardukbaladhu i Marduk-nasir-ablu.

²⁵ D. Arnaud, *Starożytny Bliski Wschód, Od zaprowadzenia pisma do Aleksandra Wielkiego*, Warszawa 1982, s. 336.

²⁶ G. Rachtel, *Słownik cywilizacji greckiej*, Katowice 1998, s. 246-249.

²⁷ Herodot, *Dzieje*, ks. I, 93-94, tłum. S. Hammer, Warszawa 1954, s. 64-65.

²⁸ Byli to, kolejno: Giges (680-645), Ardis (645-624), Sadiattes (624-610), Aliattes (610-560) oraz Krezus (560-547), którego imię stało się synonimem wielkiego bogacza; por.: J.G. Pedley, *Sardes in the Age of Croesus*, Norman 1968.

²⁹ Por.: A. Krzyżanowska, *Numizmatyka grecka*, [w:] E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1, Warszawa 1979, s. 233-267, tam też obszerna bibliografia.

wzmianka o fałszowaniu pieniądza. Herodot pisze o Polikratesie, tyranie Samos, który ok. 524 r. p.n.e, musiał dać okup oblegającym Samos Spartanom i Koryntczykom: „Według rozpowszechnionej, lecz mało prawdopodobnej pogłoski, kazał Polikrates mnóstwo krajowej monety z ołowiu wybić i pozłocić, i dał im, a oni przyjęli i dlatego ustąpili”³⁰. W V w. p.n.e, monety upowszechniły się również wśród innych ludów śródziemnomorskich. W tym samym stuleciu w Grecji zaczęto stosować, używane wcześniej w koloniach na Sycylii i w zachodniej części Morza Śródziemnego, monety brązowe. Emisją zajmowały się poszczególne miasta-państwa, zazwyczaj czyniąc to na potrzeby swojego lokalnego rynku. Szerszy zasięg miały emisje Eginy, Koryntu i Aten.

W IV w. p.n.e. Filip Macedoński, dzięki złóżom złota w górach Pangajon, mógł podjąć emisję złotych monet. W tamtym czasie jedynie Persja mogła się pochwalić tym samym, emisja Filipa sygnalizowała zatem mocarstwowe aspiracje Macedonii. Aleksander Macedoński po podboju Persji stworzył jednolity system monetarny, oparty zarówno na złotych, jak i srebrnych monetach, który zyskał zasięg międzynarodowy. System ten kontynuowany był przez następców Aleksandra w okresie hellenistycznym. Po podboju rzymskim greckie miasta zachowały prawo emisji monet, stopniowo jednak emisje te, dostosowane do rzymskiego systemu monetarnego, redukowały się do pieniądza brązowego.

Grecki system pieniężny oparty był na jednostkach wagowych zapożyczonych ze Wschodu. Podstawową jednostką był talent³¹, dzielący się na 60 min, z których każda dzieliła się na 60 szekli (staterów). W praktyce istniało kilka systemów monetarno-wagowych. Najcięższy był stater eubejsko-attycki (17,45 g), dalej milezyjski (14 g), eginecki (12,6 g), lidyjski (11,2 g) i koryncki (8,6 g). Niższą jednostką (1/100 miny) była drachma i jej wielokrotności (didrachmy - podwójne, tetradrachmy - poczwórne i heksadrachmy - sześciokrotne, oktadrachmy - ośmiokrotne i dekadrachmy - dziesięciokrotne). Drachmy dzieliły się na obole; 1/8 części obola był chalkon. Statery mogły być monetami złotymi lub srebrnymi, drachmy i obole z reguły były srebrne, chalkony brązowe. Monety greckie zazwyczaj były bite, choć miasta nad Morzem Czarnym posługiwały się również monetami odlewanyymi. Monety początkowo ozdabiane były jedynie elementami graficznymi (np. monety ateńskie - głową Ateny lub sową). W V w. p.n.e, upowszechniły się napisy. Od czasów Aleksandra Macedońskiego datuje się zwyczaj ozdabiania monet wizerunkiem władcy.

Okresowi klasycznemu w Grecji zawdzięczamy też pierwszą refleksję nad naturą pieniądza. Platon w handlu i pieniądzu widział czynniki destabilizujące stosunki w państwie. Pisał: „Wydaje się, żeśmy znaleźli nowe dwie rzeczy dla strażników, na które powinni uważać na wszelki sposób, aby się to nigdy poza ich plecami nie wkradło do miasta. - Co takiego? - Bogactwo - powiedziałem - i nędza. Bo jedno wyrabia zbytek, lenistwo i dążności wywrotowe, a drugie upadla i rodzi zbrodnię, oprócz dążności wywrotowych”³². Pieniądz kruszcowy uważał za środek gromadzenia bogactw w rękach klas niższych i źródło zepsucia moralnego. Postulował zastąpienie go pieniądzem niekruszcowym³³. Pieniądz definiował jako „znak służący do wymiany”³⁴. Pogląd Platona o pieniądzu jako czynniku destabilizującym stosunki społeczne bliski jest filozofii tej książki. Platonowi zawdzięczamy też niezrównany, klasyczny opis dorobkiewicza. Sokrates, chwalać Kefalosa, mówi: „To dlatego, żeś mi nie wyglądał na bardzo przywiązane do pieniędzy. Po większej części tak jest u ludzi, którzy się ich sami nie dorabiali. A ci, co się ich dorobili, kochają pieniądze dwa razy tak mocno, jak inni. Jak poeci kochają swoje utwory, jak ojcowie dzieci, tak i ci, co się dorobili, wielką wagę przywiązują do pieniędzy,

³⁰ Herodot, op. cit., ks. III, 56, s. 227-228.

³¹ Talent grecki był nieco lżejszy od babilońskiego, ważył ok. 26,2 kg.

³² Platon, Państwo, ks. IV, II, tłum. W. Witwicki, Warszawa 1958, t. 1, s. 195; por. też ks. VIII, XIV, s. 444.

³³ Ibidem, ks. IV, II, s. 196.

³⁴ Ibidem, ks. II, XII, s. 106.

bo to jest ich własna robota, a jeśli chodzi o korzystanie z nich, to tak samo jak inni. Przykro jest z nimi obcować, bo niczego nie chcą chwalić, tylko pieniądze”³⁵.

Arystoteles dostrzegł dylemat, z którym zmagać się będą przez stulecia ci, którzy będą pisać o pieniądzu. Z jednej strony mówi on o wynalezieniu pieniądza: „Zgodzono się zatem, aby przy wymianie dawać i przyjmować taką rzecz, która sama przez się liczyła się do rzeczy użytecznych, a równocześnie przedstawiała tę korzyść, że się z łatwością dawała przewozić”³⁶. Uznaje zatem samoistną wartość i użyteczność pieniądza. Dalej jednak pisze: „Niekiedy jednak spotyka się mniemanie, że pieniądz to czcze słowo, że wartość jego jest tylko na postanowieniu prawnym oparta, z natury zaś żadna, bo jeśli go zmieniają ci, którzy go używają, to traci wartość i nie można go użyć do zaspokojenia jakichkolwiek potrzeb, a człowiek bogato zaopatrzony w pieniądze będzie często odczuwał brak koniecznego pożywienia. Niedorzeczną rzeczą byłoby zatem uważać za bogactwo coś takiego, czego samo posiadanie w obfitości nie zabezpiecza przed śmiercią; przykładem ów Midas mityczny, któremu na własne jego życzenie podyktowane niepoohamowaną chciwością zmieniało się w złoto wszystko, co mu podano”³⁷. Czy, w innym dziele: „Pieniądz stał się umownym środkiem zastępującym potrzebę i dlatego nazywa się «nomisma», ponieważ jest czymś nie przyrodzonym, lecz ustanowionym przez prawo, «nomos», i w mocy naszej leży zmienić go i uczynić bezużytecznym”³⁸.

Arystoteles nie mógł się zdecydować, czy uznaje samoistną wartość pieniądza, czy jedynie umowną. Nie mogąc zignorować faktu, że kruszec, z którego były wykonane pieniądze, zachowywałby wartość nawet wówczas, gdyby nie miał formy monety, Arystoteles wysuwał przypuszczenie, że wysoka wartość kruszców ma również jedynie umowny charakter. Jak pisał polski historyk Jan Lewiński: „Konflikt, który zarysował się u Arystotelesa, ma głęboką przyczynę. Jest on wynikiem pozornej sprzeczności, jaka istnieje między małą użytecznością kruszców szlacheńskich a dużą ich wartością”³⁹. Dla późniejszych, głównie scholastycznych, komentatorów zasadnicze znaczenie miała teza o bezpłodności pieniądza⁴⁰.

W okresie klasycznym grecki system bankowy składał się z trzech segmentów: pierwszy oparty był na świątyniach, drugi na prywatnych przedsiębiorcach, trzeci na publicznych bankach miejskich. Pierwotną formą instytucji kredytowych w Grecji były świątynie, które przyjmowały depozyty i udzielały pożyczek. Świątynie były wyjątkowo bezpiecznym miejscem do lokowania depozytów⁴¹. Wspomniani już władcy Lidii korzystali z usług tego typu instytucji w Efezie. W V w. p.n.e., wraz z rozwojem wielu zróżnicowanych systemów monetarnych w poszczególnych miastach-państwach, rozwinęła się kategoria prywatnych bankierów. Zajmowali się oni pierwotnie wymianą pieniędzy, z czasem rozszerzając swą aktywność na inne operacje finansowe. Stopniowo wykształciła się w tej grupie specjalizacja. Wymianą zajmowali się tzw. *kollubistai*, pobierający od tej czynności prowizję, zwaną *katalage*. *Danneistai* zajmowali się udzielaniem drobnych pożyczek pod zastaw ruchomości, czyli kredytem lombardowym. Udzielali też większych pożyczek na zakładanie przedsiębiorstw. Wreszcie *trapezitai* (od *trapeza* - stół, na którym prowadzili interesy⁴²) zajmowali się głównie działalnością depozytową - przyjmowali wkłady w celu zarządzania nimi. Trzecim segmentem były banki publiczne, tworzone w miastach-państwach. W kilku miastach, np. w Kos czy Milecie, działał-

³⁵ Ibidem, ks. I, IV, s.31.

³⁶ Arystoteles, *Polityka*, ks. I, 1257a, tłum. L. Piotrowicz, Warszawa 1964, s. 23.

³⁷ Ibidem, s. 24. Można oczywiście powiedzieć, że Midas był przypadkiem dość wyjątkowym. Błąd Midasa polegał, mówiąc językiem współczesnych finansistów, na niedostatecznej dywersyfikacji portfela.

³⁸ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, ks. V, 1133, 28-34, tłum. D. Gromska, Warszawa 1982, s. 179.

³⁹ J.S. Lewiński, *Pieniądz, kredyt i ceny*, Warszawa 1932, s. 98.

⁴⁰ Słynne zdanie Arystotelesa, w tłumaczeniu na łacinę, brzmiało: *Pecunia pecuniam parere non potest*, por. E. Taylor, *Historia rozwoju ekonomiki*, t. 1, Poznań 1957, s. 14.

⁴¹ Woyzbun wysuwa przypuszczenie, które należy traktować raczej anegdotycznie, że Herostrates, który w 356 r. p.n.e. spalił jeden z „cudów świata”, świątynię Artemidy w Efezie, rzekomo po to, by zdobyć nieśmiertelność, w istocie chciał ukryć wcześniejszy rabunek (S. Woyzbun, op. cit., s. 22).

⁴² Podobny związek etymologiczny zachodzi w przypadku słowa „bank”.

ność finansowa władz doszła do takiego stopnia komplikacji, że niezbędna stała się ich profesjonalna obsługa. W ten sposób powstały banki miejskie, czyli faktycznie państwowe.

Prawo greckie dotyczące stosunków kredytowych było różne w poszczególnych miastach. W większości z nich funkcjonowało prawo zastawu, który rozumiano jako przeniesienie własności na wierzyciela, z tym że dłużnik miał prawo odkupienia poprzez terminowy zwrot długu. Istniała też hipoteka (*ipoteke*). W tym przypadku przedmiot zastawu pozostawał w rękach dłużnika, z tym że nie można go było sprzedać. W niektórych miastach zastaw hipoteczny potwierdzał wpis do ksiąg. W Atenach czyniono to za pomocą słupów lub kamieni, zwanych *horos*, które ustawiano na zastawionym gruncie i których dłużnik, pod groźbą kary śmierci, nie mógł usunąć. Umowa pożyczki mogła być zawarta pisemnie lub ustnie, w obu wypadkach wymagała świadków⁴³. W przypadku niezwrócenia pożyczki (pod warunkiem, że oprocentowanie nie przekraczało dozwolonych 12% rocznie) można było dochodzić sędownie swych pretensji poprzez złożenie skargi na ręce *eisagogeis*, czyli pięciu urzędników powoływanych drogą losowania, będących w sądach rzecznikami w sprawach, których rozpatrywanie nie powinno trwać dłużej niż miesiąc. Do tej kategorii należały przede wszystkim sprawy zobowiązań finansowych⁴⁴.

Początkowo normą była niewola za długi. W Atenach narastające napięcia społeczne będące skutkiem nierówności majątkowych i coraz bardziej beznadziejnego położenia dłużników doprowadziły do powstania ok. 600 r. p.n.e. ruchu politycznego, domagającego się „strząśnięcia długów” (*seisachteia*), na czele którego stał Solon. W 594 r. p.n.e., po objęciu przez Solona funkcji archonta (najwyższego urzędnika w państwie), doszło do gruntownych reform państwa. W ramach reformy „strząśnięcia długów” wszyscy, którzy popadli w niewolę za długi, odzyskiwali wolność. Ci, których sprzedano za granicę, zostali wykupieni przez państwo. Niewola za długi została zniesiona. Pozwolono dłużnikom na usunięcie z ziemi słupków dłużniczych - *horosów*. Wszyscy, którzy utracili ziemię z powodu nieoddania długu, odzyskiwali ją. Ustalono maksymalną wielkość majątku ziemskiego, co miało zapobiegać nadmiernej koncentracji własności⁴⁵. Przeprowadzono też reformę monetarną polegającą na tym, że Ateny przeszły z eginackiego systemu miar i wag na eubejski. Oznaczało to, że odtąd z miny srebra bić się będzie 100 drachm, a nie 73, jak dotychczas. Była to zatem dewaluacja⁴⁶. Zakazano eksportu wszystkich produktów rolnych z wyjątkiem oliwy. Obcym rzemieślnikom, którzy by osiedlili się w Atenach, obiecywano obywatelstwo. Reformy polityczne ograniczały władzę arystokracji na rzecz ludu. Reformy Solona, godząc w interesy dotychczasowych elit społecznych, stworzyły podwaliny demokracji ateńskiej.

W V i IV w. p.n.e. bankowość ateńska poczyniła znaczne postępy. Do szczególnej pozycji doszedł bankier Pasion, który zaczynał karierę jako niewolnik. W innych miastach greckich bankierami często zostawali wygnani z ojczyzny Ateńczycy. Bankierzy greccy prowadzili rachunki swych klientów, zwłaszcza księgę wkładów, w której wymienieni byli upoważnieni do ich podejmowania. Podejmujący wkłady, jeśli nie byli znani osobiście bankierowi, musieli się wylegitymować, np. pierścieniem właściciela wkładu. Bankierzy przyjmowali weksle i wystawiali przekazy pieniężne na okaziciela, które były w obiegu na równi z pieniądzem gotówkowym. Zasady działalności domów bankierskich były różnie regulowane w różnych miastach. Czasem (np. w Efezie) dokładnie określano prawa i obowiąz-

⁴³ K. Koranyi, op. cit., s. 86.

⁴⁴ Ibidem, s. 77.

⁴⁵ Ibidem, s. 50.

⁴⁶ W II w. p.n.e. przeprowadzono kolejną dewaluację. Odtąd z miny bito 138 drachm. W okresie tyranii Pizystratydzi (w latach 560-510 p.n.e.) Hippiasz przeprowadził reformę innego rodzaju. Unieważnił dotychczasowe pieniądze i nakazał przekazanie ich państwu. Następnie wprowadził pozornie bardziej wartościowy pieniądź, bijąc z miny 80 drachm (faktycznie jednak zawartość kruszcu w monetach nie wzrosła) i zwracając obywatelom ich pieniądze według nowego, oficjalnego kursu. Hippiasz był w tej dziedzinie pierwszym z wielu władców, którzy z psucia monety uczynili jedno z podstawowych źródeł dochodów - por.: Pseudo-Arystoteles, *Ekonomika*, ks. II, 1347a, Warszawa 1964, s. 383.

ki takich firm. Niekiedy państwo pobierało od bankierów opłatę za udzielenie koncesji, chroniąc go następnie przed konkurencją, ale za cenę ingerencji w interesy, np. reglamentacji stopy procentowej.

Generalnie zawód bankiera w Grecji należał raczej do profesji pogardzanych⁴⁷. Arystoteles przeciwstawiał bogactwu polegającemu na zdobywaniu pieniędzy bogactwo „z natury”, uznając wyższość tego drugiego. Pisał: „Sztuka zarobkowania występuje zatem w dwojaki [...] sposób, albo jako handel, albo jako gospodarstwo domowe, przy czym to ostatnie jest konieczne i chwalebne, pierwszy zaś polegający na wymianie słusznie bywa ganiony jako z naturą niezgodny, bo na wyzysku drugich oparty; a już z najzupełniejszą słusnością znienawidzone jest rzemiosło lichwiarza, ponieważ w tym wypadku osiąga się zysk z samego pieniądza, który mija się ze swym przeznaczeniem. Stworzony został bowiem do celów wymiany, a tymczasem przez pobieranie procentów sam się pomnaża. Stąd pochodzi grecka nazwa procentu - tokos, tj. rodzenie. To bowiem, co się rodzi, podobne jest do rodziców, a procent jest pieniądzem uzyskanym z pieniądza. Toteż ten sposób zarobkowania jest w najwyższym stopniu przeciwny naturze”⁴⁸. Ciekawe, że mając takie poglądy na temat bankierstwa, Grecy nie próbowali zakazać takiego procederu. Wynikało to zapewne ze świadomości korzyści, jakie wielu innych czerpało z takiego sprzecznego z naturą zachowania nielicznych⁴⁹. Stosunek Greków do bankierstwa przypominał trochę stosunek do prostytutki.

Epoka helleńska charakteryzowała się znacznym, w porównaniu z okresem Grecji klasycznej, poszerzeniem rynków. Powszechnie posługiwano się pieniądzem opartym na attyckiej stopie menniczej, ale Egipt i Rodos przyjęły lżejszą stopę fenicką z Kartaginy⁵⁰. Być może dlatego oba te ośrodki osiągnęły, w porównaniu z innymi państwami helleńskimi, szczególne znaczenie gospodarcze. W świecie helleńskim można było posługiwać się swobodnie pieniędzmi różnych krajów. Wyjątek stanowił Egipt, gdzie zakazano używania obcych monet. Kontynuowane były wszystkie trzy nurty bankowości (świątynna, prywatna i państwowa), nową jakością był natomiast wielki bank publiczny, założony w Egipcie przez Ptolemeusza. Nadano tam działalności kredytowej charakter monopolu państwowego. Bank Aleksandryjski prowadził wymianę pieniędzy, udzielał pożyczek, w tym lombardowych i hipotecznych, dyskontował weksle przed terminem, przyjmował depozyty. Zajmował się też, na zlecenie klientów, zarządzaniem ich majątkiem. Bank dysponował siecią oddziałów w całym kraju, które z reguły oddawane były w dzierżawę. W ten sposób, przy formalnym zachowaniu monopolu państwowego, faktycznie powstała sieć niewielkich banków prywatnych.

Drugim znaczącym ośrodkiem bankierskim epoki helleńskiej była Rodos. Zjednoczone w 408 r. p.n.e, miasta-wyspy, które po śmierci Aleksandra Wielkiego uzyskały niepodległość, a w 304 r. p.n.e, zwycięsko odparły najazd Demetriusza Poliorketesa, przeżywały następnie okres wielkiej pomyślności. Rodos była wielkim ośrodkiem handlowym i armatorskim. Dla potrzeb tego ostatniego rozwinęła się działalność ubezpieczeniowa⁵¹. Rodyjskie prawo morskie, zwane przez Rzymian *Lex Rhodia*⁵², stało się wzorem dla regulacji rzymskich. W późniejszych latach Rodos występował jako sojusznik Rzymu. Kiedy jednak żądania szczególnego traktowania z tego tytułu przekroczyły granice cierpliwości Rzymu, ten ostatni założył w 166 r. p.n.e, wolny port na wyspie Delos, czym stworzył skuteczną konkurencję dla Rodyjczyków. W ciągu dwóch lat dochody z ceł na Rodos (przy stawce 2%

⁴⁷ S. Woyzbun, op. cit., s. 20.

⁴⁸ Arystoteles, *Polityka...*, ks. I, 1258a,b, s. 27.

⁴⁹ Zwróćmy uwagę, że dla Arystotelesa lichwiarzem jest każdy, kto pożycza na procent, bez względu na wysokość tego procentu.

⁵⁰ P. Leveque, *Świat grecki*. Warszawa 1973, s. 410.

⁵¹ O tym, że Grecy mieli rozbudowany system ubezpieczeń, świadczą liczne wraki statków wypełnionych piaskiem, zatopionych w celu wyłudzenia ubezpieczenia.

⁵² *Lex Rhodia de lactu* dotyczyło tzw. awarii wspólnej. W celu uniknięcia niebezpieczeństwa zatonięcia statku można było wyrzucić ładunek za burtę, a stratami dzielili się wówczas po połowie przewoźnik i właściciel towaru. Przepis ten nie dotyczył rabunku dokonanego przez piratów.

wartości) spadły z 1 mln do 150 tys. drachm⁵³ i wyspa nigdy nie odzyskała już dawnego znaczenia. Bankowość rodyjska pozostawała w rękach prywatnych. Na ogół udawało się tam utrzymać stopę procentową poniżej egipskiej⁵⁴.

Rzym

Podstawę rzymskiego systemu pieniężnego stanowił funt, czyli libra (327,45 g)⁵⁵. Ciężar każdego nominału zależał (przynajmniej teoretycznie) od tego, jaką był częścią libry. W praktyce poszczególne nominały miały ciężar niższy. W czasach wczesnego Rzymu majątek, w tym również majątek państwowy, przechowywano w postaci stad bydła. Stąd łacińskie określenie pieniądza -*pecunia* oznacza równocześnie bydło, a kradzież lub oszustwo na szkodę skarbu państwa określane jest mianem *peculatus*, czyli kradzież bydła. Pierwsze rzymskie pieniądze⁵⁶ nosiły nazwę *aes rude* i były nieforemnymi kawałkami brązu. Około 290-280 r. p.n.e, pojawiły się tzw. *aes signatum*, duże, prostokątne płyty z lanego brązu o wadze ok. 5 funtów (ok. 2,5 kg) z wyobrażeniem byka (rzadziej innych zwierząt). Siła nabywcza takich asów zależała od wartości zawartego w nich metalu. Ponieważ brąz był dość tani, asy, mimo znacznej wagi, nie reprezentowały większej wartości. Trudno było takimi pieniędzmi obsługiwać większe transakcje. *Aes signatum* używany był do ok. 242 r. p.n.e. Wcześniej, bo pod koniec IV w. p.n.e, pojawiły się *aes grave*, brązowe pieniądze w kształcie krążka. Miały już wypisany nominał i tworzyły dwunastkowy system monetarny. As dzielił się na 12 uncji. Pozostałe monety były określoną częścią asa: semis - 6 uncji, triens - 4 uncje, quadrans - 3 uncje i sextans - 2 uncje. *Aes grave* równy był początkowo funtowi.

Około 280 r. p.n.e, pojawiły się pierwsze srebrne monety rzymskie, emitowane początkowo w Kampanii. Były to, oparte jeszcze na systemie greckim, didrachmy o wadze ok. 7,3 g. Monety tego okresu, zwane rzymsko-kampańskimi, dzielą się na dwie grupy. Te z napisem ROMANO emitowane były w Kampanii, te z napisem ROMA - w Rzymie. W latach 235-225 p.n.e, pojawiły się jeszcze jedne didrachmy, tzw. kwadryganty, od wizerunku Jowisza w kwadrydze.

Podczas II wojny punickiej (218-201 p.n.e.) dokonano dwukrotnej dewaluacji asa. W 217 r. p.n.e, zmniejszono jego wartość do połowy funta, po kilku latach do ćwierć funta. Był to tzw. system kwadrantalny. Ciężkie straty poniesione podczas wojny zmusiły Rzym do uruchomienia wszystkich zapasów, w tym i złota. Dlatego pojawiła się wówczas, na krótko, emisja złotych monet: staterów (6,8 g) i półstaterów. Przełomowym wydarzeniem związanym z wojną było jednak podjęcie emisji denarów, które na kilka stuleci stały się podstawową rzymską jednostką pieniężną. Pierwsze denary emitowano między 214 a 211 r. p.n.e. Były to srebrne monety o wadze ok. 4,5 g. Poza denarami emitowano również srebrne wiktoryaty (3,4 g), zwane tak od wizerunku Wiktorii na rewersie. W tej sytuacji w ówczesnym Rzymie zapanował srebrno-miedziany (brązowy) bimetalizm, choć pieniądze brązowe i miedziane stopniowo traciły charakter pieniądza kruszcowego, a stawały się pieniądzem zdawkowym (tzn. przedstawiającym wartość jedynie w sposób umowny). Przejściowa emisja złota nie miała większego znaczenia. Początkowo denar równy był 10 asom, kwintar-5 asom, sesterc⁵⁷ - 2,5 asa. Około 140 r. p.n.e, denar, wobec deprecjacji miedzi, odpowiadał już 16 asom. Brązowy as ważył już tylko 13,6 g⁵⁸.

⁵³ P. Leveque, op. cit., s. 379.

⁵⁴ Leveque podaje 10% na Rodos i Delos wobec 24% w Egipcie (ibidem, s. 410).

⁵⁵ A. Kunisz, Numizmatyka rzymska, [w:] E. Wipszycka (red.), op. cit., s. 269-304, tam też obszerna bibliografia. Z późniejszych opracowań warto wspomnieć: A. Burnett, Coinage of the Roman World, London 1987; R.A.G. Carson, Coins of the Roman Empire, London-New York 1990; por. też inne prace A. Kunisza.

⁵⁶ O dość skomplikowanych początkach pieniądza rzymskiego oraz dyskusji, która toczy się na ten temat wśród numizmatyków - por.: M. Jaczynowska, Historia starożytnego Rzymu, Warszawa 1974, s. 78.

⁵⁷ Wówczas jeszcze sesterc był monetą srebrną. Później, po reformie Cezara, stał się monetą mosiężną.

⁵⁸ J.-C. Fredouille, Słownik cywilizacji rzymskiej, Katowice 1996, s. 175-178.

W czasach republiki prawo emisji monet miał senat. Mennica rzymska mieściła się na Kapitolu, w świątyni Junony Monety (tzn. Doradczyni). Od tego przydomka Junony pochodzi słowo „moneta”. Nadzór nad mennictwem sprawowało trzech triumwirów monetarnych (*tresviri aer argento auro flando feriundo*). Decydowali oni m.in. o treści napisów i o wyobrażeniach na monetach. Dlatego w II w. p.n.e, na monetach zaczęły się pojawiać treści sławiące poszczególne rody rzymskie. W ostatnim wieku republiki prawo emisji monet zdobyli także urzędnicy, mający pełnię władzy (tzw. imperium) na jakimś terytorium. Do najbardziej znanych należały emisje „imperatorskie” Sulli (88-79 p.n.e.) oraz Cezara i Oktawiana w okresie wojen domowych (49-31 p.n.e.). Na prowincji, obok monet rzymskich, były w obiegu lokalne pieniądze. Zachowano uprawnienia emisyjne wielu miast greckich. W Hiszpanii duży zasięg miała emisja miasta Emporiae. W Galii pozostały w obiegu srebrne monety galijskie. W II i I w. p.n.e, pojawiło się w obiegu sporo denarów platerowych, tzn. jedynie posrebrzanych, a wewnątrz żelaznych. Próba ograniczenia tego procederu było wypuszczanie (100-60 p.n.e.) denarów karbowanych, tzw. serratusów (*denari serrati*), co umożliwiało kontrolę wnętrza monety.

Upadkowi republiki i początkom cesarstwa towarzyszyła reforma monetarna⁵⁹, zapoczątkowana przez Juliusza Cezara, a kontynuowana przez Oktawiana Augusta. Ustanowiono wówczas złoto-srebrny bimetalizm. Podstawową jednostką był złoty aureus (7,79 g), srebrną - denar (3,89 g). Aureus odpowiadał 25 denarom, co dawało relację wartości złota do srebra ok. 1:12,5. Bito też monety o wartości 0,5 aureusa i denara z odpowiednich kruszców. System uzupełniony był przez liczne monety brązowe, mosiężne i miedziane, które miały charakter pieniądza zdawkowego. Najwyższą jednostką był wśród nich mosiężny sesterc (27,28 g). Denar odpowiadał 4 sestercom, sesterc -4 asom. Prawo emisji pieniądza brązowego zachował Senat. Pieniądze emitowane przez Senat można było poznać po literach SC (*senatus consulto*). W 14 r. p.n.e, otwarto wielką mennicę cesarską w Lugdunum (Lyonie) w Galii, gdzie przeniesiono wkrótce całą produkcję monet kruszczowych, zamykając mennicę rzymską. Dopiero Kaligula (37- -41 n.e.) przeniósł mennictwo z powrotem do Rzymu, lokując mennicę nie na Kapitolu, jak dawniej, lecz na Mons Coelius. Bicie monet zdawkowych było zdecentralizowane. Na Wschodzie utrzymały się emisje licznych mennic greckich, które były głównie tetradrachmy. W czasach cesarstwa pieniądź był zawsze wybijany, nie odlewany.

W 64 r. Neron przeprowadził dewaluację⁶⁰, obniżając wartość aureusa (do 7,27 g) i denara (do 3,41 g). Od czasów Nerona normą stało się też dodawanie miedzi do monet srebrnych. Neron próbował też nadać monetom brązowym i miedzianym charakter pieniądza kruszczowego, ale po kilku latach zaniechano tych eksperymentów i powrócono do traktowania ich jako pieniądza zdawkowego. Stopniowo zmniejszono ciężar i zawartość kruszczu w monetach, zwłaszcza srebrnych. Za Marka Aureliusza (161-180) denar ważył już tylko 3,2 g i zawierał 76% srebra. Oznaczało to deprecjację do 62% wartości z początków cesarstwa. Septymiusz Sewer w 194 r. przeprowadził kolejną znaczną dewaluację monet srebrnych. Ponieważ nie zdewaluowano monet złotych i utrzymano oficjalny kurs denara do aureusa, monety srebrne utraciły charakter pieniądza kruszczowego, a system pieniężny faktycznie upodobił się do monometalizmu złotego⁶¹.

Wkrótce potem, w latach 214-215, Karakalla zdewaluował aureusa do 6,54 g. Wprowadził też nowego, podwójnego aureusa, zwanego binio. W miejsce denara⁶² wprowadził nową jednostkę srebrną - antoniniana (5,11 g), o wartości nominalnej 2 denarów, ale o wadze odpowiadającej jedynie 1,5 dotychczasowego dena-

⁵⁹ Por.: A. Kunisz, *Geneza ustroju monetarnego Cesarstwa Rzymskiego*, Katowice 1975.

⁶⁰ O dewaluacjach starożytnych patrz zwłaszcza: S. Mrozek, *Dewaluacje pieniądza w starożytności grecko-rzymskiej*, Wrocław 1978.

⁶¹ Por.: A. Kunisz, *Pełnowartościowy i kredytowy charakter pieniądza to państwie rzymskim*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Historia i Współczesność” 1978, z. 5, s. 7-43. Kunisz używa określenia „pieniądz kredytowy” w takim znaczeniu, w jakim posługujemy się w tej pracy pojęciem „pieniądz zdawkowy”.

⁶² Ostatecznie emisji „srebrnych” denarów zaniechano za Gordiana III (238-244). Denar odpowiadał wówczas 1/800 części swej wartości z początków cesarstwa.

ra. Prawdziwe załamanie systemu pieniężnego i wielką inflację przyniosły jednak dopiero rządy tzw. cesarzy wojskowych (235-285). W 274 r. cesarz Aurelian próbował uporządkować sytuację, wzmacniając „srebrnego” antoniniana (faktycznie zawierał on wówczas ok. 5% srebra). Emitowane przez Aureliana tzw. antoniniany XXI⁶³ niewiele różniły się od swych poprzedników i reforma się załamała.

W 294 r. doszło do generalnej reformy finansów, w tym również systemu monetarnego, podjętej przez Dioklecjana. Ustabilizowano złotego aureusa na poziomie 5,45 g. Przywrócono srebrny pieniądz kruszcowy - argenteus - 3,41 g, jako odpowiednik dawnego denara. Wprowadzono nową jednostkę - fillis, bitą z brązu z domieszką ok. 5% srebra (ok. 10 g). Antoniniany i denary, teraz już czysto miedziane, utrzymano w charakterze pieniądza zdawkowego. 1 aureus odpowiadał 25 argenteusom, co dawało relację wartości złota do srebra jak 1:15,6. Argenteus z kolei odpowiadał 5 fillisom, 12,5 antoninianom i 25 denarom. Dioklecjan zdecentralizował mennictwo, zrównując mennice prowincjonalne z rzymską, zarazem jednak zlikwidowane zostało autonomiczne, niepaństwowe mennictwo. Ostatnią samodzielną mennicę w Aleksandrii przekształcono w mennicę państwową. Za czasów Dioklecjana w cesarstwie działało 15 równorzędnych mennic.

Reforma monetarna Dioklecjana okazała się zbyt ambitna jak na możliwości gospodarcze cesarstwa. Nie zdołano zgromadzić odpowiedniej ilości srebra, by monetom srebrnym zapewnić znaczące miejsce w obiegu. Ponadto dość szybko zaczęło się psucie fillisa. Przeprowadzono też reformę podatkową, odchodząc od stałych podatków w pieniądzu na rzecz systemu, w którym wysokość podatków zależała od potrzeb państwa, a płacić można je było częściowo w produktach rolnych. Reforma, choć zawierała elementy pozytywne (Dioklecjan jest uważany za twórcę pierwszego na świecie budżetu państwa - *aerarium sacrum*⁶⁴), świadczyła jednak o upadku systemu pieniężnego i stopniowej naturalizacji gospodarki. Załamanie reformy monetarnej i dalszy rozwój inflacji skłoniły Dioklecjana do wydania w 301 r. edyktu o cenach maksymalnych. Edykt zawierał szczegółową listę towarów i usług wraz z ich cenami. Miały one być jednakowe w całym imperium. Za przekroczenie edyktu groziła kara śmierci. Edykt okazał się nierealny. Nie uwzględniał np. różnic cen między poszczególnymi prowincjami. Rezultatem edyktu było powstanie czarnego rynku i dalsza dezorganizacja życia gospodarczego, przy czym możliwości wpływania na tę sytuację ze strony państwa gwałtownie zmalały.

Konstantyn Wielki (306-337) dokonał kolejnej reformy, wprowadzając ok. 311 r. złotego solida (4,54 g). Moneta ta bita była w dużych ilościach, z zachowaniem ciężaru. Stała się na długie stulecia (w Rzymie, potem w Bizancjum) podstawową jednostką pieniężną. Wybijano też srebrne milarensie i silikwy. Szybko psuty fillis spadł do roli pieniądza zdawkowego. Późniejsze reformy w niewielkim stopniu zmieniały już zasady systemu, który po podziale cesarstwa w 395 r. pozostał taki sam w obu jego częściach. Warto podkreślić, że w okresie cesarstwa pieniądz, poza funkcjami gospodarczymi, w coraz większym stopniu wykorzystywany był przez władców jako narzędzie propagandy i budowy prestiżu⁶⁵.

Bankierzy rzymscy pojawili się w III w. p.n.e. Początkowo, wzorem greckim, zwani byli *trapezitai*, potem pojawiła się łacińska nazwa *argentari*. Przełomowym momentem z punktu widzenia otwierania Rzymu na wielki handel śródziemnomorski i, co za tym idzie, na recepcję wzorów greckich w tej dziedzinie było otwarcie portu w Ostii w 179 r. p.n.e. W Rzymie, w odróżnieniu od Grecji, bankierstwo nie było pogardzane⁶⁶, a działalnością kredytową zajmowali się głównie przedstawi-

⁶³ Od wartości wypisanej na rewersie - por.: A. Kunisz, Pełnowartościowy..., s. 281.

⁶⁴ Por. rozdział o reformach Dioklecjana [w:] G. Davies, A History of Money. From Ancient Times to the Present Day, Cardiff 1994, s. 99-105.

⁶⁵ L. Morawiecki, Propagandowe aspekty mennictwa rzymskiego, „Wiadomości Numizmatyczne” 1980, nr 24, z. 1, s. 309-329.

⁶⁶ Choć np. Cynceronowi nie była obca arystokratyczna pogarda dla zajęć związanych z pieniądzem. Czytamy: „[...] do tego rodzaju porównań należą też słynne odpowiedzi udzielone przez Katona Starszego. Kiedy go mianowicie zapytano, co w gospodarstwie przynosi największy pożytek, odrzekł: «Dobra hodowla bydła» - «A co należy stawiać na drugim miejscu?» - «Średnią hodowlę bydła» - «Co na

ciele niższej warstwy uprzywilejowanej, ekwici (*equites* - jeźdźcy, rycerze)⁶⁷. *Lex Claudia de senatoribus* z 218 r. p.n.e., zakazująca senatorom i ich synom zajmowania się handlem i transakcjami pieniężnymi, otworzyła przed ekwitami wielkie możliwości⁶⁸. Dlatego ekwici, choć ustępowali senatorom godnością, często przewyższali ich majątkiem, w ich rękach skupiały się bowiem szczególnie dochodowe urzędy państwowe. Spośród nich głównie rekrutowali się *publicani*, którzy dzierżawili od państwa podatki w prowincjach. *Publicani* łączyli często w tym celu swe kapitały, zakładając spółki - *solitates*.

Senatorowie, zaniepokojeni szybkim bogaceniem się ekwitów, próbowali ograniczać ich samowolę finansową w prowincjach. Stąd rozwój ustawodawstwa, które - zgodnie z dzisiejszymi kategoriami - można by nazwać antykorupcyjnym. *Lex Calpurnia de pecuniis repetundis* z 149 r. p.n.e, tworzyła specjalny trybunał do rozpatrywania takich spraw. *Lex Acilia* z 123-122 r. p.n.e, określała, jakie kategorie urzędników podlegają temu prawu i do jakiej wysokości urzędnicy mogą przyjmować prezenty. *Lex Cornelia* z 81 r. p.n.e, wprowadzała do istniejących rozwiązań wiele uściśleń. *Lex Iulia* z 59 r. p.n.e, dokonywała dalszych uściśleń. Sekwencja wymienionych ustaw świadczy o tym, że były one systematycznie omiране i prawodawca musiał ciągle „uszczelniać” system. W okresie cesarstwa nie było już dalszych ustaw, podciągnięto natomiast pod zakres istniejących regulacji „nieudolne zarządzanie prowincją”. Generalną zasadą ustaw *de repetundis* był zwrot czterokrotnej wartości bezprawnie zagarniętego mienia, choć przewidywano również kary konfiskaty majątku.

Argentari prowadzili interesy w tabernach na Forum⁶⁹, w pobliżu świątyni Kastora i Polluksa. Obecność na Forum była obowiązkiem człowieka robiącego interesy. Dawał w ten sposób dowód, że nie musi się przed nikim ukrywać ani unikać spotkania z kimkolwiek. Było to świadectwo wypłacalności. Bankructwo określano mianem *foro cedere*, *foro abire* lub *a foro fugare*, czyli opuszczenie forum bądź ucieczka z forum. *Argentari* w ścisłym tego słowa znaczeniu różnili się od *nummulari*, czyli wekslarzy. Bankierzy przyjmowali wkłady, udzielali pożyczek, wymieniali pieniądze, niekiedy przeprowadzali licytację za 1% prowizji. Specyficzną operacją była umowa tzw. *receptum argentari*. Bankier udzielał gwarancji na pożyczkę swego klienta od osoby trzeciej, stając się, w razie niewypłacalności klienta, bezpośrednim dłużnikiem tej ostatniej. Z czasem operacja ta została zastąpiona przez *constitutum debiti alieni*, czyli nieformalne zobowiązanie do zapłaty cudzego długu⁷⁰. Tego typu rozwiązania umożliwiały rozwój nowych operacji kredytowych. Znany był, pod nazwą *renumeratio pecuniae*, weksel ciągniony.

Każdy *argentarius* zobowiązany był do prowadzenia dwojakiemu rodzaju ksiąg. W *adversarium*, czyli dzienniku podręcznym (od *adversus* - pod ręką), zapisywał operacje w porządku chronologicznym, następnie przenosił je do księgi głównej - *codex ratione mensae*. W tej ostatniej każdy klient miał własny rachunek z podziałem na stronę debetową - *expensum ferre* i kredytową - *acceptum ferre*. Rzymia-

---

trzecim?» - «Złą hodowlę bydła» - «A co na czwartym?» - «Uprawę roli». Gdy zaś tamten zwrócił się z pytaniem, jak należy oceniać lichwiarstwo, wtedy Kato: «A jak trzeba oceniać zabójstwo człowieka?»» (M.T. Cynceron, O Powinnościach, ks. II, 25 (89), [w:] tenże, Pisma filozoficzne, tłum. W. Komatowski, t. 2, Warszawa 1960, s. 469).

⁶⁷ W czasach wczesnego cesarstwa ekwici byli dolną warstwą rzymskiej arystokracji, na szczycie której stał stan senatorski - *nobilitas*. Stan senatorski oraz ekwici tworzyli warstwę *honestiores* - czcigodniejszych, w odróżnieniu od plebejskich *humiliores*. W późniejszych czasach stan senatorski stopniowo tracił na znaczeniu, czego nie można powiedzieć o ekwitach.

⁶⁸ Ustawa ta była na rozmaite sposoby łamana. Cesarz Aleksander Sewer (222-235) ponowił zakaz zajmowania się lichwą przez senatorów, ale Arkadiusz w 406 r. zniósł go, ustalając dla senatorów maksymalną stopę procentową na 6%. Zniesienie zakazu zbiegło się w czasie z wygnaniem do Kapadocji wielkiego przeciwnika lichwy, św. Jana Chryzostoma (patrz dalej).

⁶⁹ W 201 r. n.e. *argentari* ufundowali cesarzowi Septymiuszowi Sewerowi tzw. Łuk Bankierów na Forum Borarium w Rzymie - por.: S. Pescarin, Rzym. Przewodnik archeologiczny po Wiecznym Mieście, Warszawa 2000, s. 77.

⁷⁰ W. Włodarkiewicz (red.), Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny, Warszawa 1986, s. 40, 130; por. też: K. Kolańczyk, Prawo rzymskie, Warszawa 1978, s. 416-417.

nom nieobce były zatem pewne elementy podwójnej księgowości, choć stosowano je do rachunków klientów, a nie do księgowania obrotów własnej firmy. Bankierzy na żądanie musieli przedstawić księgi w sądzie. Zapis w księdze był uważany za dowód, podpis klienta nie był niezbędny. Bankierzy często dokonywali rozliczeń między swymi klientami poprzez zmianę zapisu na kontach, bez udziału gotówki. Słowo *transcribere* (przepisywać) było synonimem słowa „płacić”⁷¹.

W Rzymie nie było państwowego monopolu bankowego w stylu egipskim, bankowość państwowa, powiązana najczęściej z poborem podatków, była dość rozwinięta.

Znano trzy rodzaje zastawów: *fiducfa* (umowa z przeniesieniem prawa własności), *pignus* (zastaw ręczny, oddanie przedmiotu, ale bez przeniesienia prawa własności) oraz hipotekę, czyli zastaw umowny. Bariere dla rozwoju kredytu hipotecznego stanowiła jednak rodzinna własność ziemi, która powodowała, że ziemia nie mogła być przedmiotem zastawu.

Prawo rzymskie znało dwa rodzaje pożyczek. Starszą była *nexum*, zaciągana w sposób uroczysty, „przy użyciu spiżu i wagi” (*per aes et libram*)⁷². Z *nexum* wynikała zależność osobista dłużnika. Wierzyciel mógł zastosować przeciw dłużnikowi procedurę zwaną *legis actio per manus iniectioem* i sprzedać dłużnika w niewolę „poza Tyber” (*trans Tiberim*). Z czasem upowszechniła się nieformalna pożyczka - *mutuum*, stopniowo wypierając *nexum*. Cios tej ostatniej zadała *Lex Poetelia Papi-ria* z 326 r. p.n.e., zakazująca więzienia, dręczenia, zabijania lub sprzedaży dłużnika. Prawo to znosiło niewolę za długi, choć nadal utrzymała się praktyka np. sprzedawania w niewolę dzieci przez rodziców w poczet spłaty długów. Zakazał tego dopiero Teodozjusz Wielki (379-395).

Odsetki (*foenus, usurae*) traktowane były jako wynagrodzenie za korzystanie z cudzego kapitału (*sors, caput*). *Foenus* był pożyczką oprocentowaną w odróżnieniu od *mutuum*, nie oprocentowanej pożyczki przyjacielskiej. Z samego kontraktu dotyczącego pożyczki zazwyczaj nie wynikał procent, zawierano na ten temat odrębną umowę, mającą często formę uroczystej obietnicy ustnej (*stipulatio*). Niekiedy przyjmowano istnienie odsetek z mocy prawa, zwłaszcza w postępowaniach opartych na „dobrej wierze” (*bonae fidei*)⁷³.

Praktyka lichwy była w Rzymie bardzo rozpowszechniona. Zajmowali się tym zawodowi lichwiarze (*feneratores*), ale również ekwici i - z uwagi na *Lex Claudia* raczej przez podstawionych ludzi - senatorowie. Egzekwowanie należności ułatwiała rygorystyczna procedura egzekucyjna - *actio certe creditae pecuniae*. W Prawie XII Tablic z 451 r. p.n.e. znajdujemy ograniczenie odsetek do 1/12 części kapitału⁷⁴. Nie zostało jednak wyraźnie powiedziane, jakiego okresu dotyczył ten przepis. Na ogół komentatorzy przyjmują, że chodziło tu o oprocentowanie w skali miesięcznej, co czyniłoby 100% rocznie⁷⁵. Za pobieranie wyższych odsetek groziła kara w wysokości czterokrotnej wartości pobranych odsetek, czyli wyższa niż wobec złodzieja, który musiał zwrócić tylko dwukrotną wartość. W późniejszym okresie próbowano ograniczać odsetki. W 342 r. p.n.e. *Lex Genucia* wprowadziła nawet całkowity zakaz ich pobierania, przepis ten jednak nie wytrzymał próby życia. *Lex Murcia* z 104 r. p.n.e. brała dłużników w obronę przed wierzycielami żądającymi zbyt wysokich odsetek. Umożliwiała dochodzenie zwrotu już zapłaconych nadmiernych odsetek. U schyłku republiki dozwolony procent wynosił 1/100 miesięcznie (*usurae centesimae*), czyli 12% rocznie. Niebezpieczna dla dłużników była praktyka anatocyzmu, tzn. kapitalizowania odsetek (*usurae usurarum*), nie-

⁷¹ S. Woyzbun, op. cit., s. 34-35.

⁷² Był to tradycyjny, uroczysty sposób zawierania transakcji, który wymagał obecności zainteresowanych oraz 5 świadków - obywateli rzymskich oraz trzymającego wagę. W miarę rozwoju życia gospodarczego stopniowo, jako mało praktyczny, zanikał.

⁷³ K. Kolańczyk, op. cit., s. 150, 345.

⁷⁴ M. i J. Zabłoccy, Ustawa XII Tablic. Tekst. Tłumaczenie. Objasnienia, Warszawa 2000, tab. VIII, par. 18. Po raz pierwszy w XII Tablicach zostało postanowione, aby nikt nie brał procentów ponad 1/12 kapitału.

⁷⁵ Jeśli przyjąć, że chodzi o 1/12 rocznie, oznaczałoby to 8,33%.

kiedy nawet co miesiąc. Prawo, na ogół bezskutecznie, próbowało temu przeciwdziałać.

Wyjątek stanowiły tzw. pożyczki morskie (*foenus nauticum* lub *pecunia traiecticia*), przy których procent nie był niczym ograniczony (*infinitae usurae*). Pożyczki takie polegały jednak na tym, że dłużnik był zobowiązany zwrócić dług tylko w wypadku pomyślnego zakończenia podróży. Pożyczający był zatem nie tylko wierzycielem, ale również ubezpieczycielem. Z instytucji pożyczek morskich rozwinęły się z czasem ubezpieczenia.

Dalsza ewolucja prawa rzymskiego dokonywała się już pod wpływem doktryny chrześcijańskiej. Kodeks Justyniana z 529 r. zasadniczo ograniczył dopuszczalne odsetki do 6% rocznie. Zróżnicowanie odsetek było jednak dopuszczalne ze względu na pozycję społeczną dłużnika. Od przedstawicieli wyższych stanów nie można było pobierać więcej niż 4%, od kupców i bankierów - nie więcej niż 8%. Justynian ograniczył, po raz pierwszy, „procent morski” do 12%. Zakazał też ostatecznie anatocyzmu, czyli kapitalizowania odsetek, i wprowadził zasadę, że suma odsetek nie może w żadnym wypadku przewyższyć kapitału⁷⁶.

Tradycja żydowska

Prawo rzymskie wywarło wpływ na następne stulecia, choć znaczna część jego dorobku została we wczesnym średniowieczu roztrwoniona. Co najmniej równy temu wpływ wywarła tradycja biblijna. W sprawach monetarnych doświadczenia starożytnych Żydów nie były imponujące. Posługiwali się kolejno pieniędzmi perskimi, greckimi i rzymskimi. Oryginalnymi żydowskimi jednostkami były: szekel (sykl), srebrna moneta w formie pierścienia; lepta, mała moneta miedziana lub mosiężna oraz srebrnik (*kesaf*), kawałek srebra w założeniu odpowiadający drachmie.

Biblia dawała natomiast nową koncepcję stosunków międzyludzkich, również tych, które dotyczyły pieniądza. Jałmużna (często oznaczająca też ofiarę na cele religijne) w wysokości 10% była uważana za obowiązek religijny. Czytamy: „Każda dziesięcina z ziemi, z zasiewów ziemi albo z owoców drzewa należy do Pana, jest rzeczą poświęconą Panu. Jeśli kto chce wykupić część swojej dziesięciny, to doda do niej jedną piątą. Każda dziesięcina z bydła większego lub mniejszego, które przechodzi pod łaską pasterską, jest rzeczą poświęconą Panu”⁷⁷, i dalej: „Złożysz dziesięcinę z plonu wszelkiego nasienia, z tego, co rokrocznie ziemia rodzi”⁷⁸.

Jednocześnie zatarta była granica między pożyczaniem pieniędzy a jałmużną. Przejawem tego stanu rzeczy była instytucja roku szabasowego (hebr. *Szmita*), w ramach której dokonywano umorzenia długów co siedem lat. W Księdze Powtórzonego Prawa czytamy: „Pod koniec siódmego roku przeprowadzisz darowanie długów. [...] każdy wierzyciel daruje pożyczkę udzieloną bliźniemu, nie będzie się domagał zwrotu od bliźniego lub swego brata, ponieważ ogłoszone jest darowanie ku czci Pana. Od obcego możesz domagać się zwrotu, lecz co ci się należy⁷⁹ x brata, daruje twa ręka. Ale u ciebie nie powinno być ubogiego. Pan bowiem błogosławi ci w ziemi, którą Pan, Bóg twój, daje ci w posiadanie. [...] Będziesz pożyczał wielu narodom, a sam od nikogo nie będziesz pożyczał; będziesz panował nad wieloma narodami, a one nad tobą nie zapanują. Jeśli będzie u ciebie ktoś ubogi z twych braci, w jednym z twoich miast, w kraju, który ci daje Pan, Bóg twój, nie okażesz twardego serca wobec niego ani nie zamkniesz swej ręki przed ubogim swym bratem, lecz otworzysz mu swą rękę i szczerze mu udzielisz pożyczki, ile mu będzie trzeba. Strzeż się, by nie powstała w twym sercu niegodziwa myśl: «Blisko jest rok siódmy, rok darowania». Byś złym okiem nie patrzył na ubogiego twego brata, nie udzielając mu pomocy. On będzie wzywał Pana przeciw tobie, a ty obciążysz się grzechem. Chętnie mu udziel, niech serce twe nie boleje, że dajesz. Za to będzie ci Pan, Bóg twój, błogosławił w każdej czynności i w każdej

⁷⁶ K. Kolańczyk, op. cit., s. 125-126.

⁷⁷ Kpł, 27, 30-32. Cytaty z Biblii według Biblii Tysiąclecia w tłumaczeniu benedyktynów tyńskich.

⁷⁸ Pwt, 14, 22.

⁷⁹ Według przekładu Towarzystwa Biblijnego: „to, co masz u brata swego”.

pracy twojej ręki. Ubogiego bowiem nie zabraknie w tym kraju, dlatego ja nakazuję: Otwórz szczerze rękę swemu bratu uciśnionemu lub ubogiemu w tej ziemi”⁸⁰.

Institucja znoszenia długów w roku szabasowym okazała się hamulcem rozwoju normalnych stosunków gospodarczych, gdyż potencjalni wierzyciele, wbrew przestrodze, zawartej w cytowanym fragmencie, powstrzymywali się od udzielania pożyczek bezpośrednio przed rokiem szabasowym. Umorzenie długów, pomyślane jako korzystne dla ubogich, zaczęło obracać się przeciw nim, nie mogli bowiem uzyskać żadnej pożyczki. W dość prymitywnym społeczeństwie w czasach Mojżesza różnica między pożyczką a jałmużną rzeczywiście mogła być niewielka. W miarę rozwoju handlu i gospodarki pieniężnej taka nieostrość powodowała coraz poważniejsze problemy, wierzyciele nie mieli bowiem niezbędnego poczucia bezpieczeństwa. Problem ten stał się w początkach naszej ery przedmiotem zainteresowania uczonych rabinów. Z konserwatywnego punktu widzenia, reprezentowanego przez saduceuszy, nie było sposobu na ominięcie tak wyraźnego zapisu Tory. Rabi Hillel, jeden z przywódców faryzeuszy, znalazł jednak bardziej elastyczną interpretację, dzięki której możliwe stało się ominięcie przepisu o umorzeniu długów. Hillel zwrócił uwagę na to, że sformułowanie „to, co masz u brata swego” zostało dodane, by wykluczyć przypadek, gdy „to, co masz”, nie znajduje się w rękach dłużnika. Jeśli zatem wierzyciel przedstawił w sądzie dokument, zwany prozbulem, potwierdzający fakt przekazania pożyczki w ręce dłużnika, to mógł domagać się zwrotu również po roku szabasowym. Wywód ten może się dziś wydawać kazuistyczny, pozwolił on jednak wyznawcom judaizmu na normalny rozwój kredytu⁸¹.

W Torze kilkakrotnie powtórzony jest zakaz lichwy. W Księdze Wyjścia czytamy: „Jeśli pożyczysz pieniądze ubogiemu z mojego ludu, żyjącemu obok ciebie, to nie będziesz postępował wobec niego jak lichwiarz i nie każesz mu płacić odsetek”⁸². W Księdze Kapłańskiej: „Jeżeli brat twój zubożeje i ręka jego osłabnie, to podtrzymasz go, aby mógł żyć z tobą przynajmniej jak przybysz lub osadnik. Nie będziesz brał od niego odsetek ani lichwy. [...] Nie będziesz mu dawał pieniędzy na procent. Nie będziesz mu dawał pokarmu na lichwę”⁸³. W Księdze Powtórzonego Prawa: „Nie będziesz żądał od brata swego odsetek z pieniędzy, z żywności, z czegokolwiek, co się pożycza na procent. Od obcego możesz się domagać, ale od brata nie będziesz żądał odsetek”⁸⁴.

Tradycja wczesnochrześcijańska

Starotestamentowy zakaz powtórzony został, choć w mniej precyzyjnej formie, w Nowym Testamencie. W Ewangelii św. Łukasza czytamy: „Jeśli pożyczek udzielacie tym, od których spodziewacie się zwrotu, jakaż za to dla was wdzięczność? I grzesznicy grzesznikom pożyczają, żeby tyle samo otrzymać. Wy natomiast miłujcie waszych nieprzyjaciół, czyńcie dobrze i pożyczajcie, niczego się za to nie spodziewając”⁸⁵. W przytoczonym fragmencie jest znacznie więcej niż zakaz lichwy. Jest tu ponowne zatarcie granicy między pożyczką a jałmużną. Wczesne chrześcijaństwo było konsekwentne w pogardzie dla dóbr doczesnych. W Ewangelii św. Mateusza czytamy: „Jezus zaś powiedział do swoich uczniów: «Zaprawdę powiadam wam: Bogaty z trudnością wejdzie do królestwa niebieskiego. Jeszcze raz wam powiadam: Łatwiej jest wielbłądowi przejść przez ucho igielne, niż bogatemu wejść do królestwa niebieskiego»”⁸⁶.

⁸⁰ Pwt, 15, 1-11.

⁸¹ A. Cohen, Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa, Warszawa 1995, s. 14-15; por. też: A. Unterman, Encyklopedia tradycji i legend żydowskich, Warszawa 1994.

⁸² Wj, 22, 24.

⁸³ Kpł, 25, 35-37.

⁸⁴ Pwt, 23, 20-21.

⁸⁵ Łk, 6, 34-35.

⁸⁶ Mt, 19, 23-24.

Pisma Ojców Kościoła⁸⁷ zawierają liczne wypowiedzi na temat pieniądza i kredytu. Generalnie pieniądz uważany był za źródło zła, bogactwo zaś najczęściej powstawało drogą nieuczciwą. Za szczególnie naganną uchodziła „miłość pieniądza”, prowadząca do skąpstwa. Właściwym wykorzystaniem pieniędzy jest przeznaczenie ich na pomoc bliźnim. Bogactwo pojmowane było nie tyle jako własność, co jako depozyt, z którego używania człowiek będzie rozliczony. Święty Jan Chryzostom pisał: „Pieniądz nazywa się tak od używania, a nie od posiadania, a i samo posiadanie jest używaniem, a nie własnością”⁸⁸. Stąd tak ostra ocena skąpstwa. Ojcowie Kościoła, choć generalnie przeciwni pożyczaniu na procent, odróżniali bankierów od lichwiarzy. Bankierzy działali legalnie, w ramach korporacji *corpus collectorium*, przez co podlegali kontroli ze strony państwa. Prowadzili też rozmaite operacje pieniężne, wśród których pożyczanie na procent stanowiło jedynie jedną z możliwości. Dla lichwiarzy zaś pożyczanie takie było jedyną formą działalności. Szczególną odrazę budziło połączenie lichwy ze skąpstwem. W pismach Ojców Kościoła fragmenty dotyczące lichwy często ilustrowane były przykładami ludzi, którzy parali się lichwą, żyjąc w nędzy lub nawet utrzymując się z jałmużny⁸⁹.

---

⁸⁷ Mianem tym określa się pisarzy chrześcijańskich tworzących do śmierci św. Izydora z Sewilli (639) na Zachodzie i św. Jana Damasceńskiego (749) na Wschodzie. Na tematy nas interesujące istnieją dwie ciekawe prace w języku polskim: J. Jundzill, Pieniądz to łacińskiej literaturze chrześcijańskiej późnego Cesarstwa Rzymskiego, Warszawa 1984; I. Milewski, Pieniądz w greckiej literaturze patrystycznej IV wieku, Gdańsk 1999.

⁸⁸ Cyt. za: I Milewski, op. cit., s. 117.

⁸⁹ Ibidem, s. 45.

Kościelne zakazy lichwy pojawiły się najpierw na Zachodzie⁹⁰, gdzie sprawą tą zajęły się synody w Elwirze (obecnie Granada w Hiszpanii) w 306 r. i Vienne we Francji w 314 r., uchwały te miały jednak tylko regionalny zasięg. Kościół powszechny potępił lichwę na soborze nicejskim w 325 r., zakazując jej uprawiania duchownym. Na Wschodzie sprawą zajął się raz jeszcze synod w Leodycei, zwołany przez cesarza Teodozjusza pod koniec IV w. Ponawianie zakazu świadczyło o jego niewielkiej skuteczności, zwłaszcza że prawo cywilne, choć ewoluowało pod wpływem doktryny chrześcijańskiej, poprzestało na reglamentacji stopy procentowej. Kościelny zakaz lichwy dla laikatu pojawił się dopiero w 626 r. na synodzie w Clichy.

Rozdział 2 Średniowiecze

W średniowieczu dorobek rzymski w zakresie stosunków pieniężnych i kredytowych kontynuowany był w Bizancjum, podczas gdy na Zachodzie nastąpił w tej dziedzinie upadek. Oryginalne rozwiązania zaproponowała cywilizacja arabska. W XII i XIII w. znaczenie Bizancjum osłabło, a dominującą pozycję zaczął zdobywać łański Zachód. „Rewolucja handlowa” XIII w., reforma groszowa, ewolucja doktryny kościelnej i powstanie wielkich firm bankierskich u schyłku średniowiecza stworzyły podstawy rozwoju finansów europejskich w następnych stuleciach.

Bizancjum

W Bizancjum przez wiele stuleci utrzymywał się system pieniężny⁹¹ odziedziczony po Rzymie. Podstawą był złoty solid, nazywany po grecku nomisma, na Zachodzie zaś bizant, który był walutą handlową całego ówczesnego świata aż do XII w. Między Bizancjum a Persją istniała umowa, na mocy której imperium Sasanidów miało bić jedynie srebrną monetę, jako złotej używając bizantyjskich solidów⁹². Srebrne monety miały charakter zdawkowy, kurs srebra był różny w różnych częściach Imperium (najdroższe było w Egipcie). Wysokiemu prestiżowi solida towarzyszył chaos w dziedzinie drobnych monet. Sytuacja poprawiła się za czasów cesarza Michała II (820-829) i Teofila (829-842).

Pod koniec X w., za Nicefora II Fokasa (963-969), rozpoczął się proces psucia pieniądza. Fokas wprowadził dwa rodzaje solidów: cięższe - histamony i lżejsze - tetaretrony, określane potem mianem trachy - miski, ponieważ były wykonywane z coraz cieńszej blachy. Od czasów Konstantyna IX Monomacha (1042-1055) zaczęto obniżać zawartość złota w solidach. Upadek waluty powstrzymała reforma Aleksego I Komnena w 1092 r. Wprowadzono nową złotą jednostkę - hyperperon, o wadze 4,54 g. Nazwa pochodziła od określenia „próbowany w ogniu”, od niej wywodziły się popularne później na Bałkanach i na Rusi nazwy „perper” lub „purpurati”, czyli „czerwoniec”. Hyperperon zawierał ok. 85% złota, które dawniej stanowiło solid. Niższymi jednostkami były: elektronowy asperon trachy, srebrny stamenon trachy i brązowy tetaretron. O ile wartość hyperperona pozostała niezmienna aż do 1204 r., o tyle mniejsze jednostki ulegały deprecjacji.

W 1204 r., po zdobyciu Konstantynopola przez Krzyżowców, w Cesarstwie Łacińskim bito tylko bilon. W Cesarstwie Nicejskim i Królestwie Salonickim zachowano dawne, bizantyjskie nominały, natomiast w graniczącym z Turkami Cesarstwie Trapezuntu przyjęto seldżucką jednostkę - asper. W 1261 r., po odrodzeniu Cesarstwa Bizantyjskiego, przywrócono hyperperon, ale o znacznie zmniejszonej zawartości złota. Po 1204 r. pieniądź bizantyjski już nigdy nie odzyskał dawnego,

⁹⁰ Ibidem, s. 135, 237.

⁹¹ M. Salamon, Mennictwo bizantyjskie, [w:] L. Morawiecki (red.), Zarys mennictwa europejskiego, t. 6, Kraków 1987; tenże, Mennictwo Cesarstwa Bizantyjskiego, Warszawa 1980.

⁹² A. Mez, Renesans islamu, Warszawa 1979, s. 436.

światowego znaczenia, wypierany z tej pozycji przez pieniądze państw włoskich. W XIV w. hyperperon zawierał już tylko ok. 50% złota w porównaniu z okresem sprzed 1204 r. W 1354 r. złote hyperperony zostały zastąpione przez srebrne, o wadze 8,8 g. Srebrne hyperperony równe były 4 groszom weneckim, przez co Bizancjum związało się z zachodnim systemem monetarnym, rezygnując z własnych aspiracji do kreowania pieniądza międzynarodowego. Schyłkowi Imperium towarzyszył pogłębiający się chaos monetarny.

Bizantyjski rynek finansowy opierał się na rozwiązaniach zaczerpniętych z Rzymu. Działalność gospodarcza poddawana była jednak coraz ściślejszej kontroli państwa poprzez system wielorakiej reglamentacji⁹³. Podstawowym jej instrumentem był podział na przymusowe korporacje zawodowe, tzw. *systema*, przypominający późniejszy system cechowy na Zachodzie. Tylko należąc do korporacji, można było legalnie zajmować się działalnością gospodarczą, w tym również kredytową. Korporacja bankierów (*argyropratai*) powstała zapewne w VII w. Reglamentacja stopy procentowej i prawna ochrona dłużników prowadziły do dekapitalizacji gospodarki, czemu państwo usiłowało zaradzić na rozmaite sposoby. W celu popierania eksportu wprowadzono specjalną daninę eksportową. Państwo korzystało z usług banków przede wszystkim dla finansowania przedsięwzięć militarnych, dając w zastaw dochody podatkowe. Po śmierci cesarza następca musiał pokrywać jego długi. Często stosowaną metodą była konfiskata majątków przeciwników politycznych, którym po zmianie rządów wytaczano procesy⁹⁴. W dziedzinach, dla których trudno byłoby, wobec reglamentacji stopy procentowej, pozyskać kapitał prywatny, państwo nie cofało się przed przymusem i wykorzystywaniem swojej monopolistycznej pozycji. Armatorzy zostali zmuszeni do przyjmowania kredytu państwowego oprocentowanego w wysokości 16,66% na budowę floty handlowej⁹⁵. Wzory etatystyczne Bizancjum czerpało nie tyle z tradycji rzymskiej, co helleńsko-egipskiej.

Świat islamu

W VII w. ukształtowała się odrębna, oryginalna cywilizacja muzułmańska, która przez kilka stuleci stanowiła dla świata chrześcijańskiego realną konkurencję. W czasach przedmuzułmańskich Arabowie nie mieli własnej monety. W obiegu były monety⁹⁶ bizantyjskie i perskie, znaczna część handlu miała charakter wymienny. W epoce podbojów Arabowie używali mennic istniejących na podbitych obszarach, gdzie emitowano dotychczasowe monety, z napisami greckimi na Wschodzie, łacińskimi na Zachodzie. Dopiero kalif Abd al-Malik z dynastii Umajjadów w 696 r. ujedynolili system pieniężny, wprowadzając w całym imperium monety z napisem arabskim i bez wizerunku władcy. Monety miały z jednej strony fragment sury CXII, z drugiej formułę wyznania wiary. Na brzegu monety ryto datę, na monetach srebrnych również nazwę miejscowości. Od początku panowania dynastii Abbasydów (750) dodawano jeszcze imię kalifa⁹⁷. Po podziale imperium monety poszczególnych kalifatów stopniowo zaczęły się różnić.

Reforma Abd al-Malika wprowadziła trzy rodzaje monet. Złote dinary, o wadze 4,55 g (odpowiednik bizantyjskiego solida), zostały jeszcze przez Malika zdewaluowane do 4,25 g⁹⁸. Dirham (od greckiej drachmy) był monetą srebrną, o wadze ok. 4,15 g, zredukowanej przez Abd al-Malika do 2,95 g. Trzecim rodzajem pieniądza były miedziane, zdawkowe falsy (od łac. *folles*), o wadze ok. 1,5-5 g. Początkowo 1 dinar odpowiadał 10 dirhamom, taki też był kurs tzw. dirhama legalnego (*dirham szari'i*). Faktycznie później dirham ulegał deprecjacji. Na początku X w. dinar wart był już 14 dirhamów. Oba rodzaje monet kruszcowych były psute przez władców,

⁹³ H.W. Haussing, *Historia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 1969, s. 69-70.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 70.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 166

⁹⁶ J. Bielawski (red.), *Maty słownik kultury Świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 429-430.

⁹⁷ J. i D. Sourdel, *Cywilizacja islamu (VII-XIII w.)*, Warszawa 1980, s. 525-526.

⁹⁸ Odtąd parytet ten stał się podstawową jednostką wagową, zwaną miskalem, który dzielił się na 100 habba (ziaren), *ibidem*, s. 522.

w większym jednak stopniu dotyczyło to dirhamów. Dynastia Ghaznawidów, panująca w latach 977-1186 w Persji, systematycznie zmniejszała zawartość kruszców zarówno w dinarach, jak i dirhamach, dodając coraz więcej miedzi. Całkowicie miedziane dinary bili przez pewien czas Bujidzi w Bagdadzie.

Początkowo podział ziem arabskich na tereny zdominowane przez złoty lub srebrny pieniądz pokrywały się z dawnym podziałem na obszary bizantyjskie i perskie. Wraz z ujednoczeniem się handlu muzułmańskiego złota moneta stopniowo przesuwała się na Wschód. W X w. złoto opanowało już Bagdad. Wraz z cofaniem się srebra zanikał handel wymienny⁹⁹. Na co dzień zawsze osobno liczone srebro i złoto¹⁰⁰. Dominacja złota okazała się jednak przejściowa. Złoto, które na arabskim Zachodzie (w Maghrebie) występowało w obfitości, na Wschodzie było dobrem importowanym. Przyjęcie na całym obszarze waluty złotej wywołało na Wschodzie efekt deflacyjny. Zarówno panująca w Bagdadzie dynastia Bujidów, jak i Ajjubidzi w Egipcie próbowali temu przeciwdziałać poprzez psucie pieniądza. W 1036 r. w Bagdadzie zakazano używania złotych dinarów i dokonywania w nich jakichkolwiek transakcji. Za panowania Saladyna (Salah ad-Din, 1171-1193) doszło w Egipcie do wielkiego głodu, po którym zaczęto tam używać ponownie dirhamów, dotychczas bowiem płacono złotem¹⁰¹. Stopniowe odchodzenie od złota pozwalało na poszerzenie obiegu pieniężnego, było jednak również przejawem malejącej potęgi świata islamu. Ostatnie dinary w Bagdadzie wybito w 1262 r., w Egipcie w 1346 r.

W okresie dominacji złota srebrne monety przyjmowane były na wagę, bez oglądania się na oficjalny kurs dirhama. Dlatego ówczesni fałszerze nie „obcinali” monet, lecz zastępowali srebro rtęcią lub antymonem, by moneta zachowała wagę. Fałszywe dirhamy zwano rtęciowymi. Fałszerstwa były tak rozpowszechnione, że w Mekce oficjalnie notowano kurs fałszywych dirhamów jako 1/24 prawdziwego. Zawieszano te notowania jedynie w okresie sezonu pielgrzymkowego¹⁰².

Drobne, zdawkowe monety były oparte na systemie szóstkowym. 1 dirham równał się 6 danikom, 12 kiratom, 24 tassudżom i 48 habbom (ziarnom). Powszechny był też zwyczaj cięcia monet na mniejsze części, choć władze usiłowały walczyć z tym zjawiskiem¹⁰³.

W Koranie znalazły się zapisy dotyczące pożyczania pieniędzy. W surze II, zatytułowanej „Krowa”, znajdujemy dokładny opis zaciągania pożyczki: „O wy, którzy wierzycie. Jeśli zaciągacie dług między sobą na określony czas, to zapisujcie to! I niech zapisze między wami pisarz, według sprawiedliwości. I niech pisarz nie sprzeciwia się, by pisać tak, jak nauczył go Bóg. I niech pisze, a dłużnik niech dyktuje! I niech się boi Boga, swojego Pana, i niczego z tego nie umniejsza. A jeśli dłużnik jest głupcem, słabym albo nie może dyktować, niech dyktuje jego opiekun, zgodnie ze sprawiedliwością! Żądajcie świadectwa dwóch świadków spośród waszych mężczyzn! A jeśli nie będzie dwóch mężczyzn, to jeden mężczyzna i dwie kobiety mogą być świadkami, na których się zgodzicie: jeśli jedna z nich zbłądzi, to druga będzie mogła ją napomnieć. A świadkowie niech nie odmawiają, kiedy będą wzywani! I nie wzdrygajcie się tego zapisywać - czy to będzie dług mały, czy duży - z zaznaczeniem jego terminu. To jest dla was sprawiedliwsze w obliczu Boga i bardziej prawidłowe dla świadectwa i odpowiedniejsze dla usunięcia wątpliwości. Chyba że to jest handel towarem, który wy sobie przekazujecie z ręki do ręki; wtedy nie popełnicie grzechu, jeśli tego nie zapiszecie. I żądajcie świadków, kiedy dokonujecie między sobą transakcji, i nie wywierajcie żadnego przymusu ani na pisarza, ani na świadka! A jeśli tak czynicie, to popełnicie grzech. Bójcie się Boga! Bóg was poucza. On w każdej rzeczy jest wszechwiedzący. A jeśli jesteście w podróży i nie znajdujecie pisarza - to powinniście wziąć zastaw. A je-

⁹⁹ A. Mez, op. cit., s. 437.

¹⁰⁰ Zmarły w 904 r. w Bagdadzie uczonec Salab pozostawił 21 000 dirhamów, 2000 dinarów i sklep przy Bramie Syryjskiej, wartości 3000 dinarów, ibidem.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem, s. 438.

¹⁰³ Ibidem.

śli jeden z was powierza drugiemu jakiś depozyt, to ten, któremu go powierzono, powinien go zwrócić¹⁰⁴. Prawo islamskie znało zatem pożyczki z zapisem i pod zastaw. Trzecią formą były pożyczki „w zaufaniu”¹⁰⁵. Pisemna forma zobowiązania oznaczała powstanie weksla.

Jednym z podstawowych obowiązków religijnych muzułmanina był *zakat*, czyli jałmużna. Sura XXX, zatytułowana „Bizantyjczycy”, przeciwstawia *zakat* - *ribie*, czyli lichwie: „A to, co dajecie na lichwę, by powiększyło się kosztem majątku innych ludzi, nie powiększy się u Boga. Lecz to, co dajecie w jałmużnę, poszukując oblicza Boga - oni otrzymają to w dwójnasób”¹⁰⁶. Werset ten interpretowany był niekiedy w ten sposób, że wprawdzie *riba* została zakazana, ale pożyczki bezprocentowej, w wypadku przekroczenia terminu, można było żądać w podwójnej wysokości. Zasada taka, gdyby rzeczywiście została przyjęta, otwierała szeroką drogę do obchodzenia zakazu lichwy, podobnie jak to się stało u chrześcijan. Większość komentatorów Koranu nie zgadzała się z taką interpretacją, przytaczając kolejny werset: „O wy, którzy wierzycie! Nie zdzierajcie lichwy podwójnie podwojonej”¹⁰⁷. Można to rozumieć w taki sposób, ale również jako zakaz „podwójnego podwojenia”, czyli, mówiąc językiem współczesnym, kapitalizacji odsetek. Prawo islamskie poszło jednak w tej sprawie w kierunku restrykcyjnym.

Uprawianie lichwy zarzucał Koran Żydom, uznając, że czynią to wbrew nakazom Biblii lub że - według ich interpretacji - biblijny zakaz lichwy nie dotyczy stosunków z wyznawcami innych religii. W surze IV „Kobiety” czytamy: „I z powodu niesprawiedliwości tych, którzy wyznają judaizm, zakazaliśmy im rzeczy przyjemnych, które były dla nich dozwolone: i dlatego, że odsunęli się bardzo od drogi Boga; i ponieważ brali lichwę, choć było to zakazane; i ponieważ niesłusznie zjadali majątek ludzi - My przygotowaliśmy dla tych, którzy są niewierni, karę bolesną”¹⁰⁸. W surze III „Rodzina Imrana” czytamy: „Wśród ludu Księgi są tacy, którzy, jeśli zostawisz im kintar¹⁰⁹, to oni go tobie oddadzą; i wśród nich są tacy, którzy, jeśli im zawierysz dinara, to oni go tobie nie oddadzą, jeśli nie będziesz stał ciągle nad nimi. Jest tak, ponieważ oni mówią: «Nie mamy żadnego obowiązku względem ludzi nieświadomych»”¹¹⁰. Fragment ten odnosi się do konfliktów między Żydami i Arabami w Medynie. Żydzi uważali, że nie mają żadnych moralnych zobowiązań wobec nie-Żydów, czyli Arabów, nazywając ich pogardliwie „nieświadomymi”¹¹¹. Już nie w Koranie, ale w tradycji Proroka (Hadis) znajduje się charakterystyczny przepis. Otóż dla uniknięcia kłótni Mahomet zabraniał pożyczek i wymiany między Beduinami a mieszkańcami miast¹¹².

Z czasem wykształciły się praktyki¹¹³ pozwalające na omijanie zakazu. Najpowszechniejszą była *muchatara*, polegająca na tym, że wierzyciel sprzedawał dłużnikowi jakiś przedmiot po cenie zawyżonej o procenty, w momencie zaś zwrotu długu odkupywał go za tyle, ile rzeczywiście był wart¹¹⁴. W okresie wypraw krzyżowych praktyka taka przeniesiona została do Europy. Egzekucja długów leżała w kompetencjach sędziego - *mustachiba*, który nie więził dłużnika, lecz stosował procedurę zwaną oddaniem pod nadzór¹¹⁵.

¹⁰⁴ Koran, II, „Krowa”, 282-283, cytaty z Koranu w tłumaczeniu J. Bielawskiego, Warszawa 1986.

¹⁰⁵ M. Gaudefroy-Demombynes, *Narodziny islamu*, Warszawa 1988, s. 427.

¹⁰⁶ Koran, XXX, „Bizantyjczycy”, 39.

¹⁰⁷ Koran, III, „Rodzina Imrana”, 130.

¹⁰⁸ Koran, IV, „Kobiety”, 160-161.

¹⁰⁹ Kintar pochodzi od grecko-bizantyjskiego *kentenairon*, jednostki wagi odpowiadającej 100 funtom. W Koranie termin ten nie oznaczał żadnej konkretnej wagi, lecz znaczną sumę pieniędzy. Niektórzy komentatorzy mówili o 1000 dinarów, było to jednak tylko przypuszczenie. Por. przypis 14 do sury III w cyt. wyd. Koranu, s. 854.

¹¹⁰ Koran, III, „Rodzina Imrana”, 75.

¹¹¹ Por. przypis 75 do sury III w cyt. wyd. Koranu, s. 855.

¹¹² Napięcie między kulturą beduińską i miejską stanowiło jeden z charakterystycznych wątków islamu od narodzin poprzez całe stulecia.

¹¹³ W związku z ewolucją poglądów na tematy ekonomiczne patrz: F. Nomani, A. Rahnama, *Islamic Economic System*, London-New Jersey 1994, zwłaszcza dwa pierwsze rozdziały.

¹¹⁴ M. Gaudefroy-Demombynes, op. cit., s. 427.

¹¹⁵ J. i D. Sourdel, op. cit., s. 456.

Powstanie po podbojach wielkiego, ogólnoarabskiego rynku wymagało rozwoju środków płatniczych lekkich i bezpiecznych. Nosiły one, z reguły, nazwy perskie. List kredytowy (*suftadża*) upoważniał imiennie do odbioru gotówki w innym miejscu. Ewentualni rabusie, ze względu na jego imienny charakter, nie mieli z niego pożytku. Adam Mez przytacza treść takiego listu, otrzymanego przez Nasira-i-Chusaru od znajomego w Asuanie, a adresowanego do pełnomocnika tego ostatniego w Ajzabie: „Daj Nasirowi wszystko, czego od ciebie zażąda. Weź od niego kwit, a sumę wpisz na moje konto”¹¹⁶. Weksel (weksel dłużnika) lub czek, zwany *sakk*, upoważniał do odbioru określonej sumy od bankiera. Sakki przesyłane na większe odległości często były poświadczane notarialnie. Bankierzy (*sajrafi*), realizując weksel, zwyczajowo potrącali ok. 10%¹¹⁷. Bankierstwo arabskie powstało w X-XI w. na pograniczu arabsko-perskim. Największym ośrodkiem bankierskim była Basra (obecnie w Iraku). W Isfahanie (obecnie w Iranie) istniał odrębny bazar bankierów, na którym funkcjonowało około 200 firm. Obrotnymi finansistami byli też Himjaryci, lud z południa Półwyspu Arabskiego, z dawnego państwa królowej Saby. W 902 r. Ibn al-Fakih al-Hamadani pisał: „Najbardziej polują na zyski basryjczycy i himjaryci. Kto się znajdzie daleko w Ferghanie albo na samym Zachodzie Maroka, ten na pewno spotka jakiegoś basryjczyka albo himjarytę”¹¹⁸. Konkurencją dla obu grup byli Żydzi. W X w. w Isfahanie istniało odrębne „miasto żydowskie”. Żydzi kontrolowali kontakty z Afganistanem i połowy pereł w Zatoce Perskiej. Wiele słów dotyczących sfery interesów w języku arabskim pochodzi z hebrajskiego¹¹⁹.

Zachód - ewolucja pieniądza

Załamaniem się Cesarstwa Zachodniorzymskiego w 476 r. przyniosło upadek gospodarczy, regres handlu do rozmiarów niewielkich rynków lokalnych, naturalizację gospodarki i zanik funkcjonujących dotychczas regulacji prawnych. Stosunki pieniężne w ciągu tzw. czarnych wieków polegały na emitowaniu przez władców królestw barbarzyńskich¹²⁰ pieniędzy będących imitacją monet rzymskich, głównie złotych tremisses (1/3 solidi). Z czasem w poszczególnych państwach powstały złote pieniądze lokalne. Ważną rolę odgrywały w tej kwestii względy prestiżowe. Prokop z Cezarei pisał o królach Franków: „W Arles zasiedli na igrzyskach i kazali bić monetę złotą ze swoim wizerunkiem, a nie cesarskim, jak zwyczaj nakazuje. Srebrną bowiem monetę wypuszczał według swego uznania i król perski, ale prawa wybijania ze złota monety nie miał ani ten, ani też żaden inny barbarzyński władca, choćby nawet metal ten posiadał; nie mógłby bowiem puścić go w obieg wśród tych, z którymi uprawiał handel, nawet gdyby to byli barbarzyńcy”¹²¹. O używaniu złota decydowały, w ogromnym stopniu, względy prestiżowe. W warunkach upadku gospodarczego przesądzało ono jednak o wąskim zasięgu społecznym pieniądza, który był środkiem wymiany, czy też raczej tezauryzacji, jedynie dla najbogatszych.

Odbudowie życia gospodarczego towarzyszył wzrost zapotrzebowania na pieniądź, któremu ówczesne zasoby złota na Zachodzie nie były w stanie sprostać. Dlatego w 670 r. w państwie Franków doszło do zastąpienia złotego solidi srebrnym denarem o tej samej wadze, ale wartości 1/12 części solidi¹²². Podobną reformę na Wyspach Brytyjskich przeprowadzono ok. 690 r., przy czym brytyjskie odpowiedniki denarów nosiły nazwę pensów. Za panowania Pepina Małego (751-768) i Karola Wielkiego (768-814) ujednolicono wzory monet frankijskich oraz podda-

¹¹⁶ A. Mez, op. cit., s. 438.

¹¹⁷ Ibidem, s. 439.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem, s. 440-441.

¹²⁰ O systemach pieniężnych królestw barbarzyńskich patrz: S. Suchodolski, *Moneta i obrót pieniężny w Europie Zachodniej*, Wrocław 1982, s. 57-174.

¹²¹ Prokop z Cezarei, *Historia wojen*, ks. III, 33; cyt. za: R. Kiersnowski, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988, s. 40.

¹²² Relacja wartości złota do srebra wynosiła wówczas 1:12- por. H.L. Loyn, *Encyklopedia popularna -średniowiecze*, Warszawa 1966, s. 257 i n.

no mennictwo nadzorowi państwa. Proces tworzenia jednorodnego, opartego na srebrnym monometalizmie, systemu pieniężnego zakończyła reforma monetarna Karola Wielkiego przeprowadzona ok. 793 r.¹²³

Podstawową jednostką w systemie karolińskim był funt (libra) o wadze ok. 490 g, który dzielił się na 20 solidów (srebrnych odpowiedników swych złotych imienników). Solid z kolei dzielił się na 12 denarów. Funt zawierał zatem 240 denarów¹²⁴. System ten określany był potem mianem LSD (*Librae, Solidi, Denarii*). Jeszcze przed śmiercią króla Mercji Offy (796) podobny system przyjęto na Wyspach Brytyjskich. W tym samym czasie system denarowy przyjęto w Północnych Włoszech. Na początku IX w. objął on Północną Hiszpanię, w X w. Niemcy, ok. 930 r. został przyjęty w Czechach, ok. 980 r. w Polsce i ok. 1000 r. na Węgrzech. W XI w. objął Skandynawię, w XII w. Szkocję. Do Południowych Włoch i na Sycylię dotarł w okresie panowania Hohenstaufów (1212-1272). W okresie wypraw krzyżowych system denarowy zawędrował również na Bliski Wschód. Bito monety denarowe, czasami też ćwierć- i półdenarowe (np. franc. *oboles*), częściej jednak cięto cienkie monety denarowe na części. Monet o nominałach wyższych niż denar nie bito. Funkcję pieniądza międzynarodowego spełniały złote bizanty. Monety złote bito jedynie w krajach, które miały bezpośredni związek ze światem islamu: w Hiszpanii, Południowych Włoszech, na Sycylii i w państwach Krzyżowców. Były to imitacje złotych dinarów muzułmańskich (*besanti sarraceni*) lub ich mniejszych części (*taris*).

W ciągu następnych stuleci denary ulegały stopniowemu psuciu. Mennictwo było rozproszone. W ślad za rozdrobieniem feudalnym liczni lennicy otrzymywali (lub skutecznie sobie uzurpowali) *ius monetae*, czyli prawo bicia monet. Ci, którzy takie prawo mieli, traktowali je jako poważne źródło dochodów. Władca mógł zarządzić wycofanie dotychczasowych monet z obiegu, przetopić je w swojej mennicy na nowe, mniejsze i gorszej próby, następnie zaś zmusić swoich poddanych do przyjęcia nowych monet według wartości nominalnej. Praktyka taka określana była mianem *renovatio monetae*. Jako pierwszy wprowadził ją król Anglii Edgar (959-975). Mimo że proceder ten rozpoczął się w Anglii, tamtejszy *penny*, odpowiednik denara, był dość stabilnym pieniądzem i niewiele stracił na wartości w porównaniu ze swymi europejskimi odpowiednikami. Pierwszym władcą polskim, który przeprowadzał regularnie *renovatio monetae*, był Bolesław Krzywousty (1102-1138). Z czasem renowacja ta przeprowadzana była coraz częściej, a kiepska wartość uzyskiwanych w ten sposób monet stanowiła dogodny pretekst do następnej renowacji. Kronikarz czeski Kosmas opisał to tak: „Z pewnością żadna klęska, żadna zaraza ani śmiertelność, ani spustoszenie przez nieprzyjaciół całej ziemi łupiestwem i pożarami więcej by nie zaszkodziły ludowi Bożemu niż częsta zmiana i zdradliwe pogarszanie monety. Jakaż zaraza albo jakaż piekielna czarownica niemiłosierniej ogałaca, gubi i osłabia chrześcijan niż oszustwo władcy w monecie”¹²⁵. Władcy, psując monetę, zazdrośnie strzegli swej wyłączności w tej dziedzinie. Falszerzy karano w wymyślny sposób: wrzucając do wrzątku lub wlewając do gardła roztopiony olów¹²⁶. Żądaniem wysuwanym przez społeczeństwo było utworzenie „wiecznej monety” - *denarius perpetuus*¹²⁷.

Deprecjacja przybrała różne rozmiary w poszczególnych krajach. Obowiązywała zasada, że denar jest ważny tylko tam, gdzie został wybit¹²⁸. W bardziej rozwiniętych częściach Europy, gdzie obieg pieniężny był szybszy, monety musiały zachować taką formę, która umożliwiałaby im fizyczne przetrwanie w warunkach ciągłego przechodzenia z rąk do rąk. Natomiast w Niemczech, Skandynawii

¹²³ O reformie karolińskiej patrz szerzej: S. Suchodolski, op. cit., s. 175-245.

¹²⁴ Podział taki okazał się wyjątkowo trwały. We Francji obowiązywał do 1797 r., w Wielkiej Brytanii do 1971 r.

¹²⁵ Kosmasa Kronika Czechów, ks. I, 33, tłum. M. Wojciechowska, Warszawa 1968, s. 165.

¹²⁶ J. Kulischer, Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych, Warszawa 1961, t. 1, s. 334.

¹²⁷ Ibidem, s. 337.

¹²⁸ Ibidem, s. 335.

i Europie Wschodniej w połowie XII w. pojawiły się w obiegu brakteaty (od łac. *bractea* - liść)¹²⁹. Były to blaszane krążki tak cienkie, że można było wybić na nich stempel tylko po jednej stronie. Funkcjonowanie takiego pieniądza było możliwe tylko w słabiej rozwiniętej części Europy, gdzie szybkość obiegu była niższa. Wyraźne też było utrzymywanie się pieniądza naturalnego. W Niemczech regulowano należności zbożem (korngeld), we Fryzji - beczkami piwa¹³⁰.

Psucie pieniądza było zjawiskiem trwałym, gdyż stanowiło źródło dochodów władcy. Równocześnie jednak następował rozwój handlu i stosunków pieniężnych, a istniejący pieniądz nie był w stanie sprostać wynikającym stąd zadaniom. Pierwszą reakcją na psucie monety było pojawienie się srebrnych sztab. Sztaby były bryłami kruszcu, przyjmowanymi na wagę. Nie miały zewnętrznych znamion monet, dlatego trudno było powiedzieć, że naruszają przywileje emisyjne władców. Sami władcy nie mieli jednak co do tego wątpliwości. W 1231 r. cesarz Fryderyk II wydał zakaz posługiwania się srebrem w sztabach. Ogłosił przy tym, że czyni to „dla dobra książąt”¹³¹. O małej skuteczności zakazu przesądził m.in. paraliż władz Rzeszy w okresie „wielkiego bezkrólewia” (1250-1273). Z czasem sztaby ulegały pewnej standaryzacji wagowej. Najbardziej rozpowszechnioną jednostką wagową była marka (grzywna) kolońska, o wadze ok. 234 g. Zestawienie wielkości innych grzywien (niekoniecznie współczesnych sobie) zawarto w tabeli 1.

Tabela 1. Wagi ważniejszych marek (grzywien)

Nazwa	Waga (w g srebra)
Kolońska	233,81
Paryska	244,75
Angielska	233,27
Wiedeńska	280,64
Norymberska	237,52
Szwedzka	21852
Krakowska	197,68
Ryska	207,80
Budzińska (węgierska)	245,54
Praska ciężka	249,49
Praska lekka	21830

Źródło: H. Cywiński, *Pieniądz. Przegląd encyklopedyczny*, Warszawa 1992, s. 85.

Z czasem zaczęto też stemplować sztaby, co miało zabezpieczać przed ich fałszowaniem. Waluta sztabowa była przejściową formą pieniądza europejskiego. Nie jest też zbyt dobrze znana, gdyż sztaby, nie mając zewnętrznych cech monet, przez długi czas nie wzbudzały zainteresowania numizmatyków. Najtrwalszą pamiątką po tym okresie był system pieniężny Rusi, gdzie waluta w formie bryłek srebra (początkowo grzywien, potem rubli, czyli połowy grzywny) utrzymała się w obiegu aż do czasów nowożytnych.

Prawdziwym przełomem w stosunkach monetarnych średniowiecza stała się jednak dopiero wielka reforma groszowa. Polegała ona na wprowadzeniu nowego, „grubego” pieniądza srebrnego. W 1172 r. w Genui¹³² zaczęto bić „gruby” pieniądz, o wartości 4 denarów. Zawierał on ok. 1,5 g srebra. Zwany był dużym denarem - *denarii grossi*. Od nazwy tej wywodziły się nazwy nowej jednostki w wielu językach Europy: włoski *grosso*, *grossone*, francuski *gros*, holenderski *groot*, *groten*, angielski *groat*, niemiecki *groschen*, *grosschel*, węgierski *garas*, polski i cze-

¹²⁹ Nazwa brakteat nie pochodzi z epoki. Została wymyślona przez siedemnastowiecznych numizmatyków. Na temat brakteatów - patrz: R. Kiersnowski, *Pradzieje grosza*, Warszawa 1975, s. 14-29.

¹³⁰ J. Kulischer, op. cit., s. 327.

¹³¹ R. Kiersnowski, *Pradzieje...*, s. 35.

¹³² Genua uzyskała prawa mennicze w 1138 r. od króla niemieckiego Konrada III. Dlatego potem przez prawie sto lat imię Konrada figurowało na genueńskich pieniądzach. Inną cechą specyficzną monet genueńskich był herb miasta - Ianua, czyli drzwi. Por.: R. Kiersnowski, *Pradzieje...*, s. 49.

ski *grosz*, turecki *kurusz* itd.¹³³ W 1182 r. podobne, choć nieco cięższe (1,75 g), grosze zaczęła emitować Florencja¹³⁴. Z czasem w obu miastach zaczęto bić grosze jeszcze cięższe, o wadze 1,7 g i równowartości 6 denarów. We Florencji stało się to w 1182, w Genui w 1218 r. W 1202 r., za panowania doży Enrico Dandolo, reformę groszową przeprowadziła Wenecja. Grosze weneckie, zwane *matapanani*, ważyły 2,178 g. Po zdobyciu Konstantynopola przez Krzyżowców w 1204 r. grosz wenecki zapanował w całej wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Jego mutacją były grosze bułgarskie, wprowadzone za panowania cara Iwana Asena II (1218-1241), i serbskie, wprowadzone za panowania Stefana I Urosza (1243-1276). Grosz wenecki był cięższy od genueńskiego i on też stał się wzorem dla dalszych, podobnych reform.

W 1266 r. Ludwik IX Święty przeprowadził reformę monetarną we Francji¹³⁵, wprowadzając grosz turoński o wadze 4,2 g. W 1279 r. król Anglii Edward I zaczął emitować grosze w Bordeaux dla potrzeb swych posiadłości we Francji, co pociągnęło za sobą reformę groszową w Anglii. Grosz turoński stał się też wzorem dla reform groszowych w zachodnich rejonach Rzeszy, w Hiszpanii czy w Niderlandach. W 1253 r. wprowadzono grosze w Rzymie. W 1278 r. Karol I Andegaweński przeniósł grosz do Neapolu. Tamtejsze grosze, zwane *karlinami*, były solidne i cieszyły się wysokim prestiżem poza granicami. Reforma neapolitańska pociągnęła za sobą reformy w innych państwach rządzonych przez Andegawenów. W 1329 r. Karol Robert zreformował system pieniężny Węgier, a rok później Robert Dobry - Prowansji.

W Niemczech pierwszymi monetami groszowymi były tyrolskie krajcary (od 1271). Już wcześniej jednak, ok. 1230 r., zaczęto w Halle bić monety dwustronne. Od nich pochodzi nazwa *halerze*¹³⁶. W 1300 r. król Czech Wacław II przeprowadził reformę, wprowadzając grosz praski¹³⁷ o wadze 3,8 g. Stał się on wzorcem dla wielu podobnych reform w Rzeszy i w Europie Wschodniej¹³⁸. W 1307 r. podobną reformę przeprowadzono w Saksonii, w 1325 r. w Brandenburgii. W Polsce grosze krakowskie o wadze 3,2 g emitował Kazimierz Wielki w 1367 r. W kręgu wpływów Hanzy wprowadzono w 1379 r. witeny, ważące 1,12 g. W Norwegii reforma groszowa przeprowadzona została ok. 1277 r., za panowania Magnusa Prawodawcy. W Danii witeny, wzorowane na hanzeatyckich, emitowano w 1380 r. W Szwecji reformę, wprowadzającą *örtunga*, przeprowadził Albrecht Meklemburski. Emitowane w 1372 r. w arcybiskupstwach Kolonii i Trewiru szelągi stały się wzorem dla krzyżackiej reformy monetarnej w 1380 r. W Rzeszy, poza wspomnianym już Reńskim Związkiem Mennicznym, powstał hanzeatycki Wendyjski Związek Menniczny (1379) z witenami jako odpowiednikami groszy, Związek Menniczny Górnego Renu (1387) z systemem opartym na rapenie oraz Szwabski Związek Menniczny (1396) z szylingami jako podstawową jednostką. System pieniężny zbliżony do szwabskiego miała Frankonia. Brandenburgia, Czechy i Saksonia używały swoich groszy, Austria - krajcarów¹³⁹.

Wiek XIII przyniósł też ponowne pojawienie się na Zachodzie pieniądza złotego¹⁴⁰. W 1231 r. cesarz Fryderyk II zaczął na Sycylii bić złote *augustale* (4,48 g złota). W 1252 r. Florencja rozpoczęła emisję złotych florenów (3,5 g), Genua zaś - *genoviano d'oro* (3,52 g). W 1284 r. Wenecjanie zaczęli bić złotą monetę

¹³³ Ibidem, s. 50-51.

¹³⁴ Z powodu rysunku kwiatu lilii (flos) zwane florenami. Po wprowadzeniu złotych florenów grosze zwano niekiedy „srebrnymi florenami”.

¹³⁵ Wcześniej we Francji funkcjonowały dwa rodzaje denarów: paryski i turoński; 1 denar paryski = 1,25 turońskiego. H. Cywiński, op. cit., s. 84.

¹³⁶ J. Kuliszer, op. cit., s. 330.

¹³⁷ Reforma była możliwa m.in. dzięki odkryciu bogatych złóż srebra w okolicach Kutnej Hory.

¹³⁸ Ciekawym epizodem była reforma, przeprowadzona w 1290 r. na Śląsku. Polegała ona na wprowadzeniu kwartników i, w pewnym sensie, wyprzedzała reformę groszową.

¹³⁹ Wymieniono tu jedynie podstawowe jednostki. Każda z nich dzieliła się na mniejsze części, była też częścią jakiejś większej całości. Szerzej na ten temat - patrz: Z. Żabiński, *Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej*, Wrocław 1989, s. 39-40.

¹⁴⁰ R. Kiersnowski, *Pradzieje...*, s. 71 i n.

o wadze 3,56 g, z napisem: *Si ibi Christe datus quem tu regis iste ducatus* (Niech ci będzie, o Chryste, dane księstwo, w którym królujesz). Od ostatniego słowa tej formuły powstała nazwa dukat. W 1266 r. pierwsze próby emisji złotych monet we Francji podjął Ludwik IX Święty, ale dopiero w 1295 r. Filip Piękny wypuścił pierwszą udaną złotą monetę francuską - *masse d'or*. W 1360 r. po raz pierwszy użyto, w związku z francuskim systemem monetarnym, słowa „frank”. Ówczesny *franc d'or* równy był karolińskiemu liwrowi w srebrze, przetrwał jednak tylko dziewięć lat¹⁴¹. W 1344 r. Edward III emitował angielski złoty nobel.

W latach 1385-1386 czterej elektorzy nadreńscy (arcybiskupi Moguncji, Trewiru i Kolonii oraz książę Palatynatu) zawarli Reński Związek Menniczny. Podstawową jednostką monetarną związku stał się złoty gulden reński. Wznowienie emisji złoto-pieniądza na Zachodzie wynikało z potrzeby zastąpienia bizantów w roli pieniądza międzynarodowego. Po upadku bizanta istniała możliwość zastąpienia go przez monety arabskie, ale do tego, ze względów choćby religijnych, nie chciano dopuścić. Powrót złota był też świadectwem odbudowy życia gospodarczego Europy Zachodniej. Nie bez znaczenia były też, wspomniane już, względy prestiżowe. Dzięki potęgze finansowej bankierów florenckich floren stał się ogólnoeuropejskim pieniądzem handlowym. We wschodniej części basenu Morza Śródziemnego podobną rolę odgrywał dukat. Upowszechnieniu złota sprzyjało podjęcie w XV w. jego wydobycia w należącej do Węgier Słowacji oraz pojawienie się, dzięki ekspansji portugalskiej, złota z Afryki Zachodniej.

Powrót złota oznaczał wprowadzenie waluty paralelnej, tzn. takiej, w której kurs monet srebrnych i złotych waha się swobodnie, zależnie od podaży i popytu na oba kruszce. Władcy odczuwali jednak potrzebę uregulowania stosunków monetarnych w taki sposób, żeby wzajemne relacje wartości obu kruszców były sztywne. Prowadziło to do sytuacji przypominającej bimetalizm. Rozwiązań takich można było ponadto bronić jedynie metodami administracyjnymi, poprzez stosowanie oficjalnych, przymusowych kursów. Coraz większy stopień komplikacji systemów monetarnych i ich wzajemnych relacji stwarzał zapotrzebowanie na wiedzę o wzajemnych kursach walut. Od XIII w. robiono takie zestawienia. Najbardziej znane jest dzieło kupca florenckiego Pegolotiego z ok. 1340 r. *La pratica della mercatura*. Również władcy czuli się zobowiązani do ogłaszania oficjalnych tabel kursów.

Tradycyjną, średniowieczną jednostką monetarną na Rusi była grywna, dzieląca się na 25 kun i 50 rezanów¹⁴². W okresie rozbitcia dzielnicowego grywna pozostała jednostką na południu Rusi (w XX w. nawiązała do tej tradycji Ukraina), na północy zaś upowszechnił się rubel jako jednostka rozrachunkowa (nazwa wywodziła się od odrąbanego kawałka srebra).

Zachód - ewolucja doktryny

Rozwój gospodarczy Europy średniowiecznej doznał w XII i XIII w. gwałtownego przyspieszenia, określanego niekiedy mianem „rewolucji handlowej”. W XII w. opactwa cysterskie, w następnym stuleciu miasta, wyznaczały nowe ośrodki rozwoju cywilizacyjnego. W miejsce niewielkich, lokalnych rynków powstały rynki obejmujące znaczną część kontynentu. Gwałtownie wzrosła skala i stopień komplikacji operacji handlowych i, co za tym szło, kredytowych. Musiała temu towarzyszyć zmiana poglądów Kościoła na sprawy gospodarcze. Zmiana ta była jednym z elementów szerszego przełomu w doktrynie kościelnej.

Przełom religijny, zapoczątkowany przez reformę kluniacką w XI w., w XII stuleciu doprowadził do zasadniczych zmian w stosunku człowieka do sfery *sacrum*. Upowszechnienie spowiedzi oraz wielki francuski wynalazek XII w. - Czyściec, czyniły sferę sakralną bliższą człowiekowi, mniej onieśmielającą. Zmieniał się sto-

¹⁴¹ G. Valance, *Histoire de Franc 1360-2002. Légende du Franc*, Paris 1996, s. 47 i n.

¹⁴² H. Fiedorow-Dawydow, *Monety opowiadają o historii*. Warszawa 1966, s. 112.

sunek do grzechu i pokuty¹⁴³. Miało to wpływ na sposób myślenia o sprawach gospodarczych.

Kościół przez całe wieki nieufnie odnosił się do handlu. Zarzucano kupcom, że sprzedając rzeczy takimi, jakimi je kupili, nie tworzą wartości, a pasożytują jedynie na pracy innych. W XIII w., wraz z pojawieniem się miast i związanym z tym rozwojem zakonów żebrzących, taki pogląd na temat handlu był nie do utrzymania. Święty Albert Wielki (1193-1280) uznał potrzebę wymiany dóbr na ekwiwalentności i potrzebę istnienia pieniądza jako środka tej wymiany. Stworzył teorię „ceny sprawiedliwej”, rozwijaną następnie przez scholastyków. Święty Tomasz z Akwinu (1225-1274) uznał, że można żądać za towar więcej, niż się za niego zapłaciło, jeśli się przewiozło towar w inne miejsce, poniosło związane z tym ryzyko lub się go udoskonalilo. Z takiej definicji ceny sprawiedliwej wynikało jednak, że w jednym miejscu i czasie może być tylko jedna cena sprawiedliwa¹⁴⁴. W drugiej połowie XIII w. Henryk z Gandawy rozwinął teorię ceny sprawiedliwej, znajdując trzy uzasadnienia dla żądania wyższej ceny, niż się samemu zapłaciło: *ratione loci* (kupiec przewiozł w inne miejsce), *ratione temporis* (kupił, kiedy było tanio, sprzedaje, kiedy jest drożej) i *ratione ementis* (żąda więcej, bo się zna; kupując u niego, mamy gwarancję, że kupujemy dobry towar). Po takim określeniu ceny sprawiedliwej nie było już sprzeczności między doktryną kościelną a mechanizmem rynkowym.

Pieniądz pojmowany był przez scholastyków w sposób nominalistyczny. Można było go akceptować jako narzędzie wymiany, ale gromadzony jako majątek był nieprodukcyjny i stanowił źródło moralnego zła. Scholastycy przejęli od Arystotelesa tezę o bezpłodności pieniądza (*pecunia pecunium parere non potest*). Stąd wynikało potępienie lichwy. Lichwiarz sprzedawał czas, czyli to, co do niego nie należało. Przedstawiciele innych profesji uzyskiwali zysk dzięki swej pracy, zysk lichwiarza wynikał tylko z upływu czasu i nie wymagał żadnego wysiłku. Warunkiem zbawienia lichwiarza była spowiedź, skrucha i zadośćuczynienie, czyli zwrot zagarniętych procentów. Średniowieczne poradniki dla spowiedników, analizowane przez Jacques'a Le Goffa¹⁴⁵, dostarczają wielu cennych informacji na temat stosunku Kościoła do lichwy. Ciekawy był np. problem, czy wdowa lub inni spadkobiercy lichwiarza, którzy nie brali udziału w jego grzesznym procederze, w przypadku dziedziczenia przejmują również obowiązek restytucji krzywd. Na ogół przyjmowano, że tak.

Istniało kilka sposobów omijania zakazu lichwy. Jednym było *datum emergens* - odszkodowanie za straty spowodowane spóźnieniem. Kontrahenci umawiali się na pożyczkę nieoprocentowaną na bardzo krótki termin, który był świadomie niedotrzymywany, i wówczas poszkodowanemu należało się odszkodowanie. Innym sposobem było *lucrum cessans*, odszkodowanie za straty z zysków, które można by osiągnąć, gdyby się pieniędzy nie pożyczycyło. Formuły *periculo sortis* i *ratio incertitudinis* związane były z ryzykiem, które lichwiarz dzielił ze swym dłużnikiem, było zatem odszkodowaniem za ryzyko. Najtrudniej było nagiąć na korzyść lichwiarzy formułę *stipendium laboris*, czyli wynagrodzenia za pracę, w przekonaniu scholastyków lichwiarze pędzili bowiem żywot próżniaczy¹⁴⁶. x P wszechnym sposobem omijania zakazu był też *wyderkauf*, czyli dzierżawa renty. O legalność tych metod

¹⁴³ Notabene wynalazek Czyścica stał się początkiem procederu, który miał poważne konsekwencje, w tym również finansowe. Skoro bowiem istniał Czyściciel, to możliwy był również odpust, czyli skrócenie czasu przebywania tam. Wkrótce odpusty stały się przedmiotem handlu, a Kościołowi coraz trudniej było zrezygnować z uzyskiwanych w ten sposób zysków. Sytuacja taka była jedną z przyczyn reformacji.

¹⁴⁴ Święty Tomasz definiował zresztą cenę sprawiedliwą również w inny sposób. Zgodnie z logiką społeczeństwa stanowego cena sprawiedliwa to taka, która pozwoli kupcowi żyć na poziomie odpowiednim do jego stanu. Z punktu widzenia rozwoju rynkowego ten rodzaj definicji był, oczywiście, znacznie mniej „nośny”.

¹⁴⁵ J. Le Goff, *Sakiewka i życie. Gospodarka i religia w średniowieczu*, Gdańsk 1995.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 91-93. Formuła *stipendium laboris* uratowała natomiast uniwersytety. W XIII w. toczył się bowiem, trochę przypominający spór o lichwę, spór o to, czy za przekazywanie wiedzy, która jest darem bożym, można brać pieniądze. Za sporem tym stały, oczywiście, interesy zakonów żebrzących, które, gdyby wątpliwości takie wzięły górę, pozbyłyby się konkurencji. Ostatecznie uznano jednak, że nabycie wiedzy jest związane z wysiłkiem i w tym sensie nie jest wyłącznie darem bożym.

scholastycy toczyli spory. Spory dotyczyły również tego, czy lichwą jest każde pożyczanie na procent, czy tylko na procent „nadmierny”¹⁴⁷. W praktyce pożyczanie na procent było traktowane przez Kościół coraz liberalniej, zwłaszcza że i rozmaite struktury kościelne brały coraz większy udział w tym procederze. W odróżnieniu jednak od handlu, który przestał być „podejrzany”, działalność kredytowa nigdy nie doczekała się podobnej akceptacji. Nie było też społecznej akceptacji dla lichwiarzy. Dante wyznaczył im miejsce w siódmym kręgu Piekieł¹⁴⁸.

W XIV w. scholastyczna nauka o pieniądzu poczyniła postępy. Antonin z Florencji rozważał kwestię nominalizmu pieniądza, stwierdzając, że w czysto nominalistycznym ujęciu pieniądz mógłby być wykonany np. ze skóry, lepiej jednak, kiedy jest wykonany z kruszcu i reprezentuje samoistną wartość. Antonin, podobnie jak św. Bernardyn ze Sieny, dostrzega już różnicę między pieniądzem a kapitałem, uznając, że pieniądz może być nie tylko środkiem wymiany, ale również źródłem zysków. Arystotelesowska teza o bezpłodności pieniądza była stopniowo podważana.

Najwybitniejszym ekonomistą wśród scholastyków okazał się jednak Mikołaj z Oresme (Orezmusz, 1320-1382)¹⁴⁹. Był wykładowcą Sorbony, kapelanem króla Francji Karola V Mądrego, pod koniec życia biskupem Lisieux. Napisał traktat *O powstaniu, istocie, prawach i zasadach monet*. Orezmusz opowiedział się przeciw nominalistycznej koncepcji pieniądza. Pieniądz powinien mieć samoistną wartość jako kruszec. Emisja pieniądza nie może być przez władcę traktowana jako źródło zysków, władca, emitując pieniądz, działa tylko jako przedstawiciel społeczeństwa. Psucie pieniądza prowadzi do zaniku handlu, ten ostatni bowiem wymaga bezpieczeństwa. Efektem psucia pieniądza jest zanikanie z obiegu pieniądza lepszego na skutek tezauryzacji lub wywozu za granicę. Orezmusz sformułował tu prawo, związane później z nazwiskiem Thomasa Greshama. Wybitnym przedstawicielem scholastyki był też Jean Buridan (Buridanus, ok. 1300-1358), który podważył całą doktrynę ceny sprawiedliwej, argumentując, że cena zależy od naszych potrzeb, a nie od „wartości przyrodzonej”, nie należy jej przeto regulować, kierując się kryteriami moralnymi¹⁵⁰. Buridanusa można uważać za prekursora myślenia w kategoriach rynkowych.

Zachód - odbudowa kredytu

Po stuleciach zastoju ok. XII w. zaczęła się odbudowa kredytu. Wcześniej kredyt praktycznie nie istniał. Zasadą było regulowanie zobowiązań od razu gotówką¹⁵¹. Ważnym wydarzeniem na tej drodze było ponowne odkrycie weksła. Poza tym, że był on instrumentem udzielania kredytu, pozwalał również na bezpieczny transfer kapitału na odległość, przydrożni zbójcy nie mieli bowiem żadnego pożytku z imiennego przekazu pieniężnego. Niekiedy wynalazek ten przypisywany jest Żydom, w 1181 r. wygnanym z Francji, niektórzy wiążą go z wyprawami krzyżowymi i recepcją wzorów muzułmańskich, jeszcze inna teoria upatruje jego źródła w masowym udziale Włochów w jarmarkach szampańskich. Najstarszy znany weksel średniowieczny pochodzi z 1204 r., najstarszy weksel protestowany z 1384 r. z Genui¹⁵².

W roku 626, jak już wspomniano, synod w Clichy zakazał lichwy również świeckim. Karol Wielki w wydanym w 789 r. *Admonitio generale* zakazał lichwy zarówno duchownym, jak i świeckim. Nie zawsze jednak prawo cywilne szło tak daleko w ślad za moralnymi wskazaniem kościoła. W tej sytuacji początki kredytu z reguły były związane z ludźmi innego wyznania lub co najmniej cudzoziemcami.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 88-91.

¹⁴⁸ Dante, Boska Komedia, ks. XVII, 43-78.

¹⁴⁹ E. Lipiński, Historia powszechnej myśli ekonomicznej do 1870 roku, Warszawa 1981, s. 53-56; duże fragmenty traktatu Orezmusza po polsku - patrz: J.S. Lewiński, Pieniądz, kredyt i ceny, Warszawa 1932, s. 215-226.

¹⁵⁰ W Stankiewicz, Historia myśli ekonomicznej, Warszawa 1998, s. 82.

¹⁵¹ J. Kulischer, op. cit., s. 326.

¹⁵² S. Woyzbun, Historia bankowości w zarysie, Warszawa 1927, s. 47-48.

Cudzoziemiec nie należał do wspólnoty, często był pogardzany, dlatego stosunki z nim mogły opierać się na innej zasadzie niż z „bliźnimi”. Rolę taką spełniali Żydzi, których nie dotyczył kościelny zakaz lichwy¹⁵³, Lombardczycy, których sława znacznie przekroczyła granice Włoch (nie przypadkiem np. w Londynie czy w Calais ulica bankierów to Lombard Street), oraz tzw. Caorsini, mieszkańcy miasta Cahors w Langwedocji. Przeciw „obcym” można było mobilizować emocje społeczne. Nie przypadkiem kościelna walka z lichwą ściśle spleciona była z antyjudajizmem i antysemityzmem.

Odrębną rolę w dziedzinie kredytu odgrywał zakon templariuszy. Templariusze¹⁵⁴ weszli w rolę bankierów dość przypadkowo. Początkowo przyjmowali depozyty od uczestników krucjat, którzy chcieli ulokować pieniądze po prostu w bezpiecznych rękach. Podczas drugiej krucjaty w 1147 r. król Francji Ludwik VII po raz pierwszy prosił templariuszy o pożyczkę. Templariusze nie odmówili, ale w trosce o interesy swoich wierzycieli zaczęli odtąd rozbudowywać system zabezpieczeń udzielanych pożyczek. W połowie XIII w. dzięki kredytowi templariuszy wykupił się z niewoli Ludwik IX Święty. Z czasem centrum finansowym zakonu stała się jego paryska siedziba. W Anglii nastąpiło pełne przekazanie w ręce templariuszy polityki skarbowej¹⁵⁵. Kasata templariuszy w 1312 r., przeprowadzona z inicjatywy króla Francji Filipa Pięknego, wynikała zapewne z pragnienia pozbycia się wierzycieli oraz możliwości konfiskaty ich majątku. Po rozwiązaniu templariuszy papież awinioński zaczął na dużą skalę korzystać z usług bankierów tokańskich. Praktyki finansowe Kościoła stopniowo miały coraz mniej wspólnego z antylichwiarską doktryną.

Dane dotyczące kształtowania się stopy procentowej w średniowieczu są fragmentaryczne, słuszność ma jednak Gerard Nahon, że „im bardziej dany kraj podąża drogą rozwoju, tym bardziej obniżają się odsetki płacone od pieniądza”¹⁵⁶. Stąd można wnosić, że stopa ta, najniższa w centrum gospodarczym Europy, stawała się coraz wyższa w miarę przemieszczania się na obszary peryferyjne.

W XII i XIII w. ukształtowały się dwa centra gospodarcze Europy. Jedno stanowiły miasta Północnych Włoch, drugie Flandria. Przez kilka dziesięcioleci miejscem kontaktu obu tych centrów były jarmarki odbywające się w Szampanii. Działo tam sześć wielkich jarmarków: dwa w Provins, dwa w Troyes, po jednym w Lagny i Bar-sur-Aube. Każdy z nich trwał 49 dni. Jarmarki szampańskie stanowiły handlowe i finansowe centrum Europy do drugiej połowy XIII w. Na jarmarkach szampańskich zaczęto stosować rozliczenia żyrowe (od *giro* - koło), umożliwiające obrót bezgotówkowy, w formie przepisywania należności w księgach¹⁵⁷. Upadek jarmarków związany był z wciągnięciem Szampanii w wojny, rozdzierające ówczesną Francję oraz z nawiązaniem bezpośredniej komunikacji morskiej między Genuą a Flandrią (pierwszy rejs w 1277 r.).

Po upadku jarmarków szampańskich do wielkiego znaczenia na Północy doszła Hanza¹⁵⁸. Był to związek miast bałtyckich, którego podwaliny stworzył układ zawarty między Hamburgiem a Lubeką w 1241 r. W 1356 r. Hanza przekształciła się w potężną unię, która zdolna była do prowadzenia zwycięskich wojen z Norwegią lub Danią. Hanza zrzeszała 70-80 miast, dysponowała ponadto kantorami w Londynie, Nowogrodzie Wielkim, Bergen i Brugii. Sejmy hanzeatyckie (Hasetag) odbywały się w Lubece. W XV w. zaczął się upadek Hanzy, spowodowany tym, że miasta członkowskie coraz silniej wiązały się z państwami, stanowiącymi ich zaplecze, kosztem solidarności ogólnohanzeatyckiej. Kilka kolejnych wojen z Holendrami w latach 1430-1451 osłabiło pozycję Hanzy. Ostatni sejm hanzeaty-

¹⁵³ O roli Żydów w kredycie - patrz: J. Kulischer, op. cit., s. 354.

¹⁵⁴ M. Barber, Templariusze, Warszawa 2000, s. 220-230.

¹⁵⁵ J. Kulischer, op. cit., s. 354.

¹⁵⁶ Cyt. za: J. Le Goff, op. cit., s. 88.

¹⁵⁷ J. Kulischer, op. cit., s. 340.

¹⁵⁸ Por.: H. Samsonowicz, Hanza - władczyni mórz, Warszawa 1958; J. Schildhauer, Dzieje i kultura Hanzy, Warszawa 1995.

ki zebrał się w Lubece w 1669 r. Uczestniczyli w nim przedstawiciele już tylko 5 miast: Lubeki, Hamburga, Kolonii, Rostoku i Gdańska.

W basenie Morza Śródziemnego doszło do ostrej rywalizacji między Wenecją a Genuą. Pięć kolejnych wojen, toczonych w latach 1210-1381, zakończyło się ostatecznie zwycięstwem Wenecji. Nie był to jednak koniec rozgrywki. Genua związała się później z ekspansją zamorską monarchii iberyjskich, co w rezultacie doprowadziło do zmian szlaków handlowych, upadku handlu lewantyńskiego i spadku znaczenia Wenecji. Oba rywalizujące miasta były ważnymi centrami finansowymi. Z czasem na główny ośrodek finansowy wyrosła jednak Florencja, a czołowymi europejskimi bankierami schyłku średniowiecza stali się Medyceusze.

W roku 1157 w Wenecji powstał pierwszy bank (*monte*). Niewiele wiadomo o jego działalności. W XIV w. powstała państwowa Izba Pożyczkowa (*Camera degli Imprestidi*), pierwsza tego typu instytucja w Europie. Bank przyjmował depozyty, udzielał kredytów w formie przekazów w księgach. Powstał w ten sposób pieniądź bankowy, który mógł być kreowany przez bank w rozmiarach większych od posiadanych zasobów. Pieniądź taki ponadto zabezpieczony był przed psuciem i wahaniami kursów walut, wyrażany był bowiem w stałej, rozrachunkowej jednostce (*lire grosse*), powiązanej tylko z określoną wagą czystego srebra. Bank był ponadto dostawcą pożyczek dla państwa, obsługując dług publiczny. Wynalazkiem weneckim, dokonanym ok. 1220 r., było również liczenie odsetek w procentach, a nie, jak dawniej, w ułamkach, co znakomicie ułatwiło księgowość. Weneccanie przodowali w dziedzinie księgowości, a dzieło Łukasza Paciolego *Scriptura doppia* przyczyniło się do upowszechnienia podwójnej księgowości w całej Europie, choć wynalazcami takiej księgowości byli Medyceusze¹⁵⁹.

Początkowo bankowość prywatna była w rękach Żydów weneckich¹⁶⁰. W końcu XIV i na początku XV w. powstało wiele chrześcijańskich banków prywatnych, koncentrujących się w okolicach Rialto. Banki te pożyczaly państwu, dzierżawiąc jego dochody. Słabością ówczesnych banków było łączenie działalności kredytowej z handlową, co zagrażało płynności. Z tego powodu w ciągu XIV w. w Wenecji upadło 96 ze 103 istniejących banków¹⁶¹. W połowie XIV w. zaczął się jednak proces „feudalizacji” kupieckiej republiki. W 1339 r. Wenecja zdobyła Treviso, co zapoczątkowało budowę kompleksu lądowych posiadłości (*Terra Fermae*) i skierowało uwagę elity ku nabywaniu posiadłości ziemskich. Doża Giovanni Dolfin (1356-1361) zakazał szlachcie zajmowania się handlem. Wojny toczne w XV w. na lądzie w obronie *Terra Fermae* oraz upadek handlu lewantyńskiego po zdobyciu przez Turków Konstantynopola (1454) osłabiły Wenecję. Ostateczny cios potędze politycznej miasta zadała wielka antywenecka koalicja - Liga Cambrai w 1508 r. W drugiej połowie XV w. wiele banków prywatnych upadło, wśród nich największe: Soranzo (1491), Garzoni i Lippomano (1499). Inne znane weneckie rodziny bankierskie to: Zeno, Cornano, Contarini, Anirini, Barbarigo, Storlodo czy Marosini. W czasach nowożytnych odbudową bankowości ponownie zajęło się państwo, tworząc w 1584 r. Banco di Rialto. Firma działała aż do 1806 r.

W roku 1164 Republika Genueska zezwoliła na założenie w mieście ośmiu prywatnych banków, których kapitał miał się opierać na specyficznych, bezzwrotnych obligacjach rządowych (*compere*), które faktycznie pełniły rolę akcji. Banki dzierżawiły od państwa podatki. Genueskie uznawali solidarną odpowiedzialność członków wspólnoty za zobowiązania. Dotyczyło to zwłaszcza ich relacji z Weneccjanami. Dlatego właśnie Weneccjanin Marco Polo spędził wiele lat w genueskim więzieniu. System taki działał sprawnie do czasu okupacji francuskiej w 1401 r. Nowe, wprowadzone przez Francuzów, podatki były tak nierealne, że dzierżawcy podatków zbankrutowali. W tej sytuacji w 1407 r. połączono wszystkie dzierżawy w Urząd św. Jerzego (*Casa di San Giorgio*), w 1673 r. przemianowany na Banco

¹⁵⁹ J. Olkiewicz, Najjaśniejsza Rzeczpospolita Wenecka, Warszawa 1972, s. 160-161; por. też: W. Szyszkowski, Wenecja. Dzieje Republiki 726-1797, Toruń 1994.

¹⁶⁰ Postać weneckiego bankiera żydowskiego unieśmiertelnił pod imieniem Shylocka (Szajloka) Szekspir w Kupcu weneckim.

¹⁶¹ J. Kuliszewski, op. cit., s. 353.

di San Georgio. Wszystkie akcje połączono w jednej spółce, której akcjonariusze otrzymali Korsykę jako zastaw długu państwowego. Ponadto dostawali regularnie po 7% rocznie, resztę zysków kapitalizowano. Na czele banku stała ośmioosobowa rada. W ten sposób Genua stała się arystokratyczną republiką zdominowaną faktycznie przez bank, którego władze składały się zazwyczaj z przedstawicieli czterech wielkich rodzin: Doria, Fieschi, Grimaldi i Spinola. Sytuacji tej nie zmieniła nawet kilkudziesięcioletnia okupacja mediolańska (1464-1528). Po odzyskaniu niepodległości Genua, dzięki związaniu swych losów z imperium habsburskim, odgrywała przez pewien czas kluczową rolę w finansach światowych.

Wzory włoskich banków publicznych naśladowano w niektórych innych krajach. Banki takie zwiększały możliwości uzyskania kredytu, w tym również przez państwo. Zwiększały poczucie bezpieczeństwa obrotu pieniężnego, a przez to, że zabezpieczały pieniądź przed deprecjacją, pozwalały na obniżenie stopy procentowej. W tamtej epoce uważano jednak, że w ten sposób mogą funkcjonować bogate, ale niewielkie republiki miejskie lub państwa. O powołaniu podobnych instytucji obsługujących wielkie monarchie jeszcze nie myślano. W 1189 r. powstał, za zgodą Fryderyka I Barbarossa, pierwszy bank publiczny w Hamburgu. W 1401 r. powstał Taula dei Cambi w Barcelonie, bank publiczny obsługujący kredyt miejski.

Na przełomie XIII i XIV w. wzrosło znaczenie bankierów tokańskich. Obsługiwali oni finanse papieskie w okresie niewoli awiniońskiej, później stali się też bankierami innych monarchów. We Florencji nie tworzono banku publicznego. Kredytem zajmowały się prywatne firmy, spośród których do szczególnego znaczenia doszły rodziny: Bardich, Corsinich, Buondelmonich, Falconcerich, Portinarich, Bonaconich, Peruzzich czy Friescobaldich. W Sienie czołową rolę odgrywała rodzina Salimbierich. Dom Bardich utrzymywał filie w Sewilli, na Majorce, w Barcelonie, Marsylii, Nicei, Awinionie, Paryżu, Londynie, Brugii, na Rodos, na Cyprze, w Konstantynopolu i Jerozolimie. Akcjonariusze byli skupieni we Florencji, szefowie poszczególnych oddziałów (faktorzy) byli wynajętymi, regularnie opłacanymi specjalistami. Funkcja dyrektora generalnego, zatrudnionego na tej samej zasadzie, była dożywotnia.

Bankierzy tokańscy udzielali kredytu królowi Anglii Edwardowi III. Ogłoszenie przez Edwarda III niewypłacalności w 1339 r. doprowadziło do kryzysu bankowego i upadku wielu firm, zwłaszcza Bardich i Peruzzich. Kryzys destabilizował system polityczny Florencji. W 1340 r. miał miejsce spisek Bardich i Friescobaldich, w 1342 r. na kilka miesięcy dyktatorem Florencji został Walter de Brinne, książę Aten. Przewrót w 1343 r. zapoczątkował odbudowę instytucji demokratycznych, ale „czarna śmierć” w 1348 r. zdiesiątkowała ludność i o kilka dziesięcioleci opóźniła proces odbudowy. Napięcia społeczne tego okresu doprowadziły w 1378 r. do powstania ludowego, tzw. powstania Ciompich. W 1394 r. zaproszono do Florencji Żydów. Miało to zwiększyć podaż kapitału i obniżyć stopę procentową. W pierwszych latach XV w. Florencja odnosiła sukcesy: w 1409 r. podbiła Pizę, w 1421 r. kupiła od Genuańczyków port Livorno, dzięki czemu stała się państwem morskim. Kryzys finansowy 1420 r. doprowadził jednak do podziału arystokracji florentyńskiej na dwa ugrupowania, skupione wokół Medyceuszy i Albizzich. W 1433 r. doszło do wygnania Medyceuszy, którzy jednak w następnym roku powrócili i wygnali Albizzich.

Medyceusze (Medici) stali się największą rodziną bankierską przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych. Byli początkowo, jak się wydaje, rodziną aptekarską. Świadczą o tym zarówno ich nazwisko, jak i herb (zw. Pale, przedstawiający pięć pigułek). Już przed kryzysem XIV w. zajmowali się bankierstwem i zdarzało im się zasiadać we władzach Florencji, do większego znaczenia doszli jednak dopiero po powstaniu Ciompich. Jednym z przywódców powstania był Sylwester Medici. Związki Medyceuszy z ruchem ludowym zaniepokoiły inne rody, dlatego Giovanni di Bicci di Medici (1360-1429) odsunął się na pewien czas od polityki i skoncentrował na bankowości. Właśnie za jego czasów Medyceusze, którzy zostali bankierami papieskimi, wyrosli na największą rodzinę bankierską Europy. Bank Medyceuszy miał cztery filie przedalpejskie: Mediolan, Rzym, Piza i Wene-

cja i cztery zaalpejskie: Brugia, Londyn, Genewa, Awinion. Dyrektorzy filii, w odróżnieniu od firmy Bardich, wywodzili się z drobnych akcjonariuszy i byli wynagradzani udziałami w zysku. Poszczególne filie miały taki zakres niezależności, że często konkurowały ze sobą¹⁶².

Syn Giovanniego, Cosimo, w 1434 r. zdobył władzę w mieście. Sprawował ją w dyskretny sposób, z zachowaniem republikańskiej fasady. Doprowadził m.in. do zwołania we Florencji soboru. Rodacy obdarzyli go przydomkiem *pater patriae*, czyli ojca ojczyzny. Zmarł w 1464 r. Jego następca, Piero (1464-1469), zw. Gotoso, czyli Podagryk, kontynuował politykę sojuszu z Francją. On to do herbu rodzinnego dodał francuskie lilie. Po śmierci Piero władzę objęli dwaj jego synowie: Julian i Lorenzo. W 1477 r. Medyceusze, pewni już swej pozycji, wygnali Żydów z Florencji. Miało to zmniejszyć konkurencję i doprowadzić do podwyższenia stopy procentowej. Jednak w następnym roku bank Medyceuszy zachwiał się, trzeba było zamknąć filie w Brugii i Londynie. Medyceusze podwyższyli podatki, co jednak doprowadziło do spisku Pazzich (*notabene* też bankierów), popartego przez papieża Sykstusa IV. Julian zginął w zamachu, Lorenzo, zw. Magnifico (Wawrzyniec Wspaniały), wygnał Pazzich i umocnił władzę Medyceuszy. Za czasów Lorenzo Florencja stała się centrum sztuki renesansowej. Konflikt z Sykstusem IV pochłonął jednak ogromne środki. Syn Lorenza, Piero di Lorenzo (1492-1494), stanął po stronie francuskiej w zaczynających się właśnie wojnach włoskich, za co zapłacił wygnaniem (tzw. pierwsze wygnanie -1494-1512). Wygnanie zbiegło się z upadkiem banku. Dalsze losy Medyceuszy to już historia dynastii o ambicjach politycznych.

W roku 1513 powrócił Lorenzo II, już z tytułem księcia Urbino. W 1527 r. doszło do drugiego wygnania Medyceuszy (1527-1530). Florentyńczycy, którzy okres wygnania próbowali wykorzystać dla odbudowy republiki, przegrali. Po powrocie w 1530 r. Medyceusze zachowywali się już jak dziedziczna dynastia. W 1532 r. otrzymali od cesarza tytuł książąt Toskanii. W 1557 r. zdobyli Sienę. Wyдали czterech papieży: Leona X (1513-1521), Klemensa VII (1523-1534), Piusa VI (1559-1565, pochodził on z innej, mediolańskiej gałęzi rodziny) i Leona XI (1605) oraz dwie królowe Francji: Katarzynę, żonę Henryka II, i Marię, żonę Henryka IV. Ostatni Medyceusz na tronie toskańskim, Jan Gaston, zmarł w 1737 r. Po Medyceuszach Toskanię przejęli Habsburgowie. Bankowość była ważną dziedziną aktywności Medyceuszy do wygnania w 1494 r. Zawdzięczamy im przede wszystkim wynalazek podwójnej księgowości. Dla wielu rodzin bankierskich pierwotna profesja była tylko odskocznią do feudalnej kariery. Z pewnością jednak nikt nie zaszedł na tej drodze dalej od Medyceuszy¹⁶³.

Jedynym człowiekiem, który w XV w. mógł konkurować pod względem bogactwa z Medyceuszami, był Jacques Coeur (1395-1456), pochodzący z kupieckiej rodziny z Brugii skarbnik króla Francji Karola VII. W krytycznej fazie wojny stuletniej postawił na nogi francuskie finanse. Prowadził handel na wielką skalę z Lewantem, miał agentów w całej Europie i w Turcji. Uchodził za najbogatszego człowieka w Europie. Jego agenci pośredniczyli w rokowaniach dyplomatycznych z Turcją. W 1451 r. oskarżono go o otrucie królewskiej kochanki, Agnes Sorel. Coeura uwięziono, a majątek skonfiskowano. Uciekł jednak z więzienia i wstąpił na służbę papieską. Umarł na wyspie Chios jako dowódca floty papieskiej. Następny król Francji, Ludwik XI, wznowił proces i doprowadził do pośmiertnej rehabilitacji Coeura. Historia ta potwierdza raz jeszcze, że wierzyciele monarchów nie powinni liczyć na wdzięczność.

Toskańska Siena stała się siedzibą banku szczególnego rodzaju - publicznego Monte dei Paschi di Siena, założonego w 1472 r. Przetrwał on nawet sześćdziesię-

¹⁶² W 1455 r. odbył się w Brugii proces przeciw tamtejszej firmie Medyceuszy, którą oskarżono o nierzetelność. Faktycznie nierzetelna była filia londyńska. Sąd przyjął do wiadomości oświadczenie, że to dwie odrębne firmy, i oddał pozew - por.: J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, Warszawa 1987, s. 196.

¹⁶³ Por.: N. Machiavelli, *Historie florenckie*, Warszawa 1990; R. de Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397-1494*, Cambridge (Mass.) 1963; B. Beuys, *Florencja. Świat miasta - miasto Świata, życie miejskie w latach od 1200 do 1500*, Warszawa 1992; por. też popularne: Ch. Hibbert, *Medyceusze*, Łódź 1992; J. Olkiewicz, *Z dziejów Florencji*, Warszawa 1968.

cioletni zakaz działalności bankowej, nałożony na Sienę po zajęciu przez Florencję w 1557 r. Istnieje do dziś i jest główną instytucją gospodarczą miasta¹⁶⁴.

W średniowieczu rozwinęły się też kościelne instytucje kredytowe - banki pobożne (*montes pietatis*). Ich celem było dostarczanie ubogiej ludności kredytu nisko oprocentowanego (4-10%) w celu ochrony przed wyzyskiem ze strony lichwiarzy. Początki *montes pietatis* były związane z zakonem franciszkanów. Pierwsze takie instytucje powstały w Państwie Kościelnym: w Perugii (1462) i Orvieto (1463). Zakładali je reformatorzy franciszkańscy: św. Jan Kapistran, św. Bernardyn ze Sieny i Bernardyn z Fletre. W południowych Włoszech taki właśnie bank - Casa Santa dell'Annunziata, założony w Neapolu w 1463 r., był najstarszą instytucją finansową. Działalność *montes pietatis* wywoływała niechęć Żydów, ale również i niektórych zakonów katolickich, np. dominikanów czy augustianów. Papież Leon X bullą *Inter multiplices* z 1515 r. wziął je w obronę¹⁶⁵.

Doświadczenia chińskie

Kończąc rozdział poświęcony średniowieczu, wspomnijmy, że doszło wówczas do pierwszego kontaktu Europejczyków z fenomenem, jakim były chińskie pieniądze papierowe. Weneccjanin Marco Polo, który w latach 1271-1291 przebywał w Chinach, pisze: „I wszystkie te pieniądze pieczętowane są pieczęcią Wielkiego Chana. I wszystkie te pieniądze papierowe robione są z taką powagą i namaszczeniem, jakby to było złoto lub srebro czyste, gdyż na każdym z nich kilku urzędników do tego wyznaczonych podpisuje swe nazwisko i wytłacza swoją pieczęć, i gdy to przez wszystkich wykonane zostanie, najwyższy mincerz, ustanowiony przez cesarza, zanurza swą pieczęć w cynobrze i pieczętuje nią pieniądz tak, że kształt pieczęci odbija się na nim cynobrową czerwienią; taka moneta ma pełną wartość. Każde fałszerstwo karane jest śmiercią. Monetę ową wypuszcza Chan w tak wielkiej ilości, że mógłby za nią wykupić wszystkie skarby świata”¹⁶⁶.

Historia pieniądza chińskiego zaczęła się ok. X w. p.n.e., kiedy to wprowadzono pieniądze w formie pierścieni. Około VI w. p.n.e. pojawiły się pieniądze w formie sztab metalowych. Na przełomie VIII i IX w. n.e. pojawiły się prywatne papierowe weksle na okaziciela. W 812 r. emisja została przejęta przez rząd.

W X w. pojawiły się papierowe pieniądze z prawdziwego zdarzenia, początkowo emitowane przez 16 banków prywatnych. W 1023 r. rząd znacjonalizował emisję, tworząc instytucję w rodzaju państwowego banku emisyjnego. Teoretycznie pokryciem emisji były kruszce. Ważność banknotów ograniczona była do trzech lat. Zasadę tę utrzymano w Chinach aż do XIX w. W XII w. nadmierna emisja doprowadziła do wielkiej inflacji. Po podboju Chin przez Mongołów (1206) dynastia Juan emitowała tzw. jedwabne banknoty, których pokrycie stanowiły nie kruszce, lecz zwoje przędzy jedwabnej. Dynastia Ming (1368-1644) wkrótce po objęciu władzy (1377) przeprowadziła reformę, wprowadzając „cenny banknot Wielkich Mingów”. Nowy banknot, pozostający w obiegu przez 200 lat, miał tylko jeden nominał. Z czasem, na skutek inflacji, stracił znaczenie pieniądza i Chiny powróciły do srebra. Ponowny eksperyment dynastii Ming z pieniądzem papierowym nastąpił w pierwszej połowie XVII w. Szybko doprowadził do wielkiej inflacji, która przyczyniła się do upadku Mingów. Ponowny kontakt z pieniądzem papierowym Chiny miały dopiero w XIX w., za pośrednictwem Europejczyków¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Monte dei Paschi di Siena. Le edizioni del settecento, Siena 1983.

¹⁶⁵ Encyklopedia katolicka, t. 1, Lublin 1995, s. 1305-1306.

¹⁶⁶ Marco Polo, Opisanie świata, ks. II, XCVII, tłum. A.L. Czerny, Warszawa 1975, s. 187.

¹⁶⁷ R. Tempie, Geniusz Chin. 3000 lat nauki, odkryć i wynalazków, Warszawa 1994, s. 117-119.

Rozdział 3 Hiszpańskie srebro

Rozdział ten obejmuje, w przybliżeniu, dwa stulecia - XVI i XVII w. W tym czasie dokonała się w Europie rewolucja cen, wywołana importem kruszców, głównie srebra, z kolonii hiszpańskich w Nowym Świecie. W dziedzinie pieniądza była to epoka srebrnych monet talarowych, ale też wielkich, wywołanych przewrotem cen, inflacji. Reformacja doprowadziła do zmniejszenia zakresu ingerencji Kościoła w sprawy nie związane bezpośrednio z wiarą, w tym również do zaniechania walki z lichwą. Etyka protestancka, z kultem pracy i solidności, sprzyjała rozwojowi stosunków kapitalistycznych. Pojawił się merkantylizm - pierwsza całkowicie świecka doktryna ekonomiczna. Rytm koniunktury europejskiej wyznaczały, w dużym stopniu, kolejne bankructwa Hiszpanii. Powstały giełdy i rynek papierów wartościowych. W bankowości po epokach Fuggerów i Genuńczyków przyszedł czas na banki publiczne, a centrum finansowe ostatecznie przeniosło się znad Morza Śródziemnego nad Morze Północne. Kryzys połowy XVII w., związany z wyczerpaniem możliwości tkwiących w nowym układzie gospodarczym, doprowadził do upadku dotychczasowych potęg: Hiszpanii na Zachodzie, Turcji i Rzeczypospolitej na Wschodzie.

Pieniądz

Odkrycia geograficzne spowodowały napływ kruszców do Europy. Historycy gospodarczy różnie szacują rozmiary tego zjawiska¹⁶⁸, nie ulega jednak wątpliwości, że wzrost zasobów kruszców w ciągu następnego stulecia był kilkunastokrotny. Początkowo napływało zarówno srebro, jak i złoto, od połowy XVI w. przywóz złota malał, za to srebra rósł nadal. Dlatego relacja wartości złota do srebra, u progu czasów nowożytnych wynosząca ok. 1:11, w XVII w. doszła do 1:14-15. Na tym poziomie utrzymała się następnie aż do XIX w., dalszej deprecjacji srebra zapobiegły bowiem odkrycia nowych złóż złota, zwłaszcza w Brazylii. Zwiększenie podaży kruszców musiało prowadzić do spadku wartości pieniądza i wzrostu cen. Proces ten trochę inaczej wyglądał w relacji do złota, inaczej do srebra. Na przykład ceny zboża, które w XVI w. gwałtownie wzrosły, powodując przestawienie gospodarki Europy Wschodniej na eksport rolny, w następnym stuleciu załamały się. W relacji do złota zjawisko to ujawniło się już na przełomie XVI i XVII w., w relacji do srebra - pół wieku później. W 1536 r. rozpoczęto wydobywanie srebra w Meksyku. W 1545 r. odkryto jeszcze większe złoża srebra w Potosi, dziś na terenie Boliwii. Mennice Ameryki Hiszpańskiej były niezbyt poradne, ale za to solidne peso, które było przywożone do Hiszpanii. Stamtąd srebro rozchodziło się na cały Stary Świat.

Potaniecie dotychczasowych monet wymagało wprowadzenia nowej jednostki, która byłaby wielokrotnością grosza - srebrnym odpowiednikiem złotego dukata lub guldena. Takie były przesłanki reformy talarowej. Nowy pieniądz, niezależnie od lokalnych nazw, nadawanych mu w poszczególnych krajach, określany był mianem talara. Reforma talarowa miała zasięg i znaczenie podobne do średniowiecznej reformy groszowej. Już w XV w. pojawiły się pierwsze pieniądze tego typu. Podobne były ciężkie, srebrne bizanty, liry weneckie, emitowane od 1472 r.¹⁶⁹, późniejsze o sześć lat testony mediolańskie czy srebrne guldeny z Tyrolu, bite od 1485 r. W 1500 r. w Saksonii zaczęto bić grube grosze guldenowe. Wszystkie te monety uchodzą za pierwowzory nowożytnego talara. Nazwa talar pojawiła się w Czechach. W 1519 r. podjęto tam emisję srebrnych guldenów, opartych na złożach srebra w Jachimowie (Joachimsthal). Bite tam monety nazywano joachim-

¹⁶⁸ J. Kulischer, Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych, Warszawa 1961, t. 2, s. 336.

¹⁶⁹ Od tego czasu Wenecjanie, dla odróżnienia złotego dukata od srebrnego, złoty nazywali cekinem (zecchino). Niezależnie od mód na monetę międzynarodową przestrzegali też zasady, by handel lewantyński obsługiwać własnym pieniądzem. Złoty dukat wenecki był jednak dwukrotnie dewaluowany: w 1526 i 1566 r.

sthalerami, co z czasem skrócono do thalara. Od nazwy tej pochodzi współczesny dolar.

W roku 1497 przeprowadzono reformę monetarną w Hiszpanii. Reforma wieńczyła dzieło zjednoczenia kraju w 1492 r. Unieważniono średniowieczne emisje, wprowadzając srebrne maravedi, w których prowadzono rachunki królewskie. Zrównano też złote monety: dukata kastylijskiego, *excelente* z Walencji i *principata* z Katalonii, z tym że regiony te nadal zachowały prawo emisji swoich monet. 1 dukat odpowiadał 375 maravedi. W czasach Karola V (1516-1558) maravedi zredukowane zostało do roli bilonu, podstawową jednostką stało się *peso de a'ocho*, będące hiszpańskim odpowiednikiem talara. *Peso* dzieliło się na 8 reali, z których każdy zawierał 36 maravedi. 2 srebrne *peso* odpowiadały 1 złotemu *escudo*. *Escudo* odpowiadało 576 maravedi. *Peso*, w koloniach angielskich i francuskich w Ameryce Północnej zwane hiszpańskim dolarem, w Europie *colonem*, w Lewancie *piastrem*, stało się jedną z podstawowych monet. *Peso* miało na rewersie herb Hiszpanii (Słupy Heraklesa) oraz cyfrę 8, oznaczającą 8 reali. Właśnie ze Słupów Heraklesa i ósemki powstał współczesny symbol dolara - \$. W XVII w. znaczny prestiż zdobyły złote, dwueskudowe dublony, zwane *pistolami*. Z uwagi na szczególną rolę Hiszpanii w gospodarce światowej, do dalszych losów pieniądza hiszpańskiego przyjdzie nam jeszcze wrócić. Zasygnalizujemy tylko, że w późniejszym okresie pieniądź ten zachowywał wysoki prestiż międzynarodowy, w Hiszpanii natomiast podlegał deprecjacji.

W Anglii jednostki talarowe wprowadził Henryk VIII w 1526 r. pod nazwą *korony* (*crown*). Były to jednak tylko jednostki rozrachunkowe. Realną srebrną koronę wypuszczono dopiero po śmierci Henryka VIII w 1547 r. Zaczęła się wówczas inflacja. Zakończyła ją Elżbieta I w 1560 r., nakazując oszacowanie wszystkich monet w obiegu według rzeczywistej zawartości kruszcu, a rok później przywracając dawną stopę menniczą. Po 1601 r., kiedy to na tron wstąpił Jakub I i doszło do unii angielsko-szkockiej, Szkocja utrzymała własne mennictwo¹⁷⁰, ale wprowadzono wspólnego złotego funta pod nazwą „*unite*”. W tym czasie pojawiły się prywatne, miedziane monety, tzw. *tokeny*, które pozostały w obiegu aż do XIX w. Rewolucja angielska nie doprowadziła do inflacji. Podczas wojny domowej obie strony emitowały dość solidny pieniądź. W okresie restauracji Stuartów w obiegu pojawiły się monety miedziane niskich nominałów, ale też nowy, złoty funt, zwany *gwineą*. Nazwa nawiązywała do miejsca, z którego przywożono złoto. Po newtonowskiej stabilizacji funta w 1717 r. *gwinea*, o wadze 8,385 g złota, odpowiadała 21 *szylingom*¹⁷¹. Aż do XX w. zachował się snobistyczny zwyczaj liczenia w *gwineach*, nawet wówczas, gdy monet takich dawno już nie było, a funt przestał być wymienny na złoto. Wreszcie w 1694 r. powstał Bank Anglii, którym jednak zajmujemy się już w następnym rozdziale.

We Francji testony, wzorowane na mediolańskich, wprowadzono w 1513 r. Wojny religijne drugiej połowy XVI w. przyniosły inflację¹⁷². Próbował ją powstrzymać Henryk III Walezy w 1575 r., zastępując testona srebrnym frankiem, ale nowa fala wojen przekreśliła szanse tej reformy. Na początku XVII w. powrócono do *liwra* jako jednostki rozrachunkowej. W 1641 r. Ludwik XIII przeprowadził reformę walutową. Przeliczono wartość monet w obiegu według zawartości kruszcu. Wprowadzono srebrne talary pod nazwą *ecu blanc*, *ecu d'argent* lub *Louis d'argent*. Wybijano również złote monety zwane *Louis d'or*, za granicą znane pod nazwą *pistoli*, równe bowiem były monecie hiszpańskiej. Dzieło stabilizacji gospodarczej Francji zwieńczyły reformy Jeana-Baptiste'a Colberta w latach pięćdziesiątych XVII w.

¹⁷⁰ Monety szkockie pojawiły się za króla Dawida I (1124-1153). Przez dłuższy czas były odpowiednikami angielskich, ale pod koniec XIV w. zaczęły ulegać znacznie szybszej deprecjacji. W momencie zawarcia unii monety szkockie odpowiadały 1/12 wartości monet angielskich, tzn. szkocki szyling odpowiadał angielskiemu pensowi. Sytuacja taka utrzymała się aż do zawarcia unii realnej w 1707 r., kiedy to zlikwidowano odrębne monety szkockie. Ponownie pojawiły się w obiegu dopiero w 1937 r. Por.: Z. Żabiński, *Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej*, Wrocław 1989, s. 122-123.

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 125.

¹⁷² W 1558 r. Francja, w ślad za Hiszpanią, ogłosiła bankructwo.

Odtąd waluta francuska była stabilna aż do spekulacji Johna Lawa w latach 1719-1720.

Portugalia po odzyskaniu niepodległości w 1640 r., w oparciu o zasoby złota brazylijskiego, wprowadziła złotą *moneda da ouro*, potocznie zwaną moidorem, o wartości 4 tys. milreisów, która w drugiej połowie XVII w. na pewien czas (po upadku peso, a przed epoką gwinei) zyskała rangę monety międzynarodowej.

We Włoszech srebrne talary również zostały wszędzie przyjęte. Wspomnieliśmy już o ciężkich groszach weneckich i testonach mediolańskich. W Sabaudii i mniejszych państwach północnowłoskich monety takie bito na wzór niemiecki i nazywano *talleri*. W 1525 r. wprowadzono w Królestwie Neapolu srebrne *scudo*.

W Niderlandach po wybuchu powstania posługiwano się stopniowo psutą monetą srebrną. W 1573 r. unieważniono pieniądze hiszpańskie, w 1584 r. wprowadzono talary. Wobec zdecentralizowania mennictwa w Zjednoczonych Prowincjach nazwa ta oznaczała niekiedy dość różne jednostki, szczególną sławę zdobyły jednak srebrne dukatony, zwane, z racji rysunku na monecie, srebrnymi jeźdźcami (*zilveren rijder*). Dukaton dzielił się na 3 guldeny i 60 stuiverów¹⁷³. W południowych Niderlandach, które pozostały w rękach Habsburgów, w 1612 r. przeprowadzono reformę, wprowadzając dwa rodzaje talarów: cięższe dukatony i lżejsze patagony.

Rzesza została w 1515 r. podzielona na dziesięć okręgów menniczych. Podział ten utrzymał się, w zasadniczych zarysach, do końca XVIII w. Były to okręgi: burgundzki, dolnoreński, kurreński, górnoreński, dolnosaski, górnosaski, frankoński, szwabski, bawarski i austriacki. Ordynacja augsburska z 1559 r. ujednoliciła parytet srebrnych (24,62 g) i złotych (2,503 g) guldenów, pozostawiając poszczególnym okręgom monetarnym swobodę w zakresie mniejszych jednostek pieniężnych. Stąd później problemem był kurs lokalnych pieniędzy wobec guldenów (talarów) ogólnoniemieckich.

Spośród walut lokalnych najwyższy nominal miał srebrna marka Wendyjskiego Związku Monetarnego o wadze 19,6 g. W 1619 r., po powstaniu hamburskiego Girobanku, marka ta nabrała nowego znaczenia, stała się bowiem podstawą prowadzonych tam rachunków. Ale już np. marka akwizgrańska zawierała zaledwie ok. 1 g srebra. System lokalnych walut był bardzo skomplikowany i nie należy, jak widać, dać się zwieść podobieństwu nazw¹⁷⁴. Niemiecki system walutowy uległ dezorganizacji podczas wojny trzydziestoletniej, a zwłaszcza w pierwszym jej okresie, podczas kryzysu kipper-wipper. Poszczególni władcy psuli własny pieniądz, po czym próbowali wymieniać go po kursie oficjalnym na inne, mniej zepsute. Spekulacja ta, określana mianem kipper-wipper „wielki” (w odróżnieniu od „małego” kipper-wipper, który miał miejsce w 1680 r.), osiągnęła szczytowy punkt w 1622 r. Potem nastąpiła panika. Sytuację opanowano w grudniu 1623 r. poprzez przywrócenie dawnej wartości talara. Jednocześnie monety z okresu kipper-wipper zostały drastycznie zdewaluowane. Deflacja, która nastąpiła po kryzysie, pogłębiła negatywne skutki wojny.

Porządkowanie stosunków monetarnych po wojnie zaczęło się od porozumienia elektorów nadreńskich w 1663 r. W 1667 r. zawarli oni wraz z Saksonią, Brandenburgią i Brunszwikiem układ w klasztorze Zinna. Ustalono wówczas parytet spezialera na 105 krajcarów, a dukata na 1,71 spezialera, co oznaczało ustanowienie bimetalizmu w relacji wartości złota do srebra jak 1:12,9. Wobec spadku ceny srebra i jeszcze szybszej deprecjacji monet drobnych w 1690 r. zawarto kolejny układ w Lipsku, ustalający kurs spezialera na 120 krajcarów, a dukata na 2 spezialery. Stopa lipska została w 1738 r. uznana za państwową stopę Rzeszy.

Dania w 1496 r. podjęła emisję złotych nobli. W 1544 r. wprowadzono do obiegu talary (*rigsdalery*), które pozostały podstawową jednostką pieniężną aż do 1873 r. Początkowo talar dzielił się na 3 marki, 48 szyningów lub 144 witeny. W 1554 r.

¹⁷³ Z. Żabiński, op. cit., s. 90; por też: A. Mikołajczyk, *Geneza i rozwój nowożytnej numizmatyki polskiej na tle europejskim (XVI - poł. XVIII w.)*, Kraków 1987.

¹⁷⁴ Z. Żabiński, op. cit., s. 45-46.

zaczęło się stopniowe obniżanie zawartości srebra w markach i innych drobnych monetach, co obniżało ich kurs wobec talara. W 1575 r. oficjalnie zdewaluowano markę. Odtąd kurs wynosił 4 marki za talara. Pod koniec XVI w. pojawiło się wiele monet złotych¹⁷⁵. Odkrycie bogatych złóż srebra w norweskim Telemarku pozwoliło Danii na przeprowadzenie reformy monetarnej w 1625 r. Zgodnie z jej zasadami złota korona odpowiadała 1,33 rigsdalera i 2 koronom srebrnym. System taki utrzymał się aż do 1813 r., mimo gnębiących Danię w XVIII i na początku XIX w. inflacji. W Norwegii panował system podobny do duńskiego, tylko „drobne” norweskie były nieco tańsze od duńskich, dlatego więcej ich składało się na talara.

Ciekawe i brzemiennie w skutki były doświadczenia monetarne Szwecji. W 1523 r., kiedy to Szwecja pod wodzą Gustawa Wazy zerwała unię kalmarską i odzyskała niepodległość, zaczęto bić srebrne guldeny. W 1534 r. zastąpiono je talarami (dalerami). Liczne wojny i ubóstwo kraju sprzyjały jednak psuciu monety i waluta szwedzka nie miała opinii solidnej. Odkrycie złóż miedzi w Falun i otwarcie w 1624 r. mennicy w Saeter otworzyły jednak przed Szwecją nowe możliwości. Szwedzi postanowili włączyć miedź do systemu waluty kruszcowej. W całej Europie w XVII w. wchodziły do obiegu monety miedziane. W innych krajach działało się to w ten sposób, że miedź stopniowo zastępowała srebro w monetach, które teoretycznie nadal były „srebrne”. Doszło wreszcie do tego, że srebro znikło z nich całkowicie. Takie monety miedziane utrzymywały wartość na zasadzie przymusu państwowego. To, co zrobili Szwedzi, było przedsięwzięciem zupełnie innego rodzaju. Włączenie miedzi do systemu pieniądza kruszcowego oznaczało, że zawartość miedzi w monetach odpowiadać będzie cenie takiego samego kawałka miedzi jako surowca.

Teoretycznie był to pomysł znakomity, zwłaszcza wobec obfitości miedzi w Szwecji. Praktycznie jednak szybko ujawnił on swoje wady. Ponieważ miedź była, w porównaniu z kruszcami szlachetnymi, tania, pieniądze z miedzi, jeśli miały spełniać warunki stawiane monecie kruszcowej, musiały mieć ogromne rozmiary. Już w 1633 r. pojawiły się w obiegu platmynty, miedziane płyty nominowane w talarach. Miedziana 10-talarówka ważyła jednak ok. 20 kg. Takim pieniądzem nie można się było w praktyce posługiwać. Dlatego początkowo Szwedzi puścili w obieg miedziane żetony, potwierdzające posiadanie platmyntu. W 1657 r. powstał z inicjatywy inflanckiego bankiera Johna Palmstrucha prywatny Stockholms Banco, który w 1661 r. podjął emisję papierowych pieniędzy. Pieniądze te były kwitami na okaziciela, potwierdzającymi, że ich posiadacz ma w banku określoną liczbę platmyntów. W 1668 r., po bankructwie Stockholms Banco, powstał państwowy Sveriges Riksbank, który emitował na podobnej zasadzie pieniądze papierowe (transportsedlar)¹⁷⁶. W ten sposób powstał najstarszy bank emisyjny w Europie, a Szwecja uchodzi za europejską kolebkę pieniądza papierowego.

Związana ze Szwecją Finlandia oraz Inflanty nie miały odrębnego systemu monetarnego. Potrzeby monetarne wschodnich prowincji zaspokajała, w oparciu o szwedzki system monetarny, mennica w Rewlu (Tallinie).

W Polsce system talarowy¹⁷⁷ wprowadzały dwie reformy: w latach 1526-1528 Zygmunta Starego i 1578-1580 Stefana Batorego. W latach dwudziestych XVI w. Polska była zalewana przez monetę świdnicką ze Śląska, co wymusiło reformę. Zygmunt Stary wprowadził złotego polskiego, równego 30 srebrnym groszom, jako monetę rozrachunkową. Jednocześnie dokonano integracji z polskim systemem walutowym Prus Książęcych i Królewskich¹⁷⁸. Stopniowy spadek wartości monet polskich doprowadził do tego, że w 1564 r. Zygmunt August zaczął bić półkopki, czyli odpowiedniki złotego, dotąd jedynie obrachunkowego. Realny złoty zawierał jednak mniej srebra niż jednostka z 1528 r. Deprecjację tę usankcjonowała reforma monetarna Stefana Batorego, która oficjalnie dewaluowała polskie mo-

¹⁷⁵ Ibidem, s. 138.

¹⁷⁶ E.F. Heckscher, N.L. Rasmusson, *The Monetary History of Sweden*, Stockholm 1964, s. 37.

¹⁷⁷ J.A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX to.*, Wrocław 1990, s. 104 i n.

¹⁷⁸ Właśnie z tej okazji Mikołaj Kopernik napisał traktat o monecie, w którym sformułował prawo, zwane później prawem Greshama, a po raz pierwszy sformułowane, jak już wiemy, przez Orezmiusza.

nety. Realne talary stały się trwałym elementem systemu monetarnego. Reformie towarzyszyła integracja polskiego i litewskiego systemu monetarnego. W pierwszej połowie XVII w. Rzeczpospolita była krajem inflacji, która przybrała znaczne rozmiary po „potopie”. W 1659 r. Włoch Tytus Boratini uzyskał prawo emitowania małych, miedzianych szelągów, zwanych boratynkami. W 1663 r. Andrzej Tymf zaczął bić złote, zwane tymfami. Miały one przymusowy kurs 30 groszy, faktycznie jednak zawierały srebra jedynie za kilkanaście groszy. Tymfy i boratynki stały się synonimami złego pieniądza. Umieszczony na tymfach monogram królewski - ICR (*Joannes Casimirus Rex*) opinia publiczna rozszyfrowywała potem jako *Inutium Calamitatis Regni* - początek nieszczęść królestwa. Nie wzbudzał zaufania również napis z drugiej strony tymfa: *Dat Pretium Servata Salus: Potiorque Metallo Est* (Wartość daje ocalenie ojczyzny cenniejsze od kruszcu). Efektem inflacji u schyłku panowania Jana Kazimierza były napięcia społeczne, objawiające się m.in. rokoszem Lubomirskiego (1665-1666). Pod koniec XVII w. przy poważniejszych transakcjach odwoływano się do dobrej monety, przeliczając współczesne pieniądze na dawne emisje.

Węgry były krajem zasobnym w kruszce, ale od czasu katastrofy 1526 r. podzielonym między Turcję, Habsburgów i względnie samodzielny Siedmiogród. W 1553 r. w habsburskiej części Węgier, w mennicy w Krzemienicy (obecnie na Słowacji) zaczęto bić talary węgierskie. Emisję własnych monet srebrnych i złotych podjęli też władcy Siedmiogrodu, wykorzystując rodzime złoża kruszców. W latach 1619-1625 pieniądź węgierski uległ deprecjacji, co było związane z wojną trzydziestoletnią i kryzysem kipper-wipper w Rzeszy. W 1659 r. cesarz Leopold I wprowadził w Krzemienicy system krajcarowy, likwidując odrębność monetarną Węgier. Później odzyskanie takiej odrębności było jednym z celów narodowych Węgrów, np. podczas powstania Rakoczego (1703-1711) władze powstańcze wybijaly, nawiązując do wzorów narodowych, srebrny malkontentengulden.

Do pierwszej połowy XVI w. w państwie moskiewskim były w obiegu różne monety, bite w Nowogrodzie, Pskowie, Moskwie i mniejszych ośrodkach. Diengi emitowane w Moskwie były o połowę lżejsze od nowogrodzkich. W 1534 r. przeprowadzono reformę unifikacyjną¹⁷⁹, wprowadzając nowe diengi moskiewskie. Miały wagę dotychczasowych pieniędzy nowogrodzkich. Przedstawiony był na nich rycearz z kopią, w odróżnieniu od dawnych pieniędzy moskiewskich, na których był rycearz z mieczem. Stąd pochodzi nazwa kopiejki. Podstawą nowego systemu był rozrachunkowy rubel, równy 100 kopiejkom. Realnie najwyższą monetą będącą w obiegu był przestemplowany zachodnioeuropejski talar - jefimka, odpowiadający 50 kopiejkom. W 1655 r. car Aleksy Michajłowicz w obliczu ruiny skarbu po kilku dziesięcioleciach wojen przeprowadził reformę, polegającą na wprowadzeniu srebrnego rubla, nominalnie równego 100 kopiejkom, ale o wadze jefimki. Jednocześnie zaczęto bić miedziane kopiejki, nominalnie równe srebrnym. W tej sytuacji srebrne zaczęły znikać z obiegu. W 1662 r. doprowadziło to do tzw. miedzianego buntu w Moskwie, po którym zaprzestano emisji miedzianych kopiejek¹⁸⁰. Reforma w 1655 r., przykład typowego dla epoki psucia monety, zdestabilizowała system pieniężny na następne kilkadziesiąt lat. Dopiero reformy Piotra Wielkiego w 1704 r. położyły kres chaosowi¹⁸¹.

Podstawową turecką jednostką pieniężną¹⁸² był od XIV w. srebrny asper (akce). Początkowo zawierał 1,2 g srebra, potem stopniowo coraz mniej. Wybijano też złote sułtani, które było odpowiednikiem dukata weneckiego i w ślad za nim uległo dewaluacji w 1526 i 1566 r. Turcja w czasach nowożytnych była krajem dość wysokiej inflacji. W 1585 r. do obiegu weszło nowe, zdewaluowane o 44% akce. Jednocześnie zaczął się załamywać bimetalizm, sułtani bowiem zniknęły z obiegu.

¹⁷⁹ J.A. Szwagrzyk, op. cit., s. 134 i nn.

¹⁸⁰ H. Cywiński, Pieniądz. Przegląd encyklopedyczny, Warszawa 1992, s. 102.

¹⁸¹ A. Banach, Zbieramy pieniądze, Kraków 1970, s. 252 i n.

¹⁸² S. Pamuk, Money in the Ottoman Empire 1326-1914, [w:] H. Inalcik (red.), An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914, Cambridge 1994; K. Kajetanowicz, Historia finansów Jordanii, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

W XVI w. 1 sultani odpowiadało 55-60 akce, w 1690 r. już 270. Od XV w. podobną do akce monetę bił Chanat Krymski. Stamtąd zaczerpnięty został wzór jednej z rosyjskich jednostek monetarnych - altynu. W drugiej połowie XVII w. coraz większą rolę w tureckim systemie pieniężnym odgrywały monety zagraniczne, w tym polskie złote. Doszło do tego, że kupcy angielscy i holenderscy fałszowali złote po to, by posługiwać się nimi w Turcji¹⁸³. W 1690 r. w Turcji przeprowadzono reformę monetarną, wprowadzając srebrnego piastra (kurus) o wadze 19,24 g jako odpowiednik europejskiego talara. Piastr odpowiadał 120 akce i dzielił się na 40 para. Zrezygnowano z pozorów bimetalizmu, wprowadzając monometalizm srebrny. Reforma uporządkowała turecki system monetarny, ale nie zapobiegła dalszej inflacji.

Kredyt - epoka Fuggerów

Do pierwszego bankructwa Hiszpanii w 1557 r. trwała dominacja Fuggerów w finansach europejskich. Kluczową rolę odgrywał w tym czasie import kruszców z Ameryki. Hiszpania sprowadzała do Europy wielkie ich ilości. Import kruszców z Ameryki uczynił Hiszpanię ich eksporterem w Europie. Peso hiszpańskie stało się pieniądzem międzynarodowym. Obfitość kruszców doprowadziła do wzrostu cen, określanego niekiedy mianem „rewolucji cen”. Jednym z paradoksów tego procesu było to, że Hiszpania wyszła z niego zrujnowana. Wzrost cen i łatwość importu doprowadziły do upadku gospodarkę hiszpańską, która nie była w stanie sprostać konkurencji zagranicznej¹⁸⁴. Wielkie możliwości finansowe popychały Hiszpanię w stronę mocarstwowej polityki zagranicznej. Liczne wojny były jednak kosztowne, a zależność Hiszpanii od dowozu srebra całkowita. Corocznie przekraczające Atlantyk hiszpańskie Srebrne Floty (i, trudniej dostępny, galeon manilski przemierzający Pacyfik z Manilli do Acapulco) były łakomym kąskiem dla angielskich, francuskich, a później również holenderskich korsarzy. Zobowiązania zaciągane przez Hiszpanię przekraczały jej możliwości płatnicze. W ciągu XVI i XVII w. kilkakrotnie dochodziło do ogłoszenia przez Hiszpanię częściowej niewypłacalności. Z uwagi na rangę tego kraju w Europie kolejne bankructwa Hiszpanii wyznaczały (przynajmniej do pierwszej połowy XVII w.) etapy rozwoju kredytu w Europie.

W pierwszej połowie XVI w. Hiszpania korzystała z kredytu Fuggerów oraz Genuńczyków, którzy w 1528 r. ostatecznie porzucili dawną politykę profrancuską i związali się z Habsburgami. Handel z Nowym Światem koncentrował się w Sewilli, gdzie działała Rada do Spraw Indii (Consejo de India). Po upadku Medyceuszy na czoło wysuwają się bankierzy niemieccy (Fuggerowie, Welserowie czy Höchstetterowie), hiszpańscy (Ruiz, Malvenda) oraz genueńscy (Pallavicini, Spinola, Sauli). Dominująca pozycja Fuggerów przesądziła jednak o tym, że całej epoce nadano ich imię.

Fuggerowie¹⁸⁵ pochodzili z okolic Augsburga. Niegdyś byli wiejskimi tkaczami. W XV w. wyodrębniły się dwie linie rodziny. Początkowo do większego znaczenia doszli Fuggerowie von Reh, którzy jednak jeszcze przed końcem stulecia zbankrutowali¹⁸⁶. W XV w. do potęgi doszła młodsza linia, Fugger von der Lille¹⁸⁷. Założycielem firmy był Jakub II Fugger (1459-1525), któremu później nadano przydomek Bogaty. Fuggerowie w tym czasie prowadzili operacje bankowe, mieli filie w Antwerpii i Wenecji. Jako bankier arcybiskupa Moguncji Jakub II brał udział w handlu odpustami. W 1487 r. zawarł z księciem Tyrolu Zygmuntem Habsburgiem umowę. W zamian za pożyczkę uzyskał należną księciu część urobku w ko-

¹⁸³ S. Pamuk, op. cit., s. 965.

¹⁸⁴ Na takie właśnie skutki przywozu kruszców zwrócił uwagę E.J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, Cambridge (Mass.) 1934. Późniejsi krytycy Hamiltona wykazywali słusznie, że przywóz kruszców nie był jedyną przyczyną upadku Hiszpanii, nie zdołali jednak podważyć tezy, że był przyczyną główną.

¹⁸⁵ Por. klasyczną pracę R. Ehrenberga, *Das Zeitalter der Fugger*, t. 1-2, Jena 1896; tegoż. *Capital and Finances in the Age of Renaissance: A Study of the Fuggers and Their Connections*, New York 1985 (reprint) oraz popularną pracę w języku polskim: G. Ogger, *Fuggerowie*, Warszawa 1998.

¹⁸⁶ Z linii tej wywodzili się warszawscy Fukierowie. Ostatni przedstawiciel tej rodziny zmarł w 1959 r.

¹⁸⁷ W herbie tej linii, początkowo mieszczańskim, potem szlacheckim, były lilie.

palniach srebra. W 1495 r. Jakub zawarł spółkę z krakowską rodziną Thurzonów w celu eksploatacji kopalni miedzi na Węgrzech. W początkach XVI w. sieć kantorów Fuggerów pokryła całą Europę. Faktoria rzymska była czołową instytucją kredytową Rzymu aż do splądrowania miasta przez wojska hiszpańskie w 1527 r. W latach 1511-1560 Fuggerowie pełnili funkcję bankierów cesarzy i papieży. Dwukrotnie (w 1509 i 1519) Jakub pożyczył Habsburgom środki niezbędne do wygrania elekcji na tron Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Poza miedzią na Węgrzech Fugger kontrolował wydobywanie złota na Śląsku, miał monopol na alun w Królestwie Neapolu oraz monopol na wydobywanie i handel rtęcią w Hiszpanii i wszystkich posiadłościach Habsburgów.

W 1507 r. Jakub nabył od cesarza Maksymiliana hrabstwa Kirchberg i Weisenhorn, co oznaczało wejście w krąg arystokracji ziemskiej. Nie od razu skłoniło to jednak Fuggerów do zmiany zajęcia i stylu życia. Jakub pilnował, by majątek w ten sposób zgromadzony nie został roztrwoniony lub nie wpadł w obce ręce. Zasadą było, że córki otrzymują posąg tylko w gotówce, nigdy w udziałach w firmie. Oznaczało to, że można było „wżenić się” w pieniądze Fuggerów, ale nie w kontrolę nad firmą. Dziedziczyli tylko mężczyźni, ale i tu starano się zabezpieczyć przed nieudolnością. Jakub wyznaczył na swego następcę bratanka Antoniego (1493-1560), odsuwając od dziedziczenia drugiego bratanka, Hieronimusa.

Za czasów Antoniego pozycja Fuggerów osiągnęła apogeum. Już w 1527 r. zamknęli jednak kantor rzymski, w 1548 r. wypuścili z rąk kontrolę nad węgierską miedzią. Filię w Antwerpii utrzymali aż do bankructwa Hiszpanii w 1557 r. Najbardziej skomplikowane były stosunki łączące Fuggerów z Habsburgami. Dotychczasowe doświadczenia wierzycieli władców nie były, jak już wiemy, zachęcające. Fuggerowie pożyczali Habsburgom jedynie wówczas, gdy uzyskiwali w zamian od razu jakiś przywilej lub zastaw na tyle realny, żeby przetrwać ewentualne bankructwo monarchy. Antoni, zdając sobie sprawę z zagrożeń profesji bankierskiej, zabezpieczał przyszłość rodziny, kupując majątki ziemskie. Pierwsze bankructwo podkopało pozycję Fuggerów. Po śmierci Antoniego kierownictwo firmy przejął Marek Fugger. Umiał korzystać z życia, nie nadawał się jednak na szefa firmy w niespokojnych czasach. Drugie bankructwo Hiszpanii (1575) skłoniło Fuggerów do wycofania się z interesów. W XVII w. już sami musieli pożyczać u swoich niegdyś rywali, Genuńczyków. Zebrane majątki ziemskie zabezpieczyły jednak pozycję rodziny wśród arystokracji Rzeszy. Koniec ery Fuggerów nie polegał na bankructwie rodziny, tylko na łagodnym wycofaniu się jej z interesów i wejście w krąg arystokracji ziemskiej. W 1803 r. uzyskali godność książąt Rzeszy.

Kredyt - epoka Genuńczyków

Między pierwszym (1557) a piątym (1627) bankructwem Hiszpanii trwała w finansach światowych dominacja Genuńczyków. Cechą epoki była działalność targów pieniężnych: początkowo w Besançon, potem, w Piacenzy. Pierwsze bankructwo Hiszpanii związane było z zakończeniem okresu wojen. W 1555 r. pokój w Augsburgu zakończył wojny religijne w Niemczech. Trwała jeszcze do 1559 r. wojna z Francją, ale ten ciągnący się z przerwami od 1494 r. konflikt, zwany wojnami włoskimi, również wygasł. Z uwagi na niepewną sytuację na morzach szczególnego znaczenia nabierała lądowa droga, prowadząca z Genui i hiszpańskich posiadłości we Włoszech do również hiszpańskich Niderlandów. Pierwsze bankructwo Hiszpanii podkopało (choć jeszcze nie zniszczyło) pozycje Fuggerów.

W Niderlandach kluczową rolę odgrywała w tym czasie Antwerpia, która zdeklasowała Brugię. Przewaga Antwerpii nad Brugią polegała m.in. na tym, że Antwerpia, leżąc u ujścia Skaldy, była wielkim portem. Miała ona powiązania gospodarcze z Anglią, pośredniczyła też w handlu między obszarem bałtyckim i atlantyckim. Już w 1531 r. powstała tam giełda¹⁸⁸. Handlowano na niej tzw. listami podskarbińskimi, zobowiązaniami podskarbach zaciąganych na rachunek ich rzą-

¹⁸⁸ Nazwa giełdy - burse pochodzi prawdopodobnie od rodziny van der Burse z Brugii, w której domu taka instytucja zaczęła działać w 1531 r.

dów. Listy stanowiły prototyp współczesnych obligacji rządowych. Ważne było to, że ceny listów nie były ustalane indywidualnie, ale kształtowały się na giełdzie na zasadzie popytu i podaży. Pod wpływem doświadczeń antwerpskich rozwijał się rynek londyński. Giełda pieniężna w Londynie założona została już w tym czasie przez Thomasa Greshama, doradcę Elżbiety I. W latach pięćdziesiątych był on posłem angielskim w Niderlandach, gdzie mógł obserwować doświadczenia antwerpskie. Już w 1569 r. Gresham pomógł Elżbiecie w ulokowaniu pożyczki państwowej u kupców londyńskich. W 1571 r. uroczyście otwarto Royal Stock Exchange.

Po podpisaniu pokoju w Château-Cambresis w 1559 r. bardzo rozwinęły się interesy na pograniczu habsbursko-francuskim. Centrum finansowym Francji stał się Lyon, gdzie już w 1549 r. powstała najstarsza francuska giełda, a Medyceusze otworzyli swoje francuskie przedstawicielstwo. Po drugiej stronie granicy, w Besançon, stolicy habsburskiego Franche-Comté, zapewne od 1534 r. rozwijały się targi pieniężne. Powstanie targów było wynikiem wygnania Genuńczyków z Francji, następnie zaś z Sabaudii. Władcy Francji nie mogli darować im „zdrady” 1528 r.¹⁸⁹ W Besançon Genuńczycy byli poza granicami Francji, ale blisko Lyonu. Targi były instytucją zupełnie nową. Kilka razy do roku przybywali do Besançon bankierzy ze swymi księgami i dokonywali zabiegu, który dziś określibyśmy mianem clearingu.

W roku 1568 wybuchła w Niderlandach rewolucja antyhiszpańska. W samej Hiszpanii Genuńczycy budzili zawiść, czego efektem był dekret Kortezów z 1575 r., unieważniający część długu Hiszpanii. Posunięcie to, zwane drugim bankrutwem, wymierzone było głównie w Genuńczyków, którzy mieli ponieść największe straty. W walkę z Genuńczykami zaangażowali się m.in. zazdrośni o ich pozycję Fuggerowie. Genuńczycy nie dali jednak za wygraną. Skutecznie zablokowali wypłaty żołdu dla wojsk hiszpańskich w Niderlandach. W efekcie nieopłacona armia splądrowała w 1576 r. Antwerpię. W 1577 r. doszło do ugody między Filipem II a Genuńczykami. Skutkiem drugiego bankrutwa był upadek Fuggerów, upadek Antwerpii, która zaczęła tracić znaczenie na rzecz Amsterdamu¹⁹⁰, oraz przeniesienie targów pieniężnych z Besançon do Piacenzy. W efekcie upadł także Lyon, który utracił znaczenie finansowej stolicy Francji. Medyceusze przenieśli swe francuskie przedstawicielstwo do Paryża. W Hiszpanii drugie bankrutwo przyczyniło się do upadku włókiennictwa oraz targów w Medina del Campo i Burgos. Wyraźnie zaznaczył się już proces rujnowania gospodarki „wnętrza” Hiszpanii. Rozwijał się tylko stołeczny Madryt i atlantycka Sewilla.

Targi w Piacenzy odbywały się na terenie Księstwa Parmy, ale w bezpośrednim sąsiedztwie Genui. Cztery razy do roku (1 lutego, 2 maja, 1 sierpnia i 2 listopada) przybywali bankierzy. Dzielili się na trzy kategorie. Do pierwszej, *banchieri di conto*, należało około 60 osób. Wpisowe do tego elitarnego klubu, w którym trzeba było ponadto przejść przez głosowanie, wynosiło 4 tys. skudów. Trzeciego dnia targów ustalali oni *conto*, czyli kurs weksli. Drugą kategorię (wpisowe 2 tys. skudów) stanowili *cambinatori*, którzy mogli przedstawiać bilanse i regulować płatności, ale nie mieli wpływu na *conto*. Trzecią kategorię stanowili *heroldi*, czyli przedstawiciele firm i pośrednicy. W sumie w targach nie brało udziału więcej niż 200 osób. Szczegółowy regulamin targów ustalał senat genuński.

Każdy przedstawiał *scratafaccio*, czyli księgę weksli, po czym przeprowadzano to, co dziś nosi nazwę clearingu. Salda, które pozostały do uregulowania, z reguły nie były duże. Regulamin wymagał, by zostały zapłacone zlotem jeszcze podczas targów. Piątego dnia targów puszczano w obieg wzory weksli, które mniej doświadczeni uczestnicy mogli tylko wypełnić.

¹⁸⁹ F. Braudel, *Morze Śródziemne i świat w epoce Filipa II*, Gdańsk 1976, t. 1, s. 538-539.

¹⁹⁰ „Gwoździem do trumny” Antwerpii był późniejszy podział kraju w taki sposób, że Antwerpia została w części południowej (habsburskiej), ale ujście Skaldy znalazło się w rękach Zjednoczonych Prowincji. W ten sposób Antwerpia utraciła de facto dostęp do morza. Nie bez znaczenia było także włączenie Portugalii do Hiszpanii w 1580 r. Antwerpia utraciła wówczas znaczenie jako pośrednik między imperium portugalskim a strefą północną.

W roku 1638 ukazał się w Genui klasyczny opis targów: *Il Negociante* Domenico Periego¹⁹¹. Genueńczycy doprowadzili sztukę prowadzenia operacji finansowych do wysokiego poziomu abstrakcji. Czyniło to wypracowane mechanizmy skuteczными, ale też delikatnymi. Nie przypadkiem zazdrośni Fuggerowie wytykali Genueńczykom, że „mają więcej papierów niż gotówki”¹⁹². Epoka Genueńczyków (1575-1627) w finansach stanowiła swoiste „babie lato” ekonomicznego znaczenia Morza Śródziemnego. Fernand Braudel za błąd Genueńczyków uważa to, że skupiwszy się na finansach, zaniedbali handel atlantycki, w którym jeszcze w połowie XVI stulecia odgrywali ważną rolę¹⁹³.

Trzecie bankructwo Hiszpanii (1596) miało związek z interwencją hiszpańską we francuską wojnę religijną (1595-1598). Czwarte bankructwo (1607) było wynikiem fatalnej polityki finansowej faworyta Filipa III, księcia Lermy, nazywanego „największym złodziejem Hiszpanii”. Nieopłacani żołnierze w Niderlandach podnieśli bunt, co zmusiło Hiszpanię do pogodzenia się z utratą północnych Niderlandów (rozejm w 1609). W samej Hiszpanii władze, chcąc skierować niezadowolone społeczne ku „obcym”, wyгнаły w 1610 r. Morysków (ochrzczonych Arabów). Ta decyzja pozbawiła Hiszpanię rzeszy wykwalifikowanych specjalistów i była jedną z ważnych przyczyn późniejszego jej upadku. Z perspektywy czasu porównywano ją do wygnania hugenotów z Francji w 1685 r. W XVII w. przywóz srebra z Ameryki zaczął już maleć¹⁹⁴. Państwo w coraz większym stopniu pokrywało wydatki poprzez emisję obligacji - *jurros*. Rozwój pożyczek państwowych oraz rozbudowa systemu papierów wartościowych były rysem charakterystycznym przełomu XVII i XVIII w.¹⁹⁵

Piąte bankructwo Hiszpanii w 1627 r. okazało się przełomowe dla Europy. Związane było z reformami faworyta Filipa IV, Gaspara Olivaresa¹⁹⁶. Już Filip II zaczął dodawać miedzi do srebrnych monet. Z czasem ukształtował się podwójny system walutowy. Te same nominały miały wyższy kurs, gdy były zrobione ze srebra (*de plata*), niższy, gdy były zrobione z miedzi (*de vellon*). Olivares próbował uzdrowić pieniądź. W 1626 r. zawiesił bicie monet *de vellon*. Ogłosił niewypłacalność Hiszpanii. Próbował zreformować system podatkowy. Tym razem upadłość Hiszpanii ugodziła głównie w Genueńczyków. Olivares próbował zastąpić ich usługi, popierając portugalskich bankierów żydowskiego pochodzenia (*conversos*). Rozważał też możliwość zaproszenia Żydów do Hiszpanii (zostali wygnani w 1492 r.). Kluczową sprawą była jednak rezygnacja ze zbyt kosztownej, imperialnej polityki zagranicznej. W tej sprawie Olivares nie był gotów dokonać zmian. Próby uzdrowienia gospodarki hiszpańskiej doznały ciosu w 1628 r., kiedy to cała Srebrna Flota została zdobyta przez holenderskiego admirała Pieta Pieterszooona van Heijna¹⁹⁷. Zdarzało się już, że korsarze lub piraci uszczknęli coś ze Srebrnej Floty, po raz pierwszy jednak przepadła ona w całości. W tej sytuacji próba wzmocnienia pieniądza hiszpańskiego doprowadziła do kryzysu. W następnych dekadach sytuacja w Hiszpanii nie wpływała już w tak wielkim stopniu na przebieg koniunktury europejskiej.

¹⁹¹ F. Braudel, op. cit., s. 541-542.

¹⁹² Ibidem, s. 542.

¹⁹³ Ibidem, s. 543.

¹⁹⁴ W szczytowym okresie lat 1596-1600 przywieziono do Hiszpanii równowartość 13 mln dukatów. Dla porównania - w latach 1646-1650 już tylko 2 mln - T. Miłkowski, P. Machcewicz, Historia Hiszpanii, Wrocław 1998, s. 186.

¹⁹⁵ Por. F. Braudel, op. cit., t. 1, s. 542-544, rozdz. „Epoka papierów wartościowych”.

¹⁹⁶ T. Miłkowski, P. Machcewicz, op. cit., s. 171-176.

¹⁹⁷ W bitwie w zatoce Matanzas van Heijn, mając 14 okrętów, zdobył flotę hiszpańską liczącą 40 jednostek, w tym 14 wojennych galeonów. Cały łup wyniósł ok. 11,5 mln guldenów. Dla porównania - cała wojna w Niderlandach w latach 1598-1609 kosztowała 42 mln guldenów. Większość zagarnęła Holenderska Kompania Zachodnioindyjska, w której służbie pozostawał admirał. Sam zwycięzca otrzymał mniej niż 1% - 7 tys. guldenów. Prości marynarze dostali tylko napiwki, co doprowadziło nawet do krwawych starć. Zniechęcony van Heijn porzucił Kompanię i przeszedł do regularnej floty holenderskiej, stając się tam pierwszym admirałem nieszlacheckiego pochodzenia. Rok później zginął w starciu z korsarzami hiszpańskimi pod Dunkierką - J. Rogoziński, The Wordsworth Dictionary of Pirates, New York 1995, s. 158-159.

Dalszy rozwój finansów hiszpańskich wyglądał, w skrócie, następująco: w 1630 r. w całym kraju zapanował głód, w Katalonii dodatkowo wybuchła epidemia. W latach 1631-1634 trwał bunt Basków przeciw reformom podatkowym. Wybuch wojny z Francją w 1635 r., bunty Portugalii i Katalonii w 1640 r. oznaczały otwarcie nowych frontów. Wygranie tych wojen przekraczało już możliwości Hiszpanii. W latach trzydziestych XVII w. 90% wydatków państwa szło na obsługę długów i wojny¹⁹⁸. W 1642 r. Filip IV wznowił emisję *vellon*. W krótkim czasie w Hiszpanii znikły z obiegu monety srebrne i złote (zachowały natomiast swą pozycję w świecie). Pozostały miedziane maravedi, przyjmowane na wagę. Kolejne bankructwa Filipa IV (1647, 1652 i 1662) miały już mniejsze znaczenie dla Europy. Pieniądz hiszpański uzdrowiony został po bankructwie w 1680 r., już za panowania Karola II. Reforma polegała na dewaluacji *vellon* o 75%. Wywołała kilkuletni chaos, ale w 1686 r. udało się ustabilizować kurs *vellon* do srebra. Reformy lat osiemdziesiątych były dziełem dwóch wybitnych polityków: księcia Medinacelli i hrabiego Oropesa.

Kredyt - epoka Amsterdamu

Po piątym bankructwie Hiszpanii upadło znaczenie Genuńczyków. Zlikwidowano targi pieniężne w Piacenzy, a centrum finansów europejskich przeniosło się (w pewnym sensie dosłownie, wraz z przyprowadzoną do Amsterdamu przez Pieta van Heijna Srebrną Flotę) nad Morze Północne. Wzrosło też znaczenie portugalskich bankierów w Madrycie. Lata 1627-1672 to w dziejach finansów europejskich epoka Amsterdamu. Miasto to zyskało miano „powszechnej kasy i domu składowego Europy” (*de gemene kassa en het gemeen packhuys van Europa*¹⁹⁹). Niepodległość Holandii była stosunkowo świeżej daty. W XVI w. protestancka ludność Holandii zbuntowała się przeciw panowaniu hiszpańskiemu. W 1609 r. Hiszpania musiała pogodzić się z utratą kraju, który zaczęto nazywać Zjednoczonymi Prowincjami. Holendrzy nie poprzestawali na wyzwoleniu Niderlandów. Od początku rzucili wyzwanie Hiszpanii również na obszarach zamorskich²⁰⁰. W 1602 r. powstała Zjednoczona Kompania Wschodnioindyjska (Verenigde Oost-Indische Compagnie - VOC)²⁰¹, która otrzymała od Stanów Generalnych monopole na nawigację i handel na Oceanie Indyjskim i Pacyfiku. Kompania, będąca prywatną spółką akcyjną, uzyskała na wspomnianych obszarach atrybuty suwerenności. Mogła bić monetę, wypowiedać wojny, zawierać traktaty i utrzymywać wojsko. W 1621 r. powstała nie tak potężna, ale również ważna, Kompania Zachodnioindyjska (West-Indische Compagnie - WIC).

W 1648 r., na mocy pokoju westfalskiego, Holandia nabyła dawne portugalskie uprawnienia na Oceanie Indyjskim. Kompania opanowała Cejlon i tzw. Holenderskie Indie Wschodnie, czyli dzisiejszą Indonezję. W 1652 r. zaczęła się holenderska kolonizacja Południowej Afryki. Niewielkie, ale ważne posiadłości miała Holandia w Indiach Zachodnich, czyli na Karaibach, oraz w Ameryce Północnej (m.in. Nowy Amsterdam, który dopiero w 1664 r. stał się Nowym Jorkiem). Holendrzy, po złamaniu potęgi Hanzy, opanowali również handel bałtycki, pośrednicząc m.in. w wywozie zboża z Gdańska na Zachód.

Finansowym zapleczem holenderskiej potęgi handlowej był amsterdamski rynek pieniężny, opierający się na utworzonej na początku XVII w. giełdzie. W pierwszych latach stulecia Hendrick de Keyser wysłany został przez władze do Londynu, by na podstawie angielskich doświadczeń przygotować projekt giełdy amsterdamskiej. Została ona otwarta w 1611 r. przy bulwarze Rokin²⁰². Transakcje mogły od-

¹⁹⁸ T. Miłkowski, P. Machcewicz, op. cit., s. 187.

¹⁹⁹ J. Balicki, M. Bogucka, Historia Holandii, Wrocław 1976, s. 183.

²⁰⁰ C.R. Boxer, Morskie imperium Holandii 1600-1800, Gdańsk 1980; por. też: J. Balicki, M. Bogucka, op. cit., s. 216-246.

²⁰¹ J.A. Bruijn, F.S. Gaastra (red.), Ships, Sailors and Spices. East India Companies and their Shipping in the 16th, 17th and 18th Centuries, Amsterdam 1993, s. 177-208.

²⁰² Budynek z XVII w. został zburzony w 1835 r. Powstała wówczas nowa giełda, zaprojektowana przez Jana Davida Zochera. Obecna, modernistyczna giełda jest trzecią z kolei. Zbudował ją w okresie

bywać się na wewnętrznym dziedzińcu giełdy. Władzom Amsterdamu zależało na tym, by oddzielić - również w sensie fizycznym - spekulacje giełdowe od normalnego handlu w mieście. Giełda była otwarta między godz. 12 a 14. Czas otwarcia był ściśle kontrolowany za pomocą wielkiego zegara. Przychodzących nie w porę karano grzywną. Giełda amsterdamska ustalała ceny, które były respektowane nie tylko w Holandii, ale również w całej Europie. W pierwszej połowie XVII w. raz w tygodniu, w drugiej już trzy razy w tygodniu publikowano wykaz cen. W 1634 r. notowanych było 359 towarów, w 1680 r. już 550. W XVII w. na ogół przedmiot transakcji stanowiły towary znajdujące się w Amsterdamie. Stopniowo jednak upowszechniał się „handel powietrzem”, czyli towarami, które dopiero miały być dostarczone. Spekulowano też pieniędzmi, obligacjami rządowymi oraz akcjami, przede wszystkim obu kompanii indyjskich²⁰³. Ze spekulacji wyłączono jedynie artykuły pierwszej potrzeby: chleb, groch, fasola i gryka.

W latach 1636-1637 przez Holandię przetoczyła się fala niezwyklej spekulacji, tzw. tulipanomania. Ceny sadzonek tulipanowych zaczęły rosnąć w szalonym tempie. Ludzie sprzedawali majątki, żeby kupić kilka sadzonek. Spekulacja rozkwitła na dobre jesienią 1636 r., kiedy tulipany, które miały wejść następnej wiosny, były już zasadzone. Spekulowano zarówno rzadkimi, jak i pospolitymi odmianami tulipanów. Przy okazji poszły w górę również akcje VOC oraz towarzystw, które budowały kanały. Wobec tego, że spekulacji nie towarzyszyła ekspansja monetarna, a kredyt nie był udzielany w wystarczającym rozmiarze, zaliczki wypłacano często w naturze. W latach pięćdziesiątych podobna spekulacja, choć dotycząca bardziej trwałych dóbr luksusowych, np. obrazów, nie zakończyła się już tak spektakularnym załamaniem²⁰⁴.

Kredytem zajmowały się banki pożyczkowe (*banken van lening*) oraz prywatne firmy, wśród których znaczącą rolę odgrywali, przyjęci ok. 1590 r., wygnani z Hiszpanii i Portugalii Żydzi sefardyjscy. W 1609 r. powstał Bank Amsterdamski (Amsterdaamsche Wisselbank, czyli bank wymienny). Bank miał uporządkować sytuację na rynku pieniężnym. Każda z prowincji Republiki, a ponadto sześć miast miały prawo bicia monety. Do Amsterdamu napływały poza tym pieniądze zagraniczne. Prywatni „wymieniacze” (*wisselaars*) spekulowali na różnicach kursów i często oszukiwali klientów. Bank miał tworzyć niezbędne na tak ważnym rynku poczucie bezpieczeństwa. Przyjmowano ponadto monety kruszcowe do depozytu, wystawiając w zamian potwierdzenie (*recepis*), które mogło przechodzić z rąk do rąk. Szybko odkryto, że potwierdzeń takich można wystawić nieco więcej, niż przyjęto kruszcu, jest bowiem bardzo mało prawdopodobne, żeby wszyscy przyszli po swój kruszec jednocześnie. Początkowo bank nie zajmował się operacjami kredytowymi²⁰⁵. Później zaczął pożyczać VOC, co miało stać się przyczyną jego upadku. W 1605 r. powstał podobny bank w Rotterdamie.

Do rozwoju stosunków pieniężnych przyczynił się jeszcze jeden siedemnastowieczny wynalazek - indos²⁰⁶. Był to podpis na odwrocie weksla (z wł. *in dosso* - na odwrocie) tego, na kogo weksel był wystawiony. Początkowo indos był imienny, wskazywał nowego właściciela weksla. Z czasem jednak pojawił się indos polegający na tym, że wierzyciel tylko się podpisywał, bez wskazania nowego właściciela. Zmieniało to weksel²⁰⁷, dotychczas imienny, w dokument na okaziciela. W ten sposób weksel mógł przechodzić z rąk do rąk, a wierzyciel mógł w razie potrze-

---

międzywojennym Hendrick Berlage. Zegary na giełdzie zawierają sentencje: Beidt Uw Tijd (Poczekaj na swój czas) i Duur Uw Uur (Przetrwaj swoją godzinę) - por.: P.-Y. Mercier, O. Simon, Amsterdam, Bielsko-Biała 1995, s. 133.

²⁰³ J. Balicki, M. Bogucka, op. cit., s. 194.

²⁰⁴ Ch.P. Kindleberger, Szaleństwo, panika, kryzys. Historia kryzysów finansowych. Warszawa 1999, s. 191-194.

²⁰⁵ Teoretycznie, zawsze bowiem można było udzielić kredytu w formie wystawienia *recepis* bez pokrycia.

²⁰⁶ Znane są weksle indosowane z drugiej połowy XVI w., ale wynalazek upowszechnił się w następnym stuleciu - por.: P. Jeannin, Kupcy w XVI wieku, Warszawa 1967, s. 71 i n.; J. Kulischer, op. cit., s. 373 i n.

²⁰⁷ Na najstarszych wekslach angielskich stosowano formułę I.O.U., która - przeczytana fonetycznie - brzmiała jak I owe you, czyli „jestem ci winien”.

by weksel przed terminem (oczywiście z pewną stratą, określaną mianem stopy dyskontowej) dyskontować. Początkowo próbowano prawnie zakazywać lub ograniczać praktykę indosu, w XVII w. zdobyła ona sobie prawo obywatelstwa.

Druga połowa stulecia nie była już dla Holendrów tak pomyślna. W trakcie trzech kolejnych wojen z Anglią (1652-1654, 1664-1667 i 1672-1674) Republika utraciła panowanie na morzu oraz kolonie w Ameryce Północnej. Epoka Amsterdamu skończyła się w 1672 r., kiedy to pod miasto podeszły wojska Ludwika XIV. Bank Amsterdamski wprawdzie przetrwał panikę, ale dawnej pozycji w świecie już nie odzyskał. Bogactwo, które stało się w XVII w. udziałem Holandii, z pewnością nie zrujnowało tego kraju tak, jak zrujnowało Hiszpanię. Nie stworzyło podstawy trwałego rozwoju przemysłowego, tak jak to się potem stało w Wielkiej Brytanii. Bogactwo było przeznaczane na luksusową konsumpcję (często zresztą wysokiego lotu - dzięki temu mamy malarstwo flamandzkie) lub tezauryzowane. Możliwości inwestowania w rozwój gospodarczy kraju były ograniczone. Autorzy *Historii Holandii* piszą: „Rosnące znaczenie obrotu pieniężnego, kredytu, bankowości nie było pomyślnym zjawiskiem z punktu widzenia gospodarki holenderskiej. Operacje pieniężne [...] nie dawały krajowi tego, co kwitnący handel, żegluga, przemysł - nie dawały pracy szerokim masom, pogłębiały różnice społeczne, zwiększały nędzę mas. Wyraźne tego efekty wystąpiły w XVIII wieku”²⁰⁸.

W następnym stuleciu Zjednoczone Prowincje żyły blaskiem dawnej świetności. Z kryzysu 1720 r. Amsterdam, pomny doświadczeń choćby 1672 r., wyszedł obronną ręką. Stopniowo jednak malała rentowność handlu. Mimo to VCO, ściśle powiązana z Bankiem Amsterdamskim z jednej strony, a z władzami republiki z drugiej, nadal wypłacała dywidendy. W XVIII w. skrót VCO rozwijano jednak złośliwie jako *Vergaan Onder Corruptie* (Zagłada z Powodu Korupcji)²⁰⁹. Czwarta wojna z Anglią (1780-1784) zniszczyła resztki holenderskiej potęgi morskiej. W 1798 r. bankructwo VOC pociągnęło za sobą upadek Banku Amsterdamskiego. Po okresie napoleońskim bankowość holenderską trzeba było budować od podstaw.

Kredyt - rozwój bankowości w pozostałych krajach

Bank Amsterdamski był najważniejszą, ale nie jedyną tego typu instytucją. W 1584 r. zreorganizowano bankowość wenecką, tworząc Banco di Rialto. Była to reakcja na upadek dużego, prywatnego Banco Pisani-Tiepolo. W 1673 r. Urząd św. Jerzego w Genui przekształcono w Banco di San Georgio. W 1593 r. powstał Banco di Sant' Ambrogio w Mediolanie. W 1605 r. w Rzymie papież Pius VI założył Banco di Santo Spirito di Roma. Bank papieski połączony był początkowo ze szpitalem Świętego Ducha. Oddawało to klimat towarzyszący pierwszej fazie rozwoju bankowości w krajach katolickich. Charakterystyczny dla tego klimatu był brak wyraźnej granicy między działalnością kredytową a charytatywną. Podział obu instytucji (*notabene* Banco di Santo Spirito di Roma istnieje do dziś) nastąpił dopiero w 1738 r.²¹⁰ W 1551 r. powstał na Sycylii państwowy Banco di Palermo²¹¹.

W czasach nowożytnych w Neapolu działało osiem ważnych instytucji kredytowych, z których powstał współczesny Banco di Napoli. Były to: Sacro Monte della Pietà di Roma (zał. 1539, w 1570 przekształcony w Banco della Pietà), Sacro Monte dei Poveri (zał. 1563, w 1600 przekształcony w Banco dei Poveri), Banco della SS.ma Annunziata (zał. 1587), Banco di Santa Maria del Popolo (zał. 1589), Banco della Spirito Sancto (zał. 1594), Banco di Sant' Eligio (zał. 1592), Banco di San Giacomo e Vittoria (zał. 1597) oraz Banco di San Salvatore (zał. 1640)²¹². Santa

²⁰⁸ J. Balicki, M. Bogucka, op. cit., s. 194.

²⁰⁹ Ibidem, s. 231.

²¹⁰ M. Pohl (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992, s. 640.

²¹¹ F. Braudel, op. cit., t. 1, s. 563. Bank wywodził się z tradycji piętnastowiecznej Tavola Comunale della Prefetia w Tarpani.

²¹² M. Pohl (red.), op. cit., s. 626; por. też: P. Avalone, *The Utilisation of Human Resources in Banking during the Eighteenth Century: the Case of Public Banks in the Kingdom of Naples*, „Financial History Review” 1999, t. 6, cz. 2, s. 111.

Casa di Annunziata powstała w 1593 r. i związana była, tak jak Banco di Santo Spirito di Roma, ze szpitalem²¹³. Rozwój bankowości publicznej w Neapolu wiązał się, podobnie jak w Wenecji, z bankructwami banków prywatnych. W 1552 r., na skutek wymiany pieniądza przez hiszpańskiego wicekróla, upadł bank Genuńczyka Ravasqueta, po czym nastąpiło wiele krachów. Do 1580 r. liczba banków prywatnych w Neapolu spadła z 11 do 4²¹⁴. W 1563 r. powstała w sabaudzkim Turynie Compagnia di San Paolo, łącząca działalność handlową z kredytową, przy czym ta ostatnia była oparta na zasadach charakterystycznych dla *montes pietatis*.

W roku 1619 powstał hamburski Girobank. Posługiwał się on rozrachunkową marką, zwaną „bankomark”, odpowiadającą 1/3 speziestalera. Bank prowadził rachunki klientów w srebrze na wagę, przeliczanym na marki. Chroniło to wkłady przed efektami psucia pieniądza. Hamburski Girobank działał aż do 1873 r., kiedy to został włączony do Reichsbanku. W 1621 r. powstał Girobank w Norymberdze, który działał do 1827 r. W połowie stulecia powstał, jak już wspomnieliśmy, Sve-
riges Riksbank.

Banki publiczne kojarzone są jednak raczej z krajami małymi i raczej z republikami. Wielkie monarchie, z wyjątkiem Szwecji, obywały się bez nich. W Londynie, po skonfiskowaniu prywatnych zapasów złota, zdeponowanych przez ludność w mennicy królewskiej przez Karola I w 1640 r., depozyty przyjmowali złotnicy w City (Goldsmiths), którzy wydawali pokwitowania na okaziciela (*Goldsmithsnotes*). Były to już pierwowzory banknotów. Złotnicy też szybko wpadli na pomysł, że można takich not wystawić nieco więcej, niż przyjęło się rzeczywiście złota, jest bowiem bardzo mało prawdopodobne, żeby wszyscy przyszli po swoje złoto jednocześnie. Źródłem pieniądza papierowego było wiele i pierwszeństwo Szwecji w tej dziedzinie jest przyjmowane umownie. W Londynie istniał też rozbudowany rynek papierów wartościowych, w tym akcji kilku kompanii handlowych, z brytyjską East India Company (zał. w 1600) na czele. Po upadku Amsterdamu w 1672 r. zaczęła się, wypełniająca pierwszą połowę XVIII stulecia, rywalizacja Londynu i Hamburga o prymat w finansach europejskich.

Ewolucja doktryny

W czasach nowożytnych pojawiły się nowe kierunki w refleksji teoretycznej dotyczącej pieniądza. Reformacja przyniosła, chyba wbrew jej twórcy, zakończenie sporów teologicznych na temat lichwy. Stanowisko Marcina Lutera (1483-1546) w tej sprawie było jeszcze bardzo ortodoksyjne. W 1520 r. opublikował on tzw. długie kazanie o lichwie. W 1524 r. w liście „Do Chrześcijańskiej Szlachty Narodu Niemieckiego” pisał: „Największym nieszczęściem narodu niemieckiego jest niewątpliwie pożyczanie na procent [...]. Diabeł wynalazł je, a papież, sankcjonując to, wyrządził światu nieobliczalne szkody”²¹⁵. Filip Melancton (1497-1560), współwyznawca Lutera, uznał jednak procent za uzasadniony w przypadku pożyczek udzielanych bogatym. Przywódcy reformacji zaczęli rozróżniać odsetki brane od biednych i bogatych. Jan Kalwin (1509-1564) uznał procent za sprawiedliwy, jeśli nie przekracza maksimum ustalonego przez władze²¹⁶. Teoria predestynacji Kalwina zmieniła stosunek do bogactwa. Podporządkowując życie codzienne surowym regułom moralnym, akceptował on aktywność gospodarczą. Głosił kult rzetelnej pracy. Bogactwo było dla wyznawców kalwinizmu dowodem łaski bożej. Od czasów Maxa Webera (1864-1920) istnieje tradycja wykazywania związków między etyką protestancką a rozwojem kapitalizmu²¹⁷. Francuski hugenota Charles Dumoulin w 1546 r. w dziele *Tractatus contractuum usuraram* zanegował tezę, że procent jest sprzeczny z prawem boskim, opowiadając się za regulowaniem procentu przez władze państwowe.

²¹³ F. Braudel, op. cit., t. 1, s. 564.

²¹⁴ Ibidem, s. 564-565.

²¹⁵ Cyt. za: R.H. Tawney, Religia a powstanie kapitalizmu, Warszawa 1963, s. 110-111.

²¹⁶ Ibidem, s. 120.

²¹⁷ M. Weber, Etyka protestancka a duch kapitalizmu, Warszawa 1994. Do tradycji tej należy również cytowana praca Tawneya.

Nowa sytuacja przyniosła też ewolucję myśli scholastycznej. Szczególną rolę odegrała, działająca w okresie soboru trydenckiego, szkoła z Salamanki²¹⁸. Francisco Gracia opowiedział się za dwoistą naturą wartości pieniądza: naturalną i przypadkową, wynikającą z „szacunku” (*estimatio*). Moneta, tak jak i inne dobra, może być bardziej ceniona w jednym miejscu, mniej w innym, choć jej jakość i natura są takie same. Mogą być trzy przyczyny różnic w cenach: obfitość lub rzadkość, popyt oraz ryzyko i stopień bezpieczeństwa. Wynikał z tego wniosek, że zyski bankierów z wymiany i przekazywania pieniędzy są uzasadnione. Dominikanin Domingo de Soto zajął nowe stanowisko w sprawie ceny i lichwy. Odrzucił doktrynę ceny sprawiedliwej, twierdząc, że dobro jest tyle warte, za ile może być sprzedane. Uznawał działanie mechanizmu podaży i popytu. Za niesłuszną uważał koncepcję, według której cena powinna zależeć od poniesionych nakładów. Przyczyny zmian cen widział w ruchach podaży pieniądza, a nie w naturalnych cechach tego pieniądza. Był jednym z prekursorów teorii ilościowej.

Martin de Azpilcueta, który napisał traktat o lichwie, wyszedł od przeciwstawienia zamiany - wymianie. Wymiana pojawiła się dopiero wraz z wynalezieniem pieniądza. Z czasem pojawiły się różne rodzaje pieniądza i powstała odrębna umiejętność wymiany pieniądza. Wbrew temu, co pisali Arystoteles i św. Tomasz, nie jest ona bardziej sprzeczna z naturą niż np. handel butami. Nie po to wynaleziono buty, żeby nimi handlować, ale to nie znaczy, że handel butami jest sprzeczny z naturą. Umiejętność spekulacji uznał za usprawiedliwioną, jeśli służy ona zdobyciu środków na utrzymanie. Umiarkowana spekulacja może być też korzystna dla państwa. Luis de Molina zajął się problemami kursów walut. Zróżnicowanie tych kursów wynikało, jego zdaniem, z różnic siły nabywczej pieniądza w różnych krajach. Różnice kursów regulują wymianę handlową i muszą być płynne, by reagować na zmiany sytuacji rynkowej. Próby ustalania sztywnych kursów mogą przynieść tylko szkody. Jak widać, w dziedzinie myśli ekonomicznej z całą pewnością nie można nurtowi scholastycznemu zarzucić skostnienia.

Florentyńczyk Bernardo Davanzati, w wydanej w 1588 r. *Lezione delle Monete*²¹⁹, zwrócił uwagę na ograniczony wpływ, jaki władcy, emitując pieniądz, mają na jego późniejszą siłę nabywczą. Odmawiał władcy prawa do psucia monet, uznając pieniądz za dobro ogólnospołeczne. Porównywał obieg pieniądza do obiegu krwi w organizmie, twierdząc, że nie jest dobrze, gdy zbyt wiele krwi gromadzi się w niektórych tylko częściach ciała, np. w głowie. Podobnym problemem psucia pieniądza w Hiszpanii w epoce Filipa III zajął się Juan de Martina. Inny Włoch, Scarruffi, zaproponował w 1528 r. zawarcie powszechnej unii bimetalistycznej, opartej na relacji 1:12, i ujednoczenie systemu pieniężnego w całym świecie²²⁰.

Inflacja spowodowana napływem kruszcu stanowiła jednak dla ludzi zastanawiających się nad teorią pieniądza prawdziwe wyzwanie. Tradycyjne wyjaśnienie spadku wartości pieniądza mówiło o psuciu monety przez władców. Problem polegał jednak na tym, że nie tylko psute pieniądze ulegały deprecjacji. W tradycyjny sposób próbował wyjaśniać rewolucję cen np. francuski pisarz Malestroit, autor *Paradoksów o monecie* (1566). Jednak znany filozof Jean Bodin, odpowiadając Malestroitowi²²¹, zwrócił uwagę na to, że obecnie deprecjacji ulega również pieniądz solidny, wcale nie psuty. Przyczyna tego zjawiska musi być zatem inna. Jest nią obfitość kruszców. Bodin również zaliczany jest do prekursorów teorii ilościowej.

Mikołaj Kopernik, biorąc udział w pracach nad prusko-polską unią walutową w 1526 r., opublikował traktat *Monetae cudendae ratio* (Sposób bicia monety). Sformułował tam prawo, zwane potem prawem Greshama. Analizując zjawisko

²¹⁸ M. Grice-Hutchinson, *The School of Salamanca*, Oxford 1952; por. też: E. Lipiński, *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, Warszawa 1981, s. 91-95; perspektywę teologiczną daje opis szkoły w pracy J.I. Saranyana, J.L. Illianes, *Historia teologii*, Kraków 1997, s. 193-218.

²¹⁹ E. Lipiński, op. cit., s. 88-90. Fragmenty rozprawy Davanzatiego [w:] *Merkantylizm i początki szkoły klasycznej. Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII wieku*, Warszawa 1958, s. 91-102.

²²⁰ *Ibidem*, s. 90.

²²¹ Por. H. Hauser, *La response de Jean Bodin à M. de Malestroit*, Paris 1932, cyt. za: E. Lipiński, op. cit., s. 86.

„podlenia” monety, pisał: „Moneta traci na szacunku szczególnie wskutek nadmiernej jej ilości, mianowicie - gdyby tak wielka ilość srebra przebita została na monety, żeby ludzie bardziej ubiegali się za srebrem w kruszcu, niż za monetą”²²². U Kopernika można również dopatrzeć się myślenia w kategoriach teorii ilościowej.

Wspomnieć wreszcie należy o utopiach doby renesansu. Dwaj wielcy przedstawiciele tego nurtu: Anglik Thomas More (Morus), autor *Utopii* (1516) oraz Włoch Tommaso Campanella, autor *Miasta słońca* (1602) nakreślili dwie wizje społeczeństwa idealnego. Wspólną cechą tych wizji było ograniczenie funkcji pieniądza do handlu ze światem zewnętrznym. Społeczeństwo idealne powinno być jednak „bezpieniężne”.

Epoka nowożytna przyniosła rozwój pierwszej świeckiej doktryny ekonomicznej - merkantylizmu. Zwolennicy merkantylizmu postulowali podporządkowanie polityki państwa rozwojowi gospodarczemu. Państwo, za pomocą instrumentów prawnych, jak np. monopole, oraz, gdy trzeba, siły, powinno popierać rodzimą gospodarkę. Źródłem rozwoju jest dodatni bilans handlowy, ważny jest zatem nie tyle poziom wymiany międzynarodowej, co jej kierunek. Najwcześniejsi merkantylści, zwani bulionistami, wierzyli, że bogaci się kraj, do którego napływają kruszce szlachetne. Doświadczenia Hiszpanii pokazały jednak błędność tej doktryny. Merkantylści XVII w. koncentrowali się już raczej na dodatnim bilansie handlowym i rozwoju rodzimej produkcji. Poglądy osiemnastowiecznych merkantylistów angielskich ewoluowały w stronę doceniania rozmiarów, a nie tylko kierunków handlu. W krajach zapóźnionych gospodarczo, jak np. Niemcy czy Rosja, pojawił się natomiast kierunek zwany kameralem. Kameraliści kładli nacisk na potencjał ludnościowy i możliwości fiskalne państwa.

Kryzys połowy XVII w. zakończył epokę, rozpoczętą po odkryciach geograficznych, a opartą na wszechstronnym wpływie importu kruszców z Ameryki na finanse europejskie. Zmalało znaczenie Hiszpanii, której skutecznymi rywalami na polu kolonialnym okazały się Anglia, Francja i Holandia. Skończyła się koniunktura na wschodnioeuropejski eksport rolny. Upadło znaczenie Rzeczypospolitej, Turcji, a wkrótce i Szwecji. Nową potęgą na Wschodzie stała się Rosja. U schyłku XVII w. dwa wielkie przełomy w dziedzinie finansów stały u progu: powstanie banków publicznych w wielkich monarchiach, co pozwoliło na uruchomienie długoterminowego kredytu publicznego, oraz pieniądz papierowy.

---

²²² M. Kopernik, *Rozprawy o monecie i inne pisma pomniejszych*, Warszawa 1923, s. 56; cyt. za: W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 102.

Rozdział 4 Pierwsze stulecie pieniądza papierowego

Druga połowa wieku XVII i wiek XVIII przyniosły pierwsze europejskie doświadczenia z pieniądzem papierowym. W poprzednim rozdziale wspomniano już o powstaniu Sveriges Riksbank i o początkach pieniądza papierowego w Szwecji. W 1690 r. papierowe pieniądze zaczęły emitować władze kolonii Massachusetts. O wiele większe znaczenie miało jednak utworzenie Banku Anglii, stanowiącego potem dla innych krajów wzór banku centralnego. Miały też miejsce pierwsze wielkie inflacje wynikające z emisji pieniądza papierowego. Okazał się on dogodnym instrumentem obsługi długu publicznego, ale również środkiem finansowania wojen i rewolucji. W ekonomii pojawiły się nowe kierunki: fizjokratyzm oraz szkoła klasyczna, które przyniosły nowe poglądy na pieniądź. W bankowości XVIII w. był stuleciem dominacji domów bankowych. Ukoronowaniem tego kierunku było powstanie w okresie wojen napoleońskich najpotężniejszej w dziejach firmy tego rodzaju - Rothschildów. Ramy chronologiczne rozdziału wyznaczają: z jednej strony powstanie Sveriges Riksbank i Banku Anglii, z drugiej - zakończenie wojen napoleońskich.

Pierwsze emisje pieniądza papierowego. Powstanie Banku Anglii

W pierwszej połowie XVII w. Anglicy mieli zwyczaj deponowania, ze względów bezpieczeństwa, swoich zapasów kruszcu w mennicy królewskiej. W 1640 r. Karol I skonfiskował złoto złożone w mennicy, czym skutecznie odzwyczaił swych poddanych od powierzania kruszców instytucjom państwowym. W drugiej połowie XVII w. deponowano, jak już wspominaliśmy, złoto u złotników londyńskich, którzy wydawali w zamian kwity depozytowe na okaziciela, funkcjonujące na podobieństwo późniejszych banknotów. Złotnicy dość szybko zorientowali się, że rozmiary emisji mogą być większe od posiadanych przez nich zasobów złota, jest bowiem mało prawdopodobne, żeby wszyscy posiadacze kwitów przyszli po swoje złoto jednocześnie. Założenie to sprawdzało się jednak tylko w spokojnych czasach.

W 1672 r. Europa doświadczyła kryzysu finansowego, którego ośrodkiem był zagrożony przez wojska Ludwika XIV Amsterdam. Kryzys podkopał pozycję tego miasta jako centrum finansowego Europy. W Anglii kryzysowi towarzyszyło zawieszenie spłaty długów państwowych i upadek wielu złotników w Londynie. Rozpoczął się, trwający do końca wojny siedmioletniej, okres, w którym o taką pozycję rywalizowały Londyn i Hamburg. Wydarzenia te wywołały²²³ dyskusję na temat potrzeby utworzenia banku publicznego. Czasy restauracji Stuartów nie sprzyjały takim rozważaniom, ale po Chwalebnej Rewolucji w 1688 r. powrócono do tematu.

Pomysł utworzenia banku publicznego miał wielu przeciwników. Wigowie obawiali się, że bank umożliwi ukrycie finansów państwa przed kontrolą parlamentu i w ten sposób wzmocni władzę królewską. Torysi podkreślali, że banki publiczne w Europie były raczej związane z ustrojem republikańskim, i obawiali się osłabienia monarchii. Zwolennicy banku mówili o konieczności uregulowania długu publicznego, zwiększenia bezpieczeństwa działalności gospodarczej, poszerzenia obiegu pieniężnego i obniżenia oprocentowania kredytu. Właściwym twórcą banku był Szkot, William Patterson. W tym czasie rząd, potrzebujący pieniędzy na prowadzenie wojny, zamierzał nałożyć nowy podatek od ładunków przewożonych drugą wodną. Podatek miał być wydzierżawiony spółce prywatnych akcjonariuszy w zamian za udzielenie rządowi pożyczki w wysokości 1,5 mln funtów. Patterson

²²³ Lub raczej doprowadziły do wznowienia takiej dyskusji. Już w 1571 r. próbowano utworzyć system siedmiu banków publicznych (w Londynie, Yorku, Norwich, Coventry, West Chester, Bristolu i Exeter), działających na zasadzie podobnej do katolickich montes pietatis, tzn. zaopatrujących ubogich w kredyt bezprocentowy lub nisko oprocentowany. Podczas rewolucji angielskiej purytanin Hugh Peters proponował utworzenie w każdym mieście publicznego banku komunalnego, który łączyłby funkcje instytucji kredytowej i ubezpieczeniowej. Por.: Ch.P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, London 1984, s. 52.

zapropował, by przy okazji tej operacji założyć bank²²⁴. W 1694 r. uchwalono „Ustawę o przekazaniu do rozporządzenia JKM różnych opłat od okrętów i łodzi”, znaną w historii jako Tonnage Act. Pod tą złudną nazwą ukrywał się akt prawny, powołujący do życia Bank Anglii (Bank of England). Bank był spółką akcyjną, całkowicie niezależną od rządu. Aż do 1946 r. uchodził za wzór niezależności banku centralnego.

Walne Zebranie Akcjonariuszy (General Court) wybierało 26-osobową Radę Dyrektorów (Court of Directors), którzy co roku wybierali spośród siebie gubernatora i wicegubernatora. Gubernator wywodził się zawsze spoza grona pracowników Banku, wicegubernator - przeciwnie - miał za sobą karierę w Banku. Rozwiązanie takie, typowe dla biurokracji brytyjskiej, miało zmniejszać prawdopodobieństwo powstawania klik. Ani rząd, ani Korona nie miały wpływu na obsadę obu stanowisk. Gubernator był wybierany tylko na rok, nie była jednak ograniczona liczba kolejnych kadencji. W praktyce zatem wybitni gubernatorzy mogli pełnić swe funkcje przez całe dziesięciolecia²²⁵. Bank uzyskał przywilej emisji banknotów na 12 lat, później przedłużany. W 1707 r. zakazano emisji banknotów spółkom zrzeszającym powyżej sześciu osób. Prawo to powstrzymało powstawanie banków akcyjnych w Anglii na ponad 100 lat²²⁶. Bank mógł ponadto prowadzić wszystkie normalne czynności bankowe. Emitowane banknoty nie mogły mieć wartości nominalnej niższej niż 5 funtów, co było sumą dość znaczną. Uważano bowiem, że banknoty są przeznaczone dla warstw wyższych. Lud powinien mieć do czynienia raczej z monetami²²⁷.

Bank rzeczywiście poszerzył możliwości obsługi długu publicznego. Poza tym przyczynił się do stabilizacji walutowej. W 1717 r. Izaak Newton, pełniący funkcję dyrektora mennicy królewskiej, ustalił parytet funta na 7,322385 g złota. Ten newtonowski parytet przetrwał, z przerwami, aż do 1931 r. W XVIII w. funt był walutą bimetalistyczną. Złote pokrycie stanowiły monety zwane gwineami, o wartości 21 szylingów (czyli 1 funta i 1 szylinga). Stopniowo wycofywano się natomiast ze srebra. W 1774 r. postanowiono, że srebrem można regulować zobowiązania jedynie do sumy 25 funtów.

Rok później niż Bank Anglii (1695) powstał Bank of Scotland. Nie miał on jednak równie monopolistycznej pozycji, jak jego angielski odpowiednik. W 1727 r. powstał Royal Bank of Scotland, w 1774 r. - British Linen Company Bank. Wszystkie banki akcyjne w Szkocji miały w tym czasie prawo emisji banknotów. W 1783 r. powstał Bank of Ireland. Obsługa długu państwowego za pomocą pieniądza papierowego znalazła wkrótce naśladowców w innych krajach. W 1706 r. emisję biletów skarbowych podjęło hrabstwo Stolberg w Saksonii. Z większych krajów w 1713 r. zrobiła to Dania. Skarbowa emisja w Danii wyprzedziła o kilka lat najsłynniejsze doświadczenie monetarne XVIII w. - eksperyment Johna Lawa we Francji.

System Johna Lawa

John Law (1671-1729) urodził się w Edynburgu jako syn złotnika. Po zabiciu przeciwnika w pojedynku musiał opuścić Wielką Brytanię. Przez pewien czas przebywał w Amsterdamie i Wenecji, studiując doświadczenia tamtejszych banków publicznych. W 1700 r. powrócił do Wielkiej Brytanii, gdzie zaproponował skupienie całego kruszcu w rękach państwa i emisję pieniądza papierowego. Law twierdził, że rozmiary emisji pieniądza papierowego mogłyby nawet dziesięciokrotnie przewyższać zapasy kruszcu, a niebezpieczeństwo zwrotu banknotów do emitenta nie

²²⁴ J. Kulischer, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, Warszawa 1961, t. 2, s. 356.

²²⁵ Na przykład Montagu Norman, który był gubernatorem w latach 1920-1944.

²²⁶ Banknoty mogły emitować prywatne domy bankowe. W Londynie, wobec konkurencji Banku Anglii, nie bardzo to się opłacało, ale na prowincji emisje takich firm stanowiły istotny segment obiegu pieniężnego.

²²⁷ W sytuacji dość powszechnego jeszcze wówczas analfabetyzmu było to założenie racjonalne. W zasadzie dopiero po I wojnie światowej zmienił się sposób myślenia o tych sprawach. Uznano wówczas, że źle wpływa na nastroje Społeczne sytuacja, w której najwyższy nominal banknotu przekracza przeciętną płacę.

istniałoby, gdyż pieniądź, krążąc, pomnażałoby bogactwo narodu. Nie znalazłszy uznania w ojczyźnie, przeniósł się do Francji, gdzie proponował Ludwikowi XIV utworzenie banku emisyjnego. Szanse na realizację tego pomysłu wzrosły bardzo w 1715 r., kiedy po śmierci sędziwego monarchy regencję objął znacznie bardziej lekkomyślny książę Filip Orleański. Ogromne zadłużenie Francji po wojnach Ludwika XIV oraz obserwowane w tym kraju z uwagą doświadczenia Bank of England czyniły ofertę Lawa atrakcyjną. W latach 1717-1720 Francja brała też udział w kolejnej wojnie, tym razem z Hiszpanią. Do wzmocnienia pozycji Lawa przyczyniła się też deflacyjna polityka generalnego kontrolera finansów, księcia Adriene-Maurice de Noailles. Początkowo skupił się on na ściganiu nadużyć dzierżawców podatków, co nie wzbudziło w Wersalu większych emocji. Kiedy jednak wpadł na pomysł ograniczenia wydatków dworu, szybko otrzymał dymisję i deflacyjna faza wychodzenia z zadłużenia została zakończona.

Już w 1716 r. Law uzyskał prawo założenia emisyjnego Banque Générale. Bank był spółką akcyjną. Początkowo emitował tylko wysokie nominały, później zdecydowano się również na wypuszczanie niższych, dostępnych dla większości społeczeństwa. Istotne znaczenie dla budowania zaufania do banknotów miała zgoda rządu na przyjmowanie podatków w pieniądzu papierowym²²⁸. W 1717 r. Law założył pierwszą we Francji spółkę akcyjną z akcjami na okaziciela, Compagnie d'Occident. Celem kompanii miała być eksploatacja bogactw Luizjany. Istnienia takich bogactw jedynie się domyślano, jednak poparcie regenta i narastająca gorączka spekulacyjna spowodowały, że cena akcji szybko rosła. W 1718 r. Law uzyskał od regenta dekret o nacjonalizacji Banque Générale, który zmienił nazwę na Banque Royale. Law stał nadal na jego czele, a nacjonalizacja podbudować miała zaufanie do firmy.

Wiosną 1719 r. Compagnie d'Occident połączyła się z Francuską Kompanią Wschodnioindyjską, istniejącą od 1664 r. Nowa firma otrzymała monopol na handel z Indiami, Chinami i Morzami Południowymi oraz prawo bicia własnej monety. Fuzja wiązała się z podwyższeniem kapitału akcyjnego. W tej fazie spekulacji Law emitował nowe banknoty po to, by ludzie mieli pieniądze na zakup drożących gwałtownie akcji jego kompanii. Stojąc na czele banku emisyjnego i wielkiej spółki akcyjnej, domagał się jeszcze stanowiska generalnego kontrolera finansów, które dawałoby mu prawo dewaluowania monet w stosunku do pieniądza papierowego i tym samym wzmacniało ten ostatni.

W roku 1719 doszło do pierwszego przesilenia. Z Anglii zażądano wymiany większej ilości banknotów na kruszec. Law, fałszując bilans Kompanii i zapowiadając ogromną dywidendę, zdołał zażegnać kryzys. W styczniu następnego roku wzmocnił jeszcze swą władzę, zostając generalnym kontrolerem finansów. Spekulacja osiągnęła szczyt. Przed siedzibą Kompanii i Banku przy ulicy Quincampoix kłębił się tłum. Wielką karierę robił pewien garbus, zwany Bombario. Utarło się przekonanie, że transakcje podpisane na jego garbie są szczególnie korzystne. Kłopoty zaczęły się jednak mnożyć. W lutym 1720 r. książę Conti wymienił cały posiadany zapas banknotów na złoto. Regentowi, który robił mu z tego powodu wymówki, odpowiedział: „Ale ja tak lubię złote monety”. Kolejni posiadacze banknotów zgłaszali się po wymianę na kruszec. W maju Law wykonywał jeszcze gesty mające podtrzymać optymizm²²⁹, latem 1720 r. wybuchła jednak prawdziwa panika. Do banknotów, których wymienialność na kruszec zawieszono, stracono całkowicie zaufanie. Pod koniec 1720 r. zlikwidowano Banque Royale i Compagnie d'Occident. Law uciekł za granicę i zmarł w nędzy. Z czasem banknoty zamienione zostały, na bardzo niekorzystnych warunkach, na rentę państwową. Stabilizacja waluty nastąpiła dopiero w 1726 r. Związana była z dewaluacją liwra, który dotychczas stanowił 1/14 część funta brytyjskiego, a obecnie stał się 1/24 częścią.

²²⁸ Przypomnijmy, że w XVIII w. nie było to wcale oczywiste. Jeszcze podczas powstania kościuszkowskiego w Polsce rząd, emitując pieniądź papierowy, godził się przyjmować w nich podatki tylko do 50%.

²²⁹ Ogłosił, że z powodu pomyślnej sytuacji finansowej państwa studia uniwersyteckie będą darmowe.

Jednym ze skutków kryzysu 1720 r. było powstanie państwowej giełdy w Paryżu w 1724 r.²³⁰

Francja znajdowała się w centrum spekulacji, nie ominęła ona jednak również innych krajów. W Wielkiej Brytanii doszło do spekulacji akcjami Kompanii Mórz Południowych (South Sea Bubble²³¹), która zakończyła się krachem. Bank Anglii miał ochotę wziąć w niej udział. Gdyby tak się stało, podzieliłby zapewne losy banku Lawa. Paradoksalnie, przed popełnieniem takiego błędu ustrzegli Bank wrodcy mu torysi w obawie, że znieawidzona instytucja zbyt się wzmocni. Źródłem ekspansji monetarnej stał się spekulacyjny Sword Blade Bank. Panika wybuchła również w Amsterdamie. Holendrzy mieli już jednak doświadczenia z podobnymi kryzysami, dlatego wydarzenia w Amsterdamie nie były tak dramatyczne jak w Londynie i Paryżu.

Doświadczenia 1720 r. były najbardziej spektakularnymi, ale nie jedynymi tego typu w XVIII w. Rozwój nowych instrumentów ułatwiał narastanie „bąbli” spekulacyjnych, które w pewnym momencie pękały. Detonatorem kryzysu często były wydarzenia polityczne. Szczególnie groźne były momenty, kiedy kończyła się dobra, wojenna koniunktura, a pozostawał ciężar zaciągniętych w trakcie zmagania długów.

Późniejsze kryzysy finansowe XVIII w.

Do kolejnego kryzysu finansowego doszło w 1745 r. Tym razem jego centrum znajdowało się w Londynie, a zagrożony był Bank Anglii. W Szkocji wyładował syn pretendent do tronu, Karol Edward Stuart. Stanął na czele powstania szkockiego, po czym na czele wojsk szkockich podjął marsz na Londyn. Bank Anglii powstał, jak już wspominaliśmy, po Chwalebnej Rewolucji. Był serdecznie znieawidzony przez zwolenników Stuartów, restauracja tej dynastii doprowadziłaby zapewne do likwidacji Banku. Dlatego w miarę zbliżania się wojsk szkockich do Londynu narastała panika. Opanowało ją, poza zwycięstwem militarnym wojsk królewskich, solidarne zachowanie kupców londyńskich. Zdążyli oni już docenić zalety istnienia Banku i dlatego w najbardziej dramatycznym momencie wydali wspólne oświadczenie, że - niezależnie od rozwoju wydarzeń - oni nadal będą uznawać i przyjmować banknoty.

Kryzys 1763 r. związany był z zakończeniem wojny siedmioletniej (1756- - 1763). Jego centrum znajdowało się w Amsterdamie i Hamburgu. Kryzys ogarnął Wielką Brytanię, Skandynawię, Rosję i Prusy. Złożyło się na niego kilka przyczyn. Podczas wojny Amsterdam obsługiwał pożyczki, których Wielka Brytania udzielała sojusznikom. Holendrzy rozwinęli w związku z tym spekulację obligacjami państwowymi oraz tzw. *Wisselruitif* (łańcuchami weksli grzechnościowych). Szczególnie zaangażowany w spekulację był dom bankowy braci DeNeuf-ville. Jednocześnie Fryderyk II, który podczas wojny popsuł monetę pruską, postanowił teraz wycofać ją z obiegu i wybić nową, solidniejszą. Wycofanie monet przed puszczeniem nowych wywołało jednak efekt deflacyjny. Upadł dom braci DeNeufville²³², co pociągnęło za sobą upadłość wielu banków hamburskich. Holendrzy, by się ratować, sprzedawali obligacje brytyjskie, co przeniosło kryzys do Londynu²³³. W końcu jednak to Bank Anglii okazał się ostatecznym źródłem kredytu. Kryzys wzmocnił pozycję Londynu jako centrum finansów światowych, podkopując rywalizującą z nim Hamburg²³⁴.

W roku 1772 kryzys finansowy zaczął się w Szkocji i w Londynie, po czym rozszerzył się na Amsterdam. Źródłem spekulacji, która w Wielkiej Brytanii obję-

²³⁰ Istniała ona jako prywatna od 1702 r. Wcześniej, jak wiemy, centrum finansowym Francji był Lyon.

²³¹ Od tego pochodzi słowo „bubel”.

²³² Upadek skończył się ugodą z wierzycielami. Bracia DeNeufville mieli spłacić 60% swych zobowiązań, ale np. bankierzy hamburscy na spłatę czekali aż do 1799 r.

²³³ Ch. Kindleberger, Szaleństwo, panika, krach. Historia kryzysów finansowych, Warszawa 1999, s. 217-219.

²³⁴ O porażce Hamburga zadecydował też bardziej konserwatywny stosunek tamtejszych finansistów do dyskonta. O ile w Londynie dyskonto weksli już dawno stało się normalną operacją, o tyle w Hamburgu kupiec, który dyskontował weksel, uważany był za zagrożonego.

ła domy mieszkalne i akcje towarzystw budujących kanały, był szkocki Ayr Bank. Kryzys zbiegł się z pierwszym rozbiorem Polski i przewrotem absolutystycznym w Szwecji.

Kilkanaście lat później (1783) doszło do kryzysu związanego z zakończeniem wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych i tzw. wojny kartoflanej w Niemczech. W Amsterdamie po raz kolejny spekulowano akcjami VOC. Upadło wówczas ponad 90 domów bankowych w Rzeszy, głównie w Hamburgu²³⁵. Podcięło to ostatecznie pozycję tego miasta jako centrum finansowego.

Pierwszy z wielu kryzysów w brytyjskim przemyśle włókienniczym wybuchł w 1788 r. Po jego zakończeniu w roku następnym Wielką Brytanię ogarnęła gorączka spekulacji akcjami towarzystw budujących kanały.

W roku 1793 wybuchł kryzys przede wszystkim w Londynie i w Warszawie. W Wielkiej Brytanii załamały się akcje towarzystw budujących kanały. Ważną przyczyną kryzysu była, jak się wydaje, utrata wiarygodności kredytowej przez emigrantów francuskich po bitwie pod Valmy. Dotychczas, licząc na szybki powrót do Francji, zadłużali się oni pod zastaw majątków pozostawionych we Francji. Po Valmy stało się jasne, że nieprędka powrócą oni do swoich dóbr i natychmiast powstał problem „złych długów”. Kryzys zbiegł się w czasie ze ścięciem Ludwika XVI i wybuchem wojny brytyjsko-francuskiej. W Polsce dodatkową przyczyną była przegrana rok wcześniej wojna z Rosją i katastrofa państwa. Ofiarą kryzysu padli wielcy bankierzy osiemnastowiecznej Warszawy²³⁶.

Kryzys związany z rozpadem pierwszej koalicji antyfrancuskiej wybuchł w 1797 r. Po podpisaniu pokoju przez Austrię w Campo Formio Wielka Brytania pozostała sama. Na domiar złego wybuchły groźne bunty we flocie. W pierwszej fazie rewolucji we Francji panowała inflacja i kruszce uciekały do Wielkiej Brytanii. W tym samym roku Dyrektoriatowi udało się jednak ustabilizować walutę francuską i kierunek przepływu kruszców został odwrócony. Wielka Brytania była zmuszona zawiesić wymienialność funta na kruszce.

Kolejne kryzysy miały miejsce w okresie wojen napoleońskich. Ciekawa była łatwość, z jaką wahania koniunktury przenikały na drugą stronę szczelnego, jakby się wydawało, frontu. W 1799 r., po początkowych porażkach Francji w wojnie z drugą koalicją, nastąpiło otwarcie znacznej części Europy dla handlu brytyjskiego. Efektem były kryzysy w Hamburgu i Liverpoolu. W 1801 r. nastąpiło ożywienie gospodarcze. Francja przeżyła panikę finansową jesienią 1805 r., w okresie między wiadomościami o klęsce pod Trafalgarem (21 października) i o zwycięstwie pod Austerlitz (2 grudnia). Panika ta zapoczątkowała okres złej koniunktury, trwający do 1807 r. W tym załamaniu Wielka Brytania nie brała udziału, ale następny kryzys (1810) wybuchł zdumiewająco synchronicznie, mimo blokady kontynentalnej. W Anglii spowodowany był nadmiernymi nadziejami na eksport do Ameryki Południowej oraz wyraźnym uszczelnieniem blokady po aneksji Holandii i wielkich portów niemieckich przez Francję. Źródłem ekspansji monetarnej w okresie poprzedzającym kryzys spekulacji były małe, prowincjonalne banki, głównie szkockie.

Dalsze doświadczenia monetarne

Afera Lawa opóźniła o kilkadziesiąt lat powstanie banku centralnego we Francji i rzutowała na słabość francuskiego kredytu jeszcze w pierwszej połowie XIX w. Niektórzy historycy widzą w nieudanych doświadczeniach francuskich i udanych brytyjskich w dziedzinie kredytu publicznego obsługiwanego za pomocą pieniądza papierowego przyczynę porażki Francji we wzajemnej rywalizacji. Francuzom pozostał na dłuższy czas uraz do pieniądza papierowego. Nie zmieniła tego stanu rzeczy nieudana próba utworzenia Caisse d'Escompte w 1776 r. Dopiero rewolu-

²³⁵ M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1648-1789*, Warszawa 1976, s. 190.

²³⁶ W. Kornatowski, *Kryzys bankowy w Polsce 1793 roku. Upadek Teppera, Szulca, Kabryta, Prota Potockiego, Łyszkiewicza i Heyzlera*, Warszawa 1937.

cja francuska przyniosła nowe doświadczenia w tej dziedzinie. W tym czasie wiele innych krajów eksperymentowało z pieniądzem papierowym.

W Szwecji, począwszy od XVII w., były w obiegu pieniądze papierowe. W latach 1661-1667 emitował je Stockholms Banco Kreditiv-Sedlar, po 1668 r. Sveriges Riksbank, ale również: Komisja Wojskowa Skarbu (1716-1729), Konigliche TZ Ständers Wexel-Banco (1701-1719), Riksens Ständers Wexel-Banco (od 1719) i Riksens Ständers Riksgälds Contoir (od 1790). Po 1745 r. emisja pieniądza papierowego uległa intensyfikacji, co osłabiało walutę szwedzką. Doprowadziło to do dewaluacji w 1776 r. i ponownie w 1798 r.

Duńskie noty skarbowe zostały w 1736 r. zastąpione przez asygnaty, emitowane przez Kiöbenhavnske Assigation-, Vexel- og Laane-Bank (tzw. Kurantbank). W 1757 r. zawieszono wymienialność banknotów na kruszec. W okresie wojen napoleońskich Dania była krajem wysokiej inflacji. Od 1791 r. emisją zajmował się Danske og Norske Species Bank i Kiöbenhavn, a od 1809 r. również wojskowa Konigliche Danska Fält-Commisariatet. Stabilizacja w 1813 r. oznaczała wymianę pieniądza w relacji 6:1. W roku 1787 pod wpływem duńskim emisję podjął również Schleswig-Holsteinische Species Bank w Altonie.

W Niemczech, jak wspomniano w poprzednim rozdziale, w 1738 r. cesarz Karol VI uznał stopę lipską za obowiązującą w całej Rzeszy²³⁷, w 1747 r. Austria zdewaluowała jednak własny srebrny pieniądz. Na podstawie nowego kursu talar austriackiego powstał tzw. talar konwencjonalny, zawierający 23,387 g srebra. Podstawowa jednostka będąca w obiegu, gulden (w Galicji zwany złotym reńskim), stanowiła połowę talara. Podobny parytet przyjęły Saksonia, Brunszwik, Hanower, Hamburg i inne państwa północniemieckie. W 1770 r. Bank Hamburski przeszedł na prowadzenie ksiąg w talarach konwencjonalnych i markach, które stanowiły 1/3 część talara. Prusy w 1750 r. przyjęły dla swego talara nieco niższą stopę. Wyższą natomiast przyjęła w 1755 r. Bawaria i państwa południowoniemieckie. W Niderlandach austriackich (obecnej Belgii) funkcjonował odrębny kronentaler, nazywany tak od wizerunku ukośnego krzyża. Oficjalne parytety monet nie odpowiadały jednak faktycznym kursom emitowanych na ich podstawie pieniędzy papierowych. Jak już wspomniano, w 1706 r. zaczęła się emisja skarbowa w hrabstwie Stolberg.

Podczas wojny siedmioletniej Prusy psuły swoją walutę, ale też, dzięki zdobyciu w Saksonii matryc, walutę saską i polską. W latach sześćdziesiątych Polska zalewana była fałszywymi pieniędzmi, bitymi w Prusach. Po zakończeniu wojny siedmioletniej (1766) powstał w Berlinie Königliche Giro- und Lehnbank, emitujący banknoty nominowane w jednostkach zwanych pfund banco. W 1798 r. podjęto tam emisję bankkassenscheinów, a po klęsce pod Jeną (1806) - not skarbowych nominowanych w talarach. W 1811 r. próbowano ustabilizować walutę, ale ostatecznie udało się to dopiero w 1821 r. W Saksonii w latach 1772-1804 emitowano Churfürstliche Sächsische Cassen-Billets, nominowane w reichtalerach. Po utworzeniu królestwa w 1806 r. na pewien czas zaniechano emisji. Pierwsze bilety z nowym tekstem - Königliche Sächsische Cassen-Billets - pojawiły się w obiegu dopiero w 1815 r. W księstwie Saxe-Altenburg w 1785 r. emitowano kassenscheiny. W 1807 r. w Wirtembergii pojawiły się bilety Königliche Staat-Haupt-Kasse. W tym samym roku zaczęła się emisja rent-kammer-scheinów w Księstwie Anhalt-Coethen-Plessner. Obligacje Reichsschulden-Amortisations-Casse emitował od 1808 r. Hieronim Bonaparte w Westfalii. Kwartalne kupony tych obligacji krążyły na zasadzie pieniądza papierowego, choć nie takie było ich przeznaczenie. W 1812 r., w obliczu przygotowań do wojny z Rosją, Westfalia wypuściła bilety skarbowe. W końcowym okresie wojen napoleońskich emisję podjął jeszcze w 1813 r. Brunszwik.

W Austrii początki pieniądza papierowego związane były z wojną o sukcesję austriacką. W latach czterdziestych XVIII w. funkcjonowały tzw. formulare, emitowane przez różne domy bankowe. Regularną emisję podjął jednak dopiero powołany

²³⁷ Z. Zabiński, *Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej*, Wrocław 1989, s. 52.

z okazji następnej wojny (siedmioletniej) Wiener Stadt Bank (zał. w 1706), który emitował *banco-zettels*, w Galicji zwane bankocetlami. Nieustanne wojny przekreślały szanse na stabilizację bankocetli. W 1811 r., kiedy po zawarciu małżeństwa Napoleona z Marią Ludwiką, wyglądało na to, że Austrię czeka dłuższy okres pokoju, podjęto próbę stabilizacji. Kurs guldena kruszcowego wynosił wówczas ok. 8 guldenów papierowych. W relacji 1:8 wprowadzono wówczas *einlösungs-scheine*, emitowane przez *Privilegirte Vereinigte Einlösung und Tilgungs Deputation*. Wojna w 1813 r. uniemożliwiła jednak tę stabilizację. W obiegu pojawiły się *anticipations-scheine*, oparte na wpływach z przyszłych podatków. W tej sytuacji pieniądz papierowy ulegał dalszej deprecjacji. W 1816 r. wymieniono *anticipations-scheine* na banknoty nowego *Öesterreichische National Zettel Bank* w relacji 3,5:1. Niezależnie od problemów wewnętrznych Austria emitowała nadal srebrne talary Marii Teresy, tzw. talary lewentyńskie, które stały się monetą handlową we wschodnich rejonach Morza Śródziemnego i zachowały to znaczenie aż do XX w.

We Włoszech najwcześniej, bo w już 1756 r., emitowano bony skarbowe w Piemontcie. Problemem Piemontu była dwoistość walutowa kraju. Liwr sabaudzki związany był z walutą francuską, liwr piemoncki zależał od kursu kształtującego się w Mediolanie i Genui. W 1782 r. podjęły emisję pieniędzy papierowych banki Państwa Kościelnego: *Banco di Sancto Spirito di Roma* i *Sacro Monte dell Pieta di Roma*. Dopiero w 1798 r., po likwidacji Republiki, zaczęła się emisja pieniądza papierowego przez *Banco Giro di Venezia*. W 1796 r. pieniądz obłąniczy emitowali Francuzi. Okrążeni w Mantui, w latach 1813-1814 podobny pieniądz emitowano w obłąconej Palmanovie.

Pieniądz hiszpański zachował wysoką rangę międzynarodową. W wielu koloniach brytyjskich posługiwano się zdobycznymi *peso* hiszpańskimi z wybitą na nich kontrmarką, zazwyczaj zawierającą litery GR (*Gregorius Rex*) oraz wartość - 4 szylingi 9 pensów. W koloniach północnoamerykańskich takie właśnie monety nazywano dolarem. Efektem reform z lat 1680-1686 były próby ustalenia stałego kursu *vellon* do srebra. W 1717 r., w ramach polityki merkantylizmu, zniesiono cła wewnętrzne i ujednociono system miar i wag w Hiszpanii. Towarzyszyła temu standaryzacja systemu monetarnego, dotychczas bowiem emisje różnych mennic potrafiły się od siebie znacznie różnić. W XVIII w. pojawiła się nowa srebrna moneta, *peseta*, początkowo jako 1/4 część *peso*. Dwukrotnie dewaluowana (w 1728 i 1772), ostatecznie stała się 1/5 częścią *peso*. W 1782 r. powstał w Madrycie emisyjny *Banco de San Carlos*. W 1808 r. ustalono ostatecznie relację między *peso de vellon* a *peso de plata* na 20:8. W 1797 r. podjęto emisję skarbową w Portugalii.

W Rzeczypospolitej w okresie panowania Wettynów (1698-1763) przyjmowane były saskie wzorce monetarne, choć do integracji monetarnej monarchii wettyńskich nie doszło. Od 1741 r. problemem stały się fałszywe monety polsko-saskie, bite na Śląsku przez Prusy. Problem ten nasilił się podczas wojny siedmioletniej. Reformy pieniężne z lat 1766-1787 porządkowały system monetarny. Pierwsza z reform wprowadzała w Polsce talara, druga dewaluowała go o ok. 4%, zawierając bowiem zbyt wiele srebra talary z 1766 r. uciekały do Prus. Podczas Sejmu Wielkiego (1788-1792) wysuwane były projekty utworzenia banku narodowego, ale dopiero w 1794 r., podczas powstania kościuszkowskiego, emitowano pierwsze polskie pieniądze papierowe - bilety kasowe. Ponowna emisja miała miejsce w Księstwie Warszawskim w latach 1810-1813.

Reforma monetarna Piotra Wielkiego z 1704 r. wprowadziła srebrnego rubla, dzielącego się na 100 kopiejek. Niedostatek kruszców zmusił Rosję do powtórzenia doświadczenia szwedzkiego - włączenia miedzi w system pieniądza kruszcowego. Szybko przyniosło to podobny rezultat. Ogromnych rozmiarów miedziane pieniądze (początkowo podobne do szwedzkich *platmyntów*, potem regularne, okrągłe ruble siestoreckie z 1771 r. o wadze 1,6 kg) nie nadawały się do użytku. Już w 1728 r. ukaz carski zezwalał na utworzenie sieci kantorów wymiany. W 1754

r. powstały pierwsze rosyjskie banki państwowe²³⁸, powołane „w celu ułatwienia obiegu monet miedzianych”. W 1769 r. pojawiły się asygnaty. W 1777 r. ustawowo zawieszono ich wymienialność na kruszec. Schyłek XVIII w. i okres wojen napoleońskich to czas inflacji w Rosji. W 1817 r. kurs asygnat kształtował się na poziomie 25% wartości pieniądza kruszcowego. W obiegu było ponad 800 mln rubli papierowych. Stabilizację rubla zakończyła dopiero reforma z 1839 r. Osobliwością były bite w czasach Katarzyny II odrębne monety syberyjskie.

Tabela 2. Wartości w srebrze i kursy głównych monet europejskich w drugiej połowie XVIII w.

Kraj	Nazwa pieniądza	Zawartość srebra (w g)	Kurs (wielokrotność złotego)
Polska	złoty = 30 groszy	3,0	1,0
Hiszpania	real	3,0	1,0
	peso = 8 reali	24,0	8,0
Francja	liwr (od 1795 frank) ecu = 3 liwry grand ecu = 6 liwrów	4,5	1,5
		13,5	4,5
		27,0	9,5
Wielka Brytania	szyling = 12 pensów funt szterling = 20 szylingów	5,5	1,8
		111,0	37,0
Holandia	gulden (floreń) daalder = 3 guldeny	9,5	3,2
		28,5	95
Austria	gulden (0,5 talara konwencjonalnego)	12,0	4,0
Prusy	talar (reichstaler)	17,0	5,7
Niemcy	talar konwencjonalny (konventionstaler, kreutztaler)	24,0	8,0
Rosja	rubel	18,0	6,0
Turcja	piastr	ok. 20,0	ok. 6,6
Wiochy	dukaty, scudi, dukatony	18,0-26,0	6,0-8,0
Stany Zjednoczone	dolar	24,0	8,0

Źródło: E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1977, s. 80.

Schyłek stulecia przyniósł jeszcze dwa doświadczenia wielkich inflacji związanych z rewolucjami amerykańską i francuską. Warto im się bliżej przyjrzeć. W brytyjskich koloniach w Ameryce przeciwstawianie się władz nadmiernej emisji pieniądza uważane było za jedną z szykan, jakich Amerykanie doświadczali od rządu w Londynie. Dlatego wkrótce po proklamowaniu niepodległości zaczęła się wielka inflacja, dzięki której sfinansowano wysiłek zbrojny w wojnie z Anglią. Emitowano nominowaną w dolarach *continental currency*. Każdy stan emitował ponadto własne pieniądze papierowe. Emisje *continental currency* w kolejnych latach ilustruje tabela 3.

Tabela 3. Emisje *continental currency* podczas rewolucji amerykańskiej

Rok	Rozmiary emisji papierowych dolarów (w mln)	Kurs papierowych dolarów w relacji do srebrnych
1775	6,0	100
1776	19,0	67
1777	13,0	20
1778	63,4	10
1779	1243	2

Źródło: S.A. Dalin, *Inflacja w epoki socjalnych rewolucji*, Moskwa 1983, s. 59, 63.

²³⁸ Bank Szlachecki i St. Petersburgski Bank Rozwoju Handlu. Ten ostatni upadł w 1782 r. W 1764 r. powstał Bank Astrachański.

W roku 1780 Kongres próbował powstrzymać inflację, przeprowadzając wymianę dolarów w relacji 40:1. Stabilizację zapewniła jednak dopiero reforma Aleksandra Hamiltona z 1791 r. Przeprowadzono wówczas jeszcze jedną denominację, w relacji 100:1, wyemitowano bimetalistycznego dolara i utworzono pierwszy Bank of the United States (Bank Stanów Zjednoczonych).

We Francji w grudniu 1789 r. Zgromadzenie Narodowe znacjonalizowało dobra kościelne. Była to jedna z najbardziej brzemiennych w skutki decyzji władz rewolucyjnych. Z punktu widzenia monetarnego jej znaczenie polegało na tym, że powstałe w ten sposób dobra narodowe zaczęto traktować jako pokrycie emisji pieniądza papierowego - asygnat²³⁹. Początkowo asygnaty były oprocentowane, a ich przyjmowanie nie było obowiązkowe. W 1790 r. zlikwidowano oprocentowanie. Emisją zajmowała się Caisse de l'Extraordinaire, odpowiedzialna przed Zgromadzeniem Narodowym. Król nie miał żadnego wpływu na jej działalność. Początkowo emitowano tylko wysokie nominały, potem również niższe. Asygnaty wymieniane były na kruszec z agiem, tym wyższym, im wyższy nominał. Tolerowano system podwójnych cen: w kruszcu i w pieniądzu papierowym. Początkowo, oprócz asygnat emitowanych przez władze centralne, pojawiły się w obiegu również *billetes de confiance*, emitowane przez władze komunalne. Na przełomie 1792 i 1793 r. zakazano jednak dalszej emisji *billetes de confiance*, a istniejące bilety spalono²⁴⁰.

Po upadku monarchii pojawiła się różnica kursu między asygnatami „królewskimi” i „republikańskimi” na korzyść tych pierwszych. Doprowadziło to do unieważnienia asygnat królewskich, zakazu handlu kruszcami i zakazu stosowania podwójnych cen wiosną 1793 r. W okresie dyktatury jakobinów inflacja osiągnęła apogeum. Jakobini próbowali kontrolować ceny, co doprowadziło do dezorganizacji rynku i ogromnej spekulacji. Wydali zakaz posiadania kruszców, zobowiązując obywateli do odsprzedania ich państwu. Zamknęli giełdę, ale tzw. czarna giełda działała na terenie Palais Royal²⁴¹. Plagą były też nagminne fałszerstwa asygnat, od których nie odstraszała nawet groźba kary śmierci²⁴². Po upadku jakobinów w 1794 r. thermidorianie zniesli kontrolę cen i inflacja stała się jawna. Przyrost obiegu pieniężnego ilustruje tabela 4.

W kwietniu 1795 r. (18 germinał roku III) wprowadzono nową jednostkę pieniężną, na razie tylko rozrachunkową - franka w miejsce dotychczasowego

²³⁹ Na temat doświadczeń finansowych epoki rewolucji francuskiej ciągle podstawowym opracowaniem pozostaje S.E. Harris, *The Assignats*, Cambridge (Mass.) 1930.

²⁴⁰ Problem emisji komunalnej był jednym z istotnych wątków walki o władzę między żyrondistami i jakobinami. W 1793 r., podczas oblężenia Lyonu, tamtejsze władze emitowały własne pieniądze.

²⁴¹ Powstał, jak zwykle w takich razach, specjalny język, którym posługiwali się spekulanci. Złoto nazywano w nim złotym płótnem, srebro - białym płótnem.

²⁴² Z pewnością najbarwniejszą postacią w tej historii był niejaki ksiądz Goeffroy, który siedząc już w więzieniu z wyrokiem śmierci za fałszerstwa, uruchomił jeszcze tam produkcję fałszywych asygnat, zatrudniając przy niej współwięźniów. Odrębnym problemem były fałszywe asygnaty produkowane w państwach walczących z Francją, głównie w Wielkiej Brytanii.

Tabela 4. Emisje asygnat podczas rewolucji francuskiej

Data	Rozmiary obiegu pieniężnego (w mln liwrow)	Kurs asygnat w relacji do pieniądza srebrnego
1 sierpnia 1789	120	98,0
1 października 1790	400	91,0
1 października 1791	1 151	84,0
1 sierpnia 1792	1 800	61,0
1 stycznia 1793	2 826	51,0
1 sierpnia 1793	3 776	22,0
1 sierpnia 1794	6 309	34,0
1 stycznia 1795	7 228	3,0
1 stycznia 1796	27 565	0,5
1 sierpnia 1796	33 072	•

Źródło: S.A. Dalin, *op. cit.*, s. 61, 64.

liwra²⁴³. Ciężar wyprowadzenia Francji z inflacji wziął na siebie Dyrektoriat. W lutym 1796 r. zastąpiono asygnaty nowym pieniądzem papierowym - mandata terytorialnymi (*les mandats territoriaux*). Matryce służące do produkcji asygnat publicznie zniszczono. Rok później wycofano mandaty terytorialne, zastępując je pieniądzem kruszcowym. We wrześniu 1797 r. ogłoszono słynne „bankructwo 2/3”. Taka część zobowiązań państwa została anulowana, jedynie 1/3 miała być w przyszłości spleciona. Dyrektoriat, jak każda władza wyprowadzająca kraj z inflacji, zapłacił za te decyzje utratą popularności. W listopadzie 1799 r. został obalony przez wojskowy zamach stanu Napoleona Bonaparte.

Efektom zamachu był wzrost zaufania do państwa. Kurs obligacji państwowych, przed przewrotem kształtujący się na poziomie 7 franków, kilka dni po nim doszedł do 20 franków. Jeszcze w tym samym miesiącu Napoleon utworzył Caisse d'Amortissement. W lutym 1800 r. powstał Banque de France (Bank Francji)²⁴⁴. Była to spółka akcyjna, przez kilka dziesięcioleci jedyny bank akcyjny we Francji. W wielu sprawach wzorowany na Bank of England, otrzymał jednak znacznie węższy zakres niezależności²⁴⁵. Kilkuletnie spory na temat ustroju nowej instytucji skończyły się w 1806 r. mianowaniem gubernatora i dwóch wicegubernatorów banku przez cesarza. Odtąd obsada tych stanowisk pozostawała w gestii głowy państwa. Akcjonariuszy reprezentowała Rada Regentów (Conceil des Regents), działająca poprzez 5 wyłonionych przez siebie komitetów. Walne Zebranie Akcjonariuszy (Assemblée Générale) gromadziło 200 największych z nich, stąd późniejsze określenie tego grona mianem „200 rodzin rządzących Francją”. Ostateczny ustroj banku na ponad stulecie ustanowił Status Fondamentaux ze stycznia 1808 r.²⁴⁶

Związek inflacji z rewolucjami nie był przypadkowy i wynikał nie tylko z potrzeb budżetowych władz rewolucyjnych. W trakcie inflacji łatwo dokonywała się wymiana elit starych na nowe. Inflacja podkopywała podstawy ekonomiczne daw-

²⁴³ Liwr, zgodnie z karolińskim jeszcze systemem pieniężnym, dzielił się na 20 su i 240 denarów. Nazwa frank pojawiła się po raz pierwszy w związku z francuskim systemem monetarnym w 1360 r. Oznaczała wówczas solidną, złotą monetę, wprowadzoną przez króla Jana II Dobrego. G. Valance, *Histoire de Franc 1360-2002. Légende du Franc*, Paris 1996.

²⁴⁴ Literatura na temat Banku Francji jest dość obszerna. Przede wszystkim istnieje klasyczna praca: G. Ramon, *Histoire de la Banque de France d'après les sources originales*, Paris 1929; ponadto: M.B. Redon, *La Banque de France*, Paris 1991; A. Prate, *La France et sa monnaie. Essai sur les relations entre la Banque de France et les Gouvernements*, Paris 1987.

²⁴⁵ Na temat niezależności Banque de France patrz: J. Bouvier, *The Banque de France and State from 1850 to the Present Day*, [w:] G. Toniolo (red.), *Central Banks' Independence in Historical Perspective*, Berlin 1988, s. 73-102.

²⁴⁶ Stronami sporu byli: Napoleon z jednej strony, z drugiej broniący niezależności banku jego przewodniczący w latach 1801-1806, Jean Frédéric Perregaux. Por.: R. Szramkiewicz, *Les Régents et Censeurs de la Banque de France nommes sous le Consulat et l'Empire*, Genève 1974. W ciągu pierwszych 6 lat działania banku rządził nim Komitet Centralny, wyłoniany przez Radę Generalną.

nych elit, nowym zaś umożliwiła awans. Z tego punktu widzenia stabilizacja walutowa stanowiła zazwyczaj końcowy akord rewolucji. Następowła ona w momencie, gdy nowe elity już się wzbogaciły i zaczęły odczuwać potrzebę stabilizacji i bezpieczeństwa.

Parytet franka ustalony został 28 marca 1803 r. (7 germinal roku XI - stąd późniejsze określenie franka germinal) na 0,29032 g złota lub 4,5 g srebra. Wynikał z tego kurs, który utrzymał się przez cały wiek XIX: 5,18 franka za dolara, 25,22 za funta. Frank był walutą bimetalistyczną, złoto i srebro jednocześnie wchodziły w skład jego pokrycia. System taki pozwalał na poszerzenie emisji w porównaniu z monometalizmem. Powodował jednak problemy, o których przyjdzie nam jeszcze wspomnieć.

W XVIII w. dokonały się istotne przesunięcia w handlu światowym. Systematycznie wzmocniła się pozycja Londynu. Paryż, zdeklasowawszy Lyon w rywalizacji o prymat we Francji, nie zdołał jednak stać się realną konkurencją dla Londynu. Ważną rolę odgrywał Amsterdam i, przejściowo, Hamburg. Nad Morzem Śródziemnym zachowała znaczenie Genua. Pod koniec stulecia wzrosło znaczenie Genewy. Powstały giełdy w stolicach monarchii absolutnych: w Petersburgu, Berlinie, Wiedniu, Sztokholmie. W 1678 r. utworzono, najstarszą w Niemczech, giełdę lipską. Otwarty dla handlu europejskiego chiński Kanton stał się miejscem ogromnych operacji finansowych. W Chinach relacja wartości złota i srebra kształtowała się na poziomie 1:10, opłacało się zatem sprzedawać tam srebro, a kupować złoto.

Ewolucja doktryny

Pojawienie się pieniądza papierowego i uniezależnienie rozmiarów obiegu od zasobów kruszcu wzniosły refleksję teoretyczną na temat pieniądza na wyższy poziom. Pieniądz papierowy otwierał możliwości poszerzenia obiegu. Czy jednak można było posuwać się na tej drodze w nieskończoność, czy też groziło to destabilizacją gospodarki? Ekonomści ówczesni musieli zmierzyć się z problemem inflacji.

Już w XVII w. żył ekonomista, który wyrastał ponad przeciętną typową dla merkantylistów - William Petty (1623-1687). Przestrzegał on²⁴⁷ przed skutkami stałego wzrostu podaży pieniądza, nawet gdyby miał to być pieniądz, z punktu widzenia kruszcowego, pełnowartościowy. Petty stworzył pojęcie optymalnej ilości pieniądza. Jego niedobór porównał do wychudzenia, nadmiar do otluszczenia organizmu. Postulował używanie w okresach, kiedy zasoby kruszcu są niewystarczające, pieniądza papierowego.

John Locke (1632-1704) uważany jest za twórcę ilościowej teorii pieniądza. Twierdził²⁴⁸, że poziom cen zależy wprost proporcjonalnie od ilości pieniądza, przy czym, definiując tę ostatnią, wziął pod uwagę taki czynnik, jak „szybkość obiegu”. Uznając pieniądz wyłącznie za środek wymiany, odmawiał mu posiadania jakiegokolwiek „wartości wewnętrznej”. Locke był jednak również autorem koncepcji, która narobiła później sporo zamieszania w ekonomii. Uważał on mianowicie pracę za jedyne źródło wartości. Pogląd taki przesądzał o kosztowym rozumieniu ceny. Realny socjalizm pokazał później, do czego może prowadzić zastąpienie mechanizmu rynkowego systemem cen opartym na takim założeniu.

We Francji współczesny Locke'owi był Pierre Boisguillebert (1646-1714). Odrzucał on doktrynę merkantylistyczną, uznając, że o bogactwie decydują rozmiary handlu, a nie bilans handlowy. Rolę pieniądza widział jako służebną: „pieniądz powinien być niewolnikiem handlu, a nie jego tyranem”²⁴⁹. Pisał też: „sztuka finansowa jest tylko pogłębioną znajomością interesów rolnictwa i handlu”²⁵⁰. O bogactwie kraju decyduje poziom konsumpcji, a nie zasoby pieniądza. Nie jest ważny sam poziom cen, ale relacja między poziomem cen i płac. Konsumpcja powinna

²⁴⁷ E. Taylor, Historia rozwoju ekonomiki, t. 1, Poznań 1957, s. 41.

²⁴⁸ M. Blaug, Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne, Warszawa 1994, s. 43.

²⁴⁹ Cyt. za: E. Lipiński, Historia powszechnej myśli ekonomicznej do 1870 roku, Warszawa 1981, s. 197.

²⁵⁰ Ibidem, s. 198.

być w miarę możliwości rozdzielona między różne grupy społeczne, a nie skupiona w rękach ludzi bogatych. Pieniądze w rękach osób biednych szybciej są bowiem puszczane w obieg i mniejsze jest w takim wypadku niebezpieczeństwo tezauryzacji. System gospodarczy powinien sprzyjać wykorzystaniu wszystkich możliwości produkcyjnych i to ostatecznie zadecyduje o zamożności. Ubodzy górale w Szwajcarii uprawiali marną ziemię w Alpach, podczas gdy w zasobnej w kruszce Hiszpanii dobra ziemia leżała odłogiem.

W Wielkiej Brytanii kontynuatorem Locke'a był David Hume (1711-1776). Przede wszystkim dostrzegał on jednak różnicę między pieniądzem a kapitałem, przeciwstawiając się utożsamieniu pieniądza z bogactwem. Poziom stóp procentowych zależy od ilości kapitału, nie pieniądza. Kapitał pojmował jako dobra rzeczowe, wytworzone już środki produkcji²⁵¹. Hume był zwolennikiem pieniądza papierowego i umiarkowanej inflacji. Uważał jednak, że należy utrzymać pieniądz kruszcowy w rozliczeniach międzynarodowych oraz pewien związek między ilością pieniądza papierowego a zasobami kruszcu. Nakreślił działanie mechanizmu, który w następnym stuleciu, w epoce Gold Standard, miał zasadnicze znaczenie. Efektem dodatniego bilansu handlowego będzie napływ kruszców do kraju, który spowoduje wzrost cen. Pogorszy to konkurencyjność gospodarki, zwiększy import, a zmniejszy eksport. Efektem będzie ujemny bilans handlowy, który doprowadzi do odpływu kruszców. Ten zaś spowoduje spadek obiegu pieniężnego i spadek cen, co poprawi konkurencyjność gospodarki, dając w efekcie dodatni bilans handlowy i przyływ kruszców itd.

Pieniądz papierowy otwierał nowe możliwości poszerzenia obiegu. Pojawili się ekonomiści, którzy uważali, że stopniowym wzrostem emisji i pełzającą inflacją można nakręcać koniunkturę. Twierdzono, że „dodatkowa ilość pieniądza pozwoli zatrudniać ludzi, którzy teraz są bezczynni”²⁵². Do zwolenników takiego poglądu należał znany nam już John Law, autor *Money and Trade Considered* (1705), Jacob Vanderlint, autor *Money Answers all Things* (1734), oraz George Berkeley, autor *The Querist* (1737). Zwolennicy tego poglądu wykazywali, że wraz z przyrostem obiegu pieniądza obniżyć się będzie oprocentowanie i rosnać będą zyski, nie musi on zatem wywoływać wzrostu cen. Zwolennicy inflacji, zgodni w pewnych punktach z twórcami teorii ilościowej, dostrzegali jednak jedynie niebezpieczeństwa związane ze zbyt małą ilością pieniądza. Zagrożeń związanych z jego nadmiarem nie dostrzegali, mimo doświadczeń historycznych, w których John Law odegrał rolę kluczową. Najbardziej kontrowersyjnym pomysłem wymienionych ekonomistów było przekonanie, że wraz ze wzrostem inflacji maleć będzie stopa procentowa. Opierało się to na zdroworozsądkowym przekonaniu, wedle którego stopa procentowa, jako cena pieniądza, powinna maleć wraz ze wzrostem jego podaży. Pogląd taki nie znajdował jednak potwierdzenia w praktyce, został też poddany gruntownej krytyce przez twórców ekonomii klasycznej²⁵³.

Ciekawe poglądy na pieniądz prezentował szkocki ekonomista James Steuart (1712-1780), uważany za prekursora keynesizmu. Proponował on wprowadzenie pieniądza rachunkowego jako miernika stałej wartości. Przewaga takiego pieniądza miała polegać na jego stabilności, odróżniającej go pod tym względem od pieniądza kruszcowego, którego cena podlegała wahaniom w zależności od ceny kruszców. Pieniądz taki powinien mieć charakter wewnętrzny i być zabezpieczony dobrami (ziemią, domami itp.). Pieniądz kruszcowy Steuart proponował zachować do rozliczeń międzynarodowych, jako „pieniądz światowy” (*money of the world*). W rozliczeniach międzynarodowych zalecał clearing. Obieg pieniężny powinien równoważyć podaż z popytem na poziomie zapewniającym pełne zatrudnienie. Steuart zwrócił uwagę na pożyteczną rolę podatków, pożyczek wewnętrznych i wydatków rządowych jako czynników przeciwdziałających nadmiernej tezauryzacji i deflacji. Opisował stan pożądany jako „doskonałą równowagę” (*perfect ba-*

²⁵¹ E. Taylor, op. cit., s. 43.

²⁵² Cyt. za: M. Blaug, op. cit., s. 44.

²⁵³ Ibidem, s. 46-47.

lance), która „wibruje łagodnie, ale nie stwarza wstrząsów”²⁵⁴. Równowadze tej zagrożają jednak stale siły zakłócające (*subversion of the balance*), do których zaliczał nadmierny wzrost cen, nadprodukcję, ale również nadmierne zyski. Steuart postrzegał również kredyt jako czynnik poszerzający obieg pieniężny.

We Francji w XVIII w. rozwinęła się doktryna ekonomiczna, zwana fizjokratyzmem. Nazwa nawiązywała do koncepcji „rządów natury”. Fizjokraci odrzucali merkantylistyczną ingerencję państwa w gospodarkę, postulując pozostawienie jak największej swobody prywatnej przedsiębiorczości. Hasłem fizjokratów było *laissez faire* (pozwólcie działać). Z punktu widzenia historii pieniądza ważnym przedstawicielem tego nurtu był Anne Robert Jacques Turgot (1727- -1781), który wprowadził na dobre do języka ekonomicznego takie pojęcia, jak kapitał i akumulacja kapitału. Definiował akumulację kapitału jako gromadzenie środków niezbędnych do uruchomienia produkcji. Wymagało to przejściowego ograniczenia konsumpcji. Oceniał to zjawisko pozytywnie, w odróżnieniu od poprzedników, którzy nie widzieli różnicy między taką działalnością a szkodliwą z gospodarczego punktu widzenia tezauryzacją²⁵⁵. Zyski z kapitału zachęcały do inwestowania go w różne gałęzie gospodarki, przy czym malejące zyski z ziemi kierować będą kapitał ku przemysłowi i handlowi.

W XVIII w. żył również twórca klasycznej ekonomii, Adam Smith (1723- -1790). Zgodnie z jego założeniami ludzie kierują się własnymi korzyściami ekonomicznymi. Zgodność takich działań z dobrem społecznym miała być gwarantowana przez mechanizm rynkowy, który nagradzał zyskami rozsądne decyzje, a karał stratami błędne. Produktywność pracy wzrastać miała w miarę jej specjalizacji i podziału. Smith odróżniał kapitał od zasobu. Kapitał przynosił zysk, zasób był pojęciem szerszym, obejmował również część przeznaczoną na konsumpcję. W sprawach monetarnych Smith uważał, że funkcją banków powinno być oszczędzanie kruszców. Emisja pieniądza papierowego nie powinna przewyższać zasobów kruszców, które zastępuje. Nadmierna emisja, do jakiej dochodzi, wynika ze zbyt śmiałej działalności handlowej. Banki powinny się temu przeciwstawiać, uznając tylko weksle realne, czyli takie, które znajdują pokrycie w towarach istniejących lub mających być wkrótce wytworzonymi. W ten sposób, teoretycznie, ilość pieniądza powinna się zmieniać wraz ze wzrostem lub spadkiem podaży towarów²⁵⁶. Pogląd ten przybrał później postać teorii weksli realnych, która stała się w XIX w. jednym z podstawowych argumentów tzw. szkoły bankowej.

Ewolucja bankowości komercyjnej

W Niemczech pojawiły się nowe formy bankowości. W 1777 r. w Hamburgu powstała pierwsza kasa oszczędnościowa (*Sparkasse*), nastawiona na gromadzenie wkładów osób niezbyt zamożnych. W 1827 r. przyjęła ona nazwę Haspa, pod którą działa do dziś. W 1770 r. Fryderyk II, w trosce o wiarygodność kredytową szlachty w zrujnowanej przez wojnę siedmioletnią prowincji śląskiej, zorganizował tam pierwsze na świecie towarzystwo kredytowe (*Landschaft*). Towarzystwo emitowało listy zastawne, które wchodziły do obiegu giełdowego i w ten sposób mobilizowały kapitały. Zabezpieczeniem listów miały być majątki wszystkich członków towarzystwa. Pomysłodawcą towarzystwa był kupiec berliński Bühring²⁵⁷. Wkrótce podobne towarzystwa powstały w innych prowincjach Prus.

Wiek XVIII i początki wieku XIX były jednak przede wszystkim epoką wielkich prywatnych domów bankowych. Wspominaliśmy już o niefortunnym amsterdamskim domu braci DeNeufville. Więcej szczęścia mieli ich rodacy: Hope & Co., Determeijer Weslingh & Zn., Goll & Co., Stadnitsky u. Van Heukelom, Clifford, Fizeaux, Van Staphorst, De Smeth i inne. Wszystkie te domy bankowe miały siedziby w Amsterdamie, jedynie bank Osy & Sons powstał w Rotterdamie. W Londynie działały Lloyds Bank, Coutts & Co., Glynn, Mills & Co., Holt & Co., Child

²⁵⁴ E. Lipiński, op. cit., s. 194.

²⁵⁵ Ibidem, s. 247

²⁵⁶ Por. M. Blaug, op. cit., s. 75-76.

²⁵⁷ A. Gąsowska, Bankowość hipoteczna, Warszawa 2000, s. 61-62.

& Co., Charles Hoare & Co oraz Barings Bank. Bankowość irlandzką zdominował dom bankowy założony przez wygnanego z Francji hugenotę Davida La Touche. W Hamburgu do szczególnego znaczenia doszły rodziny Warburg, Behrens i Söne, w Kolonii Oppenheimer. W Genewie działa do dziś kilka domów bankowych o osiemnastowiecznym rodowodzie, takich jak Pictet, Hentsch, Lombard, Odier czy Mirabaud. We Francji grupa założonych wówczas domów bankowych określana jest mianem Hautes Banques. Składają się na nią firmy braci Lazard, Neuflyze, Schlumberger & Mallet czy Worms. W Warszawie w czasach stanisławowskich działała silna grupa prywatnych bankierów, z Piotrem Tepperem-Fergussonem i Antonim Protym Potockim na czele. Wszystkich jednak zdeklasowała rodzina Rothschildów.

Rothschildowie²⁵⁸ pochodzili z Frankfurtu nad Menem. Byli rodziną żydowską, ich nazwisko pochodziło od czerwonej tarczy, zdobiącej ich dom. Na początku XIX w. stworzyli najpotężniejsze od czasów Medyceuszy i Fuggerów rodzinne imperium finansowe o zasięgu ogólnoeuropejskim. Oryginalność Rothschildów polegała na podziale firmy na pięć gałęzi, założonych przez pięciu braci. Los poszczególnych gałęzi związany został z różnymi państwami. W ten sposób rozproszono ryzyko, a firma uniezależniła się od lokalnych kataklizmów politycznych. O możliwościach, jakie otwierało takie usytuowanie rodziny, świadczył fakt, że podczas wojny na Półwyspie Iberyjskim Rothschildowie londyńscy, na zlecenie rządu brytyjskiego, przekazywali do Hiszpanii pieniądze na żołd dla armii księcia Wellingtona. Robili to za pośrednictwem Rothschildów paryskich, ale w taki sposób, że Napoleon do końca nie dowiedział się o tych operacjach. Szczególną pozycję zajmowała jednak gałąź londyńska rodziny, co korespondowało z dominującą rolą Wielkiej Brytanii w świecie w XIX w.

Żołycielem fortuny Rothschildów był Mayer Anzelm (1743-1812). Początkowo był kupcem tekstylnym, dzięki czemu nawiązał kontakty z Wielką Brytanią. Pasja numizmatyczna pozwoliła mu na nawiązanie znajomości z elektorem Hesji-Kassel, Wilhelmem IX, również namiętym zbieraczem starych monet. Z czasem Mayer Anzelm doszedł do stanowiska głównego agenta handlowego elektora i w tej roli kierował operacją wywozu majątku Wilhelma do Wielkiej Brytanii po bitwie pod Jeną (1806). Mayer Anzelm miał pięciu synów: Anzelma Mayera, założyciela linii frankfurckiej Rothschildów, Salomona Mayera, założyciela linii wiedeńskiej, Natana Mayera, założyciela linii londyńskiej, Karola Mayera, założyciela linii neapolitańskiej, i Jakuba Mayera, założyciela linii paryskiej. W 1822 r. cesarz austriacki Franciszek I nadał wszystkim pięciu synom Mayera Anzelma tytuł barona. Herbem Rothschildów stała się korona baranowska obejmująca pięć strzał.

Linia frankfurcka w pierwszym pokoleniu reprezentowana była przez najstarszego brata, Anzelma Mayera (1773-1855). Za jego życia dwukrotnie doszło we Frankfurcie do rozruchów antysemitycznych (w 1819 i podczas Wiosny Ludów), podczas których dom Rothschildów splądrowano. Po bezdzietnej śmierci Anzelma Mayera firma została przejęta przez dwóch bratanków, synów Karola Mayera z Neapolu: Mayera Karola (1820-1886) i Wilhelma (1828-1901). W 1901 r. po śmierci Wilhelma dom bankowy w rodzinnym mieście Rothschildów uległ likwidacji. Jego jedyna córka, Minna Karolina, wyszła za Maksymiliana von Goldschmidt. W następnych pokoleniach rodzina ta używała nazwiska von Goldschmidt-Rothschild.

Linia wiedeńska przetrwała do lat trzydziestych XX w. W pierwszym pokoleniu reprezentowana była przez Salomona Mayera (1774-1855), który przybył do Wiednia w 1816 r. Był on twórcą pierwszej austriackiej linii kolejowej (1836). Po śmierci Salomona jego spadkobiercy, obok istniejącego nadal domu bankowego, utworzyli Österreichische Creditanstalt (1855), największy akcyjny bank austriacki. Interesami linii wiedeńskiej kierowali kolejno: Anzelm Salomon (do 1874), Al-

²⁵⁸ O Rothschildach patrz m.in.: N. Ferguson, *The House of Rothschild*, t. 1-2, London 1998, oraz dwa popularne opracowania przetłumaczone na język polski: F. Morton, *Rothschildowie. Portret rodzinny*, Wrocław 1995; H.R. Lottman, *Powrót Rothschildów. Dzieje wielkiej dynastii bankierskiej w ciągu dwóch burzliwych stuleci*, Warszawa 1998.

bert Salomon (do 1892) i Louis Nathaniel. W 1931 r. Österreichische Creditanstalt upadł. Bank został następnie postawiony na nogi przez rząd austriacki, ale Rothschildowie utracili nad nim kontrolę. Ostateczna likwidacja domu bankowego nastąpiła w 1938 r., kiedy to, w obliczu Anschlussu, Rothschildowie wiedeńscy zmuszeni zostali do opuszczenia Austrii.

Linia londyńska założona została przez trzeciego z kolei, najzdolniejszego syna Mayera Anzelma, Natana Mayera (1777-1836). Przybył on do Manchesteru w 1797 r. jako agent firmy swego ojca. W 1805 r. przeniósł się do Londynu. W końcowej fazie wojen napoleońskich wyrósł na dominującą postać brytyjskich finansów. Szczególnie pomyślny dla Natana był dzień bitwy pod Waterloo. Poznał on bowiem wynik bitwy o kilka godzin wcześniej od swych angielskich konkurentów i wykorzystał chwilową panikę na giełdzie londyńskiej do pomnożenia swego majątku. W 1815 r. majątek Rothschildów szacowano na 136 tys. funtów, z czego linia londyńska kontrolowała 90 tys. funtów. Po śmierci Natana kierownictwo firmy objął syn, Lionel Natan (1808-1879). Wsławił się on tym, że w 1875 r. udzielił rządowi brytyjskiemu pożyczki, która umożliwiła wykupienie akcji Kanału Sueskiego z rąk kedywa Egiptu i zdystansowanie dominujących dotychczas w Towarzystwie Kanału Sueskiego Francuzów. Następca Lionela, Nataniel Mayer, Pierwszy Lord Rothschild (1840-1915), został w 1885 r. pierwszym żydowskim członkiem Izby Lordów. Drugi Lord Rothschild, Lionel Walter (1868- -1937), był wybitnym zoologiem. Trzeci Lord, Charles Mayer Victor (1910-1976), był również uczonym i znanym bibliofilem.

Od 1976 r. londyńskim domem bankowym D.M. Rothschild kieruje Sir Evelyn de Rothschild²⁵⁹. Grupa finansowa Rothschildów londyńskich ma wpływy w Royal Dutch-Shell, Imperial Chemical Industries, przemyśle metali nieżelaznych, British Metal Corporation. Kontroluje wydobywanie niklu w Kanadzie, ma poważne wpływy w przemyśle chemicznym Argentyny i Brazylii.

Linia neapolitańska założona została przez Karola Mayera (1788-1855). W 1821 r. otworzył on dom bankowy w Neapolu. Zwróćmy uwagę, że rok 1855 był fatalny dla Rothschildów - z pięciu synów Mayera Anzelma zmarło wówczas trzech. Malejące znaczenie Królestwa Obojga Sycylii spowodowało wycofanie się Rothschildów z Neapolu. Po śmierci Karola Mayera obaj jego synowie przenieśli się do Frankfurtu, gdzie objęli interesy po stryju, Anzelmie Mayerze. Likwidacja neapolitańskiego domu bankowego nastąpiła w 1860 r.

Linia paryska założona została przez najmłodszego brata, Jakuba Mayera (1792-1868), który zjawił się w Paryżu w 1812 r., początkowo jako agent swego brata, Natana. W 1817 r. powstał istniejący do dziś dom bankowy Banque Rothschild Frères. Jakub Mayer brał udział w budowie pierwszych linii kolejowych we Francji, finansował powstanie belgijskie w 1830 r. Rozwinął działalność filantropijną, był niekwestionowanym przywódcą Żydów francuskich. W następnym pokoleniu współrzędziło firmą trzech braci: Mayer Alfons (1827-1905), Jakub Edward (1844-1881) i Edmund (1845-1934). Ten ostatni zasłynął jako mecenas i kolekcjoner sztuki oraz jako protektor ruchu syjonistycznego. Syn Jakuba Edwarda, Henri (1872-1947), był znanym lekarzem i filantropem, pisał też sztuki teatralne pod pseudonimem André Pascal. Syn Edmunda, Jakub (1878-1957) zasiadał w parlamencie brytyjskim z ramienia partii liberalnej. Pod koniec życia kontynuował działalność polityczną w izraelskim Knesecie. Obecnie paryskim domem bankowym kieruje baron Edmund de Rothschild (ur. 1926). Grupa finansowa Rothschildów paryskich kontroluje towarzystwa ubezpieczeniowe, niektóre linie kolejowe, część przemysłu budowlanego i samochodowego. Ma też udziały w brytyjskich i niemieckich koncernach zbrojeniowych.

W drugiej połowie XX w. dwa istniejące domy bankowe rodziny Rothschildów (londyński i paryski) wraz z trzema nowymi bankami: Banque Privé SA w Genewie (zał. 1924), Pierson, Heldring & Pierson NV w Amsterdamie (zał. 1958) i Banque Lambert-Luxembourg SA w Luksemburgu (zał. 1961) utworzyły grupę finansową

²⁵⁹ Jest on również prezesem European Banking History Association.

pod nazwą Rothschild Five Arrows Group, która jest głównym udziałowcem założonego w 1968 r. w Londynie Rothschild International Bank PLC.

Rozdział 5 Era Gold Standard

Ramy chronologiczne rozdziału wyznacza, z jednej strony, zakończenie wojen napoleońskich (1815), z drugiej - wybuch I wojny światowej (1914). W dziedzinie monetarnej był to okres panowania waluty kruszcowej (pokrycie emisji odpowiednią ilością kruszców szlachetnych). Określenie „waluta kruszcowa” miało jednak w XIX w. już nieco inne znaczenie niż w stuleciach poprzednich. W obiegu były banknoty i bilon, monety kruszczowe należały raczej do wyjątków. Kruszcze złożone były w bankach. Na żądanie wymieniano banknoty na kruszec, ponieważ jednak było mało prawdopodobne, żeby wszyscy posiadacze banknotów przyszli po kruszec jednocześnie, obieg pieniężny mógł być większy od posiadanych zasobów kruszczu. W bankowości była to epoka powstania banków akcyjnych. Potrzeby finansowe związane z industrializacją zmuszały do poszukiwania nowych form mobilizacji kapitałów. Druga połowa XIX w. przyniosła powstanie bankowości ponadnarodowej oraz eksportu kapitału.

Doświadczenia monetarne

Początkowo tylko Wielka Brytania zdecydowała się na system Gold Standard, czyli pokrycie emisji wyłącznie złotem. Mniej zamożne kraje, w obawie przed zbyt deflacyjnymi skutkami takiego systemu, wprowadziły u siebie bimetalizm, czyli jednocześnie pokrycie emisji srebrem i złotem przy określeniu sztywnej relacji wartości obu kruszców. Próba uporządkowania systemu bimetalistycznego było utworzenie Łacińskiej Unii Monetarnej (ŁUM). Ostatecznie jednak wady bimetalizmu zadecydowały o jego zaniechaniu. W przededniu wybuchu I wojny światowej doszło do prawie powszechnego przejścia na Gold Standard. Ważnym wyjątkiem były jedynie kraje azjatyckie: Chiny, Indie brytyjskie i Indochiny francuskie, gdzie tradycyjnie w obiegu było srebro. Problem szybkiej deprecjacji srebra w stosunku do złota w drugiej połowie XIX w. był przede wszystkim problemem wzajemnych relacji Europy i Wschodu.

System waluty kruszcowej miał, przynajmniej teoretycznie, zdolność regulowania bilansów handlowych państw biorących w nim udział. Mechanizm ten, opisany w poprzednim rozdziale, znany był jako prawo międzynarodowych przepływów kruszczu. Sformułował go, jak wspominaliśmy, David Hume. Historyczna weryfikacja tego mechanizmu dawała obraz bardziej skomplikowany niż jego czysto teoretyczne założenia²⁶⁰, niemniej jednak działał on na tyle sprawnie, że nie pojawiała się potrzeba tworzenia ponadnarodowych struktur monetarnych²⁶¹.

Doświadczenia krajów bimetalistycznych zasługują na odrębne omówienie. Zaletą bimetalizmu była możliwość poszerzenia obiegu pieniężnego. Podstawową wadą była natomiast konieczność ustalenia sztywnego parytetu srebra i złota. Tymczasem rynkowa cena obu kruszców, zależna od podaży i popytu, zawsze odbiegała od kursu oficjalnego. W tej sytuacji jeden z kruszców był pod-, a drugi nadwartościowy. Działo wóczas prawo Greshama. W pierwszej połowie XIX w. głównym problemem były różnice między oficjalnymi parytetami w różnych krajach. W 1865 r. powstała Łacińska Unia Monetarna, zrzeszająca europejskie kraje bimetalistyczne. Unia powstała na mocy porozumienia zawartego przez Francję, Belgię, Szwajcarię i Włochy. Kraje te posiadały system bimetalistyczny oparty na parytecie franka germalinal²⁶². Celem ŁUM było zapewnienie swobodnego funkcjo-

²⁶⁰ Podstawowym opracowaniem w tej dziedzinie jest praca B. Eichengreena, *Ehe Gold Standard in Theory and History*, London 1985.

²⁶¹ Nie chodzi tu o unie monetarne, omówione poniżej, lecz o struktury o charakterze międzynarodowego „ostatecznego Źródła kredytu”. W okresie międzywojennym zbędność takich struktur była już mniej oczywista, a po II wojnie światowej tak właśnie widziano cele Międzynarodowego Funduszu Walutowego - por.: Ch.P. Kindleberger, *Szaleństwo, panika, krach. Historia kryzysów finansowych*, Warszawa 1999, rozdz. 11.

²⁶² Był to parytet franka francuskiego, ustalony w 1803 r. na poziomie 0,29032 g Au i 4,5 g Ag - patrz szerzej w części II.

nowania bimetalizmu na terenie państw członkowskich, które zobowiązały się do bicia określonych rodzajów monet. Rozmiary emisji monet złotych nie podlegały ograniczeniom, natomiast rozmiary emisji monet srebrnych, wobec deprecjacji srebra, trzeba było ograniczyć. Srebrne pięciofrankówki (i pięciolirówki), których waga miała odpowiadać oficjalnej zawartości kruszcu w walucie, miały być przyjmowane na równi z miejscową walutą we wszystkich krajach Unii. Srebrne dwufrankówki traktowano jako monetę zdawkową, a rozmiary jej emisji poddano ograniczeniom do 6 franków na osobę²⁶³. Monety złote i srebrne pięciofrankówki miały być prawnym środkiem płatniczym we wszystkich krajach ŁUM bez ograniczeń, a srebrne monety zdawkowe - jedynie do sumy 100 franków.

Unia była otwarta na inne kraje, które dostosowałyby swój system walutowy do jej wymogów. Formalnie zrobiła to jedynie Grecja w 1868 r. Faktycznie dość liczne grono państw (Rumunia w 1867, Hiszpania w 1868, Finlandia w 1877, Serbia w 1878 i Bułgaria w 1896) oparło parytet swojej waluty na franku germinal i orientowało się w swej polityce walutowej na ŁUM. Unia, ograniczając rozmiary emisji taniejącego srebra, próbowała przeciwdziałać tym tendencjom. Poważniejsza groźba tkwiła jednak w tym, że Unia, umawiając się na temat zasad bicia monet kruszczowych, nie zawarła jednocześnie żadnej umowy dotyczącej emisji banknotów. Problem ten został całkowicie zignorowany²⁶⁴. Tymczasem Włochy podczas wojny 1866 r. zawiesiły wymienialność swoich banknotów na złoto i przez wiele następnych dziesięcioleci jej nie przywróciły. Podczas wojny 1870 r. podobnie postąpiła Francja. O ile frank francuski dość szybko powrócił do dawnej pozycji, o tyle deprecjacja papierowego lira stała się czynnikiem trwale destabilizującym Unię.

W 1867 r. z inicjatywy francuskiej zebrała się pierwsza międzynarodowa konferencja monetarna w Paryżu²⁶⁵. Uczestniczyły w niej ważniejsze kraje europejskie, zwracała jednak uwagę nieobecność Wielkiej Brytanii. Konferencja uznała unifikację światowego systemu pieniężnego za pożądaną. Podstawą unifikacji powinien stać się system panujący w ŁUM, oparty jednak na złotym parytecie franka germinal. Bimetalizm uznany został za system przejściowy, docelowo planowano demonetaryzację srebra. Przeciw demonetaryzacji srebra wypowiedzieli się jedynie przedstawiciele Holandii, zaniepokojonej skutkami tego kroku dla handlu z Indiami Wschodnimi, gdzie dominowało srebro.

Bezpośrednio po konferencji ŁUM stanęła wobec problemu szybkiej deprecjacji srebra. Proces ten nasilił się w latach siedemdziesiątych, kiedy to na monometalizm złoty przeszły Niemcy i państwa Skandynawskiej Unii Monetarnej (patrz dalej). Kraje przechodzące na walutę złotą pozbywały się swoich zapasów srebra, co pogłębiało jego deprecjację. W tej sytuacji w 1873 r. Belgia jako pierwsza ograniczyła²⁶⁶, a następnie zawiesiła bicie srebrnych monet. Podobne ograniczenia wprowadzono we Francji. Na początku 1874 r. wprowadzono roczne kontyngenty emisji srebrnych pięciofrankówek²⁶⁷. W 1875 r. Włochy znacznie przekroczyły przyznany im limit, dlatego w następnym roku, dla wyrównania, zwiększono kontyngenty pozostałych państw, ale już w 1877 r. dokonano drastycznej ich redukcji. W tym okresie charakter ŁUM uległ zmianie. Bimetalizm faktycznie przestał funkcjonować, a kraje Unii skupiały się na likwidowaniu jego skutków w postaci pozostających w obiegu srebrnych monet. W 1878 r. zawieszono emisję srebrnych pięciofrankówek.

W tym samym roku, z inicjatywy Stanów Zjednoczonych, zwołano drugą paryską konferencję monetarną²⁶⁸. Amerykanie, przygotowując się do przywrócenia

²⁶³ Dało to następujące kontyngenty (w mln franków): Francja 239, Belgia 32, Szwajcaria 17, Włochy 141; por.: J. Świdrowski, Łacińska Unia Monetarna, [w:] Encyklopedia Nauk Politycznych (cyt. jako ENP), t. 3, s. 817.

²⁶⁴ Mniejsze znaczenie miało pominięcie w umowie kwestii emisji bilonu niesrebrnego.

²⁶⁵ J. Milewski, Międzynarodowe konferencje monetarne, b.m.w. 1889, s. 330 i n.

²⁶⁶ Do 150 tys. franków dziennie.

²⁶⁷ W mln franków: Francja-60, Belgia -12, Szwajcaria -8, Włochy-40; J.Świdrowski, op. cit., s. 817.

²⁶⁸ J. Milewski, op. cit., s. 335 i n.

swojej waluty i zastanawiając się, czy zrobić to w systemie bimetalistycznym, czy w Gold Standard, chcieli się dowiedzieć, na ile poważnie inne państwa traktują bimetalizm. Zwrócili się do uczestników konferencji z pytaniem o możliwość utworzenia powszechnej unii bimetalistycznej. Państwa bimetalistyczne, rozczarowane doświadczeniami ostatnich lat, skłaniały się ku walucie złotej. Niespodziewane wsparcie dla bimetalizmu przyszło ze strony Wielkiej Brytanii i Niemiec. Deprecjacja srebra, które było podstawą indyjskiego systemu monetarnego, doprowadziła do szczególnej sytuacji w stosunkach brytyjsko-indyjskich. Indie, zadłużone w Wielkiej Brytanii w złocie, musiały zwiększać wywóz, by się z tych zobowiązań wywiązać. W Indiach narastał sprzeciw wobec tej sytuacji, przybierający postać żądania waluty złotej. Dopóki istniała ŁUM i kraje bimetalistyczne, Anglicy mogli się temu naciskowi przeciwstawiać, w przypadku powszechnego przyjęcia waluty złotej musieliby ustąpić²⁶⁹. Podobnie (przy wszystkich oczywistych różnicach) ułożyły się w tym czasie relacje między Niemcami a Austro-Węgrami i, w mniejszym stopniu, Rosją. Dlatego oba kraje poparły bimetalizm i wyraziły gotowość wsparcia ŁUM, ale same nie zamierzały do niej przystępować. W takiej sytuacji konferencja nie mogła zakończyć się jednoznacznymi decyzjami.

Układ zawarty przez kraje Unii w 1878 r. obowiązywał do 1886 r. Rok wcześniej ŁUM zebrała się, by podjąć decyzje na temat form dalszej współpracy. Całkiem realnie rozważano już możliwość rozwiązania Unii. Najpoważniejszą przeszkodą były srebrne monety poszczególnych krajów, które były w obiegu na terytorium pozostałych partnerów i które trzeba by w takiej sytuacji wykupić. Dlatego konwencja z 1885 r., przedłużająca Unię, zawierała „klauzulę likwidacyjną”, zobowiązującą kraj, który zdecydowałby się na opuszczenie ŁUM, do wykupienia swoich monet. W następnych latach Unia zajmowała się już tylko stopniowym wycofywaniem srebrnych pięciofrankówek (starano się zastąpić je zwykłym srebrnym bilonem) oraz problemem deprecjacji banknotów niektórych krajów członkowskich²⁷⁰.

Przedsięwzięciem na nieco mniejszą skalę była Skandynawska Unia Monetarna (SUM). Po inflacjach z okresu wojen napoleońskich dokonano stabilizacji walut skandynawskich, opierając się na parytecie srebra. W 1834 r. udało się to Szwecji²⁷¹, w 1842 r. Norwegii²⁷², w 1845 r. Danii²⁷³. W latach sześćdziesiątych kraje skandynawskie rozważały możliwość przyłączenia się do ŁUM, ostatecznie jednak zdecydowały się na utworzenie odrębnej unii, opartej na złocie. W grudniu 1872 r. Dania i Norwegia zawarły porozumienie o utworzeniu Skandynawskiej Unii Monetarniej. W 1875 r. przystąpiła do niej Norwegia. Dopuszczono wzajemnie obieg narodowych środków płatniczych na obszarze całej Unii. Podstawową jednostką Unii miała być złota korona. Dalsze dzieje Skandynawskiej Unii Monetarniej pozbawione były gwałtownych wstrząsów, tak charakterystycznych dla ŁUM. Przewaga SUM nad ŁUM polegała na przyjęciu systemu monometalistycznego. Tabela 5 zawiera kursy walut przed I wojną światową.

²⁶⁹ Jak już wiadomo, podczas poprzedniej konferencji problem taki sygnalizowała Holandia, trzeba było jednak dopiero głosu Wielkiej Brytanii, by został on uznany za ważki.

²⁷⁰ Podczas I wojny światowej srebrne monety w większości przepłynęły do Szwajcarii, jedynego państwa Unii, które utrzymało wymienialność na złoto. Po wojnie podjęto decyzję o likwidacji Unii. Likwidacja, zakończona w 1927 r., dokonała się w dużym stopniu kosztem Szwajcarii, która poniosła konsekwencje różnicy między kursem oficjalnym a wartością kruszcową monet. W pewnym sensie przedłużeniem ŁUM były dwie mniejsze unie: Szwajcarii i Liechtensteinu oraz Belgii i Luksemburga - por.: N. Olszak, *Histoire des Unions Monétaires*, Paris 1996, s. 34-66.

²⁷¹ Proces stabilizacji walutowej opóźniło ustanowienie prawa bankowego w 1824 r., które upoważniało do emisji banknotów również banki akcyjne. Monopol emisyjny Sveriges Riksbank odzyskał dopiero w 1904 r.

²⁷² Mimo unii politycznej ze Szwecją (1814-1905) Norwegia zachowała własny system monetarny, zbliżony raczej do wzorów duńskich niż szwedzkich. W 1816 r. powstał Norges Bank.

²⁷³ Wcześniej Dania eksperymentowała z bimetalizmem. W 1813 r. Danię uratowało przed bankructwem utworzenie Banku Państwowego w Kopenhadze (Rigsbanken i Kiöbenhavn). Waluta duńska ponownie zachwiała się w 1864 r., po wojnie z państwami niemieckimi.

Tabela 5. Kursy walut na przełomie XIX i XX w.

Kraj	Waluta	System	Rok	Kurs funta	Kurs dolara	Kurs franka	Równowartość funta szterlinga
1	2	3	4	5	6	7	8
Wielka Brytania	funt szterling	GS	1816	1	4,87	25,22	1
Francja	frank	B	1803	0,0396	0,1929	1	25,22
Belgia	frank	B	1830	0,0396	0,1929	1	25,22
Grecja	drachma	B	1836	0,0396	0,1929	1	25,22
Luksemburg	frank	B	1848	0,0396	0,1929	1	25,22
Szwajcaria	frank	B	1850	0,0396	0,1929	1	25,22
Wiochy	lir	B	1862	0,0396	0,1929	1	25,22
Rumunia	lej	B	1867	0,0396	0,1929	1	25,22
Hiszpania	peseta	B	1868	0,0396	0,1929	1	25,22
Finlandia	marka	B	1877	0,0396	0,1929	1	25,22
Serbia	dinar	B	1878	0,0396	0,1929	1	25,22
Bułgaria	lew	B	1896	0,0396	0,1929	1	25,22
Szwecja	korona	GS	1872	0,0551	0,2679	1,39	18,16
Dania	korona	GS	1872	0,0551	0,2679	1,39	18,16
Norwegia	korona	GS	1875	0,0551	0,2679	1,39	18,16
Islandia	korona	GS	1885	0,0551	0,2679	1,39	18,16
Stany Zjednoczone	dolar	B GS	1791 1900	0,2054	1	5,18	4,87
Kanada	dolar	GS	1867	0,2054	1	5,18	4,87
Niemcy	marka	GS	1873	0,0489	0,2382	1,23	20,43
Holandia	gulden	GS	1875	0,0825	0,4019	2,08	12,10
Portugalia	escudo (do 1911 milreis)	GS	1854	0,2220	1,0805	5,60	430
Rosja	rubel	GS	1897	0,1057	0,5145	2,67	9,46
Austro-Węgry	gulden do 1898	B	do 1898 od 1898	0,0832	0,4052	2,10	12,00
	korona od 1898	GES		0,0416	0,2026	1,05	24,01
Czarnogóra	perper	GS	1910	0,0416	0,2026	1,05	24,01
Turcja	funt	B	1844	0,9034	4,3966	22,81	1,10
Persja	kran	S	•	ok. 0,018	ok. 0,088	ok. 0,46	ok. 55,00
Indie brytyjskie	rupia	S GES	1893	0,0625	0,3043	1,58	16

1	2	3	4	5	6	7	8
Syjam	tikal	GS	1908	0,0762	03710	1,92	13
Indochiny francuskie	piastr	B(S)	1878	0,1980	0,9645	0,20	5,04
Holenderskie Indie Wschodnie	gulden	B	1877	0,0825	0,4019	2,08	12,10
Filipiny	peso	GS	1904	0,1027	03	2,59	9,74
Chiny	tael (lin)	S	1835	ok. 0,33	ok. 1,62	ok. 8,40	ok. 3,00
Japonia	jen	GS	1897	0,1024	0,4984	2,58	9,76
Argentyna	peso złote	GS	1881	0,0396	0,1929	1	25,22
	peso papierowe		1899	0,0174	0,0848	0,44	11,09
Paragwaj	peso papierowe	GES	1903	0,0174	0,0848	0,44	11,09
Brazylia	złoty milreis papierowy milreis	GS	1849	0,1122	0,5466	2,83	8,91
				0,0625	0,3043	1,58	16
Chile	peso	B	1835	0,198	1,036	5	5,044
		GS	1895	0,0750	0,3649	1,89	13,33
Peru	sol	B	1862	0,198	1,036	5	5,044
	funt (10 soles)	GS	1901	1	4,87	25,22	1
Boliwia	boliviano	B	1864	0,198	1,036	5	5,044
		GES	1908	0,08	0,404	2,02	12,5
Urugwaj	peso	GS	1862	0,2123	1,034	5,36	4,71
Ekwador	scure	B	1884	0,198	1,036	5	5,044
		GS	1898	0,10	0,487	2,522	10,00
Kolumbia	peso	B	1830	0,198	1,036	5	5,044
		GS	1903	0,20	0,974	5,044	5,00
Wenezuela	bolivar	B	1830	0,0396	0,1929	1	25,22
		GS	1910	0,0396	0,1929	1	25,22
Meksyk	peso	B	1861		KS)	5,18 (S)	
		GS	1904	0,1023	0,498	2,58	9,769

GS - Gold Standard; GES - Gold Exchange Standard; B - bimetalistyczny; S - srebrny; B(S) - formalnie bimetalizm, faktycznie kurs tylko w srebrze. System Gold Exchange Standard, czyli pokrycie emisji złotem, innymi walutami wymiennymi na złoto, będzie omawiany szerzej w następnym rozdziale.

Źródło: zestawienie autora na podstawie: S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira. Sprawocznik*, Moskwa 1987.

Generalnie wiek XIX był okresem wyjątkowo stabilnych stosunków monetarnych oraz spadających cen. To ostatnie zjawisko związane było ze szczególnymi cechami dziewiętnastowiecznego cyklu koniunkturalnego.

Przebieg cyklu koniunkturalnego

W XIX w. pojawił się już mechanizm dość regularnego cyklu koniunkturalnego. Co 8-10 lat powtarzały się kryzysy nadprodukcji, poprzedzone zazwyczaj spekulacją. Wybuchowi kryzysu z reguły towarzyszyła panika finansowa, spowodowana przekłuciem spekulacyjnego balona. W połowie stulecia mechanizm cyklu koniunkturalnego został opisany przez Clementa Juglara w pracy *Des Crises Commerciales* (1862). Kolejne kryzysy niech nam posłużą jako szkielet chronologiczny omawianego okresu.

W 1818 r. wystąpił w Wielkiej Brytanii kryzys w przemyśle bawełnianym, który rozszerzył się na hutnictwo. Anglia, forsując eksport, doprowadziła do kryzysów również w Stanach Zjednoczonych i we Francji. Przyczyną kryzysu było również, jak zwykle w takich przypadkach, zawarcie pokoju. Kończyły się w tym momencie duże, podyktowane potrzebami wojny wydatki i wszyscy zaczęli oszczędzać. W 1818 i 1819 r. w Wielkiej Brytanii doszło do jeszcze jednego załamania, którego przyczyną był m.in. zbyt szybki powrót do waluty kruszcowej. Pewną rolę odegrała też protekcjonistyczna polityka francuska i amerykańska, która zablokowała możliwość brytyjskiego eksportu.

W pierwszej połowie lat dwudziestych doszło do spekulacji związanej z nadziejami na otwarcie nowych rynków w Ameryce Południowej po rozpadzie imperium hiszpańskiego. W 1825 r. okazało się, że rynki te nie były tak chłonne, jak oczekiwano. Do przełamania kryzysu 1825 r. przyczyniło się m.in. powstanie kolei. Na początku lat trzydziestych doszło do spekulacji związanej z budową linii kolejowych. W Anglii i Stanach Zjednoczonych miała miejsce spekulacja bankowa. Kryzys 1837 r. zakończył ten okres. Miał poważne skutki społeczne. Związany był też z upowszechnieniem mechanicznych krosien, dlatego pociągnął za sobą bankructwo tkaczy. Po raz pierwszy kryzys, choć (jak poprzednie) zaczął się w Wielkiej Brytanii, w Stanach Zjednoczonych i we Francji miał swoje własne, wewnętrzne przyczyny. Nie był tylko importem problemów brytyjskich. W latach 1836-1838 kilkakrotnie dochodziło do tego, że Bank Francji i Bank Hamburski musiały wspomagać Bank Anglii. Doświadczenie to było jedną z przesłanek reformy Roberta Peela. Po kryzysie 1837 r. znaczenie przemysłu włókienniczego w Wielkiej Brytanii zaczęło maleć na korzyść przemysłu ciężkiego.

Na początku lat czterdziestych dla handlu otwarte zostały Chiny. Podobnie jak poprzednio w związku z otwarciem rynków południowoamerykańskich, wywołało to gorączkę spekulacji. Bankowi Anglii zarzucano później, że w tym okresie rozwinął nadmierną ekspansję kredytową (było to bezpośrednio po reformie Roberta Peela). Panika giełdowa w 1845 r. ostudziła nieco zapędy spekulantów, ale jesienią 1847 r. doszło do ciężkiego kryzysu bankowego oraz załamania gospodarczego. Wydarzenia te były jedną z bezpośrednich przyczyn Wiosny Ludów. W Wielkiej Brytanii, która na krótko przedtem zniosła cła zbożowe i przeszła na wolny handel, kryzys dotknął raczej rolnictwo. W Irlandii problemy rolnictwa pogłębiła zaraza ziemniaczana, na skutek czego doszło tam do klęski głodu. Bardzo ostry był kryzys w przemyśle francuskim. W Paryżu bezpośrednio przed Wiosną Ludów bezrobocie przekraczało 50%. Podczas tego kryzysu Bank Anglii ratował Bank Francji.

W roku 1854 otwarto dla handlu Japonię, co znów uruchomiło gorączkę spekulacji. Koniunktura była też nakręcona przez wojnę krymską. Jesienią 1857 r. wybuchł kryzys bankowy w Stanach Zjednoczonych, który szybko rozprzestrzenił się na Wielką Brytanię, następnie na Hamburg, stamtąd zaś na całe Niemcy i Skandynawię. Kryzys 1857 r. jest uważany za pierwszy kryzys światowy. W Wielkiej Brytanii zawieszono działanie Banking Act z 1844 r., zwiększając emisję banknotów. Miał tam jednak miejsce, zakończony porażką, strajk robotników. Wychodzenie z kryzysu opóźnił wybuch wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych, który spowodował w Europie „głód bawełny” i spadek produkcji w przemyśle włókienniczym. Znaczenie przemysłu włókienniczego w Wielkiej Brytanii zmalało już na tyle, że nie przerwało to ogólnego procesu poprawy koniunktury. W 1864 r. doszło do spekulacji i paniki we Francji. Przedmiotem spekulacji była bawełna, spore znaczenie miała też walka Rothschildów z Crédit Mobilieré (patrz dalej). Poważniejsze załamanie nastąpiło w 1866 r., po zakończeniu wojny prusko-włosko-austriackiej. Włochy musiały zawiesić wymienialność lira na kruszce. W maju 1866 r. doszło do „czarnego piątku” w londyńskim City, którego główną ofiarą padł Overend & Co. Bank. Ponownie trzeba było zawiesić działanie Banking Act. We Francji w 1867 r. Crédit Mobilieré uległ wreszcie Rothschildom i upadł.

W 1873 r. po raz pierwszy kryzys wybuch w Europie kontynentalnej. Zaczął się w maju od paniki finansowej w Wiedniu. Poprzedzała go spekulacja, której ośrodkiem były wzbogacone i zwycięskie po wojnie z Francją Niemcy. Źródłem ekspansji monetarnej były nowe, grynderskie (tzn. założycielskie, uczestniczące w zakładaniu przedsiębiorstw) banki niemieckie. Panika nie ominęła też polskich banków we Lwowie i w Poznaniu. We wrześniu kryzys przeniósł się za ocean. W Nowym Jorku upadła Jay Cook Co. Skutkiem kryzysu było odchodzenie wielu krajów od wolnego handlu i powrót do praktyk protekcyjnych. W 1877 r. zrobiła to Rosja, w 1879 r. Niemcy.

W roku 1882 doszło do kolejnego kryzysu. Zaczął się we Francji od upadku spekulacyjnego banku Union Générale. Bank ten umiejętnie podkreślał swój katolicki

i monarchistyczny charakter, wygrywając nastroje antyrepublikańskie. Panikę po jego upadku malowniczo opisał Emil Zola w powieści *Pieniądz*. Kompromitacja środowisk katolickich, ale również i republikańskich doprowadziła do wzrostu tęsknot autokratycznych, co zaowocowało krótkotrwałą karierą polityczną generała Boulanger, kandydata na „mocnego człowieka”. W Stanach Zjednoczonych spekulacja związana była z rozwojem linii kolejowych. Po raz pierwszy kryzys ogarnął Japonię. W Stanach Zjednoczonych przyspieszył procesy monopolizacyjne. W 1882 r. powstała Standard Oil, rok później Carnegie Steel. Amerykańska pszenica trwale opanowała rynek europejski, co zapoczątkowało trwający całe dziesięciolecia kryzys rolnictwa europejskiego.

W 1890 r. wybuchł kryzys, którego źródłem były spekulacje w Niemczech i w Argentynie. W Londynie upadł Barings Bank, zaangażowany w sprawy argentyńskie. W Stanach Zjednoczonych zaowocował on ustawą antytrustową Shermana, która jednak nie powstrzymała monopolizacji (w 1892 powstał General Electric). Próby ożywienia bimetalizmu w warunkach deprecjacji srebra doprowadziły do spekulacji kruszcami, której rezultatem była panika 1893 r. Po raz pierwszy kryzys przeżyła Australia, gdzie załamała się spekulacja ziemią. W 1899 r. kryzys zaczął się w Rosji, która przeżywała właśnie okres szybkiego rozwoju, ale również deflacji związanej z przejściem w 1897 r. na Gold Standard. W Petersburgu upadły firmy von Derwisa i Mamonowa, zachwiał się Bank Handlowo-Przemysłowy. W 1901 r. kryzys ogarnął bankowość niemiecką.

Kryzysy lat dziewięćdziesiątych XIX w. przyniosły odwrócenie stuletniej tendencji spadku cen. W warunkach stabilnych stosunków walutowych był on rezultatem wolnej konkurencji. Nasilenie się tendencji monopolistycznych doprowadziło jednak do zmiany sytuacji. Odtąd przedsiębiorcy nie konkurowali już ze sobą poprzez obniżanie cen, lecz starali się bronić ich poziomu przez ograniczanie podaży.

Pierwszy „monopolistyczny” kryzys wybuchł w 1907 r. Był skutkiem zakończenia wojny rosyjsko-japońskiej i trzęsienia ziemi w San Francisco. W Nowym Jorku doszło do paniki, która była skutkiem walki Rockefellera z United Copper. Kryzys ogarnął pozostałe kraje, po raz pierwszy również kolonialne. Amerykański rynek finansowy uratowany został dzięki pomocy Banku Anglii. Pod wpływem tego doświadczenia postanowiono jednak, wreszcie, utworzyć System Rezerwy Federalnej, czyli amerykański bank centralny. Podczas kryzysu 1907 r. po raz pierwszy spadły nie tyle ceny, co produkcja²⁷⁴. Był to skutek zmonopolizowania znacznej części gospodarki. Do przejściowego załamania doszło jeszcze w 1913 r., po czym wybuch wojny światowej przerwał normalny przebieg cyklu koniunkturalnego.

Poglądy ekonomistów na tematy monetarne

Już w okresie wojen napoleońskich rozpoczął się spór na temat przyczyn ówczesnych inflacji. W historii myśli ekonomicznej jest on znany jako spór bulionistów z antybulionistami. Bulioniści stali na stanowisku teorii ilościowej pieniądza. Uważali, że przyczyną inflacji była nadmierna emisja. Antybulioniści skłonni byli podkreślać pozamonetarne przyczyny inflacji, jak nieurodzaj czy wojna. Stanowisko antybulionistyczne prezentował Robert Torrens (1780-1864) w pracy *Essay on Money and Paper Currency* z 1812 r.²⁷⁵ Bulionistą był Henry Thornton (1760-1815), autor *The Paper Credit of Great Britain* z 1802 r. Nie porzekał on na wykazywaniu prostej zależności między ilością pieniądza a poziomem cen, analizował również mechanizmy tej zależności. Ilość pieniądza mogła, poprzez stopy procentowe, wpływać na sytuację gospodarczą. Pieniądz nie był zatem jedynie

²⁷⁴ Wiek XIX był wiekiem malejących cen. Niezależnie od wahań koniunkturalnych generalna tendencja stulecia polegała na spadku cen. Ujawnienie się takiej tendencji umożliwił ówczesny, bardzo solidny, system monetarny. Właściwą jej przyczyną był mechanizm wolnej konkurencji. W ostatniej dekadzie XIX w., w związku z monopolizacją, tendencja ta została odwrócona i wiek XX z całą pewnością można uznać za wiek rosnących cen.

²⁷⁵ W późniejszym okresie Torrens zmienił poglądy i stanął po stronie szkoły bankowej - por.: H. Landreth, D.C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 210,255.

neutralnym instrumentem, lecz realnym czynnikiem wpływającym na realną gospodarkę. Thorton dostrzegł różnicę między nominalną a realną stopą procentową.

Dyskusje bulionistów i antybulionistów przytłoczone zostały w pewnej chwili przez autorytet największego ekonomisty pierwszej połowy XIX w., Dawida Ricardo (1772-1823). Już w 1810 r. włączył się on do dyskusji po stronie bulionistów, publikując broszurę *The High Price of Bullion*. Ricardo uważał, że przy niezmiennych innych czynnikach poziom cen zależy od ilości pieniądza. Zależność tę ujmował równaniem:

$$MV = PT,$$

gdzie M oznacza ilość pieniądza, V szybkość obiegu, P poziom cen, a T liczbę transakcji. Twierdził również, że emisja pieniądza papierowego powinna być uzależniona od zasobów kruszcu. Znaczenie wymienialności na złoto widział głównie w handlu zagranicznym²⁷⁶, a nie w sferze wewnątrz krajowej. Akceptując sformułowane w poprzednim stuleciu przez Hume'a prawo międzynarodowych przepływów kruszcu, postulował oparcie emisji na systemie Gold Bullion Standard. W odróżnieniu od klasycznego Gold Standard pokryciem emisji miały być nie złote monety, lecz sztaby. Wykluczało to z wymienialności większość obywateli kraju, który dokonywał emisji. Dla nich cena jednej sztaby złota była zawrotna. Utrzymywało natomiast swobodę wymiany przy regulowaniu salda handlu zagranicznego, w przypadku którego w grę wchodziły wielkie sumy.

Pochodnym systemem był Gold Exchange Standard, czyli pokrycie emisji złotem oraz zagranicznymi zobowiązaniami wymiennymi na złoto. Analizując sprawę międzynarodowych przepływów złota, Ricardo stworzył również pojęcie „punktów złota”, czyli takich widełek cen, które nie powodują jeszcze przepływu, koszty transportu przekroczyłyby bowiem wartość różnic cen. Nawet w przypadku zawieszenia wymienialności banknotów na złoto emisja powinna być określana przez wskaźnik cen złotych dewiz. Rozważania Ricarda na temat złotej waluty nabrały, jak zobaczymy, szczególnego znaczenia w latach dwudziestych XX w.

Na myśl ekonomiczną XIX w. duży wpływ wywarło prawo sformułowane przez francuskiego ekonomistę Jeana-Baptiste'a Saya (1767-1832). Zgodnie z tym prawem każda produkcja, tworząc podaż, stwarza jednocześnie popyt, ponieważ ludzie przy niej zatrudnieni zarabiają („produkcja otwiera rynki zbytu dla produktów”). Według prawa Saya, które okazało się jednym z najbardziej fundamentalnych błędów w historii ekonomii, niemożliwe było zaistnienie kryzysu nadprodukcji. Zdaniem Saya nadprodukcja była możliwa tylko w pewnych sektorach, które jednak, w jej następstwie, doznawały spadku cen i zwalniały pracowników, którzy przenosili się do sektorów nie objętych nadprodukcją. Mechanizm ten nie tylko wykluczał kryzysy, ale również zapewniał, w dłuższym okresie, pełne zatrudnienie. W świetle późniejszych doświadczeń było to oczywiste nieporozumienie, mimo to żywotność prawa Saya w ekonomii okazała się zdumiewająca i zaważyła na praktycznych decyzjach dotyczących spraw monetarnych.

John Stuart Mill (1806-1873) bronił makroekonomicznej słuszności prawa Saya, dowodząc, że jeśli istotnie dochodzi do okresów niedostatku popytu, winę za to ponosi tezauryzacja. Stała się ona realna dzięki istnieniu pieniądza, w warunkach gospodarki naturalnej nie była bowiem możliwa (ten wątek myśli Milla wywarł duży wpływ na poglądy monetarne marksistów). Dlatego nawet najbardziej zbytkowna konsumpcja ludzi bogatych jest lepsza od tezauryzacji. Mill zwrócił uwagę na psychologiczne aspekty cyklu koniunkturalnego, na znaczenie takich czynników, jak pesymistyczne bądź optymistyczne przewidywania inwestorów.

Dla połowy XIX w. charakterystyczny był spór między zwolennikami szkoły obiegu pieniężnego (*currency school*) i szkoły bankowej (*banking school*). Było to

²⁷⁶ Ricardo był twórcą teorii kosztów komparatywnych, która udowodniła przewagę gospodarki opartej na handlu i międzynarodowym podziale pracy nad zamkniętą gospodarką, do której wizji przywiązani byli merkantyliści.

faktycznie przedłużenie sporu bulionistów i antybulionistów. Zwolennicy *currency school* (S.J. Lloyd, późn. lord Overstone, G.W. Norman czy reformator Banku Anglii Robert Peel), wspierani autorytetem Ricarda, stali na stanowisku teorii ilościowej pieniądza i uważali, że o poziomie cen decydują rozmiary obiegu pieniężnego. Zwolennicy *banking school* (J. Fullarton, Th. Tooke, J.W. Gilbart, J. Wilson) uważali, że na poziom cen, oprócz ilości pieniądza, mają wpływ różne czynniki. Podkreślali rolę kredytu, a nie tylko pieniądza gotówkowego, w kreowaniu popytu. Zabezpieczenie przed nadmierną emisją widzieli w „doktrynie weksli realnych”, czyli mających krótkoterminowe pokrycie w dobrach rynkowych. Weksle takie, na równi ze złotem, mogłyby stanowić pokrycie emisji. Mill próbował wypracować kompromis między obydwoma szkołami, twierdząc, że założenia szkoły bankowej sprawdzają się w normalnych, spokojnych czasach. W okresach niepokoju przed inflacją chroni jednak tylko polityka oparta na założeniach *currency school*.

Dla Karola Marksa (1818-1883) pieniądz, na równi z mechanizmem rynkowym, był odpowiedzialny za cykliczne kryzysy nadprodukcji, które przesądzały o tym, że system kapitalistyczny nie wykorzystywał wszystkich możliwości produkcyjnych dla zaspokojenia potrzeb społecznych. Przyszły ustrój musi być wolny od tej wady. Dlatego nie powinien być regulowany przez rynek ani oparty na pieniądzu. Sprawa nie była stawiana zbyt kategorycznie, zwłaszcza że w koncepcjach socjalistów utopijnych pojawiały się pomysły pieniądza opartego na „parytecie pracy”. Dużą rolę odegrały doświadczenia Komuny Paryskiej. Bank Francji znalazł się na terenie kontrolowanym przez władze Komuny. Wicegubernator de Ploeuic nie tylko nie dopuścił do przejęcia Banku lub choćby zgromadzonych tam środków przez władze, ale wykorzystując ignorancję komunardów, nie udostępnił im nawet środków złożonych na rachunku władz Paryża, które chciały je przeznaczyć na żołąd dla komunardów. Do przysłanego przez Komunę komisarza, Charlesa Besleya, zwrócił się ze słowami: „Panie Besley, proszę pomóc mi uratować to wszystko: wszak to mienie pańskiego kraju, mienie Francji”²⁷⁷. Komuna, przekonana przez Besleya, powstrzymała się od wszelkich kroków wobec Banku. Pamięć tej sytuacji, którą później władze Banku otwarcie się chwaliły, sztygając z naiwności komunardów, wywarła wpływ na stosunek całego ruchu socjalistycznego do bankowości. Dwudziestowieczni marksiści darzyli bankowość zdecydowaną wrogością, czego wyrazem był słynny *bon mol* Bertholda Brechta: „Czym jest napad na bank wobec zbrodni, jaką jest samo założenie banku?”.

Na przełomie XIX i XX w. działał Irving Fisher (1867-1947). W 1911 r. w pracy *The Purchasing Power of Money* zmodyfikował on klasyczne równanie ricardiańskie w sposób następujący:

$$MV + M'V' = PT,$$

gdzie M oznacza masę pieniądza gotówkowego, M' masę pieniądza bezgotówkowego, V i V' odpowiednio szybkość obiegu, P poziom cen, a T - liczbę transakcji. Oryginalność Fishera polegała na tym, że uznał on zdolność banków do kreowania pieniądza i włączył jej efekt do definicji obiegu. Od Fishera biorą początek dwudziestowieczne definicje obiegu pieniężnego, których wspólną cechą jest to, że uwzględniają nie tylko pieniądz gotówkowy, ale również to, że banki są w stanie go pomnożyć.

Ewolucja bankowości

Wiek XIX przyniósł rozwój bankowości centralnej oraz banków w formie spółek akcyjnych. W kilku krajach europejskich utworzono w pierwszej połowie XIX w. duże banki publiczne, wzorowane, w mniejszym lub większym stopniu, na Banku Anglii. Zazwyczaj wywodzą się z nich obecne banki centralne. W ówczesnej fazie trudno byłoby nazwać je centralnymi, często były bowiem jedynymi tego typu instytucjami w swoich krajach i - poza funkcjami emisyjnymi - kredytowały rozwój gospodarczy. Do istniejących już wcześniej banków (szwedzkiego, an-

²⁷⁷ P.O. Lissagaray, Historia komuny paryskiej 1871 roku, Warszawa 1971, s. 186.

gielskiego i francuskiego) dołączyły: fiński (1811), holenderski (1814), austriacki (1816), norweski (1816), duński (1818), portugalski (1821), polski (1828), grecki (1841) i belgijski (1850). W Wielkiej Brytanii stopniowo wypracowywano zasady działania banku centralnego jako „ostatecznego źródła kredytu” i dwupoziomowego systemu bankowego, naśladowane potem przez innych. W niektórych krajach sam sens istnienia banku centralnego budził wątpliwości. W Stanach Zjednoczonych utworzenie takiego banku natrafiało na zdecydowany opór znacznej części społeczeństwa. Doszło do niego dopiero na początku XX w. Również w Szwajcarii bank centralny powstał dopiero w 1905 r., kiedy bankowość komercyjna była już dawno ukształtowana. Podobnie w dominium brytyjskich (odwrotnie niż w metropoli) rozwój komercyjnych banków akcyjnych wyprzedził powstanie bankowości centralnej.

Z czasem ukształtowały się dwa modele bankowości komercyjnej: brytyjski, zakładający ściśle oddzielenie kapitału inwestycyjnego od kredytów krótkoterminowych, i niemiecki, w ramach którego banki łączyły te dwie formy działalności. Model brytyjski dobrze sprawdzał się w kraju tak zasobnym w kapitały, jak Wielka Brytania, gdzie można było mobilizować kapitał inwestycyjny poza aparatem kredytowym. Model niemiecki był mniej bezpieczny, umożliwiał natomiast mobilizowanie kapitału inwestycyjnego, w inny sposób niedostępnego, przez banki. Model ten miał stopniowo coraz powszechniejszy zasięg i przyswajany był przez kraje, które proces industrializacji zaczęły później²⁷⁸ od Wielkiej Brytanii, choć i tu były znaczące wyjątki od reguły (Rosja). Innym ówczesnym rozróżnieniem było wyodrębnienie systemu brytyjskiego (Banks Branches System - kilka wielkich banków, z których każdy ma wiele oddziałów) i amerykańskiego (Banks Units System - wiele małych, samodzielnych banków, z reguły nie mających oddziałów).

W wielu krajach opory przeciw powstawaniu banków akcyjnych związane były z przekonaniem, że banki takie powinny mieć prawo udzielania kredytu w formie emisji banknotów. To zaś wymagało rezygnacji z monopolu emisyjnego banku centralnego i łatwo prowadziło do inflacji. Emisja banknotów przez liczne banki komercyjne była jedną z charakterystycznych cech stosunków pieniężno-kredytowych w wielu krajach w XIX w. Stopniowo dopiero rozdzielano formę własności, jaką była spółka akcyjna, od prawa emisji banknotów. Listę rankingową największych banków komercyjnych świata w 1908 r. zamieszczono w tabeli 6.

W XIX w. rozwinął się też kredyt hipoteczny. Wzorem pruskim tworzone towarzystwa kredytowe w innych państwach niemieckich, Skandynawii i Europie Wschodniej. W 1852 r. z inicjatywy polskiego emigranta, Ludwika Wołowskiego, utworzono we Francji pierwszy bank hipoteczny - Credit Foncier de France²⁷⁹. W tym samym roku dekret Napoleona III uregulował zasady emisji listów zastawnych. Potrzeba istnienia centrali finansowej towarzystw kredytowych stawała się coraz bardziej oczywista. W 1871 r. utworzono Preussisch Centralboden Credit AG jako centralny bank hipoteczny. Emisja listów zastawnych w Austrii uregulowana została ustawą z 1874 r.²⁸⁰, na Węgrzech w 1876, w Anglii 1865 i 1870, we Włoszech w 1884 i 1887²⁸¹.

W XVIII i XIX w. zaczęły powstawać kasy oszczędności, w połowie XIX w. rozpoczęła się era spółdzielczości kredytowej. U źródeł takich pomysłów leżało

²⁷⁸ Por.: R. Cameron (red.), *Banking in Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History*, Oxford 1967.

²⁷⁹ A. Gąsowska, *Bankowość hipoteczna*. Warszawa 2000, s. 62-63.

²⁸⁰ Były one emitowane już wcześniej, ustawa była reakcją na kryzys 1873 r. i miała zwiększać poczucie bezpieczeństwa posiadaczy listów.

²⁸¹ A. Gąsowska, *op. cit.*, s. 64.

Tabela 6. Lista rankingowa największych banków komercyjnych świata w 1908 r.

Lp.	Bank	Depozyty (w mln USD)	Aktywa (w mln USD)	Miejsce pod względem aktywów
1	Lloyds Bank	355	394	3
2	Credit Lyonnais	336	448	2
3	Deutsche Bank	306	458	1
4	National Provincial Bank	278	306	6
5	London City & Midland Bank	273	321	5
6	National City Bank of New York	258	321	4
7	Société Générale	229	287	7
8	Barclay & Co	229	253	9
9	London & County Bank	224	267	8
10	National Bank of Commerce New York	190	243	13
11	Comptoir National d'Escompte	189	253	10
12	Union of London & Smiths Bank	175	219	14
13	Capital & Counties Bank	170	185	15
14	Parr's Bank	141	170	17
15	Bank of Montreal	141	166	18
16	London & Westminster Bank	136	166	19
17	Dresdner Bank	131	248	12
18	Bank of New South Wales	131	175	16
19	Hongkong & Shanghai Banking Corporation	131	161	20
20	London & River Plate Bank	112	136	•
21	Banca Commerciale Italiana	93	248	11

Źródło: E. Green, *Banking. An Illustrated History*, Oxford 1989, tab. 3.

pragnienie stworzenia instytucji kredytowych obsługujących ludzi ubogich. Nie bez znaczenia była też chęć zagospodarowania rozproszonych i niewielkich w wymiarze indywidualnym, ale w sumie pokaźnych kapitałów będących w ich rękach. Klientela tego rodzaju miała również i tę zaletę, że raczej nastawiała się na wieloletnie kumulowanie swych skromnych oszczędności niż na branie kredytów. Banki komercyjne nie decydowały się na sięganie do tego źródła kapitału ze względu na wysokie koszty handlowe, konieczność utrzymywania rozbudowanej sieci placówek itd. Doświadczenia hamburskiej kasy kredytowej były naśladowane w innych państwach, dając początek instytucji komunalnych kas kredytowych. Innym pomysłem było wykorzystanie dla celów gromadzenia wkładów sieci placówek pocztowych. Po raz pierwszy zrobiono to w Anglii w 1861 r. W 1866 r. podobna kasa powstała w Kanadzie, w 1870 w Belgii, w 1872 we Francji, w 1875 w Japonii, w 1876 we Włoszech, w 1881 w Holandii, w 1883 w Austrii, w 1884 w Szwecji, w 1886 na Węgrzech, w 1887 w Finlandii, w 1889 w Rosji, w 1896 w Bułgarii, w 1901 w Egipcie, w 1910 w Stanach Zjednoczonych, w 1912 w Portugalii, w 1914 w Argentynie i w 1916 w Hiszpanii²⁸². Regułą było, że komunalne kasy oszczędności rozwijały się lepiej w krajach, w których nie było kasy pocztowej. Te dwie formy bankowości konkurowały bowiem o tę samą klientelę.

W połowie XIX w. powstały dwa główne systemy spółdzielczości kredytowej. System Schultzego z Delitzsch przeznaczony był raczej dla zamożniejszych. Wymagał wysokich wkładów członkowskich, ale ograniczał odpowiedzialność do wysokości wkładu. W Polsce z tego nurtu wywodziły się głównie wielkopolskie spółki zarobkowe. System Raiffeisena przeznaczony był dla biedniejszych. Zakładał niskie wkłady, ale za to nieograniczoną odpowiedzialność. W Polsce z tego nurtu wywodziły się małopolskie kasy Stefczyka²⁸³. System Schultzego z Delitzsch cha-

²⁸² Z. Landau, *Historia Pocztovej i Powszechnej Kasy Oszczędności*, Warszawa 1994, s. 11.

²⁸³ Zdumiewająca jest kariera omawianych instytucji finansowych w okresie powojennym. Jeszcze w latach pięćdziesiątych stanowiły one ważne, ale jednak tylko uzupełnienie „prawdziwego” aparatu

rakterystyczny był raczej dla spółdzielczości miejskiej, system Raiffeisena - raczej dla wiejskiej.

Kształtowanie się narodowych systemów finansowych

Doświadczenia brytyjskie miały, poprzez struktury Imperium, bezpośredni wpływ na znaczną część świata. Dla pozostałej części Brytyjczycy byli w XX w. wzorem, którego standardy starano się, w miarę możliwości, naśladować. Z tych powodów doświadczenia brytyjskie zasługują na szczególną uwagę. W 1816 r. przywrócono wymienialność banknotów na złoto. Kryzys 1818 r. zmusił jednak Bank Anglii do ponownego jej zawieszenia. Komisja pod przewodnictwem Roberta Peela opracowała zasady wymienialności oparte na Gold Standard i w 1821 r. funt stał się walutą złotą. Po doświadczeniach kryzysu 1839 r. Peel Bank Charter Act z roku 1844 ustalił zasady emisji fiducyjnej. Bank został podzielony na 2 departamenty: emisyjny i bankowy. 14 mln funtów, które były w tym momencie w obiegu, zostało przekazanych departamentowi bankowemu i nie musiało mieć pokrycia. Emisja powyżej 14 mln musiała mieć pokrycie 100%.

Bank of England stopniowo wypracowywał, naśladowane później w innych krajach, standardy postępowania banku centralnego wobec banków komercyjnych²⁸⁴.

Początkowo bank powołany został, poza oczywistymi funkcjami emisyjnymi, w celu obsługi długu publicznego. Stosunki banku centralnego z bankami komercyjnymi regulowała zasada *stand by* (pogotowia), zgodnie z którą bank centralny w normalnych warunkach nie zajmował się kondycją aparatu kredytowego, a nawet występował wobec innych banków jako konkurent, np. w dziedzinie gromadzenia depozytów. Do akcji w obronie banków wkraczał jedynie w sytuacjach nadzwyczajnych, podczas paniki bankowej. Powstanie silnych komercyjnych banków akcyjnych oraz doświadczenia kryzysów 1837 i 1847 r. skłoniły władze Bank of England do rewizji zasady *stand by* i wypracowania koncepcji banku centralnego jako *lender of last resort* (w literaturze polskiej tłumaczone zwykle jako „ostateczne źródło kredytu”)²⁸⁵. Zmiana ta oznaczała stopniowe wycofywanie się banku centralnego z bezpośredniego kredytowania gospodarki na pozycje „banku banków” i budowę dwustopniowego aparatu kredytowego. Zwiększało to bezpieczeństwo i stabilizowało stosunki kredytowe. Stopień odpowiedzialności Bank of England za banki komercyjne wzrastał, wobec czego bank centralny nie mógł poprzestać na doraźnych kontaktach z nimi w sytuacjach kryzysowych, zgodnie z zasadą *stand by*. Od połowy XIX w. Bank of England używał stopy redyskontowej, później również operacji otwartego rynku dla wpływania na ekspansję kredytową banków komercyjnych²⁸⁶.

Bank of England miał początkowo monopolistyczną pozycję nie tylko jako bank emisyjny, ale również jako jedyny w kraju bank akcyjny. Przez długi czas utrzymywał się bowiem pogląd, że bank akcyjny musi mieć prawo emitowania banknotów. Zakaz tworzenia innych banków akcyjnych był zatem formą obrony mono-

---

tu kredytowego. Dziś banki z tej grupy wysuwają się na czoło list rankingowych. CARIPLO (Casa di Risparmio delle Provincie Lombarde) w latach dziewięćdziesiątych stała się największym bankiem Włoch, spółdzielcze centrale kas raiffeisenowskich, np. we Francji (Crédit Agricole), Holandii (Rabobank) i Austrii (Raiffeisen Banking Group), również wychodzą na czoło systemu bankowego w swoich krajach. Wy tłumaczenie tego fenomenu jest proste. Niegdyś instytucje te zdobyły sobie ubogą, wzgardzoną przez banki komercyjne, klientelę. Z czasem, w miarę wzrostu zamożności społeczeństwa, bogaciła się również ta klientela, dochowując zazwyczaj wierności swemu bankowi. Etyzacja spółdzielczości i likwidacja bankowości komunalnej po II wojnie światowej pozbawiły Polskę szansy na rozwój takich instytucji.

²⁸⁴ O doświadczeniach brytyjskich w tej dziedzinie - patrz: R.G. Hawtrey, *The Art of Central Banking*, London 1932; Ch. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, London 1984; tegoż, *Szaleństwo, panika, krach...*, Warszawa 1999.

²⁸⁵ Koncepcję tę sformułował ostatecznie Walter Bagehot (1826-1877), literat, dziennikarz i - raczej przez przypadek - ekonomista. Por.: W. Bagehot, *Lombard Street: A Description of Money Market*, London 1873.

²⁸⁶ Pamiętajmy jednak, że taki rozwój bankowości centralnej był możliwy jedynie w krajach zasobnych w kapitały, gdzie bank centralny nie był obciążony dodatkowym zadaniem mobilizowania kapitału na potrzeby rozwoju gospodarczego.

polu emisyjnego. W tej sytuacji banki komercyjne miały formę rodzinnych domów bankowych. W latach dwudziestych XIX w. szkocki bankier Thomas Joplin²⁸⁷ zapoczątkował ruch na rzecz zmiany tej sytuacji i utworzenia komercyjnych banków akcyjnych. W 1832 r. Parlament wydał ustawę zezwalającą na tworzenie banków akcyjnych bez prawa emisji banknotów. Powstały wówczas pierwsze angielskie banki akcyjne. Lata osiemdziesiąte charakteryzowały się rozwojem sieci oddziałów pokrywającej znaczne połacie kraju. Stopniowo procesy koncentracji doprowadziły do powstania „wielkiej piątki”²⁸⁸ banków o zasięgu ogólnokrajowym. Zaczęto wówczas przeciwstawiać brytyjski model bankowości, charakteryzujący się niewielką liczbą silnych banków, z których każdy posiadał setki oddziałów (Banks Branches System), modelowi amerykańskiemu, który odznaczał się istnieniem tysięcy małych, samodzielnych firm (Banks Units System). Inną opozycją ważną w historii bankowości było przeciwstawienie angielskiego, ściśle dyskontowego modelu banku, który finansował przemysł jedynie poprzez kredyt krótkoterminowy i nie posiadał udziałów w przedsiębiorstwach - niemieckiemu, inwestycyjnemu modelowi banku, który lokował część swych aktywów w akcjach przedsiębiorstw. Zaletą modelu brytyjskiego był większy stopień bezpieczeństwa, wynikający z wyższej płynności. Zaletą systemu niemieckiego, który dziś znany jest pod nazwą „bankowości uniwersalnej”, były szersze możliwości mobilizowania kapitałów na cele inwestycyjne. Bankowość szkocka i irlandzka rozwijały się odmiennie od brytyjskiej, nie było tam bowiem monopolu emisyjnego. Wszystkie banki akcyjne miały prawo emisji, ale w 1845 r. wydano prawo zabraniające emisji bankom założonym po tej dacie. Uruchomiło to procesy koncentracji bankowości.

W Kanadzie w 1817 r. powstał Bank of Montreal, najstarszy kanadyjski bank komercyjny, wkrótce potem kilka innych *chartered bank*, które miały prawo emitować banknoty. W połowie XIX w. prawie 200 banków kanadyjskich emitowało własne banknoty. W 1841 r. rząd próbował utworzyć własny bank emisyjny. Zamiany te zostały storpedowane przez wspólną akcję *chartered banks*. W 1850 r. wydano liberalne prawo bankowe, wzorowane na amerykańskim Free Banking Act. Była to próba przeszczepienia na grunt kanadyjski modelu amerykańskiego. Zakończyła się ona kompletnym fiaskiem. W 1857 r. dolar stał się kanadyjską jednostką pieniężną. W 1867 r., po utworzeniu Dominium Kanady, zrównano dolara kanadyjskiego z amerykańskim. W 1871 r. uchwalony został Banking Act, regulujący zasady funkcjonowania kanadyjskiego systemu bankowego. Bardzo restrykcyjne prawo uczyniło odtąd kanadyjski system bankowy wyjątkowo bezpiecznym.

W pierwszym okresie kolonizacji Australii używano, poza pieniędzmi brytyjskimi (których jednak było niewiele), również przestemplowanych lub przedziurawionych srebrnych monet hiszpańskich (tzw. dolarów meksykańskich). Przełomowym wydarzeniem w historii kontynentu było odkrycie złota w połowie XIX w. Zamknęło ono ostatecznie okres, kiedy to Australia traktowana była przez Wielką Brytanię jako kolonia karna. Monetarnym skutkiem gorączki złota było podjęcie w Adelajdzie emisji złotych monet funtowych (1852). Dla bankowości australijskiej w XIX w. charakterystyczny był konflikt między silnymi bankami z Sydney i Melbourne, zakładającymi oddziały na prowincji, a małymi, samodzielnymi bankami prowincjonalnymi, którym bliższe były wzorce bankowości amerykańskiej. Na Nowej Zelandii i w Południowej Afryce emisją zajmowały się banki prywatne. Spośród kolonii brytyjskich w Czarnej Afryce pierwszy krok na drodze do odrębności walutowej uczyniono jedynie w Brytyjskiej Afryce Zachodniej, tworząc w 1913 r. West Africa Currency Board. W koloniach wschodnioafrykańskich proces ten opóźniany był przez brak decyzji, czy mają się one orientować na angielski, czy na indyjski system pieniężny.

²⁸⁷ Thomas Joplin (ok. 1790-1847) powoływał się na doświadczenia szkockie, które w tym wypadku okazały się inspiracją dla całego Zjednoczonego Królestwa. Po przeforsowaniu pomysłu utworzenia komercyjnych banków akcyjnych Joplin został pierwszym dyrektorem National Provincial Bank.

²⁸⁸ Były to: Barclays Bank (zał. 1694), Lloyds Bank (zał. 1765), Midland Bank (zał. 1835), National Provincial Bank (zał. 1833) i Westminster Bank (zał. 1833); por.: W. Morawski, Wielka czwórka na piątkę, „Bank” 1997, nr 1.

Doświadczenia indyjskie zasługują na odrębne omówienie. Rupia indyjska była przez większość XIX w. walutą srebrną²⁸⁹. Relacje wartości srebra do złota interesowały Brytyjczyków nie tyle ze względu na ich rodzimy system walutowy, ile ze względu na stosunki z Indiami. Deprecjacja srebra w drugiej połowie stulecia pod wieloma względami ułatwiała eksploatację Indii, zarazem jednak utrudniała eksport angielski do tego kraju. Po kilkuletnich wahaniach w 1893 r. wprowadzono sztywny kurs rupii do funta (1 funt = 16 rupii), co oznaczało przyjęcie systemu zbliżonego do Gold Exchange Standard. Indyjski system bankowy²⁹⁰ rozwijał się przez długi czas pod wpływem wzorów brytyjskich, choć jeszcze w epoce kolonialnej zarysowały się pewne jego cechy oryginalne. Już w 1770 r. powstał pierwszy bank komercyjny - Bank of Hindustan. Po roku 1900 nastąpił szybki wzrost liczby banków. To właśnie wyróżniało bankowość indyjską spośród systemów bankowych innych części Imperium Brytyjskiego.

Cechami charakterystycznymi doświadczeń amerykańskich było, jak już wspomniano, wielkie rozdrobnienie bankowości komercyjnej, polegające na istnieniu tysięcy, w większości niewielkich, banków²⁹¹, opór przeciw utworzeniu banku centralnego oraz długotrwały spór o bimetalizm. Dopiero w 1900 r. Amerykanie przyjęli Gold Standard, a w 1913 r. powstał System Rezerwy Federalnej (FED), amerykański odpowiednik banku centralnego. W okresie wojny secesyjnej obie strony konfliktu (tzn. Unia i Konfederacja) doznały inflacji niewymienialnych na kruszec pieniędzy papierowych. Oryginalnym doświadczeniem było też powstanie oddolnego, samorządnego nadzoru bankowego, tzw. systemu Suffolk.

Dzieje monetarne Francji związane były z opisanymi już problemami Łacińskiej Unii Monetarnej. Dopiero w 1848 r. zlikwidowano małe, prowincjonalne banki emisyjne, wcielając je do Banque de France, który od tej pory posiadał pełny monopol emisyjny. W pierwszej połowie XIX w. oprócz Banque de France działały prywatne, rodzinne domy bankowe. Okres ten nazywany bywa epoką wielkich bankierów. Niektóre z ówczesnych domów bankowych istnieją do dziś i określane są mianem Hautes Banques. Domy bankowe stanowiły jednak zbyt wątle zaplecze kredytowe dla gospodarki francuskiej, która stała właśnie u progu rewolucji przemysłowej. Brytyjskie banki akcyjne były atrakcyjnym wzorem do naśladowania, jednak z przyjętym przez nie dyskontowym charakterem nie mogły zapewnić wystarczających środków w kraju o znacznie mniejszych zasobach kapitału, jakim była ówczesna Francja.

Okres Drugiej Republiki i Drugiego Cesarstwa stworzył nową epokę w dziejach bankowości francuskiej. Zaczęły wówczas powstawać komercyjne banki akcyjne. Szczególna zasługa przypadła braciom Pereire. W 1852 r. założyli oni Crédit Mobilier, bank nowego typu, który finansował przemysł nie tylko poprzez kredyt dyskontowy, ale również poprzez kredyt inwestycyjny i udział w akcjach założycielskich przedsiębiorstw. Bank nastawiał się też na gromadzenie, lekceważonych przez starsze instytucje, zasobów drobnych ciułaczy. Nowy typ banku zaczęto nazywać *banque d'affaires* w odróżnieniu od *banque des dépôts*, naśladowujących

²⁸⁹ W Indiach pierwsze monety pojawiły się zapewne już w czasach panowania dynastii Maurjów (322-187 p.n.e.). Najstarsze monety miały kształt dość grubego kwadratu lub prostokąta. Na Południu występowały złote monety w postaci stemplowanych kulek. Dla Indii Południowych typowe też były złote monety z wyobrażeniem odyńca, zw. waraha, lub świątyni, zw. pogoda. Nazwa małej monety miedzianej - cash nie pochodziła, wbrew pozorom, z języka angielskiego, lecz wywodziła się z sanskryckiego kaś -błyszcząc. Za czasów dynastii Guptów (ok. 240-535) używano dinarów. Na Północnym Zachodzie bito też monety wzorowane na greckich. Muzułmanie bili swoje monety, zw. mohur. Cały system pieniężny podporządkowany był systemowi Wagowemu z Arthaśastry, czyli Pouczenia o kocznościach, traktatu z IV w. p.n.e. Podstawową jednostką wagową była krisznała, której wielokrotności inaczej wyglądały w przypadku srebra, inaczej w przypadku złota. Około 1542 r., za czasów Szer Szacha z dynastii Sur, pojawiła się rupia, dzieląca się na 16 anna, z których każda dzieliła się na 12 paisa. Rupia była monetą srebrną o wadze ok. 11 g. Za panowania brytyjskiego właśnie rupia stała się podstawową indyjską jednostką monetarną. Por.: L. Frederic, Słownik cywilizacji indyjskiej, Katowice 1998.

²⁹⁰ K. Le Cheminant, Colonial and Foreign Banking System, London 1931, s. 104-118; S.G. Panandikar, Banking in India, Bombay 1934.

²⁹¹ Przy czym wszystkie miały prawo emisji banknotów, banknoty te nie były jednak prawnym środkiem płatniczym i można było odmówić ich przyjęcia.

depozytowy model angielski. *Crédit Mobilier* od pierwszych dni swego istnienia znalazł się w ostrej walce konkurencyjnej z Rothschildami, którzy jego powstanie potraktowali jako osobiste wyzwanie. Ostatecznie uległ i zbankrutował w 1867 r., stworzył jednak wzór nowego typu bankowości, który naśladowany był w innych krajach europejskich, przede wszystkim w Niemczech. Od czasów Drugiego Cesarstwa istniały zatem we Francji dwa typy banków: wzorowane na bankach brytyjskich *banques des dépôts* i *banques d'affaires*. Do pierwszej grupy należały przede wszystkim: *Comptoir National d'Escompte de Paris* (1848), *Crédit Lyonnais* (zał. 1863) i *Société Générale de Crédit* (zał. 1864). Do drugiej grupy zaliczano, poza *Crédit Mobilier*, *Banque de Paris et des Pays Bas* (zał. 1872) i *Banque de l'Union Parisienne* (zał. 1904).

W Indochinach francuskich utrzymano srebrną, związaną z dolarem meksykańskim, jednostkę - piastr indochiński, który odpowiadał 5 frankom germinal, ale jedynie według srebrnego parytetu. Bimetalizm ułatwiał Francuzom (w porównaniu z Brytyjczykami) regulację stosunków monetarnych z Dalekim Wschodem. W pozostałych koloniach używano takiego franka, jak w metropolii.

Okres wojen i okupacji francuskiej (1795-1813) przyniósł spadek znaczenia amsterdamskiego rynku finansowego, upadek handlu i likwidację obu wielkich kompanii handlowych (VOC i WIC) oraz załamanie *Amsterdaamsche Wisselbank*. W 1814 r. powstał *De Nederlandsche Bank*, pełniący funkcje instytucji emisyjnej. Gulden był walutą bimetalistyczną, ale w 1839 r. zdewaluowano srebro, przez co Holandia faktycznie zaczęła mieć walutę srebrną. W 1875 r. Holandia przeszła na Gold Standard. W latach poprzedzających odłączenie się Belgii (1830) wielkie banki komercyjne powstawały właśnie w belgijskiej, bardziej rozwiniętej części monarchii. W 1822 r. założony został w Brukseli *Société Générale pour Favoriser l'industrie Nationale des Pays-Bas* (poprzednik obecnego *Société Générale de Belgique*). Na skutek takiego rozwoju sytuacji po podziale królestwa Holandia musiała ponownie budować swój system bankowy niemal od podstaw. Powstało w tym okresie kilka nowych, dużych domów bankowych oraz towarzystwo kredytowe *Credit Vereeniging* w Amsterdamie (1853). Ważną cezurą w rozwoju bankowości holenderskiej był kryzys 1863 r. *De Nederlandsche Bank* wycofał się wówczas z bezpośredniego kredytowania gospodarki na pozycje „banku banków”. Zmieniono zasady emisji - z systemu kontyngentowego na procentowy. Jednocześnie poddano bank nadzorowi komisarza rządowego. W tym czasie zezwolono na zakładanie banków w formie spółek akcyjnych (NV). Powstało wówczas wiele tego typu instytucji. Procesy koncentracji doprowadziły na początku XX w. do wyłonienia się „wielkiej piątki” komercyjnych banków holenderskich²⁹². Cechą szczególną banków holenderskich było ogromne zaangażowanie większości z nich poza granicami Holandii. Była to sytuacja normalna w warunkach kraju stosunkowo niewielkiego i dysponującego znacznymi nadwyżkami kapitału.

W Holenderskich Indiach Wschodnich chaos monetarny, będący następstwem wojen napoleońskich, uporządkowało utworzenie w 1827 r. *De Javasche Bank*, który aż do II wojny światowej pozostał instytucją emisyjną.

Po powstaniu niepodległej Belgii w 1830 r. oskarżano *Société Générale* o zbyt silne związki z dynastią orzańską. Dlatego w 1835 r. utworzono bardziej „patriotyczny” *Banque de Belgique*. W roku 1830 przyjęto jako jednostkę monetarną franka, równego frankowi germinal. W późniejszym okresie Belgia należała do ŁUM i dzieliła jej losy. W ciągu pierwszych dwudziestu lat działalnością emisyjną zajmowały się banki komercyjne. W 1850 r. powstał bank centralny - *Banque Nationale de Belgique*²⁹³. Kapitał banku wykupiony został przez *Société Générale* i *Banque de Belgique*, które przekazały jednocześnie bankowi centralnemu swe uprawnienia emisyjne. W 1860 r. belgijski aparat kredytowy powiększony został o silny bank komunalny - *Le Crédit Communal*. W 1865 r. powstał system kas oszczędności-

²⁹² Zaliczano do niej *Nederlandsche Handel-Maatschappij*, *De Twentsche Bank*, *Rotterdamsche Bank*, *Amsterdamsche Bank* i *Incasso-Bank*.

²⁹³ P. Kauch, *The National Bank of Belgium 1850-1918*, Brussels 1950; H. Van der Wee, K. Tavernier, *The National Bank of Belgium 1918-1940*, Brussels 1975.

wych, dziś skupionych w ASLK-CGER Bank²⁹⁴. Kolejny wielki bank komercyjny - Banque de Bruxelles powstał w 1871 r. Przez wiele dziesięcioleci w Belgii dominował typ banków mieszanych, ściśle powiązanych z przemysłem.

Unifikacja gospodarcza i walutowa poprzedziła polityczne zjednoczenie Niemiec. W 1834 r. powstał Niemiecki Związek Celny (Deutscher Zoll- und Handelsverein), zrzeszający państwa północnoniemieckie pod przewodnictwem Prus. W 1837 r. państwa południowoniemieckie utworzyły unię monetarną²⁹⁵, w 1838 r., na mocy konwencji drezdeńskiej, rozszerzoną na Prusy i Saksonię. Wspólną jednostką walutową stał się srebrny vereinsmünze. Odpowiadał on 2 talarom pruskim, 3 guldenom austriackim i 3,5 guldenom południowoniemieckim. Połowę vereinsmünze stanowił obiegowy vereinstaler. Docelowo miał to być system bimetalistyczny. W 1857 r. zawarto kolejną konwencję - wiedeńską. Wprowadzała ona nową jednostkę - złotą koronę. Zrezygnowano z bimetalizmu na rzecz waluty paralelnej (tzn. opartej na obu kruszcach, ale bez wyznaczania stałego ich parytetu względem siebie).

Doświadczenia niemieckich unii walutowych obejmowały dość krótki okres, zjednoczenie polityczne Niemiec w 1871 r. otworzyło bowiem drogę do dalszej integracji. W roku 1873 niemiecką jednostką walutową stała się marka, która stanowiła 1/3 dotychczasowego talara. Marka była emitowana przez Reichsbank w systemie Gold Standard. Charakterystyczne dla doświadczeń niemieckich było dość wczesne wycofywanie się z bimetalizmu. W 1834 r. powstał w Bawarii pierwszy w Niemczech bank emisyjny. Po zjednoczeniu Niemiec większość krajowych banków emisyjnych (choć nie wszystkie od razu) skupiona została w utworzonym w 1875 r. Reichsbanku, który poza emitowaniem marek pełnił również funkcje banku centralnego. Reichsbank, choć był spółką akcyjną, pozostawał zależny od rządu. Na czele banku stało Reichsbankdirektorium oraz prezes. Wszystkie te funkcje pochodziły z nominacji głowy państwa. Walne zebranie akcjonariuszy wyłaniało jedynie komisję doradczą, której opinii nie były wiążące dla władz²⁹⁶.

W połowie XIX w. rozwój bankowości komercyjnej na terenach kontrolowanych przez Prusy hamowany był przez opór władz przeciw zakładaniu banków w formie spółek akcyjnych. Prawo bankowe zezwalające na tworzenie takich instytucji weszło w życie dopiero w 1869 r. Cechą szczególną nowoczesnej bankowości niemieckiej było, jak już wspomniano, istnienie silnych banków uniwersalnych udzielających, obok krótkoterminowego kredytu dyskontowego, również kredytu inwestycyjnego. Pierwszym niemieckim komercyjnym bankiem tego typu był koloński A. Schaaffhausen Bankverein AG (zał. 1848). W 1853 r. inna grupa finansistów kolońskich podjęła próbę utworzenia drugiego takiego banku. Sprzeciwili się temu władze pruskie. W drugiej kolejności finansiści zwrócili się do władz Wolnego Miasta Frankfurtu, które jednak, w trosce o los tamtejszych domów bankowych, również odmówiły. W tej sytuacji bank znalazł wreszcie siedzibę w stolicy Wielkiego Księstwa Hesji - Darmstadt. W ten sposób powstał Bank für Handel und Industrie, z czasem przemianowany na Darmstädter und National Bank AG. Bank ten stanowił już świadome naśladownictwo francuskiego Credit Mobilier. W 1851 r. w Berlinie powstało Disconto-Gesellschaft, początkowo, z uwagi na restrykcje prawne, w formie spółki komandytowej (Kommanditgesellschaft). Po zmianie prawa bankowego w 1869 r. powstały kolejne wielkie banki berlińskie, z których najbardziej znane stały się Deutsche Bank i Dresdner Bank. W okresie II Rzeszy dominującą pozycję w niemieckiej bankowości komercyjnej zdobyła „wielka czwórka” tzw. D-Banków: Darmstaedter und National Bank AG, Disconto-Gesellschaft,

²⁹⁴ Nazwa ta jest skrótem dwujęzycznej wersji: Algeene Spaar- en Lijfrentekas/Caisse Générale d'Epargne et de Retraite - por.: Memorial 1865-1965 de la Caisse Générale d'Epargne et de Retraite de Belgique, Bruxelles 1965.

²⁹⁵ N. Olszak, op. cit., 26 i n.

²⁹⁶ C.L. Holtfrerich, Relations between Monetary Authorities and Governmental Institutions: The Case of Germany from the 19th Century to the Present, [w:] G. Toniolo (red.), Central Banks' Independence in Historical Perspective, Berlin 1988, s. 105-160; Wahrung und Wirtschaft in Deutschland 1876-1975, Frankfurt am Main 1976. Ustrój taki przetrwał do lipca 1939 r., kiedy to w Reichsbanku wprowadzono „zasadę wodzostwa”.

Deutsche Bank i Dresdner Bank. W okresie tym dokonywał się proces koncentracji bankowości i przejmowania przez „wielką czwórkę” kontroli nad firmami mniejszymi i prowincjonalnymi. Państwo unikało zaangażowania w sprawy bankowości komercyjnej aż do kryzysu 1907 r., kiedy to wzięło udział w akcji sanacyjnej Leipziger Bank.

W okresie wojen napoleońskich w Austrii, jak już wspomniano, była inflacja. Sytuację uporządkowało dopiero utworzenie w 1816 r. Österreichische Nationalbank jako banku emisyjnego. W 1862 r. bank ten uzyskał znaczny zakres niezależności od władz politycznych, a w 1878 r., zgodnie z dualistycznym charakterem monarchii habsburskiej, przekształcony został w Österreichische-Ungarische Bank. Bank miał dwie równorzędne centrale: w Wiedniu i Budapeszcie, kierowane przez dwóch wicegubernatorów. Wśród banków centralnych bank austro-węgierski wyróżniał się szerokim zakresem czynności. Prowadził nie tylko kredyt hipoteczny, ale również np. lombard. Z kolei podczas kryzysów banki komercyjne mogły oczekiwać pomocy raczej od publicznych banków poszczególnych krajów monarchii niż od banku centralnego.

Inflacja, towarzysząca wojnom napoleońskim, doprowadziła w 1811 r. do wymiany bankocetli na nowe bilety wymienne (einlösungscheine) w relacji 8:1. W 1816 r., po utworzeniu Banku Narodowego, wymieniono z kolei bilety wymienne na kruszec w relacji 10:4. Inflacja związana z nadmierną emisją pieniądza papierowego pojawiła się następnie w 1848 r.²⁹⁷ W 1857 r. Austria przystąpiła do systemu niemieckiego, ale w 1866 r. raz jeszcze powróciła inflacja. System walutowy był bimetalistyczny, faktycznie zaś srebrny. W 1870 r. Austria, wykluczona już z niemieckich porozumień walutowych, rozważała możliwość wejścia do ŁUM. Przez pewien czas bito złote monety 4- i 8-florenowe, odpowiadające, odpowiednio 20 i 10 frankom germinal²⁹⁸. Ostatecznie jednak w 1892 r. Austria zdecydowała się na Gold Standard²⁹⁹. Korona stanowiła 1/2 guldena.

Początki austriackiej bankowości komercyjnej³⁰⁰ związane są z działalnością wiedeńskiej linii Rothschildów, którzy obok własnego domu bankowego utworzyli w 1855 r. Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe. W połowie XIX w. austriackie prawo bankowe było bardzo liberalne i sprzyjało powstawaniu banków uniwersalnych, zajmujących się wszelkiego rodzaju kredytem - od dyskontowego poprzez inwestycyjny aż po hipoteczny. Niebezpieczeństwa związane z takim systemem ujawnił po raz pierwszy kryzys bankowy 1873 r., podczas którego upadło wiele z założonych w latach poprzednich firm. Pod koniec XIX w. ukształtował się ostatecznie system bankowy Austro-Węgier. Charakteryzował się on istnieniem kilku dużych banków uniwersalnych w Wiedniu (Niederösterreichische Esomptegesellschaft, Österreichische Creditanstalt f. H. u. G. oraz Wiener Bankverein, Unionbank, Merkurbank, Österreichische Boden-Creditanstalt, Anglo-Österreichische Bank czy Österreichische Landerbank), licznych, dość słabych, powiązanych głównie z rolnictwem banków w Budapeszcie oraz kilku dość silnych banków praskich, pośród których najmocniejszą pozycję zajmował Živnostenská Banka. Bankowość galicyjska opierała się na kilku bankach, głównie lwowskich, wśród których szczególną pozycję zajmował Akcyjny Bank Hipoteczny (zał. 1867). Osobliwością systemu bankowego monarchii habsburskiej było istnienie w poszczególnych krajach cesarstwa banków publicznych, podległych władzom krajowym. Jedną z takich instytucji był Bank Krajowy dla Królestwa Galicji i Lo-

²⁹⁷ Podczas Wiosny Ludów własną emisję, nominowaną w forintach, prowadzili Węgrzy. Dokonywały tego zarówno władze powstańcze, jak i Węgierski Bank Handlowy (Magyar Kereskedelmi Bank). Dużą wartość numizmatyczną mają banknoty emitowane w obłożonym Aradzie. Po upadku powstania emigracja węgierska emitowała banknoty w USA (1850-1852), Wielkiej Brytanii (1860-1861) i we Włoszech (1866); por. WPM-I, s. 605-608.

²⁹⁸ J.A. Szwagrzyk, Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w., Wrocław 1990, s. 274.

²⁹⁹ W rzeczywistości austriacka reforma pieniężna, której jednym z twórców był gubernator Banku Austro-Węgierskiego Leon Biliński, wprowadzała system, zwany później Gold Exchange Standard.

³⁰⁰ A. Teichova, Banking in Austria, [w:] M. Pohl (red.), Handbook of History of European Banks, Frankfurt am Main 1992 s. 3-10; R.L. Rudolph, Austria 1800-1914, [w:] R. Cameron (red.), Banking and Economic Development: Some Lessons from History, Oxford 1972, s. 26-57.

domerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, założony w 1881 r. Właśnie te banki (a nie emisyjny Österreichische-Ungarische Bank) w okresach paniki stawały się ostatecznym źródłem kredytu dla banków komercyjnych.

W okresie wojen napoleońskich Dania przeżywała hiperinflację. W 1818 r. powstał istniejący do dziś Danmarks Nationalbank. Pierwsze banki komercyjne zaczęły powstawać w połowie XIX w. Wcześniejsze z nich reprezentowały brytyjski typ bankowości (np. Privatbanken i Kiøbenhavn, zał. 1857). Potem pojawiły się banki typu niemieckiego (np. Den Danske Landensbanken, zał. 1871). W duńskim systemie bankowym tradycyjnie ważną rolę odgrywały też kasy oszczędności (Sparrekasse).

W pierwszej połowie XIX w. bankowość szwedzka poddana była jeszcze ścisłej kontroli państwa. Obok Sveriges Riksbank działały wówczas państwowe i prywatne, ale kontrolowane przez Skarb banki emisyjne. Liberalizacja bankowości nastąpiła w 1864 r., kiedy to zezwolono na powstawanie niezależnych od państwa banków akcyjnych. Już kilka lat wcześniej (w 1856) powstał, z inicjatywy rodziny Wallenbergów, Stockholms Enskilda Bank, wzorowany na bankach szkockich. W 1864 r. powstał Skandinaviska Kraditaktienbolaget, w 1871 r. - Stockholms Handelsbank. Wymienione instytucje zdominowały szwedzką bankowość komercyjną na kilka dziesięcioleci. Dla dalszego rozwoju bankowości szwedzkiej zasadnicze znaczenie miały rozstrzygnięcia dokonane w pierwszej dekadzie XX w. W 1903 r. Riksbank zawarł porozumienie z bankami komercyjnymi, na mocy którego banki komercyjne wycofały się z emisji banknotów, Riksbank zaś wycofał się z bezpośredniego kredytowania gospodarki, przechodząc na pozycje banku centralnego. W 1907 r. utworzono państwową Inspekcję Bankową. W 1911 r. zmieniono prawo bankowe, zezwalając bankom na posiadanie udziałów w przedsiębiorstwach. Rozwiązanie to oddalało bankowość szwedzką od wzorców brytyjskich, przybliżało ją natomiast do modelu niemieckiego.

W roku 1816, rok po rozwiązaniu unii norwesko-duńskiej i zawiązaniu norwesko-szwedzkiej, powstał Norges Bank - jako bank emisyjny i główna instytucja kredytowa kraju. W pierwszym okresie (do lat dziewięćdziesiątych XIX w.)³⁰¹ Norges Bank na tyle zdominował bankowość norweską, że jego pozycja hamowała rozwój innych instytucji kredytowych. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych rozpoczął się rozwój banków komercyjnych³⁰². Charakterystyczną cechą bankowości komercyjnej w Norwegii było jej podobieństwo do systemu amerykańskiego (Banks Units System). Na początku XX w. w Norwegii działały 192 niewielkie banki. Jednocześnie banki norweskie reprezentowały grynderski, niemiecki model z punktu widzenia swych stosunków z przemysłem. Taka struktura bankowości okazała się prawdziwą pułapką w okresie międzywojennym.

W XVIII w. powstały w Szwajcarii, głównie w Genewie, liczne domy bankowe. Druga epoka w rozwoju bankowości rozpoczęła się w latach trzydziestych XIX w. wraz z powstaniem pierwszych banków kantonalnych. Były to instytucje publiczne, kontrolowane przez władze kantonu i dysponujące większymi możliwościami mobilizacji kapitału oraz większym stopniem bezpieczeństwa niż prywatne domy bankowe. Podstawową formą działalności banków kantonalnych było udzielanie kredytu hipotecznego oraz drobnego kredytu krótkoterminowego dla mieszkańców macierzystego kantonu. W 1869 r. powstał największy dziś bank kantonalny - Züricher Kantonalbank (ZBK). Po Wiośnie Ludów Szwajcaria przekształcona została w państwo federacyjne. Zniesiono wówczas bariery celne między kantonami, ujednolicono system pieniężny, stworzone zostały przesłanki powstania rynku ogólnokrajowego. W latach pięćdziesiątych XIX w. powstawać zaczęły uniwersalne banki akcyjne. Z ich grona właśnie wywodzą się czołowe współczesne banki szwajcarskie. W 1856 r. powstał w Zurychu Schweizerische Kreditanstalt (Credit

³⁰¹ E. Lange, *The Noroegian System of Banking Institutions*, [w:] M. Pohl (red.), op. cit., s. 791-799, tam też dalsza bibliografia.

³⁰² Choć pierwszy bank komercyjny w Norwegii, Christiania Kreditkasse, powstał już w 1848 r., opóźnienie w rozwoju banków komercyjnych nie wynikało z barier prawnych, jak w wielu innych krajach, ale właśnie z dominacji Norges Banku.

Suisse - CS), w 1862 r. Bank in Winterthur, poprzednik dzisiejszego Union Bank of Switzerland, w 1872 r. - Baseler Bankverein, z którego wywodzi się dzisiejszy Swiss Bank Corporation. W tym czasie centrum finansowe Szwajcarii przesunęło się z Genewy do Zurychu.

Do połowy XIX w. poszczególne kantony Szwajcarii zachowały odrębne systemy walutowe. W 1850 r. wprowadzony został do obiegu frank szwajcarski. Dyskusje, czy bank emisyjny powinien być państwowy, czy prywatny, opóźniły jego założenie. Dopiero w 1905 r. utworzono akcyjny Schweizerische Nationalbank jako bank centralny i emisyjny.

Pierwsze nowoczesne banki akcyjne we Włoszech zaczęły powstawać w latach czterdziestych XIX w. W 1843 r. powstał Banco di Genova, w 1847 r. Banco di Torino, oba obdarzone przez rząd sardyński przywilejem emisyjnym. W roku 1849 połączyły się one w Banca Nazionale degli Stati Sardini, po zjednoczeniu Włoch przemianowany na Banca Nazionale nel Regno. W latach pięćdziesiątych powstały kolejne banki akcyjne, nie obdarzone już przywilejem emisyjnym, a wzorowane na francuskim Credit Mobilier. Były to: Casa di Commercio (1853) i Credito Mobiliare degli Stati Sardini (1854). Casa di Commercio upadła już w 1861 r. Credito Mobiliare wraz z powstałym w 1871 r. Banca Generale, założonym przy udziale kapitału austriackiego, przez ponad dwadzieścia lat stanowiły rdzeń włoskiej bankowości komercyjnej. Kryzys 1893 r., który położył kres istnieniu zarówno Credito Mobiliare, jak i Banca Generale, stworzył lukę we włoskiej bankowości inwestycyjnej. Wypełniły ją wkrótce banki typu niemieckiego. Bankami nowego typu były: założony w 1894 r. Banca Commerciale Italiana (BCI) czy utworzony rok później Credito Italiano.

Kryzys zaowocował też reorganizacją banków emisyjnych i utworzeniem banku centralnego z prawdziwego zdarzenia. W momencie jednoczenia Włoch w kraju działało sześć banków mających prawo emisji pieniądza: piemoncki Banca Nazionale nel Regno, dwa banki toskańskie: Banca Nazionale Toscana i Banca Toscana di Credito e d'Industria, papieski Banca Romana oraz dwa banki na Południu: Banco di Napoli i Banco di Sicilia. W 1894 r. połączono Banca Nazionale nel Regno z obydwojoma bankami toskańskimi, tworząc Banca d'Italia. Banca Romana, który w 1893 r. wywołał skandal, podejmując nielegalną emisję banknotów o już raz wykorzystanych numerach, został postawiony w stan likwidacji. Natomiast obydwa banki południowe zachowały prawo odrębnej emisji banknotów (choć pod kontrolą Banca d'Italia) aż do 1926 r. Kryzys 1907 r. wzmocnił pozycję banku centralnego, który po raz pierwszy wystąpił wówczas w roli ostatecznego źródła kredytu, ratując Societa Bancaria Italiana. W następnych latach Banca d'Italia nie poprzestała na tym. Sterował poczynaniami banków komercyjnych, np. organizując w 1911 r. konsorcjum na rzecz restrukturyzacji przemysłu stalowego.

W Piemoncie bimetalistyczny lir, równy frankowi francuskiemu, wprowadzono bezpośrednio po wyzwoleniu kraju spod panowania francuskiego w 1814 r. Lir³⁰³ stał się walutą zjednoczonych Włoch w 1862 r. Od 1865 r. Włochy należały do ŁUM i lir równy był frankowi germinal. W latach 1862-1893 kilkakrotnie zawieszana była wymienialność na kruszec i kurs pieniądza papierowego spadał poniżej kursu kruszcowego. Utworzenie Banca d'Italia przyczyniło się do uporządkowania sytuacji również i w tej dziedzinie.

W Rosji w 1817 r. zaprzestano dalszej emisji rubla papierowego, a kurs wobec srebrnego oficjalnie ustalono na 25%. W tej relacji wymieniono asygnaty na bilety kredytowe. Reforma ta nie zakończyła jednak inflacji. W 1839 r. przeprowadzono zatem kolejną, nazwaną imieniem cara Mikołaja I. Bilety kredytowe wymieniono wówczas na noty kredytowe w relacji 3,5:1. Noty były emitowane przez skarż państwa, Gosudarstwiennyj Kommercyjnyj Bank i Gosudarstwiennyj Zajemnyj Bank. Dzieło stabilizacji zachwiała wojna krymska. W ramach usuwania jej skutków w 1860 r. powstał Gosudarstwiennyj Bank³⁰⁴. Kolejny nawrót inflacji

³⁰³ S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira*. Sprazoocznik, Moskwa 1987, s. 124.

³⁰⁴ Gosudarstwiennyj Bank 1860-1910, Sankt Petersburg 1910.

związany był z wojną turecką z lat 1877-1878. Przez cały ten czas rubel był walutą bimetalistyczną, *de facto* zaś srebrną. W 1894 r. poszerzono zakres niezależności banku centralnego. W 1897 r. Siergiej Witte przeprowadził reformę, wprowadzającą w Rosji Gold Standard. Do 1841 r. odrębność walutową zachowało Królestwo Polskie. W tym roku wprowadzono rubla w relacji 6,66 złotego za rubla. W 1865 r. samodzielność walutową uzyskało Wielkie Księstwo Finlandii. Wprowadzono tam bimetalistyczną markę, równą frankowi germinal.

Powstanie prywatnej bankowości komercyjnej w Rosji stało się możliwe dopiero w okresie odwilży posewastopolskiej. Wcześniej władze negatywnie odnosiły się do idei bankowości prywatnej w formie spółek akcyjnych. Prawo bankowe z roku 1860 było bardzo restrykcyjne, co upodabniało bankowość rosyjską do modelu angielskiego. Hamowało ono rozwój bankowości, zarazem jednak czyniło ją bardzo bezpieczną.

W Turcji w 1844 r. wprowadzono bimetalistycznego lira. Jednocześnie podjęto emisję pieniądza papierowego: początkowo obligacji rządowych, potem banknotów Banku Otomańskiego. Była to centralna instytucja finansowa Turcji Otomańskiej, założona przy udziale kapitałów francuskich i angielskich. Bankructwo Turcji w latach siedemdziesiątych doprowadziło do utworzenia w 1881 r. Zarządu Długu Publicznego (*Dette Publique Ottomane*), złożonego z przedstawicieli państw wierzycielskich. Wzmogło to kontrolę zagraniczną nad tureckimi finansami.

W Grecji w 1836 r. wprowadzono bimetalistyczną drachmę, związaną potem z frankiem germinal. Początki nowoczesnej bankowości greckiej³⁰⁵ przypadają na rok 1841, kiedy to powstał Grecki Bank Narodowy (*Etnika Trapeza te Ellados*)³⁰⁶. Bank był spółką akcyjną. Emitował banknoty i obsługiwał dług państwowy. Z czasem odgrywał też coraz większą rolę jako narzędzie mobilizowania kapitałów dla potrzeb gospodarki. W Grecji, jak w wielu innych krajach, pierwszy okres rozwoju bankowości charakteryzował się istnieniem jednego, silnego banku o bardzo szerokich kompetencjach. Nie mając formalnego monopolu, GBN zajmował faktycznie pozycję monopolistyczną aż do lat dziewięćdziesiątych XIX w., kiedy to powstawać zaczęły banki uniwersalne, typu niemieckiego³⁰⁷. Siła nowych instytucji wynikała nie tyle z rodzimych, greckich możliwości kapitałowych, ile z faktu, że były one przyczółkami dużych banków zagranicznych, walczących o wpływy na rynku greckim. Utworzony w 1893 r. Bank of Athens utrzymywał szczególne stosunki z Banque de l'Union Parisienne i był instrumentem rozbudowywania wpływów francuskich na Bliskim Wschodzie. Podobne więzi łączyły utworzony w 1904 r. Banque de l'Orient z National Bank für Deutschland i kapitałem niemieckim.

W pozostałych krajach bałkańskich przyjmowano na ogół system oparty na franku germinal. Bankowość komercyjna rozwijała się przy udziale kapitału zagranicznego. W Rumunii, po dwóch nieudanych próbach założenia banku na podstawie kapitału zagranicznego (Bank Mołdawii w latach 1857-1860 i Bank Rumunii w 1865), w 1880 r. powstał Banca Nationale a Romanei. W 33% należał do państwa, w pozostałej części do kapitału prywatnego. Bułgarski Bank Narodowy (Byłgarska Narodna Banka) rozpoczął działalność w 1885 r. jako bank państwowy. W pierwszych latach swego istnienia, poza funkcjami emisyjnymi, bank kredytował rozwój gospodarczy kraju. W tym okresie powstały pierwsze banki komercyjne. Początek XX w. przyniósł rozwój banków kontrolowanych przez kapitał zagraniczny. Banki bułgarskie reprezentowały model niemiecki, grynderski. W 1883 r. powstał Uprzywilejowany Bank Narodowy Królestwa Serbii (*Privilegovana Narodna Banka Kraljevine Srbije*). Początki serbskiej bankowości komercyjnej sięgają XIX w. Od początku istotną rolę odgrywał w niej kapitał zagraniczny. Czarnogóra na początku XX w. przyjęła jednostkę pieniężną zwaną perper, zrównaną z koro-

³⁰⁵ M. Dristas, *The Structure of the Greek Commercial Banking System, 1840-1980*, [w:] M. Pohl (red.), *op. cit.*, s. 491-502.

³⁰⁶ Grecki Bank Narodowy ma dość bogatą historiografię - por.: I. Valaoritis, *The History of the National Bank of Greece*, Athens 1902; M.S. Eulambio, *The National Bank of Greece*, Athens 1929; D. Zografos, *The History of National Bank of Greece*, Athens 1927.

³⁰⁷ K. Kostis, V. Tsokopoulos, *The Banks in Greece 1898-1928*, Athens 1988.

ną austro-węgierską. W powstałej w 1912 r. Albanii utrzymał się turecki system monetarny.

W Hiszpanii inflacja związana z wojnami napoleońskimi doprowadziła do upadku i likwidacji Banco de San Carlos w 1826 r. W 1829 r. powstał kolejny podobny bank - Banco de San Fernando. W pierwszych latach działalności jego głównym zadaniem było przewyciężenie złej opinii, którą odziedziczył po poprzedniku. W 1844 r. powstał kolejny bank emisyjny, Banco de Isabel II. W 1847 r. obie instytucje połączyły się, przyjmując w 1857 r. nazwę Banco de España. W 1844 r. powstał również pierwszy prywatny bank komercyjny - Banco de Barcelona. W latach 1847-1874 emisją zajmowały się liczne banki komercyjne. Ustanowienie monopolu emisyjnego Banco de España w 1874 r. zredukowało liczbę banków, podcinając podstawy działalności małych banków emisyjnych. Na dłuższy czas dominującym typem banku komercyjnego stał się bank inwestycyjny i grynderski. W pierwszych dekadach XX w. Banco de España stopniowo przekształcał się w bank centralny, rozluźniając związki łączące go ze Skarbem, a zacieśniając współpracę z bankami komercyjnymi³⁰⁸. Hiszpański system monetarny po zakończeniu wojen napoleońskich oparty został na tradycyjnych jednostkach. Stabilizacja powojenna polegała na wprowadzeniu sztywnego kursu *reales de vellon* do *reales de platta* (20:8). W 1852 r. przyjęto system dziesiętny oparty na pesecie. W 1868 r. Hiszpania zdecydowała się na związanie swej waluty z ŁUM.

Początki nowoczesnej bankowości portugalskiej datują się od roku 1821, kiedy to powstał Banco de Lisboa. Przez kilkadziesiąt lat był on faktycznym monopolistą na portugalskim rynku kredytowym. Kryzys 1846 r. doprowadził do reorganizacji portugalskiego aparatu kredytowego. Banco de Lisboa został połączony z Companhia Confinança Nacional, instytucją wyspecjalizowaną w obsłudze długu publicznego. Powstał w ten sposób Banco de Portugal jako spółka akcyjna. Była to instytucja emisyjna i zarazem bank obsługujący finanse państwa. W 1884 r. bank uzyskał monopol emisyjny w metropolii, natomiast funkcje emisyjne w koloniach spełniał utworzony w 1864 r. Banco Nacional Ultramarino (BNU). Od lat sześćdziesiątych XIX w. nastąpił szybki rozwój banków komercyjnych. Były to z reguły instytucje niewielkie, ale liczne, dlatego każdy kolejny kryzys dokonywał wśród nich spustoszenia. Szczególnie duże straty przyniósł kryzys 1891 r. Poczynając od lat dziewięćdziesiątych XIX w. wyraźna stała się ewolucja banków komercyjnych w kierunku bankowości inwestycyjnej typu niemieckiego. W 1854 r. Portugalia przyjęła Gold Standard. W 1911 r., po obaleniu monarchii, władze republikańskie zmieniły tradycyjną nazwę jednostki pieniężnej - milreis na escudo.

Dla krajów Ameryki Łacińskiej wiek XIX był pierwszym stuleciem niepodległości. W krajach, które wyzwoliły się spod panowania hiszpańskiego, początkowo pozostał w użyciu hiszpański system monetarny. Był to system bimetalistyczny, oparty na bogatych zasobach srebra w Ameryce hiszpańskiej. Po rozpadzie imperium okazało się jednak, że kopalnie srebra pozostały w rękach niektórych jedynie krajów, głównie Meksyku, Boliwii i Peru. Pozostałe nowe państwa dysponowały tylko zapasami pozostałymi po Hiszpanach. Stopniowo wprowadzano własne systemy pieniężne. Jednostką było zazwyczaj bimetalistyczne peso, równe 5 frankom germinal. Najwcześniej, bo w 1862 r., system Gold Standard przyjął Urugwaj, w 1881 Argentyna, w 1895 Chile, w 1896 Kostaryka, w 1898 Ekwador, w 1901 Peru, w 1903 Kolumbia i Paragwaj, w 1904 Meksyk, w 1908 Boliwia, w 1910 Wenezuela, w 1912 Nikaragua. W utworzonej w 1903 r. Panamie wprowadzono jednostkę zwaną balboa, równą dolarowi amerykańskiemu. Nie całkiem suwerenny w sprawach walutowych był także Paragwaj, gdzie w 1903 r. dopuszczono do obiegu również pieniądze argentyńskie. Gwatemala, Salwador i Honduras pozostały przy bimetalizmie do końca omawianego okresu. Waluty latynoamerykańskie stopniowo przyjmowały zróżnicowane, narodowe nazwy, ich kursy były natomiast sobie równe (przynajmniej te wyrażone w kruszcu) i odpowiadały 5 frankom germinal.

³⁰⁸ P. Martin-Acena, Spanish Banking in the Interwar Period, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars, Oxford 1995, s. 502-528.

Typowa dla ówczesnej Ameryki Łacińskiej była emisja banknotów banków prywatnych. Prowadziło to do deprecjacji pieniądza papierowego i do pojawiania się podwójnych kursów: kruszcowego i papierowego³⁰⁹.

Niekiedy, zazwyczaj z przyczyn politycznych, dochodziło do hiperinflacji. Tak było w Paragwaju podczas wojny w latach 1864-1870, w Kolumbii podczas wojny domowej w latach 1899-1902 czy w Meksyku po wybuchu rewolucji w 1910 r. Argentyna i Urugwaj odegrały znaczącą rolę w światowym kryzysie finansowym 1890 r., co wpłynęło na kondycję ich walut. Próbą porządkowania sytuacji było utworzenie banku centralnego. W XIX w. zdecydowały się na to jedynie nieliczne kraje. W 1891 r. powstał Banco de la Nacion Argentina, w 1896 Banco de la Republica Oriental del Uruguay, w 1909 Banco de la Nacion Boliviana, w 1912 Banco Nacional de Nicaragua. Pozostałe kraje Ameryki hiszpańskiej utworzyły banki centralne w późniejszym czasie.

Brazylia wyprzedzała pod wieloma względami swych hiszpańskojęzycznych sąsiadów. Emisja pieniądza papierowego miała tam miejsce już w 1771 r. W 1808 r., po przybyciu do Brazylii uciekającej przed Napoleonem portugalskiej rodziny królewskiej, utworzono Banco do Brasil. Po powrocie króla do Lizbony arystokracja, również wracająca do kraju, zażądała wymiany banknotów na kruszec, co doprowadziło do likwidacji banku w 1829 r. Drugi Banco do Brasil działał w latach 1851-1853, trzeci w latach 1853-1890, czwarty od 1905 r. W okresie cesarstwa (do 1889) emisją zajmowały się, poza kolejnymi Banco do Brasil, władze skarbowe, prowincjonalne i banki komercyjne. W 1849 r. Brazylia przyjęła Gold Standard. Po obaleniu cesarstwa liczba banków emisyjnych wzrosła. Papierowy milreis ulegał deprecjacji. Utworzenie czwartego (istniejącego do dziś) Banco do Brasil w 1905 r. było próbą opanowania sytuacji. W 1906 r. zablokowano kurs papierowego milreisa na poziomie 16 milreisów za funta.

Tradycyjny, zdecentralizowany japoński system pieniężny został ujednoczony w okresie rządów Toyotomi Hideyoshiego u schyłku XVII w. Odtąd opierał się on na czterech środkach wymiany: ryżu, złocie, srebrze i miedzi. W obiegu były też papierowe certyfikaty potwierdzające posiadanie ryżu lub srebra. Stopniowy wzrost znaczenia srebra sprzyjał poszerzaniu obiegu pieniężnego, odpowiadało to też ogólnym tendencjom na Dalekim Wschodzie, gdzie międzynarodowym środkiem wymiany stawał się, w coraz większym stopniu, srebrny dolar meksykański. Rewolucja Meiji (1868) zapoczątkowała okres szybkiej modernizacji Japonii. W 1870 r. przeprowadzono reformę walutową, wprowadzając srebrnego jena. Pierwsze dekady modernizacji upłynęły jednak pod znakiem inflacji. W tym okresie narodziła się nowoczesna bankowość japońska. W 1872 r. wydano prawo bankowe, wzorowane na amerykańskim National Banking Act z 1863 r. Powstało wówczas wiele tzw. banków narodowych (*kokuritsu ginko*), emitujących, wzorem amerykańskim, banknoty. Pierwsze kilkanaście lat epoki Meiji charakteryzowało się stosunkowo słabym pieniądzem i inflacją. System emisji oparty na wzorach amerykańskich sprzyjał takiej metodzie finansowania przemian społecznych. Na początku lat osiemdziesiątych doszło jednak do zmiany polityki gospodarczej i stabilizacji pieniądza. Autorem polityki deflacyjnej był minister finansów Matsukata Masajoki. Jego dziełem było utworzenie Banku Japonii (Nippon Ginko) w 1882 r. i stabilizacja jena jako waluty złotej w 1897 r. Powstanie banku centralnego oznaczało utratę przywilejów emisyjnych przez banki narodowe, których większość w ciągu następnych kilku lat uległa likwidacji.

Nową formą bankowości prywatnej w Japonii stały się banki akcyjne zbliżone do wzorów niemieckich, tzn. łączące kredyt krótkoterminowy z kredytem inwestycyjnym i działalnością grynderską. Rozwojowi tego typu banków sprzyjał specyficzny charakter gospodarki japońskiej, od początków ery przemysłowej opowanej przez wielkie koncerny monopolistyczne (*zaibatsu*). Nie były to instytucje kredytowe *sensu stricto*, lecz z racji szczególnej roli w gospodarce japońskiej

³⁰⁹ Na przykład Argentyna w 1899 r. wprowadziła sztywny kurs peso papierowego do kruszcowego (44:100) i następnie przestrzegła go aż do I wojny światowej.

zasługują na prezentację. Decydujące znaczenie miały cztery firmy: Mitsubishi, Mitsui, Sumitomo i Yasuda.

W Chinach od dawna istniały rodzime, niewielkie banki. Po otwarciu Chin dla handlu w 1842 r. szybko okazały się one zbyt słabe, a obsługę handlu zagranicznego przejęły banki zagraniczne. Już w 1864 r. Wielka Brytania miała cztery banki w swoich portach traktatowych. Najtrwalszym z nich okazał się, założony właśnie w tym roku, Hongkong & Shanghai Banking Corporation. Do 1907 r. własnych banków w Chinach dopracowały się: Rosja, Japonia, Francja i Belgia. Pierwszym nowoczesnym chińskim bankiem komercyjnym był, wzorowany na Hongkong & Shanghai Banking Corporation, Imperial Bank of China, założony w Szanghaju w 1897 r. Jeszcze w czasach cesarskich powstały też podstawy bankowości państwowej. W 1907 r. założono Hu-pu Bank. W tym samym roku powstał prywatno-państwowy Bank of Communications.

System walutowy Chin, oparty na srebrze, był bardzo skomplikowany. Najmniejszą jednostką był wen, o zmiennej wartości, ponieważ była to srebrna moneta podlegająca psuciu. Wielokrotności wena regulowane były według dwóch systemów: tradycyjnego taela (80-1600 wenów) i dolarowego jüana (100 wenów), wywodzącego się, ale w bardzo umowny sposób, ze srebrnego dolara meksykańskiego. Emisją zajmowały się banki zagraniczne oraz liczne chińskie banki prowincjonalne. Srebrne pokrycie waluty sprzyjało deprecjacji oraz płynności kursów waluty chińskiej.

Rozwój bankowości ponadnarodowej. Eksport kapitałów

Druga połowa XIX w. przyniosła rozwój bankowości ponadnarodowej i eksport kapitałów. Do pewnego momentu państwa rozwinięte traktowały kraje peryferyjne jako rynek zbytu dla swoich produktów. Z czasem, gdy społeczeństwa państw rozwiniętych wzbogaciły się na tyle, że siła robocza stała się tam droga, bardziej od eksportu towarów opłacało się eksportować do krajów biedniejszych kapitał. Produkcja była tam tańsza, niższe były bowiem koszty siły roboczej. Zmieniły się kierunki handlu: z krajów rozwiniętych do peryferyjnych płynął kapitał, w odwrotnym kierunku - towary. Proces zastępowania eksportu towarów przez eksport kapitałów opisał Rudolf Hilferding w pracy *Kapitał finansowy* w 1910 r. Z wniosków Hilferdinga korzystał Lenin, uznając opisany mechanizm za jedną z głównych cech imperializmu w pracy *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*.

Eksportowane były głównie kapitały brytyjskie, francuskie i niemieckie. Zaangażowanie kapitałów tych trzech krajów w różnych częściach świata ilustruje tabela 7.

Tabela 7. Zaangażowanie zagraniczne kapitałów brytyjskich, francuskich i niemieckich w 1910 r. według części świata (w mld USD)

Wyszczególnienie	Kapitał brytyjski	Kapitał francuski	Kapitał niemiecki
Europa	0,9	5,4	4,2
Ameryka	8,8	0,9	2,4
Azja, Afryka, Oceania	6,9	2,0	1,7
RAZEM	16,6	8,3	8,3

Źródło: J. Pajewski, *Historia powszechna 1871-1918*, Warszawa 1971, s. 20.

Kapitał brytyjski odgrywał największą rolę. Angażował się głównie w dominiach i koloniach brytyjskich, w Stanach Zjednoczonych oraz w Ameryce Łacińskiej. W Europie odgrywał mniejszą rolę. Kapitał francuski pojawił się głównie w sojuszniczej Rosji. Kapitał niemiecki angażował się w Rosji, Austro-Węgrzech i Turcji, w koloniach niemieckich oraz w Ameryce Łacińskiej. Stany Zjednoczone były w tym czasie jeszcze importerem kapitałów. Po otwarciu rynków dla handlu, które dokonało się w poprzednich stuleciach, otwarcie ich dla przepływów kapitałów było kolejnym krokiem na drodze do budowy gospodarki światowej. I wojna

światowa, wielki kryzys i II wojna światowa opóźniły ten proces o kilka dziesięcioleci.

Rozdział 6 I wojna światowa i próba powrotu do Gold Standard

I wojna światowa zniszczyła system gospodarczy oparty na złotej walucie, liberalnej polityce gospodarczej i względnie niskich barierach celnych. Podczas wojny nagromadziły się przyczyny wielkich inflacji, które wybuchły jawnie wkrótce po jej zakończeniu. Rozwiązania stosowane podczas wojny traktowano jako nadzwyczajne. Dość powszechne było oczekiwanie, że po zakończeniu wojny wszystko, zatem i stosunki monetarne, wróci do normy. W latach dwudziestych można obserwować próby powrotu do stanu sprzed roku 1914. Okazało się to jednak nie-realne, a jednym z efektów tych prób była deflacja, która w następnej dekadzie doprowadziła do największego w historii kryzysu gospodarczego.

I wojna światowa była cezurą oddzielającą wiek XIX od XX. Załamał się wówczas liberalny system wartości, załamał się tak charakterystyczny dla XIX w. optymizm i wiara w postęp. Wojna podważyła podstawy ładu społecznego poprzez kompromitację dawnych elit oraz niwelującą wiele barier „demokrację okopów”. Istotną rolę odegrała tu rewolucja rosyjska i pojawienie się alternatywnego systemu wartości oraz alternatywnego wobec rynkowego modelu gospodarczego. Weryfikacja jego skuteczności była kwestią przyszłości. W tej sytuacji po zakończeniu wojny gotowość klas niższych do akceptowania nierówności społecznych była zdecydowanie mniejsza niż przed 1914 r. Wyzwolone aspiracje egalitarne dotyczyły zarówno udziału w życiu politycznym, jak i uczestnictwa w konsumpcji. Aspiracje konsumpcyjne zmieniały oblicze gospodarki światowej, przyczyniając się do poszerzenia rynków, umasowienia i standaryzacji wzorów konsumpcyjnych sterowanych w coraz większym stopniu przez reklamę. Umasowienie konsumpcji dotyczyło nie tylko dóbr materialnych, ale również takich sfer, jak kultura czy edukacja. Umasowieniu towarzyszył zazwyczaj co najmniej przejściowy spadek jakości oraz społecznego prestiżu określonych form konsumpcji. To z kolei wywoływało frustracje tych, którzy osiągnąwszy dawno upragnione dobro, spostrzegali, że nie jest już ono tym, do czego dążyli. Polityczny nacisk na umasowienie konsumpcji i podnoszenie poziomu życia wymuszał wzrost gospodarczy, który w XX w. stał się podstawowym kryterium oceny poszczególnych rządów czy systemów.

Finansowe aspekty I wojny światowej

I wojna światowa przyniosła zawieszenie wymienialności pieniądza na złoto w większości krajów walczących oraz w większości europejskich krajów neutralnych. W niektórych krajach, np. w Rosji, towarzyszyło temu moratorium bankowe. Podczas wojny, która okazała się dłuższa, niż ktokolwiek oczekiwał, wszystkie państwa walczące zwiększyły emisję pieniądza w celu pokrycia wydatków budżetowych. Ponieważ liczone się z koniecznością przywrócenia po wojnie wymienialności na kruszec, starano się zwiększać emisję nie tyle banknotów banków centralnych, ile biletów gwarantowanych przez rząd. W Wielkiej Brytanii obok banknotów Banku Anglii pojawiły się w obiegu rządowe *currency notes* o niskich nominałach (1 i 0,5 funta). W Niemczech puszczono w obieg reichskassenscheiny, w Stanach Zjednoczonych używano w tym celu zachowanych z czasów bimetalizmu srebrnych certyfikatów. W Rosji pojawiły się w obiegu bilety kasowe, przy czym najniższe nominały były zrobione ze znaczków pocztowych. W wielu koloniach rok 1914 był momentem pojawienia się w obiegu biletów skarbowych emitowanych przez władze. W Niemczech, potem w innych państwach, upowszechniły się pieniądze emitowane przez władze miejskie, tzw. notgeldy. Nie miały one jednolitej szaty graficznej, każde miasto nadawało im własną, oryginalną formę. Notgeldy emitowały nawet bardzo małe miasteczka, była ich zatem duża różnorodność. Mniejsze znaczenie miały podobne emisje bonów miejskich na terytoriach Austro-Węgier, Rosji i Francji.

W państwach walczących zawieszenie wymienialności na złoto podyktowane było obawą przed ucieczką złota w ręce prywatne w celu tezauryzacji lub wywozu za granicę. W krajach neutralnych, np. w Szwecji, napływ złota z państw walczących powodował taki wzrost emisji i wzrost cen przy braku deprecjacji zewnętrznej, że zagrażało to konkurencyjności wewnętrznej gospodarki. Polityka „wyłączenia złota”, podjęta w takiej sytuacji, uchronić miała przed negatywnymi skutkami nadmiaru kruszcu.

W większości krajów wojna finansowana była inflacyjną emisją pieniądza. Podczas trwania wojny była to jednak inflacja utajona. Blokada cen powodowała, że objawiała się ona nie tyle wzrostem cen, co znikaniem towarów z rynku. Inflacyjne skutki wojny ujawniły się w pełni dopiero po jej zakończeniu i uwolnieniu cen, kiedy inflacja stała się jawna. Podczas wojny próbowano zapewnić podstawowe artykuły poprzez system kartkowy. Nie wszędzie go wprowadzono i różny był jego zasięg. W Niemczech i w Rosji kartki pojawiły się w 1916 r., Wielka Brytania zdołała uniknąć ich wprowadzenia. Z reguły system kartkowy wprowadzany był nie przez władze państwowe, tylko przez władze miejskie. W zasięgu jego funkcjonowania znalazła się tylko ludność większych miast.

W wielu krajach starano się zdobyć środki na prowadzenie wojny i jednocześnie ograniczyć popyt na rynku poprzez pożyczki wewnętrzne, początkowo dobrowolne, później w coraz większym stopniu przymusowe. W Stanach Zjednoczonych w kwietniu 1917 r. Kongres uchwalił ustawę o pożyczkach wolności (Liberty Loans Act). Cztery kolejne emisje przyniosły 16 mld dolarów. Po zakończeniu wojny rozpisano jeszcze jedną tzw. pożyczkę zwycięstwa, która dała 4,5 mld dolarów. Znaczna część zdobytych w ten sposób środków została przeznaczona na pomoc dla sojuszników.

Odrębnym problemem była sprawa emisji pieniądza na terenach okupowanych³¹⁰. Konwencja haska z 1907 r. zobowiązywała państwo okupujące do zachowania tam, w miarę możliwości, poprzedniego systemu pieniężnego. Nie zawsze było to jednak możliwe. Banque Nationale de Belgique ewakuował się do Hawru. Niemcy udzielili przywileju emisyjnego Société Générale de Belgique. Oficjalny kurs ustalono na 1,15 franka za markę. Podobnie było w Rumunii, gdzie bank emisyjny, ewakuowany do Rosji, został zastąpiony w roli banku emisyjnego przez Banca Generale Romana. Oficjalny kurs ustalono na 0,8 marki za 1 leja. Bank Serbii ewakuował się do Marsylii, co zmusiło władze okupacyjne do podjęcia własnej emisji. Korzystając z powiązań Serbii z Łacińską Unią Monetarną, państwa centralne próbowały wymienić w Szwajcarii zdobyte dinary na franki, ale Szwajcarzy nie zgodzili się na taką transakcję. Na okupowanych terenach rosyjskich Niemcy wprowadzili do obiegu tzw. ostruble, emitowane przez poznański Ostbank für Handel und Gewerbe, pod koniec wojny przeniesiony do Kowna. Oficjalny kurs ustalono na 100 rubli za 200 marek, co odbiegało od przedwojennej relacji 100 rubli za 216 marek³¹¹. W 1917 r. na terenie Królestwa Polskiego podjęła emisję Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa. Emitowała marki polskie, gwarantowane przez rząd Rzeszy. Wybuch wojny domowej w Rosji pogłębił tam chaos walutowy. Obok rubli carskich, rubli z okresu rządu tymczasowego (zwanymi kierenkami - od nazwiska premiera lub dumkami - od wizerunku Dumy Państwowej) i radzieckich sowznaków, w obiegu pojawiło się mnóstwo pieniędzy emitowanych przez lokalnych białych generałów lub władze państw, takich jak Ukraina czy państwa kaukaskie, które próbowały wybić się na niepodległość.

Finansowe skutki wojny. Problem zobowiązań i reparacji

Istotną przeszkodą na drodze do przywrócenia stabilnych stosunków walutowych były zobowiązania państw uczestniczących w I wojnie światowej. Zobowiązania te przekraczały możliwości wielu z nich. Składały się na to: długi wewnętrzne

³¹⁰ Por. K. Skubiszewski, Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej, Poznań 1960.

³¹¹ Nie było, oczywiście, żadnych związków między ostrublem a emitowanym po drugiej stronie frontu rublem rosyjskim, choć wydarzenia w Rosji wpływały na zaufanie, jakim ludność obdarzała ostruble.

ne, długi zagraniczne oraz reparacje nałożone na państwa pokonane. Wzajemne relacje tych zobowiązań ilustrują tabele 8-9.

Tabela 8. Zadłużenie głównych państw uczestniczących w I wojnie światowej (w mld USD)

Rok	Wielka Brytania	Francja	Niemcy	Włochy
1914	3,4	63	1,2	3,0
1918	28,8	24,0	17,2	11,6
1921	37,2	57,4	19,7	17,9

Źródło: Ch.P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, London 1984, s. 296.

Tabela 9. Wzajemne zobowiązania państw Ententy po I wojnie światowej (w mld USD)

Kraj	Wobec kogo	Zobowiązania	Należności
Francja	Stanów Zjednoczonych	4,0	-
	Wielkiej Brytanii	3,0	-
	innych	-	33
Wielka Brytania	Stanów Zjednoczonych	4,7	-
	Francji	-	3,0
	innych	-	8,1
Stany Zjednoczone	Wielkiej Brytanii	-	4,7
	Francji	-	4,0
	innych	-	3,2
Inni	Stanów Zjednoczonych	3,2	-
	Wielkiej Brytanii	33	-
	Francji	8,1	-

Źródło: Ch.P. Kindleberger, *The World in Depression 1929-1939*, Harmondsworth 1973, s. 24.

Dane zamieszczone w tabelach 8 i 9 należy uzupełnić o sumę rosyjskich długów, głównie wobec Francji, szacowanych na ok. 5 mld dolarów, których rząd radziecki nie uznał i nie spłacił.

Państwa Ententy, w mniejszym lub większym stopniu, finansowały wojnę, zadłużając się w Stanach Zjednoczonych. Państwa centralne zadłużały się u swoich własnych obywateli we własnej walucie. Paradoksalnie, w momencie zakończenia wojny, sytuacja finansowa państw centralnych była lepsza. Zwycięska Ententa uważała za słuszne, by kosztami wojny obarczyć pokonanych. Stąd wziął się projekt reparacji. Podczas obrad konferencji pokojowej Stany Zjednoczone zrezygnowały z udziału w reparacjach, czym nie ułatwiły zadania swoim sojusznikom. W tej sytuacji w traktacie wersalskim uzgodniono jedynie podział odszkodowań: 52% dla Francji, 22% dla Wielkiej Brytanii, 10% dla Włoch, 8% dla Belgii, 5% dla Królestwa SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca, czyli późniejszej Jugosławii) oraz 3% dla innych państw Ententy. Nie uzgodniono natomiast wysokości reparacji. Oszacowano straty, które mogłyby stać się podstawą roszczeń, na 125 mld dolarów, co jednak uznano za sumę niemożliwą do ściągnięcia. Ustalenie ogólnej wysokości reparacji odłożono na później.

Wysokość reparacji niemieckich określono w 1921 r. na 31,5 mld dolarów. W poczet tych zobowiązań zaliczono Niemcom ok. 1,4 mld dolarów w dostawach towarowych, wyegzekwowanych przez zwycięzców w latach poprzednich.

W styczniu 1923 r., wobec zwłoki w spłatach reparacji, Francja i Belgia zbrojnie zajęły Zagłębie Ruhry w celu pobrania reparacji w naturze. Odpowiedzią niemiecką stał się bierny opór ludności na terenach okupowanych. Zmiana taktyki niemieckiej i rezygnacja z biernego oporu były możliwe dopiero w obliczu hiperinflacji, we wrześniu 1923 r.

Po stabilizacji walutowej w Niemczech doszło do próby uregulowania również kwestii reparacji. W końcu 1923 r. z inicjatywy Stanów Zjednoczonych powołano

międzynarodowy komitet ekspertów pod przewodnictwem amerykańskiego bankiera Charlesa G. Dawesa. Dojście do władzy laburzystów w Wielkiej Brytanii i Kartelu Lewicy we Francji stworzyło sytuację sprzyjającą kompromisowi. Latem 1924 r. plan Dawesa został przyjęty podczas obrad konferencji londyńskiej. Określał on raty, które Niemcy miały spłacać przez następne 5 lat w taki sposób, że wzrastały one stopniowo od 0,2 do 0,6 mld dolarów rocznie. Całość zobowiązań niemieckich powinna być spłacona w czterdziestu kilku ratach rocznych. Finanse niemieckie miały być poddane międzynarodowej kontroli, a spłaty reparacji zabezpieczone zostały m.in. dochodami z kolei. Jednocześnie Niemcy otrzymały dostęp do kredytów, a stabilizacja walutowa została wsparta pożyczką w wysokości 0,2 mld dolarów. Francja i Belgia wycofały się z Zagłębia Ruhry oraz ewakuowały jedną z trzech okupowanych dotychczas stref w Nadrenii. Zwieńczeniem politycznej normalizacji sytuacji Niemiec był zawarty w 1925 r. układ w Locarno.

W 1929 r., wobec wygaśnięcia planu Dawesa, opracowano kolejny plan dotyczący reparacji. Tym razem jego autorem był prezes General Motors, Owen D. Young. Plan Younga zmniejszył ogólną sumę zobowiązań niemieckich, rozkładając je jednocześnie na większą liczbę rat (59). Zniesiono międzynarodową kontrolę nad niemieckimi finansami, przywracając pełną suwerenność Niemiec w tej dziedzinie. Plan przewidywał utworzenie międzynarodowego Banku Reparacyjnego, który to projekt został zrealizowany w postaci istniejącego do dziś Banku Rozrachunków Międzynarodowych w Bazylei (Bank of International Settlement - BIS). W 1931 r. w obliczu kryzysu gospodarczego doszło, z inicjatywy prezydenta Stanów Zjednoczonych Herberta Hoovera, do ogłoszenia moratorium na spłaty reparacji i długów wojennych. Moratorium Hoovera zawarte było na rok. W 1932 r. do sprawy reparacji powrócono podczas konferencji w Lozannie. Ostateczny kres kwestii reparacji nastąpił w 1934 r., kiedy Niemcy ogłosiły jednostronne moratorium. Faktycznym zakończeniem spłat było już moratorium Hoovera. Rozmiary kolejnych etapów spłat ilustruje tabela 10. Spłaty reparacji przez pozostałe państwa pokonane miały dużo mniejsze znaczenie.

Równolegle rozgrywała się kwestia rozliczenia długów wojennych Ententy. W 1918 r. Brytyjczycy zaproponowali anulowanie długów wojennych, ale Stany Zjednoczone odrzuciły tę propozycję. W 1922 r. Kongres powołał World War Debt Commission, która miała rozwiązać problem. Komisja uznała długi w wysokości 12 mld dolarów, proponując rozłożenie ich na 62 raty roczne i gwaran-

Tabela 10. Spłaty reparacji przez Niemcy po I wojnie światowej (za 100% przyjęto sumę ustaloną przez Ententę w 1921 r.)

Wyszczególnienie	Suma (w mld USD)	Procent
Szacunek strat Ententy z 1919 r.	124,8	397,0
Suma reparacji ustalona w 1921 r.	31,5	100,0
Zaliczone dostawy towarowe z lat 1918-1921	1,4	4,4
Spłaty w latach 1921-1924	1,0	3,2
Spłaty w latach 1925-1929 (plan Dawesa)	1,7	5,4
Spłaty w latach 1929-1931 (plan Younga)	1,0	3,2
Ogółem spłacono do 1931 r. (moratorium Hoovera)	5,1	16,2

Źródło: zestawienie autora.

tując niskie (2,135%) oprocentowanie. Później Amerykanie musieli jednak anulować znaczną część zobowiązań wojennych. Dotyczyło to 30% długu brytyjskiego, 60% francuskiego i 80% włoskiego. W 1931 r. zobowiązania wojenne objęte zostały moratorium Hoovera, ale w 1934 r. Kongres przyjął ustawę Johnsona o nie spłaconych długach wojennych, która miała być środkiem nacisku na byłych sojuszników. Zakazywała ona firmom i obywatelom amerykańskim udzielania pożyczek rządowi, które nie spłaciły długów. Tylko jeden kraj europejski w pełni rozliczył się z długów wobec Stanów Zjednoczonych. Była to Finlandia, ale rozmiary jej

długów były dość symboliczne. W momencie wybuchu II wojny światowej ustawa Johnsona, formalnie nadal obowiązująca, poszła w zapomnienie.

Inflacje i stabilizacje powojenne

W 1920 r. odbyła się międzynarodowa konferencja ekonomiczna w Brukseli, zwołana z inicjatywy Ligi Narodów. Patronat Ligi przesądzał o nieobecności Stanów Zjednoczonych, Niemiec i Rosji Radzieckiej. Konferencja zaleciła powrót do waluty złotej. Wśród szczegółowych zaleceń znalazły się postulaty deflacji monetarnej i kredytowej oraz równoważenie budżetów państwowych. Celem deflacji miało być zmniejszenie obiegu pieniężnego i poziomu cen na tyle, by możliwy był powrót do wymienialności walut na złoto według zasad sprzed 1914 r. Koncepcja powszechnego powrotu do waluty złotej okazała się jednak nierealna. Zasoby kruszcu nie wystarczały do pokrycia obiegu dostatecznego z punktu widzenia potrzeb życia gospodarczego. Trudności pogłębiał spadek światowej produkcji złota z 700 ton rocznie w ostatnich latach przed I wojną światową do 480 ton w 1922 r.³¹² Konferencja uznała konieczność pomocy międzynarodowej dla państw stabilizujących swe waluty. Zgłoszono wiele utopijnych pomysłów ustabilizowania finansów międzynarodowych, ciekawych wyłącznie z punktu widzenia historii myśli ekonomicznej³¹³. W wielu krajach zalecenia konferencji brukselskiej zlekceważono lub potraktowano jako wizję odległej przyszłości. Tam, gdzie rzeczywiście próbowano je realizować, doszło do drastycznego spadku popytu i kryzysu nadprodukcji, skutki deflacji nałożyły się bowiem na recesję wywołaną konwersją produkcji na potrzeby pokojowe i problemami upłynnienia demobilu.

Początek lat dwudziestych przyniósł charakterystyczne rozdwojenie cyklu koniunkturalnego. Kraje ogarnięte inflacjami miały dobrą koniunkturę, podczas gdy inne przeżywały krótki, ale ostry kryzys nadprodukcji. W Stanach Zjednoczonych, które miały dobrą koniunkturę podczas wojny i liczyły na jej przedłużenie w okresie powojennej odbudowy, doszło do kryzysu. Okazało się, że Europa zamknęła się na import amerykański. Kraje Ententy postąpiły tak, gdyż były bardzo zadłużone i nie chciały zadłużać się dalej. W państwach pokonanych to inflacje zamknęły rynki na import. Społeczne skutki załamania pogłębiła demobilizacja armii. Dla powracających z frontu żołnierzy nie było pracy. Zrodziło to nastroje głębokiej i uzasadnionej frustracji. Powstało pojęcie „straconego pokolenia”. Trwałym skutkiem kryzysu było pojawienie się w 1921 r., po raz pierwszy w historii Stanów Zjednoczonych, ograniczeń imigracyjnych wobec Europejczyków³¹⁴. Doświadczenia Amerykanów z tego okresu miały decydujący wpływ na ich politykę podczas i po II wojnie światowej. We Włoszech kryzys powojenny wyniósł do władzy faszystów w 1922 r.

Reakcją na niepowodzenia deflacyjnych koncepcji wypracowanych w Brukseli była kolejna konferencja, zorganizowana w 1922 r. w Genewie. W odróżnieniu od konferencji brukselskiej, zwołanej z inicjatywy Ligi Narodów, genueńska odbywała się z inicjatywy Wielkiej Brytanii i Francji, bez użycia sztyldu Ligi. Umożliwiło to zaproszenie państw nie należących do Ligi: Stanów Zjednoczonych, Niemiec i Rosji Radzieckiej. Stany Zjednoczone odmówiły udziału, obawiając się żądania unieważnienia długów wojennych. Podczas konferencji ponownie uznano walutę kruszczową za optymalny system pieniężny, rozluźniono jednak jej rygory. Pojawiła się koncepcja ograniczenia wewnętrznej wymienialności na kruszec zgodnie z systemem Gold Bullion Standard, wypracowaną w ubiegłym stuleciu przez Dawida Ricardo. System ten powinny przyjąć raczej państwa bogatsze, biedniejsze natomiast powinny zdecydować się na Gold Exchange Standard, traktując waluty

³¹² K. Piłajko, *Złoto i dolar*, Warszawa 1971, s. 100.

³¹³ Delegacja belgijska zaproponowała utworzenie banku międzynarodowego, delegacja szwajcarska - międzynarodowego związku walutowego i „pieniądza społecznego”. Rozważano projekt emisji międzynarodowej „pożyczki pokoju” (plan Vanderlipa) czy monopolu finansowego Ligi Narodów (plan Hofmana) - *Ibidem*, s. 102.

³¹⁴ Ograniczenia wobec Azjatów pojawiły się już w XIX w. W San Francisco nikt nie stawiał Statuy Wolności, z tamtego kierunku Stany Zjednoczone nigdy nie były otwarte dla imigracji.

krajów bogatszych jako segment własnego pokrycia. Zalecono tworzenie banków centralnych w formie spółek akcyjnych, co miało zapewnić im niezależność od rządów.

Podczas konferencji zastanawiano się, czy tworzony system jest jeszcze na tyle walutą złotą, że będą działały samoczynne mechanizmy regulujące, czy też niezbędne będzie utworzenie ponadnarodowej organizacji finansowej. Nie utworzono takiej organizacji m.in. dlatego, że nie zdołano wypracować kompromisu między jej strukturą finansową, w której liczba głosów powinna zależeć od wniesionego kapitału, a zasadą formalnej równości suwerennych państw. Odpowiedzialność za losy światowego systemu walutowego złożono na barki prezesów czołowych banków centralnych, którzy mieli ze sobą współpracować w ramach częstych, cyklicznych spotkań.

Konferencja przyniosła kilka niezamierzonych skutków. Obarczenie prezesów banków centralnych odpowiedzialnością o zasięgu ponadnarodowym nałożyło się na ich zobowiązania wewnątrz krajowe. W tej sytuacji mogło dojść do konfliktu interesów. Z punktu widzenia kondycji własnego, narodowego systemu kredytowego pożądane mogło być działanie, które z punktu widzenia systemu światowego byłoby szkodliwe. Zauważmy przy tym, że tylko jedna odpowiedzialność (ta wewnętrzna) była nałożona na prezesów formalnie. Drugą obarczono ich faktycznie, ale nie formalnie. Miało to w latach dwudziestych określone konsekwencje. Sugerowany podczas konferencji podział krajów na dwie kategorie: z Gold Bullion Standard i z Gold Exchange Standard doprowadził do tego, że żaden kraj nie chciał trwale pozostawać w drugiej kategorii. Wzmocniło to tendencję do prestiżowego traktowania spraw walutowych. System Gold Bullion Standard przyjęło znacznie więcej krajów, niż zakładali twórcy tego pomysłu. W rezultacie stworzono system znacznie bardziej deflacyjny, niż zamierzano. Podział na kraje wiodące (z Gold Bullion Standard) i pozostałe zaowocował, w następnej dekadzie, powstaniem bloków walutowych. Niezamierzonym skutkiem konferencji było też zbliżenie niemiecko-radzieckie, które przybrało kształt układu w Rapallo.

Kraje, które w latach dwudziestych przeprowadzały reformy stabilizacyjne, można podzielić na trzy grupy:

1) kraje, w których inflacja doszła do fazy hiperinflacji i reforma musiała polegać na stworzeniu zupełnie nowego systemu pieniężnego, czyli Polska oraz państwa pokonane - Niemcy, Austria i Węgry; odrębną kategorię stanowiła Rosja Radziecka;

2) kraje, które ustabilizowały swe dawne waluty na niższym poziomie, tzn. większość państw dawnej Łacińskiej Unii Monetarnej oraz Czechosłowacja;

3) kraje, które drogą polityki deflacyjnej zdołały przywrócić dawny kurs swej waluty i wznowiły wymienialność na złoto według parytetu z 1914 r., czyli Wielka Brytania i kraje Skandynawskiej Unii Monetarnej.

Państwa centralne prowadziły wojnę, jak już wspomnieliśmy, przede wszystkim w oparciu o pożyczki wewnętrzne. Wyszły z wojny zadłużone we własnej walucie u swych własnych obywateli. W tej sytuacji inflacja była sposobem pozbycia się długów. Istotną przyczyną inflacji były też reparacje, które stanowiły poważne obciążenie dla gospodarek państw pokonanych i uniemożliwiały osiągnięcie równowagi budżetowej. Przynależność Polski do tej grupy była skutkiem zniszczeń wojennych i wojny polsko-radzieckiej 1920 r.

Inflacja dekapitalizuje gospodarkę, niszczy zasoby pieniężne ludności, podrywa zaufanie do pieniądza. Ma demoralizujący wpływ na społeczeństwo, podkopuje system wartości oparty na pracy i solidności. Jednak, obok wad, ma ona również zalety. Stwarza sytuację nadwyżki popytu nad podażą, czyli dobrej koniunktury. Zmniejsza się bezrobocie, wskutek czego robotnicy, choć maleją ich płace realne, mogą skutecznie strajkować i wymuszać podwyżki. Szybka deprecjacja zobowiązań tworzy komfortową sytuację, w której praktycznie nie można zbankrutować. Ułatwia eksport, tworząc tzw. inflacyjną premię eksportową. Polega ona na tym, że deprecjacja zewnętrzna pieniądza, czyli spadek jego kursu wobec innych walut, następuje nieco szybciej niż deprecjacja wewnętrzna, czyli wzrost cen krajowych.

Efektom tej dysproporcji jest stopniowe „tanienie” kraju objętego inflacją, przez co jego eksport staje się bardziej konkurencyjny. Z kolei import do takiego kraju staje się coraz mniej atrakcyjny, uzyskać tam bowiem można jedynie niskie ceny w kiepskim pieniądzu. Efektom tego może być dodatni bilans handlowy. Po przekroczeniu pewnego pułapu (ekonomiści lokują go w okolicach 50% miesięcznie) inflacja przechodzi jednak w hiperinflację.

Hiperinflacja polega na tak szybkim spadku wartości pieniądza, że zamiera kredyt i handel. Jednocześnie odwraca się proporcja, która zapewniała premię eksportową - deprecjacja wewnętrzna wyprzedza deprecjację zewnętrzną. W tej sytuacji maleje produkcja i rośnie bezrobocie. O ile inflacja może trwać całymi latami, o tyle hiperinflacja, powodująca szybki rozpad gospodarki, musi być zakończona szybko.

Jeśli chodzi o pierwszą grupę wymienionych krajów, to Niemcy weszły w fazę hiperinflacji w 1923 r. Był to przede wszystkim skutek francusko-belgijskiej okupacji Zagłębia Ruhry i biernego oporu tamtejszego społeczeństwa. Jesienią 1923 r. hiperinflacja przybrała zastraszające rozmiary. Towarzyszyło jej przesilenie polityczne - 23 października w Hamburgu wybuchło powstanie komunistyczne, 9 listopada w Monachium doszło do nieudanego puczu Hitlera. 12 listopada komisarzem walutowym Rzeszy został Hjalmar Schacht, dotychczasowy dyrektor jednego z większych banków prywatnych, Danatbanku. 15 listopada wprowadzona została do obiegu rentenmarka, oparta na hipotece majątków państwowych. Rentenmarka była pieniądzem wewnętrznym, niewymienialnym na obce waluty. Dotychczasowe reichsmarki (RM) można było wymieniać na rentenmarki w relacji 1 bln starych RM = 1 rentenmarka. Zabieg taki okazał się wystarczający do powstrzymania hiperinflacji i stabilizacji waluty. W kwietniu 1924 r. powołano do życia Golddiskontbank, który emitował banknoty nominowane w funtach szterlingach. Wobec braku wymienialności rentenmarki istnienie takiego pieniądza w okresie przejściowym uznano za niezbędne z punktu widzenia handlu zagranicznego.

Uwieńczeniem reformy walutowej była reforma Reichsbanku i podjęcie emisji nowych reichsmarek (październik 1924), będących już normalnym pieniądzem wymienialnym na złoto i na obce waluty. Ten etap stabilizacji walutowej powiązany był z przyjęciem planu Dawesa i z uzyskaniem przez Niemcy kredytów zagranicznych. Skutkiem stabilizacji był kryzys poinflacyjny w 1925 r., który przyniósł m.in. bankructwo największego spekulacyjnego przedsięwzięcia z czasów inflacji - koncernu Hugo Stinnesa. W okres dobrej koniunktury gospodarka niemiecka weszła w 1926 r.

W Polsce hiperinflacja przybrała znacznie mniejsze rozmiary niż w Niemczech, ale również pociągnęła za sobą przesilenie polityczne (powstanie krakowskie w listopadzie 1923). W grudniu 1923 r. premierem i ministrem skarbu został Władysław Grabski, który w ciągu następnych kilku miesięcy przeprowadził reformy: skarbową, likwidującą deficyt budżetowy, i walutową, w ramach której utworzono Bank Polski SA (kwiecień 1924) i wprowadzono nową walutę - złoty polski. Wyjątkowość polskiej stabilizacji polegała na tym, że została ona osiągnięta bez pomocy zagranicznej, wyłącznie przy wykorzystaniu zasobów wewnętrznych. Latem 1925 r. doszło do załamania złotego i tzw. drugiej inflacji, opanowanej w 1926 r. przez rząd Aleksandra Skrzyńskiego. Złoty został ustabilizowany na nowym, niższym poziomie. W 1927 r. przeprowadzono oficjalną dewaluację złotego, połączoną ze wzmocnieniem pokrycia w Banku Polskim oraz przejściem z Gold Exchange Standard na Gold Bullion Standard. Tym razem stabilizacja wsparta została pożyczką brytyjsko-amerykańską³¹⁵.

Umowa polsko-gdańska z 1920 r. przewidywała przyszłą unię walutową Gdańska z Polską. Wobec istnienia wspólnego obszaru celnego byłoby to rozwiązanie naturalne. Jesienią 1923 r., z powodu znacznie szybszego tempa inflacji w Gdańsku niż w Polsce (Gdańsk posługiwał się notgeldami nominowanymi w markach, równych markom niemieckim), Polska wyraziła zgodę na odrębną, gdańską refor-

³¹⁵ Por.: Z. Landau, Plan stabilizacyjny 1927-1930. Geneza, założenia, wyniki, Warszawa 1963.

mę walutową. Jej efektem było wprowadzenie guldena gdańskiego w październiku 1923 r. i utworzenie emisyjnego Bank von Danzig w lutym 1924 r.

Hiperinflacje: austriacka i węgierska miały jeszcze łagodniejszy przebieg. W obu wypadkach stabilizacja walutowa osiągnięta została dzięki pomocy zagranicznej. Charakterystyczny dla obu krajów był również dość długi okres stabilizacji dawnej waluty - korony, poprzedzający zmianę systemu pieniężnego. W obu wypadkach w ramach stabilizacji utworzono nowe instytucje emisyjne: w lipcu 1922 r. Österreichische Nationalbank, a w marcu 1924 r. Magyar Nemzeti Bank. Stabilizacja austriacka³¹⁶ była pokazową akcją Ligi Narodów, mającą zademonstrować możliwości współpracy gospodarczej państw członkowskich. Niestety, jako taka pozostała odosobniona. Bezpośrednią przyczyną zainteresowania Ligi tą akcją była zarysowująca się wówczas możliwość Anschlussu Austrii do Niemiec.

Drugą grupę stanowiły kraje, które powstrzymały inflację i ustabilizowały swą dawną walutę na niższym poziomie, uniknęły jednak fazy hiperinflacji, przede wszystkim państwa członkowskie Łacińskiej Unii Monetarnej z wyjątkiem Szwajcarii. Stabilizacja walutowa w tych krajach połączona była z oficjalną dewaluacją oraz z ostatecznym zerwaniem z bimetalizmem. Po doświadczeniach schyłku XIX w. nikt nie myślał poważnie o powrocie do bimetalizmu ze wszystkimi jego niedogodnościami. Dlatego waluty państw ŁUM stabilizowane były w latach dwudziestych już jako waluty złote, a sama Unia została w 1927 r. rozwiązana. W 1926 r. ustabilizowano franka belgijskiego na poziomie 14% przedwojennego. Francja próbowała ustabilizować swego franka już w pierwszej połowie lat dwudziestych, lecz zwycięstwo wyborcze Kartelu Lewicy w 1924 r. przyniosło nawrót inflacji. W 1926 r. z inicjatywy premiera Raymonda Poincaré utworzono komisję ekspertów, która opowiedziała się za stabilizacją bez uprzedniej deflacji. W czerwcu 1928 r. zdewaluowano oficjalnie franka do ok. 20% przedwojennej wartości. Zasoby kruszcu, przeszacowane według nowego kursu, okazały się wystarczające do pokrycia kosztów reformy. Nowy frank, zwany frankiem Poincarégo, był walutą złotą opartą na systemie Gold Bullion Standard³¹⁷.

W grudniu 1927 r. ustabilizowano lira włoskiego na poziomie 27% przedwojennej wartości. Stabilizację włoską poprzedził krótki okres deflacji. Twórcą nowego, złotego lira był minister finansów w rządzie Mussoliniego, Giuseppe Volpi³¹⁸. Stabilizacje włoska i francuska stały się wzorem dla innych krajów dawnej ŁUM. Bałkańskie kraje Unii osiągnęły stabilizację nieco później: Grecja³¹⁹ w maju 1928 r., Bułgaria³²⁰ w listopadzie 1928 r., Rumunia³²¹ w lutym 1929 r., Jugosławia³²² dopiero w maju 1933 r.

³¹⁶ Stabilizacja była dziełem chadeckiego kanclerza Austrii, prałata Ignacego Seipela. Dla uzyskania pomocy Ligi Narodów duże znaczenie miało poparcie ze strony Edwarda Beneša. Ubocznym skutkiem hiperinflacji austriackiej było zerwanie w 1920 r. unii walutowej Austrii i Liechtensteinu i zawiązanie nowej - Liechtensteinu ze Szwajcarią.

³¹⁷ Na temat stabilizacji francuskiej patrz: E. Dulles, *The Trench Franc 1914-1928, The Tacts and Their Interpretation*, New York 1928; T. Sławiński, *Stabilizacja franka*, Warszawa 1928.

³¹⁸ Mussolini, wbrew stanowisku Volpiego, doprowadził, ze względów prestiżowych, do wywindowania kursu lira powyżej 100 lirów za funt. Głośno reklamowana przez propagandę quota novissima - 90 za funta była jednak przeszacowana i nie zdołała się długo utrzymać - por.: D. Mack Smith, *Mussolini*, Warszawa 1994, s. 164-165. Sukcesem Volpiego było również uzyskanie umorzenia wojennych długów Włoch wobec Stanów Zjednoczonych.

³¹⁹ Stabilizacja grecka była wyjątkowa o tyle, że państwo przejęło część dotychczasowej emisji. Rozwiązanie takie, powszechne po II wojnie światowej, wówczas było wyjątkiem. Stabilizacji towarzyszyła reforma bankowości centralnej. Grecki Bank Narodowy stał się bankiem komercyjnym, funkcje banku centralnego przejął nowo utworzony Bank Grecki.

³²⁰ Bułgaria należała do państw pokonanych, uniknęła jednak hiperinflacji dzięki deflacyjnej polityce monetarnej, podjętej po zamachu stanu w 1923 r.

³²¹ Przyczyną wysokiej inflacji w Rumunii było uznanie przez władze całej emisji Banca Generale Romana, dokonywanej w latach 1916-1918 z upoważnienia władz okupacyjnych za równorzędną z emisją Banca Nazionale a Romanei. Dodatkowo zapasy złota tego ostatniego, ewakuowane podczas wojny do Rosji, przypadły podczas rewolucji.

³²² Stabilizacja dinara była zasługą ministra finansów w 1923 r., Milana Stojadinovicia. Przed wyższą inflacją ochroniła Królestwo SHS wymiana innych walut (koron austriackich i perperów) na dinary w sposób dyskryminujący mieszkańców nieserbkiej części monarchii. Polityka taka, słuszna z gospodarczego punktu widzenia, zrodziła jednak frustrację wśród nieserbskich poddanych.

Dość niespodziewanie podobny typ stabilizacji stał się udziałem Czechosłowacji. Władze czechosłowackie były początkowo zdecydowane zmienić system pieniężny, traktując odziedziczoną po Austro-Węgrzech koronę, dzielącą się na hale-rze, jako rozwiązanie tymczasowe³²³. Przyczyną utrwalenia się tego systemu był duży sukces polityki deflacyjnej, podjętej przez Czechosłowację w myśl postanowień konferencji brukselskiej w 1920 r. Spośród krajów pokonanych hiperinflacji uniknęła także Turcja, która zdołała ustabilizować funta w 1930 r.

Do trzeciej grupy zaliczamy państwa, które powróciły do waluty złotej opartej na przedwojennym parytecie. Zabieg taki wymagał długiego okresu trudnej polityki deflacyjnej i pociągał za sobą wiele niekorzystnych skutków. Do grupy tej należała Wielka Brytania i państwa Skandynawskiej Unii Monetarnej. Wielka Brytania podczas I wojny światowej zawarła umowę ze Stanami Zjednoczonymi, na mocy której oba kraje wspólnie pilnowały kursu funta szterlinga. W 1919 r., po wygaśnięciu umowy, funt w krótkim czasie spadł do ok. 70% swej przedwojennej wartości. W 1920 r. zainicjowano politykę deflacyjną, której efektem było przywrócenie wymienialności w maju 1925 r. Decyzja ta, jak się wydaje, podyktowana była głównie względami prestiżowymi. Wielka Brytania podjęła próbę odzyskania dawnej pozycji lidera gospodarki światowej. Funt o stabilnej, przedwojennej wartości byłby istotnym elementem takiej pozycji. Decyzja z maja 1925 r. okazała się jednak dość kosztowną pomyłką. Wielka Brytania stała się „drogim” krajem, a funt był pieniądzem nadwartościowym. Tak jak słaby pieniądz ułatwia eksport i daje dodatni bilans handlowy, tak pieniądz zbyt mocny powoduje skutki odwrotne - zmniejsza konkurencyjność eksportu, a przyciąga import. W tej sytuacji w drugiej połowie lat dwudziestych, gdy większość krajów przezwyciężyła już kryzysy postabilizacyjne, Wielka Brytania weszła w okres złej koniunktury. Najbardziej dramatycznym jej przejawem był strajk generalny w 1926 r.

Odrębną i ważną kwestię stanowiło nowe uregulowanie stosunków monetarnych między Europą a Azją, zwłaszcza wobec ostatecznego upadku bimetalizmu oraz zawirowań we wzajemnych relacjach cen srebra i złota³²⁴. Problemy ekonomiczne były tu pogłębione przez względy prestiżowe. Indie brytyjskie, które miały ustabilizować rupię w systemie Gold Exchange Standard, zażądały, ze względów prestiżowych, Gold Standard. Wobec rozmiarów indyjskiego rynku pieniężnego byłaby to decyzja katastrofalna dla reszty świata, teoretycznie bowiem Indie, by zaprowadzić taki system, musiałyby „wyssać” całe złoto (zakładając, że byłoby to możliwe). Aspiracje mieszkańców Indii podsyciła przejściowa aprecjacja srebra. Ostatecznie ustabilizowano rupię w systemie Gold Bullion Standard, ale na poziomie trochę wyższym od przedwojennego³²⁵. Niejasności

³²³ Przyszła waluta czechosłowacka miała się nazywać „sokół” i być równa frankowi germal - por.: T. Lulek, *Sprawa walutowa w Polsce*, Kraków 1919, s. 21. Początkowo nie ustalono złotego parytetu korony. Do 1923 r. jej kurs ustalano wobec franka szwajcarskiego, potem wobec dolara. W marcu 1923 r. ustabilizowano kurs, ale dopiero w 1929 r. ustalono złoty parytet.

³²⁴ Bezpośrednio po wojnie relacje te ulegały szybkim zmianom: 1913 r. - 37,2, 1918 r. - 21,0, 1919 r. - 18,4, 1920 r. - 20,3, 1921 r. - 32,8. S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira*. Sprawocznik, Moskwa 1987, s. 369.

³²⁵ G. Cassel, *Główne problemy nowego układu międzynarodowych stosunków pieniężnych*, Kraków 1928, s. 13-14.

Tabela 11. Stabilizacje walutowe po I wojnie światowej

Kraj	Przebieg inflacji, wcześniejsze próby stabilizacji	Data i zasady stabilizacji	Kurs po stabilizacji (za 1 USD)	Procent dawnego parytetu
1	2	3	4	5
Wielka Brytania	kurs zablokowany do 1919, potem spadek do ok. 70% parytetu; od 1920 deflacja	maj 1925 powrót do parytetu	4,86 USD za funta	100
Holandia		1925 powrót do parytetu	2,49	100
Szwecja		1924 powrót do parytetu	3,73	100
Dania		1927 powrót do parytetu	3,73	100
Norwegia		1928 powrót do parytetu	3,73	100
Francja	próby stabilizacji w pierwszej połowie lat dwudziestych, przekreślone przez zwycięstwo Kartelu Lewicy w 1924	czerwiec 1928, oficjalna dewaluacja, nowy frank, tzw. frank Poincarégo	25,52	ok. 20
Belgia		1926 stabilizacja franka; nowa jednostka - belga, czyli 5 franków	35,96 (frank) 7,19 (belga)	ok. 14
Szwajcaria			5,18	100
Włochy	pod koniec stabilizacji kurs został sztucznie wywindowany przez Mussoliniego ze względów prestiżowych powyżej 100 lirów za funta	grudzień 1927 stabilizacja na poziomie 90 lirów za funta	18,52	ok. 27
Hiszpania		nie było oficjalnej dewaluacji, ale faktyczny kurs poniżej parytetu	5,18 oficjalnie ok. 6 faktycznie	100 oficjalnie ok. 86 faktycznie
Portugalia	1922 stabilizacja na poziomie 95 escudo za funta, ale z reglamentacją dewizową; 1928 równowaga budżetowa	1931 oficjalna dewaluacja (do 110 za funta); zniesienie reglamentacji	22,73	ok. 4
Grecja	inflacja gwałtowna do 1922, potem łagodniejsza; stabilizacja w 1926 dzięki pożyczce LN	maj 1928; oficjalna dewaluacja; wymiana banknotów, 25% wartości przejęte w formie pożyczki przymusowej	77,08	ok. 7
Królestwo SHS	1919-1931 reglamentacja dewizowa; wysoka inflacja do 1923; 1925 stabilizacja na poziomie 9% przedwojennego	1931 zniesienie reglamentacji, Gold Standard dzięki pożyczce LN	56,78	ok. 7
Bułgaria	1923-1928 reglamentacja dewizowa	listopad 1928	138,42	4
Rumunia	inflacja pogłębiona przez uznanie całej emisji okupacyjnej i utratę złota w Rosji	luty 1929	167,20	3

1	2	3	4	5
Turcja		1930, sztywny kurs do funta szterlinga (10,3)	2,11	ok. 11
Czechosłowacja	do 1922 inflacja, potem próby stabilizacji, 1925 stabilizacja - ok. 33-34 korony za dolara	1929 wprowadzenie Gold Standard	33,75	6,8 dawnej korony austriackiej
Finlandia		1925 stabilizacja	39,71	ok. 13
Estonia	1919 wprowadzenie marki; inflacja; 1924 stabilizacja na poziomie 100 marek za koronę szwedzką	kwiecień 1927 wprowadzenie korony (100 marek za koronę)	3,73	-
Łotwa	1919 wprowadzenie rubla, inflacja	1921 wprowadzenie lata (50 rubli za lata)	5,18	-
Litwa	ostruble, inflacja	październik 1922 wprowadzenie lita	10,00	-
Niemcy	w 1923 hiperinflacja, ok. 30 mld %	listopad 1923 wprowadzenie rentenmarki; denominacja 1 bln : 1; październik 1924 wprowadzenie nowej reichsmarki	4,20	100
Austria	w 1922 hiperinflacja, ok. 7,2 tys. %; wrzesień 1922 stabilizacja dzięki pożyczce LN	grudzień 1924 wprowadzenie szylinga (10 tys. koron za szylinga)	7,11	ok. 69 dawnego parytetu korony
Węgry	w 1923 hiperinflacja, ok. 2 tys. %; marzec 1924 stabilizacja dzięki pożyczce LN	listopad 1925 wprowadzenie pengő (10 tys. koron za pengő)	5,72	ok. 86 dawnego parytetu korony
Polska	1923 hiperinflacja, ok. 36 tys. %; początek 1924 stabilizacja	kwiecień 1924 wprowadzenie złotego (1,8 mln marek za złotego); 1925 tzw. druga inflacja; 1927 druga stabilizacja	5,18 (1924) 8,91 (1927)	-
Wolne Miasto Gdańsk	w 1923 hiperinflacja, ok. 800 mln %	październik 1924 wprowadzenie guldena	5,18	-
ZSRR	hiperinflacja w okresie komunizmu wojennego	1922 denominacja 1:10 tys.; 1923 denominacja 1:100; 1924 wprowadzenie czerwonońca (10 rubli), denominacja 1:500 tys	1,94 (rubla) 0,19 (czerwonońca)	100
Japonia			2,00	100
Indie brytyjskie	aprecjacja rupii w związku z podrożeniem srebra, maksymalna w 1922 - 32 pency za rupię	stabilizacja w 1924 r. na poziomie 18 pensów za rupię, wobec przedwojennych 16 pensów	2,73	112,5
Indochiny francuskie		maj 1931, stabilizacja połączona z zerwaniem ze srebrem; 10 franków Poincarégo za 1 piastra	41,10	ok. 40

Źródło: zestawienie autora.

w relacjach brytyjsko-indyjskich powodowały problemy w Brytyjskiej Afryce Wschodniej, gdzie przed I wojną światową również posługiwano się rupią. Problem stał się jeszcze bardziej istotny po włączeniu do tego obszaru niemieckiej Tanganiki. Aprecjacja rupii w 1920 r. doprowadziła tam do deflacji³²⁶ i spowodowała konieczność utworzenia odrębnej, złotej waluty, zwanej początkowo florenem, potem szylingiem. W Indochinach francuskich przedwojenny piast, równy 5 frankom, został ustabilizowany jako złota waluta dopiero w maju 1931 r. na poziomie 10 piastów za 1 nowego franka. Tabela 11 zawiera zestawienie reform stabilizacyjnych.

Finanse drugiej połowy lat dwudziestych. Problemy bankowości komercyjnej

W połowie lat dwudziestych świat wkroczył w okres dobrej koniunktury. Jedynym wyjątkiem, o którym już wspomniano, była Wielka Brytania. Kolejne stabili-

³²⁶ Uwiecznionej w powieści Karen Blixen Pożegnanie z Afryką.

zacje wspierane były przez kapitał zagraniczny, czy to pod szyldem Ligi Narodów, czy też nie, zależnie od tego, na ile w przedsięwzięcie angażowali się Amerykanie. Pojawił się nawet nowy gatunek międzynarodowego eksperta finansowego, który doradzał kolejnym krajom strategię stabilizacji. Najbardziej znaną postacią tego typu był, znany również z działalności w Polsce, Edwin W. Kemmerer (1875-1945).

Okres inflacji w wielu krajach podkopał zasoby finansowe banków komercyjnych. Inflacja stwarzała zarazem komfortową sytuację, w której - na skutek szybkiej deprecjacji zobowiązań - nie można było praktycznie zbankrutować. Sprzyjało to tworzeniu nowych banków. Były to z reguły instytucje słabe finansowo, nastawione na spekulację. Doraźna skuteczność takiej postawy wpływała również (choć zazwyczaj w mniejszym stopniu) na zachowanie starszych banków. Banki próbowały zabezpieczać się przed inflacją poprzez nabywanie nieruchomości. Często rozbudowa sieci oddziałów była przykrywką dla tego typu działalności. Po stabilizacji walutowej banki, które postępowały w ten sposób, znalazły się w pułapce braku płynności. Stabilizacjom walutowym towarzyszyły z reguły kryzysy bankowe³²⁷. Ujawniały one słabość kapitałową krajowej bankowości i skłaniały do starań o przyciągnięcie kapitału zagranicznego. W dziedzinie przepływu kapitałów³²⁸ większą, jak się wydaje, rolę niż przed I wojną światową odgrywały względy polityczne. Nowy układ sojuszy sprzyjał otwarciu nowych kierunków ekspansji kapitałowej, zarazem jednak chaos okresu inflacji, a później deflacyjne skutki stabilizacji ograniczały rozmiary tego zjawiska. Nowym zjawiskiem było pojawienie się w Europie na wielką skalę kapitału amerykańskiego.

Ukształtowała się nowa sieć powiązań kapitałowych. Szczególnie chłonnym rynkiem były nowo powstałe państwa w Europie Środkowo-Wschodniej. Potrzeba ściągnięcia kapitału przesądzała o kształcie tamtejszych systemów bankowych. Bankowość prywatna dostosowała się do oczekiwań kapitału obcego. Równolegle rozwijał się państwowy aparat kredytowy. Działo się tak z dwóch powodów: Po pierwsze, pewne przedsięwzięcia, ważne z punktu widzenia gospodarki narodowej, mogły nie być dość atrakcyjne dla kapitału zagranicznego. Po drugie, należało się liczyć z nagłym wycofaniem kapitałów obcych i mieć przygotowany awaryjny aparat kredytowy. Słuszność takich obaw w pełni potwierdziły wydarzenia lat trzydziestych.

Najpoważniejszym przesileniem walutowym drugiej połowy lat dwudziestych był tzw. wielki kryzys walutowy epoki Showa, który dotknął Japonię w 1927 r. Upadł Bank of Taiwan i kilka mniejszych banków. Kryzys, mimo dotkliwych skutków, uchronił Japonię przed falą spekulacji w latach następnych i był jedną z przyczyn stosunkowo łagodnego przebiegu w tym kraju kryzysu lat trzydziestych.

Zgłaszane podczas konferencji genueńskiej postulaty powołania ponadnarodowej struktury finansowej nie zostały zrealizowane. Jednocześnie stworzony wówczas system finansowy wymagał współpracy międzynarodowej w stopniu wyższym niż przed 1914 r. W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabrała współpraca głównych banków centralnych. Montagu Norman, gubernator Banku Anglii, Benjamin Strong³²⁹, gubernator nowojorskiego Banku Rezerwy Federalnej, Georges Robineau i Emile Moreau, dwaj kolejni gubernatorzy Banku Francji, oraz Hjalmar Schacht, prezes Reichsbanku, byli w latach dwudziestych postaciami równie znanymi, jak gwiazdy filmu lub sportu. Ich spotkania przykuwały uwagę prasy. Brak instancji ponadnarodowej i obarczenie szefów głównych banków centralnych odpowiedzialnością za stan międzynarodowych stosunków walutowych mogły prowadzić, jak już wspomnieliśmy, do konfliktu między troską o stan finansów swoje-

³²⁷ J. Jonker, J.L. van Zanden, *Method in the Madness? Banking Crises between the Wars, an International Comparison*, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), *Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars*, Oxford 1995, s. 77-93.

³²⁸ Ch.H. Feinstein, K. Watson, *Private International Capital Flows in Europe in the Inter-War Period*, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), op. cit.; por. też prace A. Teichovej.

³²⁹ Charakterystyczne, że Strong nie był w tym momencie gubernatorem całej Rezerwy Federalnej, a tylko banku nowojorskiego. Było to wymownym świadectwem słabości FED przed reformą Roosevelta,

go kraju a odpowiedzialnością wobec zagranicy. Szczególnej presji tego rodzaju poddany był, z racji miejsca Stanów Zjednoczonych w gospodarce światowej, Benjamin Strong. W 1927 r. znalazł się on pod naciskiem swych zagranicznych partnerów, by obniżyć stopę procentową w USA i zahamować napływ złota do tego kraju. Jednocześnie, z punktu widzenia gospodarki amerykańskiej, bardziej celowe byłoby podwyższenie w tym momencie stóp i schłodzenie koniunktury. Strong uległ naciskom swych zagranicznych kolegów i obniżył stopy, co było potem uważane za fatalny błąd³³⁰. Spekulacja w Stanach Zjednoczonych Wymknęła się spod kontroli, co doprowadziło do wybuchu wielkiego kryzysu w 1929 r.

Poglądy ekonomistów na problemy monetarne

W dziedzinie refleksji teoretycznej nad zjawiskami monetarnymi lata dwudzieste przyniosły zamknięcie pewnych wątków, rozpoczętych jeszcze w poprzednim stuleciu, oraz całkiem nowe doświadczenia, związane z inflacjami powojennymi. W drugiej połowie XIX w. sformułowana została nowa teoria wartości, oparta na pojęciu użyteczności krańcowej, co dało początek analizie marginalnej i mikroekonomii. Twórcami przełomu w myśli ekonomicznej byli: Leon Walras (1834-1910), Carl Menger (1840-1921) i William S. Jevons (1835-1882). Wartość, zdaniem wymienionych ekonomistów, zależała wyłącznie od użyteczności. Było to odejście od klasycznych ujęć, łączących wartość z poniesionymi nakładami pracy. Teoria użyteczności krańcowej, wiążąca użyteczność z rozmiarami konsumpcji, pozwalała przezwyciężyć dylematy, wobec których klasyczni ekonomiści byli bezradni³³¹. Przełom zaowocował powstaniem kilku szkół ekonomicznych, które zdominowały pierwszą połowę XX w.

Od Walrasa wywodziła się wysoce zmatematyzowana szkoła lozańska, która dała początek współczesnej ekonometrii. Przedstawiciele tej szkoły próbowali analizować gospodarkę za pomocą metod matematycznych, na podstawie stworzonej przez ich mistrza teorii ogólnej równowagi. Walras zajął się problemem popytu na pieniądź. Wprowadził pojęcie kapitału obrotowego, na który składały się zapasy dóbr oraz rezerwy gotówkowe. Rozmiary rezerw gotówkowych zależą od planowanych zakupów. Trzymając pieniądź w formie gotówki, rezygnujemy z oprocentowania, dlatego popyt na pieniądź będzie odwrotnie proporcjonalny do stopy procentowej. Dalej Walras rozważał użyteczność krańcową rezerw gotówkowych, tak jak każdego innego dobra. Z naszego punktu widzenia godne uwagi były również rozważania innego przedstawiciela tej szkoły, Vilfredo Pareto (1848-1923) na temat stabilizującego bądź destabilizującego wpływu polityki gospodarczej na system społeczny i związanej z tym socjologicznej koncepcji cyrkulacji elit³³².

Szkoła austriacka kontynuowała rozwój analizy marginalnej. Friedrich von Wieser (1851-1926) zwrócił uwagę na subiektywne aspekty wartości pieniądza. Posługiwał się pojęciem indywidualnego planu zakupów. Wyjaśniało to, dlaczego podczas inflacji nie wszystkie ceny rosną jednakowo szybko, co dla zwolenników teorii ilościowej w czystej postaci było trudnym problemem. Ruch cen zależał, jego zdaniem, raczej od wielkości dochodów, a nie od masy pieniądza³³³. Inny przedstawiciel tej szkoły, Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914), rozbudował teorię procentu, opartą na założeniu, że ludzie wyżej cenią dobra teraźniejsze od przyszłych. Zadaniem procentu jest likwidacja tej nierównowagi. Procent uzyskany z kapitału Böhm-Bawerk dzielił na surowy, pokrywający koszty, ryzyko i amortyzację, i procent czysty, będący zyskiem. W późniejszym okresie szkoła austriacka ewoluowała

³³⁰ J.K. Galbraith, Pieniądź. Pochodzenie i losy, Warszawa 1982, s. 241-243.

³³¹ Por. np. paradoks, przytoczony przez Adama Smitha: dlaczego woda jest tania, a diament drogi, skoro użyteczność wody jest w oczywisty sposób wyższa. Marginaliści odpowiadali na to, że całkowita użyteczność wody jest większa od całkowitej użyteczności diamentów, ale wartość kolejnej jednostki diamentu jest wyższa od wartości kolejnej jednostki wody - H. Landreth, D.C. Colander, Historia myśli ekonomicznej, Warszawa 1998, s. 323-324.

³³² J. Szacki, Historia myśli socjologicznej, t. 1, Warszawa 1981, s. 395.

³³³ E. James, Historia myśli ekonomicznej XX wieku, Warszawa 1958, s. 207-208.

w kierunku liberalnym, skupiając się m.in. na krytyce koncepcji socjalistycznych. Ludwig von Mises (1881-1973) przepowiadał porażkę socjalizmu realnego z powodu niemożności wypracowania racjonalnego systemu cen. Ostatnim wybitnym przedstawicielem szkoły austriackiej był Friedrich August von Hayek (1899-1992), laureat Nagrody Nobla w 1974 r. Już w rozprawie habilitacyjnej *Teoria pieniądza i cykl koniunkturalny* (1929) analizował on wpływ czynników monetarnych na przebieg cyklu. Stworzył teorię przeinwestowania, przez co stał się prekursorem późniejszych monetarystów.

Szkoła neoklasyczna rozwijała się głównie w krajach anglosaskich. O Irvingu Fisherze pisaliśmy już w poprzednim rozdziale. Hartley Withers stworzył pojęcie „rynku pieniężnego” jako miejsca, gdzie oferowano płynne kapitały w zamian za walory krótkoterminowe. Stopa dyskontowa była ceną³³⁴ na tym rynku. Najwybitniejszym przedstawicielem nurtu klasycznego był jednak Alfred Marshall (1842-1924) i skupiona wokół niego szkoła z Cambridge. Marshall próbował pogodzić klasyczną teorię wartości³³⁵, kładącą nacisk na koszty, i nową, koncentrującą się na użyteczności, poprzez wprowadzenie rozróżnienia równowagi krótko- i długookresowej. W krótkim okresie wartość zależy bardziej od użyteczności, czyli popytu, w dłuższym - od kosztów, czyli podaży. Marshall akceptował generalne założenia teorii ilościowej, widział jednak jej słabość w założeniu, że poziom cen zależy od ilości pieniądza „przy niezmiennych innych czynnikach” (założenie takie określano łacińską formułą *ceteris partibus*). Otóż problem polegał, zdaniem Marshalla, na tym, że *ceteris partibus* w praktyce nigdy nie zachodzi i dlatego jest założeniem nierealistycznym. Marshall rozróżnił dwa rodzaje analizy zjawisk monetarnych. Można badać strumień pieniądza przepływający w określonym czasie (pieniądz „skrzydlaty” - *money of the wing*) i zasoby pieniądza w pewnym momencie (pieniądz „w stanie spoczynku” - *money sitting*). Wadą dotychczasowej koncepcji ilościowej było, według Marshalla, skupienie się wyłącznie na pieniądzu „skrzydlatym”. Dopływ dodatkowego pieniądza do gospodarki obniży stopy procentowe i spowoduje spekulację, na skutek której wzrosną ceny. To doprowadzi do wzrostu popytu na pieniądz i ponownego wzrostu stóp procentowych, przez co gospodarka ustabilizuje się na nowym poziomie równowagi.

Uczniami Marshalla byli: Artur C. Pigou, Dawid Robertson i John M. Keynes. Artur Pigou (1887-1959) opracował definicję popytu na pieniądz jako wielkości wprost proporcjonalnej do realnych zasobów społeczeństwa, a odwrotnie proporcjonalnej do ilości środków płatniczych³³⁶. Dawid H. Robertson zwrócił uwagę na wzajemną zależność popytu i podaży na pieniądzu. Poglądami Johna M. Keynesa zajmujemy się w kolejnym rozdziale.

Szkoła szwedzka powstała wokół Knuta Wicksella (1851-1926). Badając fenomen dziewiętnastowiecznego spadku cen w warunkach wzrostu podaży kruszców, poddał on krytyce teorię ilościową. Wprowadził rozróżnienie naturalnej i faktycznej stopy procentowej. W okresie międzywojennym najbardziej znanym przedstawicielem szkoły szwedzkiej był Gustaw Cassel (1866-1945), zwolennik powrotu do Gold Standard i przeciwnik Keynesa. W późniejszych czasach dorobek szkoły szwedzkiej kontynuowali: Gunnar K. Myrdal (1898-1987), Bertil Ohlin (1899-1979) i Erik R. Lindahl (1891-1960). Zastugą szkoły szwedzkiej było połączenie

³³⁴ To, na ile kredyt jest towarem, a stopa procentowa ceną tego towaru, nie jest, wbrew pozorom, takim prostym zagadnieniem. Zwróćmy uwagę, że na innych rynkach zaakceptowanie ceny przez kupującego jest wystarczającym warunkiem, by doszło do transakcji. W banku natomiast klient, który oznajmi, że akceptuje stopę procentową, niekoniecznie musi dostać kredyt.

³³⁵ S. Rączkowski, *Teoria pieniądza* J.M. Keynesa, Warszawa-Łódź 1948, s. 20 i n. Marshall stworzył swoją teorię pieniądza już w latach osiemdziesiątych XIX w., ogłosił ją drukiem jednak dopiero w 1923 r. jako *Money, Credit and Commerce*. W 1887 r. przygotował raport dla rządu brytyjskiego na temat bimetalizmu, w 1899 r. na temat kwestii monetarnej w Indiach.

³³⁶ S. Rączkowski, op. cit., s. 33. Pigou stworzył również pojęcia „dobrobytu społecznego” i „dywidendy narodowej”. Ten ostatni termin miał znaczenie zbliżone do współczesnego dochodu narodowego. Pigou był też autorem dzieła *Political Economy of the War* (1921), tworząc podstawy ekonomiki obrony - por.: W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 271.

teorii pieniądza z teorią kredytu, rozwój refleksji nad naturą stopy procentowej oraz nad wpływem zjawisk monetarnych na koniunkturę³³⁷.

Pod wpływem inflacji lat dwudziestych kształtowały się również bardziej do-
różne koncepcje. W Niemczech Georg Friedrich Knapp eksponował rolę państwa
i przymusu prawnego w kreowaniu wartości pieniądza, F. Bendixen zaś zapowia-
dał odejście od waluty złotej. We Francji zwolennicy powrotu do złotej waluty (Ja-
cques Reuff, Louis Baudin) spierali się z jej przeciwnikami, np. Bernardem Noga-
ro. W Polsce poważnym teoretykiem spraw monetarnych był minister skarbu z lat
1925-1926, Jerzy Zdziechowski. Inflacja przyniosła jedno doniosłe doświadczenie,
podważające teorię ilościową, przynajmniej w jej najprostszej formie: w miarę
wzrostu ilości pieniądza ceny rosły, ale nie wszystkie w tym samym tempie.

Doświadczenia radzieckie

Doświadczenia radzieckie zasługują na osobne omówienie, władze radzieckie
podjęły bowiem próbę zbudowania gospodarki bezpieniężnej. Marksizm, jak już
wspomnieliśmy, widział dwie główne wady kapitalizmu. Kapitalizm był, według
marksistów, ustrojem niesprawiedliwym, ponieważ nie cała wartość wytwarzana
przez robotników w procesie produkcji była przez nich otrzymywana w formie wy-
nagrodzenia. Część (tzw. wartość dodatkową) zatrzymywał sobie właściciel środ-
ków produkcji. Robotnik, nie czując związku z efektami swej pracy, ulegał alie-
nacji. Drugą wadą kapitalizmu był jego marnotrawczy charakter. Cyklicznie do-
chodziło w nim do kryzysów nadprodukcji i nie wszystkie możliwości produkcyjne
były wykorzystywane, choć jednocześnie nie były zaspokojone podstawowe po-
trzeby społeczne. Winą za ten stan rzeczy marksiści obarczali mechanizm rynko-
wy i główny instrument, za pomocą którego ten mechanizm się realizuje, czyli
pieniądz.

W pismach klasyków marksizmu nie znalazły się szersze i dokładniejsze wska-
zówki dotyczące kształtu komunistycznego systemu gospodarczego, ogólny jego
zarys zakładał jednak wyeliminowanie wspomnianych wad kapitalizmu. Środki
produkcji miały być uspołecznione, co pozwoliłoby na wyeliminowanie niesprawie-
dliwości społecznych i alienacji. Mechanizm rynkowy, konkurencja, a - być może
- również i pieniądz powinny stracić charakter regulatorów życia gospodarczego.
Zastąpić je miało planowanie gospodarcze i centralizacja dyspozycji gospodarczej
aż po wizję gospodarki jako „jednej wielkiej fabryki”. Realizację przyszłego ustroju
widziano w dwóch fazach. W pierwszej, zwanej później socjalizmem, likwidowane
miały być podziały klasowe i bariery blokujące rozwój obfitości dóbr. W tej fazie
przewidywano dużą rolę państwa i tzw. dyktaturę proletariatu, czyli w praktyce
partii marksistowskiej. W drugiej fazie osiągnąć miano stan społecznej harmonii
i powszechnej obfitości dóbr. Wówczas miało nastąpić stopniowe obumieranie
państwa.

Od początku władze radzieckie zmierzały do całkowitego podporządkowania
sobie sektora finansowego. Już w grudniu 1917 r. znacjonalizowano bank centralny
- Gosudarstwiennyj Bank³³⁸, przemianowany na Narodnyj Bank (Bank Ludowy)
RFSSR. W krótkim czasie zlikwidowano lub połączono z nim wszystkie pozostałe
banki. W styczniu 1918 r. wprowadzono monopol na posiadanie i handel złotem.
Ważne znaczenie miała decyzja z lutego 1918 r. o anulowaniu długów carskich³³⁹.

W pierwszych miesiącach 1918 r. rozpoczął się, trwający do wiosny 1921 r.,
okres komunizmu wojennego. W tym czasie trwała wojna domowa. Rosja zmagala
się również z interwencją Ententy, walczyła z sąsiadami o granice i zwalczała se-

³³⁷ Por.: J. Nowicki, Szkoła szwedzka w ekonomii politycznej, Warszawa 1984.

³³⁸ Gosudarstwiennyj Bank od początku był instytucją państwową, zatem jego „nacionalizacja” mia-
ła czysto propagandowy charakter. Bolszewicy chcieli jednak od początku podporządkować sobie tę
instytucję. Nie przypadkiem pierwszy „spisek antypaństwowy” odkryto wśród pracowników Banku
Państwa i oni właśnie stali się pierwszymi ofiarami powstałej 20 grudnia 1917 r. Czeka (WCzK) -policji
politycznej utworzonej przez Feliksa Dzierżyńskiego.

³³⁹ Zagraniczne zobowiązania Rosji carskiej, głównie wobec Francji, szacowano na ok. 5 mld dolarów.
Anulowanie długów na wiele dziesięcioleci zablokowało rozwój normalnych stosunków gospodarczych
między ZSRR a krajami zachodnimi.

paratystyczne ruchy nierosyjskich narodów imperium. Okoliczności te były istotne z punktu widzenia bilansu komunizmu wojennego. Kiedy już zakończył się on fiaskiem, próbowano uzasadniać poszczególne realizowane w tym czasie koncepcje właśnie okolicznościami wojennymi. Niektóre z nich rzeczywiście da się w ten sposób wyjaśnić, ale nie wszystkie, np. próba całkowitego wyeliminowania pieniądza i naturalizacja gospodarki nie wynikały z potrzeb frontu. Były raczej próbą realizacji doktryny.

W kwietniu 1918 r. wprowadzono państwowy monopol handlu zagranicznego, a 27 maja tego roku dyktaturę aprowizacyjną. Zakazano wszelkiego handlu, całą aprowizację przejęło państwo. W polityce aprowizacyjnej kierowano się kryteriami klasowymi, w myśl zasady: „kto nie pracuje, ten nie je”, pozostawiając poza jej zasięgiem i skazując na śmierć głodową całe kategorie ludności. W styczniu 1920 r. dopełniono dzieła militaryzacji siły roboczej, koncentrując wszystkich mężczyzn w wieku od 18 do 50 lat w obozach, zarządzanych przez „Gław-komtrud”, którym kierował Feliks Dzierżyński.

Państwo zdobywało żywność, wysyłając na wieś oddziały aprowizacyjne. Ich działalność uregulowano w styczniu 1919 r., wprowadzając system „razwiorstki”. Chłopi byli zobowiązani do oddania³⁴⁰ nadwyżek żywności. W rzeczywistości oddziały aprowizacyjne nie przejmowały się tym ograniczeniem i konfiskowały całą znalezioną żywność. Władze starały się rozwarstwić chłopów, w myśl koncepcji Lenina „pozyskać biedaka, zneutralizować średniaka, zwalczać kułaka”. Grając na uczuciu zawiści, organizowano na wsi „Kombiedy”. Były to komitety biedoty, które miały m.in. wskazywać oddziałom aprowizacyjnym, gdzie „kułacy”³⁴¹ ukryli żywność. Polityka zmierzająca do rozpętywania konfliktów na wsi miała osłabić ewentualny solidarny opór przeciw „razwiorstce”.

W okresie komunizmu wojennego podjęto próbę całkowitego wyeliminowania pieniądza i naturalizacji gospodarki. Z jednej strony powiększano emisję i nakreślano inflację³⁴², z drugiej - w obliczu dyktatury aprowizacyjnej, malały możliwości nabywania czegokolwiek za pieniądze. Pod koniec 1918 r. połączono aparat skarbowy z bankowym w Narodnym Banku, który w styczniu 1920 r. został z kolei zlikwidowany. W ten sposób dokonano całkowitej likwidacji bankowości. Funkcje emisyjne przejął Centralny Budżetowo-Rozrachunkowy Zarząd przy Ludowym Komisariacie Finansów.

Komunizm wojenny załamał się wiosną 1921 r. w obliczu masowych buntów chłopstwa, zwanych antonowszczyzną, oraz buntu marynarzy Floty Bałtyckiej w Kronsztadzie. W marcu 1921 r., podczas X Zjazdu RKP(b), Lenin proklamował przejście do Nowej Ekonomicznej Polityki (NEP). NEP realizowana była do połowy lat dwudziestych. Oznaczała powrót, w ograniczonym zakresie, do regulacji rynkowych i swobody działalności gospodarczej. Dopuszczono drobną prywatną własność w przemyśle, usługach i handlu, choć nie jako formalną własność, a jedynie kilkuletnią koncesję. Zakłady państwowe miały się opierać na „rozrachunku gospodarczym” (*chazrazszcziotie*). W polityce rolnej zastąpiono razwiorstkę podatkami w naturze (w 1924 r. zastąpionymi podatkiem w pieniądzu). Chłopi, po ich zapłaceniu, mogli sprzedawać nadwyżki na wolnym rynku. W odróżnieniu od razwiorstki system ten zachęcał do zwiększenia produkcji.

Powrót do regulacji rynkowych wymagał odbudowy pieniądza i bankowości. Pieniądz odbudowano drogą trzech kolejnych denominacji. W 1922 r. wprowadzono rubla „wzór 1922”, na który wymieniono dotychczasowe ruble w relacji 1:10 000. W 1923 r. wyemitowano rubla „wzór 1923”, na który wymieniono wcze-

³⁴⁰ Formalnie do odsprzedania, ale po stałych cenach, co - w obliczu ogromnej inflacji - było postanowieniem fikcyjnym.

³⁴¹ Słowo „kułak” oznaczało zaciśniętą pięść. Na rosyjskiej wsi tradycyjnie w ten sposób określano lichwiarzy. Lenin, wykorzystując negatywne skojarzenia związane z tym określeniem, rozciągnął jego znaczenie na wszystkich zamożnych chłopów.

³⁴² Pewną miarą inflacji może być czarnorynkowy kurs rubla papierowego do złotego. W styczniu 1918 r. wynosił on 7,6; w styczniu 1919 r. - 42,4; w styczniu 1920 r. - 1250; w styczniu 1921 r. - 9250 i w lipcu tego roku - 14 800.

śniejsze znaki pieniężne w relacji 1:100 rubli „wzór 1922” lub 1:1 000 000 rubli wcześniejszych. Jednocześnie, poczynając od końca 1922 r., wprowadzano do obiegu czerwońce. Były to banknoty o nominale 10 złotych przedrewolucyjnych rubli. Stopniowo ich udział w obiegu wzrastał. W 1924 r. wymieniono na czerwońce wszystkie dotychczasowe znaki pieniężne w relacji 1 rubel złoty „wzór 1924” = 50 tys. rubli „wzór 1923” = 5 mln rubli „wzór 1922” = 50 mld rubli sprzed 1922 r. Odtąd banknot o nominale 1 czerwońca stanowił równowartość 10 rubli³⁴³. W odróżnieniu od zwykłych rubli był jednak, na żądanie zagranicy, wymienialny na złoto. Rozwiązanie takie podyktowane było rozwojem handlu zagranicznego w tym okresie i koniecznością posiadania waluty skoordynowanej z ówczesnym międzynarodowym systemem walutowym.

Emisją zajmował się utworzony w 1921 r. Gosbank (Bank Państwowy). Jesienią 1922 r. powstały: Bank Handlu Zagranicznego, Bank Przemysłowy i Bank Spółdzielni. W 1925 r. grono to poszerzyło się jeszcze o Bank Budownictwa Mieszkaniowego. Wszystkie były instytucjami państwowymi, które miały przypisane sobie sektory gospodarki, tak aby nie konkurowały ze sobą. W ten sposób w okresie NEP-u ukształtował się radziecki model bankowości, po II wojnie światowej naśladowany w innych krajach socjalistycznych.

Powrót do regulacji rynkowych okazał się natomiast przejściowy. W drugiej połowie lat dwudziestych, w toku dyskusji na temat dalszego rozwoju gospodarki radzieckiej, zwyciężyła koncepcja „socjalistycznej industrializacji”. Zakładała ona priorytet przemysłu ciężkiego, dążenie do samowystarczalności gospodarczej oraz kolektywizację rolnictwa. Industrializacja miała się dokonać kosztem wsi w ten sposób, że poprzez obniżenie cen żywności osiągnano niskie ceny siły roboczej. W ramach takich planów nie było miejsca na regulacje rynkowe. Państwo przejęło całkowicie administrowanie cenami.

---

³⁴³ S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 8.

Rozdział 7 Wielki kryzys i zwrot w sprawach monetarnych

Wielki kryzys lat trzydziestych³⁴⁴ był wydarzeniem przełomowym w historii gospodarczej. Jego wyjątkowość polegała nie tyle na szerokim zasięgu geograficznym czy też na tym, że objął wszystkie gałęzie gospodarki. Od połowy XIX w. kryzysy miały podobne cechy. Wyjątkowa była głębokość załamania gospodarczego. Kryzysy wcześniejsze przynosiły spadek produkcji rzędu 8-12%. Wielki kryzys spowodował spadek ok. 40%. Jeszcze bardziej wyjątkowe było jednak to, że wystąpiły zjawiska, z którymi nie mógł sobie poradzić mechanizm rynkowy. W efekcie nastąpiło odejście od liberalnej polityki gospodarczej. W wielu krajach zaczęto stosować politykę interwencjonizmu państwowego, dokonywała się też etatyzacja poszczególnych gospodarek narodowych. Zarówno handel międzynarodowy, jak i inwestycje kapitałowe poza granicami państw macierzystych zmniejszyły się. Nasiliły się tendencje autarkiczne. Pieniądz przestał być wymienialny na kruszec, wymienialność na inne waluty również miała ograniczony zasięg. Tendencje te nasiliły się jeszcze bardziej podczas II wojny światowej.

Wielki kryzys i początki interwencjonizmu - ujęcie problemowe

Bezpośrednio przed wybuchem kryzysu głoszone były poglądy, że kryzysy nadprodukcji należą już do przeszłości. Nadzieje takie wiązano z monopolizacją. Monopoliści we własnym interesie powinni przewidzieć groźbę nadprodukcji i zawczasu ograniczyć wytwarzanie, nie dopuszczając do spadku cen. Błąd takiego rozumowania polegał na tym, że eliminowano w ten sposób tylko jeden z objawów kryzysu - spadek cen. Działo się to jednak kosztem nasilenia innych objawów: spadku produkcji i wzrostu bezrobocia. Monopoliści rzeczywiście tak się zachowali - zmniejszyli produkcję zawczasu i „na zapas” w stopniu większym, niżby tego dokonał mechanizm rynkowy. Między innymi z tego powodu spadek produkcji był tak duży.

Niecała gospodarka była zmonopolizowana, Istniał również potężny sektor drobnotowarowy, w którym żaden pojedynczy producent nie miał wpływu na rozmiary podaży. Klasycznym i najważniejszym przykładem takiej gałęzi gospodarki było rolnictwo. Rolnicy mieli pewne zobowiązania finansowe, takie jak podatki czy spłata kredytów. Kryzys nadprodukcji doprowadził do aprecjacji pieniądza, dlatego względny ciężar tych długów wzrósł. Doszło do nadprodukcji w rolnictwie, ceny rolne spadły. Rolnicy musieli zwiększać produkcję i sprzedaż swoich wyrobów. Rolnictwo reagowało na spadek cen zwiększeniem podaży.

W tym właśnie punkcie zawiódł mechanizm rynkowy. To, co robili monopoliści, było brutalne, ale zgodne z logiką rynku. W obawie przed spadkiem cen zmniejszali podaż. Z makroekonomicznego punktu widzenia było to racjonalne i przybliżało wyjście z kryzysu. Rolnicy, zwiększając podaż w miarę spadku cen, kierowali się swoją indywidualną racjonalnością. Z punktu widzenia makroekonomicznego było to jednak działanie samobójcze, oddalające perspektywę wyjścia z kryzysu. Właśnie dlatego wielki kryzys przyniósł kres liberalnej wierze w niezawodność mechanizmu rynkowego. Zwyciężył pogląd, że państwo ma pewne obowiązki w sferze gospodarczej. Aktywna polityka państwa mająca na celu nakręcanie koniunktury, zwana interwencjonizmem, pojawiła się już podczas I wojny światowej. Wówczas uważano jednak, że było to rozwiązanie nadzwyczajne, związane z toczącą się wojną, i powrót do „normalności” po wojnie polegać będzie na wycofaniu się z takiej polityki. Wielki kryzys przekonał polityków gospodarczych, że interwencjonizm może być potrzebny również w czasach pokoju.

³⁴⁴ Patrz szerzej: Ch.P. Kindleberger, *The World in Depression 1929-1939*, Harmondsworth 1973; L. Landau, *Gospodarka Światowa. Produkcja i dochód społeczny w liczbach*, Warszawa 1939.

Interwencjonizm, którego teoretyczne podstawy stworzył John M. Keynes³⁴⁵, zakładał kreowanie popytu poprzez wydatki publiczne, takie jak roboty publiczne, zasiłki socjalne, zbrojenia, płacenie rolnikom za ograniczenie produkcji itp. Wspólną cechą tych przedsięwzięć było to, że nie dawały one produkcji na rynek i, co za tym idzie, nie zwiększały podaży. Oznaczało to jednak również, że rząd nie odzyska wydawanych w ten sposób pieniędzy. W tej sytuacji problem źródeł finansowania interwencjonizmu zyskiwał kluczowe znaczenie. Finansowanie poprzez jakąkolwiek formę kredytu komercyjnego nie mogło być brane pod uwagę, nie byłoby bowiem możliwości zwrotu. Nie miało też większego sensu podwyższanie w tym celu podatków, zabieg taki zmniejszałby popyt³⁴⁶. Interwencjonizm wymagał zaakceptowania deficytu budżetowego jako zjawiska trwałego.

Polityka taka była nie do pogodzenia z systemem waluty kruszcowej, w którym rozmiary obiegu pieniądza związane były z zasobami kruszcu. Właśnie dlatego lata trzydzieste przyniosły kres waluty kruszcowej i oparcie emisji na nowych zasadach. Odtąd pokryciem emisji stawał się dług publiczny, czyli zadłużenie rządu w banku centralnym. Rząd rozliczał się z pożyczek w banku centralnym poprzez kolejne, większe od poprzednich emisje obligacji. Dzięki takiemu systemowi każda pożyczka była, z punktu widzenia księgowego, rozliczona, ale dług publiczny rósł z roku na rok. Bank centralny w ograniczonym zakresie mógł używać obligacji rządowych do prowadzenia operacji otwartego rynku, większość zobowiązany był trzymać jednak we własnym skarbcu, stanowiły one bowiem legalne pokrycie emisji.

Po wybuchu wielkiego kryzysu powszechne były obawy przed nawrotem inflacji podobnej do tej, która miała miejsce w wielu krajach w latach dwudziestych. Obawy te nie były uzasadnione ekonomicznie - kryzys nadprodukcji nie przekłada się automatycznie na inflację. Wręcz przeciwnie, poprzez spadek cen działa raczej deflacyjnie. Mimo to obawy te były faktem społecznym i wpływały na sposób myślenia polityków gospodarczych. Z reguły im dotkliwiej jakiś kraj doświadczył inflacji w poprzedniej dekadzie, tym trudniej było mu się teraz pogodzić z odejściem od tradycyjnego systemu pieniężnego. Z tego punktu widzenia predestynowane do roli pionierskiej były takie kraje, jak Wielka Brytania czy państwa skandynawskie, które z lat dwudziestych wyniosły doświadczenie nie inflacji, lecz deflacji i nadwartościowego pieniądza. W latach trzydziestych można było wyodrębnić cztery metody odchodzenia od ortodoksji monetarnej: zawieszenie wymienialności na złoto, zawieszenie wymienialności na inne waluty (reglamentacja dewizowa), dewaluację oraz wprowadzenie systemu wielu kursów. Poszczególne kraje stosowały rozmaite zestawy tych metod, nigdzie jednak system pieniężny po kryzysie nie pozostał taki jak przed nim.

W bankowości kryzys ujawnił wady modelu niemieckiego. W niektórych krajach dał się zauważyć zwrot (nietrwały, jak się miało okazać) ku modelowi angielskiemu. Wzmocnione zostały funkcje kontrolne banku centralnego, którego instrumenty działania wzbogaciły się o rezerwy obowiązkowe. Pojawiła się idea ubezpieczenia depozytów bankowych. Kryzysowi towarzyszyło zjawisko repatriacji kapitałów, dlatego szczególnie dotknął on kraje, w których bankowość była kontrolowana przez kapitał zagraniczny. Bankowość prywatna doświadczyła kryzysu zazwyczaj w stopniu większym niż państwowa, czego efektem była etatyzacja

³⁴⁵ John Maynard Keynes (1883-1946) był synem Johna Neville'a Keynesa, profesora ekonomii w Cambridge. Sam też był związany z tą uczelnią. Pracował w India Office, następnie w Ministerstwie Skarbu. W 1919 r. był członkiem brytyjskiej delegacji na konferencję pokojową. Ostrzegał wówczas przed negatywnymi skutkami reparacji wojennych, opublikował pracę *Economic Consequences of the Peace*. W latach dwudziestych ogłosił dwie prace poświęcone teorii pieniądza: *A Tractat on Monetary Reform* i *A Treatise on Money*. Podstawowe dzieło *General Theory of Employment, Interest and Money* opublikował w 1936 r. Podczas wojny był doradcą ekonomicznym rządu brytyjskiego. Napisał wówczas *How to Pay for the War*. W 1944 r. negocjował w imieniu Wielkiej Brytanii układ z Bretton Woods. Poglądy Keynesa na temat pieniądza ulegały ewolucji - por.: S. Rączkowski, *Teoria pieniądza J.M. Keynesa*, Warszawa-Łódź 1948.

³⁴⁶ Choć byli ekonomiści, którzy uważali, że odpowiednio skonstruowany system podatkowy służyłby redystrybucji dochodów i, dzięki korzystniejszym mnożnikom, mimo wszystko nakręcał koniunkturę. Pogląd taki reprezentował norweski ekonomista Trygve Haavelmo, laureat Nagrody Nobla w 1989 r.

aparatu kredytowego. Oczywiście, wymienione zjawiska nie we wszystkich krajach wystąpiły w takim samym natężeniu.

Wielki kryzys i początki interwencjonizmu - przebieg wydarzeń

Wielki kryzys rozpoczął się w październiku 1929 r. od paniki na giełdzie nowojorskiej. Prezydent Stanów Zjednoczonych Herbert Hoover próbował walczyć z kryzysem metodami deflacyjnymi. Formą ochrony gospodarki amerykańskiej było podwyższenie ceł o 40% i zaostrzenie przepisów imigracyjnych. Próby ingerowania w gospodarkę czynione były nieśmiało w obawie o równowagę budżetową. Utworzona w 1930 r. Grain Stabilization Corporation prowadziła skup zboża. Podjęto na niewielką skalę roboty publiczne, w ramach których zbudowano m.in. słynną Hoover Dam na rzece Kolorado. Administracja federalna wolała jednak przerzucać koszty robót publicznych na władze stanowe, czego wyrazem były liczne i niezbyt skuteczne apele rządu do gubernatorów w tej sprawie. W lipcu 1931 r. podjęto próbę ratowania sektora bankowego w ramach Reconstruction Finance Corporation, przeznaczając na ten cel 4 mld dolarów. Mimo to kolejne banki ogłaszały upadłość. W latach 1929-1932 upadło 5,5 tys. amerykańskich banków (ok. 25% ogólnej ich liczby). W 1932 r. rząd zaostrzył metody deflacyjne. Revenue Act podwyższał podatki o 40%. Konflikt z weteranami na tle tzw. bonusów³⁴⁷ doprowadził do krwawych zająć w Waszyngtonie. Przełom w amerykańskiej polityce gospodarczej związany był jednak dopiero z objęciem władzy przez Franklina D. Roosevelta w marcu 1933 r.

W 1930 r. koniunktura w Europie była już wyraźnie gorsza niż w roku poprzednim, ale na dobre kryzys dotarł do Europy w 1931 r. W maju wybuchł kryzys finansowy w Austrii. Kulminacyjnym momentem kryzysu był upadek największego banku Austrii, Österreichische Credit Anstalt. Z powodu licznych, wywodzących się jeszcze z czasów Austro-Węgier, powiązań problemy austriackie zachwiały finansami w Europie Wschodniej.

W lipcu kryzys ogarnął Niemcy, gdzie upadł jeden z wielkich D-banków: Danatbank. Rząd kanclerza Heinricha Brüninga wprowadził reglamentację dewizową i próbował walczyć z kryzysem metodami deflacyjnymi³⁴⁸. W grudniu 1931 r. ustawowo obniżono ceny, płace i czynsze o 10%. W maju 1932 r. kolejny rząd, z Franzem von Papenem na czele, przeszedł na inflacyjne metody walki z kryzysem, inicjując program robót publicznych. Jesienią 1932 r. ostatni gabinet Republiki Weimarskiej, rząd Kurta von Schleichern, wyciągnął wnioski z reglamentacji dewizowej i zaczął prowadzić politykę umów clearingowych w handlu zagranicznym³⁴⁹. Metody interwencjonistyczne zdominowały niemiecką politykę gospodarczą dopiero w okresie III Rzeszy.

We wrześniu 1931 r. kryzys dotarł na Wyspy Brytyjskie. 20 września Wielka Brytania zawiesiła wymienialność funta na złoto i zdewaluowała swą walutę. Nie zawieszono natomiast wymienialności funta na inne waluty. Utrzymywaniem stabilnego kursu tej wymiany zajmować się miał utworzony w 1932 r. Exchange Equalisation Fund. W ślad za Wielką Brytanią uczyniło to wiele innych państw, zwanych odtąd blokiem szterlingowym. Ugrupowanie to częściowo pokrywało

³⁴⁷ Na mocy Bonus Act z 1924 r. weteranom miały być wypłacone bonusy w wysokości 1 dolara za każdy dzień służby. Miało się to odbywać stopniowo, w ratach, do 1945 r. Podczas kryzysu weterani zaczęli się jednak domagać wypłaty natychmiastowej, na co rząd nie chciał przystać. Ostatecznie wszystkie zaległe z I wojny światowej bonusy zostały wypłacone w 1936 r.

³⁴⁸ Jednym z instrumentów deflacji była, podjęta jeszcze w 1930 r., akcja pożyczek wewnętrznych pod hasłem pomocy dla wschodnich prowincji Niemiec - Osthilfe.

³⁴⁹ Umowy clearingowe przewidywały handel na zasadzie zerowego salda bilansu płatniczego. Partnerzy mieli importować od siebie dokładnie tyle, ile wyeksportowali. Zniknął w ten sposób problem regulowania salda, co w warunkach niewymienialnych walut było istotne. Atrakcyjność umów polegała na tym, że w warunkach ogólnego kurczenia się handlu międzynarodowego zapewniały określony poziom eksportu. Eksport ten nie był jednak źródłem dewiz. Była to prymitywna forma handlowania, gdyż „każdy z każdym” musiał mieć zrównoważone saldo. Nie można było np. nadwyżki w handlu z jednym krajem skonsumentować większym importem z innego kraju. W okresie III Rzeszy umowy clearingowe, zawierane przez Niemcy z krajami Europy Południowo-Wschodniej, służyły budowaniu tam niemieckiej strefy wpływów.

się z Commonwealthem, ale obejmowało też Portugalię, państwa skandynawskie, Egipt, Irak, Iran, Tajlandię. Kraje bloku ujednoliciły wzajemne kursy swych walut oraz przepisy dewizowe. W obrębie bloku nie było ograniczeń dewizowych. Członkowie bloku utrzymywali wkłady w złocie i salda szterlingowe w Bank of England. Powodowało to stopniowe zadłużanie się Wielkiej Brytanii u partnerów. Wady rozwiązań przyjętych w bloku szterlingowym ujawniły się jednak w pełni dopiero po II wojnie światowej. W latach trzydziestych kraje bloku znalazły się w uprzywilejowanej sytuacji, dzięki dewaluacji poprawiła się bowiem ich konkurencyjność w handlu zagranicznym³⁵⁰. Wyłamanie się bloku z systemu złotej waluty traktowane było jednak przez inne kraje jako forma nieuczciwej konkurencji i pozostawał on pod silną presją. Chciano, by zadeklarował przynajmniej przejściowy charakter przyjętych rozwiązań i gotowość powrotu do wymiennalności na złoto w przyszłości.

Sprawą tą - podobnie jak innymi, wynikającymi z kryzysu problemami, np. moratorium Hoovera - miała się zająć międzynarodowa konferencja w Lozannie w 1932 r., zwołana pod patronatem Ligi Narodów. Szyld Ligi przesądzał o bardzo ważnej rzeczy - o nieobecności Amerykanów. Dlatego konferencja nie rozwiązała zasadniczych problemów, zakończyła się jedynie zapowiedzią zwołania kolejnej, już z udziałem Stanów Zjednoczonych, w następnym roku w Londynie.

Konferencja londyńska obradowała w czerwcu 1933 r. Prezydentem Stanów Zjednoczonych od trzech miesięcy był już Franklin D. Roosevelt, jednak delegację amerykańską na konferencję wyłonił Kongres, a nie administracja. Konferencja zając się miała stabilizacją międzynarodowego systemu walutowego. Moratorium Hoovera uznano za ostateczne rozwiązanie problemu zobowiązań wynikających z I wojny światowej. Na wniosek delegacji amerykańskiej zgodzono się, że docelowym modelem powinno być powszechne przyjęcie waluty złotej z 25-procentowym pokryciem. Przyjęcie rezolucji było ustępstwem głównie ze strony krajów bloku szterlingowego, które dotychczas wzbraniały się przed złożeniem takiej deklaracji. 22 czerwca, kiedy przyjęto rezolucję opartą na wspomnianych zasadach, wyglądało na to, że kompromis został osiągnięty. Jednak już 3 lipca prezydent Roosevelt odciął się od postanowień konferencji, zdezwuował delegację amerykańską, mówiąc, że nie reprezentowała ona poglądów jego administracji, konferencję zaś wezwał do zajęcia się raczej przewyciężaniem kryzysu, a nie stabilnością walutową. Był to grom z jasnego nieba, który oznaczał zerwanie konferencji przez Stany Zjednoczone. Parę dni po zerwaniu konferencji, 8 lipca 1933 r., kilka krajów zdecydowanych bronić waluty złotej (Francja, Włochy, Belgia, Holandia i Polska) zawiązało złoty blok. Zanim jednak poznamy losy tego ugrupowania, przyjrzyjmy się doświadczeniom amerykańskim.

Dojściu Roosevelta do władzy towarzyszyły objawy paniki, spodziewano się bowiem rozluźnienia reżimu monetarnego i inflacji. Opanowanie paniki bankowej było pierwszym zadaniem nowej administracji. Jedną z pierwszych decyzji było ogłoszenie „wakacji bankowych” od 6 marca 1933 r. Po dziewięciu dniach ok. 3/4 banków wznowiło działalność. Prawo bankowe z 1933 r. dzieliło banki podległe Rezerwie Federalnej na komercyjne i inwestycyjne oraz powoływało do życia Federalną Korporację Ubezpieczeń Depozytów (Federal Deposit Insurance Corporation - FDIC), ubezpieczającą wkłady do 5 tys. dolarów. Kolejne prawo bankowe z 1935 r. wzmocniało władzę gubernatora Rezerwy Federalnej kosztem gubernatorów poszczególnych banków rezerwy.

Roosevelt podjął szeroko zakrojony program interwencjonizmu. Zajmowało się tym wiele wyspecjalizowanych agencji rządowych. Agricultural Adjustment Admi-

³⁵⁰ Mimo to Wielka Brytania poczuła się zmuszona w 1932 r., po 86 latach polityki wolnego handlu, wprowadzić cła importowe. W tym samym roku odbyła się imperialna konferencja ekonomiczna w Ottawie, podczas której ustanowiono system imperialnych preferencji celnych. Kraje Commonwealthu stosowały wobec siebie bariery celne, ale niższe niż wobec innych krajów. Było to, wymuszone przez okoliczności, nawiązanie do pomysłów Josepha Chamberlaina z przełomu wieków. Chamberlaina niepokoiło to, że wolny handel wpływa dezintegrująco na Imperium. Gdyby Wielka Brytania wprowadziła cła, mogłaby swoim dominiom i koloniom udzielić preferencji i w ten sposób integrować Imperium.

nistration (AAA) prowadzić miała działania ograniczające podaż w rolnictwie. National Industrial Recovery Administration (NIRA) zajęła się regulacją stosunków w przemyśle. Civil Works Administration (CWA) organizowała roboty publiczne. Tennessee Valley Administration (TVA) zajmowała się rozwojem szczególnie dotąd zaniedbanej Doliny Tennessee. Przeciwnicy interwencjonizmu z partii republikańskiej, zarzucający administracji tendencje socjalistyczne, dysponowali większością w Sądzie Najwyższym. W latach 1934-1935 Sąd Najwyższy podważał zgodność z konstytucją kolejnych ustaw wprowadzających New Deal. Podstawowym zarzutem było to, że generowały one deficyt budżetowy. Po 1935 r. Roosevelt musiał wiele aktów prawnych, nieco poprawionych, raz jeszcze przedstawiać Kongresowi do uchwalenia (tzw. drugi New Deal). Towarzyszyły temu wysiłki zmierzające do redukcji deficytów (w latach 1937-1938), które doprowadziły do pogorszenia koniunktury i z perspektywy czasu oceniane były jako błędne³⁵¹. Kwestia zgodności deficytu budżetowego z konstytucją pozostawała aktualna przez cały okres rządów Roosevelta³⁵², choć oczywiście podczas II wojny światowej przeciwnicy deficytu znaleźli się na słabych pozycjach. Mimo to polityka New Dealu wymagała zasadniczej zmiany systemu monetarnego.

W maju 1933 r. Kongres uchwalił tzw. poprawkę Thomasa³⁵³, upoważniając rząd do dewaluacji dolara do 50%. Rząd rozegrał tę sprawę w taki sposób, by w możliwie największym stopniu nakręcić koniunkturę. Reakcją Amerykanów na poprawkę Thomasa było gorączkowe pozbywanie się dolarów, co nakręciło koniunkturę. Po pewnym czasie Amerykanie uznali jednak, że dewaluacja nie nastąpi, i ponownie zaczęli oszczędzać. W październiku 1933 r. ogłoszono zamiar dewaluacji, bez określania rzeczywistych jej rozmiarów. Zaczął się okres kroczącej dewaluacji, podczas której cena złota wyznaczana była codziennie przez prezydenta. W takiej sytuacji Amerykanie raz jeszcze zaczęli pozbywać się dolarów i ponownie osiągnięto efekt zwiększenia popytu. Ostatecznym zakończeniem dewaluacji była decyzja z 21 stycznia 1934 r. Cenę złota ustalono wówczas na 35 dolarów za uncję³⁵⁴, co oznaczało dewaluację o ok. 41%. Kilka dni później, 30 stycznia 1934 r. ustawa Gold Reserve Act zawieszła wymienialność dolara na złoto. Wszyscy, zarówno osoby prywatne, jak i banki z Rezerwą Federalną na czele, musieli odsprzedać swe złoto państwu. Restrykcyjne regulacje ograniczały prawo Amerykanów do posiadania złota³⁵⁵. Roosevelt, który chciał odseparować złoto od systemu monetarnego, rozpoczął politykę „sterylizacji złota”. Zgromadzone przez państwo zapasy kruszcu miały być przechowywane w przystosowanym do tego celu w 1936 r. Forcie Knox w stanie Kentucky.

Ceną, jaką Roosevelt zapłacił w Kongresie za poparcie New Dealu przez niektórych kongresmanów³⁵⁶, było ponowne podjęcie skupu srebra. Dawna partia srebra pokonana, jak się zdawało, ostatecznie pod koniec XIX w., nie złożyła broni. W maju 1934 r. uchwalona została ustawa o wykupie srebra, zobowiązująca rząd do zakupu srebra, dopóki jego cena nie dojdzie do 1,29 dolara za uncję lub dopóki zapas srebra nie osiągnie 1/3 zapasu złota. Na mocy tej ustawy skupowa-

³⁵¹ J.K. Galbraith, *Pieniądz. Pochodzenie i losy*, Warszawa 1982, s. 292.

³⁵² Uregulował to dopiero Employment Act z 1946 r., w którym stwierdzono, że budżet powinien być zrównoważony „przy pełnym zatrudnieniu”. W praktyce oznaczało to upoważnienie rządu do traktowania deficytu jako normy.

³⁵³ Była to poprawka do Agriculture Adjustment Act. Thomas, zwolennik srebra, chciał powrotu do bimetalizmu, wznowienia emisji greenbacków oraz zobowiązania rządu do dewaluacji dolara. Rząd zdołał zmienić charakter poprawki, zastępując nakaz upoważnieniem. Por.: J.K. Galbraith, *op. cit.*, s. 275.

³⁵⁴ Cena ta, zwana następnie „rooseveltowską”, przetrwała oficjalnie aż do 1971 r.

³⁵⁵ Regulacje te pozostawały w mocy do 1974 r. Głównie z tego powodu światowy rynek złota po II wojnie światowej odbudował się w Londynie, a nie w Nowym Jorku.

³⁵⁶ Szczególnie barwną postacią w tej partii był senator Key Pittman z Nevady, który reprezentował Stany Zjednoczone podczas konferencji londyńskiej i tam namawiał wszystkich do powrotu do bimetalizmu. Pewnego dnia przewodniczący delegacji amerykańskiej został wywołany z obrad przez służbę hotelową, która nie mogła sobie poradzić z Pittmanem. Pittman, kompletnie pijany i kompletnie nagi siedział w umywalce, z której woda wylewała się na cały hotel. Mówił, że jest Neptunem. J.K. Galbraith, *op. cit.*, s. 278.

no srebro aż do początku lat sześćdziesiątych. W Stanach Zjednoczonych program skupu srebra oznaczał sponsorowanie na koszt podatników kopalń tego kruszcu. Dzięki programowi utrzymały się w obiegu srebrne certyfikaty, rodzaj pieniądza równoległego do banknotów FED. Poważniejsze skutki decyzja amerykańska miała za granicą. W wielu krajach, które używały monet srebrnych jako bilonu, doszło do aprecjacji tych monet i znikania ich z obiegu. Najdotkliwiej skutki tej sytuacji odczuły Chiny, gdzie obowiązywała nadal waluta srebrna. W latach dwudziestych i na początku kryzysu Chiny czerpały znaczne korzyści z deprecjacji srebra, co zwiększało konkurencyjność gospodarki chińskiej. Odejście bloku szterlingowego od Gold Standard pozbawiło Chiny uprzywilejowanej pozycji, ale prawdziwą katastrofą dla eksportu chińskiego okazała się, wywołana przez Amerykanów, aprecjacja srebra³⁵⁷. Była to jedna z istotnych przyczyn słabości Chin w obliczu nasilającej się ekspansji japońskiej.

Złoty blok, utworzony w lipcu 1933 r., założyły Francja, Belgia, Holandia, Włochy i Polska. Później przystąpiła również Szwajcaria. W orbicie bloku znalazła się też Litwa i Albania. Kraje bloku utrzymywały wymienialność swoich walut na złoto. W niektórych przypadkach członkowie bloku byli wierzycielami innych krajów, opłacało im się zatem utrzymywać solidną walutę. W przypadku krajów biedniejszych w grę wchodziły raczej względy prestiżowe. Problemem bloku był stały odpływ złota poza kraje członkowskie³⁵⁸. Mając wysokie koszty produkcji, kraje bloku nie były konkurencyjne w dziedzinie handlu zagranicznego. W 1934 r. z bloku wycofały się Włochy, w 1935 r. Belgia. Francja, która w 1934 r. - jak się zdawało - wychodziła już z kryzysu, w następnym roku przeżyła powtórne załamanie koniunktury³⁵⁹. W tej sytuacji o losach bloku przesądziły francuskie wybory w kwietniu 1936 r. i przejście władzy przez rząd Frontu Ludowego.

Zmiany we francuskiej polityce walutowej, których autorem był lewicowy minister finansów Vincent Auriol, późniejszy prezydent IV Republiki, zaczęły się w lipcu 1936 r. od reformy Banque de France. Zachowując formalnie prywatny charakter banku, poddano go ścisłej kontroli państwowej. W październiku 1936 r. zawieszono wymienialność franka na złoto i faktycznie go zdewaluowano, ustalając widełki parytetu między 0,0387 a 0,0441 g złota. Ponowna dewaluacja, do dolnej granicy widełek, miała miejsce w lipcu 1937 r. W maju 1938 r. związano franka sztywnym kursem z funtem w relacji 179 franków za 1 funta, co oznaczało kolejną dewaluację. Przed decyzją tą nie powstrzymała Francji przynależność do zawartego we wrześniu 1936 r. Tripartite Currency Agreement. Było to porozumienie Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji podpisane w obliczu rozpadu złotego bloku, którego celem było właśnie zapobieganie dalszym dewaluacjom³⁶⁰.

Włochy, choć już w latach dwudziestych prowadziły politykę interwencjonizmu³⁶¹, w 1926 r. zaczęły realizować politykę deflacyjną i stąd wynikał ich udział w złotym bloku. W 1933 r. rozpoczęła się jednak nowa faza interwencjonizmu, związana z utworzeniem Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI). Utworzenie IRI wymuszone zostało przez groźbę upadłości licznych firm prywatnych Państwo, nie chcąc dopuścić do upadłości, przejmowało pakiety kontrolne akcji. W tej sytuacji w marcu 1934 r. zdewaluowano lira, w maju tego roku wprowadzono

³⁵⁷ M. Friedman, *Intrygujący pieniądz. Z historii systemów monetarnych*, Łódź 1992, s. 180 i n.

³⁵⁸ Blok, ze względów propagandowych, chcąc ukryć rozmiary tego zjawiska, dopuszczał się pewnych fałszerstw. Na przykład kredyt w zlocie, który Bank Polski uzyskał w Banku Francji, z tym że złoto faktycznie nadal pozostało w Paryżu, wykazywany był w zapasach złota zarówno przez Bank Francji, jak i Bank Polski.

³⁵⁹ Porównanie doświadczeń krajów bloku znajdzie czytelnik w dwóch tekstach zamieszczonych w pracy pod red. Ch.H. Feinsteina, *Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars*, Oxford 1995: J.-Ch. Asselain, A. Plessis, *Exchange-Rate Policy and Macroeconomic Performance: A Comparison of French and Italian Experience between the Wars*, s. 187; I. Cassiers, *Managing the Franc in Belgium and France: The Economic Consequence of Exchange-Rate Policies 1925-1936*, s. 214.

³⁶⁰ W 1937 r. rząd Leona Bluma, w obliczu ucieczki kapitałów za granicę, podjął próbę powrotu do deflacyjnej polityki, ale upadł w konfrontacji z lewicą Zgromadzenia Narodowego; J. Meysztowicz, *Upadek Marianny*, Warszawa 1976, s. 190-195.

³⁶¹ Podjęta przez Mussoliniego w 1923 r. akcja osuszania bagien pontyjskich czy program budowy autostrad.

kontrolę dewizową, a w październiku 1936 r. dokonano jeszcze jednej dewaluacji. Nie zawieszono natomiast formalnie wymienialności na złoto.

Belgia przeprowadziła dewaluację w marcu 1935 r., wprowadzając jednocześnie kontrolę dewizową. W kwietniu tego roku zniesiono kontrolę, ale w marcu 1936 r. dokonano jeszcze jednej dewaluacji. Przywrócenie kontroli dewizowej i zawieszenie wymienialności na złoto nastąpiły dopiero wiosną 1940 r., w obliczu wojny. Holandia przeprowadziła dewaluację i zawiesiła wymienialność na złoto we wrześniu 1936 r., kontrolę dewizową wprowadziła dopiero w maju 1940 r. Szwajcaria przeprowadziła dwie dewaluacje: we wrześniu 1936 r. i w maju 1940 r., nie zawiesiła natomiast wymienialności na złoto i nie wprowadziła kontroli dewizowej. Polska wprowadziła kontrolę dewizową w kwietniu 1936 r., nie dokonała natomiast dewaluacji ani nie zniosła wymienialności na złoto. Jak widać, po rozpadzie złotego bloku losy walut krajów członkowskich potoczyły się bardzo różnymi drogami.

Po objęciu władzy przez Hitlera Niemcy zaczęły - początkowo tajnie, później jawnie - nakręcać koniunkturę poprzez zbrojenia i przygotowywanie kraju do wojny³⁶². Roboty publiczne miały również bezpośredni związek z celami militarnymi, np. program budowy autostrad. Konsumpcję indywidualną starano się natomiast limitować, choć poziom życia ludności, w porównaniu z latami kryzysu, podniósł się. Wyjątek czyniono jedynie dla tych form konsumpcji, które przekładały się na wzrost potencjału militarnego, np. motoryzację. Oznaczało to przyszły spadek bezrobocia i wzrost dochodów ludności, równoległe do tego nie miała jednak wzrastać podaż dóbr konsumpcyjnych. Taki model interwencjonizmu znacznie bardziej niż rooseveltowski New Deal zagrażał równowadze rynkowej i łatwiej mógł się przerodzić w inflację. Dlatego interwencjonizmowi hitlerowskiemu towarzyszyły starania o zmniejszenie popytu indywidualnego. Utrzymano i zaostrzono reglamentację dewizową z czasów Republiki Weimarskiej. W 1936 r. utworzono urząd Komisarza Rzeszy ds. Dewiz, na czele którego stanął Hermann Göring. Zbrojenia finansowane były przez Spółkę Badań Metalowych (Metallurgische Forschung GmbH), na której rachunek Reichsbank emitował specjalne weksle pracy, zwane weksłami Mefo. Robotnicy zatrudnieni przy zbrojeniach część wynagrodzenia otrzymywali w weksłach Mefo, co było formą pożyczki wewnętrznej³⁶³. Weksle nie pełniły funkcji pieniądza obiegowego, były jednak akceptowane przez wszystkie niemieckie banki. W 1936 r.³⁶⁴ wprowadzono blokadę cen i plac, która przetrwała aż do 1948 r.

W niektórych krajach Ameryki Łacińskiej odchodzenie od tradycyjnego systemu monetarnego przybrało postać systemu wielu kursów. W marcu 1933 r. trzy kursy wprowadziło Chile, w marcu 1934 r. dwa kursy Argentyna, w czerwcu Brazylia i Urugwaj, potem jeszcze Boliwia, Kolumbia i Kostaryka. Podczas kryzysu kraje zdecydowane utrzymać otwartość swej gospodarki, starały się utrzymać jakąś formę wymienialności swej waluty. Kraje, które zdecydowały się na autarkię, ewoluowały ku całkowitej niewymienialności. System wielu kursów był swego rodzaju rozwiązaniem pośrednim. Utrzymywał wymienialność, ale różnicował jej zasady w zależności od interesów poszczególnych sektorów gospodarki. Interesy tych sektorów nie musiały być zgodne, a system wielu kursów stwarzał możliwość uniknięcia konfliktów. Wadę stanowiło to, że z czasem zacierał się prawdziwy ob-

³⁶² Drugim obok zbrojeń elementem przygotowywania gospodarki do wojny było dążenie do autarkii, czyli samowystarczalności gospodarczej. Wymagało ono podejmowania przedsięwzięć nieopłacalnych z ekonomicznego punktu widzenia, ale pożądanym w imię samowystarczalności, np. eksploatacja śladowych zasobów rudy żelaza. Ponieważ nie można było liczyć na to, że zainteresuje się tym kapitał prywatny, robiło to państwo poprzez koncern Hermann Göring Werke AG.

³⁶³ W sumie wypuszczono weksli Mefo na ok. 12 mld marek, z czego ok. 1,5 mld spłacono, reszta przepadła. Autorem koncepcji weksli był Hjalmar Schacht, który jednak ustąpił z rządu (1937) i Reichsbanku (1938). Podobnie deflacyjny charakter miała akcja zbierania przedpłat na jedno ze sztandarowych dóbr konsumpcyjnych 111 Rzeszy - „ludowy samochód”, czyli Volkswagen.

³⁶⁴ Bezpośrednio po olimpiadzie w Berlinie. Z punktu widzenia wewnętrznych stosunków w Niemczech olimpiada była ważną cezurą. Do olimpiady władze starały się, ze względów propagandowych, utrzymywać pozory „normalności”, po olimpiadzie te względy odpadły.

raz gospodarki i niemożliwe było ustalenie, który z kursów był „prawdziwy”, a który „sztuczny”. Chcąc się zorientować np. w zewnętrznej rentowności rodzimych firm, natrafiano na barierę wynikającą z tego, że nie było wiadomo, według którego kursu liczyć. W zależności od przyjętego kursu można było osiągnąć wynik pożądaný z propagandowego punktu widzenia, ale coraz trudniej było dowiedzieć się prawdy³⁶⁵. Tabela 12 zawiera zestawienie zmian, jakie zaszły w narodowych systemach monetarnych w latach trzydziestych.

We wrześniu 1936 r., w obliczu rozpadu złotego bloku, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja zawarły wspomniane już Tripartite Currency Agreement. Celem porozumienia było zapobieganie dalszym dewaluacjom. Nie powstrzymało ono jednego z sygnatariuszy, Francji, przed dalszą deprecjacją swej

Tabela 12. Zmiany narodowych systemów monetarnych podczas wielkiego kryzysu i w latach następnych

Kraj	Dewaluacja waluty	Zawieszenie Gold Standard	Reglamentacja dewizowa	Kurs z końca 1939 r. jako % parytetu z 1929 r.
1	2	3	4	5
Egipt	wrzesień 1931		wrzesień 1939a	483
Afryka Południowa	styczeń 1933	grudzień 1932	wrzesień 1939'	483
Argentyna	listopad 1929	grudzień 1929	październik 1931'	41,4; 31,7c
Boliwia	marzec 1930 czerwiec 1937 wrzesień 1939	wrzesień 1931	październik 1931'	43c
Brazylia	grudzień 1929		maj 1931'	29,9-24,8c
Chile	czerwiec 1932 grudzień 1934	kwiecień 1932	lipiec 1931a	25,1-15,6c
Kolumbia	styczeń 1932 kwiecień 1935 listopad 1938	wrzesień 1931	wrzesień 1931a	34,0°
Kostaryka	styczeń 1932		styczeń 1932a	42,0°
Kuba	kwiecień 1933	listopad 1933	czerwiec 1934a lipiec 1934b	52,0
Ekwador	czerwiec 1932	luty 1932	maj 1932a październik 1935b lipiec 1936c lipiec 1937b czerwiec 1940a	193
Gwatemala	kwiecień 1933			•
Haiti	kwiecień 1933			•
Honduras	kwiecień 1933		marzec 1934'	•
Meksyk	lipiec 1931 kwiecień 1935 grudzień 1938	lipiec 1931		21,6
Nikaragua	styczeń 1932 grudzień 1940	listopad 1931	listopad 1931'	•
Panama	kwiecień 1933			•
Paragwaj	listopad 1929		czerwiec 1932'	•
Peru	marzec 1930 kwiecień 1931 maj 1932	maj 1932	styczeń 1945'	25,9
Salwador	październik 1931 lipiec 1934	październik 1931	sierpień 1933a październik 1933b	473
Urugwaj	czerwiec 1929 sierpień 1935 styczeń 1938 styczeń 1939	grudzień 1929	wrzesień 1931'	37,6-20,8°
Wenezuela	wrzesień 1930		grudzień 1936'	95,7
Stany Zjednoczone	kwiecień 1933	kwiecień 1933	marzec 1933a listopad 1934b	59,1

³⁶⁵ Przyjmowano czasami, że w tej sytuacji najbliższy prawdy był kurs czarnorynkowy. Jest w tym rozumowaniu coś sensownego, zwróćmy jednak uwagę, że kurs czarnorynkowy obciążony był marżą na ryzyko zawodowe spekulanta, nie był zatem również wolny od zniekształceń.

1	2	3	4	5
Kanada	wrzesień 1931 lipiec 1935	październik 1931	wrzesień 1931a	51,8
Chiny	wrzesień 1929 listopad 1935		wrzesień 1934a listopad 1935b marzec 1938a	10,6
Indie brytyjskie	wrzesień 1931 luty 1934		wrzesień 1939a	48,6
Holenderskie Indie Wschodnie	wrzesień 1936	wrzesień 1936	maj 1940a	78,6
Irak	kwiecień 1932		listopad 1941'	47,7
Iran	październik 1929 marzec 1932 listopad 1942		luty 1930a maj 1933b marzec 1936a	34,4
Hongkong	październik 1929		wrzesień 1939'	•
Japonia	grudzień 1931 sierpień 1937	grudzień 1931	lipiec 1932'	27,8
Filipiny	kwiecień 1933			58,9
Tajlandia	czerwiec 1932	maj 1932	wrzesień 1939a	48,1
Australia	marzec 1930 marzec 1936	grudzień 1929	sierpień 1939a	38,0
Nowa Zelandia	kwiecień 1930		grudzień 1938a	38,2
Albania			kwiecień 1939'	100,0 (kwiecień 1939)
Austria	kwiecień 1934		październik 1931a	78,9 (luty 1938)
Belgia i Luksemburg	marzec 1935 marzec 1936 styczeń 1945	maj 1940	marzec 1935a kwiecień 1935b maj 1940a	70,4
Bułgaria			październik 1931a	98,1
Czechosłowacja	luty 1934 październik 1936		październik 1931'	69,6 (październik 1938)
Dania	wrzesień 1931	wrzesień 1931	listopad 1931'	42,5
Estonia	czerwiec 1933	czerwiec 1933	listopad 1931'	52,9
Finlandia	październik 1931 grudzień 1938	październik 1931	październik 1931' grudzień 1931b wrzesień 1939'	425
Francja	wrzesień 1936 czerwiec 1937 maj 1938 listopad 1938 luty 1940	czerwiec 1937	wrzesień 1939a	33,6
Wolne Miasto Gdańsk	maj 1935		czerwiec 1935'	57,2 (wrzesień 1939)
Grecja	kwiecień 1932 wrzesień 1936 listopad 1944	kwiecień 1932	wrzesień 1931a	78,0
Hiszpania	1930 1936 1942		maj 1931a	40,0

1	2	3	4	5
Holandia	wrzesień 1936 marzec 1940 czerwiec 1943	wrzesień 1936	maj 1940a	78,0
Irlandia	wrzesień 1931		wrzesień 1939a	•
Islandia	wrzesień 1931		październik 1931a	•
Jugosławia	maj 1931	lipiec 1932	październik 1931a	76,0
Litwa			październik 1935a	98,6
Łotwa	wrzesień 1936	wrzesień 1936	październik 1931a	56,7
Niemcy			lipiec 1931a	96,6
Norwegia	wrzesień 1931	wrzesień 1931	kwiecień 1940a	50,0
Polska			kwiecień 1936a	99,0 (wrzesień 1939)
Portugalia	kwiecień 1931 październik 1931 październik 1940	październik 1931	październik 1922a październik 1937b	48,1
Rumunia	lipiec 1935 listopad 1936 maj 1940 marzec 1941		maj 1932a	69,7
Węgry	styczeń 1939 wrzesień 1941		Upiec 1931a	88,9
Wielka Brytania	wrzesień 1931	wrzesień 1931	wrzesień 1939a	47,7
Włochy	marzec 1934 październik 1936		maj 1934a	56,6
Szwajcaria	wrzesień 1936 maj 1940			68,6
Szwecja	wrzesień 1931	wrzesień 1931	luty 1940a	52,4
Turcja			luty 1930a	94,0
Związek Radziecki	listopad 1935 marzec 1936 październik 1936 lipiec 1937		1918a	•

a Wprowadzenie reglamentacji dewizowej; b Zniesienie reglamentacji dewizowej; c Wiele kursów. Kursywą oznaczono daty końcowe, gdy waluta nie przetrwała do końca 1939 r.

Źródło: *Annuaire Statistique de la Société des Nations 1942/44, Genève 1945.*

waluty. Było jednak objawem zaniepokojenia czołowych krajów spustoszeniem, jakie wielki kryzys poczynił w światowym systemie monetarnym. System waluty kruszcowej legł w gruzach, na jego miejsce nie powstał jeszcze nowy mechanizm, który zabezpieczyłby przed wybuchem wielkich inflacji. Światowy system monetarny rozpadł się na kilka bloków walutowych, a umowy clearingowe tworzyły nowy rodzaj zależności między państwami. Zmniejszył się zakres wzajemnej wymiwalności walut, co tworzyło sprzężenie zwrotne z kurczącym się wolumenem handlu międzynarodowego. Tendencje autarkiczne wzmacniały ten proces, a zbrojenia jako mechanizm nakręcania koniunktury były groźne dla pokoju światowego. II wojna światowa pogłębiła jedynie te negatywne procesy.

Finansowe aspekty II wojny światowej

Podczas II wojny światowej Niemcy traktowali politykę monetarną jako instrument eksploatacji gospodarczej krajów okupowanych. Nie wprowadzali tam własnej waluty, lecz zachowywali, a jeśli nie było to możliwe, tworzyli miejsce-

wy system pieniężny³⁶⁶. Eksploatacja krajów okupowanych oznaczała, że bilans handlowy tych krajów z Rzeszą był dodatni, tzn. Rzesza więcej stamtąd wywoziła, niż przywoziła. Z księgowego punktu widzenia Rzesza zadłużała się w krajach przez siebie okupowanych. Właśnie dług Rzeszy (*notabene* nigdy nie spłacony) był pokryciem emisji w tych krajach³⁶⁷. Obieg pieniężny wzrastał, a przed społecznymi skutkami inflacji chronić miała blokada cen i płac. Blokada cen powodowała rozwój czarnego rynku i ucieczkę towarów z legalnego obrotu. Blokada płac mogłaby doprowadzić do ucieczki siły roboczej z legalnego rynku pracy, gdyby nie wprowadzony jednocześnie przymus pracy. W większości krajów okupowanych polityka taka zdołała zapobiec wybuchowi otwartych inflacji. Jedynym wyjątkiem była Grecja, gdzie w okresie okupacji doszło do hiperinflacji.

Polityka pieniężna okupantów rodziła potrzebę przeprowadzenia po wyzwoleniu nieekwiwalentnej wymiany pieniądza, w przeciwnym wypadku groziłby po wojnie wybuch wielkich inflacji. W krajach okupowanych wprowadzano ścisłą reglamentację dewizową. Ustalano też sztywny i zazwyczaj niekorzystny dla ludności kraju okupowanego kurs wymiany. Czasami, kiedy celem okupanta było zniszczenie dotychczasowych elit (np. w Polsce), wymieniano tylko część posiadanych środków (w Generalnym Gubernatorstwie) lub całkowicie unieważniano dotychczasowe środki płatnicze (na obszarach Polski zajętych przez ZSRR). Stopień represyjności wymiany pieniądza był zazwyczaj sygnałem generalnych zamiarów okupanta.

Niemcy wprowadzali w krajach okupowanych urzędy nadzoru bankowego (Bankaufsichtsstelle), które podporządkowywały aparat kredytowy interesom okupanta. Likwidowana była bankowość należąca, w świetle ustaw norymberskich, do Żydów. Pozostałe instytucje kredytowe pracować miały pod ścisłym nadzorem okupanta. Sporną kwestią było to, na ile opłaca się okupantowi zachować miejscowy aparat kredytowy, na ile zaś wprowadzić bezpośrednio niemiecki³⁶⁸.

W trakcie podboju kolejnych krajów Wehrmacht posługiwał się tzw. kassenscheinami, czyli biletami Kas Kredytowych Rzeszy (Reichskreditkassen). W stosunkowo krótkim czasie starano się jednak wycofać je z obiegu i zastąpić miejscową walutą. Następnie te same kassenscheiny były używane w kolejnej kampanii. Niekiedy problemem stawało się przenikanie kassenscheinów nawet między odległymi od siebie obszarami okupowanymi. W 1941 r. przenikanie kassenscheinów z okupowanych terenów radzieckich do Francji przyspieszyło decyzję o wycofaniu ich z obiegu w tym ostatnim kraju.

Włoskim odpowiednikiem kassenscheinów były bilety Casa Mediterranea di Credito, które pojawiły się podczas agresji na Grecję. Dość szczególnym przypadkiem była monetarna strona wojny w Abisynii. Od dawna pozostawały tam w obiegu (nie formalnie, ale faktycznie) srebrne osiemnastowieczne talary Marii Teresy, które cieszyły się wśród ludności dużym poważaniem i traktowane były jako środek tezauryzacji. Mussolini, szykując inwazję, wypożyczył z muzeum w Wiedniu oryginalne matryce i zaopatrzył armię w ok. 1 mln nowych talarów³⁶⁹.

³⁶⁶ Taki obowiązek nakładało zresztą na nich prawo międzynarodowe, które nakazywało, w miarę możliwości, utrzymanie na okupowanych obszarach dotychczasowych stosunków pieniężnych i kredytowych. Inna sprawa, na ile praktyka okupacyjna odpowiadała duchowi tej regulacji. W literaturze polskiej istnieje gruntowne opracowanie tej problematyki - por.: K. Skubiszewski, Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej, Poznań 1960.

³⁶⁷ Na przykład Bank Emisyjny w Polsce do 1945 r. powiększył emisję do 11,3 mld złotych, czyli prawie czterokrotnie w stosunku do 1939 r., przy czym trzeba pamiętać, że obszar GG był znacznie mniejszy od obszaru II Rzeczypospolitej. Główną pozycją po stronie aktywów banku był dług Rzeszy w wysokości 9,5 mld złotych. F. Skalniak, Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945, Warszawa 1966, s. 126.

³⁶⁸ Było to przedmiotem sporu między Urzędem Nadzoru Bankowego Generalnego Gubernatorstwa a Ministerstwem Gospodarki Rzeszy w 1942 r. - por.: A. Gójski, Bankowość w Generalnej Guberni, Warszawa 1999 (praca magisterska, SGH, maszynopis w posiadaniu autora). Zasięg wpływów bankowości niemieckiej w okupowanej Europie dobrze ilustruje informator, wydany w Londynie przez Bank Gospodarstwa Krajowego - por.: German Banks. War Vademecum, London 1943.

³⁶⁹ K. Skubiszewski, op. cit., s. 138-139.

Na terenach okupowanych przez siebie Japończycy wprowadzali walutę, emitowaną przez rząd japoński, ale nominowaną w miejscowych jednostkach. Wyjątkiem były okupowane obszary Chin, gdzie początkowo wprowadzono do obiegu japońskie jeny wojskowe - gumpyo, a po 1938 r. banknoty dwóch utworzonych przez Japończyków banków emisyjnych. W 1942 r. na potrzeby wojsk amerykańskich na Pacyfiku zaczęto emitować tzw. dolary hawajskie, których kurs do jenów wojskowych do końca wojny był stały i wynosił 1:20.

W Europie alianci porozumieli się w sprawie powojennego okupacyjnego systemu pieniężnego w Niemczech i Austrii. W Niemczech postanowiono wprowadzić do obiegu marki okupacyjne, emitowane od 1944 r. według jednolitych matryc w USA i ZSRR. Dotychczasowe środki płatnicze zamierzano wycofać z obiegu, w praktyce jednak reichsmarki i rentenmarki pozostały aż do reformy walutowej 1948 r. Unieważniono jedynie kassenscheiny i inne, mniej formalne środki płatnicze. Utrzymano też wprowadzoną w 1936 r. kontrolę cen i płac. W Austrii sojusznicy zamierzali, tak szybko, jak to możliwe, przywrócić odrębną walutę - szylinga.

II wojna światowa była okresem powszechnej reglamentacji dewizowej. Wymienianie walut wymagało zawsze odrębnych zezwoleń i mogło się dokonywać jedynie według oficjalnych kursów. Sytuację komplikował fakt, że walczące strony często posługiwały się własnymi kursami, nie mającymi nic wspólnego z tymi, których używali przeciwnicy. Równoległe do tego kwitł, oczywiście, czarny rynek walutowy³⁷⁰. W sytuacji zagrożenia rósł popyt na środki tezauryzacji, stąd wysoka czarnorynkowa cena złota i dolara.

---

³⁷⁰ Na przykład w Generalnym Gubernatorstwie, gdzie Polacy nie mogli legalnie nabywać obcych walut, czarnorynkowy kurs dolara przez cały okres okupacji utrzymywał się na podobnym poziomie (100 złotych za dolara w 1940 r., 95 w 1943 r.), spadał natomiast czarnorynkowy kurs marki (od 4 złotych w latach 1941-1942 do 1,80 złotego w 1944 r. - przy oficjalnym parytecie 2 złote za markę)-F.Skalniak, op. cit., s. 154-155.

Tabela 13. Kursy walut podczas II wojny światowej

Kraj 1	Data 2	Kurs 3	Uwagi 4
Austria	marzec 1938 maj 1945	1 RM = 15 szylinga 1 RM = 1 szyling 1 funt = 40 szylingów 1 dolar = 10 szylingów 1 rubel = 2 szylingi	kurs wymiany kurs wymiany kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki)
Sudetenland	październik 1938	1 RM = 853 korony	kurs wymiany
Zaolzie	październik 1938	1 złoty = 6,25 korony	kurs wymiany
Aneksje węgierskie	październik 1939 marzec 1939	1 pengő = 7,14 korony	kurs wymiany
Protectorat Czech i Moraw	marzec 1939	1 RM = 10 koron	kurs wymiany
Słowacja	marzec 1939-październik 1940 październik 1940	1 korona Prot. = 1 korona sł. 1 korona Prot. = 1,162 korony sł.	kurs oficjalny kurs oficjalny
Kłajpeda	marzec 1939	1 RM = 25 lita	kurs wymiany
Albania	kwiecień 1939	1 frank = 6,25 lira	kurs wymiany
Wolne Miasto Gdańsk	wrzesień 1939	1 RM = 1,43 guldena	kurs wymiany
Polska - ziemie wcielone do Rzeszy - ziemie wcielone do ZSRR Wileńszczyzna Generalne Gubernatorstwo Dystrykt Galicja	wrzesień 1939 marzec 1945 wrzesień 1939- -grudzień 1939 październik 1939 wrzesień 1939- -styczeń 1945 grudzień 1944 wrzesień 1941	1 RM = 2 złote 1 RM = 2 złote 1 rubel = 1 złoty 1 lit = 2 złote 1 RM = 2 złote 1 rubel = 1 złoty 1 złoty = 5 rubli	kurs wymiany kurs wymiany (złoty lubelski) kurs oficjalny kurs wymiany kurs oficjalny (złoty krakowski) kurs oficjalny kurs wymiany
Dania	kwiecień 1940 lipiec 1940 styczeń 1942	1 RM = 2 korony 1 RM = 25 korony 1 RM = 1,92 korony	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny
Norwegia	kwiecień 1940 sierpień 1940 maj 1945	1 RM = 1,66 korony 1 RM = 1,75 korony 1 funt = 20 koron 1 dolar = 4,96 korony	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki)
Holandia	maj 1940 lipiec 1940 kwiecień 1941 październik 1944	1 gulden = 15 RM 1 gulden = 1,33 RM 1 gulden = 1,327 RM 1 funt = 10,69 guldena 1 dolar = 2,65 guldena	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki)
Belgia	maj 1940 lipiec 1940 październik 1944	1 RM = 2 belgi (10 fr) 1 RM = 25 belgi (125 fr) 1 funt = 176,62	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki)
		franka 1 dolar = 43,77 franka	
Luksemburg	maj 1940 czerwiec 1940 lipiec 1940 październik 1944	1 RM = 10 franków 1 RM = 8 franków 1 RM = 10 franków 1 RM = 20 franków	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny

1	2	3	4
Benelux	październik 1943	1 gulden = 16,52 franka	umowa rządów emigracyjnych
Francja	wrzesień 1939	1 funt = 179 franków	umowa francusko-brytyjska
	maj 1940 - listopad 1944	1 RM = 20 franków	kurs oficjalny
	maj 1940	1 lir = 2,63 franka	kurs oficjalny
	czerwiec 1941	1 lir = 2,21 franka	kurs oficjalny
	listopad 1942	1 funt = 300 franków	kurs oficjalny (aliancki)
	luty 1943	1 dolar = 75 franków	kurs oficjalny (aliancki)
	październik 1943	1 funt = 200 franków	kurs oficjalny (aliancki)
		1 dolar = 50 franków	kurs oficjalny (aliancki)
		1 lir = 2 franki	kurs oficjalny
Alzacja i Lotaryngia	czerwiec 1940	1 RM = 15 franków	kurs wymiany
	listopad 1944	1 RM = 20 franków	kurs wymiany
Rumunia-Besarabia	sierpień 1940	1 rubel = 40 lei	kurs wymiany
Rumunia-Dobruża	wrzesień 1941	1 rubel = 1 lej	kurs wymiany
Rumunia-Siedmiogród	listopad 1944	1 rubel = 100 lei	kurs wymiany
	wrzesień 1940	1 lew = 2 leje	kurs wymiany
	wrzesień 1940	1 pengö = 7,14 lei	kurs wymiany
Litwa	listopad 1940	1 rubel = 1,1 lita	kurs wymiany
Łotwa	listopad 1940	1 rubel = 1 lat	kurs wymiany
Estonia	listopad 1940	1 korona = 1,25 rubla	kurs wymiany
Jugosławia Jugosławia-Chorwacja Jugosławia - po wyzwoleniu	kwiecień 1941 – kwiecień 1945	1 RM = 20 dinarów	kurs oficjalny
		1 lir = 3,33 dinara	kurs wymiany
	kwiecień 1941	1 lir = 2,63 dinara	kurs oficjalny
		1 frank albański = 20,83 dinara	kurs wymiany
	czerwiec 1941	1 frank albański = 16,39 dinara	kurs oficjalny
	kwiecień 1941	1 pengö = 10 dinarów	kurs wymiany
	czerwiec 1941	1 dinar = 1,60 lewa	kurs oficjalny
	kwiecień 1941	1 kuna = 2,63 lira	kurs oficjalny
	kwiecień 1941	1 kuna = 2 liry	kurs wymiany
	kwiecień 1941	1 kuna = 4 liry	kurs realny
	lipiec 1941	1 dinar = 20 dinarów Nedicia	kurs wymiany
	wrzesień 1943	1 dinar = 20 kun	kurs wymiany
wrzesień 1943	1 dinar = 10 lewów	kurs wymiany	
kwiecień 1945	1 dinar = 3,33 lira	kurs wymiany	
		1 dinar = 1 pengö	kurs wymiany
		1 frank albański = 2,5 dinara	kurs wymiany
Grecja	kwiecień 1941	1 RM = 50 drachm	kurs oficjalny
	czerwiec 1941	1 RM = 58,82 drachmy	kurs oficjalny
	kwiecień 1941	1 lew = 1,53 drachmy	kurs oficjalny
	czerwiec 1941	1 lew = 1,85 drachmy	kurs oficjalny
	listopad 1944	1 lir = 8 drachm	kurs oficjalny
		1 frank albański = 50 drachm denominacja 1:50	kurs oficjalny

		000 000	
		1 funt = 600 drachm	kurs oficjalny (aliancki)
		1 dolar = 150 drachm	kurs oficjalny (aliancki)
ZSRR	czerwiec 1941	1 RM = 10 rubli	kurs oficjalny
ZSRR - Ukraina	październik 1942	1 rubel = 6 lei	kurs oficjalny
	czerwiec 1942	1 karbowanec = 1 rubel	kurs oficjalny
		1 RM = 10 karbowanów	kurs oficjalny

1	2	3	4
Włochy	czerwiec 1943 lipiec 1943 wrzesień 1943	1 funt = 480 lirów 1 dolar = 120 lirów 1 funt = 400 lirów 1 dolar = 100 lirów 1 RM = 10 lirów	kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (niemiecki)
Niemcy	wrzesień 1939 październik 1944	1 funt = 11,06 RM 1 dolar = 2,49 RM 1 dolar kanadyjski = 2,40 RM 1 funt turecki = 1,98 RM 1 RM = 1,54 jena 1 RM = 1,64 pengó 1 RM = 1,67 korony szwedzkiej 1 RM = 1,78 franka szwajcarskiego 1 RM = 3,85 pesety hiszpańskiej 1 RM = 7,69 lira 1 RM = 10 escudo portugalskiego 1 RM = 11,1 korony słowackiej 1 RM = 20 marek fińskich 1 RM = 33,3 lewa 1 RM = 50 lei 1 funt = 40 RM 1 dolar = 10 RM 1 rubel = 2 RM	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki)
Wielka Brytania Jersey & Guemsey	wrzesień 1939- lipiec 1947 czerwiec 1940 wrzesień 1940 wrzesień 1942	1 funt = 4,03 dolara 1 funt = 8 RM 1 funt = 9,6 RM 1 funt = 9,36 RM	umowa brytyjsko- amerykańska kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny
Etiopia	maj 1936 kwiecień 1941	1 talar MT = 4,5 lira 1 funt = 1,85 talara MT	kurs oficjalny kurs oficjalny
Kolonie włoskie	styczeń 1943	1 funt = 480 lirów	kurs oficjalny (aliancki)
Kolonie francuskie w Afryce Północnej	listopad 1942 luty 1943	1 funt = 300 franków 1 dolar = 75 franków 1 funt = 200 franków 1 dolar = 50 franków	kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki) kurs oficjalny (aliancki)
Kongo Belgijskie	1940	1 funt = 176,62 franki	umowa brytyjsko- belgijska
Chiny	wrzesień 1935 marzec 1938 październik 1938 marzec 1941 maj 1942 styczeń 1942 marzec 1942	juan Mandżukuo = 1 jen juan pekiński = 1 jen juan Meng Chiang = 1 jen 1 jen = 5 juanów nankińskich 1 jen = 5,55 juanów nankiński 1 Chungczing jüan = 2,5 juana pekińskiego	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny
		1 Chungczing jüan = 1,42 jüana nankińskiego	
Hongkong	styczeń 1942 lipiec 1942	1 jen wojskowy = 2 dolary HK 1 jen wojskowy = 4 dolary HK	kurs oficjalny kurs oficjalny
Holenderskie Indie Wschodnie	1940 marzec 1943	1 funt = 10,69 guldena 1 jen wojskowy = 1 gulden	umowa brytyjsko- holenderska kurs oficjalny

1	2	3	4
Indochiny francuskie	grudzień 1941	1 jen = 1 piast	kurs oficjalny
Tajlandia	grudzień 1941 luty 1942 kwiecień 1942	1 bat = 1,2525 jena 1 bat = 1,557 jena 1 bat = 1 jen	kurs oficjalny kurs oficjalny kurs oficjalny
Malaje	marzec 1943	1 jen = 1 dolar malajski	kurs oficjalny
Obszar Pacyfiku	sierpień 1942	1 dolar „hawajski” = 20 jenów wojskowych	kurs oficjalny (aliancki)

Uwaga: Przez kurs oficjalny rozumiemy urzędowy kurs obowiązujący przez dłuższy czas, przez kurs wymiany - kurs, po którym wymieniano waluty w momencie wprowadzania innego systemu walutowego. Źródło: zestawienie autora na podstawie: S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira. Sprawocznik*, Moskwa 1987; *Annuaire Statistique de la Société des Nations 1942/44*, Genève 1945, s. 201-202.

Alianci finansowali wojnę głównie dzięki pomocy Stanów Zjednoczonych. Doświadczenia pierwszych lat po I wojnie światowej nauczyły Amerykanów, że nie jest korzystne być wierzycielem dawnych sojuszników. Dlatego podczas II wojny światowej Stany Zjednoczone kierowały się żelazną zasadą, by pomoc udzielana innym krajom nie generowała zadłużenia. Do grudnia 1941 r. Stany Zjednoczone pozostawały neutralne, a w społeczeństwie amerykańskim silne były nastroje pacyfistyczne i izolacjonistyczne. Nastroje te nie zmieniały jednak faktu, że większość Amerykanów sympatyzowała z aliantami, a nie z III Rzeszą. Chodziło zatem o to, by neutralność amerykańska, formalnie w jednakowym stopniu dotycząca obu stron, była faktycznie korzystna dla strony alianckiej.

Jeszcze przed wybuchem wojny Kongres uchwalił kilka ustaw o neutralności, przewidujących, w razie wybuchu konfliktu, embargo na eksport broni do państw walczących. Szybko okazało się, że była to formuła korzystna dla III Rzeszy, która nie liczyła na zakupy broni w USA, a niekorzystna dla Wielkiej Brytanii, która zamierzała kupować broń amerykańską. Dlatego już w listopadzie 1939 r. uchwalono nową ustawę o neutralności, opartą na zasadzie Cash and Carry. Państwa walczące mogły kupować broń w USA pod dwoma warunkami: musiały płacić gotówką (by nie powstawał dług) i same odbierać towar z amerykańskich portów (by marynarze amerykańscy nie narażali życia, wożąc takie ładunki). Ta formuła neutralności była już korzystna dla Wielkiej Brytanii, która panowała na morzu i, w przeciwieństwie do III Rzeszy, mogła importować towary z USA³⁷¹.

W momencie przystępowania do wojny Wielka Brytania dysponowała zapasami złota oraz aktywami amerykańskimi w wysokości ok. 4,5 mld dolarów. Dzięki wydobyciu złota w Afryce Południowej oraz eksportowi do Stanów Zjednoczonych zdołano w ciągu pierwszego roku wojny zgromadzić jeszcze 2 mld, ale pod koniec 1940 r. zasoby te były już na wyczerpaniu i tym samym wygasła formuła Cash and Carry³⁷². W grudniu 1940 r. Churchill poinformował o tym prezydenta Roosevelta³⁷³, który pod wpływem tych informacji zaczął poszukiwać nowej formuły pomocy wojskowej. Efektem poszukiwań był Lend-Lease Act, uchwalony w marcu 1941 r. Na mocy tej ustawy Stany Zjednoczone miały dzierżawić sprzęt wojenny „państwom miłującym pokój”³⁷⁴. Sprzęt ten po zakończeniu działań wojennych mógł być zwrócony lub, w porozumieniu z Amerykanami, zniszczony. Jeśliby uległ

³⁷¹ W 1940 r. Stany Zjednoczone wykonały jeszcze jeden wyraźnie probrytyjski gest: przekazały Wielkiej Brytanii 50 starych niszczycieli w zamian za bazy brytyjskie na Karaibach i w Nowej Fundlandii. Operacji tej nadano pozory transakcji handlowej ze względu na neutralność USA. Niemcy, nie dysponując podobnymi bazami, nie mogli domagać się podobnego potraktowania. Z drugiej jednak strony w wypadku klęski Wielkiej Brytanii, czego wówczas, latem 1940 r., nie można było wykluczyć, Amerykanie zabezpieczali się przed przejęciem posiadłości brytyjskich na Półkuli Zachodniej przez Niemcy

³⁷² WS. Churchill, *Druga wojna światowa*, t. II, cz. 2, Gdańsk 1995, s. 242-253.

³⁷³ Nie bez znaczenia był fakt, że Roosevelt był bezpośrednio po wygranych wyborach i mógł mniej się przejmować wątpliwościami zgłaszanymi przez izolacjonistów.

³⁷⁴ Sformułowania takiego użyto ze względu na ciągle trwającą neutralność amerykańską. Teoretycznie zatem przed grudniem 1941 r. III Rzesza również mogłaby ubiegać się o pomoc w ramach Lend-Lease, oczywiście pod warunkiem, że Niemcom udałoby się przekonać odpowiednią komisję Kongresu, że są „narodem miłującym pokój”. Należy jednak mniemać, że nie byłoby to takie proste.

zniszczeniu w trakcie działań wojennych, spisywano go na straty i również nie powstawał dług. Z pomocy w ramach Lend-Lease skorzystało 45 państw, w tym również ZSRR po czerwcu 1941 r. Stany Zjednoczone wydały na ten cel ok. 51 mld dolarów. Podział pomocy między poszczególne kraje ilustruje tabela 14.

Tabela 14. Pomoc amerykańska w ramach Lend-Lease

Kraj	Kwota (w mln USD)	Kraj	Kwota (w mln USD)
Arabia Saudyjska	17,4	Jugosławia	32,0
Belgia	148,4	Kolumbia	7,8
Boliwia	5,6	Kostaryka	0,2
Brazylia	332,5	Kuba	5,7
Chile	21,8	Liberia	6,4
Chiny	1 548,8	Meksyk	36,3
Czechosłowacja	0,4	Nikaragua	0,9
Dominikana	1,6	Norwegia	51,5
Egipt	1,0	Panama	0,1
Ekwador	7,0	Paragwaj	1,9
Etiopia	5,2	Peru	18,5
Francja	3 207,6	Polska	16,9
Grecja	75,5	Salwador	0,9
Gwatemala	1,8	Turcja	26,6
Haiti	1,4	Urugwaj	7,1
Holandia	230,0	Wenezuela	43
Honduras	0,7	Związek Radziecki	11 260,3
Irak	0,0	Imperium Brytyjskie	31 267,2
Iran	4,8	Kwota pomocy	48 213,2
Islandia	4,8	Inne koszty*	2 578,8
		RAZEM	50 792,0

* Dobra utracone w transporcie lub wykorzystane przez wojska amerykańskie oraz koszty administracyjne.

Źródło: J.F. Dunningan, A.A. Nofi, *Wojna na Pacyfiku. Encyklopedia*, Warszawa 2000, s. 256.

Tabela 15. Koszty II wojny światowej poniesione przez główne mocarstwa

Kraj	Koszty w walucie narodowej (w mld)	Ostatnie pokojowe budżety (w mld waluty narodowej)		Koszty w dolarach (w mld)
Stany Zjednoczone (1941-1945)	306,0	(1940)	9,1	306,0
Wielka Brytania (1939-1945)	20,5	(1938)	1,0	82,6
Niemcy (1939-1945)	414,0	(1934)	8,2	166,3*
Japonia (1941-1945)	174,7	(1930)	4,0	41,0*
Włochy (1940-1943)	278,5	(1939)	42,6	14,0*
ZSRR (1941-1945)	582,0	(1934)	52,4	109,8*
		(1938)	124,0	

* Według oficjalnych kursów przedwojennych.

Źródła: R.B. Mitchell, *International Historical Statistics*, t. 1: *Europe 1750-1988*, New York 1992, s. 799-801; t. 2: *The Americas 1755-1988*, New York 1993, s. 656; t. 3: *Africa, Asia & Oceania 1750-1993*, New York 1998, s. 900; I.C.B. Dear (red.), *The Oxford Companion to the Second World War*, Oxford 1995, s. 1059.

Pomoc dla Związku Radzieckiego kształtowała się na poziomie kilkunastu procent radzieckiej produkcji zbrojeniowej w poszczególnych rodzajach uzbrojenia z jednym, istotnym wyjątkiem. W czasie wojny w Związku Radzieckim wyprodukowano ok. 200 tys. samochodów, podczas gdy w ramach Lend-Lease ZSRR otrzymał

ok. 400 tys. samochodów. Amerykanie wzięli na siebie główny ciężar motoryzacji Armii Radzieckiej, dzięki czemu radziecki przemysł motoryzacyjny mógł w większym stopniu skoncentrować się na produkcji czołgów. Na tym, jak się wydaje, polegał główny wkład Lend-Lease w zwycięstwo na froncie wschodnim. Część pomocy była kierowana do krajów pozaeuropejskich, nie biorących bezpośredniego udziału w wojnie. Było to podyktowane bardziej pragnieniem pozyskania sobie przychylności tamtejszych przywódców niż rzeczywistymi potrzebami wojennymi. Z tych właśnie powodów Polska otrzymała mniej niż np. Peru czy Arabia Saudyjska. Niektóre kraje dostarczały na podobnych zasadach pewnych niezbędnych dóbr Amerykanom. Australia i Nowa Zelandia dostarczały żywność dla wojsk amerykańskich walczących na Pacyfiku, Belgia - rudę uranu z Konga. Pomoc ta, określana mianem Reverse Lend-Lease, osiągnęła podczas wojny wartość ok. 10 mld dolarów.

Ogólne koszty wojny poniesione przez główne mocarstwa (koszty budżetowe, nie straty) ilustruje tabela 15, w której uwzględniono jedynie wydatki poniesione podczas wojny z budżetu. Nie informuje ona o skutkach wojny, rozmiarach zniszczeń itd. Zwraca uwagę niewielka różnica między przedwojennymi i wojennymi wydatkami ZSRR, wynikająca z wysokiego stopnia etatyzacji gospodarki radzieckiej. Zestawienie to pomaga też w wyrobieniu sobie zdania na temat realnego udziału Lend-Lease w alianckim wysiłku zbrojnym.

Rozdział 8 Bretton Woods

Przez ćwierć wieku po zakończeniu II wojny światowej funkcjonował system z Bretton Woods. Głównymi celami, które przyświecały jego twórcom, było uniknięcie inflacji podobnych do tych, jakie wystąpiły po poprzedniej wojnie, oraz przełamanie charakterystycznych dla lat trzydziestych tendencji autarkicznych. Istotą systemu były sztywne kursy walutowe. Dominująca pozycja Stanów Zjednoczonych przesądzała o tym, że stosunki USA - reszta świata nabierały szczególnego znaczenia. W polityce gospodarczej dominował keynesizm. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych ujawniły się napięcia, związane z zakwestionowaniem przywództwa amerykańskiego oraz zmianą układu sił spowodowaną sukcesami gospodarczymi krajów, które przegrały wojnę: Niemiec i Japonii. W 1968 r. w wielu krajach doszło do przesileni politycznych. Niezależnie od lokalnego charakteru wydarzeń w poszczególnych krajach przesilenia te związane były z wejściem w dorosłe życie generacji urodzonej już po wojnie i miały cechy konfliktu pokoleniowego. Z tego punktu widzenia trudno przecenić znaczenie cezury 1968 r. w dziejach powojennych. W tym czasie kryzys systemu z Bretton Woods wszedł już w ostrą fazę. Destabilizacja stosunków walutowych okazała się jednym z detonatorów pierwszego kryzysu naftowego (1973-1974). Przyniósł on nowe doświadczenie - stagflację i w efekcie doprowadził do zmiany polityki gospodarczej. Bankowość stopniowo ewoluowała w kierunku modelu uniwersalnego oraz odbudowywała powiązania o zasięgu ponadnarodowym.

Z punktu widzenia dziejów bankowości zasadnicze znaczenie miał rok 1966 i powstanie rynku eurodolarowego. Powoli upowszechniały się też nowe środki techniczne, pozostające do dyspozycji aparatu kredytowego. Z czasem ich kumulacja doprowadziła do powstania nowych jakościowo zjawisk. Odrębnie i w izolacji od reszty świata rozwijały się systemy pieniężne i kredytowe krajów socjalistycznych.

Powstanie systemu z Bretton Woods

Podczas II wojny światowej troską Amerykanów było przedłużenie dobrej koniunktury wojennej na okres odbudowy powojennej. Pamiętajmy, że po I wojnie światowej podobny zabieg się nie udał. Kraje sojusznicze były zbyt zadłużone w Stanach Zjednoczonych i nie chciały się dalej zadłużać, w krajach pokonanych wybuchły wielkie inflacje, które zamknęły ich rynki dla eksportu amerykańskiego. Teraz Amerykanie byli zdecydowani uniknąć obu tych zagrożeń. Przed zadłużeniem sojuszników chronić miała forma, w jakiej Ameryka udzielała im pomocy militarnej (Cash and Carry, Lend-Lease) czy humanitarnej (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - UNRRA). Kiedy w 1943 r. podczas konferencji w Atlantic City powołano do życia tę ostatnią organizację, podjęto również pierwsze rozmowy na temat przyszłego międzynarodowego systemu walutowego.

W lipcu 1944 r. w Bretton Woods zebrała się konferencja³⁷⁵, która miała określić zasady powojennego systemu walutowego. Zadanie stworzenia stabilnego systemu stawało się tym trudniejsze, że nie było już powrotu do waluty kruszcowej. W tej sytuacji konieczność utworzenia ponadnarodowej władzy finansowej nie ulegała wątpliwości. Różnice dotyczyły zakresu kompetencji tej władzy. Głównymi partnerami rozmów byli Amerykanie pod przewodnictwem Harry'ego D. White'a

³⁷⁵ Na temat konferencji w Bretton Woods patrz: A.W. Hook, *The International Monetary Fund. Its Evolution, Organization and Activities*, Washington 1982; B. Eichengreen, *Three Perspectives on Bretton Woods System*, Cambridge 1992; W.A. Scammel, *International Monetary Policy: Bretton Woods and After*, New York 1976; B. Tew, *International Monetary Cooperation 1945-1970*, London 1970; tegoż, *The Evolution of the International Monetary System 1945-1988*, London 1988; S. Rączkowski, *Międzynarodowe stosunki finansowe*. Warszawa 1984, rozdz. 17; J.K. Galbraith, *Pieniądz. Pochodzenie i losy*, Warszawa 1982, s. 343-349. Dysponujemy też wspomnieniami polskiego uczestnika konferencji: Z. Karpiński, *O Wielkopolsce, zlocie i dalekich podróżach. Wspomnienia 1860-1960*, Warszawa 1971, s. 281-284.

oraz Brytyjczycy z Johnem M. Keynesem na czele. Reprezentowane były też inne państwa sprzymierzone, w tym Związek Radziecki³⁷⁶, troszczyły się one jednak o swoje partykularne interesy, nie biorąc udziału w sporze amerykańsko-brytyjskim³⁷⁷.

Amerykański plan White'a³⁷⁸ przewidywał utworzenie Funduszu Stabilizacyjnego Narodów Zjednoczonych z kapitałem 2-5 mld dolarów. Państwa członkowskie miały wносить wkłady do Funduszu w zlocie, którego cena miała być dość niska. Przewidywano utworzenie międzynarodowej jednostki pieniężnej - unitas, równej 10 dolarom. Państwa członkowskie miały pilnować sztywnego kursu swojej waluty w stosunku do unitas, czyli praktycznie do dolara. Fundusz miał mieć stosunkowo duży wpływ na politykę gospodarczą krajów członkowskich.

Brytyjski plan Keynesa zakładał powołanie Międzynarodowej Unii Clearingowej z kapitałem wyższym, niż to przewidywał White (25—40 mld dolarów). Państwa członkowskie miały zachować większy zakres suwerenności w kształtowaniu swej polityki gospodarczej. Składki członkowskie miały być uiszczane przede wszystkim we własnej walucie. Złoto miało być stosunkowo drogie, a jego cena, podobnie jak kurs międzynarodowej jednostki bankor³⁷⁹, miała się kształtować swobodnie, bez powiązania z jakąkolwiek walutą narodową.

Kompromis, którego rezultatem był system z Bretton Woods, opierał się w zasadzie na założeniach planu White'a. Gesty wobec Brytyjczyków polegały na rezygnacji z przymiotnika „stabilizacyjny” w nazwie Funduszu³⁸⁰ oraz jednostki unitas i formalnego uprzywilejowania dolara. Amerykanie nie zgodzili się jednak również na bankora, słusznie przypuszczając, że wobec braku jednostki ponadnarodowej dolar wejdzie w tę rolę spontanicznie. System zakładał przywrócenie wzajemnej wymiennalności walut według sztywnych kursów, których tolerancja wynosić miała 1%. Przy odchyleniach większych niż 1% zainteresowane banki centralne powinny interweniować na giełdach i przywrócić prawidłowy kurs. Nie przewidywano wymiennalności na złoto, poszczególne kraje powinny jednak określić parytet swojej waluty w zlocie, choćby po to, by można go było precyzyjnie porównywać z parytetami innych walut. Istotą systemu miała być jednak wzajemna wymiennalność walut po sztywnych kursach.

Czuwać nad tym miał Międzynarodowy Fundusz Walutowy (International Monetary Fund - IMF), który był jedną z dwóch utworzonych na mocy postanowień z Bretton Woods instytucji³⁸¹. Drugą był Międzynarodowy Bank Odbudowy i Rozwoju (International Bank for Reconstruction and Development - IBRD), zwany Bankiem Światowym. Osobliwością obu instytucji, które stały się agendami ONZ, było odejście od zasady równości państw. Ponieważ obie instytucje były przedsięwzięciami finansowymi, liczba głosów poszczególnych krajów miała zależeć od wysokości wkładu, tak jak w spółce akcyjnej. Był to poważny wyjątek od zasad przyjętych w prawie międzynarodowym³⁸².

³⁷⁶ Amerykanom zależało na globalnym zasięgu systemu, dlatego ważny był dla nich również udział Rosjan. Odmowa ratyfikowania umowy z Bretton Woods przez Związek Radziecki w grudniu 1945 r. była, z amerykańskiego punktu widzenia, jedną z pierwszych oznak narastającej zimnej wojny.

³⁷⁷ Jakiś czas temu stało się jasne, że główny delegat amerykański Harry Dexter White, autor koncepcji powojennego systemu walutowego, był agentem KGB; por.: Ch. Andrew, O. Gordijewski, KGB, Warszawa 1997. Piszący te słowa, od wielu lat prowadzący wykłady m.in. na temat konferencji w Bretton Woods, stanął wówczas przed problemem, co z tego właściwie wynika. Po głębokim namyśle doszedł do wniosku, że jednak nic z tego nie wynika. Spróbujmy sobie wyobrazić instrukcję, jakiej musieliby White'owi udzielić jego mocodawcy. Wykorzystanie takiego agenta w takim momencie przekraczało możliwości intelektualne KGB.

³⁷⁸ K. Pilejko, Złoto i dolar, Warszawa 1971, s. 180-185.

³⁷⁹ Nazwę „bankor” wymyślił sam Keynes. Łączyła ona w sobie element „bankowy” i „złoty” - francuskie or.

³⁸⁰ Od czasu stabilizacji w 1925 r. brytyjska opinia publiczna źle reagowała na to słowo.

³⁸¹ Przewidywano natomiast likwidację, jako już zbędnego, Banku Rozrachunków Międzynarodowych w Bazylei. Ostatecznie BIS uratowało przed likwidacją to, że na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych stał się ośrodkiem europejskich regulacji walutowych.

³⁸² Kwestia ta była przedmiotem dyskusji również w latach dwudziestych, kiedy rozważano możliwość utworzenia ponadnarodowej struktury finansowej. Jedną z ówczesnych propozycji było zorganizowanie takiej instytucji na zasadach spółdzielni, a nie spółki akcyjnej. W spółdzielni każdy członek ma

IMF miał się skupić na walce z groźbą inflacji. Udzielał pożyczek w celu stabilizacji walutowej. IBRD utworzono właśnie po to, by odciążyć Fundusz od innych spraw. Klientów, którzy chcieli uzyskać kredyty na cele inne niż stabilizacja walutowa, można było kierować do Banku światowego. Fundusz, udzielając pożyczki, sugerował jednocześnie usuwanie głównej przyczyny inflacji, czyli deficytu budżetowego. Jeśli jakiś kraj miał problemy z utrzymaniem kursu swojej waluty, mógł, za zgodą Funduszu, przeprowadzić jej jednorazową dewaluację.

Władze IMF ukonstytuowały się wiosną 1946 r., podczas konferencji w Savannah³⁸³. Przy obsadzie kluczowego stanowiska dyrektora Funduszu Stany Zjednoczone nie dopuściły do wyboru J.M. Keynesa, któremu duży autorytet mógł dawać zbyt duży stopień niezależności od innych organów IMF. Zarazem jednak Amerykanie zaakceptowali obowiązującą do dziś zasadę, że dyrektorem Funduszu jest Europejczyk. Jako pierwszy objął tę funkcję Belg Camille Gutt. Kadencje Gutta³⁸⁴ (1946-1951) i jego następcy - Szweda Ivara Rootha³⁸⁵ (1951-1956) były okresem kształtowania IMF i realizacji planu Marshalla, kiedy to dominacja Stanów Zjednoczonych w finansach światowych była niepodważalna. Uzupełnieniem opisanego systemu był Układ Ogólny w sprawie Ceł i Handlu (General Agreement on Trade and Tariffs - GATT), kolejna agenda ONZ, której celem było obniżanie barier celnych w świecie i przeciwdziałanie tendencjom autarkicznym³⁸⁶.

Powojenne stabilizacje walutowe

W chwili zakończenia wojny waluty europejskie były niewymienialne, w większości krajów ceny były zablokowane³⁸⁷, zaopatrzenie odbywało się w systemie kartkowym, a dziedzictwem okresu okupacji było znaczne, w stosunku do okresu przedwojennego, poszerzenie obiegu pieniężnego. Stabilizacje walutowe wypełniły pierwsze lata powojenne. Obawa przed inflacjami podobnymi do tych, które miały miejsce po I wojnie światowej, spowodowała, że w wielu krajach (choć nie wszędzie) zdecydowano się na wymianę nieekwiwalentną. Zestawienie reform stabilizacyjnych zawiera tabela 16.

---

jeden głos i nie zależy on od wysokości wkładu. Wymagałoby to jednak ustalenia równych wkładów na bardzo niskim poziomie, aby stać było na to również państwa ubogie. Tak zbudowany Fundusz byłby zbyt biedny, by spełniać swe funkcje. Jeśli jednak zdecydowano się na zróżnicowanie wkładów zależnie od zamożności poszczególnych krajów, to trzeba było krajom, które wniosły najwyższe wkłady, dać odpowiednio więcej głosów.

³⁸³ Relacja polskiego uczestnika konferencji - patrz: Z. Karpiński, Wspomnienia z okresu pracy w Narodowym Banku Polskim, Warszawa 1991, s. 4-6.

³⁸⁴ Camille Gutt był absolwentem Uniwersytetu Brukselskiego. Podczas I wojny światowej służył ochotniczo jako pilot myśliwski. Brał udział w konferencji pokojowej w 1919 r., następnie reprezentował Belgię w strukturach międzynarodowych zajmujących się problemem reparacji. Wydaje się, że zwłaszcza te doświadczenia czyniły z Gutta dobrego kandydata na dyrektora bezpośrednio po wojnie. Podczas II wojny światowej był członkiem emigracyjnego rządu belgijskiego. Po zakończeniu kadencji w IMF związany był z prywatnym Banque Lambert.

³⁸⁵ Ivar Rooth był absolwentem uniwersytetu w Uppsali. Od 1914 r. pracował jako radca prawny, w latach 1929-1948 był gubernatorem Sveriges Riksbank. W latach 1931-1951 zasiadał w radzie Banku Rozrachunków Międzynarodowych w Bazylei. Właśnie doświadczenia z BIS czyniły z Rootha szczególnie odpowiedniego kandydata na dyrektora IMF w okresie, kiedy działała Europejska Unia Płatnicza.

³⁸⁶ GATT działał w ten sposób, że od czasu do czasu inicjował kolejne rundy rokowań kończące się, na zasadzie łańcucha wzajemnych ustępstw między poszczególnymi krajami, ogólnym obniżeniem barier celnych. Kolejne rundy nosiły nazwy: genewska (1947), Annecy (1949), Torquay (1951), druga genewska (1955-1956), Dillona (1961-1962), Kennedy'ego (1963-1967), tokijska (1973-1979) i urugwajska (1986-1993). Runda urugwajska zakończyła się przekształceniem GATT w WTO (World Trade Organization). W okresie tworzenia GATT podstawowym problemem było przełamanie barier odziedziczonych po okresie wielkiego kryzysu, np. systemu imperialnych preferencji celnych.

³⁸⁷ W Stanach Zjednoczonych system kartkowy był mniej rygorystyczny niż w Europie, ale ceny i płace były zamrożone. Równie ważne jak blokada cen było powściągnięcie aspiracji płacowych związków zawodowych. Kiedy odblokowano ceny i płace w 1946 r., w ciągu kilkunastu dni wzrosły o ok. 30%. O doświadczeniach tych pisze, częściowo na podstawie własnych wspomnień, J.K. Galbraith, op. cit., rozdz. XVII.

Tabela 16. Wymiany pieniądza w powojennej Europie

Kraj	Data	Relacja wymiany	Uwagi
1	2	3	4
Francja	czerwiec 1945 1960-1962	1:1 100:1	bez ograniczeń sum, ale unieważniono banknoty poniżej 50 franków stopniowa, rozłożona na 3 lata denominacja, bez ograniczeń sum
Belgia i Luksemburg	październik 1944	1:1	do 2 tys. franków (46 dolarów) na osobę, reszta zablokowana na kilka lat
Holandia	lipiec- październik 1945	1:1	do 110 guldenów (41 dolarów) na osobę; nadwyżki zablokowane do 1950 r.
Norwegia	wrzesień 1945	1:1	bez ograniczeń sum, ale unieważniono banknoty 1- i 2-koronowe
Finlandia	styczeń- październik 1946 1963	1:1 100:1	przejęcie 50% banknotów o nominałach powyżej 500 marek bez ograniczeń sum
Włochy	listopad 1944	1:1	bez ograniczeń sum
Grecja	listopad 1944 maj 1954	50 mln:1 1000:1	bez ograniczeń sum bez ograniczeń sum
Niemcy - strefy zachodnie - strefa radziecka	czerwiec 1948 czerwiec 1948	10:1 10:1	do 60 marek (6 dolarów) relacja 1:1; wkłady bankowe 10:1; 35% wkładów anulowano do 70 (7 dolarów) marek na osobę; wkłady 1:1 do 100 marek, 5:1 od 100 do 1000, 10:1 od 1000 do 5000, pow. 5000 anulowano; rachunki budżetu i organizacji społecznych 1:1, towarzystw ubezpieczeniowych 5:1, ale ubezpieczenia społeczne 2:1
Austria	grudzień 1945 grudzień 1947	1:1 1:1	marki na szylingi; nominały pow. 5 szylingów, ale do 150 szylingów (15 dolarów) na osobę; nadwyżki zablokowane na specjalnych kontach; bilon i banknoty poniżej 5 szylingów pozostały w obiegu wymiana nominałów poniżej 5 szylingów do 150 szylingów na osobę; odblokowanie 50% sum zablokowanych w grudniu 1945; resztę odblokowano po kilku latach
Polska	lipiec 1944- styczeń 1945 październik- listopad 1950	1:1 100:1	do 500 zł na osobę (5 dolarów), do 2000 na firmę wkłady 100:3, ale tylko do 100 tys. zł; ceny, płace i zobowiązania 100:3
Czechosłowacja	październik- listopad 1945	1:1	do 500 koron (ok. 10 dolarów) na osobę; firmom do wysokości zarobków; nadwyżki zablokowane na nie oprocentowanych kontach;

1	2	3	4
			część potem odblokowano, ale przejęto jako podatek majątkowy, resztę anulowano w 1953 r.
	lipiec 1953	5:1	do 300 koron na osobę 5:1, powyżej 50:1; wkłady: do 5 tys. koron - 5:1; od 5 tys. do 10 tys. - 6,25:1; od 10 tys. do 20 tys. - 10:1, od 20 tys. do 50 tys. - 25:1; pow. 50 tys. - 50:1; place, renty, emerytury i dochody ludności rolniczej 5:1; likwidacja kartek
Węgry	grudzień 1945		stemplowanie banknotów; z każdych 4 o nominale 1000 pengő miano stemplować 1, ale akcja była źle przygotowana i przeprowadzona; skutek - rekordowa hiperinflacja w pierwszej połowie 1946 r.; nowe jednostki: M-pengő (milion pengő) i B-pengő (bilion pengő);
	sierpień 1946	2 mln B-pengő:1	wprowadzenie forinta; wymiana w relacji 2 mln B-pengő:1
Rumunia	sierpień 1947	20 000:1	możliwości wymiany zależały od pozycji społecznej; robotnicy i służący mogli wymienić do 3 mln starych lei (ok. 1 dolara), członkowie ich rodzin do 1 mln (ok. 30 centów), chłopci do 5 mln (ok. 1,6 dolara), członkowie ich rodzin do 2,5 mln (ok. 80 centów), ale tylko wówczas, gdy rodzina wywiązała się z dostaw obowiązkowych; wojskowi i przedstawiciele wolnych zawodów do 13 mln (ok. 50 centów); firmom wymieniono do wysokości zarobków z lipca 1947 r.; wszystkie nadwyżki anulowano
	styczeń 1952	400:1	do 1000 lei (6,6 dolara) na osobę 100:1, wkłady w tym samym przedziale 50:1; w przedziale od 1000 do 3000 lei - gotówka 200:1, wkłady 100:1, pow. 3000 lei - gotówka 400:1, wkłady 200:1; ceny i środki na rachunkach przedsiębiorstw państwowych - 100:5, gotówka przedsiębiorstw państwowych 200:1
Bułgaria	marzec 1947	1:1	do 200 lewów (ok. 70 centów) na osobę; nadwyżki blokowane na specjalnych rachunkach; unieważniono banknoty o nominałach powyżej 200 lewów
	maj 1952	100:1	gotówka 100:1; wkłady do 50 tys. lewów - 100:3; od 50 tys. do 200 tys. 100:2; pow. 200 tys. - 100:1; ceny, place i konta bankowe przedsiębiorstw państwowych 100:4
	styczeń 1962	10:1	bez ograniczeń sum
Jugosławia	kwiecień 1945	10:1 20:1	nowe dinary = 20 dinarów okupacyjnych (tzw. Nediciów); 20 kun chorwackich; 10 lewów bułgarskich; 3,33 lirów włoskich; 1 pengő, 0,25 franka albańskiego
	styczeń 1966	100:1	bez ograniczeń sum
Albania	czerwiec-lipiec 1945		stemplowanie banknotów 20- i 100-frankowych, unieważnienie 5-frankowych;
	lipiec 1946	5:1	do 5 tys. franków (oficjalnie 200 dolarów) na rodzinę

1	2	3	4
	lipiec 1947	9:1	wprowadzenie leków za franki; przeliczono place, ceny i zobowiązania, gotówkę unieważniono
	październik 1949	1:1	bez ograniczeń sum, ale unieważniono bilon
	sierpień-październik 1965	10:1	bez ograniczeń sum
Związek Radziecki	grudzień 1947	10:1	ceny, place i zobowiązania 1:1, gotówka 10:1, rachunki spółdzielni 5:4, obligacje 5:1 lub 3:1, zależnie od daty emisji; wkłady do 3 tys. rubli - 1:1; od 3 tys. do 10 tys. - pierwsze 3 tys. 1:1, dalsze 3:2; powyżej 10 tys. - pierwsze 10 tys. jw., reszta 2:1; likwidacja kartek
	styczeń-kwiecień 1961	10:1	wkłady bankowe, ceny i place; gotówkę wymieniano przez 3 miesiące; bilon (1, 2 i 3 kopiejki) zachował wartość nominalną

Sumy wymiany przeliczono na dolary według kursu oficjalnego po wymianie.

Źródło: zestawienie autora na podstawie: S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira. Sprawocznik*, Moskwa 1987.

Działanie systemu z Bretton Woods

W latach 1943-1947 Stany Zjednoczone udzielały darmowej pomocy krajom sojusznikom poprzez UNRRA. Amerykanie pozbywali się w ten sposób nadwyżek dóbr wytworzonych w ramach zbrojeń. Rzucenie tych dóbr na rynek amerykański doprowadziłoby do nadprodukcji w Stanach Zjednoczonych. UNRRA pozwalała na zagospodarowanie ich tam, gdzie były rzeczywiście potrzebne. Rozdział pomocy UNRRA między poszczególne kraje ilustruje tabela 17.

W 1947 r. formuła pomocy UNRRA uległa wyczerpaniu. Narastająca zimna wojna oraz obawy przed kryzysem nadprodukcji w Stanach Zjednoczonych skłoniły rząd amerykański do przedstawienia planu odbudowy powojennej Europy. W czerwcu 1947 r. sekretarz stanu, generał George Marshall, przedstawił plan, nazwany następnie jego imieniem³⁸⁸. Plan przewidywał pomoc amerykańską w formie udzielanych na dogodnych ratach kredytów dla krajów europejskich zniszczonych wojną. Propozycja była geograficznie zawężona do Europy, nie robiono natomiast różnicy między zwycięzcami a pokonanymi. Nie czyniono również, formalnie, różnicy między krajami komunistycznymi a resztą, choć Amerykanie liczyli na to, że Związek Radziecki odrzuci plan. Ekonomicznym celem planu Marshalla³⁸⁹ było nakręcenie koniunktury w USA i odbudowa europejskich rynków zbytu. Politycznym celem było powstrzymanie ekspansji komunizmu w przekonaniu, że Europa zniszczona i biedna łatwiej może paść jego łupem niż Europa odbudowana i bogata. Istotnie, ZSRR oraz kraje Europy Wschodniej, pod radzieckim naciskiem, odrzuciły plan Marshalla. Był on realizowany w latach

Tabela 17. Wielkość pomocy UNRRA dla poszczególnych krajów (stan na 15 czerwca 1947)

Kraje	Suma (w mln USD)	Udział procentowy
Kraje europejskie	2 360,3	80,4
Albania	27,2	
Austria	136,1	
Białoruś	60,8	
Czechosłowacja	264,1	
Dodekanez	4,0	
Finlandia	2,5	
Grecja	350,5	
Węgry	4,5	
Włochy	420,7	
Jugosławia	420,5	
Polska	481,2	
San Marino	0,0	
Ukraina	188,2	
Kraje pozaeuropejskie	542,1	18,5
Chiny	529,7	
Korea	1,0	
Filipiny	10,4	
Etiopia	1,0	
Akcje specjalne	33,3	1,1
RAZEM	2 935,7	100,0

Źródło: *UNRRA in Europe*, London 1947, s. 38.

³⁸⁸ Oficjalna nazwa brzmiała - European Recovery Plan (ERP).

³⁸⁹ Por.: M.J. Hogan, *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe 1947-1952*, Cambridge 1987; A. Mil ward, *The Reconstruction of Western Europe 1945-1951*, Berkeley 1984.

1948-1952, a Stany Zjednoczone wydały na to ok. 17 mld dolarów³⁹⁰. Początkowo USA pilnowały, by środki uzyskane w ramach planu kierowane były na potrzeby produkcji pokojowej. W 1950 r., po wybuchu wojny koreańskiej, zmienił się charakter planu, który teraz częściowo dotyczył produkcji zbrojeniowej. Podział pomocy między poszczególne kraje w ciągu pierwszych dwóch lat ilustruje tabela 18.

Plan Marshalla zakończył się zdecydowanym sukcesem. Obecna pomyślność gospodarcza Europy Zachodniej jest w dużym stopniu jego zasługą. Ze strony amerykańskiej planem zarządzała Economic Cooperation Administration (ECA), na której czele stał P.G. Hoffman. Podstawą prawną planu była ustawa z kwietnia 1948 r., zwana Foreign Assistance Act. W latach pięćdziesiątych USA decydowały się często na umorzenie zobowiązań wynikających z planu Marshalla, co zmieniało kredyty w darowizny.

Stany Zjednoczone nalegały na to, by odbudowa odbywała się na zasadach rozwoju współpracy międzynarodowej i podziału pracy, a nie odradzania się tendencji autarkicznych, charakterystycznych dla lat trzydziestych. Kraje Europy Zachodniej, które zdecydowały się skorzystać z planu Marshalla, w 1948 r. zrzeszyły się w Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej (Organisation for European Economic Cooperation - OEEC)³⁹¹. Ponieważ większość walut zachodnioeuropejskich nie była jeszcze wymienna, co mogło blokować współpracę, w 1950 r. utworzono Europejską Unię Płatniczą. Celem Unii było umożliwienie, w warunkach braku wymiennalności walut, wielostronnego clearingu. Salda bilansów płatniczych miały być wyrównywane przez Bank Rozrachunków Międzynarodowych w Bazylei³⁹². W grudniu 1958 r., kiedy większość walut zachodnioeuropejskich zyskała wymiennalność, Unia stała się zbędna.

Po zakończeniu realizacji planu Marshalla ECA przekształcona została kolejno w Mutual Security Administration (MSA), Foreign Operations Administration (FOA) i ostatecznie w 1955 r. w International Cooperation Administration (ICA), podległą Departamentowi Stanu i obejmującą zasięgiem cały świat.

Po zwycięstwie komunistów w Chinach w 1949 r., kiedy stany Zjednoczone uznały, że głównym partnerem amerykańskim na Dalekim Wschodzie będzie Japonia, podobną do planu Marshalla pomocą objęty został również ten kraj. W 1949 r. przybyła do Japonii misja amerykańskich doradców finansowych, pod przewodnictwem Josepha Dodge'a. Efektem tej misji była stabilizacja gospodarki japońskiej. Do sukcesu stabilizacji przyczyniły się reformy społeczne, przeprowadzone w Japonii bezpośrednio po wojnie przez amerykańskie władze okupacyjne: reforma rolna poszerzyła rynek wewnętrzny i przyczyniła się do przekształcenia biednych chłopów w klasę średnią, reforma stosunków pracy stworzyła związki zawodowe i przyczyniła się do stopniowego wzrostu zamożności robotników. Mimo odbudowy wielkiej własności prywatnej gospodarka japońska straciła charakter oligarchiczny. W późniejszym okresie, kiedy Japonia stała się trzecim, obok Eu-

³⁹⁰ W literaturze można się spotkać z różnymi liczbami, oscylującymi wokół tej sumy. Nie wynika to z ignorancji autorów, lecz z faktu, iż rzeczywiście różnie można tę sumę liczyć. Ponadto druga część planu, realizowana w latach 1950-1952, przeznaczona była również na cele militarne, z czego wynikał jej mniej jawny charakter.

³⁹¹ Dalsze losy tej organizacji były interesujące. Przez pewien czas wydawało się, że właśnie OEEC będzie płaszczyzną integracji gospodarczej Europy. Kiedy powstała, w węższym gronie, Europejska Wspólnota Węgla i Stali, OEEC stanowiła w pewnym sensie alternatywną formułę integracji. W połowie lat pięćdziesiątych, kiedy powstał pomysł przekształcenia EWWiS we wspólny rynek, Anglicy zaproponowali przekształcenie OEEC w strefę wolnego handlu (plan Maudlinga). Po odrzuceniu tej propozycji i powstaniu EWG, OEEC jako organizacja europejska stała się zbędna. W 1960 r. przekształcono ją w Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) i przyjęto najbardziej rozwinięte kraje pozaeuropejskie. Z czasem OECD stała się klubem rozwiniętych krajów o gospodarce rynkowej, którego członkowie gwarantują przestrzeganie pewnych standardów w zakresie swobody przepływu kapitałów, wymiennalności walut itd.

³⁹² Bank powstał, jak pamiętamy, przy okazji planu Younga. W Bretton Woods zastanawiano się, wobec utworzenia IMF, nad celowością dalszego istnienia BIS. W pierwszych latach po wojnie wyglądało na to, że bank zostanie zlikwidowany. W ramach Europejskiej Unii Płatniczej znalazł jednak dla siebie nową rolę - centralnej instytucji finansowej o zasięgu nie światowym, lecz europejskim i w tej roli utrzymał się w ciągu następnych dziesięcioleci.

ropy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych, centrum gospodarczym świata, mówiło się niekiedy, uznając wkład USA w stworzenie obu pozostałych, o systemie Dodge'a-Marshalla.

Nie zawsze jednak pomoc była wykorzystywana równie efektywnie. W 1961 r. prezydent John F. Kennedy, zaniepokojony pojawieniem się komunizmu na Półkuli Zachodniej oraz rozmiarami nędzy w Ameryce Łacińskiej, zaproponował

Tabela 18. Pierwsze dwa lata planu Marshalla (od 4 kwietnia 1948 do 4 kwietnia 1950)

Kraje	Suma (w mln USD)	Udział procentowy
Wielka Brytania	2 400	27,6
Francja	1 800	20,7
Włochy	974	11,2
Niemcy	840	9,7
Holandia	808	9,3
Belgia i Luksemburg	472	5,4
Austria	404	4,6
Grecja	301	3,5
Dania	181	2,1
Norwegia	172	2,0
Irlandia	117	1,4
Szwecja	84	1,0
Turcja	82	1,0
Triest	24	0,3
Portugalia	13	0,1
Islandia	11	0,1
RAZEM	8 683	100,0

Źródło: E.J. Osmańczyk, *Encyklopedia ONZ i stosunków międzynarodowych*, Warszawa 1982, s. 398.

program pomocy pod nazwą Sojusz dla Postępu (Alianza para Progreso)³⁹³. Celem programu było osiągnięcie przez kraje Ameryki Łacińskiej wzrostu rządu 2,5% PBK rocznie. Stany Zjednoczone miały udzielić w ciągu 10 lat pomocy o wartości ok. 20 mld dolarów. Zasady programu ustalone zostały w sierpniu 1961 r. w tzw. Karcie Punta del Este, będącej rezultatem obrad konferencji krajów zainteresowanych programem. W pierwszych latach USA wywiązywały się ze swych zobowiązań, mimo to program nie przynosił spodziewanych efektów. W większości krajów nie nastąpiły przewidywane reformy społeczne, zwłaszcza zaś reforma rolna. Powodowało to, że pomoc trafiała do wąskiej oligarchii i często była lokowana nie w krajowych inwestycjach, lecz w zagranicznych bankach. W tej sytuacji również prywatni inwestorzy zagraniczni nie spieszyli się z tym, by inwestować w Ameryce Łacińskiej. Zarówno plan Marshalla w Europie, jak i plan Dodge'a w Japonii okazały się skuteczną zachętą dla prywatnych inwestorów amerykańskich. W przypadku Sojuszu dla Postępu mechanizm taki nie zadziałał. Rozczarowanie, które przyszło po załamaniu się nadziei związanych z programem, zaowocowało destabilizacją systemów demokratycznych i serią wojskowych zamachów stanu.

W przypadku krajów Trzeciego Świata pomoc zagraniczna często była konsumowana nie tyle przez wzrost stopy życiowej, ile przez wzrost liczby ludności.

Mechanizm ten, określany mianem „równowagi ubóstwa”³⁹⁴, stanowi jedną z najbardziej charakterystycznych cech Trzeciego Świata. Wyrwanie się jakiegoś kraju z tego kręgu zależy przede wszystkim od stłumienia eksplozji demograficznej. Rozmiary amerykańskiej pomocy dla poszczególnych krajów ilustruje tabela 19.

³⁹³ W. Dobrzycki, *Stosunki międzynarodowe do Ameryki Łacińskiej. Historia i współczesność*, Warszawa 2000, s. 178-184.

³⁹⁴ Pojęcie „równowaga ubóstwa” wprowadził J.K. Galbraith w pracy *Istota masowego ubóstwa*, Warszawa 1987 (pierwsze wydanie w Londynie w 1979).

Tabela 19. Pomoc amerykańska dla zagranicy w latach 1948-1965 (w mld USD)

Kraj	Pomoc wojskowa	Pomoc cywilna
Wielka Brytania	1,03	3,83
Francja	4,24	3,19
Belgia i Luksemburg	1,26	0,56
Hiszpania	0,53	0,58
Portugalia	0,53	0,05
Niemcy Zachodnie	0,90	1,47
Włochy	2,29	1,65
Jugosławia	0,69	0,58
Grecja	1,35	1,09
Turcja	2,44	1,46
Iran	0,72	0,59
Izrael	0,03	0,48
Pakistan	tajne	1,55
Indie	tajne	2,22
Wietnam Południowy	tajne	1,83
Filipiny	0,34	0,27
Tajwan	252	133
Korea Południowa	2,63	2,39
Indonezja	0,08	0,29
Japonia	0,90	0,00
Maroko	tajne	0,03
Tunezja	tajne	0,02
Etiopia	0,09	0,09
Kongo	0,02	0,19
Meksyk	0,01	0,05
Kolumbia	0,07	0,25
Wenezuela	0,08	0,06
Peru	0,09	0,11
Chile	0,09	0,34
Brazylia	0,21	0,40
Boliwia	0,01	0,28
Argentyna	0,04	0,16

Uwaga: Tabela jest niekompletna, nie obejmuje np. Holandii czy krajów skandynawskich. Uwzględnia pomoc w ramach planu Marshalla. Niektóre dane w momencie sporządzania Atlasu były jeszcze tajne. Dlatego nie sumowaliśmy całej pomocy.

Źródło: M. Gilbert, *American Atlas of History*, London 1973, s. 96.

System z Bretton Woods zapewniał utrzymanie sztywnych kursów walutowych. Zestawienie kursów najważniejszych walut świata zawiera tabela 20.

Tabela 20. Kursy walut w systemie z Bretton Woods

Waluta	Parytet (w g złota)	Kurs (1 USD =)	Daty/Uwagi
1	2	3	4
SDR - Special Drawing Rights	0,888671	1 SDR	1967-1971
USD - dolar amerykański	0,888671		<i>od początku</i>
GBF - funt szterling (tak samo IEP - funt irlandzki, ale bez wymiwalności w 1947)	3,58134	1 GBF = 4,03 USD	1939-1949
	2,48828	1 GBF = 2,80 USD	1947 - <i>przez miesiąc</i> 1949-1967 1958a, 196b
	2,1328	1 GBF = 2,40 USD	1967-1971
DEM - marka niemiecka	0,211588	10 RM	1944-1948
	0,222168	3,33 DEM	1948-1961
	0,242806	4,20 DEM	1958a, 1961b
		4 DEM	1961-1969
		3,66 DEM	1969-1971
FRF - frank francuski		119,11 FRF	1945-1948
		214,4 FRF	1948- 1949
	0,00746113	350 FRF	1949- 1957
	0,0018	420 FRF	1957- 1958
	0,18	493 FRF	1958- 1960 1958a
	0,16	4,93 FRF	denominacja
		5,55 FRF	1960-1969
		1967b	
			1967-197c 1969-1971
SFR - frank szwajcarski (od 1923 unia walutowa z Liechtensteinem)	0,2032258	4,37 SFR	<i>od początku do maja 1971 od maja 1971</i>
	0,21759	4,08 SFR	
BEC - frank belgijski (tak samo LUF - frank luksemburski)	0,022765	43,82 BEC	1945-1949
	0,0177734	50 BEC	1949-1971 1958a, 1961b
NGL - gulden holenderski	0334987	2,65 NGL	1945-1949
	0,233861	3,80 NGL	1949-1961 1958a, 1961b
	0,245489	3,62 NGL	1961-1971
SEK - korona szwedzka		4,20 SEK	1939-1946
		3,60 SEK	1946-1949
	0,1717832	5,175 SEK	1949-1951
		5,173 SEK	1951-1971 1958a, 1961b
DKK - korona duńska	0,185178	4,799 DKK	1946-1949
	0,12866	6,907 DKK	1949-1967 1967
	0,118489	7,50 DKK	1967-1971
NOK - korona norweska	0,179067 (1946)	4,962 NOK	1945-1949
	0,124414	7,143 NOK	1949-1971 1967

1	2	3	4
IKR - korona islandzka	0,136954 0,0951359 0,0545676 0,0233861 0,0206668 0,0155907 0,0100985	6,488 IKR 9,34 IKR 16,285 IKR wiele kursów 38 IKR 43 IKR 57 IKR 88 IKR	1946-1949 1949- 1950 1950- 1951 1951- 1960 1960- 1961 1961- 1967 1967- 1968 1968- 1971 (1983)
FMK - marka fińska	0,0038638 (1951) 0,0027771 0,277771 0,21159	49,35 FMK 86,30 FMK 120,8 FMK 136 FMK 160 FMK 230 FMK 320 FMK 3,20 FMK 4,20 FMK	1939-1945 1945 1945 1945-1949 1949 1949-1957 1957-1963 denominacja 1963-1967 1967-1971 (1979)
ITL - lir włoski	0,001421187	100 ITL 225 ITL 350 ITL 575 ITL 625 ITL	1943-1946 1946- 1947 1947 1947- 1949 1949-1971 1958a, 1961b
ATS - szyling austriacki	0,0341796	10 ATS wiele kursów 26 ATS	1945-1949 1949-1953 1953-1971 1962
ESP - peseta hiszpańska	0,0126953	11,2 ESP wiele kursów 60 ESP 70 ESP	1940-1948 1948-1958 1959-1967 1967-1971 (1986)
PTE - escudo portugalskie	0,0309103 (1962)	13,35 PTE 28,75 PTE	do 1949 1949-1971 (1988)
GRD - drachma grecka	(1972)	150 GRD 500 GRD 5000 GRD wiele kursów 30000 GRD 30 GRD	1944- 1945 1945- 1946 1946- 1947 1947- 1953 1953- 1954 denominacja 1954- 1971
TRL - funt turecki	0,317382 (1947) 0,0592447	wiele kursów 2,80 TRL wiele kursów 5,25-5,75 TRL	1939-1946 1946-1950 1950-1956
		9 TRL wiele kursów 15 TRL	1956-1960 1960- 1961 1961- 1970 1970-1971

1	2	3	4
CAD - dolar kanadyjski	0,807883	1,1 CAD	1939-1946
	0,887671	1,001 CAD	1946-1949
	0,807883	1,1 CAD płynny kurs	1949- 1950
	0,822021	1,081 CAD płynny kurs	1950- 1962 1952
AUD - dolar australijski do lutego 1966 funt australijski 1 funt = 2 dolary	2,86507 (1947)	1 funt = 3,22 USD	1962-1970 1970-
	1,99062	1 funt = 2,24 USD	1940-1949
	0,99531	1 AUD = 1,12 USD w 1982 kurs obniżył się poniżej kursu USD	1949-1966 1965
NZD - dolar nowozelandzki do lipca 1967 funt nowozelandzki 1 funt = 2 dolary	2,4713 (1961)	1 funt = 3,224 USD	1966-1971
		1 funt = 4,03 USD	1938-1948
		1 funt = 2,8 USD	1948- 1949
		1 funt = 2,78 USD	1949- 1961
1 NZD = 1,38 USD	1,23565	1 funt = 2,78 USD	1961-1967 1967
	0,99531	1 NZD = 1,12 USD w 1979 kurs obniżył się poniżej kursu USD	1967-1971 (1982)
JPY - jen japoński	0,00246853 (1953)	15 JPY	1945- 1946
		50 JPY	1946- 1947
		250 JPY wiele kursów	1947- 1948
		360 JPY	1948- 1949
			1949- 1971 1964

Uwaga: Uwzględniono kraje członkowskie OEEC/OECD do 1973 r. oraz zmiany kursów do grudnia 1971 r.; okresy wymienialności oznaczono kursywą
a Wymienialność zewnętrzna; b Wymienialność wewnętrzna; c Wymienialność zawieszona.

Źródło: zestawienie autora na podstawie: S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira. Sprawocznik*, Moskwa 1987.

Teoretycznie każdy powinien bronić sztywnego kursu swojej waluty wobec wszystkich pozostałych walut. W praktyce wszyscy uproszcili sobie zadanie, pilnując sztywnego kursu swojej waluty wobec dolara amerykańskiego. Opierano się na założeniu, że skoro kurs funta wobec dolara będzie sztywny i kurs franka wobec dolara też będzie sztywny, to kurs franka do funta również pozostanie sztywny i nie ma potrzeby odrębnego jego pilnowania. W rozumowaniu takim tkwił jednak błąd. Jeśli bowiem wszyscy pilnowali sztywnych kursów swoich walut wobec dolara, to czego mieli pilnować Amerykanie? Rząd amerykański był jedynym, który nie musiał troszczyć się o kurs swojej waluty - reszta świata robiła to za niego³⁹⁵. Szczególną pozycję dolara umocniła jeszcze decyzja prezydenta Trumana z 1947 r. Ogłosił on wówczas, że Stany Zjednoczone, na żądanie banków centralnych innych państw członkowskich IMF, będą wymieniać banknoty dolarowe na złoto. Umowa z Bretton Woods nie nakładała na żadne państwo takiego obowiązku, ale zapasy złota złożone w Forcie Knox pokrywały w tym momencie zagraniczne zobowiązania Stanów Zjednoczonych w ok. 250%. Rząd amerykański mógł zatem wykonać taki gest, podyktowany głównie względami prestiżowymi.

Decyzja amerykańska oznaczała jednak poważną modyfikację systemu z Bretton Woods. Inne waluty miały być wymienialne na dolary, które z kolei miały być wymienialne na złoto. Oznaczało to, że kraje IMF znalazły się w systemie przypominającym Gold Exchange Standard. Sytuacja taka otwierała nowe, nie prze-

³⁹⁵ Por. opis tego mechanizmu [w:] J. Denizet, *Wielka inflacja. Place, procent i kursy walut*, Warszawa 1981.

widziane przez twórców systemu możliwości. Przez wiele kolejnych lat po wojnie rząd amerykański miał wysokie deficyty budżetowe. Inne rządy zapłaciłyby za to załamaniem walutowym i inflacją. Tymczasem rządowi amerykańskiemu przez długi czas to nie groziło. Znaczna część dodatkowej emisji dolarów nie pozostawała bowiem na rynku amerykańskim, lecz w różnej postaci wędrowała za granicę. Tam dolary przez długi czas były chętnie i z szacunkiem przyjmowane, a ich sztywnego kursu bronił system z Bretton Woods. Dolary, które znalazły się za granicą, były, zgodnie z logiką systemu Gold Exchange Standard, traktowane przez tamtejsze banki emisyjne jako pokrycie i powodowały wzrost emisji lokalnych walut. To z kolei powodowało w tamtych krajach wzrost cen.

Powstał mechanizm, za pomocą którego inflacyjne skutki amerykańskich deficytów budżetowych były eksportowane za granicę³⁹⁶. Innymi słowy - amerykańskie deficyty budżetowe powodowały inflację nie tyle w Stanach Zjednoczonych, co w reszcie świata. Nie była to jednak taka inflacja, jaka zagrażałaby amerykańskiemu eksportowi. Wzrostowi cen nie towarzyszyła bowiem deprecjacja zewnętrzna. Na to nie pozwalał system sztywnych kursów. Stany Zjednoczone stały się w tej sytuacji krajem relatywnie tanim, a konkurencyjność gospodarki amerykańskiej rosła. Mechanizm ten nie był, jak się wydaje, efektem przebiegłego planu. Ukształtował się on w dużym stopniu spontanicznie. Amerykanie dostrzegli jednak w pewnym momencie płynące stąd korzyści i byli zainteresowani ich utrzymaniem. Popyt na dolary w świecie, określany mianem *dollars gap*, w latach pięćdziesiątych pozostawał bardzo wysoki. W imię utrzymania wysokiego prestiżu międzynarodowego dolara Amerykanie wylansowali slogan *dollar as good as gold*.

Pod koniec lat pięćdziesiątych zaszły jednak pewne zmiany. Powstało EWG, któremu general de Gaulle zaczął nadawać charakter antyamerykański, traktując je jako instrument emancypacji Europy Zachodniej spod dominacji amerykańskiej. W grudniu 1958 r. większość walut zachodnioeuropejskich stała się wymiennalną³⁹⁷. Ten sam rok zapisał się w historii jako moment załamania koniunktury, nękanej poprzednio przez zbrojenia w okresie zimnej wojny. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych administracja prezydenta Eisenhowera, zaniepokojona wzrostem cen po zniesieniu blokady z okresu wojny koreańskiej, zaczęła prowadzić politykę ograniczania deficytów budżetowych i hamowania inflacji kosztem wzrostu bezrobocia³⁹⁸. Społeczne skutki tej polityki przyczyniły się do zwycięstwa Johna F. Kennedy'ego w 1960 r.

Amerykanie przywrócili w 1947 r. wymiennalność dolara na złoto po historycznej, rooseveltowskiej cenie z 1934 r. - 35 dolarów za uncję. Tymczasem w ciągu następujących trzydziestu lat poziom cen w Stanach Zjednoczonych wzrósł o ok. 100%. Zważywszy, że w tym czasie był New Deal, II wojna światowa, plan Marshalla, wojna koreańska i wiele przedsięwzięć angażujących amerykański budżet, trudno uznać to za wysoki wzrost, pozostawał on jednak faktem. Jeśli wszystko podrożało prawie dwukrotnie, a złoto nie, oznaczało to, że złoto stało się nienaturalnie tanie. Poza tym coraz więcej ludzi na świecie zaczynało rozumieć, że to Amerykanie, ze względów prestiżowych, zaangażowali się w obronę niskiej ceny złota. Skoro bowiem dolar miał być równie dobry jak złoto, nie można go było zdewaluować. Wiadomo było jednak, że Amerykanie nie zdołają robić tego w nieskończoność. Pewnego dnia zmienią politykę i wówczas złoto bardzo podrożeje. Należało zatem skorzystać z okazji i kupować złoto, póki było tanie. Tak jak w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych partnerom Stanów Zjednoczonych wystarczała świadomość, że można wymienić dolary na złoto, tak później coraz częściej rzeczywiście żądali takiej wymiany.

³⁹⁶ Pamiętajmy jednak, że zagranica była też w ogromnym stopniu beneficjentem amerykańskich deficytów.

³⁹⁷ Był to zarazem koniec działalności Europejskiej Unii Płatniczej, która w tej sytuacji stała się zbędna.

³⁹⁸ Doświadczenia 1958 r. posłużyły do skonstruowania tzw. krzywej Phillipsa, która ukazywała odwrotnie proporcjonalny związek między stopą inflacji i bezrobocia. Krzywa Williama Phillipsa (1914-1975) była teoretycznym zwieńczeniem keynesowskiej polityki gospodarczej.

Międzynarodowy rynek złota odbudował się w latach pięćdziesiątych w Londynie, a nie w Stanach Zjednoczonych. Stało się tak za sprawą wprowadzonych jeszcze przez Roosevelta ograniczeń, dotyczących posiadania złota w USA³⁹⁹. Amerykanie pilnowali na tym rynku ceny 35 dolarów za uncję. Cena ta była niska i miała tendencję do wzrostu. Za każdym razem Amerykanie rzucali na rynek kolejną porcję złota i zbijali cenę ponownie. Oznaczało to jednak, że Amerykanie pozbywają się stopniowo złota. Proces ten zaczęto określać mianem „wykrwawienia dolara”.

Pod koniec 1960 r., kiedy prezydent-elekt John F. Kennedy przygotowywał się do objęcia urzędu, niektórzy z doradców sugerowali mu, że dolar jest przeszacowany i że powinien zacząć swe rządy od dewaluacji. Na drugiej szali był jednak prestiż dolara, który musiałby ucierpieć przy takiej okazji. Ostatecznie Kennedy nie zdecydował się na dewaluację. W 1961 r. sytuacja na londyńskim rynku złota stała się już tak napięta, że Amerykanie musieli prosić o pomoc swych partnerów. Powstał Golden Pool, organizacja skupiająca kilka najbogatszych krajów świata, która wspólnie z Amerykanami miała odtąd pilnować ceny złota. W organizacji tej Amerykanie znaleźli się jednak już w roli petentów. To im zależało na utrzymaniu niskiej ceny złota. Pozostałe kraje broniły jej na prośbę Amerykanów. Osłabienie pozycji Stanów Zjednoczonych zagrozić mogło światowej płynności w warunkach szybkiego rozwoju handlu. Dlatego w 1962 r. w ramach IMF utworzono Generalne Porozumienie Pożyczkowe (General Arrangement to Borrow - GAB), zwane potocznie Grupą Dziesięciu. W ramach tego porozumienia 10 najbogatszych krajów członkowskich IMF miało dbać, poprzez odpowiednią politykę kredytową, o zapewnienie płynności w handlu światowym. Państwa OECD utworzyły w tym czasie (1961) tzw. Grupę Roboczą nr 3 (Working Party 3 - WP3), która miała się zajmować równoważeniem bilansów płatniczych.

W połowie lat sześćdziesiątych inflacja w Stanach Zjednoczonych nabrała tempa, które zaniepokoiło władze Rezerwy Federalnej. Na wzrost tempa inflacji złożyło się kilka czynników: wojna w Wietnamie; ambitny program kosmiczny, który doprowadził do wyprzedzenia Rosjan i lądowania na Księżycu, zgodnie z obietnicą Kennedy'ego, przed końcem dekady; program socjalny prezydenta Johnsona z 1964 r., znany pod hasłem Great Society, którego głównym celem było przełamanie segregacji rasowej. Znaczenie tego ostatniego czynnika systematycznie rosło, z czasem stało się decydujące. W odróżnieniu od II wojny światowej i wojny koreańskiej tym razem Stany Zjednoczone nie wprowadziły kontroli cen i płac. Stało się tak zapewne dlatego, że wojna wietnamska, inaczej niż poprzednie, zaczynała się stopniowo i przez długi czas nie była uważana za naprawdę poważną. Zabrakło przełomu psychologicznego, który towarzyszył dotychczasowym wybuchom wojen i który ułatwiał zastosowanie nadzwyczajnych rozwiązań. Uprzywilejowaną pozycję słabnącego dolara bezlitośnie atakował de Gaulle, demonstrując (tylko po to, by dokuczyć Amerykanom) gotowość powrotu do Gold Standard.

W 1966 r. prezes Rezerwy Federalnej Martin MacChesney przystąpił do walki z inflacją, stosując tzw. regulator Q. Mechanizm ten pozwalał Rezerwie, w sytuacji zagrożenia inflacją, reglamentować oprocentowanie depozytów bankowych. Była to metoda groźna dla banków. Banki amerykańskie zareagowały na to zagrożenie przeniesieniem swych operacji dolarowych do Europy. W ten sposób odkryte zostały walory rynku eurodolarowego. Teoretycznie rynek taki stał się możliwy w 1958 r., kiedy większość walut zachodnioeuropejskich stała się wymiennalna. Dopiero jednak w 1966 r. odkryto to, co stanowi o wyjątkowej atrakcyjności takiego rynku - znajduje się on poza zasięgiem kontroli banku centralnego. Określenia „rynek eurodolarowy” nie należy rozumieć zbyt dosłownie. Chodzi o taką sytuację, kiedy robimy interesy w walucie jakiegoś kraju na taką skalę, że macierzysty bank centralny traci kontrolę nad kształtującą się tam stopą procentową. Europejskie banki centralne, odpowiedzialne za kondycję swoich narodowych walut, nie widziały powodu, by interesować się operacjami robionymi wprawdzie na ich terenie, ale w dolarach. Rezerwa Federalna bardzo chętnie zainteresowałaby się

³⁹⁹ Restrykcje te zostały zniesione dopiero przez prezydenta Geralda Forda w 1974 r.

tym, co się tam dzieje, ale jej jurysdykcja kończyła się na granicach Stanów Zjednoczonych. W ten sposób przypadkiem odkryto drogę ucieczki spod władzy banku centralnego. Doświadczenie to miało poważne następstwa w kolejnych dekadach, skutkując stopniowym zmniejszaniem kontroli władz państwowych nad międzynarodowymi przepływami kapitału.

Rozpad systemu z Bretton Woods

Napływ masy dolarów do Europy w 1966 r. destabilizował jednak waluty europejskie. Pierwszą reakcją była spektakularna dewaluacja funta w listopadzie 1967 r. Świadomość kryzysu systemu z Bretton Woods stała się powszechna. W tym samym roku IMF, podczas konferencji w Rio de Janeiro, postanowił utworzyć własną jednostkę rozrachunkową - SDR (Special Drawing Right). W tym samym czasie w Europie Zachodniej zaczęto mówić, że - być może - trzeba będzie w przyszłości uzupełnić EWG o unię walutową. Wcześniej, póki system z Bretton Woods działał sprawnie, Europejczycy nie odczuwali potrzeby uzupełniania swych umów o dodatkowe porozumienia, gwarantujące stabilność kursów walutowych. W 1968 r. doszło do dramatycznego przesilenia na rynku złota. W następnych latach kolejne dewaluacje i rewaluacje walut następowały coraz częściej. W sierpniu 1971 r., po nieudanych próbach opanowania inflacji w Stanach Zjednoczonych metodami administracyjnymi, prezydent Richard Nixon zawiesił wymienialność dolara na złoto. Zapasy złota w Forcie Knox pokrywały w tym momencie zagraniczne zobowiązania Stanów Zjednoczonych w 19%.

W grudniu 1971 r. dolar został zdewaluowany. Jednocześnie podczas konferencji IMF, która odbywała się w gmachu Smithsonian Institution, umowę z Bretton Woods zastąpiono układem smithsoniańskim⁴⁰⁰. Poszerzał on zakres tolerancji wahań kursów walut z 1% do 2,25%. Powstał w ten sposób „tunel” walutowy o szerokości 4,5%. SDR, formalnie utworzony w 1970 r., ale pozostający dotychczas w cieniu dolara, zaczął teraz żyć własnym życiem, zachowując złoty parytet dolara sprzed dewaluacji⁴⁰¹. W 1972 r. państwa europejskie, dla których destabilizacja kursów w tym momencie była groźna, mogła bowiem zagrozić integracji, zawarły odrębne, europejskie porozumienie w Bazylei, tworząc tzw. węża walutowego o tolerancji 1,125%. Odtąd w światowym tunelu poruszał się dwukrotnie bardziej restrykcyjny wąż europejski. W 1974 r. IMF zrezygnował z wszelkich ograniczeń i świat przeszedł na system płynnych kursów (*floating*). Europejczycy nie rozwiązali swojego porozumienia. Mówiło się wówczas, że „wąż wyszedł z tunelu”. W 1976 r., podczas konferencji IMF w Kingston na Jamajce, dokonano demonetaryzacji złota, rezygnując z wyznaczania jakichkolwiek oficjalnych parytetów. Od roku 1976 złoto było jednym z wielu towarów, który ma swoją cenę na rynkach światowych, cena ta nie ma jednak więcej wspólnego z systemem walutowym niż cena ropy, kawy czy kakao.

Rozpad systemu z Bretton Woods stał się detonatorem kryzysów naftowych lat siedemdziesiątych. Dobra koniunktura pierwszych dekad powojennych oparta była na taniej energii. Ceny ropy naftowej były niskie i stabilne. Opierały się na umowie, zawartej przez kompanie naftowe jeszcze w 1928 r.⁴⁰² Póki dolar był stabilny, kraje produkujące ropę akceptowały taką sytuację. Po załamaniu dolara postanowiły jednak przejść inicjatywę. W 1973 r., pod pretekstem ukarania Zachodu

⁴⁰⁰ Układ smithsoniański zawarty został przede wszystkim w gronie G-10. Poprzedziły go uzgodnienia przyjęte podczas szczytu prezydentów Nixona i Pompidou na Azorach.

⁴⁰¹ W 1974 r., w ramach odchodzenia od złotych parytetów, SDR zaczął być liczony jako średnia ważona z 16 najważniejszych walut świata. W 1981 r. uproszczono system. Odtąd SDR był średnią z pięciu walut, których wzajemne proporcje ustalano raz na 5 lat. W 1981 r. wynosiły one: dolar 42%, marka 19%, frank francuski, funt i jen po 13%. W 1986 r. udział jena wzrósł do 15%, funta i franka zaś zmalał do 12%. W 1991 r. proporcje wynosiły: dolar 40%, marka 21%, jen 17%, frank i funt po 11%. K. Zabielski, *Finanse międzynarodowe*, Warszawa 1994, s. 68.

⁴⁰² Umowa ta, zawarta w Achnacarry, oparta była na systemie „Zatoka plus”. Cena ropy naftowej na świecie miała być równa cenie w Zatoce Meksykańskiej plus koszty transportu z Zatoki do miejsc, w którym dokonywano zakupu. Był to system chroniący interesy nafciarzy teksańskich. Por.: A. Sampson, *Siedem siostr*, Warszawa 1981; D. Yergin, *Nafta. Władza i pieniądze*, Warszawa 1996.

za poparcie Izraela w wojnie Jom Kipur, państwa OPEC⁴⁰³ podniosły czterokrotnie ceny ropy. Wybuchł kryzys gospodarczy, którego cechą szczególną było to, że jednocześnie trwała inflacja napędzana wzrostem cen energii. Pod koniec lat siedemdziesiątych wybuchł drugi kryzys naftowy. Tym razem jego detonatorem stała się rewolucja w Iranie i upadek szacha.

Kryzysy naftowe doprowadziły do upadku interwencjonizmu państwowego. Nie można było umiarkowaną inflacją zwalczać takiego kryzysu, w trakcie którego inflacja występowała od początku jako jeden z objawów. Wydarzenia lat siedemdziesiątych stały się przesłanką zwrotu monetarystycznego w polityce gospodarczej, w ramach którego inflację uznano za głównego wroga.

Działalność bloków walutowych

W pierwszych dekadach po II wojnie światowej działał jeszcze blok szterlingowy, będący pozostałością po okresie wielkiego kryzysu. W latach trzydziestych Brytyjczycy, wprowadzając bariery celne, jednocześnie przekształcili Commonwealth w strefę preferencji celnych. Po wojnie, w okresie tworzenia GATT, zrezygnowali z tego pomysłu. W tej sytuacji blok szterlingowy pozostawał jedynym gospodarczym instrumentem integrującym dawne Imperium (też nie w pełnym składzie). Dewaluacja funta w 1949 r. podkopała międzynarodowy prestiż waluty brytyjskiej, jednak większość bloku szterlingowego poszła wówczas w ślady Wielkiej Brytanii. W latach pięćdziesiątych brytyjska liberalizacja dewizowa, wyprzedzająca nieco liberalizację w krajach Europy kontynentalnej, oraz odbudowa światowego rynku złota w Londynie raz jeszcze wzmocniły ten prestiż. Dewaluacja w 1967 r. poderwała zaufanie do funta na dobre. Kraje bloku zażądały od Wielkiej Brytanii ubezpieczenia swych wkładów w Banku Anglii według kursu dolara, czyli wprowadzenia mechanizmu waloryzacji do dolara w wypadku dalszych dewaluacji. Już wcześniej Australia (1966) i Nowa Zelandia (1967) przeszły z waluty funtowej na dolarową. Słabością bloku szterlingowego było również to, że kraje członkowskie, deponując swe rezerwy w Banku Anglii, stawały się wierzycielami Wielkiej Brytanii. Ta ostatnia, kierując się względami prestiżowymi, zadłużała się u swych partnerów. Rozpad systemu z Bretton Woods stał się dogodną okazją do likwidacji tego przeżytku epoki kolonialnej. Po przejściu funta na płynny kurs blok został faktycznie zlikwidowany⁴⁰⁴.

Bardziej udanym eksperymentem okazała się strefa franka⁴⁰⁵. O odrębności walutowej kolonii francuskich przesądził fakt, że zostały one wyzwolone wcześniej niż metropolia i inflacja poczyniła tam mniejsze postępy. W koloniach afrykańskich emitowano franka CFA⁴⁰⁶, w strefie Pacyfiku franka CFP⁴⁰⁷, który był spadkobiercą dawnego piastra indochińskiego. Po denominacji francuskiej w 1960 r. na długi czas ukształtował się kurs 1 frank francuski = 50 franków CFA = 18,18 franka CFP. Strefa nie obejmowała wszystkich dawnych kolonii francuskich. Była krytykowana jako relikw kolonializmu. W okresie rozpadu systemu z Bretton Woods w 1972 r. państwa strefy zdołały jednak przeprowadzić zasadniczą reformę jej funkcjonowania, polegającą na przeniesieniu banków emisyjnych z Paryża do Dakaru i Jaunde oraz na zwiększeniu wpływu Afrykanów na zarządzanie nimi. Dzięki temu strefa przetrwała, by w następnej dekadzie udowodnić swą żywotność.

W 1958 r. Portugalia, wzorując się na innych mocarstwach kolonialnych, próbowała utworzyć strefę escudo. Próba ta zakończyła się jednak niepowodzeniem - gospodarka portugalska nie była dość silna, by udźwignąć takie „mocarstwowe” zobowiązania. Mniej uwagi skupiała na sobie strefa dolarowa, ukształtowana

⁴⁰³ OPEC powstał w 1960 r., przez pierwsze kilkanaście lat istnienia akceptował jednak ceny dyktowane przez kompanie naftowe.

⁴⁰⁴ Formalnie istnieje nadal, skupiając takie terytoria, jak Gibraltar, Falklandy itp. - por.: S.M. Borisow (red.), *Waluty stran mira. Sprawocznik*, Moskwa 1987, s. 60-65.

⁴⁰⁵ Patrz szerzej: E. Chrabonszczewska, *Strefa franka francuskiego*. Warszawa 1989.

⁴⁰⁶ Do 1962 r. skrót ten oznaczał Colonies Françaises d'Afrique, potem Communauté Financière Africaine.

⁴⁰⁷ Początkowo Colonies Françaises du Pacifique, od 1967 r. Comptoir Français du Pacifique.

w okresie międzywojennym⁴⁰⁸, a obejmująca niewielkie kraje Ameryki Środkowej i Liberię. Brak rozgłosu był w tym wypadku świadectwem prawidłowego i bezkonfliktowego funkcjonowania strefy.

W krajach socjalistycznych pieniądź był niewymienialny. Po odmowie ratyfikowania układu z Bretton Woods przez ZSRR te kraje satelickie, które wstąpiły do IMF, zmuszone zostały do jego opuszczenia. W latach pięćdziesiątych daleko posunięta autarkia i izolacja państw socjalistycznych (nie tylko od Zachodu, ale również wzajemnie wobec siebie) umożliwiały funkcjonowanie całkowicie niewymienialnych walut, posiadających oficjalne (ale tylko teoretyczne) kursy. Liberalizacji w okresie poststalinowskim towarzyszyło nie tyle przywrócenie wymienialności, co przejście na system wielu kursów. W 1957 r. ustalono też system tzw. cen stop. Polegał on na tym, że w RWPG handlowano według cen będących średnią kroczącą cen światowych z ostatnich 5 lat. Seria umów dwustronnych w latach 1956-1957 ustaliła wzajemne kursy walut dla celów turystycznych. W 1963 r. zastąpiła je umowa wielostronna.

Osobliwością krajów socjalistycznych były też specjalne sklepy, w których można było kupować za waluty wymienialne. Państwa socjalistyczne uciekały się do takich metod, chcąc wydobyć od osób prywatnych zagraniczne środki płatnicze. Dla potrzeb takiego handlu emitowano też własne bony towarowe nominowane w walutach wymienialnych (w Polsce zajmował się tym Bank PKO SA). Niektóre państwa RWPG, zainteresowane rzeczywistą integracją (np. Polska, Węgry czy Czechosłowacja), nalegały na wprowadzenie wymienialności, RWPG jednak nie zdobyło się na to do końca swego istnienia w 1991 r. W połowie lat sześćdziesiątych utworzono natomiast Międzynarodowy Bank Współpracy Gospodarczej w Moskwie, który miał prowadzić clearing wielostronny w jednostce rozliczeniowej zwanej rublem transferowym (wprowadzonej w 1964). Teoretycznie było to rozwiązanie zbliżone do Europejskiej Unii Płatniczej z lat pięćdziesiątych i zarazem próba zbudowania strefy rublowej. Faktycznie, wobec reglamentacji gospodarki oraz sztucznie zawyżonego kursu rubla transferowego do dolara⁴⁰⁹, mechanizm ten był postrzegany (z reguły, choć nie zawsze słusznie) jako instrument wzajemnej eksploatacji gospodarczej.

Problemy bankowości

Po II wojnie światowej przez Europę przetoczyła się fala nacjonalizacji banków centralnych. Zrezygnowano z koncepcji zabezpieczenia ich niezależności poprzez nadanie im charakteru spółek akcyjnych. Potrzeba zachowania dotychczasowego zakresu niezależności była zresztą kwestionowana. W Wielkiej Brytanii nacjonalizacja w dziedzinie kredytu ograniczyła się do banku centralnego. Francja poszła krok dalej i znacjonalizowała również większe banki komercyjne.

Utrzymująca się przez długi czas po wojnie reglamentacja dewizowa nie sprzyjała powstawaniu ponadnarodowych rynków kredytowych. Przepływy kapitałów miały formę rządowych lub gwarantowanych przez rządy programów pomocy. Przywrócenie wymienialności walut w 1958 r. zapoczątkowało proces odbudowy bankowości międzynarodowej, jednak naprawdę przełomowy okazał się rok 1966, kiedy to powstał rynek eurodolarowy. Mimo to w wielu krajach utrzymywały się ograniczenia dotyczące transferu kapitałów. Ucieczka banków amerykańskich za granicę w połowie lat sześćdziesiątych wystawiła systemy bankowe innych krajów na poważną konkurencję. We Francji reakcją na tę sytuację była reforma państwowego sektora bankowego, podjęta w 1967 r. przez Michela Debré. Kanada, chcąc chronić swój wyjątkowo bezpieczny aparat kredytowy, zakazała tworzenia na swoim terytorium oddziałów banków zagranicznych. Banki brytyjskie już pod koniec lat pięćdziesiątych zaczęły być reformowane w ten sposób, że stopniowo odchodziły od tradycyjnego modelu angielskiego. Model docelowy nie mógł, z oczywistych

⁴⁰⁸ Haiti związało swą walutę z dolarem w 1919 r., Gwatemala w 1925, Honduras w 1926, Salwador i Panama w 1934, Liberia w 1944 i Dominikana w 1947 - por.: S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 225.

⁴⁰⁹ Dolar równał się 90 kopiejkom. W 1974 r. rubel transferowy zaczęto liczyć jako średnią ważoną z 6 walut zachodnich według ich udziału w handlu z RWPG.

przyczyn, nosić tradycyjnej nazwy „niemiecki”. Zaczęto zatem mówić o bankowości uniwersalnej.

Nowy wzorzec niezależności banku centralnego, mimo iż był państwowy, wypracowano w Niemczech. Po wojnie za organizację bankowości centralnej w okupowanych strefach zachodnich odpowiadali Amerykanie, którzy, częściowo na podstawie własnych wzorów, utworzyli w 1948 r. Bank Deutscher Länder, w 1957 r. przekształcony w Bundesbank. Gwarancją niezależności od rządu stało się uzależnienie władz banku od Bundesratu, podczas gdy rząd jest polityczną emanacją Bundestagu. Federacyjny ustrój Niemiec powojennych okazał się tu bardzo pomocny.

Ewolucji ku bankowości ponadnarodowej i uniwersalnej towarzyszyły przemiany, których źródłem były nowe możliwości techniczne tkwiące w informatyce. Prehistoria kart płatniczych⁴¹⁰ sięga 1914 r., kiedy to karty tego typu wprowadziły dla swych klientów koncerny naftowe, a wkrótce potem niektóre hotele. W drugiej połowie lat czterdziestych karty zaczęły wydawać niektóre banki. Od 1951 r. Franklin National Bank respektował również karty klientów innych banków. W 1950 r. powstała karta podróżnicza Dinners Club⁴¹¹. W 1958 r. podobne karty wprowadził American Express, który już od 1891 r. wydawał czeki podróżne. W 1966 r. Bank of America utworzył system BASC (Bank of Americard Service Corporation), w ramach którego rozpoczął wydawanie licencji innym bankom na podobne karty, akceptowane w całym systemie. W tym samym roku z systemem związał się Barclays Bank, emitujący własne Barclayscard. W 1974 r. system przyjął nazwę VISA. W 1977 r. Barclays ostatecznie przystąpił do systemu VISA. Konkurencyjne wobec Bank of America banki kalifornijskie utworzyły system Mastercard⁴¹². W 1979 r. do systemu Mastercard przystąpiły trzy pozostałe wielkie banki brytyjskie (Lloyds, Midland i NatWest), które wcześniej wypracowały własny system Access. W 1992 r. powstał, jako europejski partner Mastercard, system Eurocard. W 1961 r. utworzono japoński system JCB (Japanese Credit Bureau). W 1969 r. Barclays Bank uruchomił pierwszy bankomat systemu ATM (Automated Teller Machine), należący potem do VISA. Banki obsługujące Mastercard uruchomiły konkurencyjną sieć Cirrus oraz Euronet. W latach sześćdziesiątych główne systemy zaczęły wydawać różne rodzaje kart (np. złote, platynowe), których dostępność uzależniona była od możliwości finansowych klientów.

Stopniowy rozwój kart płatniczych prowadził do spadku popytu na pieniądź gotówkowy. Z czasem doszło do tego, że popyt na pieniądź gotówkowy stał się jednym ze wskaźników, na podstawie których oceniane są rozmiary szarej strefy⁴¹³. Ta bowiem, z oczywistych względów, unika korzystania z obsługi bankowej.

W okresie powojennym nastąpił też rozwój banków międzynarodowych. Przed II wojną światową działała tylko jedna taka instytucja - Bank Rozrachunków Międzynarodowych (BIS) w Bazylei. W Bretton Woods powstał Bank Światowy⁴¹⁴. Potem grono tego typu instytucji poszerzyło się o organizacje finansowe EWG, Międzynarodowy Bank Inwestycyjny w Moskwie⁴¹⁵ (zał. 1970), Międzyamerykański Bank Rozwoju (International Development Bank - IDB) w Waszyngtonie (zał. 1960), Afrykański Bank Rozwoju (African Development Bank - AfDB) w Abidżanie

⁴¹⁰ A. Myczkowska, T. Dąbrowski, Karty płatnicze. Przewodnik po świecie plastikowego pieniądza, Warszawa 1997.

⁴¹¹ W 1981 r. Dinners Club został przejęty przez Citicorp, który wcześniej miał już system Carte Blanche.

⁴¹² Pod taką nazwą od 1983 r., wcześniej Interbank Card Association.

⁴¹³ Szara gospodarka w Polsce. Rozmiary, przyczyny, konsekwencje, Warszawa 1996 (wyd. GUS), s. 17.

⁴¹⁴ Grupa Banku Światowego obejmuje: wspomniany już Międzynarodowy Bank Odbudowy i Rozwoju, utworzony jeszcze w Bretton Woods, Międzynarodową Korporację Finansową (International Financial Corporation - IFC), założoną w 1956 r., Międzynarodowe Stowarzyszenie Rozwoju (International Development Association - IDA), powstałe w 1960 r., oraz Wielostronną Agencję Gwarancji Inwestycji (Multilateral Investment Guaranty Agency - MIGA), utworzoną w 1985 r. - por.: E. Chrabonszczewska, Międzynarodowe organizacje finansowe, Warszawa 1991, s. 34-40.

⁴¹⁵ Była to już druga, po Międzynarodowym Banku Współpracy Gospodarczej, instytucja finansowa RWPG.

(zał. 1963), Azjatycki Bank Rozwoju (Asian Development Bank - AsDB) w Manili (zał. 1965), Arabski Fundusz Rozwoju Socjalnego i Gospodarczego (Arab Fund for Economic and Social Development - AFESD) w Kuwejcie (zał. 1968), Bank Arabski Rozwoju Gospodarczego Afryki (Arab Bank for Economic Development in Africa - ABEDA) w Algierze (zał. 1973), Centralno-Amerykański Bank Interwencji Gospodarczej (Central American Bank for Economic Integration - CABEL) w Tegucigalpie - Honduras (zał. 1960), Karaibski Bank Rozwoju (Caribbean Development Bank - CDB) w Kingston (zał. 1969) oraz instytucje finansowe związane z działalnością strefy franka⁴¹⁶.

Destabilizacja stosunków monetarnych i kryzys lat siedemdziesiątych mogły doprowadzić do negatywnych konsekwencji międzynarodowych, podobnych do tych, jakie wywołał kryzys lat trzydziestych. Szczególne znaczenia nabierała w tej sytuacji współpraca przywódców czołowych państw świata. Takie przekonanie legło u podstaw inicjatywy prezydenta Francji Valéry'ego Giscarda d'Estaing, który w 1975 r. zorganizował spotkanie przywódców Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, RFN, Japonii, Włoch i Francji w Rambouillet. Po poszerzeniu wspomnianego grona o Kanadę powstała Grupa Siedmiu (G-7), której coroczne spotkania odgrywały coraz większą rolę w kształtowaniu stosunków gospodarczych na świecie.

---

⁴¹⁶ Por.: E. Chrabonszczewska, *Międzynarodowe organizacje...*; Z.M. Klepacki, *Encyklopedia organizacji międzynarodowych*, Warszawa 1975; E. Osmańczyk, *Encyklopedia ONZ i stosunków międzynarodowych*. Warszawa 1982.

Rozdział 9 Monetyzm i globalizacja

Kryzys energetyczny lat siedemdziesiątych, będący efektem upadku systemu z Bretton Woods, okazał się niemożliwy do przezwyciężenia tradycyjnymi, keynesowskimi metodami. Dlatego nastąpił zwrot monetarystyczny w polityce gospodarczej. W latach osiemdziesiątych głównym problemem finansowym świata był kryzys zadłużeniowy. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych nastąpił upadek komunizmu. W krajach postkomunistycznych oraz w krajach Ameryki Łacińskiej, które wcześniej doznały wielkich inflacji, doszło do reform stabilizacyjnych. Lata dziewięćdziesiąte przyniosły liberalizację stosunków finansowych w skali światowej na niespotykaną wcześniej skalę. Poza korzyściami niosło to ze sobą również zagrożenia, których świadomość stopniowo się upowszechniała. Stopniowo budowano europejską unię walutową. Procesom tym towarzyszyła seria kryzysów finansowych w krajach „peryferyjnych”. Pod koniec dekady pogorszenie koniunktury objęło jednak również Stany Zjednoczone.

Kryzysy naftowe lat siedemdziesiątych

Destabilizacja systemu z Bretton Woods i kryzys naftowy doprowadziły do nasilenia tendencji inflacyjnych. Nie ominęły one również krajów najwyżej rozwiniętych. Dynamikę tych procesów, a zwłaszcza przyspieszenie inflacji w latach siedemdziesiątych, w porównaniu z dwiema poprzednimi dekadami, ilustruje tabela 21.

O ile kryzys naftowy postawił w kłopotliwym położeniu kraje rozwinięte, o tyle dla krajów Trzeciego Świata (oczywiście z wyjątkiem tych, które miały ropę) okazał się prawdziwą katastrofą. W obliczu załamania gospodarczego zredukowana została pomoc udzielana dotychczas przez kraje rozwinięte. Przerwana została tzw. zielona rewolucja⁴¹⁷, podjęta pod auspicjami ONZ. Kraje naftowe

Tabela 21. Inflacje w najbardziej rozwiniętych krajach w latach 1950-1980. Indeksy cen detalicznych (1950 r. = 100)

Kraj	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Australia	153	178	195	227	370	609
Austria	148	164	199	234	332	431
Belgia	111	121	137	163	243	332
Dania	123	134	174	238	375	615
Finlandia	124	171	222	279	485	807
Francja	130	174	209	258	393	647
Holandia	116	135	158	200	302	405
Japonia	136	147	199	259	447	615
Kanada	113	124	134	162	231	349
Norwegia	136	156	191	243	364	547
RFN	110	121	138	157	212	260
Stany Zjednoczone	111	123	131	161	224	335
Szwajcaria	109	115	135	160	232	260
Szwecja	132	158	189	235	345	568
Wielka Brytania	131	149	177	222	408	791
Włochy	123	135	172	198	339	731

Źródło: A. Maddison, *Phases of Capitalist Development*, Oxford 1982, s. 240-241.

⁴¹⁷ Mianem tym określano wprowadzanie nowych odmian roślin uprawnych, co miało doprowadzić do likwidacji głodu. Zielona rewolucja rzeczywiście doprowadziła do likwidacji głodu w Indiach i w niektórych krajach Ameryki Łacińskiej, nie zdążyła jednak objąć Afryki. W 1970 r. twórca zielonej rewolucji, Norman E. Borlaug, otrzymał pokojową Nagrodę Nobla.

poczuwały się do pewnej solidarności z resztą Trzeciego Świata i wykonywały gesty mające to potwierdzać⁴¹⁸.

Kraje eksportujące ropę w krótkim czasie osiągnęły dochody, których nie była w stanie zaabsorbować ani ich gospodarka, ani system bankowy. Ważną okolicznością stanowił fakt, że w większości były to kraje islamskie. Bankowość islamska stanowiła jedno z bardziej oryginalnych zjawisk w historii finansów drugiej połowy XX w. Przyczyną jej odrębności jest ciągle przestrzegany w świecie islamu zakaz lichwy (*riba*). Istotą bankowości islamskiej jest zatem traktowanie pożyczki jako formy nakazanej przez religię jałmużny (*zaka*). Pożyczki mogą być udzielane wyłącznie bezprocentowo (*qarz al-hassana*). W przypadku kredytu udzielanego osobom prywatnym musi to oznaczać jego ścisłe reglamentowanie według kryteriów ubóstwa. W zasadzie niemożliwe są inne pożyczki niż konsumpcyjne, udzielane najuboższym. Z punktu widzenia kredytu inwestycyjnego możliwe są dwie sytuacje, obie opierające się na udziale w zyskach. Albo bank składa się wraz z inwestorem na kapitał, następnie zaś dzielone są odpowiednio zyski lub straty (system ten zwany jest *musharaka*), albo bank dostarcza cały kapitał, a wkładem inwestora jest jego praca. Podział zysków lub strat odbywa się wówczas podobnie. Ten drugi system zwanym jest *muzaraba*. Właściciele depozytów zachęceni są do ich składania w ten sposób, że trzeba być posiadaczem depozytu, żeby móc starać się o pożyczkę. Dodatkową zachętą mogą być, dopuszczalne przez religię, bilety loterii⁴¹⁹.

Pierwsze próby tworzenia banków zgodnie z wymogami islamu miały miejsce w Pakistanie w latach pięćdziesiątych⁴²⁰. W 1963 r. w Egipcie otwarto oparty na tych zasadach Mitr Ghams Savings Bank. Później bankowość islamska rozwinęła się w krajach Zatoki Perskiej. Zawsze jednak polegało to na objęciu tym systemem tylko części aparatu kredytowego. Przez bogatszą część społeczeństwa zasilanie tego sektora traktowane było jako realizacja wymogów religii. Do robienia „prawdziwych” interesów służyły inne banki, nie objęte zasadami islamu (religia pozwala brać procent od niewiernych). Zupełnie nowa sytuacja powstała dopiero w Iranie w 1984 r., kiedy to zislamizowano cały aparat bankowy, nie pozostawiając furtek dla „normalnych” interesów. Powstało wówczas wiele problemów, z którymi myśl islamska musi się uporać. Zmieniła się np. rola banku centralnego. Utrzymywany jest on nadal głównie ze względu na kontakty z zagranicą oraz dla nadzorowania funkcjonowania banków z punktu widzenia ortodoksji religijnej. Nie może natomiast posługiwać się wieloma normalnymi w innych warunkach instrumentami.

Bariery religijne uniemożliwiły jednak rozwój bankowości komercyjnej i doprowadziły do tego, że zyski ze sprzedaży ropy zostały zainwestowane w bankach zachodnich. Banki te, w obliczu wielkiego napływu depozytów, szukały kredytobiorców. Wśród tych kredytobiorców znaczącą grupą stały się rządy państw Trzeciego Świata lub Europy Wschodniej, które liczyły na spadek realnego oprocentowania w wyniku tendencji inflacyjnych. W ten sposób zaczął działać mechanizm, który doprowadził w latach osiemdziesiątych do wybuchu kryzysu zadłużeniowego.

Zmiany doktryny ekonomicznej

Jednoczesne wystąpienie w latach siedemdziesiątych inflacji i kryzysu ujawniło ograniczony zakres skuteczności polityki gospodarczej, opartej na teorii Keynesa. Stało się przyczyną zwrotu w polityce gospodarczej i wzrostu znaczenia monetaryzmu. Nowej szkole, skupionej wokół uniwersytetu w Chicago, przewodził Milton

⁴¹⁸ Na przykład utworzenie w 1974 r. specjalnego arabskiego funduszu dla Afryki. Biedniejsze kraje arabskie już w 1968 r. zostały objęte działalnością Arabskiego Funduszu Rozwoju Socjalnego i Gospodarczego.

⁴¹⁹ F. Nomani, A. Rahnema, *Islamic Economic System*, London 1994, s. 99-101.

⁴²⁰ R. Wilson, *Islamic Banking and Finance*, [w:] *The Middle East and North Africa 1989*, London 1989, s. 177-181.

Friedman (ur. w 1912, w 1976 zdobył Nagrodę Nobla⁴²¹). W 1956 r. wydał pracę *Studies in the Quantity Theory of Money*, w której rehabilitował dawno, jak się zdawało, zapomniane wątki myśli ekonomicznej. Rok później opublikował *A Theory of the Consumption Function*. W przeciwieństwie do dawniejszych krytyków Keynesa nie negował on związku między dochodem a konsumpcją, wprowadził jednak pojęcie „dochodu stałego” przewidywalnego w dłuższym okresie. W świetle takiego rozróżnienia skuteczność recept na pobudzenie koniunktury sugerowanych przez Keynesa miała być ograniczona. W latach sześćdziesiątych ogłosił, wraz z Anną Schwartz, pracę *Monetary History of the United States 1867-1960*, w której dowodził słuszności założeń monetaryzmu na podstawie materiału historycznego⁴²². Wykazywał m.in., że kryzys 1929 r. był wynikiem błędów w polityce monetarnej. Błędy te sprowadzały się do nadmiernej deflacji. W latach siedemdziesiątych Friedman z entuzjazmem odniósł się do upłynnienia kursów walut, widząc w tym powrót do regulacji rynkowych, w których pokładał duże nadzieje. Wprowadził pojęcie „naturalnej stopy bezrobocia” jako minimalnego poziomu bezrobocia, jakie można utrzymać bez powodowania inflacji. Innymi przedstawicielami monetaryzmu byli Amerykanie: Allan H. Meltzer (ur. 1928), Bennet T. McCallum (ur. 1935), David E. Laidler (ur. 1938) oraz Kanadyjczyk Richard G. Lipsey (ur. 1928) i Szwajcar Karl Brunner (1916-1992).

Ważnym elementem poglądów monetarystów było pojęcie subiektywnych oczekiwań inflacyjnych, które mają wpływ np. na poziom realnych stóp procentowych. Monetaryści byli zwolennikami minimalnego budżetu i niskich podatków. Nadmierne opodatkowanie prowadziło, ich zdaniem, do „wypchnięcia” pieniądza z gospodarki i obniżenia stopy inwestycji. Uzasadnieniem obniżania podatków miała być tzw. krzywa Laffera⁴²³, zgodnie z którą istnieje pewien optymalny, z punktu widzenia wpływów do budżetu, poziom opodatkowania. Zarówno obniżenie, jak i podwyższenie podatków ponad ten poziom przyniesie spadek wpływów. W przypadku podwyższenia będzie to efekt zmniejszenia aktywności lub ucieczki do szarej strefy.

W latach siedemdziesiątych popularność szkoły chicagowskiej⁴²⁴ systematycznie rosła. Uczniowie Friedmana poproszeni zostali, m.in. przez generała Agostino Pinocheta, o wyprowadzenie gospodarki chilijskiej z zapaści po kilku latach rządów socjalistów i po przewrocie wojskowym. Chilijski „cud gospodarczy” był potem uważany za tytuł do chwały szkoły, choć z innych względów współpraca z Pinochetem wyglądała trochę dwuznacznie. Zwrotowi monetarystycznemu towarzyszyła deregulacja, czyli wycofywanie się państwa z ingerencji w sprawy gospodarcze.

Popularność monetaryzmu była reakcją na kryzysy lat siedemdziesiątych. Konieczność walki z inflacją widzieli jednak i ci ekonomiści, którzy przyznawali się do rodowodu keynesowskiego. John K. Galbraith (ur. 1908), dawny doradca prezydenta Kennedy’ego i wykładowca na Uniwersytecie Harvarda, uważał, że należy powstrzymać spiralę inflacji poprzez politykę odpowiedniego kształtowania cen i płac. Ograniczanie konsumpcji za pomocą wzrostu podatków, a nie cięcia w wydatkach socjalnych miały zmniejszyć koszty społeczne walki z inflacją. John Hicks (1904-1989), twórczy i pomysłowy kontynuator keynesizmu, twórca m.in. słynnego modelu IS-LM⁴²⁵, ilustrującego w formie graficznej teorię Keynesa, zwrócił

⁴²¹ Już w 1974 r. otrzymał Nagrodę Nobla Friedrich von Hayek, przedstawiciel szkoły austriackiej, o poglądach zbliżonych do monetarystów. Był to pierwszy „monetarystyczny” Nobel.

⁴²² Przedłużeniem tego przedsięwzięcia była praca tej samej pary autorów *Monetary Trends in the United States and United Kingdom* z 1982 r.

⁴²³ Arthur Laffer (ur. 1937) pracował na Uniwersytecie Chicagowskim, potem zaś w administracji Ronalda Reagana.

⁴²⁴ Ze szkołą związani byli też ekonomiści pozornie odlegli od problematyki monetarnej, np. laureat Nagrody Nobla z 1992 r. Garry S. Becker (ur. 1932), twórca pojęcia „kapitału ludzkiego” i roli edukacji w rozwoju gospodarczym.

⁴²⁵ Model ten, opublikowany w 1937 r., pokazuje, za pomocą przecięcia dwóch parabol, stan równowagi między stopą procentową a dochodem. Wynika z niego, że zwiększeniu masy pieniądza towarzyszyć powinien wyższy dochód i wyższe zatrudnienie.

uwagę na społeczne uwarunkowania inflacji, np. subiektywne poczucie niesprawiedliwości, które prowadzi do wysuwania żądań płacowych.

We Francji poglądy monetarystyczne były obecne już w latach sześćdziesiątych. Były wówczas elementem tak charakterystycznej dla epoki gaullistowskiej niechęci do dominacji amerykańskiej. Monetaryści francuscy, wśród których najwybitniejszą postacią był Jacques Leon Reuff⁴²⁶ (1897-1978) nie wahali się nawet wysuwać propozycji powrotu do Gold Standard. Już w 1976 r. rząd francuski przyjął plan Raymonda Barre'a, w którym działaniom antyinflacyjnym nadano priorytet. Wybory 1981 r. i objęcie władzy przez socjalistów odwróciło jednak tę tendencję. W latach osiemdziesiątych, kiedy w innych krajach rozwiniętych dokonywano deregulacji, we Francji doszło do kolejnej fali nacjonalizacji banków. Dopiero schyłek dekady przyniósł deregulację.

Zwrot monetarystyczny w polityce gospodarczej

W 1977 r. polityka antyinflacyjna stała się głównym tematem obrad grupy G-7 w Londynie. W maju 1979 r. wybory w Wielkiej Brytanii wygrali konserwatyści. Premierem została Margaret Thatcher. Ustawa bankowa z 1979 r. dostosowywała regulacje brytyjskie do norm europejskich. W tym samym roku Bank Anglii podniósł stopę procentową i rezerwy obowiązkowe, w 1981 r. wycofał się z regulowania stopy procentowej⁴²⁷, wpływając na rynek jedynie poprzez operacje otwartego rynku i rezerwy obowiązkowe. W 1986 r. przeprowadzono deregulację sektora finansowego, tzw. Big Bang. W latach osiemdziesiątych Bank Anglii wycofał się z określania rezerw obowiązkowych, koncentrując się na operacjach otwartego rynku.

Zwrot monetarystyczny w Stanach Zjednoczonych zaczął się już w październiku 1979 r., kiedy to Rada Gubernatorów Rezerwy Federalnej wprowadziła zaostrzone zasady polityki pieniężnej i kredytowej. Autorem planu był Paul Volcker⁴²⁸, gubernator Rezerwy w latach 1979-1987. Głównym instrumentem kontroli banków komercyjnych miał się stać system rezerw obowiązkowych. Rezerwa miała dbać szczególnie o powstrzymanie ekspansji pieniądza gotówkowego i na rachunkach bieżących (M1)⁴²⁹. Stopy procentowe natomiast kształtować się miały według wskazań rynku. W marcu 1980 r. nowa, antyinflacyjna polityka Rezerwy zyskała podstawę prawną dzięki uchwalonemu przez Kongres Deregulation and Monetary Control Act.

Wiosną 1980 r. prezydent Jimmy Carter przedstawił własny program antyinflacyjny, zakładający równoważenie budżetu i regulacje kredytu konsumpcyjnego. Administracja Cartera nie zdążyła już jednak odnieść sukcesów na tym polu. Zwycięstwo Ronalda Reagana zapoczątkowało rzeczywisty zwrot w polityce rządu. Ceną polityki monetarystycznej była, po części, recesja gospodarcza z lat 1981-1982. W październiku 1982 r. Rezerwa odstąpiła od kurczowego trzymania się wskaźnika M1 jako podstawy polityki pieniężnej. Zwiększono podaż pieniądza. W tym samym czasie administracja, zgodnie z założeniami ekonomii podaży⁴³⁰, zredukowała podatki, a nowa faza zimnej wojny wymagała zwiększenia wydatków na zbrojenia. Generowało to ogromny deficyt budżetowy. Rezerwa Federalna, nie chcąc nawrotu inflacji, utrzymywała na wysokim poziomie stopy procentowe. To z kolei przesądzało o aprecjacji dolara w stosunku do innych walut. Zmniejszało

⁴²⁶ Jego twórczość rozciąga się prawie na półwiecze: od *Théorie des phénomènes monétaires* z 1927 r. po *La réforme du système monétaire international* z 1973 r. - por. W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa 1998, s. 505.

⁴²⁷ Bank Anglii wyznaczał co tydzień minimalną stopę procentową - Minimum Lending Rate (MLR).

⁴²⁸ M. Belka, *Reaganomika. Sukces czy porażka?*, Wrocław 1991, s. 47 i n.

⁴²⁹ W przyjętej współcześnie nomenklaturze obiegu pieniężnego MO to tradycyjny pieniądz, czyli banknoty i bilon; M1 to MO plus rachunki czekowe a vista, M2 to M1 plus małe (do 100 tys. dolarów) depozyty bankowe, M3 to M2 plus duże salda rachunków terminowych, L to M3 plus waluty bankowe, dokumenty handlowe i obligacje skarbowe. Precyzyjne rozgraniczenie tych kategorii zależy od specyfiki systemu finansowego kraju. Na ogół, kiedy słyszymy określenie „obieg pieniężny” bez żadnych dodatków, należy przypuszczać, że wypowiadający je ma na myśli M1.

⁴³⁰ Por.: L. Filipowicz, *Amerykańska ekonomia podaży*, Warszawa 1992.

też konkurencyjność gospodarki amerykańskiej i powodowało podobny do deficytu budżetowego deficyt bilansu handlowego.

Wywoływało to sprzeciw partnerów USA. Wysokie stopy w Stanach musiały bowiem prowadzić albo do podobnego podniesienia stóp procentowych w innych krajach, co zdułoby koniunkturę, albo do odpływu kapitału do Ameryki. Podczas szczytu G-7 w Wersalu prezydent Reagan krytykowany był za amerykańską politykę monetarną, która stawiała partnerów w trudnej sytuacji, a ponadto stała się detonatorem kryzysu zadłużeniowego. Rok później w Williamsburgu G-7 postanowiła utworzyć specjalną Komisję Dziesięciu do rozwiązania problemu amerykańskich stóp procentowych i deficytów. W 1984 r. w Londynie, ze względu na bliskie wybory, partnerzy oszczędzili Reaganowi krytyki, ale w 1985 r. w Bonn doszło do zasadniczego ataku na zbyt mocnego dolara. Prezydent Francji François Mitterrand domagał się zwołania „nowego Bretton Woods”, które stworzyłoby system zapobiegający wahaniom kursów walut. Dla drugiej, powyborczej ekipy Reagana również stało się jasne, że kontynuowanie dotychczasowej polityki nie jest możliwe.

W maju 1985 r. Rezerwa Federalna obniżyła stopy procentowe i kurs dolara zaczął spadać. W ciągu kilku miesięcy spadł o 11%. W sierpniu 1985 r. nowy sekretarz skarbu, James A. Baker, zawarł ze swoimi odpowiednikami z Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec i Japonii umowę w nowojorskim Hotelu Plaza (Plaza Accord)⁴³¹, dotyczącą wspólnych działań zmierzających do dalszego, kontrolowanego obniżenia kursu dolara. Skutkiem umowy w ciągu następujących kilku miesięcy dolar stracił kolejne 24% wartości. Ustanowiony w ten sposób system nazywano kontrolowaną płynnością walut. Szczególnej aprecjacji uległ jen (z 260 do 150 za dolara). Podczas kolejnego szczytu G-7 w Tokio w 1986 r. Japończycy i Niemcy mogli już narzekać na zbyt niski, ich zdaniem, kurs dolara, który niekorzystnie wpływa na ich eksport do USA. Aprecjacja jena doprowadziła do wielkiej spekulacji w Japonii. Ostatecznie w 1987 r. zawarto tzw. umowę z Luwru, wprowadzającą, w gronie G-7, nieformalny mechanizm stabilizacji kursów. Rok 1985 położył kres spekulacji dotyczącej dalszego wzrostu wartości dolara. Trwała natomiast nadal spekulacja amerykańskimi papierami wartościowymi. W spekulacje akcjami takich awanturniczych firm, jak np. Drexel wciągnięto nawet uprzednio stateczne, ale po deregulacji bardziej skłonne do ryzyka, Saving and Loans Associations. Do tego doszła spekulacja nieruchomościami, zwłaszcza kondominiami w Bostonie. Bąbel spekulacyjny pękł w październiku 1987 r. Przez chwilę wyglądało na to, że powtórzy się sytuacja z 1929 r., a reaganomika poniesie porażkę. Gospodarka amerykańska doszła jednak do siebie zdumiewająco szybko. Rok później dotychczasowy wiceprezydent George Bush nie miał większych problemów z elekcją na prezydenta. Monetaryzm epoki Reagana, choć w początkowej fazie dokuczliwy, przyniósł jednak Stanom Zjednoczonym dekadę dobrej koniunktury. Wzmocnił też pozycję gospodarczą USA w świecie.

W połowie lat osiemdziesiątych premier Japonii Yasuhiro Nakasone poczuł się zaniepokojony uzależnieniem Japonii od koniunktury zewnętrznej spowodowanym wąskim rynkiem wewnętrznym, który wynikał ze wstrzemięźliwości konsumpcyjnej Japończyków. Postanowił poszerzyć rynek wewnętrzny, zachęcając społeczeństwo japońskie do zwiększenia konsumpcji. Obniżenie stóp procentowych doprowadziło jednak do spekulacji. Umowa z Hotelu Plaza i aprecjacja jena wzmocniły ten efekt. Głównym jej obiektem były grunty w Tokio, których łączna cena przekroczyła w pewnym momencie łączną cenę gruntów w Kalifornii. W 1990 r. pękł balon spekulacyjny i gospodarka japońska weszła w fazę chronicznego kryzysu. Powiązania między instytucjami finansowymi a światem polityki zdołały zapobiec fali bankructw, ale właśnie z tego powodu kryzys nabral charakteru przewlekłego. Kolejną jego kulminacją był rok 1997.

⁴³¹ E. Chancellor, Historia spekulacji finansowych, Warszawa 2001, s. 402-404. Chancellor określał Stany Zjednoczone lat osiemdziesiątych jako kraj łagodnej polityki fiskalnej i surowej polityki monetarnej, Japonię - dokładnie odwrotnie.

Kryzys zadłużeniowy lat osiemdziesiątych

Drugi szok naftowy oraz zwrot monetarystyczny w polityce gospodarczej czołowych krajów spowodowały kryzys zadłużeniowy. Kryzys ten stał się dominującym zjawiskiem finansowym lat osiemdziesiątych i przesądził o tym, że choć koniunktura w krajach najwyżej rozwiniętych poprawiła się już ok. 1984 r., dla znacznej części świata lata osiemdziesiąte pozostały „straconą dekadą”⁴³². W latach siedemdziesiątych banki komercyjne chętnie udzielały kredytów państwom Ameryki Południowej, Afryki czy Europy Wschodniej, musiały bowiem jakoś zagospodarować napływ wkładów petrodolarowych. Kraje biorące kredyty zadłużały się, licząc na dalsze trwanie inflacji, charakterystycznej dla dekady lat siedemdziesiątych, oraz na poprawę koniunktury po przezwyciężeniu pierwszego szoku naftowego. Nieoczekiwanie jednak drugi szok naftowy i zwrot monetarystyczny spowodowały to, że państwa zadłużone znalazły się w pułapce. Stopy procentowe Rezerwy Federalnej wzrosły z 8,2% w 1978 r. do 15,9% w 1981⁴³³. W obliczu pogorszenia koniunktury nasiliły się praktyki protekcjonistyczne, co zmniejszało dochody z eksportu.

Już w latach 1980-1981 ujawniły się problemy związane z obsługą długów krajów Europy Wschodniej - Polski i Rumunii. Upadł przy tej okazji mit o radzieckim parasole kredytowym rozpiętym nad państwami Układu Warszawskiego. Wcześniej bankierzy chętnie wierzyli (choć nikt im tego nigdy wprost nie obiecał), że ZSRR z przyczyn politycznych nie dopuści do niewypłacalności któregoś ze swych satelitów i że jest on, nieoficjalnie, gwarantem wypłacalności całego bloku wschodniego. W 1980 r. okazało się, że tak nie jest. Pogorszyło to sytuację finansową zadłużonych krajów socjalistycznych, choć z drugiej strony było wydarzeniem pozytywnym z punktu widzenia odzyskiwania przez nie suwerenności i emancypowania się spod wpływów radzieckich.

Za początek kryzysu zadłużeniowego uważane jest wystąpienie meksykańskiego ministra finansów Jesusa Silvy Herzoga z 12 sierpnia 1982 r., który oświadczył, że jego rząd nie jest w stanie dalej obsługiwać długów⁴³⁴. Stany Zjednoczone, które stabilność Meksyku uważały za sprawę bezpośrednio związaną z własnym bezpieczeństwem, udzieliły Meksykowi pomocy, zarówno bezpośredniej, jak i za pośrednictwem IMF. Fundusz zgodził się na częściową restrukturyzację długu meksykańskiego. Kiedy jednak inne kraje Ameryki Łacińskiej, uznając przypadek Meksyku za dogodny precedens, ogłaszały kolejno zawieszenie spłat swoich długów, okazało się, że hojność USA i IMF ich nie obejmuje. Kryzysowi zadłużeniowemu towarzyszyły ogromne inflacje, które stały się wówczas w Ameryce Łacińskiej czymś normalnym. Fundusz doradzał podjęcie programów stabilizacyjnych, liberalizacji gospodarki i redukcji wydatków publicznych. W zamian obiecywał restrukturyzację zadłużenia, ale dopiero po wypełnieniu określonych w programie stabilizacyjnym warunków. W listopadzie 1983 r. porozumienie o restrukturyzacji długów udało się zawrzeć Brazylii.

W roku 1984 koniunktura na świecie zaczęła się poprawiać, nie dotyczyło to jednak krajów dotkniętych kryzysem zadłużenia. W okresie tym dokonywał się, w postaci spłat zadłużenia, ogromny transfer kapitałów z państw zadłużonych do krajów najbardziej rozwiniętych. W latach 1982-1985 z Ameryki Łacińskiej przepłynęło do krajów rozwiniętych 106,7 mld dolarów, czyli więcej niż Ameryka Łacińska uzyskała w formie kredytów w ciągu całej poprzedniej dekady⁴³⁵. Kryzys zadłużeniowy doprowadził do tego, że kraje biedne eksportowały kapitał do krajów bogatych⁴³⁶. Pogłębiało to przepaść między krajami bogatymi a biednymi do

⁴³² Termin *la decada perdida* powstał w Ameryce Łacińskiej, ale jego sens jest całkiem jasny również dla mieszkańców Polski czy Rumunii. Por.: W. Dobrzycki, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej. Historia i współczesność*, Warszawa 2000, s. 354-362.

⁴³³ *Ibidem*, s. 355.

⁴³⁴ *Ibidem*.

⁴³⁵ *Ibidem*, s. 356.

⁴³⁶ Por.: R.A. Pastor (red.), *Latin America's Debt Crisis. Adjusting to the Past or Planning for the Future*, London 1997.

rozmiarów, których nie przewidywały najbardziej pesymistyczne prognozy z lat siedemdziesiątych⁴³⁷. Rozmiary zadłużenia ilustruje tabela 22.

Tabela 22. Najwięksi dłużnicy w Trzecim Świecie w 1980 i 1986 r. (w mld USD)

Kraj	1980	1986
Brazylia	635	108,0
Meksyk	57,2	105,5
Korea Południowa	28,1	57,5
Argentyna	27,2	53,7
Indonezja	20,2	37,1
Wenezuela	31,4	345
Egipt	19,8	31,2
Filipiny	17,5	28,6
Turcja	18,6	24,5
Chile	12,3	24,4

Źródło: Świat w „pętli zadłużenia”, „Zeszyty Dokumentacyjne PAP” 1988, nr 12 (253), s. 5.

W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych Stany Zjednoczone, skupione na konfrontacji z ZSRR i walce z komunistyczną infiltracją w Ameryce Środkowej, nie poświęcały kryzysowi zadłużeniowemu wystarczającej uwagi. Jego wybuch w niektórych krajach Ameryki Łacińskiej (np. w Argentynie) doprowadził do upadku junt wojskowych i odbudowy demokracji. Podejmowanie programów stabilizacyjnych prowadziło jednak do napięć społecznych, które mogły ponownie zdestabilizować scenę polityczną i zniechęcić społeczeństwa nie tylko do demokratycznego systemu politycznego, ale również do wolnego rynku. Sytuacja taka mogła też doprowadzić do powstania solidarnego „kartelu dłużników”⁴³⁸, który zacząłby rozmawiać z wierzycielami z pozycji siły. Nie można też było wykluczyć próby politycznego wykorzystania sytuacji przez ZSRR. W 1984 r. groźbę taką rozumiał już gubernator Rezerwy Federalnej Paul Volcker, który jednak nie znajdował zrozumienia w bardziej ortodoksyjnym Departamencie Skarbu⁴³⁹.

W czerwcu 1984 r. w Cartagenie w Wenezueli przedstawiciele jedenastu najbardziej zadłużonych krajów Ameryki Łacińskiej utworzyli Grupę z Cartageny. W wydanej deklaracji podkreślano, że przyczyny sytuacji, w jakiej znalazły się kraje grupy (wzrost oprocentowania, kryzys, pogorszenie *terms of trade*), mają charakter zewnętrzny i nie są zawinione przez te kraje. Domagano się obniżenia oprocentowania i restrukturyzacji zadłużenia. Odrzucano wprawdzie zarzut, że powstaje „kartel dłużników”, ale perspektywa taka stała się realna. Niewielka podwyżka oprocentowania, która nastąpiła zaraz po zakończeniu konferencji, pogorszyła tylko sytuację. Wkrótce potem amerykański sekretarz stanu, George

⁴³⁷ W pierwszej połowie lat sześćdziesiątych, kiedy po uzyskaniu niepodległości przez większość krajów kolonialnych okazało się, wbrew optymistycznemu określeniu „kraje rozwijające się”, że dystans między bogatymi a biednymi nie maleje, lecz rośnie, doszło do prób zbudowania wspólnego frontu krajów Trzeciego świata w sprawach gospodarczych. W 1964 r. w Genewie zwołano pierwszą Konferencję Narodów Zjednoczonych do Spraw Handlu i Rozwoju (UNCTAD). Państwa Trzeciego Świata utworzyły w jej ramach G-77 (Grupę Siedemdziesięciu Siedmiu). W 1968 r., przed kolejną sesją UNCTAD, G-77 spotkała się odrębnie w Algierze, wydając Kartę Algierską, zwracającą uwagę na pogłębianie się przepaści między bogatą Północą a biednym Południem. W 1974 r., w obliczu pierwszego szoku naftowego, Zgromadzenie Ogólne ONZ wydało Deklarację o Nowym Międzynarodowym Ładzie Ekonomicznym. W 1975 r. doszło w Paryżu do pierwszej konferencji Północ-Południe. W 1978 r., z inicjatywy Banku światowego, utworzono niezależną komisję pod przewodnictwem Willy’ego Brandta, która opracowała raport na temat stosunków Północ-Południe. W 1981 r., w obliczu nadciągającego kryzysu zadłużenia, w Cancun w Meksyku doszło do drugiej konferencji Północ-Południe. Wspólną cechą wszystkich tych działań była minimalna skuteczność. W chwili wybuchu kryzysu zadłużeniowego stosunki Północ-Południe weszły w nową fazę.

⁴³⁸ Wierzyciele ze swej strony byli zorganizowani w Klubie Paryskim (wierzyciele publiczni) i Klubie Londyńskim (banki prywatne).

⁴³⁹ Podjęcie inicjatywy przez Volckera było odpowiedzią na apel latynoskich członków Banku Światowego, zebranych w 1984 r. w Punta del Este - por.: W. Dobrzycki, op. cit., s. 358.

Schultz, wziął udział w obradach grupy w Brazylii, gdzie przyznał, że problem zadłużenia może stanowić groźbę dla demokracji. W 1985 r. dojrzewała stopniowo zmiana stanowiska amerykańskiego wobec kryzysu zadłużenia⁴⁴⁰. Zbiegało się to z rozpoczęciem drugiej kadencji prezydenta Ronalda Reagana.

W październiku 1985 r. amerykański sekretarz skarbu, James A. Baker, podczas posiedzenia IMF i IDB w Seulu przedstawił plan, określany następnie jego nazwiskiem. Plan Bakera zakładał kontynuowanie programów stabilizacyjnych w krajach zadłużonych, które jednak miało być połączone z napływem do tych krajów kapitałów w skali umożliwiającej rozwój. Międzynarodowe instytucje finansowe udzielić miały pożyczek w wysokości 9 mld dolarów w ciągu trzech lat piętnastu najbardziej zadłużonym krajom. W tym samym czasie banki prywatne, w trosce o odzyskanie dawnych długów, powinny pożyczyć kolejne 20 mld dolarów, co miało umożliwić spłatę dzięki uruchomionym procesom rozwojowym. Słabością planu, którego prognozy opierały się na polepszeniu koniunktury gospodarczej w świecie, był brak gwarancji dla kredytów prywatnych. Programy stabilizacyjne i pomoc IMF zostały w większości zrealizowane, jednak banki prywatne, które utraciły zaufanie do krajów zadłużonych, nie były skłonne udzielać im dalszych kredytów. W 1986 r. spłaty krajów zadłużonych przewyższały nowe pożyczki o 30 mld dolarów.

Podejmowane w tym okresie próby stabilizacji, wobec braku dopływu kapitału, załamywały się. Mechanizm załamania polegał na tym, że wraz z sukcesem stabilizacji walutowej rosły możliwości importowe, a malała konkurencyjność eksportu. W pewnym momencie ujemny bilans płatniczy prowadził do załamania kursu waluty, którego skutkiem było odrodzenie oczekiwań inflacyjnych i powrót inflacji⁴⁴¹. Przeciw próbom stabilizacji zwracały się również polityczne ruchy populistyczne, znajdujące posłuch u ludzi zagrożonych przez program antyinflacyjny. W ten sposób załamały się kolejne plany: Australa (1985) i Primavera (1987) w Argentynie oraz Cruzado (1986) i Cruzeiro (1990) w Brazylii. Pozytywnym wyjątkiem była rozpoczęta w 1985 r. stabilizacja boliwijska. W 1989 r., kiedy James Baker był przesłuchiwany przez Kongres w związku z obejmowaniem stanowiska sekretarza stanu w administracji George'a Busha, przyznał, że jest rozczarowany rezultatami planu nazwanego jego imieniem⁴⁴². Krwawe zamieszki, do jakich doszło w Wenezueli w lutym 1989 r. w związku z wprowadzaniem programu stabilizacyjnego, uświadomiły nowej ekipie w Waszyngtonie konieczność podjęcia nowych działań.

W marcu 1989 r. nowy sekretarz skarbu, Nicolas Brady, zaproponował kolejny plan przezwyciężenia kryzysu zadłużenia. Plan Brady'ego przewidywał możliwość redukcji zadłużenia zagranicznego w przypadku przyjęcia uzgodnionego z IMF programu stabilizacyjnego. Możliwa była konwersja części zadłużenia na akcje lub na rodzimą walutę (w przypadku skutecznego opanowania inflacji). Redukcja zadłużenia odbudować miała wiarygodność kredytową krajów nią objętych i zagwarantować dopływ kapitałów. Warunkiem uzyskania takiej pomocy było jednak skuteczne stłumienie inflacji. W lutym 1990 r. jako pierwszy objęty został planem Brady'ego Meksyk. Potem zawierano podobne umowy z innymi państwami zadłużonymi, m.in. w 1994 r. z Polską. W rezultacie plany stabilizacyjne podejmowane u progu lat dziewięćdziesiątych (reformy prezydenta Carlosa Menema w Argentynie - od 1989 r., Plan Real w Brazylii - od 1992 r. czy plan Balcerowicza w Polsce - od 1990 r.) okazywały się na ogół bardziej skuteczne niż podobne plany z poprzedniej dekady.

⁴⁴⁰ Latem 1984 r. w sprawie kryzysu zaangażował się mocno były sekretarz stanu, Henry Kissinger. Pisał on: „Co by się stało, gdyby Ameryka w końcu lat czterdziestych ograniczyła się do udzielania Europie lekcji, którą teraz przekazuje Ameryce Łacińskiej? Gdyby George Marshall głosił, że najlepszą drogą do przezwyciężenia kryzysu ekonomicznego jest, aby Europa więcej produkowała niż konsumuje, eksportowała więcej niż importuje, obcięła wydatki rządowe i sama w ten sposób zgromadziła zasoby potrzebne do rozwoju?” - cyt. za: W. Dobrzycki, op. cit., s. 360.

⁴⁴¹ Por.: A. Sławiński, *Polityka stabilizacyjna a bilans płatniczy*, Warszawa 1992.

⁴⁴² W. Dobrzycki, op. cit., s. 361.

Plan Brady'ego zażegnał niebezpieczeństwo destabilizacji światowego systemu kredytowego w przypadku ogłoszenia niewypłacalności przez największych dłużników, a ich samych uwolnił od znacznej części długów. Z tą chwilą światowy kryzys zadłużenia zniknął z pierwszych stron gazet. Pozostał problem krajów naprawdę biednych, głównie afrykańskich, które okazały się zbyt słabe, by spełnić kryteria wymagane przez plan Brady'ego. Zadłużenie tych krajów jest ogromne w relacji do ich dochodu narodowego, ale w liczbach bezwzględnych wygląda już skromniej. Z pewnością nie jest to już problem o takiej skali, że ogłoszenie niewypłacalności takich krajów mogłoby zagrozić światowemu systemowi kredytowemu. Dlatego problem, ze szkodą dla najbardziej zainteresowanych, nie znajduje się już w centrum zainteresowania polityków.

Na drodze do euro

W omawianym okresie ukształtowały się też podstawy europejskiej unii walutowej. W latach pięćdziesiątych, jak już wspominaliśmy, działała Europejska Unia Płatnicza. Po 1958 r., kiedy większość walut europejskich stała się wymiennalna, Unia była zbędna. System z Bretton Woods działał na tyle sprawnie, że w momencie powstawania EWG nie było potrzeby zawierania odrębnych porozumień dotyczących stabilności kursów. W szerszym gronie europejskich członków OEEC/OECD Unię zastąpił Europejski Układ Walutowy, który jednak nie miał zbyt wiele pracy, póki działał system z Bretton Woods. Na mocy traktatu rzymskiego, powołującego do życia EWG, utworzono Europejski Bank Inwestycyjny (EIB). Kapitał banku określono w jednostkach rozrachunkowych UC (*unité de compte*), równych dolarowi. Bank udzielał kredytów państwom EWG oraz krajom APC (Azji, Karaibów i Pacyfiku) stowarzyszonym na mocy konwencji z Lomé i Jaunde. Powołano też do życia Komitet Walutowy jako organ pomocniczy Rady Ministrów i Komisji Europejskiej. W 1960 r. powołano Komitet ds. Krótkoterminowej Polityki Gospodarczej. W 1964 r. zaczęły działać Komitety: Gubernatorów Banków Centralnych, Polityki Budżetowej i Średnioterminowej Polityki Gospodarczej. W ramach EWG uruchomiono również wiele funduszy celowych, których omawianie wykracza poza zakres tej pracy⁴⁴³.

Potrzeba odrębnych, europejskich uzgodnień walutowych pojawiła się dopiero wraz z destabilizacją systemu z Bretton Woods. Destabilizacja kursów mogła zniszczyć wspólny rynek i przeszkodzić integracji. W lutym 1969 r. przedstawiony został tzw. pierwszy plan Raymonda Barre'a, zakładający ściślejszą koordynację polityki gospodarczej i walutowej krajów EWG. Plan stał się przedmiotem dyskusji, nie podjęto jednak na jego podstawie żadnych decyzji, zwłaszcza że kryzys walutowy w następnych miesiącach szybko narastał. W sierpniu Francja zdewaaluowała franka, w październiku RFN dokonała rewaluacji marki. Obie decyzje, wbrew umowie z 1964 r., nie były konsultowane z partnerami z EWG⁴⁴⁴. W tej sytuacji podczas szczytu EWG w Hadze w grudniu 1969 r. zapowiedziano, po raz pierwszy, „pogłębienie” integracji poprzez unię walutową. Dążyła do niej przede wszystkim Francja, chcąc nadać Europie niezależną od USA „osobowość monetarną”. RFN, która miałaby ponieść główne koszty takiej unii, nalegała na stopniowe, kilkuetapowe wprowadzanie jej w życie. Poglądy Francji znalazły wyraz w planie Barre'a. RFN odpowiedziała na nie w 1970 r. czteroetapowym, rozłożonym w czasie planem Schillera⁴⁴⁵.

Efektom szczytu było utworzenie grupy roboczej pod przewodnictwem premiera Luksemburga, Pierre'a Wenera. W październiku 1970 r. ogłoszono raport Wenera. Przewidywał on stopniowe utworzenie unii walutowej do 1980 r. Założeniem podstawowym była centralizacja nie tylko polityki monetarnej, ale również

⁴⁴³ Por. szerzej: K. Michałowska-Gorywoda (red.), Unia Europejska. Podręcznik akademicki. Warszawa 1997.

⁴⁴⁴ K. Kołodziejczyk, Geneza wspólnej waluty Euro, Warszawa 2000, s. 17.

⁴⁴⁵ W trakcie dyskusji zwolenników propozycji francuskich określano mianem „monetarystów”, zwolenników koncepcji niemieckich - „ekonomistów”.

budżetowej⁴⁴⁶. Mimo widocznych starań o wypracowanie kompromisu, szedł on raczej śladem koncepcji niemieckich, dlatego spotkał się z niechęcią we Francji. Dodatkowo niepokój Francji budziła wizja wspólnej polityki budżetowej, co stanowiło zapowiedź utworzenia europejskiego rządu i było odległe od gaullistowskiej wizji „Europy ojczyzn”⁴⁴⁷. W styczniu 1971 r. kanclerz Willy Brandt i prezydent Georges Pompidou uzgodnili kompromis. Przyjęto wieloetapowy scenariusz z dodatkowymi klauzulami zabezpieczającymi, pozwalającymi na przerwanie procesu integracji walutowej w przypadku, gdyby integracja na innych polach nie postępowała zgodnie z założeniami. Gestem w stronę Francji było zacieśnienie współpracy banków centralnych.

Po zastąpieniu układu z Bretton Woods umową smithsoniańską i uruchomieniu tunelu walutowego (wahania kursów - 2,25% w każdą stronę) państwa europejskie utworzyły, w kwietniu 1972 r., o połowę węższego węża (tolerancja wahań kursów wynosiła w nim 1,125%). W przestrzeganiu reguł węża pomagać miał utworzony rok później (zgodnie z planem Wernera) Europejski Fundusz Współpracy Walutowej. Po przejściu IMF na system płynnych kursów „wąż wyszedł z tunelu”, tzn. europejskie porozumienie pozostało w mocy⁴⁴⁸. Realizację dalszych etapów planu Wernera odsunął w czasie kryzysu naftowego⁴⁴⁹. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych doszło do zbliżenia poglądów francuskich i niemieckich na temat przyszłej unii walutowej. Ówczesny komisarz EWG Roy Jenkins w 1977 r. głosił, że brak unii jest główną przyczyną utrzymującego się bezrobocia (wynosiło ono wówczas w całym EWG ok. 6 mln). W planie Jenkinsa pojawił się pomysł utworzenia Europejskiego Banku Centralnego. W kwietniu 1978 r. podczas szczytu EWG w Kopenhadze kanclerz Helmut Schmidt zaproponował odbudowę poszerzonego do rozmiarów dawnego tunelu węża oraz utworzenie nowej europejskiej jednostki rozrachunkowej. Plan⁴⁵⁰, dopracowany podczas spotkania Schmidta z prezydentem Giscardem d'Estaing w Hamburgu⁴⁵¹, przyjęty został w lipcu 1978 r. przez szczyt EWG w Bremie.

W ten sposób uruchomiono Europejski System Walutowy (ESW). W marcu 1979 r. powstała nowa jednostka rozrachunkowa - ECU⁴⁵². Kursy centralne walut członkowskich zostały zablokowane w ramach rozszerzonego węża, uzupełnionego przez dość skomplikowany, zindywidualizowany system wskaźników odchyłeń kursowych. Poczynając od 1981 r., w ECU emitowane były obligacje. Pierwsza faza działalności ESW była dość burzliwa, przypadała bowiem na okres drugiego

⁴⁴⁶ L. Oręziak, *Euro. Nowy pieniądz*, Warszawa 1999, s. 17.

⁴⁴⁷ Problem zarysowany wówczas nie doczekał się jednak dotychczas rozsądnego rozwiązania. Prezes Europejskiego Banku Centralnego powinien mieć partnera w postaci europejskiego ministra finansów.

⁴⁴⁸ Choć niektóre kraje miały problemy z utrzymaniem się w wężu i opuszczały go. Do końca lat siedemdziesiątych w wężu utrzymały się: RFN, Belgia, Luksemburg, Holandia i Dania. Wykaz zmian kursów walut europejskich w latach 1973-1978 - A. Komar, *Europejska Unia Walutowa*, Warszawa 1993, s. 25.

⁴⁴⁹ W 1974 r. przedstawiono francuski plan Foucarde'a, zakładający utworzenie europejskiej jednostki rozrachunkowej. W 1975 r. powstał holenderski plan Duisenberga, przewidujący powrót wszystkich do węża, połączony z jego poszerzeniem do rozmiarów dawnego tunelu. W 1976 r. plan konsolidacji węża przedstawił premier Belgii Leo Thiedemans. Plany te zostały potem uwzględnione przy tworzeniu Europejskiego Systemu Walutowego.

⁴⁵⁰ W pracach nad projektem uczestniczyli doradcy finansowi z Francji, Niemiec i Wielkiej Brytanii. Dość szybko ujawniła się jednak niechęć Brytyjczyków do takich projektów.

⁴⁵¹ Do uzgodnienia pozostawała kwestia nazwy nowej jednostki. Od 1975 r. dla potrzeb budżetowych stosowano w EWG jednostkę rozrachunkową EUA - European Unit of Account. Nazwę ECU wymyślił, jako kompromis językowy, prezydent Francji. Był to skrót od angielskiej European Currency Unit. Na szczęście Francuzi mieli kiedyś monety o nazwie ecu, francuskiej opinii publicznej można było zatem powiedzieć, że o to właśnie chodzi. Nazwa ECU przetrwała do 1995 r., kiedy to została zastąpiona przez euro. ECU było kompromisem między francusko- i angielskojęzyczną częścią EWG. W latach dziewięćdziesiątych ciężar gatunkowy języka niemieckiego był już tak duży, że nowy kompromis musiał brać go pod uwagę.

⁴⁵² ECU miał kurs wyjściowy równy SDR z 1974 r., tzn. z momentu przejścia na płynne kursy. Odtąd kurs miał być liczony jako średnia ważona walut europejskich. Pierwotny skład koszyka ustalono następująco: marka RFN 33%, frank francuski 19,9%, funt szterling 13,4%, gulden 10%, lir 9,9%, frank belgijski 9,3%, korona duńska 3,1%, funt irlandzki 1,1%, frank luksemburski 0,3%. Por.: K. Kołodziejczyk, op. cit., s. 38.

szoku naftowego. Do 1983 r. przeprowadzono siedem zmian kursu centralnego. W warunkach ówczesnych napięć inflacyjnych „kotwicą” ECU była, coraz wyraźniej, marka niemiecka. Lata 1983-1986 charakteryzowały się większą stabilnością. Porozumienie z Bremy przewidywało zastąpienie, najdalej po dwóch latach, Europejskiego Funduszu Współpracy Walutowej przez Europejski Fundusz Walutowy (EFW), co wiązać się miało z przekazaniem części suwerenności. Z tego właśnie powodu wprowadzenie EFW odkładano w czasie. Mimo to pierwszy okres działania ESW zakończył się sukcesem i przybliżył Europę do unii walutowej. W 1984 r. do ESW weszła Grecja, w 1989 r. Hiszpania i Portugalia. W 1991 r., po kilku latach absencji, do węża powrócił funt. Kursy poszczególnych walut wobec ECU ilustruje tabela 23.

W 1987 r. przyjęto Jednolity Akt Europejski, który zakładał likwidację granic wewnątrz EWG. W 1988 r. zniesiono ostatnie ograniczenia w dziedzinie swobody przepływu kapitałów. W latach 1988-1989 trwały prace komitetu pod kierownictwem przewodniczącego Komisji EWG Jacques’a Delorsa, zakończone ogłoszeniem raportu. Raport proponował całkowitą integrację rynków walutowych i zamrożenie kursów walut. Celem miała być unia walutowa. Za jeden z niezbędnych jej warunków uznano koordynację narodowych polityk makroekonomicznych i poddanie ich takim regułom, które zapobiegałyby inflacji. W porównaniu z wcześniejszymi planami była to istotna zmiana, wprowadzona pod wpływem ortodoksyjnego monetaryzmu. W raporcie Delorsa nie było już mowy o wspólnym budżecie. Raport stał się podstawą dyskusji podczas szczytu w Madrycie

Tabela 23. Kursy walut wobec ECU w Europejskim Systemie Walutowym

Kraj i waluta	Data	Kurs ECU wobec waluty	Kurs waluty wobec ECU
Belgia (BEC)	marzec 1979 październik 1990	39,458	0,025
		42,403	0,023
Dania (DKK)	marzec 1979 październik 1990	7,086	0,141
		7,842	0,127
RFN (DEM)	marzec 1979 październik 1990	2,510	0,398
		2,056	0,486
Francja (FRF)	marzec 1979 październik 1990	5,798	0,172
		6,895	0,145
Wielka Brytania (GBF)	marzec 1979 październik 1990	0,663	1,508
		0,697	1,435
Irlandia (IEP)	marzec 1979 październik 1990	0,663	1,509
		0,767	1,303
Włochy (ITL)	marzec 1979 październik 1990	1 148,1	0,00087
		1 538,2	0,00065
Holandia (NLG)	marzec 1979 październik 1990	2,721	0,368
		2,316	0,432
Grecja (GRD)	wrzesień 1984 październik 1990	87,481	0,011
		205,311	0,004
Hiszpania (ESP)	czerwiec 1989 październik 1990	133,80	0,007
		133,63	0,007
Portugalia (PTE)	wrzesień 1989 październik 1990	172,08	0,005
		178,73	0,005

Źródło: A. Komar, *Europejska Unia Walutowa*, Warszawa 1993, s. 67-70.

w 1989 r. Największymi entuzjastami unii były Francja, Hiszpania, Belgia i Włochy. Niemcy i Holandia nastawiały się na stopniowe wprowadzanie jej w życie. Zdecydowanie przeciwna przekazywaniu suwerenności monetarnej na szczebel ponadnarodowy była Wielka Brytania. W 1991 r. podpisano układ z Maastricht,

który przewidywał przekształcenie EWG w Unię Europejską oraz wprowadzenie w życie unii walutowej. Ustalono kryteria, które powinny spełniać kraje przystępujące do unii walutowej: inflacja nie przekraczająca więcej niż o 1,5% istniejącej w trzech najlepszych pod tym względem krajach unii, deficyt budżetowy poniżej 3% PBK i zadłużenie poniżej 60% PBK.

Dalszą realizację unii opóźnił rozpad bloku radzieckiego i zjednoczenie Niemiec. W 1992 r. Europa przeżywała załamanie gospodarcze, wywołane spadkiem koniunktury związanym z zakończeniem zimnej wojny. Zjednoczenie Niemiec okazało się bardziej kosztowne, niż początkowo zakładano. Destabilizacja marki zdestabilizowała cały ESW. We wrześniu 1992 r. doszło do kryzysu, w wyniku którego z węża wypadła Wielka Brytania i Włochy. W sierpniu 1993 r. Europą wstrząsnął kolejny kryzys⁴⁵³, który przyniósł faktyczny rozpad węża (poszerzono go do 15% w każdą stronę, co praktycznie równało się płynnym kursom).

Mimo to kilka miesięcy później, w listopadzie 1993 r., rozpoczęto przygotowania do przyszłej unii. W 1994 r. we Frankfurcie nad Menem powstał Europejski Instytut Monetarny, na którego czele stanął Belg Alexandre Lamfalussy. W 1995 r. podczas szczytu w Madrycie ustalono kalendarz przyszłej unii oraz zmieniono nazwę jednostki na euro⁴⁵⁴. W 1998 r. ustalono listę 11 krajów spełniających „kryteria z Maastricht”. Spośród państw Unii w gronie tym zabrakło Wielkiej Brytanii, Szwecji, Danii i Grecji. W 1998 r. utworzono Europejski Bank Centralny i Europejski System Banków Centralnych. Na czele banku stanął Holender Wim Duisenberg. Zablokowano kursy jedenastu walut, które miały wejść do euro. 1 stycznia 1999 r. wprowadzono euro w jedenastu krajach. Było tam ono jedyną walutą zewnętrzną. W stosunkach wewnętrznych dopuszczono używanie dotychczasowych walut, z tym że ceny powinny być podawane również w euro. W euro prowadzono też księgowość. W styczniu 2002 r. euro stało się jedyną walutą w krajach unii, w ciągu następnych sześciu miesięcy powinno się zakończyć wycofywanie z obiegu walut narodowych. Kursy walut wchodzących w skład euro 1 stycznia 1999 r. ilustruje tabela 24.

Tabela 24. Kursy walut wchodzących w skład euro 1 stycznia 1999 r.

Waluta	Za 1 euro
Szyling austriacki	13,7603
Frank belgijski	40,3399
Frank luksemburski	40,3399
Marka fińska	5,9473
Frank francuski	6,55957
Peseta hiszpańska	166,386
Gulden holenderski	2,20371
Funt irlandzki	0,787564
Marka niemiecka	1,95583
Escudo portugalskie	200,482
Lir włoski	1936,21

Źródło: „Rzeczpospolita”, 31 grudnia 1998.

W tym momencie 1 euro odpowiadało 1,16615 dolara i 132,2 jena. W Danii we wrześniu 2000 r. odbyło się referendum, w którym 53% Duńczyków odrzuciło wejście Danii do unii walutowej. Sceptyczni pozostali też Brytyjczycy i Szwedzi. W styczniu 2001 r. do euro przystąpiła Grecja. W zasięgu unii znalazły się też państwa strefy franka, choć tam kryzys 1993 r. doprowadził do pewnych perturbacji, zakończonych w 1994 r. dewaluacją do 100 franków CFA za franka francuskiego. Tabela 25 ukazuje zmiany kursów najważniejszych walut od 1970 r.

⁴⁵³ Kryzys ten ogarnął również Izrael.

⁴⁵⁴ O kłótniach na temat nazwy - K. Kołodziejczyk, op. cit., s. 95.

Tabela 25. Kursy ważniejszych walut wobec dolara amerykańskiego od 1970 r.

Waluta	1970	1980	1990	2000
SDR	1,00	1,27	1,42	0,77.
ECU/Euro	-	1,31	1,34	1,14
Dolar kanadyjski	1,04	1,16	1,17	1,52
Dolar australijski	0,89	0,87	1,28	1,85
Dolar nowozelandzki	0,89	1,02	1,68	2,36
Funt szterling	0,41	0,43	0,56	0,69
Marka niemiecka	3,66	1,81	1,62	2,23
Marka fińska	4,20	3,73	3,82	6,78
Frank francuski	555	4,22	5,45	7,47
Frank belgijski	50,00	29,24	33,42	45,00
Frank szwajcarski	4,37	1,67	159	1,71
Jen japoński	360,0	226,74	144,80	111,00
Lir włoski	625,00	856,00	1 198,00	2 209,00
Gulden holenderski	3,62	1,98	1,82	2,51
Korona szwedzka	5,17	4,22	5,92	9,72
Korona nonweska	7,14	4,93	6,26	9,21
Korona duńska	7,50	5,63	6,19	8,50
Peseta hiszpańska	70,00	71,70	101,90	189,50
Escudo portugalskie	28,75	50,06	14250	228,50
Drachma grecka	30,00	42,61	158,20	388,00
Szyling austriacki	26,00	12,93	11,37	15,70

Źródło: F. Teulon, *Le système monétaire international*, Paris 1996, s. 88-93; „Wall Street Journal Europe”, 2 stycznia 2001.

Problemy bankowości. Liberalizacja rynków finansowych

Kryzysy naftowe przyniosły kilka spektakularnych upadłości banków. W Niemczech głośna była upadłość Herstatt, w Stanach Zjednoczonych Franklin National Bank of New York, w Anglii British-Israel Bank, we Włoszech związanego z Watykanem Banco Ambrosiano. Doświadczenia te skłaniały do zaostrzenia rygorów prawa bankowego, zwłaszcza że płynne kursy walutowe rodziły pokusę spekulacji. W Niemczech prawo bankowe z 1961 r. zostało w 1976 r. znowelizowane w ten sposób, że arbitrażowe operacje walutowe ograniczono do rozmiarów kapitałów własnych⁴⁵⁵. W ramach jednoczącej się Europy dokonywała się standaryzacja prawa bankowego. W 1977 r. wydano Pierwszą Dyrektywę Bankową Komisji Europejskiej. Ustalono w niej minimalne kapitały zakładowe banków oraz normy kwalifikacji kierownictwa. Można było zakładać oddziały w innych krajach EWG. Kapitał tych oddziałów musiał spełniać normy kraju, w którym działały, ale podlegały nadzorowi bankowemu kraju pochodzenia⁴⁵⁶. Druga Dyrektywa Bankowa⁴⁵⁷ z grudnia 1989 r. wprowadziła jednolitą definicję instytucji kredytowej. Na jej podstawie od 1993 r. zaczęto wydawać jednolite licencje bankowe. Zniesiono minimalne kwoty kapitałów wymaganych od oddziałów zagranicznych, poddając jednocześnie te oddziały nadzorowi kraju macierzystego. Ponieważ stwarzało to groźbę przeniesienia central banków do krajów o najbardziej liberalnym nadzorze, towarzyszyły temu posunięcia zmierzające do harmonizacji nadzoru bankowego. Minimalny kapitał zakładowy ustalono na 5 mln ECU. Nie wprowadzono jednolitego, europejskiego nadzoru, ustalono jednak pewne wspólne zasady. Nadzór musiał wyrazić zgodę na sprzedaż większych pakietów akcji. Udział w spółkach pozabankowych nie mógł pochłaniać więcej niż 50% funduszy. Odrębna dyrektywa z 1989 r. definiowała fundusze własne. Kolejna wprowadzała, uzgodniony w porozumieniu bazylejskim z 1988 r., współczynnik wypłacalności (stosunek funduszy własnych do aktywów z uwzględnieniem ryzyka) na poziomie 8%.

⁴⁵⁵ Z. Zawadzka, *Systemy bankowe. Przykład Republiki Federalnej Niemiec*, Warszawa 1994, s. 59 i n.

⁴⁵⁶ K. Michałowska-Gorywoda (red.), op. cit., s. 239.

⁴⁵⁷ Ibidem, s. 240 i n.

Na początku lat dziewięćdziesiątych liberalizmem wyróżniał się brytyjski nadzór bankowy, ale kilka spektakularnych bankructw (w 1991 BCCI, w 1995 Barings Bank) stało się argumentem na rzecz zaostrzenia nadzoru i „wyprowadzenia” go z Banku Anglii. Od 1997 r. nadzór sprawowała Financial Service Authority. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych bardzo liberalny stał się japoński system bankowy. Na mocy porozumienia z Bazylei (1987), zawartego podczas spotkania prezesów banków centralnych z całego świata, Japończycy uzyskali zgodę na zaliczanie do kapitału części zysków z posiadanych akcji. Dało to bankom japońskim pozornie bardzo mocną pozycję, w latach dziewięćdziesiątych doprowadziło jednak do poważnego i długotrwałego kryzysu.

Równolegle do tego powstawały jednak enklawy liberalnego prawa bankowego i tzw. raje podatkowe, skąd można było prowadzić działalność poddaną znacznie luźniejszym rygorom. Powstały nowe centra finansowe, oparte na *offshore banking*⁴⁵⁸, czyli bankowości, która nie prowadzi działalności w kraju, w którym ma siedzibę, tylko za granicą. Z tej racji miejscowe władze bankowe nie interesują się zbyt takimi instytucjami. Ośrodkami takimi były m.in.: Kajmany i Antyle Holenderskie na Karaibach, wyspy Jersey, Guernsey i Man w Europie, kilka mniejszych państw arabskich na Bliskim Wschodzie, Singapur i Hongkong na Dalekim Wschodzie.

Liberalizacja rynków finansowych, która w latach dziewięćdziesiątych przybrała rozmiary niespotykane od XIX w., w połączeniu z płynnymi kursami walutowymi, zachęcała do wypracowania nowych, w istocie spekulacyjnych instrumentów finansowych, przede wszystkim różnego rodzaju transakcji termino-

---

⁴⁵⁸ Termin *offshore* pochodzi ze słownictwa żeglarskiego i oznacza bryzę wiejącą od lądu w stronę morza.

Tabela 26. Lista rankingowa największych banków komercyjnych świata w grudniu 1997 r.

Lp.	Bank	Siedziba	Aktywa (w mld USD)
1	2	3	4
1	Bank of Tokyo-Mitsubishi	Tokio	691
2	Deutsche Bank	Frankfurt	580
3	Sumitomo Bank	Osaka	483
4	Crédit Suisse Group	Zurych	473
5	HSBC Holding	Londyn	471
6	Dai-Ichi Kangyo Bank	Tokio	433
7	Sanwa Bank	Osaka	427
8	Crédit Agricole Mutuel	Paryż	419
9	Fuji Bank	Tokio	414
10	ABN-AMRO Bank	Amsterdam	412
11	Société Générale	Paryż	410
12	Sakura Bank	Tokio	399
13	Union Bank of Switzerland	Zurych	395
14	Norin Chunkin Bank	Tokio	392
15	Barclays Bank	Londyn	385
16	Dresdner Bank	Frankfurt	371
17	Industrial Bank of Japan	Tokio	369
18	Chase Manhattan Corp.	Nowy Jork	365
19	Banque Nationale de Paris	Paryż	339
20	Westdeutsche Landesbank Girozentrale	Dusseldorf	335
21	Citicorp	Nowy Jork	310
22	ING Bank	Amsterdam	307
23	NatWest Group	Londyn	304
24	Swiss Bank Corp.	Bazylea	300
25	Commerzbank	Frankfurt	286
26	Mitsubishi Trust & Banking Corp.	Tokio	269
27	NationsBank Corp.	Charlotte	264
28	Tokai Bank	Nagoja	262
29	JP Morgan & Co	Nowy Jork	262
30	BankAmerica Corp.	San Francisco	260
31	Lloyds TSB Group	Londyn	260
32	Sumitomo Trust & Banking Corp.	Tokio	254
33	Crédit Lyonnais	Paryż	250
34	Bayerische Vereinsbank	Monachium	249
35	Abbey National	Londyn	248
36	Compagnie Financière de Paribas	Paryż	245
37	Mitsui Trust & Banking Corp.	Tokio	241

1	2	3	4
38	Bayerische Landesbank Girozentrale	Monachium	241
39	Asahi Bank	Tokio	219
40	Halifax	Leeds	215
41	Rabobank Group	Utrecht	208
42	Deutsche Genossenschaftsbank	Frankfurt	207
43	Bayerische Hypotheken- und Wechsel-Bank	Monachium	203
44	Dexia Belgium	Bruksela	202
45	Bankgesellschaft	Berlin	197
46	Long Term Credit Bank of Japan	Tokio	188
47	Royal Bank of Canada	Toronto	171
48	Grupo Santander	Santander	170
49	Canadian Imperial Bank of Commerce	Toronto	166
50	Yasuda Trust & Banking Corp.	Tokio	165

Źródło: *Time Almanac 2001*, b.m. i r.w., s. 655.

wych⁴⁵⁹. Rozmiary kapitałów, przemieszczających się swobodnie po świecie, nabrały niespotykanych wcześniej rozmiarów, a techniki komputerowe czyniły ten przepływ jeszcze łatwiejszym. Całość związanych z tym procesów zaczęto określać mianem globalizacji. W bankowości firmy, które chciały utrzymać pozycję na globalnym rynku, szukały poczucia bezpieczeństwa w wielkości. Dlatego lata dziewięćdziesiąte charakteryzowały się fuzjami na niespotykaną wcześniej skalę. Coraz większa część przepływów kapitałów dokonywała się jednak nie przez operacje bankowe, lecz przez bezpośrednie inwestycje kapitałowe.

Problemem, który zaczął w tej sytuacji niepokoić wielu ludzi (nawet tak zaangażowanych w spekulację, jak George Soros⁴⁶⁰), było wymykanie się tych zjawisk spod kontroli rządów, banków centralnych oraz międzynarodowych organizacji w rodzaju IMF. W rękach dysponentów kapitału znalazła się znaczna część władzy, wcześniej będącej w rękach polityków. Politycy mieli (lepiej lub gorzej jakości, ale jednak mieli) mandat społeczny do podejmowania decyzji i odpowiadali za te decyzje przed swoimi wyborcami. Dysponenci kapitału nie odpowiadali przed nikim. Co więcej, w praktyce znajdowali się poza zasięgiem jurysdykcji państw, w których prowadzili interesy. Byli też w stanie „ukarać” nie dość spolegliwy rząd nagłym wycofaniem kapitałów i kryzysem finansowym. Ofiarą podobnego ataku paść mogły nie tylko słabe kraje peryferyjne, ale również np. funt szterling lub Europejski System Walutowy. Sytuacja taka mogła, na dłuższą metę, prowadzić do upadku mechanizmów demokratycznych i do postawienia na nowo pytania o legitymizację władzy.

Nowa faza, w jaką wkroczyła gospodarka rynkowa w latach dziewięćdziesiątych, otwierała ogromne możliwości, niosła ze sobą jednak również zagrożenia⁴⁶¹. Szybkiej destrukcji ulegały tradycyjne więzi społeczne i autorytety. Przepaść między biednymi a bogatymi nie zmniejszała się, lecz rosła. Dotyczyło to zarówno podziału na kraje biedne i bogate, jak i podziałów wewnątrz społeczeństw, nawet tych najbogatszych. Na dłuższą metę zagrażało to grupie społecznej, która w okresie powojennym stanowiła o sile gospodarki - klasie średniej.

Problemy lat dziewięćdziesiątych

W 1989 r. upadł komunizm. Dotychczasowe kraje komunistyczne przeprowadzały reformy rynkowe, Ich powodzenie zależało na ogół od radykalizmu. Polska z radykalnym i skutecznym planem Balcerowicza kontrastowała z krajami, w których władze, w obawie przed negatywnymi skutkami społecznymi, wolały odkładać reformy i rozciągać je w czasie. Europa Zachodnia wspierała te procesy, np. poprzez utworzony w 1991 r. Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBRD), pomocy tej daleko jednak było do rozmachu planu Marshalla. W tym samym czasie na podstawie planu Brady’ego stabilizowały się inflacyjne gospodarki Ameryki Łacińskiej. Szczególnie skuteczne okazały się reformy prezydenta Carlosa Menema w Argentynie. W latach dziewięćdziesiątych Stany Zjednoczone zaangażowały się we wspieranie (również finansowe) reform w Rosji. Pod koniec dekady stało się jednak jasne, że pomoc finansowa dla kraju, w którym mechanizmy rynkowe nie ograniczyły zasadniczo dyspozycji politycznej i idącej za tym korupcji, prowadzi nie tyle do odbudowy rynku, co do prywatnego transferu uzyskanych środków za granicę. W pewnym sensie powtórzył się scenariusz znany z Sojuszu dla Postępu w latach sześćdziesiątych.

Po dobrej koniunkturze lat osiemdziesiątych następną dekada zaczęła się burzliwie: od wojny w Zatoce Perskiej, na skutek której ponownie wzrosły ceny ropy,

⁴⁵⁹ G. Millman, *Czas spekulacji. Jak zbuntowani handlarze walutą obalili centralne banki świata*, Warszawa 1997.

⁴⁶⁰ Por.: G. Soros, *Kryzys światowego kapitalizmu. Zagrożenie dla społeczeństwa otwartego*, Warszawa 1999.

⁴⁶¹ Kasandryczna literatura na temat zagrożeń związanych z globalizacją jest dość obfita. Niekiedy utrzymana jest ona w dość histerycznym tonie. Są jednak prace, którym warto poświęcić uwagę, np.: E. Luttwak, *Turbokapitalizm. Zwycięzcy i przegrani gospodarki światowej*, Wrocław 2000; N. Chomsky, *Zysk ponad ludzi. Neoliberalizm a ład gospodarczy*, Wrocław 2000.

kryzysu w Japonii i dwóch kryzysów finansowych w Europie, których ofiarą padł Europejski System Walutowy. Wyższe od zakładanych koszty zjednoczenia Niemiec wywołały napięcia w gospodarce tego kraju, przeniesione przez mechanizmy integracji na całą Unię.

W kolejnych latach dochodziło do kryzysów finansowych, które można by nazwać peryferyjnymi. W krajach stabilizujących gospodarkę dochodziło do załamania finansowego na skutek nadmiernej aprecjacji waluty, ujemnego bilansu płatniczego lub gwałtownej ucieczki kapitałów. Kryzysy te, choć dotkliwe dla zainteresowanych, z reguły były ograniczone terytorialnie i nie zagrażały koniunkturze w krajach najbardziej rozwiniętych. W 1994 r. doszło do kryzysu finansowego w kilku krajach postkomunistycznych. Pod koniec tego roku załamały się finanse meksykańskie⁴⁶² (tzw. efekt tequilla). Kryzys meksykański spotkał się ze stanowczą reakcją Stanów Zjednoczonych. W okresie powojennym Amerykanie stawiali raczej na liberalizację handlu w skali całego świata niż na tworzenie regionalnych ugrupowań integracyjnych. W 1992 r. USA dały za wygraną i przystąpiły, wraz z Kanadą i Meksykiem, do tworzenia własnego ugrupowania - NAFTA (North American Free Trade Association). Destabilizacja Meksyku w tym momencie zagrażałaby tym planom. Dlatego IMF, za sprawą USA, udzielił Meksykowi kilkudziesięciomiliardowej pomocy.

W 1997 r. nastąpił kryzys w Czechach. Czechy, które w okresie komunizmu nie miały inflacji, przeprowadziły reformy rynkowe łagodniej niż Polska i bez takich kosztów społecznych, np. w postaci bezrobocia. W 1997 r. doszło jednak do załamania finansowego, które gospodarkę czeską, pretendującą do roli „prymusa reform”, wtrąciło w długą stagnację. Nadal jednak Czechy utrzymały najniższy wśród krajów postkomunistycznych wskaźnik bezrobocia.

W 1997 r. wybuchł kryzys w Azji. W Japonii zła koniunktura utrzymywała się od początku lat dziewięćdziesiątych. Ciągłe trwały skutki załamania cen nieruchomości, gdy trzęsienie ziemi w Kobe osłabiło kondycję firm ubezpieczeniowych. Już w czerwcu zachwiała się gospodarka tajlandzka. W lipcu Hongkong został przekazany Chinom, co - mimo chińskich gwarancji niezmienności tam ustroju - podkopało zaufanie inwestorów. Latem kryzys rozszerzył się na Indonezję, Koreę Południową i Malezję. W październiku wybuchła panika giełdowa w Hongkongu, w listopadzie upadło kilka banków japońskich. We wszystkich krajach dotkniętych kryzysem doszło do przesileni politycznych. Ujawnione zostały, dotychczas ukryte za fasadą „cudu gospodarczego”, związki gospodarki z polityką i skala wiążącej się z tym korupcji. W Indonezji upadł reżim Suharto. Mit „azjatyckich tygrysów”, jeśli nie przysł całkiem, to przynajmniej zbladł. Kryzys 1997 r., z uwagi na udział w nim Japonii, trudno już było nazwać peryferyjnym.

W 1998 r. załamały się finanse Rosji. W sierpniu doszło do paniki, po kilku dniach opanowanej. Optymistycznym objawem kryzysu rosyjskiego było to, że nie wciągnął on innych krajów postkomunistycznych. Dzięki obniżeniu stóp procentowych w Stanach Zjednoczonych udało się zlokalizować kryzys. Przy tej okazji wyszło jednak na jaw, że w krytycznej sytuacji cały świat oczekiwał decyzji od Alana Greenspana, prezesa Rezerwy Federalnej (FED), a nie od Michela Camdessus, dyrektora IMF. Świadczyło to o charakterystycznym przesunięciu centrum decyzji. W styczniu 1999 r. panika ogarnęła Brazylię⁴⁶³. Znow, dzięki reakcji FED, udało się zlokalizować kryzys. Na giełdach amerykańskich ciągle trwała dobra koniunktura, nakręcona przez firmy „nowych technologii” - komputerowe i informatyczne. W 2000 r. akcje tych firm zaczęły jednak spadać. Na przełomie 2000 i 2001 r. doszło jednak do załamania koniunktury w Stanach Zjednoczonych. W lutym 2001 r. nastąpił kryzys finansowy w Turcji. Wiosną 2001 r. koniunktura, mimo nieznacznych obniżek stóp przez banki centralne, ulegała dalszemu pogorszeniu.

⁴⁶² J. Sachs, A. Tomell, A. Velasco, *The Mexican Peso Crisis: Sudden Death or Death Foretold?*, Cambridge (Mass.) 1996; P. Fidelus, *Kryzys finansowy w Meksyku 1994*, Warszawa 1999 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁴⁶³ O. Malmur, *Kryzys brazylijski-styczeń 1999*, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

Latem tego roku jednoczesna groźba kryzysu finansów publicznych w Argentynie, Turcji i Polsce zachwiała zaufanie do „wschodzących rynków”.

Mechanizm kryzysu był, przy oczywistych różnicach, wszędzie podobny. Poprzedzała go aprecjacja waluty⁴⁶⁴. Powodowało to ujemny bilans handlowy, a jednocześnie przyciągało to kapitał spekulacyjny. To z kolei powodowało zwiększenie płynności krajowego aparatu kredytowego. Powiązania gospodarki z polityką rodziły problem złych długów. Władze monetarne z reguły do ostatniej chwili broniły stabilności waluty, bojąc się, w wypadku jej deprecjacji, nawrotu inflacji. W pewnym momencie kapitał krótkoterminowy zaczynał uciekać. Załamanie waluty stawało się wówczas nieuchronne, ale decyzje o dewaluacji zazwyczaj były spóźnione. Kryzys ujawniał rozmiary złych długów oraz zagranicznego zadłużenia prywatnego, z których władze monetarne z reguły nie zdawały sobie sprawy. Jesienią 1998 r. poddana została krytyce również działalność IMF. To, co doradzał on krajom dotkniętym kryzysem, tzn. restrykcyjna polityka monetarna, w czasie trwania kryzysu tylko pogłębiało problemy.

Choć pewne wątki w dziedzinie refleksji nad pieniądzem mają, jak mogliśmy się przekonać, bardzo dawny rodowód, to jednak wielkie idee i wynikające z nich formy polityki gospodarczej są uwarunkowane historycznie i nie można im przyznawać waloru ponadczasowej aktualności. W latach trzydziestych doktryna interwencjonizmu pozwoliła wydobyć gospodarce z sytuacji, zdawałoby się, bez wyjścia. Na tym polegała jej ówczesna wielkość. Po II wojnie światowej keynesizm zapewnił światu ćwierć wieku bezprecedensowego rozwoju. W latach siedemdziesiątych triumfujący, ale już skostniały i zbiurokratyzowany interwencjonizm stanął wobec problemów, których nie był w stanie rozwiązać. Zwrot monetarystyczny pomógł wówczas przezwyciężyć przeszkody, które znów wydawały się nie do pokonania. Na tym polegała ówczesna wielkość monetaryzmu. Następne dwie dekady to okres triumfów. Udało się odbudować dobrą koniunkturę, zakończyć w wielu krajach mniejsze lub większe inflacje, zwiększyć konkurencyjność i efektywność gospodarki.

W wielu miejscach na świecie monetarzyści mają jeszcze wiele do zrobienia, w wielu innych stanowią jedyną zaporę przeciw populistycznym roszczeniom. Pewne elementy kostnienia i biurokratyzacji monetaryzmu są jednak również widoczne, szczególnie w koncepcji europejskiej unii walutowej. Europejski Bank Centralny wyposażony został we wszystkie możliwe zabezpieczenia przed inflacją i żadnymi - przed deflacją. Posunięciem decydującym o takim kształcie unii było oddzielenie polityki monetarnej, którą przekazano na szczebel ponadnarodowy, od polityki budżetowej, pozostawionej na szczeblu narodowym. W latach siedemdziesiątych Roy Jenkins, zachęcając do unii, obiecywał sobie po niej likwidację sześciomilionowego bezrobocia. Dziś unia jest rzeczywistością, a bezrobotnych jest trzykrotnie więcej. W latach siedemdziesiątych Milton Friedman witał, jak pamiętamy, przejście na system płynnych kursów jako zwycięstwo wolnego rynku. W 1999 r. Robert Mundell, uważany za „ojca” euro laureat Nagrody Nobla, uznał usztywnienie kursów w latach dziewięćdziesiątych za kłamrę spinającą XX w., powrót do szczęśliwych czasów Gold Standard sprzed 1914 r.⁴⁶⁵

Słabością epoki monetaryzmu było to, że wypracowanym koncepcjom wewnętrznej polityki monetarnej nie towarzyszyła całościowa wizja międzynarodowych stosunków finansowych. W epoce keynesizmu rolę taką spełniał system z Bretton Woods. Po jego upadku próbowano wypracować nową koncepcję, ale w obliczu pierwszego szoku naftowego odłożono to na później. Nie wypracowano np. mechanizmów różnicujących swobodę przepływów kapitałów inwestycyjnych i spekulacyjnych. W okresie globalizacji sfera finansów stała się „otwarta” na świat wcześniej niż np. sfera produkcji. Brak całościowej koncepcji stał się tym bardziej dominujący.

⁴⁶⁴ Na przykład waluty azjatyckie były przed kryzysem związane sztywnym kursem z dolarem, który w latach 1995-1996 szybko się wzmacniał.

⁴⁶⁵ R. Mundell, Ewolucja międzynarodowego systemu walutowego na przełomie wieków - tezy, „Gazeta SGH”, 15 marca 2001, nr 136.

CZĘŚĆ II

Rozdział 1 Wielka Brytania, imperium brytyjskie i państwa sukcesyjne

Anglia

Funt, który podlegał silnej inflacji za czasów Edwarda VI i Marii I Tudor, został ustabilizowany za czasów Elżbiety I i był odtąd jedną z najsolidniejszych walut w Europie. W 1694 r. powstał Bank Anglii, który był spółką akcyjną, całkowicie niezależną od rządu. Aż do 1946 r. Bank of England uchodził za wzór niezależności banku centralnego. Walne Zebranie Akcjonariuszy (General Court) wybierało 26-osobową Radę Dyrektorów (Court of Directors), którzy co roku wybierali spośród siebie gubernatora i wicegubernatora. Gubernator wywodził się zawsze spoza grona pracowników banku, wicegubernator przeciwnie - miał za sobą karierę w Banku. Rozwiązanie takie, typowe dla biurokracji brytyjskiej, miało zmniejszać prawdopodobieństwo powstawania klik. Ani rząd, ani Korona nie miały wpływu na obsadę obu stanowisk. Gubernator był wybierany tylko na rok, nie była jednak ograniczona liczba kolejnych kadencji. Bank uzyskał przywilej emisji banknotów na 12 lat, później przedłużany. Ponadto mógł prowadzić wszystkie normalne czynności bankowe. Emitowane banknoty nie mogły mieć wartości nominalnej niższej niż 5 funtów, co było sumą dość znaczną. Uważano bowiem, że banknoty są przeznaczone dla warstw wyższych, a monety dla ludu⁴⁶⁶.

Bank przyczynił się do stabilizacji walutowej. W 1717 r. Izaak Newton, pełniący funkcję dyrektora mennicy królewskiej, ustalił parytet funta na 7,322385 g Au. Ten newtonowski parytet przetrwał, z przerwami, aż do 1931 r. W XVIII w. funt był walutą bimetalistyczną. Złote pokrycie stanowiły monety zwane gwineami, o wartości 21 szylingów (czyli 1 funta i 1 szylinga). Stopniowo wycofywano się natomiast ze srebra. W 1774 r. postanowiono, że srebrem można regulować zobowiązania jedynie do sumy 25 funtów.

W roku 1797 zawieszono wymienialność banknotów. Bank Anglii został upoważniony do emitowania banknotów jednofuntowych, a mennica zaczęła wypuszczać, tak charakterystyczne potem dla Wielkiej Brytanii, miedziane jednopensówki. W następnych latach kurs funta papierowego kształtował się poniżej kruszcowego. Najgorszy był, z tego punktu widzenia, rok 1814, kiedy to funt papierowy odpowiadał zaledwie 75% funta złotego. Już w 1810 r. rozpoczął jednak prace Bullion Committee, którego celem było przywrócenie wymienialności poprzez politykę deflacyjną. W 1816 r., na mocy Lord Liverpool Coinage Act przywrócono wymienialność w systemie Gold Standard. Pokryciem emisji miały być złote suweryny, odpowiadające 1 funtowi. W maju 1818 r. trzeba było jednak znów zawiesić wymienialność, wobec wysokiej ceny złota dawała ona bowiem zbyt deflacyjne efekty. Po kilku latach pracy tzw. Komisji Peela, która zaleciła stopniowe obniżanie ceny złota, w 1821 r. ponownie wprowadzono wymienialność. Wielka Brytania była pierwszym krajem, który po wojnach napoleońskich zdecydował się na Gold Standard.

Bank of England zajmował początkowo monopolistyczną pozycję nie tylko jako bank emisyjny, ale również jako jedyny w Londynie bank akcyjny. Przez długi

⁴⁶⁶ W sytuacji dość powszechnego jeszcze wówczas analfabetyzmu było to założenie racjonalne. W zasadzie dopiero po I wojnie światowej zmienił się sposób myślenia o tych sprawach. Uznano wówczas, że źle wpływa na nastroje społeczne sytuacja, gdy najwyższy nominal banknotu przekracza przeciętną płacę.

czas utrzymywał się bowiem pogląd, że bank akcyjny musi mieć prawo emitowania banknotów. Zakaz tworzenia innych banków akcyjnych był zatem formą obrony monopolu emisyjnego. Banki komercyjne przybierały w tej sytuacji formę rodzinnych domów bankowych. Marginalne znaczenie miały prowincjonalne banki emisyjne. W 1832 r. parlament wydał ustawę dopuszczającą powstanie banków akcyjnych bez prawa emisji banknotów. Banknoty Banku Anglii uzyskały wówczas status prawnego środka płatniczego (*legal tender*). Przywileje emisyjne banków prowincjonalnych miały stopniowo wygasać⁴⁶⁷.

Początkowo banki akcyjne były firmami działającymi jedynie w swej macierzystej miejscowości. Lata osiemdziesiąte XIX w. charakteryzowały się rozwojem sieci oddziałów pokrywającej znaczne połacie kraju. Na początku XX stulecia proces koncentracji doprowadził do wyłonienia się „wielkiej piątki” banków o zasięgu ogólnokrajowym, która w 1968 r. przekształciła się w „wielką czwórkę”. Były to:

1. Barclays Bank, założony w 1694 r. przez kwakerską rodzinę Barclayów; w 1896 r. przekształcony w spółkę akcyjną; w 1925 r. zagraniczne aktywa wyodrębniono w Barclays Bank DCO (Dominion, Colonial & Overseas);
2. Lloyds Bank, powołany w 1765 r. jako dom bankowy w Birmingham; w 1884 r. przeniesiony do Londynu; w 1911 r. otworzył jako pierwszy bank brytyjski filię w Paryżu; zaangażował się też w Ameryce Południowej;
3. Midland Bank, założony od razu jako bank akcyjny w 1836 r. w Birmingham; w 1891 r. przeniesiony do Londynu; od zakończenia I wojny światowej do 1947 r. największy bank świata; od 1986 r. przejmowany stopniowo przez Hongkong & Shanghai Banking Corporation;
4. National Westminster Bank (NatWest), powstały w 1968 r. z połączenia National Provincial Bank, założonego w 1833 r. w północnej Anglii, i London & Westminster Bank, który utworzono w 1909 r. z połączenia Westminster Bank (zał. 1833) i London & County Bank (zał. 1836).

Zasady emisji banknotów regulował Peel Act z 1844 r. Bank Anglii został podzielony na dwa departamenty: emisyjny i bankowy. Departament emisyjny przejął od bankowego zapasy kruszcu i papierów państwowych, w zamian przekazując mu banknoty o wartości 14 mln funtów. Odtąd emisja, zwana fiducjarną, oparta była na następujących zasadach: 14 mln funtów mogło nie mieć pokrycia, emisja powyżej tej sumy musiała mieć pokrycie w 100%. W przypadku wygaśnięcia przywileju emisyjnego któregoś z banków prowincjonalnych Bank Anglii przejmował jego emisję, włączając 2/3 jej wielkości do własnej emisji fiducjarnej. Tą metodą do 1921 r. powiększono emisję fiducjarną do prawie 20 mln funtów. Podczas kryzysu 1847 r. Bank uzyskał prawo czasowego powiększenia emisji fiducjarnej, ale pod warunkiem utrzymania stopy procentowej poniżej 8%. Nie skorzystał wówczas z tej możliwości, ale wykorzystał ją podczas następnego kryzysu, w 1857 r. W drugiej połowie XIX w. Bank of England stopniowo wypracowywał, jak już wspomniano, naśladowane później w innych krajach, standardy postępowania banku centralnego wobec banków komercyjnych.

Po wybuchu I wojny światowej w Wielkiej Brytanii pojawiły się, równoległe do banknotów Banku Anglii, emitowane przez rząd *currency notes*. Wiele krajów biorących udział w wojnie, licząc się z perspektywą przywrócenia wymienialności na złoto po wojnie, starały się finansować wysiłek wojenny nie tyle wzrostem emisji banknotów, ile równoległego pieniądza papierowego, emitowanego przez rząd. *Currency notes* były brytyjską odmianą tej metody. W porównaniu z banknotami miały one niskie nominały: 1 funt i 10 szylingów, czyli 0,5 funta. Na samym początku wojny rozluźniono zasady dotyczące emisji fiducjarnej, ale wymienialność na złoto udało się utrzymać długo, bo aż do grudnia 1916 r. W późniejszym okresie

⁴⁶⁷ Proces ten trwał do 1921 r.

kurs funta na giełdach pozostawał stabilny, gdyż na mocy umowy brytyjsko-amerykańskiej USA interweniowały, w razie potrzeby, na rzecz funta⁴⁶⁸. Obieg pieniężny wzrósł z 32 mln funtów w 1914 r. do 449 mln w 1920 r.⁴⁶⁹ Wielka Brytania udzieliła sojusznikom pożyczek wojennych na łączną sumę 2,3 mld funtów, sama jednak zadłużyła się w USA na 1 mld funtów⁴⁷⁰. W marcu 1919 r., kiedy wygasła umowa walutowa z USA, kurs funta gwałtownie spadł o ok. 30%.

Koncepcję stabilizacji wypracował powołany przez parlament komitet pod przewodnictwem lorda Cunliffa. Ze względów prestiżowych oraz z racji trwającej brytyjsko-amerykańskiej rywalizacji o przywództwo gospodarcze świata odrzucono pomysł stabilizacji funta na poziomie niższym od przedwojennego. Przywrócenie wymienialności na poziomie przedwojennym wymagało jednak wycofania z obiegu ok. 150 mln funtów. Nie udało się tego w pełni osiągnąć. Następne lata charakteryzowały się drastyczną polityką deflacyjną, dzięki której zmniejszono obieg pieniądza do 384 mln w 1925 r.⁴⁷¹ W maju tego roku przywrócono wymienialność funta na złoto w systemie Gold Bullion Standard. Oznaczało to wymienialność nie na monety, ale na sztaby złota. Jedna sztaba, o wadze 12,4 kg, kosztowała 1700 funtów. W praktyce wykluczało to możliwość wymiany banknotów znajdujących się w rękach osób prywatnych. Większości ludzi po prostu nie było na to stać. Zachowywano natomiast taki zakres wymienialności, który był niezbędny do regulowania złotem salda bilansu płatniczego. W 1928 r. Bank Anglii wykupił resztki emisji *currency notes*.

Decyzja z roku 1925 okazała się kosztownym błędem. Funt stał się nadwartościowy i Wielka Brytania miała problemy z bilansem handlowym. W drugiej połowie lat dwudziestych, kiedy reszta świata przeżywała okres dobrej koniunktury, gospodarka brytyjska pogrążyła się w kryzysie. Monetarne skutki błędu z 1925 r. łagodził jedynie fakt, że wiele innych krajów, stabilizując swoje waluty w systemie Gold Exchange Standard, traktowało funta jako pokrycie swojej waluty i w związku z tym przechowywało swoje zapasy złota w Banku Anglii.

Podczas wielkiego kryzysu, latem 1931 r., Wielką Brytanię ogarnęła panika finansowa. Nie zdołało jej zapobiec podwyższenie emisji fiducjarnej w sierpniu. W tej sytuacji we wrześniu 1931 r. zawieszono wymienialność funta na złoto i zdevaluowano go o 41%. Przejściowo wprowadzono też reglamentację dewizową, ale zniesiono ją już w 1932 r. Odtąd za kurs funta odpowiedzialny był Exchange Equalisation Fund (EEF). Była to instytucja rządowa, ale administrowana przez Bank Anglii, który odsprzedał Funduszowi swoje zapasy złota. Dewaluacja poprawiła konkurencyjność gospodarki brytyjskiej i ułatwiła wyjście z kryzysu.

5 września 1939 r. zablokowano na czas wojny kurs funta wobec dolara na poziomie 4,03 dolara za funta. Do marca 1941 r. Wielka Brytania musiała płacić gotówką za pomoc amerykańską, co doprowadziło do prawie całkowitego wyczerpania rezerw. Dopiero przyjęcie przez Kongres ustawy Lend-Lease umożliwiło dalsze korzystanie z pomocy bez konieczności zadłużania kraju. W 1944 r., podczas konferencji w Bretton Woods, reprezentujący Wielką Brytanię John M. Keynes próbował wpłynąć na kształt powojennego systemu walutowego świata w sposób korzystny dla interesów imperium brytyjskiego (drogie złoto, ustanowienie od początku międzynarodowej jednostki monetarnej, co zapobiegłoby dominacji dolara), ale we wszystkich ważniejszych sprawach przegrał z Amerykanami.

W 1946 r. Bank Anglii został znacjonalizowany. Stracił wówczas wiele ze swej dawnej niezależności⁴⁷². Odtąd 16 członków Court of Directors powoływanych było na cztery lata przez Koronę. Również gubernator i wicegubernator mianowani byli na pięć lat przez monarchę. Ich niezależność zagwarantowana była jedynie przez przywilej nieusuwalności przed końcem kadencji. W nowej sytuacji Mini-

⁴⁶⁸ A.E. Feavearyear, *The Pound Sterling. A History of English Money*, Oxford 1932, s. 302-313.

⁴⁶⁹ R.B. Mitchell, *International Historical Statistics*, t. 1: Europe 1750-1988, New York 1993, s. 769.

⁴⁷⁰ Ch. Kindleberger, *The World in Depression 1929-1939*, Harmondsworth 1973, s. 24.

⁴⁷¹ R.B. Mitchell, *op. cit.*, s. 769.

⁴⁷² A. Cairncross, *The Bank of England: Relations with Government, the Civil Service and Parliament*, [w:] G. Toniolo (red.), *Central Banks' Independence in Historical Perspective*, Berlin 1988, s. 39-72.

sterstwo Skarbu „mogło - po konsultacji z gubernatorem Banku - udzielić Bankowi Anglii wytycznych, jeśli uzna, że jest to niezbędne z punktu widzenia interesów społecznych”⁴⁷³. Rozmiary emisji miały być uzgadniane między Bankiem a Ministerstwem Skarbu. W 1947 r., w obliczu liberalizacji handlu światowego przez utworzony wówczas GATT oraz zapowiedzi planu Marshalla, Wielka Brytania zdecydowała się na przywrócenie wymienialności funta na inne waluty, ale już po miesiącu musiała się z tego wycofać wobec gwałtownego wyczerpania rezerw dewizowych. W 1949 r. zdewaluowano funta o ok. 30% (z 4,03 do 2,8 dolara za funta). W ślad za Wielką Brytanią zdewaluowały swe waluty kraje bloku szterlingowego.

W 1951 r. rząd konserwatywny na tyle zliberalizował prawo dewizowe, że faktycznie stał się możliwy obrót walutami zagranicznymi. Towarzyszył temu jednak wzrost stóp procentowych Banku Anglii. W 1954 r., dzięki liberalizacji⁴⁷⁴ handlu złotem, Londyn odzyskał pozycję światowego centrum tego handlu. W latach pięćdziesiątych Wielka Brytania wyprzedziła w dziedzinie liberalizacji przepisów walutowych inne kraje Europy Zachodniej, które przywróciły wymienialność dopiero w 1958 r. Wyprzedzenie to raz jeszcze zapewniło funtowi wysoki prestiż międzynarodowy, określany potem mianem „babiego lata”. Działająca pod koniec lat pięćdziesiątych komisja pod przewodnictwem lorda Cyryla Radcliffe’a zaleciła bankom brytyjskim odejście od tradycyjnego, dyskontowego modelu ku bankowości uniwersalnej.

Napływ dolarów do Europy w połowie lat sześćdziesiątych zdestabilizował system z Bretton Woods. Jednym z pierwszych tego objawów była dewaluacja funta w listopadzie 1967 r. (z 2,8 na 2,4 dolara za funta). Tym razem blok szterlingowy nie zareagował już tak solidarnie jak w 1949 r. Kraje bloku przejawiały tendencje do ucieczki od funta i zmiany swych sald w Banku Anglii na dolary. Brytyjczykom udało się utrzymać blok tylko dzięki umowie z 1968 r., w której zagwarantowali swym partnerom waloryzację ich sald do dolara w przypadku dalszych dewaluacji. Osłabianiu faktycznej zwartości bloku towarzyszyła jego formalizacja. W 1972 r., kiedy po upłynięciu kursu funta zaczął on szybko tracić na wartości, Bank Anglii poniósł z powodu gwarancji z 1968 r. znaczne straty. W latach siedemdziesiątych nastąpiła dekompozycja bloku. W 1971 r. przeprowadzono raczej formalną, ale budzącą duże emocje w konserwatywnym społeczeństwie brytyjskim reformę - wprowadzono system dziesiętny. Funt, dzielący się dotąd na 20 szylingów i 240 pensów, teraz dzielił się na 100 pensów.

W latach siedemdziesiątych funt szterling ulegał dość szybkiej deprecjacji. Sprzyjała temu prowadzona w latach 1972-1981 polityka *minimum lending rate*, oznaczająca faktyczną rezygnację Banku Anglii z regulowania stopy procentowej. Stosowano natomiast rozbudowany system rezerw obowiązkowych. Zwrot monetarystyczny, związany z przejściem władzy przez konserwatystów pod koniec dekady, doprowadził do zahamowania procesów inflacyjnych. Banking Act z 1979 r. dostosowywał regulacje brytyjskie do dyrektyw EWG. Potwierdzał prawo Banku Anglii do regulowania i nadzorowania sektora bankowego. W 1986 r. Bank odegrał znaczącą rolę w tzw. Big Bang, czyli deregulacji sektora finansowego⁴⁷⁵. Kryzys początku lat dziewięćdziesiątych odbił się na kondycji waluty brytyjskiej. We wrześniu 1992 r. funt wraz z lirem włoskim wypadł z europejskiego węża walutowego, do którego Wielka Brytania przystąpiła, po długich wahaniach, zaledwie rok wcześniej. W drugiej połowie dekady Wielka Brytania zachowała dystans wobec idei unii walutowej. W latach dziewięćdziesiątych kilka spektakularnych upadłości banków (BCCI w 1991, Barings Bank w 1995) podkopały zaufanie do nadzoru sprawowanego przez Bank Anglii. W 1997 r. Bank przekazał nadzór Financial Service Authority. Wzmocnieniu uległa natomiast jego rola w zakresie regulowania stopy procentowej, czym zajmuje się działający w Banku Monetary' Policy Committee.

⁴⁷³ Cytat za: W. Baka, *Bankowość centralna. Funkcje - metody - organizacja*, Warszawa 1998, s. 158.

⁴⁷⁴ Liberalizacja ta wyraźnie kontrastowała z restrykcyjnym w tej dziedzinie ówczesnym prawem amerykańskim.

⁴⁷⁵ W. Baka, op. cit., s. 157.

Bank, wspólnie z Ministerstwem Skarbu, uzgadniać miał makroekonomiczne „cele inflacyjne”.

Jedyną giełdą pieniężną w Wielkiej Brytanii jest London Stock Exchange (LSE). Pierwsza giełda brytyjska, Royal Stock Exchange, powstała w 1554 r. LSE, założona została faktycznie w 1773 r., oficjalnie w 1802 r. W 1973 r. połączono LSE i giełdy irlandzkie, w latach osiemdziesiątych zlikwidowano mniejsze giełdy w Wielkiej Brytanii. W latach 1973-1986 używano nazwy International Stock Exchange of UK and Republic of Ireland (ISE). W 1986 r. przeprowadzono reformę polegającą na zniesieniu podziału na jobberów i brokerów (Big Bang). Obok rynku głównego (*main market*) działa od 1986 r. rynek równoległy - USM (Unlisted Securities Market). W 1988 r. uruchomiono komputerowy system transakcji SEAQ (Stock Exchange Automated Quotation System). Indeks FTSE 100 (Financial Times Stock Exchange) liczony jest od 1926 r., w nowej zaś komputerowej formie od 1984 r. W latach dziewięćdziesiątych LSE (nazwa przywrócona w 1986) była czwartym co do wielkości rynkiem kapitałowym świata.

Częściową odrębność monetarną oraz znaczną odrębność w dziedzinie prawa bankowego zachowały: wyspa Man oraz Wyspy Normandzkie (Jersey, Guernsey i Alderny)⁴⁷⁶, które stały się ważnymi ośrodkami *offshore banking*. Na wyspie Man w latach dziewięćdziesiątych XVIII w. emitowane były noty Castle Rushen. W połowie XIX w. emisję podjęły: Douglas & Isle of Man Bank i Dumbell's Banking Co. Na Jersey w XIX w. banknoty emitowało kilka banków komercyjnych, Bible Christian Church oraz 10 parafii. W 1840 r. emisję podjęły władze skarbowe States of Jersey. Na Guernsey w latach 1827-1914 działały trzy banki emisyjne. Od 1820 r. bilety skarbowe są emitowane przez States of Guernsey. W 1810 r. miała miejsce odrębna emisja na Alderny (Alderny Commercial Bank). Później już nie było tam odrębnych emisji banknotów, w 1989 r. podjęto natomiast emisję monet.

Szkocja

Rozwój bankowości szkockiej⁴⁷⁷ pod pewnymi względami wyprzedzał rozwój bankowości angielskiej i stanowił dla niej wzorzec. Wynikało to głównie z faktu, że w Szkocji nie było zakazu zakładania banków akcyjnych. W 1695 r. powstał Bank of Scotland, w 1727 r. - Royal Bank of Scotland, w 1744 r. - British Linen Company Bank. Banki te miały prawo emitować banknoty. W 1836 r. takich instytucji było w Szkocji już 36. Ustawa bankowa z 1845 r. pozostawiała prawo emisji bankom już istniejącym, wykluczała natomiast przyznawanie go bankom nowym. Okazało się to skuteczną zaporą przeciw dalszej rozbudowie organizacyjnej bankowości i zachętą do koncentracji. Pod koniec XIX w. w Szkocji działało już tylko osiem banków, dziś pozostały tylko trzy⁴⁷⁸. Nadal mają one prawo emisji banknotów. Trudno mówić o odrębnej, szkockiej bankowości centralnej, ale różnice w stosunku do Anglii godne są odnotowania.

Irlandia

W Irlandii⁴⁷⁹ w XVIII w. działało wiele domów bankowych, spośród których wyróżniał się założony w 1700 r. dom David La Touche & Son, należący do rodziny emigrantów hugenockich. W 1783 r. powstał Bank of Ireland, posiadający, wzorem Bank of England, monopol emisyjny oraz monopol w zakresie bankowości akcyjnej. W 1821 r. monopol ten został na tyle rozluźniony⁴⁸⁰, że powstały kolejne banki akcyjne. Stało się to ponad dekadę wcześniej niż w Anglii. Również w odróżnieniu od Anglii nowe banki akcyjne otrzymały prawo emisji banknotów. W 1845

⁴⁷⁶ A.T.L. McCammon, *Currencies of the Anglo-Norman Isles*, London 1984.

⁴⁷⁷ K. Mackenzie, *The Banking System of Great Britain, France, Germany & United States*, London 1935, s. 63-91; por.: też S.G. Checkland, *Scottish Banking. A History 1695-1973*, Glasgow 1975.

⁴⁷⁸ Są to: Bank of Scotland, Royal Bank of Scotland oraz Clydesdale Bank.

⁴⁷⁹ K. Mackenzie, op. cit., s. 92-102; M. Pohl (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992, s. 543-557; C. O'Garda, *Money and Banking in the Irish Free State*, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), *Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars*, Oxford 1995, s. 414-433.

⁴⁸⁰ Ostatecznie zniesiono go w 1845 r.

r., podobnie jak w Szkocji, zagwarantowano przywilej emisyjny jedynie bankom już działającym. Podobnie też jak w Szkocji, stało się to zaporą dla tworzenia nowych banków i zachętą do koncentracji. W 1914 r. w Irlandii działało dziewięć banków, posiadających ok. 800 oddziałów. Po podziale Irlandii i utworzeniu Wolnego Państwa Irlandzkiego w 1921 r. banki kontynuowały działalność emisyjną w obu częściach wyspy. W 1927 r. na Południu utworzono jednak Currency Commission, która objęła kontrolę nad działalnością emisyjną banków. Z punktu widzenia Irlandczyków problem był złożony. Z jednej strony nie chcieli oni niszczyć solidnego, historycznie ukształtowanego systemu bankowego, z drugiej - mieli poczucie, że w tak ważnej sprawie jak polityka walutowa brak im suwerenności. Problem dojrzał do rozwiązania podczas II wojny światowej. W 1942 r. utworzono państwowy Central Bank of Ireland, który przejął od banków komercyjnych funkcje emisyjne. Nadal kontynuowały ją one (i do dziś kontynuują) w Irlandii Północnej. Po II wojnie światowej losy banków w obu częściach wyspy stopniowo się rozchodziły. Banki Ulsteru popadły w zależność od wielkich banków londyńskich, bankowość Republiki Irlandii istotnie się zmieniła na skutek popieranym przez rząd procesów koncentracji⁴⁸¹. W 1999 r. funt irlandzki, w odróżnieniu od brytyjskiego, wszedł do euro (0,787564 funta za euro).

Kanada

Za panowania francuskiego, z racji niedostatecznej podaży francuskiego pieniądza kruszcowego, w Nowej Francji używano osteplowanych kart do gry (1685-1728), następnie zaś specjalnie emitowanych kart (1729-1757) jako formy pieniądza papierowego. Po przejściu Kanady pod panowanie brytyjskie (1763) zaniechano takich eksperymentów. W obiegu były wówczas pieniądze brytyjskie, jedynie podczas wojny ze Stanami Zjednoczonymi pojawiły się emitowane na miejscu british army bills (1813-1815). Były one nominowane w dolarach, przy czym funt równał się 5 dolarom.

Pierwsze kanadyjskie doświadczenia na polu bankowości miały miejsce pod koniec XVIII w. W 1792 r. powstała w Montrealu Canadian Banking Company. W tej fazie rozwoju wyraźne były nawiązania do wzorów szkockich⁴⁸². W 1817 r. powstał Bank of Montreal, w 1822 - Bank of New Brunswick. Obie instytucje należały do nowej kategorii - Chartered Banks. Miały prawo emitować banknoty. Bardziej konserwatywny Bank of New Brunswick ograniczał się do działalności w macierzystej prowincji, bardziej liberalny Bank of Montreal otrzymał prawo zakładania oddziałów w całym kraju. Wkrótce powstało wiele tego typu instytucji. W połowie XIX w. prawie 200 banków kanadyjskich emitowało własne banknoty. Działalnością emisyjną zajmowały się też władze poszczególnych prowincji. W 1841 r. rząd próbował odebrać Chartered Banks prawo emisji i utworzyć własny bank emisyjny. Zamiary te zostały storpedowane przez wspólną akcję zagrożonych banków. W 1850 r. wydano liberalne prawo bankowe, wzorowane na amerykańskim Free Banking Act. Od nowych banków wymagano znacznie niższych kapitałów niż od Chartered Banks, nie zezwalało im jednak na emisję banknotów i zakładanie oddziałów. Była to próba przeszczepienia na grunt kanadyjski modelu amerykańskiego. Zakończyła się ona kompletnym fiaskiem. Na podstawie ustawy powstało tylko pięć nowych banków, z których dwa wkrótce upadły, a trzy przekształciły się w Chartered Banks⁴⁸³. W 1859 r. zezwolono bankom na udzielanie kredytów zabezpieczonych konosamentami i kwitami składowymi zboża. Było to rozwiązanie

⁴⁸¹ Po 1966 r. w Republice Irlandii pozostały już tylko dwie wielkie grupy bankowe: Grupa Bank of Ireland i Grupa AIB (Allied Irish Bank).

⁴⁸² R. Breeckenridge, *Canadian Banking System 1817-1890*, New York 1895; tegoż, *The History of Banking in Canada*, Washington 1910; K. LeCheminant, *Colonial and Foreign Banking System*, London 1931, s. 53-70; M. Kowalska, *Historia bankowości kanadyjskiej*, Warszawa 1997 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁴⁸³ O recepcji wzorców amerykańskich w bankowości kanadyjskiej w XX w. - patrz: M.D. Bordo, R. Sylła, *North American Financial Institution and Markets: the United States and Canada in the Twentieth Century*, [w:] G.D. Feldman i in. (red.). *The Evolution of Modern Financial Institutions in the Twentieth Century*, Eleventh International Economic History Congress, Milano 1994, s. 7-26.

bardzo korzystne dla szybko rozwijającego się rolnictwa kanadyjskiego. Stworzyło ono zarazem jeden ze specyficznie kanadyjskich sposobów kredytowania gospodarki.

W roku 1857 dolar stał się kanadyjską jednostką pieniężną. W 1867 r., po utworzeniu Dominium Kanady, zrównano dolara kanadyjskiego z amerykańskim. Poza bankami prywatnymi emisje prowadził rząd Dominium. Dolar był emitowany w systemie Gold Standard. Do 1914 r. w obiegu były również monety brytyjskie oraz dolary amerykańskie.

W 1871 r., cztery lata po utworzeniu Dominium Kanady, uchwalony został Banking Act, regulujący zasady funkcjonowania kanadyjskiego systemu bankowego. Odtąd nowe banki powstawać mogły jedynie na podstawie uchwały parlamentu. Koncesje banków musiały być odnawiane co 10 lat. Ustalono wysoki (500 tys. dolarów) próg kapitału akcyjnego. Zarazem zezwolono bankom na swobodne zakładanie oddziałów. Banki powinny trzymać 33% swoich rezerw w obligacjach Dominium. Dyrektorzy byli osobiście odpowiedzialni za wypłacalność swoich banków, które musiały składać rządowi comiesięczne sprawozdania.

I wojna światowa przyniosła zawieszenie wymienialności banknotów na złoto. Przyjmowanie banknotów Chartered Banks stało się w tej sytuacji obowiązkowe. Powrót do Gold Standard nastąpił dopiero w 1926 r. Wcześniej nastąpiły dwa ważne dla bankowości kanadyjskiej wydarzenia: utworzono urząd Generalnego Inspektora Bankowości, odpowiedzialnego przed Ministrem Finansów (1924), oraz rozpoczęto prace nad utworzeniem banku centralnego.

Bank of Canada powstał ostatecznie w 1934 r.⁴⁸⁴ Przejął on funkcje emisyjne banków komercyjnych. Stopniowo też umacniał się w roli banku centralnego⁴⁸⁵, choć nadzór bankowy⁴⁸⁶ pozostał w rękach rządu. Dokonywała się też ewolucja banków kanadyjskich w kierunku bankowości uniwersalnej. Kanadyjski system bankowy, którego trzon, obok banku centralnego, stanowi dziś kilka wielkich banków komercyjnych (tzw. Ceduły A) oraz pewna liczba mniejszych banków (Ceduły B), jest wyjątkowo stabilny. Od 1923 r. w Kanadzie nie upadł żaden bank. Do Ceduły A zaliczane są banki:

1. Bank of Montreal (zał. 1817),
2. Bank of Nova Scotia (Scotiabank) w Toronto (zał. 1832),
3. Canadian Imperial Bank of Commerce w Toronto (zał. 1961),
4. Canadian Western Bank w Edmonton (zał. 1988),
5. National Bank of Canada w Montrealu (zał. 1970),
6. Royal Bank of Canada w Montrealu (zał. 1969),
7. Toronto-Dominion Bank (zał. 1855).

Na Nowej Fundlandi, która dopiero w 1949 r. weszła w skład Kanady, w obiegu były banknoty nominowane równolegle w dolarach i funtach. W drugiej połowie XIX w. emisją zajmowały się banki komercyjne (Commercial Bank of Newfoundland i Union Bank of Newfoundland), w XX w. władze skarbowe.

Toronto Stock Exchange (TSE), największa giełda kanadyjska (75% obrotów), założona została w 1861 r. W latach dziewięćdziesiątych był to siódmy co do wielkości rynek kapitałowy świata. Druga co do wielkości giełda kanadyjska działała

⁴⁸⁴ Por.: A.F.W. Plumtre, *Central Banking in the British Dominions*, Toronto 1940; G. Wetts, *Bank of Canada. Origins and Early History*, Ottawa 1992.

⁴⁸⁵ Na przykład w 1967 r. uzyskał prawo regulowania stopy rezerw obowiązkowych.

⁴⁸⁶ W 1987 r. Generalny Inspektor Bankowości przemianowany został na Generalnego Inspektora Instytucji Finansowych, co odzwierciedlało objęcie jego kompetencjami rozmaitych instytucji quasi-bankowych. W 1984 r. Inspektorat wprowadził system wczesnego ostrzegania o ewentualnych kłopotach banków - CAMEL.

w Montrealu, ponadto istniały jeszcze trzy giełdy regionalne. O sytuacji na giełdzie informuje indeks - Toronto 35 index. W 1987 r. TSE uruchomiła pierwsze międzynarodowe połączenie systemów giełdowych z nowojorską AMEX oraz system operacji komputerowych CATS (Computer Assisted Trading System), na którym wzorowały się inne wielkie giełdy.

Australia

W pierwszym okresie kolonizacji Australii używano, poza pieniędzmi brytyjskimi, których jednak było niewiele, również przestemplowanych lub przedziurawionych srebrnych monet hiszpańskich (tzw. dolarów meksykańskich - od 1813). Przełomowym wydarzeniem w historii kontynentu stało się odkrycie złota w połowie XIX w. Zamknęło ono ostatecznie okres, kiedy Wielka Brytania traktowała Australię jako kolonię kamą. Monetarnym skutkiem gorączki złota było podjęcie w Adelajdzie emisji złotych monet funtowych (1852).

Australijski⁴⁸⁷ system bankowy kształtował się również pod wpływem wzorców brytyjskich, ale jego losy potoczyły się nieco innym torem. Pierwszym bankiem w Australii był Bank of New South Wales, założony w 1817 r. Bank miał prawo emisji banknotów. W następnych latach powstały dalsze banki akcyjne wraz z siecią oddziałów. Już w XIX w. zarysował się konflikt między małymi bankami działającymi w słabiej rozwiniętych częściach Australii a oddziałami stosunkowo silnych banków z Sydney i Melbourne. Ten konflikt, aktualny do dziś, czyni system australijski czymś pośrednim między tradycyjnym modelem angielskim a wzorcami amerykańskimi. W drugiej połowie XIX w. działało w Australii ok. 70 banków, z których każdy emitował banknoty⁴⁸⁸.

W 1909 r., w ramach przygotowań do utworzenia dominium, ustanowiono nową walutę - funta australijskiego, który był równy funtowi brytyjskiemu. W 1911 r., po utworzeniu Związku Australijskiego, powstał państwowy Commonwealth Bank of Australia, który przejął od banków komercyjnych funkcje emisyjne. Duży państwowy bank centralny był rozwiązaniem wyróżniającym system australijski wśród innych systemów bankowych imperium brytyjskiego. Zasady emisji wzorowane były częściowo na angielskim modelu emisji fiducjarnej.

Po przywróceniu wymienialności po I wojnie światowej Australia miała problemy z utrzymaniem oficjalnego, przedwojennego parytetu i już w grudniu 1929 r. ponownie zawiesiła wymienialność. W 1932 r. przystąpiła do bloku szterlingowego. Kurs funta australijskiego już wówczas kształtował się nieco poniżej jego brytyjskiego odpowiednika. W okresie wielkiego kryzysu i II wojny światowej Commonwealth Bank of Australia umocnił się w roli banku centralnego, wpływając na politykę banków komercyjnych poprzez system „specjalnych kont”, będących formą rezerw obowiązkowych⁴⁸⁹.

W 1947 r., w okresie rządów laburzystów, rozważane były projekty nacjonalizacji całego aparatu bankowego. Ostatecznie jednak zrezygnowano z nich. Commonwealth Bank of Australia nie ograniczał się do funkcji emisyjnych oraz tradycyjnych funkcji banku centralnego, ale był również wielkim państwowym bankiem inwestycyjnym, finansującym rozwój gospodarki. Wady wynikające z łączenia takich funkcji ujawniały się wyraźnie w latach pięćdziesiątych. Rezultatem była reforma 1960 r. Utworzono wówczas nowy bank centralny - Reserve Bank of Australia. Commonwealth Bank of Australia przekształcony został w Commonwealth Banking Corporation, na którą składały się: Commonwealth Bank of Australia, Commonwealth Development Bank of Australia i istniejący od 1912 r. Commonwealth Saving Bank of Australia. Nadzór bankowy znalazł się w rękach urzędnika

⁴⁸⁷ K. Le Cheminant, op. cit., s. 89-103; A.L. Gordon-Mackay, *The Australian Banking and Credit System*, London 1931; D.J.M. Frazer, *Banking in Australia*, „The Banker's Magazine” 1961, nr 192; M. Kilen, *Historia australijskiego systemu bankowego* (maszynopis w posiadaniu autora).

⁴⁸⁸ G.W. Tomlinson, *Australian Bank Notes 1817-1963*, Melbourne 1963.

⁴⁸⁹ H.W. Arndt, *Il sistema australiano dei „conti speciali” come tecnica di controllo della Banca Centrale*, „Moneta e Credit” 1957, nr 10. Konta specjalne przetrwały do 1957 r., kiedy to zastąpione zostały przez rezerwy obowiązkowe.

zwanego Commonwealth Auditor General, który przekazuje raporty jednocześnie Ministerstwu Skarbu i Reserve Bank. W 1966 r. przeprowadzono w Australii reformę pieniężną, polegającą na wprowadzeniu nowej waluty - dolara australijskiego w miejsce funta. Dotychczasowy funt odpowiadał 2 dolarom. W latach osiemdziesiątych liberalizowano zasady funkcjonowania banków komercyjnych, zacierając różnice między nimi a kasami oszczędnościowymi i spółdzielniami budowlanymi. Kilka spektakularnych bankructw na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ujawniło niebezpieczeństwa takiej formuły.

Australian Stock Exchange (ASX) jako ogólnokrajowy system powstała w wyniku przejścia przez największą giełdę w Sydney kontroli nad pięcioma pozostałymi giełdami w 1987 r. Od 1990 r. całkowicie zautomatyzowana. Indeks AOI (All Ordinaries Share Index) liczony był jako średnia z 245 akcji.

Nowa Zelandia

Na Nowej Zelandii początkowo funkcje emisyjne również spełniały banki komercyjne, *notabene* częściowo tylko miejscowe, a częściowo australijskie. W 1907 r., wraz z utworzeniem dominium, wprowadzono funta nowozelandzkiego. W 1934 r. utworzono New Zealand Reserve Bank, już w 1936 r. znacjonalizowany. Od czasów wielkiego kryzysu polityka gospodarcza Nowej Zelandii była etatystyczna i interwencjonistyczna. Przez kilka następnych dekad bankowość nowozelandzka wyróżniała się wśród krajów Commonwealthu prawie całkowitą etatyzacją. W 1945 r. znacjonalizowano największy bank komercyjny - Bank of New Zealand. W 1967 r. funt nowozelandzki został zastąpiony przez dolara nowozelandzkiego w relacji 1:2. Zwrot nastąpił w 1987 r., kiedy to rząd laburzystowski Dawida Lange wprowadził w życie radykalny program liberalizacji gospodarki. W jej ramach dopuszczono działalność banków zagranicznych, rozpoczęto prywatyzację największych państwowych banków komercyjnych (m.in. Bank of New Zealand), podjęto też działania zmierzające do odbudowy niezależności banku centralnego. Mimo porażki wyborczej laburzystów w 1989 r. i objęciu władzy przez dotychczasową opozycję, zasadniczy kierunek polityki gospodarczej został utrzymany.

Afryka Południowa

W Afryce Południowej początkowo również funkcje emisyjne pełniły banki komercyjne. Ich emisja rozpoczęła się w latach sześćdziesiątych XIX w. W tym samym czasie własne banknoty emitowały republiki burskie. Podczas wojny burskiej Burowie emitowali bilety skarbowe, nominowane w funtach, z portretem prezydenta Krugera. Współczesny system bankowy ukształtował się na początku XX stulecia. Wśród banków komercyjnych zdecydowanie dominowały dwa: Standard Bank i Barclays Bank (Dominion, Colonial & Overseas). O uboższą klientelę rywalizowały banki spółdzielcze i Postal Saving Bank. W 1920 r. utworzono Reserve Bank of South Africa. W 1922 r. wprowadzono funta południowoafrykańskiego. Słabą początkowo pozycję banku centralnego, utworzonego w formie spółki akcyjnej, wzmocniły dopiero dodatkowe funkcje, przejęte przez tę instytucję podczas II wojny światowej. Sektor państwowy reprezentował głównie Land and Agricultural Bank. W 1961 r., po opuszczeniu Commonwealthu, w miejsce funta wprowadzono randa w relacji 1:2. Do 1972 r. rand utrzymywał związek z funtem. Silną stroną waluty południowoafrykańskiej były tamtejsze zapasy złota. Nawet po demonetaryzacji tego kruszcu Republika Południowej Afryki (RPA) emitowała złote kreugerlandy, nabywane na całym świecie dla celów tezauryzacji. W latach osiemdziesiątych, w obliczu sankcji ONZ, nasiliły się tendencje inflacyjne. Od 1985 r. zaczęła się ucieczka kapitałów. Rząd, chcąc jej przeciwdziałać, wprowadził drugi, „finansowy” kurs randa dla inwestorów. W 1973 r. za dolara płacono 1,41 randa, w 1989 r. - 2,78 randa, w 1999 r. - 6,87 randa.

W Suazi lilangeni, równe randowi i emitowane przez Central Bank of Swaziland, wprowadzono w 1974 r. W Lesotho własną jednostkę o nazwie maloti, równą randowi i emitowaną przez Central Bank of Lesotho, wprowadzono w 1980 r. W obu krajach rand zachował charakter prawnego środka płatniczego. W Botswa-

nie, niepodległej od 1966 r., zastąpiono randa narodową jednostką - pulą, emitowaną przez Bank of Botswana, dopiero w 1976 r. Pula również była równa randowi. W Namibii, która do I wojny światowej była kolonią niemiecką, w 1914 r. pojawiły się nominowane w markach kassenscheiny Kaiserliche Gouvernement. Po zajęciu Namibii przez Południowoafrykańczyków Izba Handlowa emitowała (w języku holenderskim, ale w markach) tzw. gutscheiny. Po wojnie Namibia stała się mandatem południowoafrykańskim i dzieliła losy monetarne tego kraju. W 1931 r. pojawiły się w obiegu banknoty funtowe, emitowane przez banki komercyjne z Afryki Południowej. W latach 1948-1959 emitowano też bony Volk-skase. We wrześniu 1993 r. rand został zastąpiony przez dolara namibijskiego, wprowadzonego przez założony w 1990 r. Bank of Namibia. Dolar był równy randowi, który zachował charakter prawnego środka płatniczego.

Dawna Brytyjska Afryka Wschodnia

Do czasów I wojny światowej w Brytyjskiej Afryce Wschodniej, czyli w Kenii i Ugandzie, były w obiegu rupie⁴⁹⁰, emitowane od 1905 r. przez rząd protektoratu wschodnioafrykańskiego w Mombasie. W 1919 r. powstała East African Currency Board (EACB). W 1920 r. wprowadzono, przejściowo, florina⁴⁹¹, ale już rok później szyling wschodnioafrykański, dzielący się na 100 centów. W latach 1920-1936 odrębne rupie emitował rząd Zanzibaru, potem Zanzibar został włączony do obszaru szylinga wschodnioafrykańskiego. W Niemieckiej Afryce Wschodniej (Tanganice) były w obiegu rupie, dzielące się na 100 halerzy, emitowane od 1905 r. przez Deutsche-Ostafrikanische Bank. Po I wojnie światowej, kiedy Tanganika została brytyjskim mandatem, wprowadzono tu szylingi wschodnioafrykańskie. Szylingi południowoafrykańskie były w obiegu też w Somali Brytyjskim, Adenie⁴⁹² oraz na terenach odebranych Włochom podczas II wojny światowej: w Etiopii i Erytrei (1941-1945) oraz Somali Włoskim (1941-1950). W 1960 r. EACB przeniosła się z Mombasy do Nairobi. W jej skład wchodziła przedstawiciele rządów Kenii, Ugandy i Tanganiki⁴⁹³. W 1966 r. zakończono działalność EACB. Jednocześnie powstały trzy banki centralne: Central Bank of Kenya, Bank of Uganda i Bank of Tanzania. W 1967 r. trzy kraje dawnej Brytyjskiej Afryki Wschodniej stowarzyszyły się z EWG na mocy układu z Arushy. W listopadzie 1967 r. szylingi trzech krajów zostały zdewaluowane w ślad za walutą brytyjską, ale w mniejszym stopniu. Odtąd 1 funt równał się 17,14 szylingom. Do października 1975 r. losy walut wschodnioafrykańskich były wspólne. Wówczas po raz ostatni we wszystkich trzech krajach przeprowadzono jednoczesną dewaluację do 9,68 szylingów za dolara. Potem losy trzech szylingów się rozeszły.

Najmocniejszy okazał się szyling kenijski. W 1989 r. kurs oficjalny wynosił 18,88 za dolara. W latach 1991-1994 obowiązywały podwójne kursy. Ujednolicony i uwolniony kurs w 1998 r. doszedł do 61 szylingów za dolara. Od 1954 r. działa giełda w Nairobi. W Tanzanii w 1989 r. płacono 134 szylingi za dolara, w 1999 r. - 684 szylingi za dolara. Od 1998 r. działa giełda w Dar-es-Salam. Do największej inflacji doszło w Ugandzie. Po okresie dyktatury Idi Amina w latach 1971-1979 gospodarka była zrujnowana. W latach 1985-1987 obowiązywał oficjalny kurs 1,4 tys. szylingów za dolara i utrzymywała się trzycyfrowa inflacja. W 1987 r. wprowadzono denominację w relacji 100:1. Początkowy kurs 60 szylingów za dolara nie utrzymał się jednak długo, bowiem inflacja trwała nadal. W 1993 r. ujednolicono i uwolniono kurs. W 1999 r. kurs wynosił już 1,3 tys. nowych szylingów za dolara.

W kręgu oddziaływania szylinga wschodnioafrykańskiego pozostawało również Somali. W Somali Brytyjskim była w obiegu rupia, potem szyling, tak jak w Brytyjskiej Afryce Wschodniej. W Somali Włoskim były w obiegu banknoty nominowane w rupiach, emitowane od 1893 r. przez kompanię handlową Filonardi & Co, a od 1920 r. przez Banca d'Italia - Somalia Italiana. W 1925 r. wprowadzono

⁴⁹⁰ Równie rupii indyjskiej, ale dzielące się na 100 centów.

⁴⁹¹ Florin stanowił miał 1/10 funta, równał się zatem 2 szylingom.

⁴⁹² Do 1951 r. były tam w obiegu na równi z rupiami, potem stały się jedynym środkiem płatniczym.

⁴⁹³ Od przyłączenia Zanzibaru w 1964 r. - Tanzanii.

no nową jednostkę - somala, równego lirowi włoskiemu. Po podboju Abisynii Włosi utworzyli Banca d'Italia - Africa Orientale Italiana, który przejął funkcje emisyjne. Podczas brytyjskiej okupacji w latach 1941-1950 wprowadzono okupacyjne szylingi, emitowane przez East Africa Command. W 1950 r. Somali powróciło do Włoch i walutą ponownie stał się somal, ale obecnie zrównany z szylingiem, nie z lirem. Emitowała go teraz Casa per la Circolazione Monetaria della Somalia.

W 1960 r., po uzyskaniu niepodległości i zjednoczeniu obu części kraju, utworzono Banca Nazionale Somala, emitujący walutę o podwójnej nazwie: scellini/szyling. W 1969 r. znacjonalizowano wszystkie banki. W połowie lat siedemdziesiątych zmieniono nazwę banku centralnego na Bankiga Dhexe Ee Soomaliya (Bank Centralny Somali). Wojny, początkowo z Etiopią, potem domowe, destabilizowały jednak szylinga. W 1987 r. kurs wynosił 105 za dolara, w 1994 r. już prawie 5 tys. W poszczególnych częściach kraju, rozdartego wojną, emitowano różne rodzaje szylingów. Na północy Ali Mahdi Mohamed emitował N-shilin. W dawnym Somali Brytyjskim powstał Baanka Somaliland, emitujący tzw. brązowe szylingi. W 2000 r. ich kurs wynosił 2,6 tys. za dolara. W centrum kraju w 1995 r. wprowadzono nowego szylinga, oficjalnie związanego sztywnym kursem z dolarem w relacji 1 USD = 80 szylingów. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 1,8 tys. za dolara, kurs czarnorynkowy - 4 tys. za dolara⁴⁹⁴.

Dawna Brytyjska Afryka Centralna

Trzy kolonie brytyjskie w środkowej Afryce: Niasa (obecne Malawi), Rodezja Północna (obecna Zambia) i Rodezja Południowa (obecne Zimbabwe) w latach 1953-1960 tworzyły Federację Rodezji i Niasy. Na tych terenach początkowo były w obiegu banknoty funtowe brytyjskie, południowoafrykańskie (do 1932) oraz banknoty dwóch prywatnych banków brytyjskich działających w południowej Afryce: Barclays Bank DCO i Standard Bank of South Africa. Brytyjskie pieniądze utrzymały się w obiegu w Rodezji Południowej do 1939 r., w pozostałych dwóch krajach do 1953 r. W Rodezji Południowej w latach 1939-1953 działalność emisyjna prowadziła Southern Rhodesia Currency Board. Banknoty banków prywatnych wycofano tam z obiegu w 1942 r. W 1953 r. utworzono Central Africa Currency Board, w 1955 r. przekształcony w Bank of Rhodesia and Nyasaland. Emitował on funty Rodezji i Niasy, w 100% pokryte funtami brytyjskimi. W grudniu 1960 r. Federacja uległa rozwiązaniu. W 1965 r. rozwiązano Bank of Rhodesia and Nyasaland, a aktywa podzielono między trzy kraje. W 1966 r. we wszystkich trzech krajach weszły do obiegu waluty narodowe. W 1964 r. powstały niepodległe Malawi i Zambia, a Rodezja Południowa ogłosiła „białą” niepodległość. Powstały tam wówczas banki centralne: Reserve Bank of Malawi, Bank of Zambia i Reserve Bank of Rhodesia.

W Zambii funt utrzymał się do 1968 r., kiedy to wprowadzono nową walutę, zwaną kwachą, równą 0,5 funta. W 1976 r. z kwachą został związany z SDR według kursu 1,26 SDR za kwachę. W 1989 r. kurs wynosił 11,1 kwachy za dolara przy dwucyfrowej inflacji. W 1996 r. kurs wynosił 1,2 tys. kwach za dolara, w 1999 r. już 2,5 tys. W 1994 r. zaczęło się otwieranie gospodarki zambijskiej. Uruchomiono giełdę. W 1996 r. rozpoczęto konsolidację bankowości, ustalając minimalny kapitał na 2 mld kwach.

W Malawi do roku 1971 były w obiegu funty, dzielące losy waluty brytyjskiej. W lutym 1971 r. wprowadzono nową jednostkę, również zwaną kwachą i również równą 0,5 funta. W 1973 r. zerwano związek z funtem. Pod koniec lat osiemdziesiątych oficjalny kurs wynosił 2,63 kwachy za dolara, ale przy dwucyfrowej inflacji. W 1996 r. kurs wynosił 15 kwach za dolara, w 1999 r. już 49.

W Rodezji Południowej, której niepodległości nie uznała Wielka Brytania, w latach 1966-1970 pozostawały w obiegu funty podobne do brytyjskich, ale emitowane na miejscu (nadal z wizerunkiem Elżbiety II). W lutym 1970 r. przeprowadzono reformę, która o kilka dni poprzedziła proklamowanie republiki. Wprowadzono

⁴⁹⁴ WPM-III, s. 20.

do obiegu dolara rodezyjskiego, równy połowie funta. W 1971 r. dolar ten został związany sztywnym kursem z randem południowoafrykańskim. W latach 1971-1975 kurs ten wynosił 1,4 dolara rodezyjskiego za randa, od 1975 r. - 1,34 za randa. W 1978 r. Rodezja ponownie stała się kolonią brytyjską, a w 1980 r. powstało niepodległe Zimbabwe. Bank centralny przemianowano na Reserve Bank of Zimbabwe. Początkowy kurs dolara Zimbabwe wynosił 1,44 za 1 USD, ale w latach osiemdziesiątych utrzymywała się dwucyfrowa inflacja. W 1989 r. oficjalny kurs wynosił 2,04 dolara Zimbabwe za 1 USD, w 1999 r. już 39.

Dawna Brytyjska Afryka Zachodnia

Najwcześniej, bo w roku 1865, emitował banknoty Commercial Bank of Sierra Leone. Później były w obiegu jednofuntowe banknoty Sierra Leone Free Town. W 1891 r. w Lagos banknoty emitowała African Banking Corporation. W 1913 r. powstała West Africa Currency Board z siedzibą w Lagos, emitująca funty dla czterech kolonii, składających się na Brytyjską Afrykę Zachodnią: Nigerii, Złotego Wybrzeża (Ghany), Sierra Leone i Gambii. Emisja ta, w 100% pokryta funtami brytyjskimi, trwała do 1958 r. W 1919 r. rozszerzono jej zasięg na przekazane Wielkiej Brytanii części dawnych kolonii niemieckich: Togo i Kamerunu.

W Nigerii w 1959 r. utworzono Central Bank of Nigeria, który zaczął emitować funta nigeryjskiego, równego brytyjskiemu. W 1973 r. wprowadzono nową jednostkę - nairę, o wartości 0,5 funta. Naira została związana sztywnym kursem z SDR w relacji 0,7936 nairy = 1 SDR. W 1979 r. Nigeria przeszła na płynny kurs. W 1986 r. kurs nairy zszedł poniżej 1 dolara. W 1999 r. oficjalny kurs wynosił 21,8 nairy za dolara, ale na rynku autonomicznym (AFEM - Autonomus Foreign Exchange Market) płacono 85 za dolara. Waluta nigeryjska była jednak relatywnie mocna z uwagi na wpływy z eksportu ropy naftowej. W połowie lat dziewięćdziesiątych działało 120 banków komercyjnych, ale tylko 68 z nich miało uprawnienia dewizowe. Od 1960 r. działa giełda w Lagos. W latach 1967-1970, w okresie wojny białafrańskiej, funkcjonował Bank of Biafra, emitujący funty białafrańskie.

W 1957 r. powstał Bank of Ghana, emitujący funty ghanijskie, równe brytyjskim. W 1965 r. Ghana przeszła na jednostkę narodową - cedi, w relacji 2,4 cedi za funta. W 1967 r. wprowadzono nowe cedi, równe 1,2 starego, co dawało parytet 2 cedi za funta. W 1971 r. zdewaluowano cedi do 1,8 cedi za dolara. W latach 1973-1978 kurs oficjalny wobec dolara był zablokowany na poziomie 1,15 cedi za dolara. W marcu 1979 r. przeprowadzono wymianę pieniądza, zmieniając stare banknoty na nowe w relacji 10:7 do wysokości 5 tys. cedi na osobę, powyżej tej sumy w relacji 2:1. W latach osiemdziesiątych cedi ulegało deprecjacji, a Ghana miała system wielu kursów. W 2000 r. kurs podstawowy wynosił już 3,6 tys. cedi za dolara.

W Gambii funt zachodnioafrykański, równy funtowi szterlingowi, utrzymał się w obiegu do 1964 r. W maju tego roku wprowadzono funta gambijskiego, który do 1971 r. utrzymywał parytet równy funtowi brytyjskiemu. W lipcu 1971 r. wyemitowano nową jednostkę - dalasi. 1 funt odpowiadał 5 dalasi. Utworzono wówczas Central Bank of Gambia. W latach 1973-1984 obowiązywał kurs 4 dalasi za funta, po czym powrócono do parytetu 5 za funta. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił ok. 12 dalasi za dolara.

Również w Sierra Leone funt pozostał walutą do 1964 r., kiedy to powstał Bank of Sierra Leone, emitujący nową jednostkę - leone. Początkowo była to równowartość 0,5 funta. Sztywny kurs wobec funta zastąpiono w 1978 r. sztywnym kursem wobec SDR w relacji 1,366 leone = 1 SDR. W 1982 r. zdewaluowano leone, ustalając kurs na 1 USD = 2,3 leone, w 1986 r. już 6 leone, w 1996 r. - 920, w 2000 r. - ponad 19 tys. (na czarnym rynku - 25 tys.).

Egipt i Sudan

W Egipcie (od 1882 r. protektorat brytyjski), w 1885 r. wprowadzono funta egipskiego. Oznaczało to przejście od waluty srebrnej do złotej. Funt dzielił się

na 100 piastrow i był nieco tańszy od brytyjskiego⁴⁹⁵, który oficjalnie odpowiadał 97,5 piastrom⁴⁹⁶. W 1898 r. utworzono National Bank of Egypt⁴⁹⁷, który zaczął emitować banknoty. Do 1916 r. były w obiegu również pieniądze brytyjskie i tureckie. Wycofano je z obiegu podczas I wojny światowej. Emisja została natomiast uzupełniona przez rządowe *currency notes*. W 1931 r. Egipt zdewałował swojego funta w ślad za brytyjskim i stał się członkiem bloku szterlingowego. Podczas II wojny światowej ponownie pojawiły się w obiegu rządowe *currency notes*. Osobliwością numizmatyczną są włoskie banknoty okupacyjne przeznaczone dla Egiptu, ale nigdy nie puszczane w obieg, nominowane w piastrach i lirach (1 lir = 100 piastrow), emitowane przez Casa Mediterranea di Credito per l'Egitto. Po rewolucji 1952 r. pozbawiono National Bank of Egypt prawa emisji. Likwidacja banku trwała do 1960 r., w tym czasie emitowano banknoty rządowe. Od 1953 r. funt wszedł w system wielu, coraz bardziej zróżnicowanych, kursów. W 1960 r. powstał Central Bank of Egypt. W 1961 r. znacjonalizowano wszystkie banki. W latach 1962-1965 próbowano przywrócić jeden kurs (2,3 dolara za funta), ale próba się nie powiodła. Po 1974 r. ponownie zaczęło się otwieranie gospodarki egipskiej. Dopuszczono działalność banków zagranicznych. W 1976 r. otwarto strefę wolnorynkową w Port Saidzie, w której obowiązywał kurs 1,3 dolara za funta.

W latach osiemdziesiątych w Egipcie utrzymywała się dwucyfrowa inflacja. W 1989 r. za dolara płacono 2,55 funta. W 1991 r. kurs oficjalny zablokowano na pewien czas na poziomie 3,338 funta za dolara. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 3,451 za dolara, czarnorynkowy - 3,50. Są też jednak inne kursy, np. eksportowy - 29 funtów za dolara. W Egipcie działają dwie stare giełdy: Aleksandryjska z 1861 r. i Kairska z 1904 r.

W Sudanie, który do 1956 r. był brytyjsko-egipskim kondominium, były w obiegu funty egipskie. Jedynie podczas oblężenia Chartumu w 1884 r. generał Charles Gordon emitował odrębne banknoty nominowane w piastrach sudańskich, ale również w funtach. Podczas II wojny światowej Włosi przygotowali, choć nie zdołali puścić w obieg, banknoty nominowane w lirach i piastrach, emitowane przez Casa Mediterranea di Credito per il Sudan. W 1956 r. powstała Sudan Currency Board, która zaczęła emitować funty sudańskie. Oficjalnie weszły one do obiegu w kwietniu 1957 r., zastępując funty egipskie w relacji 1:1. Do połowy lat osiemdziesiątych funt sudański, choć niewymienialny, zachował dość wysoki (nominalnie wyższy od dolara) i jednolity kurs. W 1985 r., po obaleniu generała Dżafara Nimeiriego, demokratyczny rząd wprowadził system wielu kursów, a tocząca się wojna domowa i trwający od 1988 r. głód uczyniły z Sudanu kraj wysokiej inflacji. W 1999 r. kurs wynosił już 2,4 tys. funtów za dolara. W 1976 r. zakazano działalności banków zagranicznych. W 1985 r. prawnie zabroniono tworzenia nowych banków, a w 1990 r. podporządkowano prawo bankowe zasadom islamu.

Dawne brytyjskie posiadłości śródziemnomorskie

Na Cyprze, który był kolonią od 1878 do 1960 r., relacje między funtem a piastrem ustalono na 180 piastrow za funta. Decyzja taka oznaczała faktyczny bimetalizm. Noty skarbowe, emitowane przez rząd Cypru (brytyjski), pojawiły się podczas I wojny światowej. W 1962 r. niepodległa już Republika Cypru wypuściła własne banknoty. W 1963 r. utworzono bank centralny - Kibriz Merkez Bankasi. Jednocześnie funt zaczął się dzielić (wzorem arabskim) na 1000 milsów. W 1983 r., po inwazji tureckiej, w kontrolowanej przez Turcję części wyspy wprowadzono walutę turecką. W części greckiej dokonano reformy. Odtąd funt dzielił się na 100 centów. W latach osiemdziesiątych grecka część Cypru stała się ośrodkiem *offshore banking*. W 1997 r. za funta trzeba było płacić 1,9 USD.

Na Malcie do 1800 r., kiedy to pozostawała pod panowaniem Kawalerów Maltańskich, w obiegu było srebrne escudo, dzielące się na 12 tari i 240 grani, oraz

⁴⁹⁵ Złoty parytet funta egipskiego wynosił 7,4375 g Au.

⁴⁹⁶ Taka relacja utrzymała się aż do 1949 r.

⁴⁹⁷ Wcześniej, w XIX w., istniał Bank of Egypt, emitujący banknoty w piastrach.

złote zecchino. W obiegu były też monety hiszpańskie i włoskie. W XIX w. wprowadzono system angielski (kurs ustalono na 12,5 escudo za funta). W XIX w. były w obiegu, oprócz pieniędzy angielskich, również banknoty prywatnych Banco di Malta, Anglo-Egyptian Banking Company i Banco Anglo-Maltese, ale nie miały one charakteru prawnych środków płatniczych. Podczas I wojny światowej pojawiły się noty skarbowe. W 1949 r. utworzono odrębnego funta maltańskiego emitowanego przez rząd. Banknoty Banku Anglii utraciły moc prawną. W 1967 r. utworzono Central Bank of Malta (Bank Centrali ta'Malta). W grudniu 1971 r. kurs funta maltańskiego przestał się pokrywać z kursem funta brytyjskiego. W 1989 r. za 1 funta maltańskiego trzeba było płacić 2,88 USD, w 1998 r. - 2,57 USD. W latach dziewięćdziesiątych Malta stała się ośrodkiem *offshore banking*. Na Gibraltarze posługiwano się funtami, równymi brytyjskim. Emisja skarbowa pojawiła się tam w 1914 r.

Dawne Indie brytyjskie i strefa rupii

Indyjski system monetarny w czasach poprzedzających panowanie brytyjskie został omówiony w rozdziale *Era Gold Standard* (cz. I). W czasach brytyjskich podstawową jednostką stała się rupia, dzieląca się na 16 annas. Do 1893 r. rupia była walutą srebrną (10,6918 g Ag). W 1893 r. rupia została związana sztywnym kursem z funtem w relacji 16 pensów za rupię (czyli 3,08 rupii za 1 USD). Zasięg rupii przekraczał daleko granice Indii brytyjskich, obejmował też kolonie brytyjskie w Afryce Wschodniej i na Półwyspie Arabskim, Afganistan oraz Niemiecką Afrykę Wschodnią (por. cz. II, rozdz. *Niemcy*). Kurs utrzymał się do 1916 r., kiedy to, na skutek aprecjacji srebra, został zawieszony. W 1924 r. przywrócono sztywny kurs w relacji korzystniejszej dla rupii (18 pensów za rupię, czyli 13,33 rupii za funta i 2,25 rupii za 1 USD; kurs wobec funta pozostał niezmienny aż do 1966 r.). W 1927 r. na podstawie tego kursu wprowadzono Gold Exchange Standard. W 1931 r. rupie zdewaluowano w ślad za funtem. Na czas II wojny światowej oficjalny kurs wynosił 3,3 rupi za USD.

Indyjski system bankowy⁴⁹⁸ rozwijał się długi czas pod wpływem wzorów brytyjskich, choć jeszcze w epoce kolonialnej zarysowały się pewne jego cechy oryginalne. Już w 1770 r. powstał pierwszy bank komercyjny - Bank of Hindustan. Po roku 1900 nastąpił szybki wzrost liczby banków. W 1940 r. było ich 180. To właśnie wyróżniało bankowość indyjską spośród systemów bankowych innych części Imperium Brytyjskiego. Funkcje emisyjne pełniły początkowo banki trzech prezydencji Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej: w Bengalu (zał. 1808), Bombaju (zał. 1840) i Madrasie (zał. 1843). W 1921 r. połączono je, tworząc Imperial Bank of India (IBI), który - poza działalnością emisyjną - zajmował się obsługą rachunków rządowych, nigdy jednak nie stał się prawdziwym bankiem centralnym. W 1934 r. utracił uprawnienia emisyjne, przekształcając się w zwykły bank komercyjny. Jego miejsce zajął założony wówczas Reserve Bank of India (RBI), będący już bankiem centralnym z prawdziwego zdarzenia.

Po uzyskaniu niepodległości Indie pozostały w bloku szterlingowym i utrzymały sztywny kurs wobec funta. W 1949 r. znacjonalizowano bank centralny. W latach 1959-1966 RBI emitował, poza rupią indyjską, również rupię Zatoki Perskiej na użytek dawnych brytyjskich posiadłości na Półwyspie Arabskim. W 1957 r. rupia przeszła na system dziesiętny. Po uzyskaniu niepodległości bankowość indyjska ulegała stopniowej koncentracji i etatyzacji. W 1955 r. utworzono State Bank of India, który przejął kontrolę nad spółdzielczością kredytową. W 1969 r. znacjonalizowano czternaście czołowych banków komercyjnych, w 1980 r. dalszych sześć. Ta dwudziestka banków państwowych, których 15-osobowe zarządy są powoływane według klucza branżowego, stanowi dziś jądro indyjskiego systemu bankowego. Zachowane banki prywatne mają mniejsze znaczenie. W 1966 r. zdewaluowano rupię wobec funta. W 1972 r. Indie wycofały się z bloku szterlingowego i wpro-

⁴⁹⁸ K. Le Cheminant, op. cit., s. 104-118; S.G. Panandikar. Banking in India, Bombay 1934.

wadziły kontrolę walutową. Próbą przewyciężenia trudności pierwszego szoku naftowego było przystąpienie do Azjatyckiego Związku Clearingowego.

Azjatycki Związek Clearingowy powstał w 1975 r. z inicjatywy Iranu. Poza tym zrzeszał Indie, Bangladesz, Pakistan, Sri Lankę i Nepal. W ramach związku posługiwano się jednostką zwaną AMU (Asian Monetary Unit), równą SDR. Kursy walut wobec AMU miały być sztywne i wynosić: 81,83 riala irańskiego, 10,49 rupii indyjskiej, 11,70 rupii pakistańskiej, 8,94 rupii cejlońskiej, 17,20 taki bangladeskiej. Z Nepalem i Bhutanem handel miał się odbywać w rupiach indyjskich. Związkiem miał kierować centralny bank Iranu. Wobec upadku szacha w 1979 r. plany te zostały zniweczone. W 1998 r. za dolara płacono 42,5 rupii.

W Indiach działały 23 giełdy. Najstarsza, w Mumbai, została założona w 1875 r. Giełda w Kalkucie powstała w 1908 r., w Madrasie w 1937 r., w Delhi w 1947 r. W okresie międzywojennym giełda w Bombaju była jedną z trzech (obok Szanghaju i Tokio) najważniejszych w Azji.

W Pakistanie w 1948 r. utworzono State Bank of Pakistan. W tym samym roku wycofano z obiegu indyjskie banknoty. Wycofywanie monet trwało do 1951 r. Do 1949 r. rupie: indyjska i pakistańska były sobie równe. W latach 1949-1955 rupia pakistańska równała się 1,43 rupii indyjskiej. W tej sytuacji utrzymujący się jeszcze w obiegu wspólny bilon był wdzięcznym obiektem spekulacji. W 1955 r. zdewaluowano rupię pakistańską, zrównując ją z indyjską. Do 1966 r. raz jeszcze obie rupie były sobie równe, ale po 1966 r. 1 rupia pakistańska równała się 1,57 indyjskiej. Od 1959 r. Pakistan stosował system bonów eksportowych i kilku kursów. W 1971 r., po utworzeniu wolnego rynku bonów, za 100 rupii w bonach trzeba było płacić 190 rupii gotówką. W 1972 r. zdewaluowano rupię, likwidując bony. W styczniu 1974 r. znacjonalizowano wszystkie banki krajowe. W 1991 r. rozpoczęto prywatyzację, wydając jednocześnie kilka nowych licencji dla banków prywatnych. W 1999 r. dolar kosztował 46 rupii. W Pakistanie działały 3 giełdy. Najstarsza, w Karaczi, powstała w 1947 r. W dawnym Pakistanie Wschodnim, który w styczniu 1972 r. uzyskał niepodległość jako Bangladesz, przeprowadzono reformę, zastępując rupię pakistańską jednostką zwaną taka, emitowaną przez Bangladesh Bank, równą rupii indyjskiej. W 1997 r. za dolara płacono 43 taki. Giełda w Dhace działała od 1960 r.

Na Cejlonie, od 1973 r. Sri Lanca, do 1941 r. były w obiegu rupie indyjskie. W latach 1941-1950 odrębne rupie cejlońskie emitowano w Londynie. W 1950 r. powstał Central Bank of Ceylon. Cejlon pozostawał w bloku szterlingowym do lat siedemdziesiątych, ale kurs rupii w stosunku do funta obniżył się już w 1966 r., kiedy to Cejlon przeprowadził dewaluację większą niż Wielka Brytania. W 1999 r. za dolara płacono 68 rupii.

W Birmie, od 1989 r. Myanmar, do 1937 r. były w obiegu rupie indyjskie. W tym roku Birmę wyodrębniono z Indii brytyjskich. Reserve Bank of India zaczął emitować rupie z nadrukiem „legal tender in Burma only”. W 1939 r. zakończono wycofywanie rupii indyjskich. Podczas wojny Japończycy, w okupowanej przez siebie części Birmy, emitowali własne banknoty, nominowane w rupiach i w dolarach. Pozostawili też w obiegu przedwojenne rupie. W 1944 r. utworzyli Birma State Bank jako instytucję emisyjną i zaczęli emitować banknoty w kyatach (kyat = rupia). W 1945 r. zostały one unieważnione. Po wyparciu Japończyków powróciły do obiegu rupie emitowane przez władze wojskowe. W 1948 r. Birma uzyskała niepodległość. Emitowano bilety Burma Currency Board z siedzibą w Londynie. W 1952 r. utworzono Union Bank of Burma (UBB). Wprowadzono też kyata jako równowartość rupii. W 1966 r. Birma wyszła z bloku szterlingowego. W 1965 r. UBB został zastąpiony przez People's Bank of Burma, w 1972 r. przez Union of Burma Bank. Birma była jedną z bardziej zamkniętych gospodarek i kyat był niewymienialny. W 1990 r. zliberalizowano prawo bankowe, zezwalając na otwarcie banków prywatnych i zagranicznych. W 1999 r. oficjalny kurs wynosił 6,2 kyata za USD. Kurs czarnorynkowy wynosił 350 za dolara⁴⁹⁹.

⁴⁹⁹ WPM-III, s. 20.

W Nepalu do końca II wojny światowej były w obiegu srebrne nepalskie rupie (zw. mohar) oraz pieniądze indyjskie. Polityka pieniężna władców odbywała się według starych wzorów i sprowadzała się do psucia drobnych, miedzianych monet. W latach 1876-1933 kurs był sztywny i wynosił 128 rupii nepalskich za 100 indyjskich. W 1937 r. utworzono pierwszy komercyjny Bank of Nepal. Uwolniono kurs rupii. W 1939 r. wynosił on 155 rupii nepalskich za 100 indyjskich, w 1945 - 110 nepalskich za 100 indyjskich. W 1945 r. pojawiły się pierwsze bilety skarbowe. W 1956 r. utworzono Nepal Rasta Bank i wprowadzono oficjalnie nazwę rupia. Do 1960 r. wycofano z obiegu rupie indyjskie. Zwyczaj określania kursu wobec rupii indyjskiej utrzymał się jednak nadal. W 1999 r. kurs wynosił 67,7 rupii za USD. W Bhutanie w obiegu były indyjskie rupie oraz rodzima moneta - tikczung, równa 0,5 rupii. W 1974 r. wyemitowano jednostkę zwaną ngultrum, równą rupii indyjskiej. W 1982 r. utworzono emisyjną Royal Monetary Authority.

W roku 1914 miała miejsce pierwsza emisja skarbowa na Seszelach. Odrębna rupia seszelska powstała w 1976 r. W latach 1981-1997 związana była sztywnym kursem z SDR w relacji 7,23 rupii za SDR. W 1984 r. powstał Central Bank of Seyshelles. W 1999 r. kurs wynosił 5,45 rupii za dolara, kurs rynkowy - 6,5 za dolara⁵⁰⁰. Na Malediwach pierwsza emisja skarbowa nastąpiła w 1947 r. W 1960 r. funkcje emisyjne przejął Cejlon, do 1967 r. rupia malediwska równa była cejlońskiej. W 1981 r. powstała Maldives Monetary Authority, emitująca rupie pod nową nazwą - rufiyaa. Od 1994 r. kurs był sztywny wobec dolara amerykańskiego i wynosił 11,77 rupii za USD.

Wyspa Mauritius już w pierwszej połowie XIX w. była ważnym centrum finansowym, w którym stykały się interesy strefy atlantyckiej i Dalekiego Wschodu. Do 1848 r. walutą był zarówno funt, jak i meksykański dolar, stanowiący jego piątą część. Podczas wojen napoleońskich emisją zajmował się Colonial Bank of Mauritius & Burbon Dependencies, potem inne banki komercyjne. W 1848 r. wprowadzono rupię, dzielącą się na 100 centów. W tym samym roku miała miejsce pierwsza emisja skarbowa. W 1878 r. powstała odrębna rupia Mauritiusu. W 1967 r. powstał Bank of Mauritius. Kurs rupii Mauritiusu pokrywał się z rupią indyjską aż do dewaluacji tej ostatniej w 1966 r. Potem kurs wynosił 1 rupia Mauritiusu = 1,35 rupii indyjskiej. Do 1976 r. rupia utrzymywała tradycyjny kurs wobec funta - 13,33. W latach 1976-1979 sztywny kurs wobec SDR - 7,71 za 1 SDR, w latach 1979-1983 - 10 rupii za SDR. Od 1983 r. kurs wolny. W 1999 r. wynosił 24,8 rupii za USD. Mauritius był jednym z ważniejszych centrów *offshore banking*.

W strefie rupii pozostawał również Afganistan. Do początków XX w. były tam w obiegu waluty krajów sąsiednich, z przewagą rupii indyjskiej. Potem zaczęto bić odrębne rupie kabulskie. W 1926 r. wprowadzono afgan, równy 1,1 rupii. W tym samym roku pojawiła się pierwsza emisja skarbowa. Na początku lat trzydziestych emisję podjął komercyjny Bank-el-Meli. W 1939 r. powstał państwowy Da Afghanistan Bank. Do II wojny światowej afgan miał pokrycie w srebrze. W latach 1941-1998 utrzymywano oficjalny kurs 13 afganów za dolara. W 1952 r. Afganistan przeszedł na system wielu kursów, który odtąd był zjawiskiem trwałym. W 1975 r. znacjonalizowano wszystkie banki. W 1989 r., kiedy wycofywały się wojska radzieckie, oficjalny kurs wynosił 50,6 afgana za dolara. W latach dziewięćdziesiątych wybuchła jawna inflacja. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 4,75 tys. afganów za dolara, kurs czarnorynkowy - 28 tys.

W strefie rupii znalazły się też brytyjskie protektoraty na Półwyspie Arabskim, gdzie współistniała ona ze srebrnymi talarami Marii Teresy. W 1959 r. Reserve Bank of India podjął emisję odrębnej rupii Zatoki Perskiej dla ich potrzeb. Już w 1961 r. od rupii odszedł Kuwejt, wprowadzając dinara, równego 3,75 rupii. Początkowo emitowała go Kuwait Currency Board, od 1969 r. Central Bank of Kuwait. Do listopada 1967 r. dinar był równy funtowi. W latach 1973-1975 Kuwejt utrzymywał sztywny kurs wobec dolara (3,37 dolara za dinara). W okresie wojny

---

⁵⁰⁰ WPM-III, s. 20.

z Irakiem dinary kuwejckie zostały *al pari* zastąpione irackimi, potem znów wróciły. W 1999 r. kurs wynosił 3,48 dolara za dinara kuwejckiego.

W 1965 r. odszedł od rupii Bahrajn, wprowadzając dinara jako równowartość 10 rupii, emitowanego przez Bahrain Currency Board (od 1973 Bahrain Monetary Agency). W 1999 r. kurs wynosił 2,64 dolary za dinara Bahrajnu. W 1966 r., po dewaluacji rupii indyjskiej, z systemu wystąpiły inne emiraty arabskie. Abu Dhabi wprowadził dinara Bahrajnu, pozostałe emiraty - riala saudyjskiego. Katar utworzył natomiast własnego riala. W 1968 r. w emiratach, które przyjęły riale saudyjskie, zastąpiono je rialami Kataru. Powstał wówczas rial Kataru i Dubaju, emitowany przez Qatar and Dubai Currency Board. 100 riali saudyjskich wymieniano na 106,5 katarskich. W 1973 r. zerwano unię monetarną. Riale Kataru emitowała dalej Qatar Monetary Agency (od 1993 Qatar Central Bank). W 1999 r. kurs wynosił 1 dolar = 3,64 riala Kataru. W Zjednoczonych Emiratach Arabskich pojawił się dirham, emitowany przez United Arab Emirates Currency Board, a od 1982 r. przez United Arab Emirates Central Bank. Początkowo dirham równy był rialowi Kataru, natomiast dinar Bahrajnu równy był 10 dirhamom. Od 1980 r. utrzymywano sztywny kurs - 3,671 dirhama za dolara.

W 1966 r. od rupii odszedł także Oman, przestając początkowo na talarach Marii Teresy i drobnych monetach miedzianych. W 1970 r. wyemitowano riale saidi, równe funtowi brytyjskiemu. W 1974 r. wymieniono je w relacji 1:1 na riale omańskie. Od 1977 r. funkcje emisyjne spełniał Central Bank of Oman. W latach 1973-1989 obowiązywał sztywny kurs - 2,895 dolara za 1 riala. W 1999 r. kurs wynosił 2,6 dolara za riala. Waluty rejonu Zatoki Perskiej były bardzo mocne, kryzysy naftowe tylko je wzmacniały. Nie zdołały zachwiać nimi nawet wojny. Do 1990 r. głównym ośrodkiem *offshore banking* w regionie był Kuwejt. Podczas wojny w Zatoce próbowały przejąć te funkcje, z częściowym powodzeniem, Bahrajn i Oman. Waluty regionu, arabskim zwyczajem, dzieliły się na 1000 mniejszych jednostek.

W protektoracie Aden była w obiegu rupia indyjska do 1951 r., kiedy wyemitowano tam szylinga wschodnioafrykańskiego. W 1965 r. wprowadzono dinara południowoarabskiego, równego funtowi brytyjskiemu, emitowanego przez South Arabian Currency Authority. W Jemenie Południowym w 1972 r. dokonano wymiany dinarów południowoarabskich na dinary jemeńskie w relacji 1:1. Nową walutę emitował Bank of Yemen. W późniejszych latach w Jemenie Południowym rządziła marksistowska dyktatura, trwała wojna domowa i inflacja. W Jemenie Północnym w 1963 r. wprowadzono srebrnego riala, który zastąpił talary Marii Teresy. W 1964 r. pojawiły się pierwsze bilety skarbowe. W 1971 r. powstał Central Bank of Yemen. W latach 1972-1976 utrzymywano sztywny kurs 5 riali za dolara. Potem kurs uwolniono. W latach 1988-1990 wynosił on 9,7 riali za dolara. Zjednoczenie Jemenu w 1990 r. uwolniło inflację. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 161 riali za dolara, działał też czarny rynek.

Dawne posiadłości brytyjskie na Dalekim Wschodzie

W 1819 r. powstał Singapur, początkowo administrowany przez Brytyjską Kompanię Wschodnioindyjską, później przekształcony, wraz z mniejszymi posiadłościami, w kolonię Straits Settlements. Początkowo były tam w obiegu jednocześnie rupie, guldeny holenderskie, funty i dolary meksykańskie. W 1899 r. walutą kolonii stał się srebrny dolar malajski (24,43 g Ag). W 1906 r. związano go sztywnym kursem z funtem (1 funt = 8,57 dolara). Dolara emitowała Board of Commissioners of Currency of Malaya. W północnym Borneo od 1886 r. dolary emitowała British North Borneo Company. W protektoracie Sarawak, rządzonego przez potomków Jamesa Brooka, emisje skarbowe miały miejsce już w 1858 r. Po dewaluacji funta w 1931 r. dolar malajski wszedł do bloku szterlingowego. Jego kurs wynosił 2,13 dolara malajskiego za 1 amerykański. Podczas wojny Japończycy dokonywali emisji własnych dolarów wojskowych, ale po 1945 r. dolary malajskie powróciły, zachowując przedwojenny kurs. W 1955 r. dolara malajskiego zastąpiono australijskim na Wyspach Kokosowych, w 1958 r. na Wyspie Bożego

Narodzenia. W 1959 r. powstał Central Bank of Malaya, w 1963 r. przemianowany na Bank Negara Malaysia.

W roku 1967 z Federacji Malesji odszedł Singapur, który wprowadził własnego dolara, emitowanego przez Monetary Authority of Singapore. Nie wszedł w skład Federacji również sultanat Brunei, który w 1967 r. wprowadził swojego dolara, emitowanego przez rząd. W latach 1967-1973 wszystkie trzy dolary (malezyjski, singapurski i brunejski) były wzajemnie wymienne i równe sobie. Ich kurs wobec USD wynosił 3,06 (do dewaluacji USD w grudniu 1971, potem 2,82). W 1973 r. losy tych walut się rozdzieliły. Dolar malezyjski, od 1967 r. zwany ringgit, uległ załamaniu podczas kryzysu 1997 r. W 1999 r. kurs wynosił 3,7 za dolara. W 1990 r. Malesja podjęła próbę stworzenia na wyspie Labuan centrum *offshore banking*. Powstała wówczas LOFSA (Labuan Offshore Financial Service Authority). Dolar singapurski emitowany był przez Monetary Authority of Singapore (MAS). Pod koniec lat dziewięćdziesiątych funkcje emisyjne przejęła Board of Commissioners of Currency of Singapore. W 1999 r. kurs wynosił 1,92 dolara singapurskiego za 1 USD. Dolar Brunei był równy singapurskiemu.

Pod koniec lat sześćdziesiątych Singapur stał się ważnym centrum finansowym, ośrodkiem azjatyckiego rynku dolarowego. Stock Exchange of Singapore (SES, zał. w 1930) odgrywała dużą rolę z racji położenia w dogodnej strefie czasowej, między Europą a Dalekim Wschodem. W 1968 r., po powstaniu azjatyckiego rynku dolarowego, Singapur stał się jego centrum. W 1984 r. powstała Singapore International Money Exchange (SIMEX). W 1987 r. uruchomiono rynek równoległy - SESDAQ. W 1990 r. nastąpiło przejście na system komputerowy CLOB (Central Limit Order Block). Giełda singapurska jest tradycyjnie przedmiotem zawiści znacznie słabszej Kuala Lumpur Stock Exchange (KLSE), ponieważ ponad połowa kompanii malezyjskich wolała być notowana w Singapurze. Indeks STI (Straits Times Industrial) liczony był z akcji 30 największych kompanii.

W Hongkongu, w latach 1842-1997 kolonii brytyjskiej, w 1895 r. wprowadzono srebrny dolara (24,26 g Ag). Do 1935 r. w obiegu były też dolary meksykańskie o nieco wyższym parytecie (24,43 g Ag). Ponadto kurs banknotów, emitowanych przez banki komercyjne, odbiegał od kursu pieniądza kruszcowego. Wahał się w zależności od ceny srebra. Wśród prywatnych banków emisyjnych na uwagę zasługiwał Hong Kong & Shanghai Banking Company (zał. w 1864) i Chartered Bank of India, Australia & China, późniejszy Standard Chartered Bank (zał. w 1859). W 1935 r., wobec aprecjacji srebra, władze wypuściły bilety skarbowe. Jednocześnie zablokowano kurs na poziomie 15 dolarów za funta. W styczniu 1942 r., po zdobyciu przez Japończyków, wymieniano 1 jena za 2 dolary, potem 1 jena za 4 dolary. W 1945 r. wymieniono jeny na dolary. Do 1972 r. dolar Hongkongu dzielił losy bloku szterlingowego. W 1973 r. kurs wynosił 6,65 za USD. Od 1985 r. kurs dolara był sztywny wobec USD i wynosił 7,8. W 1993 r. utworzono Hong Kong Monetary Authority jako instytucję nadzorującą, w 1989 r. odrębną Securities and Futures Commission (SFC)

Hong Kong Stock Exchange oraz Stock Exchange of Hong Kong to dwie giełdy, które powstały (odpowiednio w 1947 i 1986) na skutek koncentracji siedmiu istniejących wcześniej. W latach dziewięćdziesiątych powstała Hong Kong Futures Exchange. Mimo ponawianych propozycji dotychczas nie zorganizowano rynku równoległego. Indeks Hang Seng liczony był od 1933 r. z akcji 33 wiodących kompanii. Po zjednoczeniu Hongkongu z Chinami w 1997 r. tamtejsze giełdy zaczęły odczuwać konkurencję ze strony giełdy w Szanghaju. Do działalności emisyjnej włączył się, oprócz dotychczasowych banków emisyjnych, Bank of China. W październiku 1997 r. Hongkong stał się areną poważnego kryzysu giełdowego.

Dawne posiadłości brytyjskie w Ameryce

W Brytyjskich Indiach Zachodnich już w XIX w. równoległe używano funtów i dolarów. Banknoty emitowały prywatne banki amerykańskie i kanadyjskie. W Gujanie Brytyjskiej już w 1830 r. emitowano banknoty, nominowane w jednostkach joe, dzielących się na 22 guildery. W 1837 r. pojawiły się tam dolary. W 1905 r. mia-

ła miejsce emisja skarbowa na Trynidadzie i Tobago. W 1914 r. uznano banknoty banków komercyjnych za prawny środek płatniczy, zawieszając ich wymienialność na złoto. W 1935 r. wprowadzono w miejsce funta dolara zachodnio-indyjskiego. Był on nieco tańszy od amerykańskiego. 1 USD = 1,191 dolara zachodnioindyjskiego, 1 funt = 4,8. Podczas II wojny światowej kursy były zablokowane. W 1914 r., po zablokowaniu wymienialności, pojawił się funt jamajski. Później Jamajka nie brała udziału w emisji dolarów, pozostając przy funtach. Od 1953 r. rząd Jamajki miał monopol emisyjny. W 1955 r. również na Jamajce pojawiły się dolary zachodnioindyjskie równoległe z funtami. W 1960 r. powstał Bank of Jamaica. W 1969 r. Jamajka przeszła na dolary w relacji 1 funt = 2 dolary. W 1989 r. USD kosztował 5,48 dolarów jamajskich, w 1999 już 36.

Dolar zachodnioindyjski był emitowany przez banki komercyjne, m.in. Barclays, Royal Bank of Canada czy Canadian Bank of Commerce. W 1949 r. zdewaluowano go wraz z funtem. Odtąd USD = 1,7 dolara zachodnioindyjskiego. W 1965 r. przemianowano go na dolara wschodniokaraibskiego. Emitowała go East Caribbean Currency Authority (od 1983 East Caribbean Central Bank) z siedzibą na wyspie Saint Christopher (St. Kitts). Kurs wobec USD był zablokowany na poziomie 2,7. Pod koniec XX w. w skład strefy wchodziły niepodległe: Saint Christopher i Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent i Grenadyny, Antigua i Barbuda, Dominika, Grenada oraz kolonie Anquilla i Montserrat.

W 1964 r. odszedł od strefy Trynidad i Tobago. Powstał wówczas Central Bank of Trinidad & Tobago, który zaczął emitować własne dolary. W 1976 r. Trynidad i Tobago odeszły od parytetu wobec funta. Kurs wynosił wówczas 2,4 za USD. W 1999 r. trzeba już było płacić 6,3 za USD. W 1966 r. ze strefy wyszła Gujana. Powstał Bank of Guyana, który zaczął emitować dolary gujańskie. Do 1972 r. związane były z funtem, potem uległy szybkiej deprecjacji. W 1999 r. 1 USD kosztował 151 dolarów gujańskich. W 1973 r. opuścił strefę Barbados. Powstał Central Bank of Barbados, emitujący dolary barbadoskie. Dolar barbadoski od 1975 r. związany jest sztywnym kursem z USD w relacji 1 USD = 2 dolary barbadoskie. W latach dziewięćdziesiątych Barbados stał się centrum *offshore banking*.

W dawnym Hondurasie Brytyjskim, czyli Belize, już w 1885 r. pojawiły się monety nominowane w centach, określane jako dolar Hondurasu Brytyjskiego. Od 1974 r. działała Monetary Authority of Belize. W obiegu były równoległe funty i dolary. W 1980 r. podjęto emisję dolarów Belize. W 1982 r. powstał Central Bank of Belize. Dolar Belize był związany sztywnym kursem z USD w relacji 1 USD = 2 dolary Belize.

Na Bahamach już w XIX w. banknoty emitował Bank of Nassau. W 1966 r. funt bahamski zastąpiony został przez dolara bahamskiego w relacji 1 funt = 2,857 dolara. W 1970 r. dolar bahamski został zrównany z amerykańskim. W 1973 r. powstał Central Bank of Bahama. W latach dziewięćdziesiątych wyspy Bahama stały się ośrodkiem *offshore banking*. W 1998 r. było tam zarejestrowanych 418 banków, z czego tylko 193 rzeczywiście miały na wyspach jakąkolwiek placówkę. Na Kajmanach w 1972 r. wprowadzono dolara kajmańskiego, emitowanego przez Cayman Islands Currency Board (w 1997 przekształconą w Cayman Islands Monetary Authority). Kajmany stały się jednym z największych w świecie ośrodków *offshore banking*. Na Bermudach od 1970 r. był w obiegu dolar bermudzki, emitowany przez rząd, a od 1974 r. przez Bermuda Monetary Authority. Dolar bermudzki był równy amerykańskiemu. Na Brytyjskich Wyspach Dziewiczych w obiegu były zarówno dolary amerykańskie, jak i wschodniokaraibskie. Na Turks i Caicos w obiegu były dolary amerykańskie i jamajskie. Na Falklandach odrębne funty falklandzkie (równe brytyjskim), emitowane przez rząd, pojawiły się w 1966 r. Już w 1901 r. miała tam miejsce emisja skarbowa. Na Wyspie Świętej Heleny emisja odrębnych funtów (również równych brytyjskim) zaczęła się w 1979 r.

Dawne posiadłości brytyjskie na Pacyfiku

W Papui-Nowej Gwinei, która do 1914 r. była podzielona na część brytyjską i niemiecką, w obiegu były odpowiednio - funty i marki. Funty były oficjalną wa-

luta w brytyjskiej części od 1906 r. Podczas I wojny światowej Australijczycy, po opanowaniu niemieckiej części wyspy, emitowali noty w języku angielskim, ale nominowane w markach, po czym wprowadzili funty. Podczas II wojny światowej Japończycy emitowali własne banknoty, nominowane w funtach, ale banknoty te były masowo podrabiane w Australii i przerzucane na japońską stronę frontu. Potem waluta Papui-Nowej Gwinei dzieliła losy australijskiej. W 1973 r. powstał Bank of Papua New Guinea, emitujący kiny. Od 1975 r. kina była jedyną walutą kraju. W 1994 r. zliberalizowano prawo dewizowe i uwolniono kurs. W 1999 r. za dolara płacono 2,1 kiny.

Już w latach 1870-1879 zaczęła się emisja banków prywatnych na wyspach Fidżi. Banknoty nominowane były w dolarach lub funtach. W 1969 r. wprowadzono dolara Fidżi jako 1/2 funta. Emitowała go Central Monetary Authority of Fiji, w 1984 r. zastąpiona przez Reserve Bank of Fiji. W 1999 r. za dolara amerykańskiego płacono 2,04 dolara Fidżi. Nowe Hebrydy, będące kondominium brytyjsko-francuskim, od 1980 r. zwane Vanuatu, w czasach kolonialnych używały franka CFP. W 1981 r. wprowadzono nową jednostkę - vatu, emitowaną przez Reserve Bank of Vanuatu. Początkowy kurs wynosił 106,2 vatu za SDR. Później kurs wyznaczano również wobec SDR. W 1999 r. kurs wobec dolara wynosił 146. Na wyspie Nauru w obiegu był dolar australijski, działał też państwowy Bank of Nauru. Na Wyspach Gilberta i Ellice, od lat siedemdziesiątych podzielonych na niepodległe Kiribati i Tuvalu, w obiegu jest również dolar australijski, z tym że na Tuvalu równoległe używano własnych tuvalianów. Dolar nowozelandzki obowiązuje natomiast na Tokelau, Niue i Wyspach Cooka. Na wyspach tych często emituje się jednak, z myślą o turystach, pamiątkowe monety. Na wyspie Pitcairn funkcjonuje miejscowy dolar na równi z nowozelandzkim.

Na Samoa Zachodnim, do 1914 r. niemieckim, potem brytyjskim, w 1922 r. pojawiła się emisja skarbowa. W 1959 r. powstał Bank of Western Samoa (Fale Tupe o Samoa i Sisifo), w 1984 r. zastąpiony przez Central Bank of Samoa. W 1967 r. wprowadzono narodową jednostkę - tala. W 1999 r. dolar kosztował 2,97 tali. Na wyspach Tonga w 1967 r. wprowadzono paangę, czyli dolara Tonga. W latach 1976-1991 miała ona ten sam parytet co dolar australijski. W 1999 r. USD kosztował 1,6 paangi. Od 1989 r. funkcje emisyjne pełni National Reserve Bank of Tonga. Na Wyspach Salomona w obiegu były pieniądze australijskie do 1977 r., kiedy to wprowadzono dolara Wysp Salomona. Od 1983 r. emitował go Central Bank of Solomon Islands. W 1999 r. 1 USD kosztował 4,89 dolara Wysp Salomona.

Rozdział 2 Stany Zjednoczone

Cechami charakterystycznymi amerykańskiego systemu bankowego były: wielkie rozdrobnienie bankowości komercyjnej, polegające na istnieniu tysięcy, w większości niewielkich, banków (Bank Units System, w odróżnieniu od brytyjskiego Bank Branches System), stosunkowo słaba pozycja banku centralnego i rządowy nadzór bankowy. Wszystkie te cechy wynikają z doświadczeń historycznych⁵⁰¹. Dolar natomiast, zanim osiągnął charakterystyczny dla XX w. wysoki prestiż międzynarodowy, nie był specjalnie mocną walutą.

Mieszkańcy kolonii angielskich w Ameryce, ludzie niezamożni a przedsiębiorczy, cierpieli na chroniczny brak pieniądza kruszcowego. W tej sytuacji wykazywali wiele pomysłowości w poszukiwaniu jego surogatów. W 1641 r. w Massachusetts uznano muszelki za środek płatniczy, po kursie sześć muszelek za pensa⁵⁰². Większą karierę zrobił tytoń, uznany za walutę w Wirginii (1642), następnie zaś w kilku innych koloniach. Szczególne znaczenie tytoniu doprowadziło do ogromnego zwiększenia jego produkcji. W ramach polityki deflacyjnej w 1666 r. Wirginia, Maryland i Karolina podpisały układ zobowiązujący je do zawieszenia produkcji tytoniu na rok. W XVIII w. tytoń coraz częściej zastępowały w obiegu certyfikaty tytoniowe, czyli pokwitowania własności odpowiedniej ilości tytoniu złożonego w magazynie. W 1727 r. certyfikaty takie stały się prawnym środkiem płatniczym w Wirginii.

W okresie kolonialnym na terenach późniejszych Stanów Zjednoczonych działały niewielkie banki emitujące papierowe *bills of credit*. Instytucje te, próbujące przezwyciężyć chroniczny w koloniach brak pieniądza gotówkowego, zwano Land Banks. Pierwszą tego typu firmą był First Chartered Bank of Massachusetts, założony w 1686 r. przez Johna Blackwella⁵⁰³. W 1690 r. podjął on emisję pieniądza papierowego⁵⁰⁴. Wielka Brytania próbowała ograniczać aspiracje kolonistów w zakresie kreowania pieniądza, wysiłki te jednak tylko częściowo były skuteczne, przyczyniły się natomiast do tego, że we wczesnym okresie niepodległości restrykcyjna polityka monetarna kojarzyła się znacznej części Amerykanów z ograniczeniem wolności politycznej. Fakt ten, wraz z potrzebami wojennymi oraz powszechną niechęcią do wysokiego opodatkowania, skłonił Kongres Kontynentalny do finansowania wojny o niepodległość (1775-1783) za pomocą inflacyjnej emisji pieniądza papierowego. Pierwszej emisji dokonano w 1775 r. Jednostką pieniężną stał się dolar. Nazwa została zaczerpnięta z Południa, z kolonii hiszpańskich i była zniekształconą formą nazwy „talar”⁵⁰⁵. Ponieważ deprecjacja lokalnych walut w poszczególnych koloniach była różna, przyjęto różne przeliczniki⁵⁰⁶.

W latach 1775-1779 Kongres emitował ponad 240 mln papierowych dolarów. W tym samym czasie poszczególne stany puściły w obieg 210 mln własnych dolarów. Doprowadziło to do inflacji. W 1780 r. Kongres podjął próbę opanowania

⁵⁰¹ ENP, t. 2, s. 146-163; K. Mackenzie, *The Banking System of Great Britain, France, Germany & United States*, London 1935, s. 191-244; K. Le Cheminant, *Colonial and Foreign Banking System*, London 1931, s. 185-202; por. też: B. Hammond, *Banks and Politics in America from the Revolution to the Civil War*, Princeton 1957; M. Friedman, A. J. Schwartz, *A Monetary History of the United States 1867-1960*, Princeton 1963.

⁵⁰² Doświadczenia monetarne kolonii angielskich w Ameryce opisane są w rozdz. IV pracy J. K. Galbraitha, *Pieniądz. Pochodzenie i losy*. Warszawa 1982; por. też: W. Morawski, *Zarys historii dolara*, „Przegląd Powszechny” 1989, nr 6.

⁵⁰³ Por.: K. Mackenzie, op. cit., s. 192.

⁵⁰⁴ W 1703 r. podobną emisję podjęto w Karolinie Południowej, w 1709 r. w Connecticut, New Hampshire, New Jersey i Nowy Jork, rok później w Rhode Island, w 1722 r. w Karolinie Północnej, w 1723 r. w Pensylwanii, w 1729 r. w Delaware, w 1733 r. w Maryland, w 1755 r. w Wirginii i Georgii.

⁵⁰⁵ Z tego okresu pochodzi też symbol dolara - \$. Dolar odpowiadał hiszpańskiemu peso, które zawierało 8 reali. Na zdobycznych i przebitych w mennicy angielskiej monetach hiszpańskich nadal widoczna była cyfra 8, z której powstało S, oraz będące elementem herbu Hiszpanii Słupy Heraklesa, z których powstały dwie pionowe kreski.

⁵⁰⁶ Dolar kontynentalny odpowiadał 6 szylingom w Nowej Anglii i Wirginii, 7,5 w stanach środkowych, 8 w Nowym Jorku i Karolinie Południowej oraz 323 w Georgii.

sytuacji i wykupienia papierowych dolarów po kursie 40 za jednego dolara srebrnego. Próba ta nie była skuteczna, głównie z powodu trwającej nadal wojny. Inflację zakończyła dopiero reforma walutowa Aleksandra Hamiltona z 1791 r., kiedy to wykupiono papierowe dolary po kursie 100 za jednego srebrnego. Hamilton, sekretarz skarbu w latach 1789-1795, utworzył mennicę w Filadelfii i wprowadził do obiegu nowe dolary, oparte na bimetalizmie⁵⁰⁷. Wzajemny stosunek wartości srebra i złota ustalono na 15:1. W ramach reformy utworzono też bank centralny - Bank of the United States. To ostatnie osiągnięcie okazało się jednak nietrwałe.

Niemal przez całe pierwsze stulecie istnienia Stanów Zjednoczonych banki amerykańskie działały na podstawie prawa stanowego. Okres ten w dziejach bankowości amerykańskiej określa się jako epokę banków stanowych (State Banks). Nazwa ta może być myląca. Nie oznaczała ona, że w każdym stanie jest tylko jeden bank. Były ich często setki. Oznaczało to jednak, że np. działalność banków nie może przekraczać granic rodzimego stanu. Stąd rozproszenie bankowości amerykańskiej. Banki stanowe można było zakładać bardzo łatwo, od lat czterdziestych XIX w. działalność instytucji bankowych nie była ograniczona żadnymi przepisami⁵⁰⁸. Udzielanie kredytu odbywało się poprzez emisję banknotów. Nawet najmniejsze banki zajmowały się działalnością emisyjną. Przyjmowanie emitowanych w ten sposób pieniędzy nie było, oczywiście, obowiązkowe, a różnice w solidności instytucji emisyjnych prowadziły do zróżnicowania kursów poszczególnych banknotów. Bank centralny wzmocniłby system bankowy, czynił go solidniejszym i bezpieczniejszym. Wzmocniłby również pieniądź. Zarazem jednak utrudniałby dostęp do kredytu, petryfikując istniejące stosunki społeczne i zmniejszając szanse awansu. W tej sytuacji spór o istnienie banku centralnego był jednym z kluczowych konfliktów w dziewiętnastowiecznych Stanach Zjednoczonych.

W 1791 r. Hamilton, jak już wspomniano w części I, utworzył pierwszy Bank of the United States⁵⁰⁹, z przywilejem emisyjnym na 20 lat. W 1811 r., kiedy należało przedłużyć przywilej emisyjny banku, Kongres nie wyraził zgody i bank przestał istnieć. W ciągu następnych kilku lat rozwinęła się inflacja, nakreślona dodatkowo przez wojnę z Wielką Brytanią. W 1816 r. utworzono drugi Bank of the United States⁵¹⁰. Przywilej emisyjny znów obejmował okres dwudziestoletni. W latach trzydziestych ponownie rozgorzała dyskusja na temat jego przedłużenia. Problem stał się również przedmiotem kampanii wyborczej w 1832 r., a zwycięstwo w wyborach prezydenckich przeciwnika banku, Andrew Jacksona, przesądziło sprawę. W wyniku prowadzonej podczas drugiej kadencji Jacksona tzw. wojny bankowej przywilej emisyjny nie został przedłużony i w 1836 r.⁵¹¹ Bank of the United States utracił uprawnienia banku centralnego⁵¹². Tym razem Amerykanie rozstali się z bankiem centralnym na ponad pół wieku.

Słabość systemu bankowego pogłębiał bimetalistyczny system pieniężny. Relacja ustalona przez Hamiltona (15:1) nie pokrywała się z relacją przyjętą we Francji (15,5:1). Powodowało to podwartościowość srebra i nadwartościowość złota w Stanach Zjednoczonych. Zgodnie z prawem Greshama złoto zniknęło z obiegu. Opłacalne było przewożenie złota do Europy, a srebra do Stanów Zjednoczonych. W 1836 r. Amerykanie zmienili relację na 16:1, ale wówczas cały mechanizm zaczął działać w kierunku przeciwnym.

Brak banku centralnego, bimetalizm, łatwość zakładania banków komercyjnych i oparcie ich działalności na prawie stanowym przesądzało o niskiej solidno-

⁵⁰⁷ Uncja złota kosztowała 1,4 dolara, 1 kg złota kosztował 625 dolarów.

⁵⁰⁸ Jako pierwszy wprowadził u siebie wolność bankową stan Nowy Jork w 1838 r. (Free Banking Act). Wkrótce w jego ślady poszły inne stany.

⁵⁰⁹ Bank z kapitałem 10 mln dolarów w 20% należał do rządu federalnego. Obsługiwał finanse rządowe, a jego banknotom nadano charakter prawnego środka płatniczego na terenie całego kraju.

⁵¹⁰ Bank ten, podobnie jak jego poprzednik, miał siedzibę w Filadelfii. Kapitał, w wysokości 35 mln dolarów, znów w 20% należał do rządu. Bank popadł w konflikt z władzami poszczególnych stanów, które nałożyły podatek na emisję banknotów na swoim terenie. Z opresji tej wydobył go dopiero korzystny wyrok Sądu Najwyższego.

⁵¹¹ Już w 1833 r. rząd przeniósł swoje fundusze z banku centralnego do banków stanowych.

⁵¹² Bank działał jeszcze do 1841 r. na prawach banku stanowego w Pensylwanii.

ści amerykańskiego aparatu kredytowego. Każdy kryzys oznaczał upadek setek, jeśli nie tysięcy banków. Słabości te ujawnił już kryzys bankowy 1837 r. Zrodziło to reakcję ze strony solidniejszych banków. Już w 1819 r. powstał system Suffolk, który w latach trzydziestych objął swym zasięgiem większość poważniejszych banków. Był to dobrowolny system nadzoru bankowego. Banki zrzeszone w systemie godziły się na to, że partnerzy mogą im kontrolnie przedstawić do wymiany na kruszec ich banknoty. Przynależność do systemu, choć uciążliwa, podnosiła prestiż firmy, dlatego system zataczał coraz szersze kręgi. Było to jedno z najbardziej interesujących doświadczeń w dziejach nadzoru bankowego. Równolegle do systemu Suffolk działał, powołany do życia w 1829 r. w stanie Nowy Jork, Safety Fund System. Polegał on na deponowaniu przez banki członkowskie w skarbie stanowym po 0,5% rocznie kapitału aż do momentu, kiedy zgromadzone w ten sposób zostanie 3% kapitału. Środki te miały być uruchamiane w wypadku paniki⁵¹³.

W latach czterdziestych zaczął się rozwijać stanowy, później federalny nadzór bankowy w formie tzw. kontrolera obiegu (Comptroller of Currency). Ogólnokrajowy zasięg instytucja ta uzyskała w 1864 r. Powstał wówczas federalny Urząd Kontrolera Obiegu (OCC - Office of Comptroller of Currency). W latach trzydziestych i czterdziestych przechowywanie funduszy rządowych w bankach stanowych okazało się bardzo korupcyjogenne. Zaradzić temu miała ustawa z 1840 r., która weszła w życie dopiero w roku 1846. Tworzyła ona Niezależny Skarb (Independent Treasury), oparty na systemie kas rządowych, zakazując trzymania środków rządowych w bankach prywatnych.

Zmiany przyniósł okres wojny secesyjnej. Obie strony finansowały wojnę poprzez emisję pieniądza papierowego. Rządowe emisje Unii, tzw. greenbacki⁵¹⁴, zyskały status prawnego środka płatniczego (*legal tender*). W 1862 r. zawieszono wymienialność banknotów na kruszec. Greenbacki ulegały deprecjacji. W 1864 r., w szczytowym jej momencie, za dolara kruszcowego płacono 2,4 greenbacka. Na Południu sytuacja wyglądała jeszcze gorzej. Pieniądze papierowe emitowane przez poszczególne stany Konfederacji (nie było tam centralnej emisji rządowej) ulegały jeszcze szybszej deprecjacji. W 1864 r. na terenach objętych działaniami wojennymi, gdzie były w obiegu waluty obu stron, za dolara Unii płacono 4 dolary Konfederacji. Okres wojny przyniósł też poważną reformę bankową. W 1863 r., z inicjatywy sekretarza skarbu Samuela P. Chase'a, powołano do życia system banków narodowych (National Banking System)⁵¹⁵. Banki narodowe otrzymywały, za zgodą Kontrolera Obiegu, przywilej emisyjny na 20 lat. Emisja miała być pokryta w określonym procencie obligacjami rządowymi. Ustalono trójstopniową hierarchię banków. Najmniejsze, Country Banks, trzymały część swoich rezerw w Reserve City Banks. Te z kolei trzymały część rezerw w Central Reserve City Banks. Działały takie trzy: w Nowym Jorku, Chicago i St. Louis. W zamian za przynależność do systemu banki mogły liczyć, iż w wypadku paniki będą, w miarę możliwości, ratowane. Przynależność do systemu była dobrowolna, ale od 1865 r. banki nie należące do systemu, zwane po dawnemu bankami stanowymi, musiały płacić 10-procentowy podatek emisyjny. W odróżnieniu od banknotów banków stanowych, banknoty banków narodowych miały już jednolity wygląd, różniły się jedynie winietą z nazwą banku.

Po zakończeniu wojny pieniądze Konfederacji zostały unieważnione, natomiast greenback!, które w 1865 r. stanowiły prawie połowę obiegu, były stopniowo wycofywane aż do 1879 r. Szybsze wycofanie ich z obiegu, co początkowo było celem rządu, wywołało tak dotkliwe skutki deflacyjne, że zdecydowano się na rozłożenie operacji w czasie. W 1879 r., kiedy przywrócono wymienialność, uczyniono to ponownie w systemie bimetalistycznym. Nie była to już wówczas decyzja oczywista. Bimetalizm zdążył ujawnić swe wady, problemem była ponadto spadająca cena srebra. Jeszcze w latach siedemdziesiątych wzajemna relacja srebra i złota

⁵¹³ O obu systemach - patrz: K. Mackenzie, op. cit., s. 198-199.

⁵¹⁴ Wówczas to dolar zaczął się kojarzyć z kolorem zielonym.

⁵¹⁵ R. Sylla, *The United States 1863-1913*, [w:] R. Cameron (red.), *Banking and Economic Development: Some Lessons from History*, Oxford 1972.

ta kształtowała się na poziomie 15:1, pod koniec stulecia doszła nawet do 40:1. Tymczasem oficjalny kurs pozostawał niezmienny, co powodowało, że srebrne monety były nadwartościowe, czyli warte więcej niż kruszec użyty do ich produkcji. Mennica w Filadelfii zobowiązana była każdemu, kto przyniesie do niej srebro, wybić (za niewielką opłatą) odpowiednią ilość dolarów po oficjalnym kursie. Pod koniec XIX w. można było zrobić majątek na samym noszeniu srebra do mennicy. Sztucznie wysoki kurs srebra przy jego obfitości był czynnikiem nakręcającym inflację. Wokół obrony srebra skupili się zatem wszyscy będący na dorobku, natomiast bogaci walczyli o walutę złotą. Terytorialnie spór wyglądał następująco: Wschodnie Wybrzeże za złotem, Południe i Zachód za srebrem. Politycznie: demokraci za srebrem, w partii republikańskiej natomiast zdania były podzielone. Zwolennicy srebra przez długi czas mieli przewagę w Kongresie, zwolennicy złota z reguły mieli po swojej stronie prezydenta.

W roku 1878 Kongres, mimo weta prezydenta Rutheforda Hayesa, uchwalił Bland-Allison Act, zobowiązujący Skarb do zakupu kilku milionów dolarów srebra rocznie. W zamian za zdeponowane srebro można było otrzymać tzw. srebrne certyfikaty, które na dłuższy czas stały się znaczącym elementem obiegu pieniężnego. W 1890 r. Kongres uchwalił Sherman Act, podwyższający kwotę obowiązkowych zakupów do 4,5 mln dolarów miesięcznie. Było to już jednak ostatnie zwycięstwo bimetalistów. W 1893 r. prezydent Grover Cleveland (*notabene* demokrat, działający w tej sprawie wbrew opinii własnej partii) doprowadził do anulowania ustawy Shermana i wstrzymania zakupu srebra. Obronę srebra uczynił osią swej kampanii prezydenckiej William J. Bryan w 1896 r. Jego klęska przesądziła losy bimetalizmu. Na mocy Gold Standard Act z 1900 r. dolar stał się walutą złotą⁵¹⁶.

Kryzys 1907 r., kiedy to ostatecznym źródłem kredytu dla banków amerykańskich okazał się Bank of England, uświadomił społeczeństwu amerykańskiemu zalety banku centralnego. Efektem kryzysu było powołanie w 1913 r. Systemu Rezerwy Federalnej (Federal Reserve System - FED), który pełnił funkcje banku centralnego Stanów Zjednoczonych. Gestem w stronę przeciwników bankowości centralnej było utworzenie FED nie jako jednego banku, lecz systemu dwunastu banków. FED przejął od innych banków emisję banknotów. Przynależność do systemu nie była obowiązkowa. Skutkiem późnego powstania banku centralnego był rozwój rządowego nadzoru bankowego, którego początków szukać należy w Urzędzie Kontrolera Obiegu. Początkowo FED był dość luźną strukturą, a realna władza pozostawała w rękach gubernatorów poszczególnych banków systemu. Na czele Rezerwy stała Rada Rezerwy Federalnej, złożona z siedmiu, a od 1923 r. z ośmiu członków. Z urzędu wchodził do niej Sekretarz Skarbu i Kontroler Obiegu, ponadto sześciu członków mianowanych przez prezydenta za zgodą Senatu według klucza: dwóch bankowców, czterech reprezentantów przemysłu, handlu i rolnictwa.

W momencie wybuchu I wojny światowej System Rezerwy Federalnej nie był jeszcze gotowy. Dlatego wydatki pierwszego roku wojny sfinansowano jeszcze emisją banków narodowych. Dopiero w 1915 r. w obiegu pojawiły się banknoty FED, mniej więcej takie, jakie znamy współcześnie. Reprezentują one zobowiązania całej Rezerwy, zarazem jednak każdy z nich jest podpisany przez konkretny, jeden z dwunastu, bank. Wysiłek wojenny Stanów Zjednoczonych sfinansowany został za pomocą czterech kolejnych Liberty Loans, emitowanych na podstawie ustawy z kwietnia 1917 r. W sumie dały one 16 mld dolarów. Do kwoty tej należy dodać 4,5 mld dolarów, które przyniosła Victory Loan z kwietnia 1919 r. Stany Zjednoczone wyszły z wojny wzmocnione, z dłużnika stały się wierzycielem Europy. Ich sytuacja nie była jednak łatwa. Inflacja w państwach pokonanych z jednej strony, a wielkie zadłużenie państw Ententy z drugiej spowodowały, że rynek europejski zamknął się na import amerykański. Skutkiem tego był krótki, ale ostry kryzys w latach 1920-1921. Z racji znaczenia Nowego Jorku jako centrum fi-

⁵¹⁶ Kwestia rezygnacji z bimetalizmu i przejścia na walutę złotą była inspiracją powieści z kluczem Lymana Franka Bauma Czarnoksiężnik z Krainy Oz.

nansowego Stanów Zjednoczonych w latach dwudziestych do szczególnej pozycji doszedł gubernator nowojorskiego Banku Rezerwy Federalnej, Benjamin Strong. Poddany presji podwójnej odpowiedzialności - za stan amerykańskiego i światowego systemu kredytowego - popełnił błąd, obniżając w 1927 r. stopy procentowe. Podstawowym instrumentem działania FED były w tym okresie operacje otwartego rynku, prowadzone przez utworzony w 1923 r., a wyposażony w dodatkowe uprawnienia dziesięć lat później, Federal Open Market Committee (FOMC).

Wielki kryzys doprowadził do zasadniczych zmian w amerykańskim systemie monetarnym. W marcu 1933 r. prezydent Roosevelt zawiesił wymienialność dolara na złoto. W maju Kongres upoważnił go do zdewaluowania dolara do 50%. Mając takie pełnomocnictwo, Roosevelt mógł sobie pozwolić na storpedowanie konferencji londyńskiej. Z upoważnienia nie skorzystał od razu. Jednak efekt psychologiczny był taki, że „ciulacze” zaczęli pozbywać się oszczędności, przez co nakręcili koniunkturę. Po pewnym czasie przestali wierzyć w dewaluację i zaczęli znowu oszczędzać. Wówczas (w styczniu 1934) Roosevelt rzeczywiście zdewaluował dolara, osiągając ten sam efekt po raz drugi. Polityki interwencjonizmu nie dawało się, na dłuższą metę, pogodzić z systemem waluty złotej. Od 1934 r. pokryciem obiegu stał się dług publiczny. Chcąc wyeliminować wpływ złota na sprawy monetarne, Roosevelt prowadził politykę „sterylizacji złota”. Banki i osoby prywatne zostały zobowiązane do odsprzedania złota państwu. Zebrano je w zbudowanym specjalnie w tym celu w 1936 r. Forcie Knox w stanie Kentucky. Dość drastyczne przepisy ograniczały odtąd (aż do 1974) prawo Amerykanów do posiadania złota. Mimo to Roosevelt, przeprowadzając dewaluację, ustalił nowy, czysto teoretyczny parytet 35 dolarów za uncję. Parytet ten, zwany „rooseveltowską ceną złota”, nabrał nieoczekiwanego znaczenia po wojnie, w ramach systemu z Bretton Woods, i przetrwał aż do 1971 r.

W okresie New Dealu zreformowano również system bankowy. Banking Act z 1933 r., zwany Glass-Steagall Act, tworzył system ubezpieczeń wkładów bankowych FDIC (Federal Deposit Insurance Corporation)⁵¹⁷. Ubezpieczone były wkłady do 5 tys. dolarów⁵¹⁸. Dokonano ścisłego podziału banków na komercyjne i inwestycyjne. Ograniczono też możliwości tworzenia holdingów bankowych, upoważniając władze stanowe do kontroli międzystanowych powiązań bankowych. Rada Rezerwy została zastąpiona przez Radę Gubernatorów, mianowanych przez prezydenta na czternaście lat. W okresie New Dealu FED, na czele którego stał zaufany prezydenta Roosevelta Marriner Eccles, był lojalnym wykonawcą polityki rządu.

Do poważnych tarć doszło w okresie wojny koreańskiej. W 1951 r. zawarte zostało porozumienie między FED a rządem, regulujące wzajemne relacje i zabezpieczające niezależność systemu. Konflikt między bankami komercyjnymi a FED w połowie lat sześćdziesiątych zaowocował przeniesieniem znacznej części aktywności banków amerykańskich za granicę i powstaniem rynku eurodolarowego. Zasady obowiązujące w tej materii sprecyzowane zostały w dwóch ustawach powojennych: Bank Holding Company Act z 1956 r. i poprawce Douglasa do tej ustawy z 1960 r. Pierwszy akt prawny regulował zasady działania wielobankowych holdingów (MBHC - Multi Bank Holding Company), drugi rozciągał te przepisy na holdingi jednobankowe (OBHC - One Bank Holding Company). Reakcją banków na te restrykcje było tworzenie instytucji finansowych o cechach zbliżonych do banków, ale formalnie nie będących bankami. Dlatego podczas przesilenia 1966 r. wydano ustawę o nadzorze bankowym (FISA - Financial Institutions Supervision Act). Ustawa zakładała współdziałanie trzech organów upoważnionych do kontroli banków (OCC, FED i FDIC).

⁵¹⁷ The First Fifty Years: A History of FDIC 1933-1983, Washington 1984.

⁵¹⁸ Później kwotę tę kilkakrotnie podwyższano, obecnie wynosi 100 tys. dolarów.

Reformy zapoczątkowane w 1978⁵¹⁹ r. z jednej strony wzmocniły kontrolę FED nad bankami komercyjnymi poprzez nadanie szczególnego znaczenia systemowi rezerw obowiązkowych. W tym zakresie regulacjom FED musiały się poddać nawet banki nie należące do Rezerwy. Z drugiej jednak strony uległy rozluźnieniu inne przepisy, krępujące dotychczas rozwój bankowości, m.in. zasada, że działalność banku powinna ograniczać się do terytorium macierzystego stanu, oraz ograniczenia hamujące rozwój bankowości uniwersalnej. W latach dziewięćdziesiątych dominująca pozycja USA w świecie doprowadziła do sytuacji, w której gubernator FED Alan Greenspan stał się odpowiedzialny za stan finansów światowych. Podczas kryzysów po 1997 r. od niego, a nie od IMF cały świat oczekiwał decyzji. W pewnym sensie był to powrót do sytuacji z lat dwudziestych. W 2000 r. gospodarka amerykańska zaczęła odczuwać pogorszenie koniunktury, związane głównie z wyczerpaniem możliwości tkwiących w nowych technologiach.

Centralną instytucją amerykańskiego rynku pieniężnego jest New York Stock Exchange (NYSE, zał. w 1792). W 1935 r. rynek równoległy zorganizował drugą, mniejszą American Stock Exchange (AMEX). Ponadto działa sześć giełd regionalnych i komputerowa sieć giełdowa - National Association of Securities Dealers Automated Quotation System (NASDAQ), uruchomiona w 1971 r. Indeks Dow Jones liczony jest od 1884 r. (średnia z lat 1915-1925 = 100). Na Zachodnim Wybrzeżu działa tylko jedna giełda - Pacific Stock Exchange (PSE), z dwoma równorzędnymi parkietami w Los Angeles i San Francisco, od 1990 r. powiązana z Taiwan Stock Exchange.

Niepodległy Teksas w latach 1836-1845 emitował bony skarbowe, nominowane w dolarach. Osobliwością części z nich stanowiło, że dołączono do nich kupon 10% dywidendy. Było to zatem coś pośredniego między banknotem a obligacją. Z powodu charakterystycznej gwiazdy zwanej *starnotes*.

Na Hawajach pieniądze papierowe w formie srebrnych (od 1875), a następnie złotych (od 1895) certyfikatów pojawiły się już w XIX w. Nominowane były w dolarach i zawierały napisy w języku angielskim. W 1895 r. pojawiły się bony skarbowe władz Republiki Hawajskiej. Aneksja do USA w 1898 r. zakończyła hawajską odrębność monetarną. W 1942 r. podjęto emisję srebrnych certyfikatów, tzw. dolarów hawajskich, dla potrzeb amerykańskich sił zbrojnych na Pacyfiku. Wyglądały one w ten sposób, że na rewersie certyfikatów amerykańskich z lat 1934-1935 wydrukowany był duży napis „Hawaii”.

Na Filipinach, które w latach 1898-1946 były kolonią amerykańską, a wcześniej hiszpańską, srebrne monety hiszpańskie z Ameryki Południowej były w obiegu od XVI w. W 1852 r. powstał emisyjny Banco Español Filipino de Isabel 2a. W 1883 r. zastąpił go Banco Español Filipino. Od 1877 r. były w obiegu również bilety skarbowe. System pieniężny był taki jak w Hiszpanii. W 1898 r. pojawiły się w obiegu bilety republikańskie. Amerykanie przejęli Banco Español Filipino, który na potrzeby władz kolonialnych nadal emitował banknoty nominowane w peso. W 1912 r. zmieniono jednak nazwę banku na Bank of the Philippine Islands. Od 1903 r. w obiegu były też srebrne certyfikaty Philippine Islands. Odrębne peso filipińskie wprowadzono oficjalnie w 1904 r. Równe było 0,5 dolara amerykańskiego. W 1917 r. powstał kolejny bank emisyjny - Philippine National Bank. Do 1941 r. peso dzieliło losy waluty amerykańskiej, związane kursem 2 peso za dolara.

Podczas okupacji japońskiej władze okupacyjne emitowały banknoty peso, w języku angielskim, podpisane przez The Japanese Government. Wobec silnej inflacji w obiegu pojawiały się banknoty o coraz wyższych nominałach. Na licznych banknotach widniał propagandowy nadruk ruchu oporu: „The Co-Prosperity Sphere. What is it Worth?” Jednocześnie ruch oporu w różnych częściach Filipin emitował własne *guerilla notes*, różnej formy i treści. Pod sam koniec okupacji (1944) Japończycy utworzyli Bangko Sentral Ng Pilipinas, który miał emitować

⁵¹⁹ Podstawy prawne tzw. deregulacji bankowości stworzyły przede wszystkim trzy ustawy: Financial Institutions Regulation and Interest Rate Control Act (FIRIRCA) z 1978 r.; Depository Institutions Deregulation and Monetary Control Act (DIDMCA) z 1980 r. oraz Financial Institutions Reform, Recovery and Enforcement Act (FIRREA) z 1989 r.

nową, narodową walutę - piso. Wprowadzeniu piso towarzyszyć miała wysoka denominacja, ale wobec lądowania Amerykanów banknoty takie nie zdążyły wejść do obiegu. Wobec ogromnych rozmiarów inflacji władze amerykańskie unieważniły banknoty japońskie⁵²⁰. W 1948 r. powstał Central Bank of the Philippines. Nazwy tej oraz języka angielskiego używano do 1966 r. Zmieniono wówczas nazwę na Bangko Sentral Ng Pilipinas, a język banknotów na filipiński, bazujący na narzeczu tagalog. W 1951 r. Filipiny zaczęły stosować system wielu kursów. W 1965 r. zdewaluowano peso do 3,9 za dolara, przywracając jeden, sztywny kurs. W 1970 r. Filipiny przeszły na płynny kurs. Pod koniec lat osiemdziesiątych kurs wynosił 21 peso za dolara, w 1999 r. 39 peso za dolara. W 1993 r., w ramach restrukturyzacji długu państwowego, utworzono nowy Bangko Sentral Ng Pilipinas.

W Liberii, historycznie związanej ze Stanami Zjednoczonymi, w obiegu były dolary. Pierwszą emisją, z lat 1830-1839, były noty Agenta Kolonialnego w Monrowii i Maryland State Colonization Society. Dekadę później pojawiły się noty American Colonization Society. W roku 1857 weszły do obiegu bilety skarbowe władz republikańskich nominowane w dolarach. Do 1944 r. w obiegu był również funt zachodnioafrykański. Od 1942 r. dolar amerykański był równoległym prawnym środkiem płatniczym. W styczniu 1944 r. wprowadzono dolara liberyjskiego, równego amerykańskiemu. Ważną rolę odgrywał Bank of Monrovia, należący do First State City Bank of New York. W 1973 r. powstał National Bank of Liberia. W 1990 r., w związku z wojną domową, zawieszono wszystkie operacje bankowe. W 1996 r. niektóre z nich odwieszono. Dolar liberyjski pozostawał oficjalnie równy amerykańskiemu. Z czasem ukształtowała się w kraju dwuwalutowość. Emitowane od 1985 r. Liberty Dollars miały kurs oficjalny równy dolarowi amerykańskiemu, faktyczny zaś kurs czarnorynkowy wynosił w 2000 r. 20 za dolara amerykańskiego. Emisją tej waluty zajmował się Central Bank of Liberia, który w 1999 r. zastąpił National Bank of Liberia. W części kraju były natomiast w obiegu JJ dolary, emitowane od 1989 r., których kurs rynkowy był o połowę niższy i wynosił 40 za dolara amerykańskiego⁵²¹.

Na Puerto Rico do 1898 r. było w obiegu peso hiszpańskie. W 1813 r. pojawiła się emisja Tesoreria Nacional, w 1895 r. Ministerio de Ultramar. W latach 1894- -1900 były w obiegu banknoty Banco Español de Puerto Rico (od 1900 z nadrukiem „Moneda Americana”), w latach 1904-1909 Bank of Puerto Rico. W 1898 r. walutą stał się dolar amerykański. Po 11 wojnie światowej główną instytucją finansową Puerto Rico był, założony w 1942 r. Government Development Bank for Puerto Rico.

Dolary amerykańskie pozostawały w obiegu na Guam, Wyspach Dziewiczych Stanów Zjednoczonych, Samoa Amerykańskim i Marianach Północnych. Na Guam działał od 1972 r. komercyjny Bank of Guam. Wyspy Palau, niepodległe od 1994 r., również używały nadal dolarów amerykańskich. Podobnie było na Mikronezji, niepodległej od roku 1991. Sprawami monetarnymi zarządzała tam Federal States of Micronesia Banking Board. Dolar pozostał też w obiegu na niepodległych od 1991 r. Wyspach Marshalla.

⁵²⁰ W 1967 r. powstało na Filipinach stowarzyszenie posiadaczy okupacyjnych banknotów japońskich, które po wojnie zostały unieważnione. Stowarzyszenie domagało się od rządu Stanów Zjednoczonych wykupienia tych banknotów. O ile wiadomo, nic z tego nie wynikło.

⁵²¹ P. Szczepański, Liberia. Kształtowanie się systemu kredytowego i pieniężnego, Warszawa 2001 (maszynopis w posiadaniu autora); por. też: WPM-III, s. 20.

Rozdział 3 Francja, imperium francuskie i państwa sukcesyjne

U progu XVIII w. Francja przeżyła wstrząs inflacyjny, wywołany polityką Johna Lawa (1671-1729)⁵²². Zdecydowało to o niechęci do pieniądza papierowego i raczej deflacyjnej polityce monetarnej w późniejszym okresie. Pieniądz papierowy pojawił się ponownie, pod postacią asygnat, w okresie rewolucji. W kwietniu 1795 r. (18 germinal roku III) wprowadzono nową jednostkę pieniężną, na razie tylko rozrachunkową - franka w miejsce dotychczasowego liwra⁵²³. Ciężar wyprowadzenia Francji z inflacji wziął na siebie Dyrektoriat. W lutym 1796 r. zastąpiono asygnaty nowym pieniądzem papierowym - mandatami terytorialnymi. Matryce służące do produkcji asygnat publicznie zniszczono. Rok później wycofano mandaty terytorialne, zastępując je pieniądzem kruszcowym. We wrześniu 1797 r. ogłoszono słynne „bankructwo 2/3” Taka część zobowiązań państwa została anulowana, jedynie 1/3 miała być w przyszłości spłacona. Dyrektoriat, jak każda władza wyprzedzająca kraj z inflacji, zapłacił za te decyzje utratą popularności. W listopadzie 1799 r. został obalony przez wojskowy zamach stanu Napoleona Bonaparte.

W lutym 1800 r. powstał Bank Francji (Banque de France)⁵²⁴. Była to spółka akcyjna i przez kilka dziesięcioleci jedyny bank akcyjny we Francji. W wielu sprawach wzorowany na Bank of England, otrzymał jednak znacznie węższy zakres niezależności⁵²⁵. Kilkuletnie spory na temat ustroju nowej instytucji skończyły się w 1806 r. mianowaniem gubernatora i dwóch wicegubernatorów banku przez cesarza. Odtąd obsada tych stanowisk pozostawała w gestii głowy państwa. Akcjonariuszy reprezentowała Rada Regentów (Conceil des Régents), działająca poprzez pięć wyłonionych przez siebie komitetów. Walne Zebranie Akcjonariuszy (Assemblée Générale) gromadziło 200 największych z nich, stąd późniejsze określanie tego grona mianem „200 rodzin rządzących Francją”. Ostateczny ustrój banku na ponad stulecie ustanowił tzw. Statut Fondamentaux ze stycznia 1808 r.⁵²⁶

Parytet franka ustalony został w 28 marca 1803 r. (7 germinal roku XI - stąd późniejsze określenie frank germinial) na 0,29032 g złota lub 4,5 g srebra. Wynikał z tego kurs, który utrzymał się przez cały wiek XIX: 5,18 franka za dolara, 25,22 za funta. Frank był walutą bimetalistyczną, złoto i srebro jednocześnie wchodziło w skład jego pokrycia. System taki pozwalał na poszerzenie emisji w porównaniu z monometalizmem. Powodował jednak problemy, o których przyjdzie nam jeszcze wspomnieć. W 1803 r. Bank uzyskał prawo emisji banknotów w obrębie Paryża, w 1808 r. zezwolono mu na otwieranie oddziałów na prowincji. W pierwszej połowie XIX w. prawo emisji, poza Bankiem Francji, miały jeszcze niektóre banki prowincjonalne: Banque de Bordeaux, Banque de Dijon, Banque du Havre, Ba-

⁵²² Najpełniejszym opracowaniem systemu Johna Lawa pozostaje E. Levasseur, *Recherches historiques sur le système de Law*, Paris 1854, reprint: New York 1970. Por. też: L. de Saint-Simon, *Pamiętniki*, Warszawa 1984, t. 2, s. 311-318; W. Morawski, *System Johna Lawa we Francji*, „Parkiet”, 8 marca 1994; tenże, *Upadek Johna Lawa*, „Parkiet”, 15 marca 1994.

⁵²³ Liwr, zgodnie z karolińskim jeszcze systemem pieniężnym, dzielił się na 20 su i 240 denarów. Nazwa frank pojawiła się po raz pierwszy w związku z francuskim systemem monetarnym w 1360 r. Oznaczała wówczas solidną, złotą monetę, wprowadzoną przez króla Jana II Dobrego. G. Valance, *Histoire de Franc 1360-2002. Légende du Franc*, Paris 1996.

⁵²⁴ Literatura na temat Banku Francji jest dość obszerna. Przede wszystkim istnieje klasyczna praca: G. Ramon, *Histoire de la Banque de France d'après les sources originales*, Paris 1929; M.B. Redon, *La Banque de France*, Paris 1991; A. Prate, *La France et sa monnaie. Essai sur les relations entre la Banque de France et les Gouvernements*, Paris 1987.

⁵²⁵ Na temat niezależności Banque de France patrz: J. Bouvier, *The Banque de France and State from 1850 to the Present Day*, [w:] G. Toniolo (red.), *Central Banks' Independence in Historical Perspective*, Berlin 1988, s. 73-102.

⁵²⁶ Stronami sporu byli: z jednej strony Napoleon, z drugiej - broniący niezależności banku jego przewodniczący w latach 1801-1806, Jean Frédéric Perregaux. Por.: R. Szramkiewicz, *Les Régents et Censeurs de la Banque de France nommés sous le Consulat et l'Empire*, Genève 1974. W ciągu pierwszych sześciu lat działania banku rządził nim Komitet Centralny, wyłaniany przez Radę Generalną.

nque de Lille, Banque de Limoges, Banque de Lyon, Banque de Marseille, Banque de Nantes, Banque d'Orléans i Banque de Rouen.

W pierwszej połowie XIX w. obok Banque de France działały prywatne, rodzinne domy bankowe, wśród których szczególne miejsce zajmował paryski Banque Rothschild Frères (zał. 1811). Pierwsza połowa XIX w. nosi w historii bankowości francuskiej miano epoki wielkich bankierów. Niektóre z działających wówczas domów bankowych istnieją do dziś i określane są mianem Hautes Banques. Do grupy tej należą, poza domem bankowym Rothschildów, Banque Lazard Frères, Banque Worms czy Banque Neuflyze, Schlumberger & Mallet. Domy bankowe stanowiły jednak zbyt wątle zaplecze kredytowe dla gospodarki francuskiej, która stała właśnie u progu rewolucji przemysłowej. Brytyjskie banki akcyjne były atrakcyjnym wzorem do naśladowania, jednak - ze względu na ich dyskontowy charakter - nie mogły zapewnić wystarczających środków w kraju o znacznie mniejszych zasobach kapitału, jakim była ówczesna Francja.

W 1848 r., podczas Wiosny Ludów, zawieszono wymienialność franka na kruszce i wprowadzono kurs przymusowy. Rozmiary emisji ograniczono ustawowo do 350 mln franków. Wcielono prowincjonalne banki emisyjne do Banku Francji, który zyskał w ten sposób monopol emisyjny. W okresie Drugiego Cesarstwa jedynym odstępstwem od tego monopolu było tolerowanie do 1865 r. emisji Banque de Savoie, działającego w prowincji przyłączonej do Francji w 1860 r. W 1850 r. przywrócono wymienialność franka.

Okres Drugiej Republiki i Drugiego Cesarstwa otworzył nową epokę w dziejach bankowości francuskiej⁵²⁷. Zaczęły wówczas powstawać komercyjne banki akcyjne. Szczególna zasługa przypadła braciom Jacobowi (1800-1875) i Isaacowi (1806-1880) Pereire. W 1852 r. założyli oni Crédit Mobilier, bank nowego typu, który finansował przemysł nie tylko poprzez kredyt dyskontowy, ale również poprzez kredyt inwestycyjny i udział w akcjach założycielskich przedsiębiorstw. Nowy typ banku zaczęto nazywać *banque d'affaires* w odróżnieniu od *banque des depots*, naśladujących depozytowy model angielski. Crédit Mobilier od pierwszych dni swego istnienia toczył ostrą walkę konkurencyjną z Rothschildami, którzy jego powstanie potraktowali jako osobiste wyzwanie. Ostatecznie uległ i zbankrutował w 1867 r., stworzył jednak wzór nowego typu bankowości, który naśladowany był w innych krajach europejskich, przede wszystkim w Niemczech. Od czasów Drugiego Cesarstwa istniały zatem we Francji dwa typy banków: wzorowane na bankach brytyjskich *banques des depots* (do grupy tej należały przede wszystkim: Comptoir National d'Escompte de Paris - zał. 1848, Credit Lyonnais - zał. 1863, i Société Générale de Crédit - zał. 1864) oraz *banques d'affaires* (poza Crédit Mobilier należały do niej: Banque de Paris et des Pays-Bas - zał. 1872, i Banque de l'Union Parisienne - zał. 1904).

W okresie Drugiego Cesarstwa zaczęły się też ujawniać problemy związane z utrzymaniem systemu bimetalistycznego. W drugiej połowie stulecia stały się one dla francuskich władz monetarnych dominującym problemem. W 1865 r. na mocy porozumienia zawartego przez Francję, Belgię, Szwajcarię i Włochy powstała Łacińska Unia Monetarna. Losy Unii opisane zostały w cz. I w rozdz. 5: *Era Gold Standard*. Dla Francuzów bimetalizm był ważny również ze względu na kolonie na Dalekim Wschodzie, używające waluty srebrnej.

Podczas I wojny światowej wymienialność franka na kruszec została zawieszona. Obieg pieniężny wzrósł z 5,6 mld franków w 1913 r. do 34,7 mld w 1919 r.⁵²⁸ Z powodu ewakuacji oddziałów Banku Francji z terenów okupowanych powstała tam trudna sytuacja, polegająca na braku środków płatniczych. Początkowo armia niemiecka płaciła kwitami rekwizycyjnymi na okaziciela, zwanymi, od nazwi-

⁵²⁷ Okresowi temu poświęcił kilka opracowań znany historyk gospodarczy Alain Plessis. Por.: tegoż, *La Banque de France et ses deux cent actionnaires sous le Second Empire*, Genève 1982; *Régents et Gouverneurs de la Banque de France sous le Second Empire*, Genève 1985; *La politique de la Banque de France de 1851 à 1870*, Genève 1985.

⁵²⁸ R.B. Mitchell, *International Historical Statistics, Europe 1750-1988*, t. 1, London 1992, s. 767.

ską pierwszego oficera, który ich użył, „kwitami majora Deichmanna”⁵²⁹. Do 1915 r. były w obiegu niemieckie kassenscheiny (bilety skarbowe). Potem funkcje pieniądza spełniały bony gminne. Nie były one w stanie zastąpić normalnego pieniądza, zwłaszcza że armia niemiecka miała rozkaz (kilkakrotnie ponawiany, czyli, jak można się domyślać, łamany) nieprzyjmowania bonów w obawie, że mogą być bezwartościowe. Dopiero w styczniu 1916 r. władze niemieckie objęły kontrolę nad emisją bonów, zezwalając jednocześnie armii na posługiwanie się nimi. Mimo to do końca wojny na terenach okupowanych występował dotkliwy brak środków płatniczych. Bony miejskie były emitowane również po francuskiej stronie frontu.

Poza wzrostem emisji Francja finansowała wojnę poprzez zaciąganie kredytu u sojuszników. Ciosem dla finansów francuskich była radziecka decyzja z roku 1918 o unieważnieniu długów carskich. Kosztowała ona Francję ok. 5 mld dolarów. W tej sytuacji sprawą zasadniczą było przerzucenie, w miarę możliwości, kosztów wojny na pokonane Niemcy (popularne pod koniec wojny hasło *l'Allemagne payera*) i wyegzekwowanie reparacji wojennych. Ostatecznie z przyznanych jej 16,4 mld dolarów Francja zdołała do 1931 r. (do tzw. moratorium Hoovera, kończącego spłatę reparacji) uzyskać ok. 2,7 mld⁵³⁰.

Inflacyjne skutki wojny ujawniły się w pełni dopiero w okresie powojennym. Jeszcze w listopadzie 1918 r., w momencie zakończenia wojny, kurs franka na giełdzie w Nowym Jorku wynosił 5,44 za dolara (wobec oficjalnego parytetu 5,18). Indeks cen hurtowych we Francji wzrósł od 1914 r. o 440 (przyjmując rok 1914 za 100). W następnych latach frank szybko spadał, w połowie lat dwudziestych przekraczając barierę 20 za dolara. Indeks cen hurtowych wzrósł w tym czasie do 660⁵³¹.

Na początku lat dwudziestych Francja próbowała przywrócić wymienialność franka na złoto metodami deflacyjnymi, skutkiem tego był jednak kryzys gospodarczy lat 1921-1922. Zwycięstwo w wyborach Kartelu Lewicy w 1924 r. zablokowało na pewien czas szanse na stabilizację walutową. Latem 1926 r., u schyłku rządów lewicy, we Francji wystąpiły objawy paniki finansowej. W 1926 r., po objęciu władzy przez rząd Raymonda Poincaré, utworzono komisję ekspertów, która opowiedziała się za stabilizacją franka na poziomie faktycznie przez niego osiągniętym, bez uprzedniej deflacji. Stabilizacja miała być zatem połączona z oficjalną dewaluacją. Podstawą stabilizacji miało być przerachowanie zapasów złota Banku Francji według nowego parytetu, co - jak się okazało - zapewniło nowemu frankowi solidne pokrycie.

Nowego franka, zwanego frankiem Poincarégo, wprowadzono oficjalnie w czerwcu 1928 r.⁵³² Stabilizacji towarzyszyła oficjalna dewaluacja do 20% franka germinal. Nowy frank, emitowany w systemie Gold Bullion Standard, przy pokryciu 35%, zawierał 0,05895 g złota. Wynikał z tego kurs 25,21 franka za dolara, 124,51 franka za funta.

Podczas wielkiego kryzysu Francja nie zawiesiła wymienialności franka na złoto i nie zdewaluowała swojej waluty. W 1933 r. broniła złotej waluty podczas konferencji finansowej w Londynie. Po załamaniu się konferencji, na skutek zmiany polityki walutowej Stanów Zjednoczonych przez prezydenta Roosevelta, Francja wraz z innymi krajami zdecydowanymi bronić złotej waluty założyła złoty blok. O losach bloku przesądziły francuskie wybory w kwietniu 1936 r. i przejęcie władzy przez rząd Frontu Ludowego.

Zmiany we francuskiej polityce walutowej, których autorem był lewicowy minister finansów Vincent Auriol, późniejszy prezydent Czwartej Republiki, zaczęły się w lipcu 1936 r. od reformy Banque de France. Zachowując formalnie prywat-

⁵²⁹ K. Skubiszewski, Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej, Poznań 1960, s. 41.

⁵³⁰ Ch.P. Kindleberger, *The World in Depression 1929—1939*, Harmondsworth 1973, s. 24.

⁵³¹ Dane liczbowe w tym akapicie za: T. Sławiński, *Stabilizacja franka*. Warszawa 1928.

⁵³² Na temat stabilizacji francuskiej, poza wspomnianą pracą Sławińskiego, patrz: R. Poincaré, *La restauration financière de la France*, Paris 1928; E. Dulles, *The French Franc 1914-1928. The Facts and Their Interpretation*, New York 1928.

ny charakter banku, poddano go ścisłej kontroli państwowej. Dotychczasowa Rada Regentów została zastąpiona przez Radę Generalną (Conseil Général), złożoną z dwudziestu członków, mianowanych według klucza branżowego. W październiku 1936 r. zawieszono wymienialność franka na złoto i faktycznie go zdewaluowano, ustalając widełki parytetu między 0,0387 a 0,0441 g złota. Ponowna dewaluacja, do dolnej granicy widełek, miała miejsce w lipcu 1937 r. W maju 1938 r. związano franka sztywnym kursem z funtem w relacji 179 franków za 1 funta, co oznaczało kolejną dewaluację. Przed podjęciem tych decyzji nie powstrzymała Francji przynależność do zawartego we wrześniu 1936 r. Tripartite Currency Agreement. W okresie międzywojennym podział na *banques des dépôts* i *banques d'affaires* ulegał stopniowemu zatarciu. Jednocześnie rosło znaczenie państwa w bankowości, zwłaszcza w latach trzydziestych, kiedy to mające trudności banki komercyjne ratowane były przez państwo. Tendencje te nasiliły się po wyborach 1936 r.

Po wybuchu II wojny światowej, 5 września 1939 r., wprowadzono kontrolę walutową i zawieszono wymienialność franka na inne waluty⁵³³. Na mocy umowy z Wielką Brytanią zamrożono na czas wojny wzajemny stosunek obu walut na poziomie 179,5 franka za funta. Wynikał z tego kurs 43,8 franka za dolara. W czerwcu 1940 r., w momencie kapitulacji Francji, władze okupacyjne określiły kurs swoich walut wobec franka na 20 franków za 1 markę i 2,63 franka za 1 lira. Alzacja i Lotaryngia, choć formalnie nie anektowane do Rzeszy, zostały jednak włączone do niemieckiego obszaru walutowego i odcięte od Francji granicą dewizową. Na okupowanych obszarach Francji w obiegu, oprócz franków, były bilety Kas Kredytowych Rzeszy (Reichskreditkassen). Bank Francji został zobowiązany do wykupu biletów za franki, jednocześnie jednak Francja nie mogła płacić nimi za import z Rzeszy. Na decyzję o wycofaniu biletów kas z obiegu miało wpływ napływanie na teren Francji takich samych biletów z okupowanych terenów radzieckich. Ogółem na terenie Francji działało 28 Kas Kredytowych Rzeszy. W kasie paryskiej było specjalne konto, na które władze francuskie musiały wpłacać należności za koszty okupacji. Bank Francji poddany został nadzorowi komisarza niemieckiego, utworzono też okupacyjny Urząd Nadzoru Bankowego.

W roku 1943 przeprowadzono reformę Banku, dostosowującą go do potrzeb władz okupacyjnych. Podczas okupacji stanowisko gubernatora nie było obsadzone, bankiem kierował wicegubernator Yves de Boisanger. Francja zobowiązana została do pokrywania kosztów utrzymania wojsk okupacyjnych, na co przez cały czas okupacji wydała ok. 700 mld franków. Obieg pieniężny wzrósł ze 174 mld franków w czerwcu 1940 r. do 585 mld franków w lipcu 1944 r.⁵³⁴ Pod sam koniec okupacji, we wrześniu 1944 r., niemieckie władze wojskowe skonfiskowały 50% zapasów gotówki w tych oddziałach Banku Francji, które były jeszcze pod ich kontrolą.

W 1942 r., podczas inwazji w Afryce Północnej, alianci narzucili kurs przymusowy: 75 franków za dolara, 300 za funta. Kurs ten, jako zaniżony, wywołał sprzeciw generała de Gaulle'a. W lutym 1943 r. dekret Francuskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego zmienił kurs na 50 franków za dolara i 200 za funta. Przed inwazją w Normandii Amerykanie przygotowali własną emisję franków i zamierzali narzucić kurs znacznie niższy niż w Afryce Północnej. Nie było to pozbawione podstaw, gdyż od czasu wyzwolenia Afryki Północnej inflacja w metropolii poczyniła znaczne postępy. De Gaulle, w trosce o prestiż oraz siłę nabywczą ludności Francji, przeforsował jednak taki kurs, jaki obowiązywał w Afryce⁵³⁵. Chcąc, z jednej strony, zapobiec wybuchowi inflacji, z drugiej - nie dopuścić do wybuchu społecznego, de Gaulle zapowiedział wiele reform gospodarczych, w tym szeroki program nacjonalizacji. Bezpośrednio po wyzwoleniu płace miały wzrosnąć o ok. 30%, a ceny dóbr powszechnego użytku miały być nadal dotowane. Zarazem zamierzano ściągnąć część pieniędzy z rynku poprzez „pożyczkę wyzwolenia”. Polityka taka mia-

⁵³³ Z formalnego punktu widzenia moment ten jest uważany za początek istnienia strefy franka, por.: E. Chrabonszczewska, *Strefa franka francuskiego*, Warszawa 1989, s. 18.

⁵³⁴ K. Skubiszewski, *op. cit.*, s. 114-115.

⁵³⁵ Ch. de Gaulle, *Pamiętniki wojenne*, Warszawa 1967, t. 2, s. 242.

ła być sfinansowana dzięki zgromadzonym w Afryce środkom w wysokości ok. 10 mld franków oraz uzgodnionemu z USA „planowi sześciomiesięcznemu” pierwszej pomocy amerykańskiej⁵³⁶. Na przełomie października i listopada 1944 r. przeprowadzono „pożyczkę wyzwolenia”, która zmniejszyła obieg pieniężny o ok. 10% i oddaliła niebezpieczeństwo wybuchu wielkiej inflacji. Pod wpływem sukcesu pożyczki dokonano raczej symbolicznej rewaluacji franka (49,6 za dolara). W czerwcu 1945 r. przeprowadzono wymianę franków okupacyjnych na nowe w relacji 1:1, bez ograniczeń sumy. Unieważniono jednak banknoty o nominałach niższych niż 50 franków.

W grudniu 1945 r. Banque de France został znacjonalizowany. Akcjonariusze otrzymali odszkodowanie w formie obligacji rządowych. Zmiany, jakie zaszły w sposobie zarządzania bankiem po 1936 r., czyniły jego zależność od państwa tak pełną, że nacjonalizacja była właściwie formalnością. Znacjonalizowano zostały też cztery wielkie banki komercyjne: Société Générale, Crédit Lyonnais, Banque Nationale pour la Commerce et l'industrie i Comptoir National d'Escompte de Paris. Kontrolę nad działalnością kredytową powierzono Narodowej Radzie Kredytu⁵³⁷, złożonej z przedstawicieli branż, instytucji kredytowych i, z czasem, również związków zawodowych. Na czele Rady stał Minister Gospodarki i Finansów, gubernator Banku Francji był jego zastępcą. Układ ten dobrze ilustrował stopień etatyzacji bankowości i upadek znaczenia banku centralnego.

Od 1946 r., na zlecenie Narodowej Rady Kredytu, Bank Francji zaczął prowadzić rejestr wszystkich większych kredytów udzielonych przez instytucje finansowe. Zajmowała się tym specjalna placówka - Centrala Ryzyka. Od roku 1968 jej działalność wspiera Centrala Bilansów, gromadząca dane o bilansach działających we Francji firm⁵³⁸. Dość „miękką” polityka władz wobec inflacyjnego dziedzictwa lat okupacji doprowadziła do tego, że frank przez wiele lat po wojnie był dość słabą walutą⁵³⁹. W grudniu 1945 r. dokonano dewaluacji (119,1 franka za dolara). Po kolejnej dewaluacji, w styczniu 1948 r. (214,4 franka za dolara), wprowadzono system wielu kursów. Zniesiono go w roku 1949, przy okazji trzeciej już dewaluacji (350 franków za dolara). Kurs z 1949 r. utrzymano przez dłuższy czas, frank był jednak walutą niewymienialną, a podstawowe ceny pozostawały reglamentowane. Stabilizacja walutowa Francji powojennej była dziełem „rządu obrony franka” Antoine'a Pinaya, który objął władzę w marcu 1952 r. Nie byłaby ona możliwa bez pomocy, jaką Francja uzyskała od USA w ramach planu Marshalla. Skutkiem stabilizacji, jak to często bywa, było pojawienie się efemerycznego, populistycznego ruchu „poujadystów”⁵⁴⁰.

Napięcia towarzyszące przełomowi Czwartej i Piątej Republiki (1958) przyniosły powrót inflacji. W czerwcu 1958 r., miesiąc po objęciu władzy przez de Gaulle'a, dokonano kolejnej dewaluacji (420 franków za dolara). W grudniu tego roku frank, podobnie jak większość walut zachodnioeuropejskich, uzyskał wymienialność zewnętrzną⁵⁴¹. Raz jeszcze go zdewaluowano (493 franki za dolara), zarazem jednak zapowiedziano denominację w relacji 100:1. Nowy frank wprowadzony został w 1960 r. i przez trzy lata pozostawał w obiegu równoległe ze starym. Kurs nowego franka wynosił 4,93 za dolara. De Gaulle, doceniając wkład Pinaya w stabilizację, powołał go na ministra finansów i jemu właśnie powierzył dokończenie dzieła⁵⁴².

W latach sześćdziesiątych zaczęła się też odbudowa francuskiej bankowości komercyjnej. Pierwsze dwadzieścia lat po nacjonalizacji to w dziejach banków ko-

⁵³⁶ Ibidem, s. 198.

⁵³⁷ J.K. Solarz, *Rozwój systemów bankowych*, Warszawa 1996, s. 63.

⁵³⁸ W. Baka, *Bankowość centralna. Funkcje - metody-organizacja*, Warszawa 1998, s. 197.

⁵³⁹ H. Koch, *Histoire de la Banque de France et de la Monnaie sous la IV République*, Paris 1983.

⁵⁴⁰ Nazwa pochodziła od nazwiska lidera, Pierre'a Poujade, który założył Zrzeszenie dla Obrony Handlu i Rzemiosła. W wyborach 1956 r. poujadysty zdobyli 2,5 mln głosów, wkrótce potem znikli z francuskiej sceny politycznej - por.: J. Baszkiewicz, *Francja*, Warszawa 1997, s. 136.

⁵⁴¹ Wymienialność wewnętrzną frank uzyskał 31 stycznia 1967 r.

⁵⁴² Ch. de Gaulle, *Pamiętniki nadziei. Odnowa 1958-1962. Wysięk 1962-...*, Warszawa 1974, s. 178-181.

mercyjnych okres zastoju. Dopiero w 1966 r. rząd Michela Debré zreorganizował bankowość państwową i nadał jej nowy rozmach. Reformy Debrégo zachęcały również banki prywatne do akcji scaleniowych i przyczyniły się do powstania wielkich prywatnych kompanii finansowych. W ramach tej reformy połączono Banque Nationale pour la Commerce et l'industrie i Comptoir National d'Escompte de Paris w Banque Nationale de Paris, który stał się największym bankiem komercyjnym Francji. Rozwój kraju pod rządami de Gaulle'a przyczynił się do odbudowy prestiżu i mocnej pozycji Francji w świecie po latach porażek. Sukcesy takiej polityki były wyraźne, ale ich ceną był wzrost napięć społecznych, które doprowadziły do dramatycznych wydarzeń wiosny 1968 r. Związki zawodowe wywalczyły wówczas znaczny wzrost płac⁵⁴³. Zdestabilizowało to finanse i doprowadziło do przejściowego, trwającego do kwietnia 1970 r. ograniczenia wymienialności franka. Problemy te nałożyły się na trwającą wówczas dekompozycję systemu z Bretton Woods. W sierpniu 1969 r. frank został zdewaluowany o 12,5%. W latach siedemdziesiątych frank brał jednak udział w europejskim węźu walutowym. Wypadł z niego na początku 1974 r., pod wpływem pierwszego szoku naftowego, i powrócił w lipcu 1975 r. W 1979 r. wszedł w skład Europejskiego Systemu Walutowego.

W latach osiemdziesiątych, w okresie rządów lewicowych, pozycja franka wobec innych walut europejskich (głównie wobec marki) słabła, czego przejawem było kilka dewaluacji. W latach dziewięćdziesiątych, po zatwierdzeniu w referendum traktatu z Maastricht we wrześniu 1992 r., Francja zaangażowała się w tworzenie europejskiej unii monetarnej. W maju 1998 r. frank znalazł się wśród jedenastu walut, których kurs wobec ECU zamrożono (na poziomie 6,63 franka za ECU). W styczniu 1999 r. frank wszedł do euro z kursem 6,55957 franka za euro.

Dekada lat siedemdziesiątych przyniosła też ostateczny zanik podziału na *banques d'affaires* i *banques des dépôts*. W prywatnym sektorze bankowym dokonały się wówczas, będące pokłosiem reformy Michela Debré, procesy koncentracji, w wyniku których powstały wielkie grupy finansowe, z których główne to: Paribas, Indosuez (utworzona z Compagnie de Suez, zał. 1858, i Banque d'Indochine, zał. 1875) i Crédit Commercial de France. Zwycięstwo wyborcze socjalistów w 1981 r. przyniosło nową falę nacjonalizacji, która objęła 36 banków komercyjnych i największe grupy finansowe. Powrót prawicy do władzy w 1987 r. rozpoczął jednak fazę reprivatyzacji bankowości francuskiej. W latach dziewięćdziesiątych poszła w ślad za tym fala wielkich fuzji. Do grupy największych instytucji finansowych dołączył spółdzielczy Crédit Agricole, centrala spółdzielczości raiffeisenowskiej.

W roku 1973 przeprowadzono reformę. Liczbę członków Rady Generalnej zmniejszono do 17. Mieli być oni powoływani na sześcioletnią kadencję według kompetencji, a nie według klucza branżowego. Uprawnienia Rady poszerzono. Reforma była początkiem odbudowy niezależności Banku. W 1984 r. zreformowano nadzór bankowy. Sprawowały go odtąd trzy ciała, wyłaniane wspólnie przez Banque de France (Bank Francji) i rząd. Komitet Regulacji Bankowych określał zasady udzielania koncesji i ustalał normy bezpieczeństwa, Komitet Instytucji Kredytowych udzielał koncesji, Komisja Bankowa sprawowała bieżący nadzór. W 1993 r. przeprowadzono kolejną reformę⁵⁴⁴, dostosowującą Bank Francji do standardów wynikających z układu z Maastricht. Ustanowiła ona całkowitą niezależność Banku w zakresie polityki monetarnej. W tej materii, kształtowanej przez Radę Polityki Pieniężnej Banku Frangi, rząd nie mógł przekazywać Bankowi żadnych wytycznych, a Bank nie miał prawa o takie wytyczne prosić. Rada Polityki Pieniężnej składała się z gubernatora, dwóch wicegubernatorów i sześciu członków powoływanych na dziesięcioletnią kadencję przez rząd z listy sporządzonej przez władze ustawodawcze. Rada Naczelna Banku składała się z członków Rady Polityki Pieniężnej, cenzora wyznaczonego przez Ministerstwo Gospodarki i Finansów oraz przedstawicieli pracowników Banku. Decydowała o wszystkich sprawach Banku

⁵⁴³ Była to tzw. umowa z ul. Grenelle, gdzie mieściło się Ministerstwo Pracy. Płace wzrosły o 35%, za czas strajku zapłacono 50%.

⁵⁴⁴ W. Baka, op. cit., s.192In.

poza polityką monetarną. Gubernator i dwaj wicegubernatorzy byli powoływani na sześcioletnią kadencję, którą można było sprawować tylko dwa razy.

Kolonie afrykańskie

W 1853 r. zapoczątkował emisję Banque du Senegal. Większość kolonii francuskich w Afryce rozpoczęła własną emisję podczas I wojny światowej. We Francuskiej Afryce Zachodniej działalność emisyjną podjął w 1916 r. Banque de l'Afrique Occidental. Podczas II wojny światowej we Francuskiej Afryce Równikowej, która od początku opowiedziała się po stronie Wolnej Francji, w 1940 r. pojawiły się w obiegu bonds de caisse, a w 1941 r. bilety Caisse Centrale de la France Libre. Fakt, że kolonie afrykańskie zostały wyzwolone najpóźniej w 1943 r., a metropolia w 1944 r., przesądził o tym, że inflacja w metropolii zaszła dalej niż w koloniach. Stało się oczywiste, że wprowadzona latem 1944 r. przez de Gaulle'a równość paritetów franka w metropolii i w koloniach była fikcją. Dlatego utworzono wówczas nową jednostkę - franka CFA⁵⁴⁵, równą 1,7 franka francuskiego. Emisją miał się zajmować Institut d'Emission d'Outre-Mer. Po dewaluacji franka w 1948 r. frank CFA równał się 2 frankom francuskim. Dlatego, po denominacji w 1960 r., nowy frank francuski odpowiadał 50 frankom CFA. W ten sposób powstały zasadnicze elementy dzisiejszej strefy franka. Skutkiem procesów dekolonizacyjnych była reorganizacja strefy franka⁵⁴⁶. W 1959 r. utworzono w Paryżu dwie instytucje emisyjne: Banque Centrale des Etats de l'Afrique d'Ouest (BCEAO) i Banque Centrale des Etats de l'Afrique Equatoriale et du Cameroun (BCEAEC). Banki te emitowały franka CFA, który po denominacji w 1960 r. miał kurs 1 frank francuski za 50 franków CFA. Niepodległe państwa afrykańskie, które chciały pozostać w strefie, zawierały dwustronne umowy z Francją o wzajemnej wymienialności walut po sztywnym kursie i o jednolitych przepisach dewizowych. Przynależność poszczególnych krajów była dwutorowa: do strefy i do konkretnej instytucji emisyjnej. Instytucje emisyjne przechowywały 65% rezerw na rachunkach operacyjnych francuskiego Ministerstwa Finansów. W odróżnieniu od rozwiązań przyjętych w bloku szterlingowym funkcjonowanie strefy franka nie obciążało Banku Francji i nie powodowało zadłużania się Francji wobec partnerów. Od 1964 r. ministrowie skarbu (finansów) krajów strefy spotykali się regularnie dwa razy w roku. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych strefa franka krytykowana była jako struktura postkolonialna. Reakcją na tę krytykę była reforma 1972 r. Obydwa banki emisyjne przeniesiono wówczas z Paryża do Afryki, zmniejszono też udziały francuskie w tych instytucjach.

W BCEAO Francja miała początkowo 33%, po 1972 r. 14,3%. Siedzibę banku przeniesiono do Dakaru. Bank emitował franki dla Beninu, Burkina Faso, Nigru, Senegalu, Togo, Wybrzeża Kości Słoniowej oraz Gwinei (do 1962), Mali (do 1962 i ponownie od 1968) i Mauretanii (do 1973). Udziały Francji w BCEAEC wynosiły początkowo 50%, po 1972 r. 25%. Siedzibę przeniesiono do Jaunde. Bank emitował franki dla Czadu, Gabonu, Kamerunu⁵⁴⁷, Konga i Republiki Środkowoafrykańskiej.

W roku 1985 do strefy przystąpiła Gwinea Równikowa. Zauważmy, że kraj ten nie był wcześniej kolonią francuską, lecz hiszpańską. Akces Gwinei Równikowej i jednoczesny pełny powrót Mali świadczyły o przewyżczeniu uprzedzeń z czasów kolonialnych i docenieniu ekonomicznych korzyści z działania strefy. W 1997 r. do strefy przystąpiła również Gwinea Bissau, dawna kolonia portugalska. W latach 1962-1973 do strefy należał również Madagaskar⁵⁴⁸, ale na nieco odmiennych zasadach. Institut d'Emission Malgache (z 50-procentowym udziałem Fran-

⁵⁴⁵ Początkowo skrót ten oznaczał Colonies Françaises d'Afrique. W 1962 r., po dekolonizacji zmieniono rozwinięcie skrótu na Communauté Financière Africaine -por. S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira*. Sprawocznik, Moskwa 1987, s. 72; E. Chrabonszczewska, op. cit.

⁵⁴⁶ Patrz szerzej: E. Chrabonszczewska, op. cit.

⁵⁴⁷ W Kamerunie, do I wojny światowej kolonii niemieckiej, w 1914 r. pojawiły się kassenscheiny. Francuzi, po zajęciu Kamerunu, emitowali tam odrębne bony skarbowe (już we frankach), potem dopiero włączyli Kamerun do strefy Afryki Równikowej.

⁵⁴⁸ Już w 1925 r. powstał Banque de Madagascar, w 1950 r. przekształcony w Banque de Madagascar et des Comores. W 1962 r. jego funkcje przejął Institut d'Emission Malgache.

cji) emitował franki malgaskie, których kurs wynosił 50 za franka francuskiego⁵⁴⁹. W 1973 r. Madagaskar wyszedł ze strefy. W 1967 r. zostały zerwane również więzi między strefą a krajami Maghrebu. Strefa franka ucierpiała podczas europejskiego kryzysu walutowego w sierpniu 1993 r. Bank Francji zawiesił wówczas jednostronnie wymiennalność franków CFA. Sytuacja wróciła do normy dopiero na początku 1994 r., ale za cenę dewaluacji franka CFA, który odtąd stanowił 1/100 franka francuskiego.

Gwinea w lutym 1960 r. utworzyła Banque de la République Guinée, w lipcu tego samego roku przemianowany na Banque Centrale de la République Guinée. Powstał odrębny frank gwinejski. W 1972 r. przeprowadzono reformę, wprowadzając syli jako równowartość 10 franków gwinejskich. Kurs wobec franka francuskiego ustalono na 4,44 syli za franka (11,24 franków CFA za 1 syli). W latach siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych syli ulegał deprecjacji, komplikował się też system coraz liczniejszych kursów. W 1986 r. wymieniono syli ponownie na franka gwinejskiego w relacji 1:1. Było to połączone z oficjalną dewaluacją (z 22,6 do 300 za dolara) i uproszczeniem systemu kursów. W 1999 r. oficjalny kurs dolara wynosił 1,2 tys. franków.

W Mali w latach 1962-1968, kiedy nie należało do strefy franka CFA, działał Banque de la République du Mali, w 1968 r. zastąpiony przez Banque Centrale du Mali. W 1962 r. wprowadzono franka malijskiego. Dotychczasowe franki wymieniono na nowe w relacji 1:1. W następnych latach frank malijski ulegał deprecjacji, co było powodem decyzji z 1967 r. stopniowego powrotu do strefy. Frank malijski został w 1968 r. włączony do systemu, ale na poziomie dwukrotnie niższym niż frank CFA (100 franków malijskich za 1 franka francuskiego). Na początku lat osiemdziesiątych, wobec klęski głodu, Mali zdecydowało się na pełny powrót do strefy franka CFA. W 1984 r. wprowadzono w Mali franka CFA w relacji 2 franki malijskie = 1 frank CFA. Bank centralny włączono do BCEAO.

Mauretania w 1973 r. wyszła ze strefy. Powstał Banque Centrale de Mauretania. Wprowadzono nową jednostkę - ouguiya (ugia), równą 5 frankom CFA. Ugia dzieliła się, wbrew regułom systemu dziesiętnego, na 5 khoum. W 1987 r. kurs wynosił 75 ugii za dolara, w 1999 r. - 206 ugii za dolara.

Madagaskar, po wyjściu ze strefy w 1973 r., utworzył Banque Centrale de la République Malgache, w 1976 r. przemianowany na Banky Foiben'i Madagasikara. Banknoty nadal nominowane były we frankach i ariarach. W następnych latach Madagaskar doświadczał wysokiej inflacji. W 1979 r. wygnano z kraju cudzoziemców i podjęto próbę zbudowania gospodarki samowystarczalnej. Mimo to do 1982 r. oficjalnie utrzymywano kurs 50 franków za franka francuskiego. W 1990 r. kurs wynosił 1,4 tys. franków za dolara, w 1999 r. już 5,6 tys.

Do roku 1975 funkcje instytucji emisyjnej dla Komorów spełniał Banque de Madagascar et des Comores. W 1975 r., wobec wyjścia Madagaskaru ze strefy, emisję na Komorach, które utrzymały franka CFA, przejął Institut d'Emission des Comores, w 1981 r. zastąpiony przez Banque Centrale des Comores. Komory wprowadziły wówczas własnego franka w miejsce CFA. Związany był on sztywnym kursem z frankiem francuskim w relacji 50:1. W 1994 r. zdewaluowano walutę do 75 franków komorskich za 1 franka francuskiego. Na wyspie Majotte w obiegu pozostawał frank francuski, na wyspie Reunion⁵⁵⁰ - frank CFA.

W Somali Francuskim, od 1946 r. zwanym Terytorium Afarów i Issów, a od 1977 r. Dżibuti, w 1907 r. pojawiły się w obiegu banknoty Banque de l'Indochine. Do 1943 r. utrzymywały się w obiegu również talary Marii Teresy. W 1949 r. wprowadzono odrębnego franka Dżibuti, równego ówczesnemu frankowi francuskiemu. Jednocześnie jednak Somali wyszło ze strefy franka i związało swą walutę z dolarem. Emisją zajmowały się francuskie, potem niepodległe władze skarbo-

⁵⁴⁹ Stosowano jednak jednocześnie wyższą jednostkę - ariar, o wartości 5 franków. Banknoty były nominowane jednocześnie we frankach i ariarach.

⁵⁵⁰ Wyspa Reunion miała stare tradycje emisyjne. W 1879 r. pojawiła się tam emisja skarbowa, w 1884 r. emisję podjął Banque de Reunion.

we aż do 1977 r., kiedy powstał Banque Nationale de Djibouti. Od 1973 r. frank Dżibuti był związany sztywnym kursem z dolarem w relacji 1 USD = 177 franków.

Ze strefy franka wyszły również kraje Maghrebu. W 1847 r. tradycyjny system monetarny Algierii zastąpiono frankiem. W 1851 r. powstał prywatny Banque de l'Algérie, który w 1864 r. podjął emisję banknotów. Bank prowadził działalność do 1942 r., kiedy to jego banknoty zostały zastąpione biletami Wolnej Francji. W 1946 r. zreorganizowano bankowość w Afryce Północnej, tworząc państwowy Banque d'Algérie et de la Tunisie. W 1958 r. przemianowano go na Banque de l'Algérie. W 1960 r. przeprowadzono denominację, tak jak we Francji. W 1963 r. utworzono Banque Centrale d'Algérie i zaczęto emitować dinara, zastępując nim franka w relacji 1:1. Algieria nie występowała oficjalnie ze strefy franka, ale już w 1963 r. wprowadziła ograniczenia dewizowe również wobec członków strefy, co było równoznaczne z wystąpieniem. Dinar był niewymienialny, oficjalnie utrzymywano parytet z frankiem francuskim do 1974 r.⁵⁵¹ W 1990 r. bank centralny zmienił nazwę na Banque d'Algérie. W 1997 r. oficjalny kurs wynosił 57 dinarów za dolara.

Tunezja objęta została emisją Banque d'Algérie już w XIX w. Podczas II wojny światowej Niemcy okupujący Tunezję emitowali banknoty o wysokich nominałach, drukując na starych banknotach francuskich wyższe wartości. W 1946 r. podjął działalność Banque d'Algérie et de la Tunisie. W 1958 r. utworzono Banque Centrale de Tunisie i rozpoczęto emisję dinara odpowiadającego 1000 frankom francuskim. Dinar miał wysoki nominał. Równał się 2,4 dolara. Już w grudniu 1958 r. wprowadzono ograniczenia dewizowe, które oznaczały wyjście Tunezji ze strefy franka. W 1964 r. zdewaluowano dinara. Odtąd wart był 1,9 dolara. W 1974 r. Tunezja przeszła na płynne kursy. W 1998 r. dinar odpowiadał 1,113 dolara. W odróżnieniu od dinara algierskiego, który wzorem francuskim dzielił się na 100 centymów, dinar tunezyjski, wzorem arabskim, dzielił się na 1000 milimów.

W Maroku do roku 1906 w obiegu były złote i srebrne monety europejskie i arabskie. Podstawową jednostkę stanowił rial, dzielący się na 10 dirhamów. W 1906 r. utworzono Banque d'Etat du Maroc, emitujący jednocześnie banknoty w rialach i frankach. Rial odpowiadał 5 frankom. W 1920 r. wprowadzono franka marokańskiego, równego francuskiemu. W latach dwudziestych powstańcy berberyjscy uruchomili własny State Bank of Riff i emitowali banknoty nominowane w riffanach (w języku angielskim). W 1958 r. rozszerzono marokański system monetarny na strefę hiszpańską, gdzie dotychczas w obiegu była peseta. Do 1960 r. wolną strefą walutową i handlową pozostawał Tanger, gdzie w obiegu były jednocześnie pesety i franki marokańskie. W 1958 r. Maroko nie zdewaluowało franka w ślad za francuskim i odtąd kursy obu walut się rozeszły. W 1959 r. utworzono Banque du Maroc i zapowiedziano wprowadzenie dirhama w relacji 100 franków marokańskich za dirhama. W 1959 r. ograniczeniami walutowymi objęto strefę franka, co oznaczało jej porzucenie. W 1961 r. rzeczywiście wyemitowano dirhama. Miał on kurs nieco niższy od nowego franka. Dolar równał się 5 dirhamom. W 1965 r. przywrócono swobody walutowe w Tangerze. W 1969 r., po wcieleniu Ifni, zastąpiono tam pesety dirhamami. W 1980 r. zmieniono nazwę banku centralnego na Banque al-Maghrib. W 1999 r. kurs wynosił 9,4 dirhama za dolara.

W Indiach Francuskich (Pondichéry, Chandernagore itd.) emisje banknotów w rupiach prowadził od 1888 r. Banque de l'Indochine. Podczas I wojny światowej były tam w obiegu również bony kasowe. Indie Francuskie zostały przekazane Indiom w 1954 r.

W Indochinach w epoce przedkolonialnej w obiegu były miedziane i cynkowe dongi oraz monety zagraniczne. W 1875 r. powstał Banque de l'Indochine, który rozpoczął emisję banknotów nominowanych jednocześnie w piastrach i dolarach. Nowa jednostka, piast, była równa srebrnemu dolarowi meksykańskiemu. Podwójne nazewnictwo stosowano do 1903 r., potem zostały tylko piastry. Piast odpowiadał 5 frankom francuskim oraz 2,6 tys. tradycyjnych dongów. W 1931 r., po stabilizacji walutowej we Francji, kurs wynosił 10 franków za piastre. W sto-

⁵⁵¹ Po dewaluacji franka w 1969 r. dinar równał się 1,12 franka.

unku do waluty metropolii piast zyskał dwukrotnie. Potem dzielił losy franka, związany z nim sztywnym kursem. Podczas II wojny światowej w obiegu, poza banknotami, były również bilety skarbowe. W grudniu 1951 r. funkcje emisyjne w Indochinach przejął Institut d'Emission des Etats du Cambodge, du Laos et du Vietnam. W 1952 r. dokonano jeszcze wspólnej emisji dla całych Indochin, potem emisje poszczególnych krajów uległy zróżnicowaniu. Na banknotach kambodżańskich obok nazwy piast pojawiła się nazwa riel, na laotańskich - kip, na wietnamskich - dong. W 1855 r. instytut został rozwiązany, a jego majątek podzielony między trzy kraje. Początkowy parytet trzech walut indochińskich był równy.

W Wietnamie władze komunistyczne już w 1946 r. zaczęły emitować papierowe dongi, wymieniane na piastry w relacji 1:1. W 1951 r. w Wietnamie Północnym przeprowadzono reformę walutową. Wprowadzono nowe dongi w miejsce starych w relacji 1:10. Nowe dongi emitował Narodowy Bank Wietnamu - Ngan Hang Gia Viet Nam. W 1959 r., wobec silnej inflacji, przeprowadzono kolejną denominację (1000:1, ale tylko do 2 mln starych dongów na osobę). W 1960 r. bank zmienił nazwę na Państwowy Bank Wietnamu - Ngan Hang Nha Nucc Viet Nam. W Wietnamie Południowym piastry Instytutu Emisyjnego były w obiegu do 1957 r., choć od 1955 r. były w obiegu również dongi, emitowane przez Narodowy Bank Wietnamu - Ngan Hang Quoc Gia Viet Nam. W latach 1955-1966 kurs donga wynosił 35 za dolara. W 1966 r. zdewaluowano go do 80 za dolara, w 1972 r. do 425. W kwietniu 1975 r., w przededniu upadku Sajgonu, kurs wynosił 755 dongów za dolara. Armia amerykańska posługiwała się ponadto dolarami specjalnej emisji (Military Payment Certificates), a Vietkong (komunistyczna partyzantka) od 1963 r. emitował własne pieniądze. We wrześniu 1975 r. na Północy wymieniono stare dongi na nowe, emitowane przez Bank Wietnamu (Ngan Han Viet Nam) po kursie 500:1, ale tylko do 100 tys. starych dongów na osobę. Od lipca 1976 r. nowe dongi północne były ważne w całym kraju. W 1985 r. przeprowadzono jeszcze jedną denominację w relacji 10:1. W 1989 r. Wietnam rozpoczął realizację programu stabilizacyjnego⁵⁵², przyjmując jednolity kurs dolara (4,5 tys. dongów). W 1990 r. zezwolono na zakładanie banków zagranicznych i nowych banków komercyjnych. W 1994 r. zliberalizowano prawo dewizowe. W 1998 r. kurs wynosił 13 tys. dongów za dolara.

W latach 1945-1946 rząd Wolnego Laosu emitował własny pieniądz, zwany ata. Powrót Francuzów oznaczał powrót piasra. W 1955 r. Banque Nationale du Laos zaczął emitować kipa. Kurs kipa ustalono na 35 za dolara. Faktycznie kip był niewymienialny. W 1958 r. zdewaluowano go do 80, a w 1964 r. do 240 za dolara. Na czarnym rynku dolar kosztował w tym czasie ok. 500 kipów. Po rewolucji 1975 r. zetatyzowano bank centralny i podjęto emisję skarbową. W 1979 r. przeprowadzono denominację 100:1. W latach 1982-1987 utrzymywano kurs 35 kipów za dolara, ale później nastąpiła szybka deprecjacja. W 1989 r. kurs wynosił 350 nowych kipów, w 1998 r. - 4,2 tys. Od 1982 r. bank centralny nosi nazwę Banque de la RDP Lao. Pod koniec lat osiemdziesiątych zreorganizowano bankowość, odbudowując tradycyjne funkcje banku centralnego.

W 1955 r. w Kambodży powstał Banque Nationale de Cambodge, emitujący riele. Do 1971 r. Kambodża, jako jedyny kraj Indochin, należała do IMF, a riel, związany sztywnym kursem z frankiem francuskim (10 rieli za franka) był wymienialny. W 1971 r. zdewaluowano riele i wprowadzono system wielu kursów. Odtąd deprecjacja waluty postępowała szybko. W 1975 r. na wolnym rynku kurs wynosił 1,7 tys. za dolara. W 1975 r. do władzy doszli Czerwoni Khmerzy. Zamknięto banki i zlikwidowano pieniądź⁵⁵³. W latach 1975-1980 w Kambodży próbowano zbudować system bezpieniężny. W 1980 r., po upadku Czerwonych Khmerów, założono State Bank of Democratic Kampuchea i wypuszczono nowego riele. Zewnętrzny kurs riele ustalono na 0,25 dolara, wewnętrzny - na 1 kg ryżu. W 1991 r. zliberali-

⁵⁵² G. Kolodko, Stabilizacja w Wietnamie, [w:] Polityka finansowa, nierównowaga, stabilizacja, Warszawa 1990, t. 2., s. 256-301.

⁵⁵³ Była już przygotowana emisja nowego Banku Kampuczy, ale po krótkich wahaniach Czerwoni Khmerzy uznali, że pieniądź jest zbędny i nie puścili jej w obieg.

zowano prawo bankowe i dopuszczono działalność banków zagranicznych. W 1998 r. kurs wynosił 3,8 tys. rieli za dolara.

We Francuskich posiadłościach na Pacyfiku (Polinezji Francuskiej⁵⁵⁴, Nowej Kaledonii⁵⁵⁵, Wallis i Futuna oraz do 1980 r. na Nowych Hebrydach⁵⁵⁶) po II wojnie światowej przystąpiono do emisji franka CFP⁵⁵⁷. Był on w pewnym sensie spadkobiercą dawnego piasra indochińskiego. Emitował go Banque de l'Indochine, od czasu reformy 1967 r. - Institut d'Emission d'Outre-Mer. Początkowo odpowiadał 5 frankom francuskim. Po dewaluacji w 1948 r. ustalono kurs na 5,5 franka. Po denominacji w 1960 r. kurs wynosił 18,18 franka CFP za franka francuskiego. W 1954 r. zerwany został związek między frankiem CFP a walutami indochińskimi⁵⁵⁸.

Na wyspach Saint-Pierre i Miquelon franki zaczął emitować w 1890 r. Banque des Isles de St. Pierre et Miquelon. Po II wojnie światowej emisję przejął Institut d'Emission des Departments d'Outre-Mer. Frank na wyspach pozostał równy francuskiemu. Podobnie wyglądała sytuacja na francuskich Antylach. Na Martynice emisja skarbowa odbywała się już w 1856 r., od lat siedemdziesiątych XIX w. działał Banque de la Martinique. Na Gwadelupie Banque de Prêt podjął emisję już w 1848 r., później dołączyło jeszcze kilka banków komercyjnych oraz emisja skarbowa (od 1863). W Gujanie Francuskiej Banque de Guyane podjął działalność emisyjną w 1901 r. Emisja skarbowa miała tam miejsce tylko podczas II wojny światowej.

Na Haiti w 1807 r. jednostką monetarną stało się srebrne gourde, dzielące się na 100 centymów. W 1827 r. rozpoczęła się pierwsza emisja władz republikańskich. W 1851 r. ukazały się banknoty cesarstwa Haiti. W następnych latach była wysoka inflacja. Posługiwano się wówczas jednostką wyższego rzędu - piastrem, równym 300 gourdes. Po przywróceniu republiki powstał w 1875 r. Banque Nationale de Haiti. Nowe gourde miało być bimetalistyczne i związane z frankiem germal w relacji 5 franków za 1 gourde. W 1911 r. utworzono Banque Nationale de la République d'Haiti, w 1935 r. znacjonalizowany. W 1919 r. zdecydowano się związać gourde sztywnym kursem z dolarem w relacji 1 dolar = 5 gourdes. Kurs taki przetrwał do roku 1991, w 1998 r. wynosił 16,8 za dolara.

Losy monetarne francuskich mandatów na Bliskim Wschodzie: Syrii i Libanu omówione będą w rozdz. 17: *Turcja i Bliski Wschód*.

⁵⁵⁴ Na wyspach Polinezji emisja Chambre de Commerce des Etablissements Françaises de l'Océanie miała miejsce w 1919 r.

⁵⁵⁵ Na Nowej Kaledonii już w 1873 r. własne banknoty emitowała Compagnie de la Nouvelle Calédonie. Były w obiegu również bilety skarbowe władz w Noumea.

⁵⁵⁶ Na Nowych Hebrydach podczas obu wojen światowych miały miejsce emisje skarbowe.

⁵⁵⁷ Skrót CFP oznaczał początkowo Colonies Françaises du Pacifique, od 1967 r. oznacza Comptoir Françaises du Pacifique.

⁵⁵⁸ Wcześniej (1951-1954) funkcje emisyjne sprawował Institut d'Emission des Etats du Cambodge, du Laos et du Vietnam.

Rozdział 4 Hiszpania, imperium hiszpańskie i państwa sukcesyjne

Bankowość hiszpańska ma długie tradycje, sięgające roku 1407, kiedy to w Barcelonie utworzony został pierwszy w Europie żyrowy bank publiczny - Taula dei Cambi. Historia nowoczesnej bankowości hiszpańskiej datuje się od 1782 r.⁵⁵⁹, kiedy powstał Banco de San Carlos⁵⁶⁰ - instytucja emisyjna i kredytowa, której głównym celem było sfinansowanie wydatków wojennych. Inflacja związana z wojnami napoleońskimi i okresem rządów konstytucyjnych w latach 1820-1823, kiedy to zwiększono emisję miedzianych *real de vellon*, doprowadziła do upadku i likwidacji banku w 1826 r. W 1829 r. powstał Banco de San Fernando. W pierwszych latach działalności jego głównym zadaniem było przezwycięzenie złej opinii, którą odziedziczył po poprzedniku. W 1844 r. założono kolejny bank emisyjny, Banco de Isabel II. W 1847 r. instytucje te połączyły się, przyjmując w 1857 r. nazwę Banco de España⁵⁶¹. W 1844 r. powstał również pierwszy prywatny bank komercyjny - Banco de Barcelona⁵⁶². Ważnym doświadczeniem był kryzys 1847 r., który Banco de Barcelona przetrwał bez większych problemów i bez potrzeby uciekania się do pomocy rządowej. Stało się to impulsem do rozwoju innych banków komercyjnych w latach pięćdziesiątych. Z jednej strony powstawały wówczas liczne prowincjonalne banki emisyjne, posiadające prawo emisji pieniądza na podstawie ustawy z 1856 r., z drugiej - wzorowane na francuskim Credit Mobilier banki inwestycyjne.

Lata pięćdziesiąte zapoczątkowały też okres reform systemu monetarnego. W 1852 r. tradycyjny system zastąpiono dziesiętnym. Odtąd real dzielił się na 10 decimos i 100 centimos. W 1859 r. reala zastąpiła bimetalistyczna peseta (w relacji 5 reali = 2 pesety). W 1864 r. Hiszpania podjęła próbę zbudowania waluty srebrnej, której podstawową jednostką byłoby escudo (11,68 g Ag), ale w 1868 r. nastąpił powrót do bimetalistycznej pesety, zrównanej z frankiem germinal.

Ustanowienie monopolu emisyjnego Banco de España w 1874 r. zredukowało liczbę banków, podcinając podstawy działalności małych banków emisyjnych. Na dłuższy czas dominującym typem banku komercyjnego stał się bank inwestycyjny i grynderski. W pierwszych dekadach XX w. Banco de España stopniowo przekształcał się w bank centralny, rozluźniając związki łączące go ze Skarbem, a zacieśniając współpracę z bankami komercyjnymi⁵⁶³.

Podczas I wojny światowej wymienialność na kruszec była zawieszona, a peseta ulegała deprecjacji. Tradycyjny kurs franka germinal wynosił 5,18 za dolara, tymczasem kurs pesety w 1920 r. doszedł do 6,27 za dolara, a w 1932 r. do 12,46. W 1931 r. Hiszpania wprowadziła kontrolę walutową. Wysokie cła protekcyjne i zamknięcie gospodarki hiszpańskiej uchroniły ją przed wpływem wielkiego kryzysu lat trzydziestych. Peseta była dość mocna, po dewaluacji dolara w 1934 r. kurs wynosił 7,39. Wojna domowa w latach 1936-1939 przerwała ewolucyjny rozwój finansów hiszpańskich. Strona republikańska emitowała bilety skarbowe Ministerio de Hacienda. Skarb państwa wprowadził też do obiegu znaczki pocztowe naklejone na okrągłe tekturki pełniące rolę bilonu. Oddziały Banco de España w Bilbao, Gijon i Santander podjęły własną emisję, która różniła się od madryckiej. W obiegu pojawiły się banknoty w formie weksli. Emitowały je, poza bankiem centralnym, również banki komercyjne. Strona nacjonalistyczna podjęła w listopadzie 1936 r.

⁵⁵⁹ G. Tortella, Spanish banking history, 1782 to the present, [w:] M. Pohl (red.), Handbook of History of European Banks, Frankfurt am Main 1992, s. 865-874; tegoż, Spain 1829-1874, [w:] R. Cameron (red.), Banking and Economic Development: Some Lessons from History, Oxford 1972, s. 91-121.

⁵⁶⁰ P. Tedde de Lorca, El Banco de San Carlos 1782-1829, Madrid 1988.

⁵⁶¹ O Banku Hiszpanii patrz: El Banco de España. Una Historia Económica, Madrid 1970.

⁵⁶² F. Cabana, Historia del Banco de Barcelona, Barcelona 1978.

⁵⁶³ P. Martin-Acena, Spanish Banking in the Interwar Period, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars, Oxford 1995, s. 502-528.

emisję jednolitych banknotów sygnowanych przez Banco de España⁵⁶⁴. Inflacja po stronie republikańskiej była wyższa niż po nacjonalistycznej. W miarę trwania wojny dysproporcja ta tylko się pogłębiała. W 1936 r. peseta republikańska miała kurs 13,7 za dolara, w 1937 r. - 28,3, w 1938 r. - 30,2. Peseta nacjonalistyczna odpowiednio: w 1937 r. - 14,5, w 1938 r. - 14,6, w 1939 r. - 15,8 za dolara⁵⁶⁵. Po zakończeniu wojny domowej ustalono oficjalny kurs pesety na 11,22 za dolara, ale waluta hiszpańska była niewymienialna, a prawo dewizowe surowe.

Prawo bankowe z roku 1946 podporządkowywało całkowicie Banco de España rządowi, zdejmując z niego nawet odpowiedzialność za politykę pieniężną. Od 1948 r. stosowano system wielu kursów. Oficjalnie peseta nadal odpowiadała 11,22 dolara, ale inne kursy dochodziły nawet do 126.

Plan stabilizacyjny 1959 r. rozpoczął proces powrotu Hiszpanii do gospodarki rynkowej. Wprowadzono jednolity kurs - 60 peset za dolara. W 1962 r. Banco de España został oficjalnie znacjonalizowany, zarazem jednak zakres jego faktycznej niezależności od rządu się poszerzył⁵⁶⁶. Jednocześnie bank uzyskał uprawnienia nadzorcze w stosunku do banków komercyjnych. W 1967 r. zdewaluowano pesetę do 70 za dolara. Lata siedemdziesiąte przyniosły liberalizację stosunków finansowych z zagranicą, czego efektem było podporządkowanie znacznej części hiszpańskiej bankowości komercyjnej kapitałowi zagranicznemu. W tym samym czasie, w obliczu pogorszenia koniunktury, utworzony został Fondo de Garantía de Depósitos (FGD). Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych bankowość hiszpańska przeżywała długotrwały kryzys związany ze stopniowym otwieraniem gospodarki, które odbywało się w okresie zlej koniunktury na świecie⁵⁶⁷. W 1986 r. wprowadzono wewnętrzną wymienialność pesety. W 1999 r. peseta weszła w skład euro według kursu 166,386 za euro.

W latach dziewięćdziesiątych, w obliczu otwierania rynku kredytowego na konkurencję zagraniczną, w bankowości hiszpańskiej następowały procesy koncentracji⁵⁶⁸. W 1991 r. skonsolidowano sektor państwowy. Banco Exterior de España (zał. w 1929) połączył się z Banco de Crédito Industrial (zał. w 1920) i kilkoma mniejszymi bankami w holding Argentaria - Corporación Bancaria de España. W tym samym roku dwa wielkie banki komercyjne: Banco Central (zał. w 1919) i Banco Hispano Americano (zał. w 1900) połączyły się w Banco Central Hispanoamericano. W 1988 r. powstał Banco de Bilbao Vizcaya z połączenia Banco de Bilbao (zał. w 1856) i Banco de Vizcaya (zał. w 1900). Ważną pozycję zajmowały też: Banco de Santander (zał. 1857) i Banco Popular Español (zał. 1926).

W Maroku Hiszpańskim w obiegu były pieniądze hiszpańskie. Od 1906 r. emisją zajmowały się władze lokalne oraz Banco de España. W 1956 r. Maroko Hiszpańskie zostało włączone do Maroka. Waluta hiszpańska pozostała w enklawach hiszpańskich: Ceucie i Melilli. W Tangerze, który w latach 1923-1940 i 1945- - 1956 miał charakter portu międzynarodowego, peseta była jedną z walut. W latach 1940-1945, kiedy Tanger okupowała Hiszpania, emitowane były bony servicios municipales we frankach. Na Saharze Hiszpańskiej (Rio de Oro) i w enklawie Ifni w obiegu były pieniądze hiszpańskie aż do zajęcia tych terenów przez Maroko (por. cz. II, rozdz. 3: *Francja, imperium francuskie i państwa sukcesyjne*).

W Gwinei Równikowej (Rio Muni i wyspa Fernando Po) w 1969 r. zastąpiono pesetę hiszpańską pesetą gwinejską w relacji 1:1. Emitował ją Banco Central. Dalsze losy waluty gwinejskiej były burzliwe. W 1975 r. powstał nowy bank centralny - Banco Popular, emitujący ekuele. W latach 1979-1980 utrzymywano parytet 1:1 wobec pesety hiszpańskiej, od 1980 r. wynosił on 1:2. W 1980 r. nastąpiła kolejna reforma. Powstał Banco de Guinea Ecuatorial, który emitował epkwele (l.mn.

⁵⁶⁴ Pełny przegląd tych emisji - patrz: C. Castan, J.R. Cayon, *Catalogo de los Billetes Españoles 1782-1979*, Madrid 1978.

⁵⁶⁵ *Annuaire statistique de la Société des Nations 1942/1944*, Genève 1945, s. 210.

⁵⁶⁶ *La Banco Espanola en la Restauración*, t. 1-2, Madrid 1974.

⁵⁶⁷ A. Cuervo, *La crisis bancaria en España 1977-1985*, Barcelona 1988.

⁵⁶⁸ J. Piotrowicz, *Systemy bankowe na świecie: Hiszpania; „Wielka siódemka” banków komercyjnych*, „Gazeta Bankowa” 1991, nr 18.

bipkwele). Część nowej emisji wyglądała tak, że na starych banknotach pesetowych sprzed roku 1975 nadrukowywano nowy nominal i tak puszczano w obieg. W 1985 r. Gwinea Równikowa wstąpiła do strefy franka CFA i emisję przejął BCE-AEC (por. cz. 11, rozdz. 3: *Francja, imperium francuskie i państwa sukcesyjne*). Bipkwele wymieniono na franki CFA w relacji 5:1.

Dzieje monetarne amerykańskich posiadłości Hiszpanii omówiono w cz. II, rozdz. 2: *Stany Zjednoczone* i rozdz. 6: *Ameryka Łacińska*.

Rozdział 5 Portugalia, imperium portugalskie i państwa sukcesyjne

Do 1854 r. portugalski system monetarny⁵⁶⁹ był bimetalistyczny. Do 1836 r. podstawową jednostką była peca, o równowartości 7,5 tys. reisów. Po 1836 r. 480 reisów tworzyło 1 cruzado, 1600 -1 escudo, 6400 -1 peca. Początki nowoczesnej bankowości portugalskiej⁵⁷⁰ datują się od roku 1821, kiedy powstał Banco de Lisboa. Była to spółka akcyjna, łącząca funkcje emisyjne z zadaniami mobilizacji kapitału dla potrzeb rozwoju gospodarczego kraju. Przez kilkadziesiąt lat Banco de Lisboa był faktycznym monopolistą na portugalskim rynku kredytowym. Jedyną, ale wyłącznie symboliczną konkurencją stanowił mały Banco Comercial do Porto (zał. w 1835). Kryzys 1846 r. doprowadził do reorganizacji portugalskiego aparatu kredytowego. Banco de Lisboa został połączony z Companhia Confinança Nacional, instytucją wyspecjalizowaną w obsłudze długu publicznego. W ten sposób powstał - jako spółka akcyjna - Banco de Portugal⁵⁷¹. Była to instytucja emisyjna i zarazem bank obsługujący finanse państwa.

W 1854 r. przyjęto Gold Standard i system dziesiętny. Odtąd 1000 reisów stanowiło milreis. Funt szterling odpowiadał 4,5 milreisa. Do 1884 r. Banco de Portugal dzielił uprawnienia emisyjne z innymi bankami komercyjnymi. W 1884 r. uzyskał monopol emisyjny w metropolii, natomiast funkcje emisyjne w koloniach pełniły: utworzony w 1864 r. Banco Nacional Ultramarino (BNU) i utworzony w 1926 r. Banco de Angola. Poczynając od lat sześćdziesiątych XIX w. nastąpił szybki rozwój banków komercyjnych. Były to z reguły instytucje niewielkie, ale liczne, dlatego każdy kolejny kryzys dokonywał wśród nich spustoszenia. Szczególnie duże straty przyniósł kryzys 1891 r. Przed I wojną światową bankowość portugalska opierała się na sieci ponad 50 banków komercyjnych oraz na silnej, państwowej Caixa General de Depositos (CGD), założonej w 1876 r. Poczynając od lat dziewięćdziesiątych XIX w., wyraźna stała się ewolucja banków komercyjnych w kierunku bankowości inwestycyjnej typu niemieckiego.

W 1911 r., po upadku monarchii, władze republikańskie zmieniły nazewnictwo jednostek, utrzymując parytet. Odtąd 1 escudo dzielił się na 100 centavos. Escudo ulegał deprecjacji już przed I wojną światową. W 1914 r. za funta płacono 5,29 escudo, w 1919 r. - 7,54, w 1924 r. już 127,4. Program stabilizacyjny ministra Alvaro de Castro doprowadził do opanowania inflacji. W 1926 r. funt równał się już tylko 94 escudo. Stało się to jednak kosztem zawieszenia wymienialności i kontroli walutowej wprowadzonej w 1922 r.⁵⁷² W 1925 r. wybuchł kryzys postabilizacyjny i miały miejsce liczne bankructwa banków. W 1923 r. utworzony został inspektorat bankowy przy Ministerstwie Finansów.

W 1928 r. ministrem finansów został późniejszy dyktator Oliveira Salazar. Zrównoważono budżet. W 1931 r. przeprowadzono oficjalną dewaluację do poziomu osiągniętego po stabilizacji. Przedwojenne escudo odpowiadało 24 nowym. Funt szterling kosztował 110 escudo. Już kilka miesięcy później Portugalia zdewałowowała escudo w ślad za funtem i zawiesiła Gold Standard. Państwo zwiększyło kontrolę nad Banco de Portugal, nadając mu zarazem (w 1931) wszelkie uprawnienia banku centralnego. Kurs 110 za funta przetrwał do II wojny światowej, kiedy Portugalia przeszła na sztywny kurs wobec dolara. W 1937 r. Portugalia przywróciła wymienialność i zniosła kontrolę walutową. Popierane przez rząd procesy koncentracji doprowadziły do tego, że w przededniu II wojny światowej liczba banków komercyjnych zmalała do ok. 20. Rozpoczęła się też, trwająca aż do początku lat

⁵⁶⁹ W. Morawski, Waluty świata: W kręgu escudo portugalskiego, „Gazeta Bankowa” 1991, nr 37.

⁵⁷⁰ J. Reis, Portuguese Banking, [w:] M. Pohl (red.), Handbook of History of European Banks, Frankfurt am Main 1992, s. 821-826; H.C. Wallich, The Financial System of Portugal, Lisbon 1951.

⁵⁷¹ Por.: D. Peres, Historia de Banco de Portugal 1821-1846, Lisboa 1971.

⁵⁷² J. Reis, Portuguese Banking in the Inter-War Period, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars, Oxford 1995, s. 472-501.

osiemdziesiątych, ewolucja banków komercyjnych ku modelowi dyskontowemu, angielskiemu.

W 1949 r. escudo zostało zdewaluowane, ale w mniejszym stopniu niż funt. Odtąd funt kosztował 80,5 escudo, a dolar 28,75. W latach pięćdziesiątych Portugalia podjęła nieudaną próbę budowy strefy escudo (*zona escudo*) i likwidacji barier celnych w obrębie imperium. Gospodarka portugalska okazała się jednak zbyt słaba na takie przedsięwzięcie. Nasilający się ruch oporu w koloniach przyspieszył procesy inflacyjne. W latach 1958-1968 siła nabywcza escudo spadła o ponad 30%. W 1967 r. Portugalia nie przyłączyła się do dewaluacji funta. Pierwszą od 1949 r. dewaluację przeprowadzono w roku 1971.

W latach powojennych, pod rządami Salazara, bankowość portugalska pozostawała w rękach prywatnych, choć była kontrolowana przez państwo. Po rewolucji 1974 r. nadeszła fala nacjonalizacji. We wrześniu 1974 r. znacjonalizowano obydwa banki emisyjne: Banco de Portugal (emitujący pieniądź w metropolii) i Banco Nacional Ultramarino (emitujący pieniądź w koloniach). Nie objęto nacjonalizacją Banco de Angola, aby nie komplikować rokowań na temat przyznania Angoli niepodległości. W 1975 r. znacjonalizowano wszystkie inne banki poza trzema bankami zagranicznymi i kasami oszczędności. W 1977 r. przypieczętowano ewolucję banków komercyjnych według modelu angielskiego, ściśle separując instytucje kredytu krótko- i długoterminowego. Obie te tendencje - etatyzacja i ewolucja w stronę modelu angielskiego - rozwijały się już w epoce, kiedy w bankowości światowej dominowały odwrotne trendy. Dlatego w latach osiemdziesiątych, kiedy Portugalia przystąpiła do EWG i zaczęła liberalizować swój system bankowy⁵⁷³, musiały zaznaczyć się tendencje odwrotne - do prywatyzacji aparatu bankowego i jego ewolucji w stronę bankowości uniwersalnej. Zarazem dokonywała się koncentracja bankowości. Szczególne znaczenie w tej sprawie miało przejęcie Banco Nacional Ultramarino przez CGD. Powstała w ten sposób instytucja zdecydowanie dominująca na portugalskim rynku kredytowym.

Rewolucja przyspieszyła procesy inflacyjne. W 1990 r. dolar kosztował 146 escudo. W 1989 r. escudo dołączył do Europejskiego Systemu Walutowego (ESW), w 1999 r. wszedł w skład euro (200,482 za euro). W 1999 r. dolar kosztował 174 escudo. Używana też była jednostka rozliczeniowa - conto, równa 1000 escudo. W Portugalii działały dwie giełdy: Bolsa de Valores de Lisboa (zał. 1769) i Bolsa de Valores de Porto (zał. 1891).

W Macao od 1905 r. BNU emitował patakę. Ustanowiono ją w 1894 r., początkowo odpowiadała 0,45 milreisa. W latach dwudziestych pataca kosztowała 4-5 escudo. W 1967 r. zrównano patakę z dolarem Hongkongu. W 1973 r. kursy się rozeszły. W 1975 r. pataca została związana sztywnym kursem z dolarem Hongkongu (początkowo 1,123 pataki za dolara, potem 1,03). W latach dziewięćdziesiątych emisją zajął się również Bank of China. W 1993 r. wprowadzono w Macao standardy, tworzące *offshore banking*.

Pataca była również jednostką monetarną Timoru Portugalskiego w latach 1910-1958. W 1958 r. wprowadzono tam escudo. W 1976 r. Timor został wcielony do Indonezji. Nazwa pataca, używana dla jednostek walutowych na Dalekim Wschodzie, nie była przypadkowa. Było to stare portugalskie określenie dużej monety srebrnej. Stąd też luźne związanie ich ze złotym escudo.

W Indiach Portugalskich (Goa, Daman i Diu) walutą była rupia, odpowiadająca 0,96 milreisa, potem escudo. Od 1883 r. emitował ją Governo General do Estado da India, od 1906 r. BNU. W 1958 r., w ramach przygotowań do utworzenia strefy escudo, utworzono escudo indyjskie. W 1961 r. posiadłości portugalskie zostały zajęte przez Indie.

W Angoli do roku 1926 w obiegu były pieniądze takie, jak w Portugalii. Odrębne monety (macutas, dzielące się na 50 reisów) bito tam już w XVIII w. Pieniądze papierowe emitowała od 1861 r. Junta da Fazenda Publica, od 1865 r. -

⁵⁷³ A. Mexia, A.N. Leite, *The Pattern of Banking Liberalization in Portugal 1984-1990*, Lisbon 1991; X. Zolotas, *The Role of Banks in a Developing Countries*, Athens 1963.

BNU. W 1926 r. powstał Banco de Angola, który zaczął emitować angolara, równego escudo, dzielącego się na 20 macutas. W 1959 r., w ramach przygotowań do utworzenia strefy escudo, powrócono do nazwy escudo. Po uzyskaniu niepodległości w 1975 r. znacjonalizowano banki. W 1976 r. przekształcono Banco de Angola w Banco Nacional de Angola. W 1977 r. zastąpiono escudo kwanzą w relacji 1:1. Początkowo oficjalny kurs wynosił 29,62 kwanzy za dolara. Wojna domowa spowodowała gwałtowną inflację. Jeszcze w 1990 r. oficjalny kurs wynosił 90 kwanz za dolara. Przeprowadzono wówczas wymianę pieniędzy w relacji 1:1, unieważniając jednak 95% zasobów gotówki. Mimo to inflacja trwała nadal. W 1995 r. oficjalny kurs wynosił 900 tys., kurs czarnorynkowy - 1,9 mln. W 1995 r. przeprowadzono denominację w relacji 1000:1, wprowadzając nową kwanzę. Nie powstrzymało to inflacji. W 2000 r. kurs waluty angolskiej wynosił prawie⁵⁷⁴ tys. za dolara.

W Mozambiku od XVII w. były w obiegu miejscowe monety. W 1767 r. pojawiły się przestemplowane hiszpańskie peso. W 1877 r. weszły do obiegu banknoty BNU. W 1919 r. pojawiły się również banknoty Banco de Beria i Companhia de Moçambique. Po uzyskaniu niepodległości utworzono w 1978 r. Banco de Moçambique. Początkowo przestemplował on banknoty BNU. W 1980 r. wprowadzono nową walutę - metical. Początkowo kurs oficjalny wynosił 39 meticali za dolara. W 1987 r. zdewaluowano meticala do 220 za dolara. W 1999 r. kurs wynosił 12,4 tys. za dolara.

W Gwinei Portugalskiej, późniejszej Gwinei Bissau, banknoty BNU pojawiły się w obiegu w 1909 r. Po uzyskaniu niepodległości wprowadzono w 1976 r. peso, emitowane przez utworzony rok wcześniej Banco Nacional de Guine-Bissau. Do 1978 r. utrzymywano parytet wobec escudo, potem wyznaczano kurs wobec SDR. W latach dziewięćdziesiątych inflacja nabrała rozpędu. W 1994 r. oficjalny kurs wynosił 14,5 tys. peso za dolara. Pod koniec lat osiemdziesiątych Gwinea Bissau złożyła podanie o przyjęcie do strefy franka. W 1990 r., po porozumieniu z Portugalią, zrezygnowano z tych planów, ale w 1997 r. ostatecznie doszło do włączenia kraju do strefy franka. Peso wymieniono na franki CFA w relacji 65:16.

Wyspy Zielonego Przylądka, gdzie emisja BNU pojawiła się w 1897 r., po uzyskaniu niepodległości pozostały przy nazwie escudo. Emitował je utworzony w 1977 r. Banco de Caba Verde. Escudo Zielonego Przylądka okazało się mocniejsze od portugalskiego. W 1994 r. kurs wynosił 85 escudo za dolara.

Na Wyspach Świętego Tomasza i Książęcej banknoty BNU pojawiły się w 1897 r. W 1976 r. utworzono Banco Nacional de Sao Tome e Principe (od 1992 Banco Central de Sao Tome e Principe), jednostką walutową stała się dobra. W 1989 r. oficjalny kurs dobry wynosił 77 za dolara, w 1999 r. już 6,9 tys.

---

⁵⁷⁴ M. Machura, Kształtowanie się systemu pieniężnego i kredytowego w Gwinei Bissau, Warszawa 2001 (maszynopis w posiadaniu autora).

Rozdział 6 Ameryka Łacińska

W rozdziale tym omówione zostaną dzieje hiszpańsko- i portugalskojęzycznych krajów Ameryki Południowej⁵⁷⁵. W okresie panowania hiszpańskiego w koloniach amerykańskich panował hiszpański system monetarny, którego podstawą było srebrne peso bite w wielu mennicach, spośród których najważniejsze były w Potosi w dzisiejszej Boliwii i mennice meksykańskie. Po uzyskaniu niepodległości nowe państwa przez pewien czas korzystały z systemu hiszpańskiego, stopniowo dopracowując się własnych rozwiązań. Podczas wielkiego kryzysu w Ameryce Łacińskiej miały miejsce pierwsze doświadczenia z systemem wielu kursów. Wiązało się to z tendencjami autarkicznymi i próbami industrializacji poprzez substytucję importu⁵⁷⁶. W okresie powojennym z kolei kontynent przez długi czas uchodził za obszar endemicznej inflacji. Państwa latynoamerykańskie były też głównymi bohaterami kryzysu zadłużeniowego lat osiemdziesiątych XX w. Walce z inflacją⁵⁷⁷ towarzyszyły tam spektakularne denominacje.

Argentyna

W okresie kolonialnym w Argentynie nie było mennic hiszpańskich. W pierwszych latach niepodległości władze posługiwały się srebrem zdobytym na armii hiszpańskiej. Pierwsze monety wybito w 1813 r. Od lat dwudziestych XIX w. emitowane były banknoty banków komercyjnych i bilety skarbowe władz publicznych (rządowych i prowincjonalnych). W tym okresie powstały pierwsze argentyńskie banki: Banco de Buenos Aires (1822) i Banco Nacional⁵⁷⁸. Podstawową jednostką pozostawało srebrne peso⁵⁷⁹, równe 5 frankom germinal. Dzieliło się ono na 8 soles (reales). W 1881 r. Argentyna przeszła na system waluty złotej i jednocześnie na system dziesiętny. Złote peso (1,4516 g Au) równe było 5 frankom germinal⁵⁸⁰. Zagraniczne operacje regulowano w złotych pesos, na rynku wewnętrznym były jednak w obiegu pieniądze papierowe - bony skarbowe (*moneda nacional*), banknoty Banco Nacional i licznych banków prywatnych - które ulegały deprecjacji⁵⁸¹.

W 1890 r. Argentyna została dotknięta kryzysem finansowym, który ujawnił nadmierne zadłużenie państwa. W związku z kryzysem argentyńskim zachwiały się londyński Barings Bank. W kwietniu 1891 r. upadły dwa największe banki Argentyny: Banco Nacional i Banco Provincia de Buenos Aires. W ramach przedsięwzięć antykryzysowych rząd powołał do życia emisyjną Caja de Conversion, a w 1891 r. Banco de la Nacion Argentina jako bank centralny. W 1899 r. wprowadzono sztywny kurs: 100 papierowych peso odpowiadało 44 złotym peso. Stąd wynikał oficjalny kurs papierowego peso - 0,6387 g Au. W sierpniu 1914 r. Argentyna zawiesiła wymienialność peso na złoto. Przywrócono ją w 1927 r.

⁵⁷⁵ Dawne posiadłości brytyjskie - patrz: cz. II, rozdz. 1: Wielka Brytania, imperium brytyjskie i państwa sukcesyjne; dawne posiadłości holenderskie - cz. II, rozdz. 7: Holandia, imperium holenderskie i państwa sukcesyjne; dawne posiadłości francuskie - cz. II, rozdz. 3: Francja, imperium francuskie i państwa sukcesyjne.

⁵⁷⁶ Por.: V. Bulmer-Thomas, *The Economic History of Latin America since Independence*, Cambridge 1994; P. Jachowicz, *Gospodarka Ameryki Łacińskiej (1945-1990)*, „Materiały i Studia Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie” 1999, nr 9.

⁵⁷⁷ A. Sławiński, *Polityka stabilizacyjna a bilans płatniczy*, Warszawa 1992.

⁵⁷⁸ Był to bank z udziałem kapitału publicznego, pierwszy o takiej nazwie. Działał do 1836 r. Drugi Banco Nacional działał w latach 1872-1891. W latach 1891-1935 działał Banco de la Nacion Argentina. Instytucje te były poprzednikami obecnego banku centralnego.

⁵⁷⁹ W latach 1875-1876 podjęto próbę emisji złotego peso (pesu fuerte) o parytecie 1,4999 g Au. Bito złote, 10-pesetowe kolony. Eksperyment ten jednak po kilku miesiącach się załamał. H. Cywiński, *Pieniądz. Przegląd encyklopedyczny*. Warszawa 1992, s. 151; H. Fengler, G. Gierow, W. Unger, *Transpress Lexikon - Numismatic*, Berlin 1976, s. 280.

⁵⁸⁰ S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira. Sprawocznik*, Moskwa 1987, s. 27.

⁵⁸¹ W 1887 r. ograniczono emisję banków prywatnych. Odtąd prawo takie miały jedynie banki o kapitale wyższym niż 250 tys. pesos (było ich 20), które utworzyły system banków gwarantowanych (Bancos Nacionales Garantidos). Było to rozwiązanie wzorowane na amerykańskim systemie banków narodowych.

W latach dwudziestych nastąpił rozwój instytucji kredytowych. Rozwinął się zwłaszcza kredyt hipoteczny, obsługiwany przez Banco Hipotecario Nacional. Jednak już w 1929 r. ponownie zawieszono wymiennalność peso na złoto. W październiku 1931 r. Argentyna wprowadziła kontrolę walutową. Pojawił się wówczas czarnorynkowy kurs peso, który ulegał szybkiej deprecjacji. W 1934 r. związano oficjalny kurs peso z funtem szterlingiem (15 peso za 1 funta), równolegle notowano jednak niższy kurs wolnego rynku.

W 1935 r. powstał Banco Central de la Republica Argentina, początkowo jako spółka akcyjna (w 1946 znacjonalizowany). Wprowadzono wówczas monopol emisyjny. W 1939 r. obowiązywały już trzy oficjalne kursy i jeden „wolny”, ale kontrolowany. Określano je do dolara. W 1949 r. było już 6 oficjalnych kursów, a populistyczna polityka gospodarcza Juana Peróna coraz bardziej rozregulowywała argentyński system finansowy. Zyski ze spekulacji na wielu kursach zgarniał państwowy Instytut Promocji Wymiany.

Nacjonalizacji banku centralnego w roku 1946 towarzyszyło poddanie kontroli państwa całej bankowości oraz nacjonalizacja depozytów bankowych. Statut banku centralnego z 1949 r. likwidował jego niezależność. Utworzony w 1947 r. państwowy Banco Industrial miał wspierać inwestycje rządowe. Rządy peronistowskie doprowadziły do inflacji i izolacji gospodarczej Argentyny. Mimo prób stabilizacji Argentyna przez kilka dekad pozostawała krajem endemicznej inflacji. Po upadku Peróna w 1955 r. przywrócono tylko jeden oficjalny kurs (18 pesos za dolara) i wolny, który w latach 1955-1959 stopniowo spadał z 35 do 50 za dolara. W 1957 r. przywrócono niezależność banku centralnego, rok później Argentyna wstąpiła do IMF.

W styczniu 1959 r. kurs wolny stał się zarazem jedynym oficjalnym. Ulegał jednak dalszej deprecjacji, w 1966 r. dochodząc do 250 peso za dolara. Po przewrocie wojskowym w 1966 r. oficjalny kurs był zablokowany na poziomie 350 peso za dolara. W styczniu 1970 r. przeprowadzono denominację, wprowadzając nowe peso w relacji 100:1. Stąd początkowo dolar odpowiadał 3,50 peso. Deprecjacja jednak nie ustała. W 1971 r. oficjalnie przywrócono system wielu kursów. Liberalizacji politycznej w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych towarzyszyło narastanie problemów gospodarczych. Powrót do władzy peronistów w 1973 r. oznaczał wzrost tendencji populistycznych, co zbiegło się z pierwszym Szokiem naftowym. Lata dyktatury wojskowej (1976-1983) jedynie wzmogły negatywne procesy i spowodowały hiperinflację. Po obaleniu dyktatury kilkakrotnie podejmowano próby stabilizacji. Reforma roku 1983, połączona z denominacją (wprowadzono wówczas peso argentyńskie równe 10 tys. dotychczasowych pesos), w obliczu napięć społecznych oraz kryzysu zadłużeniowego szybko się załamała. W 1985 r. wprowadzono w życie Plan Australa, połączony z następną denominacją (1 austral = 1000 peso argentyńskie). Udało się zmniejszyć inflację z 1200% do 50% rocznie, ale w obliczu silnej opozycji peronistowskiej plan się załamał. Podobną porażkę poniósł podjęty w 1988 r. Plan Primavera. Wiosną 1989 r. inflacja była na poziomie 6000%. W takiej sytuacji w wyborach prezydenckich zwyciężył kandydat peronistowski Carlos Menem, po którym spodziewano się jedynie wzmożenia inflacji. Nieoczekiwanie on właśnie okazał się jej pogromcą.

Podjęty w 1990 r. plan stabilizacyjny ministra gospodarki Domingo Cavallo⁵⁸², połączony z ustanowieniem sztywnego kursu (10 tys. australi za dolara) zakończył się sukcesem. Nie bez znaczenia było też objęcie Argentyny planem Brady'ego. Deregulacja sektora bankowego ułatwiała napływ obcego kapitału. W 1994 r. przeprowadzono jeszcze jedną denominację, zastępując australa nowym peso w relacji 10000:1. W 1995 r. bankowość argentyńska składała się z banku centralnego, 4 banków publicznych, 30 komunalnych, 61 banków komercyjnych krajowych i 31 zagranicznych. Giełda (El Mercado de Valores de Buenos Aires, zał. w 1872) należała do najstarszych na kontynencie. W 2001 r. ujawnił się poważny kryzys finansów publicznych, któremu rząd próbował przeciwdziałać, przyjmując

⁵⁸² A. Woydt, Argentyna wychodzi z chaosu, „Gazeta Bankowa” 1992, nr 13.

program stabilizacyjny. Problemy Argentyny, które zbiegły się w czasie z podobnymi kłopotami Turcji i Polski, podkopały zaufanie do „wschodzących rynków”.

Chile

Już w epoce kolonialnej działała mennica w Santiago. System pieniężny opierał się na escudo, które dzieliło się na 16 reali. Podczas wojny o niepodległość republikanie bili monety w mennicy w Valdivie, a rojaliści wierni Hiszpanii na wyspie Chiloe. W 1833 r. władze Chile uznały za legalny środek płatniczy peso (8 reali) bite w Potosi, ale przestemplowane w którejs z mennic chilijskich. W latach czterdziestych władze prowincji Valdiva emitowały papierowe bilety skarbowe. W latach pięćdziesiątych XIX w. przyjęto system dziesiętny⁵⁸³ - peso dzielące się na 100 centavos. W następnej dekadzie pojawiły się pierwsze emisje banknotów banków komercyjnych. W latach osiemdziesiątych obieg pieniężny uzupełniła emisja pieniądza rządowego. Peso było walutą bimetalistyczną, odpowiadało 22,5 g Ag. W 1895 r. Chile przeszło na Gold Standard. Peso zawierało 0,549175 g Au, odpowiadało zatem 18 pensom brytyjskim⁵⁸⁴. Pokryciem emisji miały być złote monety o nominale 10 pesos, tzw. condory. Emisja banknotów jednak szybko wzrastała i ulegała deprecjacji. Stabilizacji walutowej Chile podjął się znany również z działalności w Polsce amerykański ekspert finansowy Edwin Kemmerer.

Reformom sprzyjała stabilizacja polityczna kraju, która była dziełem prezydenta Arturo Palmy. Opierając się na wskazówkach Kemmerera, w 1926 r. utworzono Banco Central de Chile z udziałem (początkowo niewielkim) kapitału państwowego. Zmieniono prawo bankowe, pozbawiając banki prywatne prawa emisji. Wówczas też powstał nadzór bankowy. Peso zostało ustabilizowane na poziomie 0,183057 g Au (40 pesos za funta). Podczas wielkiego kryzysu w kwietniu 1932 r. doszła do władzy, w wyniku zamachu stanu, radykalna lewica i Chile stało się republiką socjalistyczną⁵⁸⁵. Zawieszono wymienialność na złoto i inne waluty. Wprowadzono też system wielu kursów, który w kolejnych latach był coraz bardziej skomplikowany. Rządy socjalistyczne, choć krótkie, zapoczątkowały inflację. W następnych latach tendencje autarkiczne w gospodarce (model industrializacji poprzez substytucję importu) jedynie ją pogłębiał.

Początkowo Chile orientowało się w sprawach walutowych na blok szterlingowy. Podczas kolejnych dewaluacji oficjalny kurs był określany do funta (w kwietniu 1932 - 80 pesos za funta, w styczniu 1935 - 160). W 1936 r. przestawiono się na kurs wobec dolara. W latach 1936-1941 oficjalny kurs wynosił 19,37 peso za dolara. Potem peso ulegało deprecjacji, a liczba kursów - pomnożeniu.

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych, pod wpływem IMF, zaczęto porządkować sytuację. W latach 1956-1959 funkcjonowały już tylko dwa kursy, w styczniu 1959 r. wprowadzono kurs jednolity (1053 pesos za dolara). W styczniu 1960 r. przeprowadzono denominację. Nowa jednostka - escudo - odpowiadała 1000 dawnych peso. Jednolity kurs (1,053 escudo za dolara) udało się utrzymać jedynie do stycznia 1962 r. Wówczas ponownie rozpoczęła się deprecjacja waluty i powrócono do dwóch kursów (bankowego i wolnego). W 1970 r., kiedy do władzy doszedł lewicowy prezydent Salvador Allende, wynosiły one: 12 i 14 escudo za dolara. W ciągu trzech lat rządów socjalistycznych liczba kursów wzrosła do 15, a miesięczne tempo inflacji osiągnęło 20%.

Po przewrocie wojskowym Augusto Pinocheta jednym z pierwszych zadań junty była stabilizacja walutowa. Już w październiku 1973 r. powrócono do dwóch kursów, rok później do jednego. Ustabilizowano escudo na poziomie 6500 za dolara i we wrześniu 1975 r. wprowadzono nowe peso, odpowiadające 1000 escudo (6,5 peso za dolara). Denominacji towarzyszył radykalny, liberalny program stabilizacyjny: uwolnienie stóp procentowych, zmniejszenie podaży pieniądza, podwyż-

⁵⁸³ Ale pierwsze monety w systemie dziesiętnym noszą datę 1835; por.: WC 1994, s. 338.

⁵⁸⁴ Czyli 13,33 peso za funta. Aż do 1936 r. Chilijscy określali kurs swojej waluty wobec funta. Kurs wobec dolara w 1895 r. wynosił 2,74 peso za dolara; por.: S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 265; R. Mękicki, Historia finansów Chile, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁵⁸⁵ R. Stemplowski, Państwowy socjalizm w realnym kapitalizmie: Chile w 1932 roku, Warszawa 1996.

szenie podatków. Chile zapłaciło za stabilizację 20-procentowym bezrobociem, ale stała się ona podstawą późniejszego „cudu gospodarczego” z lat 1978- -1982. W 1982 r. ujawniły się skutki kryzysu zadłużeniowego. Wychodząc z kryzysu, Chile odeszło tym razem od koncepcji neoliberalnych. Zaakceptowano deficyt budżetowy i pewien zakres interwencjonizmu. Peso uległo deprecjacji, pod koniec lat osiemdziesiątych jego kurs doszedł do 250 za dolara, ale gospodarka chilijska stanęła na nogi. Sektor państwowy w bankowości chilijskiej obejmował, poza państwowym, ale autonomicznym bankiem centralnym, założony w 1953 r. Banco del Estado de Chile. Ponadto działało kilkanaście banków akcyjnych. Giełda - Bolsa de Comercio de Santiago, powstała w 1893 r. Od roku 1905 funkcjonowała druga giełda w Valparaiso. W 2000 r. kurs wynosił 511 peso za dolara.

Urugwaj

W pierwszym okresie niepodległości Urugwaj był przedmiotem walk, zarówno między Argentyną i Brazylią, jak i między zwalczającymi się stronnictwami blancos i colorados. Stabilizacja polityczna nastąpiła dopiero w latach siedemdziesiątych XIX w. Dlatego w pierwszych dekadach niepodległości Urugwaju funkcjonowały dwa systemy walutowe: wywodzące się z tradycji hiszpańskiej peso, dzielące się na 8 reali, i wywodzący się z tradycji portugalskiej patacon, dzielący się na 960 reisów. W 1826 r. banknoty dla Urugwaju emitowały władze argentyńskie (Banco Nacional - Caja de Provincia Oriental).

W 1860 r. przeprowadzono reformę walutową. Podstawową jednostką stało się peso, dzielące się na 100 centavos. W 1862 r. Urugwaj przyjął Gold Standard. Peso zawierało 1,556149 g Au (1,034 dolara za peso). Funkcje emisyjne pełnił Banco Nacional Montevideo, już w latach pięćdziesiątych pojawiły się w obiegu także banknoty banków prywatnych. Właśnie w tych latach powstały w Urugwaju banki akcyjne, w większości kontrolowane przez kapitał argentyński lub brazylijski⁵⁸⁶. Własne banknoty emitowało też kilka towarzystw kredytowych.

Po wojnie paragwajskiej (1864-1870) rozpoczął się okres burzliwego rozwoju gospodarczego, czemu sprzyjało utworzenie giełdy w 1867 r. i liberalizacja prawa bankowego w 1883 r. Kryzys roku 1890 spowodował upadek mniejszych banków i ujawnił potrzebę utworzenia banku centralnego. W 1896 r. powstał Banco de la Republica Oriental del Uruguay, który przejął funkcje emisyjne. Dążenie do uniezależnienia kraju od obcego kapitału doszło do głosu w okresie prezydentury José Batlle y Ordóñez (1903-1907, 1911-1915) i przyniosło w efekcie etatyzację sektora bankowego⁵⁸⁷.

Podczas I wojny światowej wymienialność peso na złoto została zawieszona, a banknoty uległy deprecjacji do 79% parytetu w 1924 r. Mimo to w 1925 r. udało się przywrócić wymienialność peso na przedwojennym poziomie. W 1931 r. zawieszono wymienialność peso na złoto, zdevaluowano je i wprowadzono kontrolę dewizową. W 1933 r. związane peso sztywnym kursem z frankiem francuskim (peso = 12,06 franka), z czego wynikał kurs 2,17 peso za dolara (po dewaluacji rooseveltofskiej - 1,25 peso za dolara). Jednocześnie jednak w 1934 r. pojawił się, prawie dwukrotnie wyższy, kurs czarnorynkowy. W 1939 r. wprowadzono sztywny kurs wobec dolara (1,519 peso za dolara), który obowiązywał aż do lat pięćdziesiątych. Równolegle rozbudowywał się jednak zarówno system wielu kursów, jak i czarny rynek. W 1958 r. kurs czarnorynkowy przekroczył 10 peso za dolara. W pierwszych latach po II wojnie światowej Urugwaj przeżywał okres dobrej koniunktury. Towarzyszył temu rozwój sieci bankowej. Liczba banków wzrosła z 25 do ponad 70⁵⁸⁸. W roku 1959, pod naciskiem IMF, przywrócono jednolity kurs⁵⁸⁹ (6,5 peso za dolara). W 1963 r. powrócono jednak do kursu podwójnego.

⁵⁸⁶ W tym okresie miały też miejsce pierwsze wielkie afery finansowe, m.in. upadek znanego finansisty brazylijskiego, barona Mayo.

⁵⁸⁷ Między innymi w 1911 r. znacjonalizowano bank centralny.

⁵⁸⁸ A. Osiński, Historia finansowa Urugwaju, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁵⁸⁹ Faktycznie jednak stosowano kilkusetprocentowe narzuty, tak w imporcie, jak i w eksporcie.

Liberalizacja prawa bankowego uruchomiła proces koncentracji banków, ale też ponownego wzrostu roli kapitału zagranicznego. W 1967 r. utworzono Banco Central del Uruguay. W latach 1966-1972, w okresie prezydentury lewicującego Jorge Pacheco Areco, inflacja nabrała znacznego tempa⁵⁹⁰. Po przewrocie wojskowym w roku 1972 zaczęto stabilizować walutę. W 1975 r. przeprowadzono denominację. Nowe peso zastąpiło stare w relacji 1:1000. Kurs nowej waluty, początkowo określony na 2,70 za dolara, ulegał dalszemu obniżaniu. Dopiero w 1979 r. przywrócono jeden kurs, a w 1982 r. uwolniono go, zdając się na regulacje rynkowe. Dyktatura wojskowa, wzorem chilijskiej, konsekwentnie liberalizowała gospodarkę.

W 1993 r. przeprowadzono jeszcze jedną denominację, wprowadzając peso urugwajskie w miejsce 1000 nowych peso. Kryzys zadłużeniowy podkopał jednak pozycję junty i doprowadził do powrotu rządów cywilnych w 1984 r. Demokratyzacji kraju towarzyszył program gospodarczy, wyprowadzający Urugwaj z kryzysu. Na początku 2000 r. kurs kształtował się na poziomie ok. 11,5 peso za dolara.

Paragwaj

W Paragwaju początkowo były w obiegu tradycyjne pieniądze hiszpańskie. Jednostką było bimetalistyczne peso, dzielące się na 100 centesimos (od 1845). W 1854 r. rząd dokonał pierwszej emisji banknotów⁵⁹¹ (nominowanych zarówno w peso i centesimos, jak i w realach). Podczas wojny (1864-1870) emisja skarbowa przybrała ogromne rozmiary. Po klęsce dotychczasowe banknoty stały się stosem makulatury. Ustanowiono nową jednostkę - peso, dzielące się tym razem na 100 centavos⁵⁹². W latach osiemdziesiątych pojawiły się w obiegu banknoty banków prywatnych, w latach dziewięćdziesiątych banknoty rządowe. W 1903 r. dopuszczono do obiegu na terenie Paragwaju peso argentyńskie. Zrównano obie waluty, co oznaczało przyjęcie przez Paragwaj Gold Standard (faktycznie była to ułomna forma Gold Exchange Standard). Odtąd aż do 1943 r. określano oficjalny kurs waluty wobec peso argentyńskiego.

W 1907 r. utworzono, jako bank centralny i emisyjny, Banco de la Republica. W następnych latach zarówno peso paragwajskie deprecjonowało się wobec argentyńskiego, jak i rozchodziły się kursy peso kruszcowego i papierowego. W 1923 r. osiągnięto stabilizację na poziomie 42,61 peso paragwajskiego za złote peso argentyńskie i 18,75 peso paragwajskiego za peso papierowe argentyńskie. Stabilizacja argentyńska w 1927 r. dopełniła dzieła stabilizacji paragwajskiej. W 1932 r. wprowadzono kontrolę dewizową. Pozycję waluty paragwajskiej podkopała też wojna z Boliwią o Chaco (1932-1935). W latach 1935-1940 kurs wobec peso argentyńskiego systematycznie spadał z 25 do prawie 80.

W 1936 r. utworzono nowy bank centralny - Banco del Paraguay. Wówczas też zaczęto stosować kilka kursów. W październiku 1943 r. przeprowadzono reformę walutową. Nową jednostką stało się guarani, na które wymieniono peso w relacji 100:1. Oficjalnie guarani miało początkowo kurs 3,072 za dolara, faktycznie jednak nadal stosowano system wielu kursów. W latach 1945-1949 próbowano zliberalizować prawo dewizowe, ale po roku 1949 rozbudowano system do siedmiu różnych kursów.

W 1952 r. raz jeszcze zreorganizowano bankowość centralną, tworząc państwowy Banco Central del Paraguay. W 1957 r. pod wpływem IMF wprowadzono jeden kurs (113 guarani za dolara). Przez całe lata sześćdziesiąte obowiązywał sztywny kurs 126 guarani za dolara. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w Paragwaju miała miejsce inflacja, nigdy jednak nie była wyższa niż 30%. W porównaniu z sąsiadami Paragwaj mógł wówczas uchodzić za kraj stabilnej waluty. W 1999 r. kurs wynosił 2,9 tys. guarani za dolara. Giełda powstała w 1977 r.

⁵⁹⁰ Rekordowy był rok 1968, kiedy to inflacja wyniosła 125%.

⁵⁹¹ WPM-II, s. 820 i n.

⁵⁹² S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 197.

Boliwia

W Boliwii znajdowała się największa kopalnia srebra kolonialnej Ameryki - Potosi. Już w 1574 r. zaczęła tam działać mennica. Druga mennica została uruchomiona w La Paz (Sucre). Do roku 1864 zachowano stary, hiszpański system monetarny (1 scudo = 2 peso = 16 soles/reali). W tym samym roku wprowadzono system dziesiętny: 1 boliviano = 100 centavos. Boliviano, podobnie jak inne waluty ówczesnej Ameryki Łacińskiej, było równe 5 frankom germinal (22,5 g Ag). W drugiej połowie XIX w. pojawiły się w obiegu banknoty banków prywatnych. W 1902 r. rozpoczęła się emisja biletów skarbowych.

Zasobna w srebro, a uboga w złoto Boliwia wyjątkowo długo trzymała się bimetalizmu. Dopiero w 1908 r. związano boliviano sztywnym kursem z funtem w systemie Gold Exchange Standard. Funt odpowiadał 12,5 bolivianos⁵⁹³. W 1909 r. emisja banknotów została skupiona w rękach Banco de la Nacion Boliviana. Do 1927 r. równoległe z boliviano były w obiegu złote monety angielskie i peruwiańskie.

W lipcu 1928 r. zdewaluowano boliviano w stosunku do funta (13,5 za funta). Wówczas też utworzono nowy, państwowy bank centralny - Banco Central de Bolivia oraz nadzór bankowy. We wrześniu 1931 r. Boliwia, w ślad za Wielką Brytanią, zawiesiła wymienialność i zdewaluowała swoją walutę. W następnych latach boliviano tracił na wartości również wobec funta (20 za funta w 1935, 50 - w 1936 i 100 - w 1937). Od 1937 r. zaczęto też stosować system wielu kursów. Decydujące znaczenie dla rozregulowania finansów boliwijskich miała, poza wielkim kryzysem, przegrana wojna z Paragwajem (1932-1935). W listopadzie 1939 r. Boliwia opuściła blok szterlingowy i przeszła na sztywne kursy wobec dolara. W latach 1940-1950 stosowano wiele kursów, a boliviano ulegał deprecjacji. W 1950 r. ustalono parytet 60 bolivianos za dolara i tak zarejestrowano w IMF. Nadal jednak trwała inflacja oraz stosowane były specjalne kursy.

W latach 1952-1956 prezydentem był Victor Paz Estenssoro, który stopniowo stabilizował gospodarkę według wskazań IMF. W grudniu 1956 r. ujednolicono i uwolniono kurs, znosząc ograniczenia dewizowe. Początkowo wynosił on 776 bolivianos za dolara, w 1962 r. już 11885. W styczniu 1963 r. przeprowadzono denominację w relacji 1:1000. Nowa waluta nazywała się peso boliwijskie. Boliviano był stopniowo wycofywany z obiegu aż do 1965 r. W latach 1963-1972 kurs był stabilny (11,885 za dolara), potem (1972-1976) utrzymywano parytet 20 za dolara.

Kryzys zadłużeniowy i seria przewrotów wojskowych na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zdestabilizowały jednak gospodarkę i doprowadziły do hiperinflacji. W 1985 r. wszedł w życie kolejny plan stabilizacyjny prezydenta Victora Paz Estenssoro, tym razem realizowany według wskazań liberalnych ekspertów amerykańskich. Zwieńczeniem sukcesu reform była denominacja z 1987 r. Ponownie pojawiło się boliviano, na które wymieniono dotychczasowe peso w relacji 1 mln:l. Napięcia społeczne, wywołane stabilizacją, doprowadziły w 1989 r. do zwycięstwa lewicy, która jednak nie zaniechała reform. W 1997 r. kurs wynosił 5,2 boliviano za dolara.

Peru

W okresie kolonialnym działała mennica w Limie (od 1568) oraz w Cuzco, Ayacucho i Arequipa. Do wicekrólestwa Peru należała też zasobna w srebro Boliwia. Po uzyskaniu niepodległości w Peru posługiwano się nadal hiszpańskim systemem pieniężnym (1 escudo = 2 peso = 16 reali) do 1862 r., kiedy to wprowadzono system dziesiętny. Odtąd sol (dawne peso) dzielił się na 10 dinaros i 100 centavos⁵⁹⁴. Sol odpowiadał 22,5 gramom srebra, czyli 5 frankom germinal. W 1897 r. przeprowadzono reformę walutową, emitując funta (libra), równego 10 soles. W 1901

⁵⁹³ 0,585791 g Au, czyli 2,56 boliviano za dolara -S.M. Borisow (red), op. cit., s. 45.

⁵⁹⁴ Przejściowo w latach siedemdziesiątych funkcjonowała też jednostka zwana real de inca, odpowiadająca solowi.

r. Peru przeszło na system waluty złotej, zrównując funta peruwiańskiego z brytyjskim (7,322382 g Au; 4,866 dolara za funta⁵⁹⁵). W obiegu pozostały srebrne sole, ale wyłącznie jako bilon.

W latach 1822-1823 działalność emisyjną prowadził, utworzony przez Jose San Martina, Banco de la Emancipation. W latach sześćdziesiątych XIX w. banki prywatne podjęły emisję banknotów. Od 1879 r. emisją zajmował się również rząd. W 1922 r. utworzono Banco de Reserva del Peru, któremu przyznano monopol emisyjny.

W lutym 1930 r. w miejsce funta wprowadzono sol de oro, odpowiadający 0,601858 g Au (2,50 sola za dolara). W kwietniu 1931 r. w miejsce Banco de Reserva del Peru powołano Banco Central de Reserva del Perú (początkowo prywatny, w 1962 znacjonalizowany), utworzono też nadzór bankowy. Jednocześnie zdewaluowano sola do 3,57 za dolara. W 1932 r. zawieszono wymienialność na złoto. W latach 1940-1949 kurs oficjalny sola był zamrożony na poziomie 6,50 za dolara. W 1946 r. obok oficjalnego pojawiły się inne kursy. W latach 1949- -1960 funkcjonowały dwa kursy, a sol ulegał stopniowej deprecjacji. W roku 1960 wprowadzono jeden kurs, płynny (ok. 26 soli za dolara). W 1967 r. przeprowadzono dewaluację do 38 soli za dolara i ponownie wprowadzono system wielu kursów.

W latach 1968-1974, w okresie rządów junty wojskowej, dokonano wielu nacjonalizacji w przemyśle i bankowości⁵⁹⁶, a gospodarka Peru była izolowana. Po powrocie rządów cywilnych w 1975 r., pod naciskiem IMF, przywrócono jeden kurs (65 soli za dolara), a rok później go uwolniono. Odtąd sol szybko spadał, w 1985 r. dochodząc do 12,5 tys. za dolara. Peru spełniało wymagania stawiane przez IMF i wywiązywało się z długów, ale płaciło za to ogromną inflacją. W połowie 1985 r. prezydentem został populistyczny Alan García Pérez. Zapowiedział on ograniczenie spłat długów do 10% dochodów z eksportu. W 1987 r. dokonano denominacji, wprowadzając inti jako równowartość 1000 soles de oro. Faktyczne bankructwo i izolacja Peru nie rozwiązywały jednak realnych problemów.

W 1987 r. znacjonalizowano wszystkie banki. Inflacja w 1989 r. osiągnęła ponad 7 tys. procent. Doprowadziło to do zwycięstwa wyborczego w 1990 r. Alberta Fujimori, który dokonał stabilizacji gospodarczej kraju⁵⁹⁷. W 1991 r. zliberalizowano prawo bankowe i rozpoczął się proces deregulacji. Inti wymieniono na nowego sola w relacji 1:1 mln. Udało się też osiągnąć porozumienie z wierzycielami zagranicznymi. Pod koniec dekady lat dziewięćdziesiątych koszty społeczne stabilizacji były jednak znaczące i zagrażały równowadze politycznej Peru. W 1999 r. kurs wynosił 3,36 soli za dolara.

Wielka Kolumbia

W czasach kolonialnych tereny odpowiadające, w przybliżeniu, dzisiejszej Kolumbii, Panamie, Wenezueli i Ekwadorowi należały do wicekrólestwa Peru, a w 1717 r. zostały wyodrębnione w wicekrólestwo Nowej Grenady. Na terenie wicekrólestwa działały mennice, m.in. w Bogocie, Cartagenie, Medellin. W okresie wojny o niepodległość istniały w latach 1813-1816 efemeryczne republiki Cundinamarca (w Bogocie) i Cartagena, które - wykorzystując miejscowe mennice - biły własny pieniądz. W 1819 r., po zwycięstwie nad Hiszpanami, kraje Nowej Grenady utworzyły jedno państwo - Wielką Kolumbię. Utrzymano tam tradycyjny hiszpański system monetarny przy biciu monet, natomiast emitowane w latach dwudziestych papierowe bilety skarbowe nominowane już były równolegle w realach jako 1/8 części peso i w centavos jako 1/100 części peso⁵⁹⁸. W latach 1829- -1830 oderwały się Wenezuela i Ekwador, w 1903 r. wyodrębniono Panamę. W latach 1831-1863 Kolumbia używała nazwy Nowa Grenada.

⁵⁹⁵ S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 200.

⁵⁹⁶ Ośrodkiem sektora państwowego był Banco de la Nacion, utworzony w 1966 r.

⁵⁹⁷ N. Bonnet, Terapia szokowa w Peru, „Gazeta Wyborcza”, 2 stycznia 1991 (przedruk z „Le Monde”).

⁵⁹⁸ Na przykład na banknocie o nominale 25 centavos było jednocześnie napisane „dos reales” - WPM-II, s. 306.

Kolumbia

Aż do początków XX w. Kolumbia zachowała jako podstawową jednostkę monetarną bimetalistyczne peso równe 5 frankom germinal. W latach 1847-1872 stopniowo wprowadzano system dziesiętny⁵⁹⁹. W 1857 r. pojawiły się w obiegu papierowe pieniądze emitowane przez władze prowincjonalne, w następnej dekadzie przez państwową Tesoreria Jeneral. Po roku 1865 nastąpiła era emisji banknotów banków prywatnych, czym zajmowało się, w różnych okresach do lat dwudziestych XX w., ponad 60 instytucji. W latach osiemdziesiątych stopniowo zaczęła się nasilać deprecjacja papierowych peso.

W latach 1899-1902 trwała wojna domowa między konserwatystami i liberałami, która do reszty zdestabilizowała dotychczasowy system walutowy. Liczne banki, władze prowincjonalne oraz poszczególni generałowie emitowali banknoty, których ilość zależała jedynie od wydajności maszyn drukarskich. Zwycięzcy konserwatyści, stabilizując walutę w 1903 r., zdecydowali się na Gold Standard. Peso zawierało odtąd 1,464476 g Au i stanowiło 1/5 funta szterlinga. W obiegu znalazły się rządowe bilety skarbowe (do 1908), następnie zaś bilety Junta de Conversion (od 1909), za pomocą których stopniowo likwidowano nadmiar pieniądza. Po bimetalizmie pozostała również pamiątka w postaci srebrnych certyfikatów. Do 1923 r. prawnym środkiem płatniczym były też złote monety angielskie. Własne złote monety Kolumbia zaczęła bić dopiero w 1913 r.

Rządy konserwatywne trwały do 1930 r. i charakteryzowały się stabilnością zarówno polityczną, jak i gospodarczą. W 1923 r. utworzono bank centralny - Banco de la Republica jako spółkę akcyjną, w 50% należącą do państwa (w 1973 bank znacjonalizowano). Utworzenie banku było wynikiem prac komisji pod przewodnictwem Edwina Kemmerera. Pozycję gospodarczą Kolumbii w latach dwudziestych wzmacniało odkrycie złóż ropy naftowej i platyny. W 1928 r. powstała giełda w Bogocie. W okresie wielkiego kryzysu do władzy powrócili liberałowie. W 1931 r. zawieszono wymiennalność na złoto, a rok później zaczęto stosować system kilku kursów. W okresie powojennym, mimo burzliwej historii politycznej Kolumbii oraz charakterystycznych dla regionu tendencji autarkicznych w gospodarce, peso uniknęło wielkich inflacji i denominacji, stało się to jednak za cenę braku wymiennalności i utrzymywania systemu wielu kursów. O względnej stabilności finansów kolumbijskich zadecydowały też legalne dochody z eksportu kawy i zapewne nielegalne z eksportu narkotyków. W bankowości kolumbijskiej poważną rolę odgrywał sektor państwowy⁶⁰⁰, korporacje finansowe, zastępujące tradycyjne banki inwestycyjne, oraz banki „mieszane”, powstałe w efekcie prowadzonej w latach siedemdziesiątych „kolumbizacji” banków zagranicznych. W 1992 r. znacjonalizowano wszystkie banki. W 1998 r. kurs wynosił 2,6 tys. peso za dolara.

Wenezuela

W okresie walk z Hiszpanią o niepodległość poszczególne prowincje Wenezueli biły własne monety - dotyczyło to zarówno strony republikańskiej, jak i rojalistycznej⁶⁰¹. W 1811 r. władze republikańskie emitowały również pieniądze papierowe, nominowane w realach, podpisane przez Estados Unidos de Venezuela, zabezpieczone na hipotecę renty narodowej. Inspiracje rodem z wojny o niepodległość USA były tu oczywiste. Po oddzieleniu od Wielkiej Kolumbii jednostką monetarną Wenezueli stało się bimetalistyczne peso, dzielące się od razu na 10 reali. W 1871 r. przemianowano peso na venezolano i podzielono na 100 centavos. W 1879 r. zmieniono nazwę venezolano na bolivar. Ciągłe był to pieniądz bimetalistyczny, odpowiadający 5 frankom germinal.

⁵⁹⁹ Najpierw podzielono peso na 10 zamiast 8 reali. W 1853 r. zmieniono nazwę „real” na „decimos”, a w 1872 r. w miejsce 10 decimos wprowadzono 100 centavos - WC-19-20, s. 474 i n.

⁶⁰⁰ Poza bankiem centralnym składały się nań: Popular Cafetero Ganadero, Comercio Estado Trabajadores i Caja Agraria; Colombia: Economic Structure, Bogota 1995.

⁶⁰¹ Wykaz tych emisji - por.: WC-19-20, s. 2049-2051.

W latach sześćdziesiątych pojawiły się w obiegu banknoty banków prywatnych⁶⁰² oraz, na krótko, bilety skarbowe. W latach 1878-1879, w okresie sporu z Wielką Brytanią o pograniczne tereny Gujany, władze wenezuelskie emitowały banknoty podpisane „Estado de Guayana”⁶⁰³. Emisja banków prywatnych była podstawą wenezuelskiego obiegu pieniężnego aż do 1939 r. W 1902 r. Wenezuela dokonała spektakularnego bankructwa, ogłaszając unieważnienie swych długów zagranicznych. Było to powodem interwencji zbrojnej kilku mocarstw pod przewodem Wielkiej Brytanii, jednak - mimo korzystnego dla wierzycieli wyroku trybunału haskiego - Wenezuela postawiła na swoim. Wkrótce potem sytuacja kraju poprawiła się w związku z odkryciem złóż ropy naftowej.

W 1910 r. przyjęto Gold Standard. Bolivar, nadal równy frankowi germinal, zawierał teraz 0,290323 g Au (5,18 za dolara)⁶⁰⁴. W 1930 r. zawieszono wymiennalność i zaczęła się stopniowa deprecjacja waluty wenezuelskiej. W latach 1933-1937 stosowano kilka kursów, ale w 1937 r. powrócono do jednego kursu rynkowego. Kształtował się on na poziomie ok. 3,5 bolivara za dolara⁶⁰⁵.

W 1939 r. utworzono Banco Central de Venezuela⁶⁰⁶, który uzyskał monopol emisyjny⁶⁰⁷. W 1943 r. wprowadzono ograniczenia dewizowe i powrócono do polityki wielu kursów. W 1947 r. powstała giełda. W latach 1947-1970 oficjalny kurs bolivara, zarejestrowany w IMF, wynosił 3,34 za dolara, faktycznie stosowano jednak liczne inne kursy. Boom naftowy lat siedemdziesiątych zapewnił Wenezueli na pewien czas znaczne bogactwo, spowodował nadmierny wzrost aspiracji konsumpcyjnych przy jednoczesnym zaniedbaniu wielu dziedzin życia i zaniechaniu niezbędnych reform. Skutki tego ujawniły się po wybuchu kryzysu zadłużeniowego na początku lat osiemdziesiątych. Upadły wówczas dwa duże banki państwowe⁶⁰⁸. W następnych latach Wenezuela miotła się między kolejnymi programami stabilizacyjnymi a będącym ich skutkiem gniewem ludu, gotowego poprzeć kolejnych demagogów. Zwycięstwo wyborcze populisty Hugo Chaveza Friasa w 1998 r. źle wróżyło gospodarce. W 1999 r. kurs wynosił 573 bolivary za dolara.

Ekwador

W okresie wojny o niepodległość w obiegu były hiszpańskie i kolumbijskie monety, ostemplowane literami MDQ (Moneda de Quito)⁶⁰⁹. System dziesiętny wprowadzono w 1884 r. Bimetalistyczne scure, które zastąpiło peso, było równe 5 frankom germinal. W 1898 r. przyjęto Gold Standard. Nowe scure⁶¹⁰ miało parytet 0,7322382 g Au, z czego wynikał kurs 2,05 scure za dolara. Scure stanowiło 1/10 część funta szterlinga. Podjęto emisję złotych monet o wartości 10 scure, zw. condorami, które odpowiadały brytyjskim suwerenom. Od lat sześćdziesiątych XIX w. do 1927 r. były w obiegu banknoty banków prywatnych. Wyjątkowo wysoki był udział w tej emisji ekwadorskich oddziałów banków zagranicznych. Poczynając od 1920 r., scure ulegało deprecjacji. W marcu 1927 r. przeprowadzono stabilizację walutową. Powstał Banco Central del Ecuador jako spółka akcyjna rządu i banków komercyjnych. Powołano dwa organy nadzorcze: Superintendenda de Bancos y Seguros oraz Junta Monetaria Nacional. Ustabilizowane scure zawierało 0,300933 g Au, co dawało okrągłe 5 scure za dolara. W 1932 r. wprowadzono

⁶⁰² Było ich kilkanaście, w tym dwa kolejne, nie mające ze sobą nic wspólnego poza nazwą, Banco de Venezuela. W 1882 r. powstał Banco de Maracaibo, najstarszy istniejący dziś bank wenezuelski; M. Kazimierzczak, *Historia finansów Wenezueli*, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁶⁰³ WPM-I, s. 1091.

⁶⁰⁴ S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 67.

⁶⁰⁵ Był to skutek dewaluacji dolara w 1934 r. Warto zwrócić uwagę, że ówczesna Wenezuela była historycznym fenomenem. W wielu krajach wielki kryzys podkopał demokrację i doprowadził do różnej maści dyktatur, Wenezuela zaś w 1935 r. zdemokratyzowała się po całych dziesięcioleciach dyktatur kolejnych caudillos.

⁶⁰⁶ Początkowo w 60% państwowy, w latach 1974-1976 państwo wykupiło 100% akcji.

⁶⁰⁷ Osobliwością numizmatyki wenezuelskiej były banknoty leprozorium (miejsca odosobnienia trędowatych) na wyspie Providenda z 1940 r. - WPM-I, s. 1902.

⁶⁰⁸ Banco de los Trabajadores w 1982 r. i Banco Nacional de Descuento w 1984 r.

⁶⁰⁹ WC-19-20, s. 589.

⁶¹⁰ Scure z 1884 r. stanowiło 40% scure z 1889 r.

kontrolę walutową⁶¹¹ i zawieszono wymienialność na złoto. W 1935 r. zdewaluowano scure do 10,35 za dolara, w 1940 r. do 14,77 za dolara. Podczas II wojny światowej obowiązywał kurs 14 scure za dolara, w 1946 r. IMF zarejestrował kurs 13,5 za dolara. W latach 1947-1950 stosowano kilka kursów, w 1950 r. powrócono do jednego - 15 scure za dolara⁶¹². W 1961 r. zdewaluowano do 18 za dolara, w 1970 r. do 25 za dolara.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zachowano wymienialność scure i jeden kurs, choć waluta ekwadorska ulegała deprecjacji. Ważną rolę odegrały dochody z ropy naftowej, które pozwoliły Ekwadorowi w okresie kryzysu zadłużeniowego pozostawać stale w zgodzie z normami IMF. Ceną programów stabilizacyjnych były napięcia społeczne i jawna inflacja. Pod koniec lat osiemdziesiątych kurs wynosił już 500 za dolara, w 1995 r. - 2,5 tys. za dolara, w 1999 r. - 6,2 tys. za dolara. W takiej sytuacji w lutym 2000 r. rząd podjął bezprecedensową decyzję. Wycofano scure z obiegu, uznając dolara amerykańskiego za prawny środek płatniczy.

Panama

Po oddzieleniu Panamy od Kolumbii w 1903 r. jednostką monetarną stał się balboa, dzielący się na 100 centesimos, zwany też „dolarem panamskim”. Balboa równy jest do dziś dolarowi amerykańskiemu, który również jest w obiegu. Poza wczesnymi latami czterdziestymi, kiedy to na krótko pojawiły się w obiegu banknoty Banco Central de Emision, Panama nie emituje własnych banknotów, a jedynie bilon i monety okolicznościowe. Formalnie monety bije założony w 1904 r. Banco Nacional de Panama, który jednak nie pełni funkcji banku centralnego⁶¹³. Nadzór nad bankami sprawowała Superintendencia de Bancos. Z powodu liberalnego prawa bankowego Panama jest jednym z ośrodków *offshore banking*. W 1998 r. zaczęto jednak zaostrzać przepisy i wzmacniać nadzór. Giełda w Panamie powstała w 1960 r.

Zjednoczone Prowincje Ameryki Środkowej

W latach 1823-1838 istniało państwo pod nazwą Zjednoczone Prowincje Ameryki Środkowej. Utrzymał się tam hiszpański system pieniężny (escudo dzielące się na 16 reali). Zjednoczone Prowincje w krótkim czasie zadłużyły się w Wielkiej Brytanii. Kryzys roku 1825 ujawnił ich niewypłacalność. W ciągu następnych lat powoli spłacano długi, ale jeszcze w 1838 r. były one znaczne i zostały podzielone między państwa sukcesyjne: Kostarykę, Nikaragwę, Salwador, Honduras i Gwatemalę.

Kostaryka

W pierwszym okresie niepodległości Kostaryka posługiwała się systemem wywodzącym się z tradycji hiszpańskiej (1 onza, czyli uncja = 8 escudo = 16 peso, które dzieliło się na 8 reali). W 1865 r. Kostaryka przeszła na system dziesiętny i peso dzieliło się odtąd na 100 centavos. Peso odpowiadało 5 frankom gerymal (22,5 g Ag). W latach sześćdziesiątych XIX w. pojawiły się też pierwsze banknoty banków prywatnych⁶¹⁴. W 1896 r. wprowadzono nową jednostkę - colon, emitowany w Gold Standard. Colon zawierał 0,7002 g Au⁶¹⁵, z czego wynikał kurs 2,15 colona za dolara. Pamiątką po bimetalizmie były, podobnie jak w USA, srebrne certyfikaty, emitowane do 1917 r. Colon był jedyną walutą w centralnej Ameryce, którą dotknęła I wojna światowa. W tym okresie powstał Banco Nacional de Costa Rica, który przejął funkcje emisyjne. Po zawieszeniu wymienialności na złoto colon uległ deprecjacji.

⁶¹¹ Przejściowo zniesioną w latach 1937-1940; S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 272.

⁶¹² Równolegle kształtował się kurs wolnorynkowy, minimalnie wyższy.

⁶¹³ A. Sawicka, Historia finansów Panamy, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁶¹⁴ WPM-I, s. 502 i n. W latach siedemdziesiątych w obiegu były też pieniądze emitowane przez linie kolejowe - Ibidem, s. 506.

⁶¹⁵ S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 145.

W 1922 r. ustabilizowano colona na poziomie 4 za dolara, co oznaczało parytet 0,37616 g Au. W 1932 r. wprowadzono ograniczenia dewizowe. Colon ulegał dalszej deprecjacji. W latach 1937-1948 obowiązywał jeden, sztywny kurs 5,615 colona za dolara. Przewrót wojskowy w 1948 r. zmienił sytuację na dłuższy czas. Zaczęto wówczas stosować system wielu kursów. W tym samym roku wprowadzono monopol banków państwowych⁶¹⁶ na obsługę weksli i rachunków oszczędnościowych. W 1950 r. zastąpiono dotychczasowy bank centralny nowym Banco Central de Costa Rica. W latach siedemdziesiątych ujednolicono kurs (w 1974 - 8,57 za dolara), ale w następnych latach colon ulegał deprecjacji. Lata osiemdziesiąte upłynęły pod znakiem kryzysu zadłużeniowego. Kostaryka zaczęła z niego wychodzić dopiero w 1995 r., po objęciu jej planem Brady'ego. W tym samym roku zliberalizowano prawo bankowe i dewizowe. Problemem pozostawała nadal wysoka inflacja. W 1995 r. kurs wynosił 179 colonów za dolara, w 1998 r. już 313.

Nikaragua

W latach siedemdziesiątych XIX w. pojawiło się nikaraguańskie peso (22,5 g Ag, 5 franków germinal), dzielące się na 100 centavos. Wcześniej używano wyłącznie pieniędzy zagranicznych. W latach siedemdziesiątych weszły do obiegu bilety skarbowe⁶¹⁷, w latach osiemdziesiątych rozpoczęła się emisja banknotów banków prywatnych⁶¹⁸. W 1912 r. przeprowadzono reformę walutową. Utworzono Banco Nacional de Nicaragua, który miał emitować złote cordoby. Parytet cordoby ustalono minimalnie powyżej dolara (1,5048 g Au), faktycznie przestrzegano kursu 1:1 wobec waluty amerykańskiej. Peso wymieniono na cordoby w relacji 1:1.

W 1931 r. zawieszono wymiennalność na złoto i ustalono sztywny kurs wobec dolara. W latach 1934-1938 cordoba ulegała jednak szybszej deprecjacji i przed II wojną światową kurs wynosił już 5 cordobas za dolara⁶¹⁹. Od roku 1937 stosowano też system kilku kursów. W lipcu 1955 r. ustalono oficjalny kurs na 7 cordobas za dolara i taki parytet zarejestrowano w IMF. W 1962 r. zreformowano system finansowy, tworząc Banco Central de Nicaragua. Rok później zlikwidowano system wielu kursów. Aż do rewolucji sandinowskiej w 1978 r. cordoba dzieliła losy dolara, a kurs 7:1 pozostawał bez zmian.

Po 1978 r. zawieszono wymiennalność na inne waluty, wprowadzono system wielu kursów i poprzez miękkie finansowanie inwestycji napędzano inflację. W 1979 r. znacjonalizowano wszystkie banki. Negatywne zjawiska pogłębiała wojna domowa. W 1990 r., kiedy sandiniści oddawali władzę, inflacja wynosiła 35 tys. procent. W połowie lat osiemdziesiątych wprowadzono częściową wymiennalność, zezwalając na działanie kantorów wymiany. W lutym 1988 r. przeprowadzono denominację. Wprowadzono nową cordobę w miejsce 1000 starych. Początkowo nowa cordoba miała kurs 10 za dolara, ale już po dwóch latach wynosił on 25 mln za dolara. Po przywróceniu rządów demokratycznych wprowadzono w życie program stabilizacyjny. W jego ramach przywrócono swobodę działania banków prywatnych i rozpoczęto prywatyzację. Odbudowano nadzór bankowy. W latach 1990-1991 kurs był ustabilizowany na poziomie 25 mln nowych cordobas za dolara. W 1991 r. wprowadzono złotą cordobę, równą dolarowi. W 1992 r. zdewaluowano ją do 5 cordobas za dolara. W 1999 r. było już 11,3 za dolara. W 1993 r. ruszyła giełda.

Salwador

Hiszpański system pieniężny przetrwał do 1889 r., kiedy wprowadzono peso (równe 5 frankom germinal, 22,5 g Ag)⁶²⁰. W latach osiemdziesiątych pojawiły

⁶¹⁶ Były to: Banco Nacional de Costa Rica, Banco de Credito Agricola, Banco de Costa Rica i Banco Anglo-Costarricense. Ten ostatni upadł w 1994 r. w atmosferze skandalu - S. Koziół, *Historia finansów Kostaryki*, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁶¹⁷ WPM-II, s. 794 i n.

⁶¹⁸ WPM-I, s. 807 i n.

⁶¹⁹ S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 184.

⁶²⁰ Ibidem, s. 210; WC-19-20, s. 630 i n.; WPM-I, s. 527-536.

się w obiegu banknoty banków prywatnych. W 1919 r. przeprowadzono reformę, zastępując peso colonem (w relacji 1:1). Colon był emitowany w systemie Gold Standard i równy 1/2 dolara amerykańskiego. Podczas wielkiego kryzysu nie udało się jednak utrzymać tego parytetu. Już w 1931 r. zawieszono wymienialność na złoto. Od lipca 1934 r. dolar był równy 2,5 colona. W 1934 r. utworzono Banco Central de Reserva de El Salvador (prywatny, w 1961 znacjonalizowany). Sztynny kurs wobec dolara (2,5:1) utrzymał się do lat siedemdziesiątych, później colon ulegał deprecjacji szybszej od dolara. W 1980 r. znacjonalizowano banki, w 1990 r. zaczęła się ich prywatyzacja. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych oficjalny kurs wynosił 8,75 colona za dolara.

Honduras

W Hondurasie⁶²¹ hiszpański system utrzymał się do 1871 r., kiedy wprowadzono peso dzielące się na 100 centavos⁶²². Peso było równe 5 frankom germinal (22,5 g Ag). W latach osiemdziesiątych zaczęła się emisja banknotów banków komercyjnych⁶²³. W 1922 r. powstał Banco de Honduras jako bank centralny. W 1926 r. przeprowadzono reformę walutową, wprowadzając nową jednostkę - lempirę. Była ona emitowana w systemie Gold Standard i związana sztywnym kursem z dolarem. Dolar odpowiadał 2 lempirą i taka relacja utrzymywała się do roku 1991. W 1950 r. utworzono nowy bank centralny - Banco Central de Honduras. W 2000 r. kurs wynosił 18 za dolara.

Gwatemala

Gwatemala utrzymała system hiszpański do 1859 r.⁶²⁴ Wprowadzono wówczas nową jednostkę - peso, dzielące się na 8 reali. W 1871 r. przyjęto system dziesiętny (1 peso = 100 centavos). Peso odpowiadało 5 frankom germinal (22,5 g Ag) i było walutą bimetalistyczną. Poczynając od lat siedemdziesiątych XIX w., w obiegu pojawiły się banknoty emitowane przez banki komercyjne.

Najbardziej znanym był Banco Occidente (zał. 1881). Stopniowo ich emisja wzrastała i nasilały się tendencje inflacyjne. W latach osiemdziesiątych do obiegu weszły ponadto rządowe bilety skarbowe (*tesoreria nacional*). W maju 1925 r. przeprowadzono reformę walutową. Utworzono Banco Central de Guatemala, który miał emitować nową walutę - quetzala. Dotychczasowe banki emisyjne likwidowano, z wyjątkiem Banco Occidente, który do dziś jest największym bankiem Gwatemali. 60 peso wymieniono na 1 quetzala. Quetzal był emitowany w systemie Gold Standard i zrównany z dolarem amerykańskim. Wraz z nim przechodził kolejne dewaluacje aż do lat siedemdziesiątych. Dopiero w roku 1976 kurs quetzala oddzielił się od kursu dolara. W 1933 r. wprowadzono ograniczenia dewizowe, utrzymane do 1973 r.

W 1946 r. utworzono nowy bank centralny - Banco de Guatemala oraz nadzór bankowy. Dotychczasowy bank centralny, pod zmienioną nazwą: Agricola Mercantil działał nadal i stanowił, obok utworzonego w 1930 r. Credito Hipotecario Nacional, trzon państwowego sektora w bankowości. Równoległe działało ponad 30 banków prywatnych. Tendencje inflacyjne przyspieszyła wojna domowa rozpoczęta w 1981 r. Czarnorynkowy kurs dolara zawsze był nieco wyższy od oficjalnego, ale dopiero w 1983 r. oddalił się od niego znacząco. Gwatemala weszła też w system wielu kursów. Pod koniec lat osiemdziesiątych powrócono do jednolitego, płynnego kursu, ale tendencje inflacyjne nadal się utrzymywały. Na początku 2000 r. kurs wynosił 7,7 quetzala za dolara.

Meksyk

⁶²¹ S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 86.

⁶²² WC-19-20, s. 954-962.

⁶²³ WPM-I, s. 601-605.

⁶²⁴ S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 79; WC-19-20, s. 916-930, WPM-I, s. 592-600; M. Komorowska, Historia finansów Gwatemali, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

W epoce kolonialnej Meksyk był głównym dostawcą srebra. Meksykańskie mennice (Casas de Moneda⁶²⁵) zaopatrywały w srebrny pieniądz nie tylko kolonie hiszpańskie w Ameryce, ale również Filipiny i cały Daleki Wschód. W 1535 r. podjęto emisję srebrnych 8-realowych peso, zwanych potocznie „dolarem meksykańskim”. Mniejsze, nieforemne macuquiny były przeznaczone do wywozu jako kruszec do Hiszpanii. W 1823 r. miały miejsce dwie pierwsze emisje pieniądza papierowego. Najpierw cesarza Agustína de Iturbide, potem republikańska. W 1861 r. zastąpiono hiszpański system monetarny dziesiętnym. Nowe peso, o wadze 24,38 g Ag, było równe amerykańskiemu srebrnemu dolarowi. W drugiej połowie XIX w. peso taniało wraz z tanieniem srebra. Pojawiły się też banknoty banków komercyjnych⁶²⁶. W 1904 r. wprowadzono Gold Standard, przyjmując parytet 0,75 g Au (wynikał stąd kurs 2,006 peso za dolara).

Kompletnemu rozstrojowi uległ meksykański system pieniężny podczas wojny domowej 1910-1917. Obok emisji kilkudziesięciu banków komercyjnych pojawiły się w obiegu pieniądze papierowe emitowane przez ok. 130 rozmaitego rodzaju władz cywilnych lub wojskowych⁶²⁷. Uporządkowaniu sytuacji po wojnie służyło utworzenie w 1925 r. banku centralnego - Banco de Mexico, spółki akcyjnej z 51-procentowym udziałem rządu i odebranie bankom komercyjnym prawa emisji

W 1931 r. zawieszono wymienialność na złoto. W tej sytuacji w latach 1931-1935 doszło do próby restytuowania waluty srebrnej i dopiero wycofanie z obiegu srebrnych monet uczyniło z banknotów jedyny legalny środek płatniczy⁶²⁸. Stopniowo kurs peso do dolara ulegał obniżeniu, choć w latach 1933-1938 utrzymywał się na sztywnym poziomie 3,60 za dolara. Nacjonalizacja zagranicznych firm naftowych znacznie przyspieszyła deprecjację waluty. Prawo bankowe z 1941 r. przewidywało, zgodnie z duchem epoki, znaczny udział państwa w sektorze bankowym. W 1948 r., kiedy rząd uwolnił całkowicie kurs, ustalił się on na poziomie 6,90 za dolara. Po dewaluacji w 1954 r. wynosił ostatecznie (aż do 1970) na 12,50 peso za dolara. W latach siedemdziesiątych próbowano hamować deprecjację waluty, mimo to inflacja utrzymywała się na poziomie ok. 30% rocznie.

Odkrycie nowych złóż ropy naftowej w 1978 r. rozpoczęło okres znakomitej prosperity i napływu kapitałów zagranicznych, jednak już w 1982 r. Meksyk stanął w obliczu recesji i kryzysu zadłużeniowego. Zaprzestano wówczas interwencji. Pojawiły się jednak dwa kursy: wolny i kontrolowany. Przeprowadzono nacjonalizację banków prywatnych. Dwa kolejne programy stabilizacyjne prezydenta Miguela de la Madrid (1983-1985 i 1986-1987) przyczyniły się do korzystnych zmian strukturalnych, ale nie stłumiły inflacji, która w 1987 r. osiągnęła 150%.

Po krachu giełdowym w 1987 r. podjęto nową próbę stabilizacji, opartą na Pakcie Solidarności Ekonomicznej⁶²⁹. Udało się zredukować inflację do 52%. W 1987 r. rozpoczął się stopniowy proces prywatyzowania bankowości. W 1989 r. Meksyk został objęty planem Brady'ego, zakładającym m.in. ujednoczenie kursu. Zostało to osiągnięte w roku 1991. W 1992 r. zaczęto intensywną prywatyzację banków. Ze sprzedaży osiemnastu z nich rząd uzyskał 12 mld dolarów, co stało się podstawą finansową stabilizacji. W styczniu 1993 r. przeprowadzono denominację, wprowadzając nowe peso (odpowiadające 1000 starych), którego kurs wynosił 3,05 za dolara. W 1994 r. zezwolono na działalność banków zagranicznych. W latach dziewięćdziesiątych Meksyk stał się członkiem NAFTA i ważnym partnerem gospodarczym USA.

⁶²⁵ Mapa mennic - por.: WC-XVIII, s. 852.

⁶²⁶ Pierwsze prawo bankowe wydano w Meksyku w 1880 r.; T. Żelichowski, *Historia finansów Meksyku*, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁶²⁷ Por.: D. Douglas, C. Verrey, A. Hidalgo, *The Complete Encyclopedia of Mexican Paper Money*, Krause Publ. 1982.

⁶²⁸ Osobliwością meksykańską stała się natomiast emisja półoficjalnych monet złotych, bitych głównie z myślą o turystach amerykańskich, którzy - w obliczu restrykcyjnych przepisów amerykańskich z lat 1935-1974 - w sąsiednim Meksyku mogli zaspokajać pragnienie posiadania złota.

⁶²⁹ Przewidywał on m.in. zamrożenie na rok cen, plac i kursu walutowego; E. Skrzyszewska-Paczek, *Sukcesy gospodarcze Meksyku, „Nowa Europa”*, 26 lutego 1992.

Sukcesy gospodarcze zostały jednak zweryfikowane przez kryzys finansowy przełomu 1994 i 1995 r., którego opanowanie wymagało pomocy amerykańskiej i znacznej dewaluacji peso. W 1999 r. kurs wynosił 10,2 peso za dolara. W 1999 r. nastąpiło całkowite otwarcie meksykańskiego rynku finansowego. Giełda działała od 1894 r.

Dominikana

Dominikana została w 1795 r. zajęta przez Francuzów. W 1808 r. wróciła pod władzę hiszpańską, w 1821 r. uzyskując niepodległość. W następnym roku została jednak podbita przez Haiti. Ostatecznie wybiła się na niepodległość w 1844 r.⁶³⁰ Wyemitowano wówczas, wzorem hiszpańskim, 8-realowe peso. Od 1848 r. były w obiegu bilety skarbowe. W 1877 r. wprowadzono system dziesiętny, peso dzielące się na 100 centavos. W 1891 r. zastąpiono peso frankiem, w 1897 r. powróciło peso. Od tego roku w obiegu były również dolary amerykańskie, a waluta dominikańska była równa amerykańskiej. Zaprzesano odrębnej emisji. W latach wielkiego kryzysu peso dzieliło losy waluty amerykańskiej, nie przeprowadzono tam jednak sterylizacji złota. W latach trzydziestych XX w. Dominikana zaczęła znów bić własne monety, w tym złote peso oro.

W 1947 r. powstał Banco Central de la Republica Dominicana. Utworzono też nadzór bankowy. Pojawiły się w obiegu banknoty dominikańskie. Aż do 1978 r. peso miało parytet równy dolarowi amerykańskiemu, który był równoległy z peso prawnym środkiem płatniczym. W latach 1961-1962 charakter taki miał również dolar kanadyjski. W 1978 r. zerwano związek z dolarem amerykańskim i peso zaczęło się w stosunku do niego deprecjonować. W 1998 r. dolar kosztował 15,6 peso.

Kuba

Kuba i Puerto Rico (por. cz. II, rozdz. 2: *Stany Zjednoczone*) pozostały koloniami hiszpańskimi przez cały wiek XIX. Wcześniej Kuba nie miała własnych zasobów kruszcu i mennic⁶³¹. Po wyzwoleniu się kolonii hiszpańskich na kontynencie ustal dopływ srebrnych monet, głównie meksykańskich, i na wyspie zapanował głód pieniądza. Pojawiły się w tym czasie rozmaite namiastki pieniądza: tekturowe, blaszane lub drewniane. Jednocześnie z wyspy wywożone było srebro. Wykorzystując ignorancję Kubańczyków, potajemnie sprowadzano z Hiszpanii zdeprecjonowane tamtejsze reale (tzw. pesety sewilskie), które wymieniano po zawyżonym kursie na dawne, kolonialne reale. Dekret z 1841 r. wprowadzał realny kurs peset sewilskich, nakazując zarazem ich wycofanie z obiegu. Odtąd sytuacja zaczęła się stabilizować. W 1842 r. powstał pierwszy bank - Caja de Ahorro y Descuento⁶³². W 1868 r., tak jak w metropolii, na Kubie wyemitowano bimetalistyczne peso, dzielące się na 100 centavos. Ważną cezurą w rozwoju gospodarczym Kuby był kryzys roku 1857, który podkopał pozycję miejscowych kapitalistów kreolskich i uzależnił Kubę od kapitału hiszpańskiego. Przejawem tego było podjęcie emisji banknotów przez komercyjny El Banco Español de la Habana. W okresie pierwszego powstania antyhiszpańskiego (1868-1878) władze republikańskie emitowały bony, początkowo firmowane przez Republikę Kuby, potem przez Junta Central Republicana de Cuba y Puerto Rico. W 1891 r. pojawiły się również bilety El Tesoro de la Isla de Cuba, emitowane przez administrację kolonialną.

⁶³⁰ Raz jeszcze w latach 1861-1865 Dominikana była okupowana przez Hiszpanię.

⁶³¹ Sytuacja taka przetrwała zresztą do XX w. W pierwszych dwóch dekadach XIX w. przestemplowano wprawdzie na Kubie monety meksykańskie, ale pierwsza rodzima produkcja monet ruszyła dopiero w 1915 r. Wcześniej emisja pieniądza na Kubie była wyłącznie emisją papierową - WC-19-20, s. 519.

⁶³² Wcześniej próbowano, bez powodzenia, założyć Banco de San Fernando; J. de Riverend, *Historia gospodarcza Kuby*, Warszawa 1968, s. 171 i n.; K. Kopcik, *Historia finansów Kuby*, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

Po uzyskaniu niepodległości powstał w 1905 r. Banco Nacional de Cuba⁶³³, który na krótki czas stał się instytucją emisyjną. W tym czasie pojawiło się na Kubie wiele banków zagranicznych. Do 1914 r. sytuacja monetarna była płynna, a w obiegu były, obok banknotów Banco Nacional, również pieniądze amerykańskie i francuskie. W październiku 1914 r., w obliczu monetarnych skutków wybuchu wojny w Europie, Kubańczycy zdecydowali się wprowadzić Gold Standard na zasadach ścisłej współpracy z USA. Złote peso zostało zrównane z dolarem i odtąd aż do 1959 r. dzieliło jego losy. Do 1951 r. pieniądze amerykańskie były zresztą równoległym prawnym środkiem płatniczym. W 1920 r. Kuba przeżyła dramatyczny kryzys finansowy, który wyeliminował większość małych banków kubańskich i w jeszcze większym stopniu uzależnił Kubę od banków zagranicznych. W latach trzydziestych i czterdziestych były w obiegu srebrne certyfikaty. W 1950 r. utworzono Banco Nacional de Cuba jako bank centralny.

Po rewolucji w 1959 r. zawieszono wymienialność peso na dolara i unieważniono banknoty o nominałach 500 i 1000 peso. Banki zostały znacjonalizowane, a następnie połączone z Banco Nacional de Cuba, który stał się socjalistycznym monobankiem. W kwietniu 1961 r. przeprowadzono wymianę pieniędzy w relacji 1:1, ale tylko do 200 peso na osobę. Nadwyżki do 10 tys. peso zablokowano na specjalnych, nieoprocentowanych kontach. Sumy powyżej 10 tys. peso skonfiskowano. W kwietniu 1964 r. Kuba wystąpiła z IMF. Waluta kubańska stała się wewnętrznym, niewymienialnym pieniądzem socjalistycznym. Całe dekadę tłumionej inflacji przyniosły pauperyzację społeczeństwa. W latach 1983-1984 zreformowano bankowość, tworząc oszczędnościowy Banco Popular del Ahorro i obsługujący handel zagraniczny Banco Financiero Internacional. W latach dziewięćdziesiątych powstały dwa dalsze banki państwowe, zliberalizowano też przepisy dotyczące działania na Kubie oddziałów banków zagranicznych. W 1997 r. Banco Central de Cuba zajął miejsce Banco Nacional de Cuba, który pozostał bankiem komercyjnym. Reforma miała odbudować tradycyjną pozycję banku centralnego. W latach 1987-1996 obowiązywał oficjalny kurs, w ramach którego peso równe było dolarowi. Obok innych kursów w 1994 r. wprowadzono częściowo rynkowe (ale dostępne tylko dla przedsiębiorstw) convertible peso. W 2000 r. oficjalny kurs nadal wynosił 23 peso za dolara, podczas gdy na czarnym rynku płacono 35 peso za dolara. Podobnie jak w innych krajach socjalistycznych, na Kubie funkcjonował tzw. eksport wewnętrzny. Na jego potrzeby Banco Nacional de Cuba emitował tzw. convertibles pesos.

Brazylia

Portugalski kolonialny system monetarny opierał się na jednostce zwanej reis, będącej odpowiednikiem hiszpańskiego reala. Z powodu znacznej deprecjacji od 1694 r. nie liczono w reisach, lecz w milreisach, czyli tysiącach reisów. Około 6400 reisów stanowiło jednostkę zwaną dobra. W 1771 r. władze kolonialne emitowały pierwsze brazylijskie pieniądze papierowe. Początki bankowości brazylijskiej sięgają roku 1808, kiedy po przybyciu do Brazylii portugalskiej rodziny królewskiej, z inicjatywy króla Jana VI, utworzono Banco do Brasil (pierwszy o tej nazwie), który podjął emisję banknotów. Po powrocie króla do Lizbony arystokracja, również powracająca do kraju, zażądała wymiany banknotów na kruszec, doprowadzając do likwidacji banku w 1829 r. Drugi Banco do Brasil działał w latach 1851-1953, trzeci w latach 1853-1890, czwarty od 1905 r. W okresie cesarstwa (do 1889) emisją zajmowały się, poza kolejnymi Banco do Brasil, władze skarbowe centralne i prowincjonalne oraz osiem banków komercyjnych.

W 1849 r. Brazylia przyjęła Gold Standard. Milreis zawierał 0,821778 g Au (8,91 milreisa za funta, 1,83 za dolara). Deprecjacja banknotów doprowadziła do tego, że odrębnie notowano złotego i papierowego milreisa. Po obaleniu cesarstwa liczba banków komercyjnych emitujących banknoty wzrosła do ok. 30. Utworze-

⁶³³ Nie należy go mylić z drugim Banco Nacional de Cuba, utworzonym w 1950 r. Pierwszy Banco Nacional był faktycznie filią North American Trust Co.

nie czwartego Banco do Brasil (1905) było próbą opanowania sytuacji. W 1906 r. zablokowano kurs papierowego milreisa na poziomie 15 pensów angielskich (16 milreisów za funta, 3,29 za dolara).

Podczas I wojny światowej zawieszono wymiennalność, a milreis ulegał deprecjacji. W 1926 r. ustabilizowano go na poziomie 8,36 papierowego milreisa za dolara (4,567 papierowego milreisa za złotego milreisa, który pozostał jednostką rozrachunkową do 1933 r.). W 1931 r. wprowadzono kontrolę dewizową, w listopadzie 1933 r. zniesiono Gold Standard. Rok później Brazylia zaczęła stosować system wielu kursów. W latach 1939-1946 oficjalny kurs był zablokowany na poziomie 16,5 za dolara. W listopadzie 1942 r. zastąpiono milreisy nową jednostką - cruzeiro, w relacji 1:1⁶³⁴. Od lutego do października 1953 r. Brazylia próbowała stosować jeden, wolny kurs (18,5 za dolara), ale rychło powróciła do kilku kursów. W 1958 r. zliberalizowano wymianę, ale inflacja wówczas gwałtownie wzrosła (w 1958 - 138 cruzeiro za dolara, w 1966 już 2220). Szczególnie negatywne skutki miał wojskowy zamach stanu w roku 1964.

W pierwszej połowie XX w. Brazylia obywatela się bez banku centralnego, choć Banco do Brasil (4)⁶³⁵ miał pewne jego atrybuty. Emisją pieniądza zajmowały się władze skarbowe. W 1965 r. utworzono państwowy Banco Central do Brasil.

W 1967 r. przeprowadzono denominację, wprowadzając nowe cruzeiro zamiast 1000 starych. Początkowo nowa waluta miała kurs 2,715 za dolara, w połowie lat siedemdziesiątych doszedł on już do 9 za dolara. Potem, głównie na skutek kryzysu zadłużeniowego, inflacja nabrała tempa i w połowie lat osiemdziesiątych przybrała rozmiary hiperinflacji. Po przejściu władzy przez rządy cywilne zaczęto wprowadzać w życie stabilizacyjny Plan Cruzado. W 1986 r. przeprowadzono denominację, wprowadzając cruzado jako odpowiednik 1000 cruzeiros. Plan jednak się załamał i inflacja powróciła. W 1989 r. miała miejsce kolejna denominacja. Wprowadzono nowe cruzado jako odpowiednik 10 tys. starych. Rok potem zmieniło nazwę cruzado na cruzeiro.

W latach 1990-1992 wprowadzono w życie reformy stabilizacyjne prezydenta Collor de Mello. Po początkowych sukcesach plan ten również się załamał. W 1992 r. podjęto kolejną próbę stabilizacji - Plan Real, którego istotą było urealnienie stóp procentowych. Dokonano jeszcze jednej denominacji, wprowadzając cruzeiro reala jako równowartość 1000 cruzeiros. W 1994 r. wprowadzono reala jako równowartość 2,75 cruzeiro reali. Reformy z lat 1992-1994 zdołały wreszcie stłumić inflację, a real stał się mocną walutą. Nie zmienił tego nawet kryzys finansowy, który dotknął Brazylię w styczniu 1999 r. Kraj ten uzyskał wówczas pomoc amerykańską w wysokości 40 mld dolarów. W 1997 r. kurs wynosił ponad 1 tys. reali za dolara. W Brazylii działały dwie stare i ważne giełdy: Bolsa de Valores de Rio de Janeiro (zał. w 1845) i Bolsa de Valores de Sao Paulo (zw. BOVESPA,zał. w 1890).

⁶³⁴ Cruzeiro dzieliło się na 100 centavos, natomiast milreis do końca swych dni zachował podział na 1000 reisów. Stare pieniądze były stopniowo wycofywane z obiegu do 1949 r.-S.M. Borisow (red), op. cit., s. 49.

⁶³⁵ Skupiał on ok. 30% obrotów całej brazylijskiej bankowości, która poza tym była dość rozproszona (ok. 750 małych banków komercyjnych w latach pięćdziesiątych). Bank prowadził rachunki państwowe, spełniał funkcje nadzorcze wobec bankowości itp.

Rozdział 7 Holandia, imperium holenderskie i państwa sukcesyjne

Bankowość holenderska⁶³⁶ przeżywała swoje wielkie dni w XVII i XVIII w., kiedy Amsterdam był jednym z centrów finansowych świata (por. cz. I, rozdz. 3: *Hiszpańskie srebro* i rozdz. 4: *Pierwsze stulecie pieniądza papierowego*). Okres wojen i okupacji francuskiej (1795-1813) przyniósł spadek znaczenia amsterdamskiego rynku finansowego, upadek handlu i likwidację obu wielkich kompanii handlowych (wschodnio- i zachodnioindyjskiej) oraz załamanie Amsterdaamsche Wisselbank. Przetrwały jedynie niektóre osiemnastowieczne domy bankowe: Hope & Co., De-termeijer Weslingh & Zn., Goll & Co., Stadnitsky u. Van Heukelom, Clifford, Fizeaux, Van Staphorst, De Smeth i inne. Wszystkie miały siedziby w Amsterdamie, jedynie bank Osy & Sons powstał w Rotterdamie.

Po upadku Napoleona powstało zjednoczone Królestwo Niderlandów, obejmujące Holandię, Belgię i Luksemburg. Już w roku 1814 powstał De Nederlandsche Bank, pełniący funkcje instytucji emisyjnej. Była to spółka akcyjna, początkowo z udziałem rządu. W 1847 r. rząd sprzedał swoje akcje. W 1816 r. wprowadzono bimetalistycznego guldena, dzielącego się na 100 centów⁶³⁷. Dolar równał się 2,48 guldena, funt - 12,06 guldena. W 1839 r., po zakończeniu wojny z Belgią, zdevaluowano monety srebrne. Na skutek tego złote znikły z obiegu, były bowiem tezauryzowane i Holandia miała *de facto* system srebrny. W latach czterdziestych w obiegu pojawiły się też oprócz banknotów bilety skarbowe.

W latach poprzedzających odłączenie się Belgii (1830) wielkie banki komercyjne powstawały właśnie w belgijskiej, bardziej rozwiniętej części monarchii. W 1822 r. założony został w Brukseli Société Générale pour Favoriser l'industrie Nationale des Pays-Bas (poprzednik obecnego Société Générale de Belgique). Na skutek takiego rozwoju sytuacji po podziale królestwa Holandia musiała ponownie budować swój system bankowy niemal od podstaw. Powstało w tym okresie kilka nowych, dużych domów bankowych (np. Konigswater, S. Raphael & Co. czy Jus Cahen) oraz towarzystwo kredytowe Credit Vereeniging w Amsterdamie (1853).

Ważną cezurą w rozwoju bankowości holenderskiej był kryzys roku 1863. De Nederlandsche Bank wycofał się wówczas z bezpośredniego kredytowania gospodarki na pozycje banku banków. Jednocześnie poddano go nadzorowi komisarza rządowego. W tym czasie zezwolono na zakładanie banków w formie spółek akcyjnych (NV). Powstało wówczas wiele instytucji tego typu. Procesy koncentracji doprowadziły na początku XX w. do wyłonienia się „wielkiej piątki” komercyjnych banków holenderskich. Zaliczano do niej Nederlandsche Handel-Maatschappij (zał. 1824), De Twentsche Bank (zał. 1841), Rotterdamsche Bank (zał. 1863, od 1911 Robaver), Amsterdamsche Bank (zał. 1871) i Incasso-Bank. Cechą szczególną banków holenderskich było ogromne zaangażowanie większości z nich poza granicami Holandii. Była to sytuacja normalna w warunkach kraju stosunkowo niewielkiego i dysponującego znacznymi nadwyżkami kapitału.

W 1874 r. Holandia przeszła na Gold Standard. Podczas I wojny światowej zawieszono wymienialność na złoto. Ponownie pojawiły się w obiegu bilety skarbowe. Po wojnie władze, chcąc przywrócić przedwojenny parytet guldena, prowadziły politykę deflacyjną. Jednym z jej skutków był kryzys bankowy lat 1921—1925, podczas którego nawet największe firmy (np. Robaver) musiały korzystać z po-

⁶³⁶ O bankowości holenderskiej - patrz: J. de Vries, *The Netherlands Financial Empire*, [w:] M. Pohl (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992, s. 719-730; ENP, s. 295, 325; K. Le Cheminant, *Colonial and Foreign Banking System*, London 1931, s. 178-184; J.I. Israel, *Duch Primacy in World Trade 1585-1740*, Amsterdam 1989; C. Eisfeld, *Das Niederländische Bankwesen*, Der Haag 1916; W.J. Bosman, *The Netherlands Banking System*, Amsterdam 1986. Por. też: W. Morawski, *Banki komercyjne Holandii*, „Bank” 1997, nr 5; tegoż, *Waluty świata: W kręgu guldena*, „Gazeta Bankowa” 1991, nr 48; M. Dżoga, *Holenderski system bankowy*, Warszawa 1997 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁶³⁷ Wcześniej gulden dzielił się na 20 stuiverów i 320 fenigów.

mocy banku centralnego. W 1925 r. przywrócono wymienialność guldena według przedwojennego parytetu. Podczas wielkiego kryzysu Holandia należała do złotego bloku. W 1936 r. odeszła od Gold Standard i zdewaluowała guldena. Kontrolę dewizową wprowadzono natomiast dopiero w 1940 r. Przed samą wojną za dolara płacono 1,88 guldena. W bankowości okres międzywojenny oznaczał dalszą koncentrację. Kryzys lat dwudziestych i wielki kryzys lat trzydziestych przyspieszyły ten proces, doprowadzając do ruiny wiele mniejszych banków prowincjonalnych.

Podczas wojny Niemcy początkowo wprowadzili w Holandii bony Kas Kredytowych Rzeszy, potem banknoty De Nederlandsche Bank, który nie ewakuował się z rządem, tylko pozostał w kraju. Ustalono sztywny kurs 1,5 marki za guldena, potem obniżony do 1,33 marki za guldena. Podczas okupacji obieg guldenów wzrósł pięciokrotnie. Niemcy doprowadzili do unii celnej z Holandią, likwidując w 1941 r. granicę celną i dewizową między Holandią a Rzeszą. Wkraczające do Holandii wojska alianckie posługiwały się kursem 2,65 guldena za dolara i 10,691 za funta. W 1945 r. przeprowadzono wymianę pieniędzy. W relacji 1:1 wymieniono sumy do 110 guldenów⁶³⁸. Nadwyżki powyżej tego pułapu zablokowano na nieoprocentowanych kontach do roku 1950. W 1946 r. ustalono kurs na 2,65 guldena za dolara. W 1949 r. zdewaluowano guldena do 3,80 za dolara.

W 1961 r. przeprowadzono rewaluację do 3,62 za dolara i taki kurs utrzymał się do końca funkcjonowania systemu z Bretton Woods. W 1980 r. kurs wynosił 1,98, w 1990 r. - 1,82. W 1993 r. Holandia była jedynym oprócz RFN państwem, które utrzymało rygorzy węża walutowego. W 1999 r. gulden wszedł w skład euro (2,23 za euro).

W kwietniu 1948 r. De Nederlandsche Bank, wzorem Bank of England czy Banque de France, został znacjonalizowany. Okres rozwoju dla banków komercyjnych nastąpił po przywróceniu wymienialności walut europejskich w 1958 r. Amsterdam odzyskał wówczas rangę jednego z największych w Europie rynków pieniężnych. W latach 1963-1964 miała miejsce pierwsza fala wielkich fuzji instytucji finansowych. Powołano wówczas AMRO Bank, ABN Bank i Nationale Nederlanden. AMRO powstał w 1964 r. z połączenia Amsterdamshe Bank i Ro-bavera, ABN w tym samym roku z fuzji Nederlandsche Handel-Maatschappij i De Twentsche Bank. Nationale Nederlanden utworzono w 1963 r. z dwóch starszych towarzystw ubezpieczeniowych. Druga fala fuzji miała miejsce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. W 1991 r. ABN połączył się z AMRO w ABN-AMRO Bank. W 1989 r. Nederlandsche Middenstandsbank (NMB, zał. 1970) połączył się z Postbankiem (zał. 1918), tworząc NMB Postbank, który w 1991 r. połączył się z Nationale Nederlanden w ING Group Trzecią wielką instytucją finansową stał się Rabobank, założony jako centrala finansowa spółdzielczości raiffeisenowskiej.

Amsterdamsche Effectenbeurs była jedną z najstarszych giełd na świecie, założoną w 1611 r. (por. cz. I, rozdz. 3: *Hiszpańskie srebro*), w obecnym kształcie w roku 1787. W 1978 r. uruchomiono rynek transakcji terminowych o zasięgu europejskim - EOE (European Options Exchange). Na wskazaniach tego rynku oparty jest indeks EOX. W 1987 r. powstał system AIM (Amsterdam Interprofessional Market), umożliwiający załatwianie dużych transakcji między bankami bez pośrednictwa brokerów. W obecnej postaci Amsterdam Exchanges NV (AEX) powstała w 1997 r., po fuzji giełdy amsterdamskiej i European Options Exchange. W 2000 r. giełda amsterdamska związała się z paryską, tworząc wspólny rynek - Euronex. W Rotterdamie, który po II wojnie światowej stał się najważniejszym rynkiem ropy naftowej, w 1989 r. powstała giełda operacji terminowych związanych z handlem ropą - Rotterdam Energy Futures Exchange (ROEFEX).

W Holenderskich Indiach Wschodnich, czyli współczesnej Indonezji, emisją monet zajmowała się Kompania Wschodnioindyjska⁶³⁹. W latach 1746-1795 były w obiegu kwity depozytowe Bank van Leening z Batawii. W 1782 r. własne

⁶³⁸ Bezpośrednio po wojnie oddziały armii holenderskiej stacjonujące w Niemczech posługiwały się banknotami guldenowymi emitowanymi przez Ministerie van Oorlog.

⁶³⁹ WC-17, s. 894-896; WC-18, s. 723-729.

pieniądze papierowe wyemitowała też Holenderska Kompania Wschodnioindyjska. Okres wojen napoleońskich i tam przyniósł chaos monetarny, uporządkowany dopiero przez utworzony w 1827 r. De Javasche Bank. Bank emitował guldeny, które aż do II wojny światowej dzieliły losy guldenów holenderskich. Wkraczające do Indii Wschodnich wojska japońskie emitowały guldeny, zrównane z jenem, gwarantowane przez rząd japoński. W 1944 r., w ramach zabiegania o względy miejscowej ludności, Japończycy zmienili nazwę „gulden” na „rupia”. Po wyparciu Japończyków wznowił działalność De Javasche Bank, a okupacyjne guldeny i rupie wymieniono na nowe guldeny w relacji 100:3. Gulden wschodnioindyjski powrócił do równego parytetu z guldenem holenderskim.

Po uzyskaniu niepodległości w roku 1950 guldeny wymieniono na rupie. Teoretycznie wymiana dokonana została w relacji 1:1, praktycznie banknoty przecinano na pół. Jedną połowę wymieniano na gotówkę, drugą na 3-procentowe obligacje rządowe. Początkowo miała miejsce emisja rządowa, w 1952 r. utworzono Bank Indonesia. Od początku stosowano system wielu kursów i kontroli dewizowej, a rupia ulegała deprecjacji. W przeddzień przewrotu 1965 r. Indonezja stanęła na krawędzi hiperinflacji. Rozpiętość kursów oficjalnych sięgała od 250 do 6887 rupii za dolara. W grudniu 1965 r. przeprowadzono wymianę na nowe rupie w relacji 1000:1 do 500 tys. starych rupii na osobę. Kurs ustalono na 10 rupii za dolara. Jednak już w lutym 1966 r. powrócono do systemu wielu kursów. Inflacja przybrała największe rozmiary w 1974 r. (ponad 40%), potem stopniowo malała. W 1989 r. kurs rupii wynosił 1,7 tys. za dolara, w 1997 r. - 2,9 tys.

Bankowość indonezyjska była niezmiernie rozdrobniona. W 1996 r. działało ok. 9 tys. banków. W roku 1997 Indonezję ogarnął kryzys finansowy, który po kilku miesiącach doprowadził do upadku dyktatury generała Suharto. W 1998 r. rupia spadła do 10,7 tys. za dolara. W sierpniu tego roku przyjęto program uzdrowienia finansów. Powstała Indonesian Bank Reconstruction Agency, sprawująca nadzór nad bankami. W 2000 r. kurs wynosił 7,4 tys. za dolara. Cztery z siedmiu banków państwowych połączyły się w Bank Manolivi. Giełda w Dżakarcie (dawna Batawii) powstała jeszcze w czasach kolonialnych, ale w niepodległej Indonezji jej działalność ustała. W 1977 r. została odbudowana.

Na Holenderskiej Nowej Gwinei, czyli Irianie Zachodnim (Irian Barat), który znajdował się w rękach holenderskich do roku 1962, w obiegu były guldeny emitowane przez rząd. Po przejściu przez Indonezję wymieniono tam guldeny na rupie Irianu Zachodniego w stosunku 1:1. Rupia Irianu Zachodniego odpowiadała 66,25 rupii indonezyjskiej (kurs był sztywny) i pozostawała w obiegu do 1971 r., kiedy to dokonano unii walutowej obu części kraju.

W Holenderskich Indiach Zachodnich w obiegu były guldeny emitowane przez działający od 1892 r. Curaçaosche Bank. Do roku 1940 gulden zachodnio-indyjski odpowiadał holenderskiemu. Po zajęciu Holandii przez Niemców zerwano związek z walutą holenderską i związano guldena sztywnym kursem z dolarem w relacji 1,886 guldena za dolara. Kurs taki przetrwał aż do 1971 r., po wojnie gulden antylski był zatem droższy od holenderskiego.

W 1954 r. Antyle Holenderskie uzyskały autonomię, a w 1962 r. utworzono tam nową instytucję emisyjną - Bank van der Nederlandsche Antillen. Od 1989 r. kurs guldena antylskiego ponownie związano z dolarem amerykańskim w relacji 1,79 za dolara. Antyle Holenderskie stanowią ważny ośrodek *offshore banking*.

Wyspa Aruba, która w 1986 r. wyodrębniła się z Antyli Holenderskich, w tym samym roku utworzyła Central Bank van Aruba, który emitował floriny, odpowiadające guldenom antylskim. Od początku florin (gulden Aruby) związany był z dolarem kursem 1,79 florina za dolara.

Emisją banknotów guldenowych w Surinamie zajmował się Algemene Nederlandsche Maatschappij (zał. w 1825), potem (od 1829) West Indische Bank. W latach dwudziestych XX w. powstał De Surinaamsche Bank. Gulden surinamski, podobnie jak antylski, do 1940 r. równy był holenderskiemu, a w latach 1940-1971 związany był kursem 1,886 z dolarem amerykańskim. W roku 1957 funkcje emisyjne przejął Central Bank van Suriname, który pozostał bankiem centralnym

również po uzyskaniu przez Surinam niepodległości w 1975 r. W latach 1971–1993 gulden surinamski związany był sztywnym kursem (1,785) z dolarem amerykańskim. Zarazem jednak był niewymienialny, a wewnątrz kraju dokonywała się inflacja. Po uwolnieniu kursu ujawniła się szybka deprecjacja guldena. W latach 1996-1999 raz jeszcze próbowano utrzymać sztywny kurs wobec dolara (401 guldenów za dolara), ale pod koniec 1999 r. płacono już 730 za dolara.

Rozdział 8 Belgia, imperium belgijskie, państwa sukcesyjne i Luksemburg

Belgia

Frank belgijski został wprowadzony do obiegu w roku 1830. Równy był frankowi germinal, a Belgia była wówczas członkiem ŁUM. Bankowość belgijska ma długą historię, sięgającą czasów, kiedy miasta południowych Niderlandów stanowiły ważne centra gospodarki europejskiej⁶⁴⁰. Nowoczesna bankowość belgijska powstała jednak w 1822 r., kiedy to utworzono Société Générale pour le Favoriser l'industrie National des Pays-Bas⁶⁴¹. Była to instytucja kredytowa i emisyjna. Po powstaniu niepodległej Belgii oskarżano Société Générale o zbyt silne związki z dynastią orańską. Dlatego w 1835 r. utworzono bardziej „patriotyczny” Banque de Belgique⁶⁴² oraz dwa mniejsze banki prowincjonalne. W 1850 r. powstał bank centralny - Banque Nationale de Belgique⁶⁴³. Kapitał banku wykupiły Société Générale i Banque de Belgique, które przekazały jednocześnie bankowi centralnemu swe uprawnienia emisyjne. W 1860 r. belgijski aparat kredytowy powiększony został o silny bank komunalny - Le Crédit Communal⁶⁴⁴. W 1865 r. powstał system kas oszczędnościowych, dziś skupionych w ASLK-CGER Bank⁶⁴⁵. W 1871 r. utworzono kolejny wielki bank komercyjny - Banque de Bruxelles⁶⁴⁶. Przez wiele dziesięcioleci w Belgii dominował typ banków mieszanych, ściśle powiązanych z przemysłem. Od sierpnia 1914 r. do października 1926 r. zawieszona była wymiennalność na kruszec. Banque Nationale de Belgique ewakuowano, niemieckie władze okupacyjne upoważniły do emisji Société Générale de Belgique⁶⁴⁷. W 1918 r. wycofano z obiegu marki, w 1921 r. banknoty Société Générale. W 1926 r. ustabilizowano franka na poziomie 35,96 za dolara (ok. 14% przedwojennej wartości)⁶⁴⁸ w systemie Gold Exchange Standard. Po stabilizacji Belgowie, którzy przyzwyczaili się do jednostek o wyższym nominale, zaczęli używać jednostki zwanej belga, równej 5 frankom. W latach trzydziestych Belgia należała do złotego bloku.

W 1934 r. nakazano podział banków na depozytowe i finansowe. Wielkie banki belgijskie podzieliły się wówczas na banki depozytowe i holdingi, które przejęły bezpośrednie powiązania kapitałowe z przemysłem. W 1935 r. poddano banki nadzorowi bankowemu Commission Bancaire, złożonej z przedstawicieli banku centralnego i banków komercyjnych. W marcu tego samego roku zdewaluowano franka, ale w 1936 r. przywrócono wymiennalność w systemie Gold Exchange

⁶⁴⁰ H. Houtman-De Smedt, *The Banking System in Belgium Through the Centuries*, [w:] M. Pohl (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992, s. 47-55; por też: R. Cameron, *Belgium*, [w:] tenże (red.), *Banking in Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History*, Oxford 1967, s. 129-150.

⁶⁴¹ Po rewolucji 1830 r. usunięto z nazwy słowa „Pays-Bas”. Nazwę Société Générale de Belgique przyjęto w 1903 r. Por.: *La Société Générale de Belgique 1882-1922*, Bruxelles 1922; *La Société Générale de Belgique 1822-1972*, Bruxelles 1972; I. Wybo-Wehrel, *Les Grandes Dates de l'histoire de la Général de Banque*, Bruxelles 1988.

⁶⁴² B.S. Chepner, *La Banque de Belgique*, Bruxelles 1926.

⁶⁴³ P. Kauch, *The National Bank of Belgium 1850-1918*, Brussels 1950; H. Van der Wee, K. Tavemier, *The National Bank of Belgium 1918-1940*, Brussels 1975.

⁶⁴⁴ Por.: E. van Lerberghe, *Genèse du Crédit Communal*, Bruxelles 1962.

⁶⁴⁵ Nazwa ta jest skrótem dwujęzycznej wersji: *Algeene Spaar- en Lijfrentekas/Caisse Générale d'Epargne et de Retraite* - por.: *Memorial 1865-1965 de la Caisse Générale d'Epargne et de Retraite de Belgique*, Bruxelles 1965.

⁶⁴⁶ W 1975 r. połączony z Banque Lambert w Banque Bruxelles-Lambert - por.: *Banque de Bruxelles. Bilans et Perspectives 1817-1971*, Bruxelles 1971.

⁶⁴⁷ K. Skubiszewski, *Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej*, Poznań 1960, s. 25-38; por też: H.L. Shepherd, *Monetary Experiences of Belgium 1914-1936*, Brussels 1945. Kurs franka Niemcy ustalili na 125 franków za 100 marek.

⁶⁴⁸ I. Cassiers, *Managing the Franc in Belgium and in France. The Economic Consequence of Exchange Rate Policies 1925-1936*, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), *Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars*, Oxford 1995, s. 214-126.

Standard, która utrzymała się do maja 1940 r. Podczas II wojny światowej działała Banque d'Emission à Bruxelles (Emissionbank Te Brussel). Kurs wynosił 12,5 franka za markę. W 1944 r. dokonano wymiany w relacji 1:1, ale tylko do 2 tys. franków na osobę. W 1945 i 1949 r. przeprowadzono dwie dewaluacje. W latach 1949-1971 kurs wynosił 44,8 franka za dolara.

W latach pięćdziesiątych nastąpiła liberalizacja prawa bankowego i rozpoczęła się ponowna ewolucja w kierunku bankowości uniwersalnej. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dokonała się natomiast internacjonalizacja bankowości belgijskiej. W 1975 r. wzmocniono nadzór Commission Bancaire nad bankami komercyjnymi. W latach siedemdziesiątych frank uczestniczył w węży walutowym, w 1999 r. wszedł do euro na poziomie 40,78 franka. Od czasu zamknięcia odrębnej giełdy w Antwerpii w 1997 r. operacje giełdowe skoncentrowane są w Brukseli.

Kongo Belgijskie

W Kongu Belgijskim, w latach 1885-1907 Wolnym Państwie Kongo podległym królowi Belgii, które w 1907 r. przeszło na własność Belgii, do 1911 r. były w obiegu pieniądze belgijskie. W 1896 r. pojawiły się w obiegu emitowane w Brukseli banknoty Etat Indépendant du Congo. W 1911 r. utworzono Banque du Congo Belge, który zaczął emitować franki kongijskie, równe belgijskim. W 1919 r., po przejściu przez Belgię mandatu nad dawnymi niemieckimi posiadłościami

Ruanda i Burundi⁶⁴⁹, wprowadzono tam franka kongijskiego. Do roku 1940 frank kongijski równał się belgijskiemu. Podczas II wojny światowej, na mocy umowy brytyjsko-belgijskiej, zablokowano kurs na poziomie 43,8 franka za dolara i 176,62 franków za funta. W 1944 r. przywrócono równy parytet z frankiem belgijskim. W 1952 r. powstał Banque Centrale du Congo et du Ruanda-Urundi. Do proklamowania niepodległości Kongo w roku 1960 frank kongijski był równy belgijskiemu. Belgia miała nadzieję na utrzymanie po dekolonizacji strefy walutowej, ale szybko się ona rozwiła.

W roku 1960 Kongo zerwało związki walutowe z Belgią. Utworzono tam Conseil Monétaire de la République du Congo, która przejęła funkcje emisyjne. W 1964 r. powstał Banque Nationale du Congo. Już w listopadzie 1961 r. przeprowadzono dewaluację franka kongijskiego oraz wprowadzono system wielu kursów. W czerwcu 1967 r. przeprowadzono reformę walutową. Franka, którego kurs spadł do 500 za dolara, zastąpiono w relacji 1000:1 nową jednostką - zairem. Zair równy był początkowo 2 dolarom. W 1971 r. zmieniono nazwę banku na Banque du Zaïre. Do 1976 r. utrzymano oficjalnie kurs 2 dolary za zaira, mimo ponad 60-procentowej inflacji pod koniec lat sześćdziesiątych. Po dewaluacji w 1976 r. deprecjacja zaira postępowała już szybko. W 1989 r. oficjalny kurs wynosił 341 zairów za dolara, a inflacja kształtowała się na poziomie ok. 90%. W październiku 1993 r. dokonano denominacji, wprowadzając nowy zair równy 3 mln starych. Początkowy kurs nowego zaira (od 1997 zwanego, w związku ze zmianą nazwy państwa, makutą⁶⁵⁰) wynosił 2,5 za dolara, ale już w 1995 r. przekroczył 7 tys. za dolara. W 1998 r. przeprowadzono jeszcze jedną denominację, zastępując makutę nowym frankiem kongijskim w relacji 100 000:1. Nowy frank kongijski miał kurs początkowy 1 USD = 1,38 n.f.k. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 4,5 za dolara, czarnorynkowy - 6,5 za dolara. W 1998 r. rozpoczęto również reorganizację bankowości, wycofując bank centralny z działalności komercyjnej.

W separatystycznej Katandze w latach 1960-1962 posługiwano się frankami, emitowanymi przez rząd oraz Banque Nationale du Katanga⁶⁵¹. W 1963 r. wycofano je z obiegu w relacji 1:1.

Ruanda i Burundi

⁶⁴⁹ Wcześniej były one częścią Niemieckiej Afryki Wschodniej.

⁶⁵⁰ Zmieniono wówczas również nazwę banku centralnego na Banque du Congo.

⁶⁵¹ WPM-III, s. 434-436.

W latach 1960-1964 działał wspólny Banque d'Emission du Rwanda et de Burundi, a oba kraje łączyła unia celna. Utrzymywano również parytet wspólnego franka na poziomie franka belgijskiego. W 1964 r. zerwano unię walutową i celną obu krajów i losy ich walut potoczyły się odrębnie.

Banque Nationale du Rwanda powstał w 1964 r. Emitował franka ruandyjskiego, którego kurs początkowy wynosił 50 za dolara. Już w 1965 r. wprowadzono kilka kursów. W 1966 r. zdewaluowano franka do 100 za dolara, przywracając jeden kurs. W latach siedemdziesiątych frank ruandyjski był dość stabilny, a inflacja utrzymywała się na poziomie jednocyfrowym. W latach 1983-1990 frank był związany sztywnym kursem z SDR na poziomie 102,7 franka za SDR. W 1990 r. zdewaluowano go do 171 za SDR, w 1992 r. do 201, w 1994 r. wprowadzono płynny kurs. W roku 1999 kurs franka wynosił 327 za dolara.

Banque du Royaume Burundi (od 1966 Banque de la République du Burundi) powstał również w 1964 r. Frank burundyjski również początkowo miał kurs 50 za dolara, ale już w 1964 r. wprowadzono system wielu kursów. Rok później ustalono oficjalny kurs na poziomie 87,5 za dolara. W 1976 r. zdewaluowano franka do 90 za dolara. W 1989 r. kurs wynosił 155 za dolara, a w 1998 r. już 490 za dolara.

Luksemburg

Do lat czterdziestych XIX w. Luksemburg traktowany był jako część Niemiec i wchodził w skład niemieckich porozumień walutowych. Odrębnego franka luksemburskiego, równego frankowi germinal, wprowadzono w 1848 r. Emisją zajmowały się banki komercyjne: Die Internationale Bank in Luxemburg (od 1856) i Grossherzoglich Luxemburgische National Bank (od 1873). Obie instytucje ostro ze sobą konkurowały⁶⁵². Podczas I wojny światowej w obiegu były luksemburskie kassenscheiny, emitowane przez Niemców. W 1922 r. Luksemburg zawarł unię celną i walutową z Belgią i odtąd frank luksemburski dzielił losy franka belgijskiego do 1935 r., kiedy to rozeszły się kursy obu walut. W latach 1935-1940 frank luksemburski był równy 1,25 franka belgijskiego. W 1941 r., w związku z oficjalnym wcieleniem Luksemburga do Rzeszy, franki zostały wycofane w relacji 10 franków za markę. Po wojnie wznowiono unię z Belgią, ale Luksemburg zachował odrębną emisję. Po 1945 r. franki początkowo emitował Skarb, od 1983 r. Institut Monétaire Luxembourgeois (IML). W 1998 r., w ramach przygotowań do wejścia do Europejskiego Systemu Banków Centralnych, IML przekształcony został w Banque Centrale de Luxembourg. Prawo bankowe z 1945 r., powołujące do życia Commissariat au Contrôle des Banques, w 1983 r. zostało zliberalizowane, przy czym uprawnienia do sprawowania nadzoru bankowego przejął IML. Zbiegło się to z liberalizacją, która uczyniła z Luksemburga ważny ośrodek bankowości międzynarodowej.

---

⁶⁵² J.P. Lehnert, *The History of Banks in Luxembourg*, [w:] M. Pohl (red.), op. cit., s. 675-681; tam też dalsza bibliografia.

Rozdział 9 Kraje skandynawskie

Szwecja

Sveriges Riksbank⁶⁵³, założony w roku 1668, był najstarszym na świecie bankiem centralnym. Szwecja była też pierwszym krajem w Europie, który podjął emisję pieniądza papierowego. Było to wymuszone względami praktycznymi, kiedy po próbie włączenia miedzi do systemu pieniądza kruszcowego powstały miedziane pieniądze wielkich rozmiarów (platmynty)⁶⁵⁴. Sveriges Riksbank powstał po okresie wojen połowy XVII w. i był, w pierwszej fazie swego istnienia, przede wszystkim instrumentem obsługi długu państwowego. W ciągu XVIII w. waluta szwedzka ulegała deprecjacji, a kolejne wojny niweczyły szanse na stabilizację. W 1789 r. utworzono Urząd Długu Narodowego (Riksgäldkontoret), który podjął emisję własnych not.

W 1803 r. przeprowadzono reformę, polegającą na dewaluacji papierowych not Riksgäldkontoret o 50%. Reforma umocniła pozycję Riksbanku. W 1834 r. ustabilizowano walutę⁶⁵⁵ po wojnach napoleońskich. Srebrny riksdaler zawierał 22,5 g Ag. Dzielił się, tradycyjnie, na 2 caroliny, 4 marki i 32 öre. W 1855 r. wprowadzono system dziesiętny. Odtąd riksdaler dzielił się na 100 öre. W 1868 r. Szwecja podjęła próbę dostosowania swego systemu monetarnego do Łacińskiej Unii Monetarnej. Wypuszczono w obieg złote caroliny, równe 10 frankom germinalem. Ostatecznie jednak zdecydowano się na inne rozwiązanie. W 1872 r. Szwecja i Dania podpisały porozumienie, ustanawiające Skandynawską Unię Monetarną. W 1875 r. do SUM przystąpiła Norwegia. W państwach członkowskich przyjęto Gold Standard. Wspólną jednostką stała się korona (0,403226 g Au). Funt szterling odpowiadał 18,16 korony, dolar - 3,73. Dawny szwedzki riksdaler równał się 1,02 korony.

W pierwszej połowie XIX w. bankowość szwedzka⁶⁵⁶ poddana była jeszcze ścisłej kontroli państwa. Obok Sveriges Riksbank działały wówczas państwowe i prywatne, ale kontrolowane przez Skarb banki emisyjne. Liberalizacja bankowości nastąpiła w 1864 r., kiedy to zezwolono na tworzenie niezależnych od państwa banków akcyjnych. Już kilka lat wcześniej (w 1856) powstał, z inicjatywy rodziny Wallenbergów, Stockholms Enskilda Bank, wzorowany na bankach szkockich. W 1864 r. powstał Skandinaviska Kreditaktienbolaget, w 1871 r. - Stockholms Handelsbank. Wymienione instytucje zdominowały szwedzką bankowość komercyjną na kilka dziesięcioleci. Dla dalszego rozwoju bankowości szwedzkiej zasadnicze znaczenie miały rozstrzygnięcia dokonane w pierwszej dekadzie XX w. W 1903 r. Riksbank zawarł porozumienie z bankami komercyjnymi, na mocy którego banki komercyjne wycofały się z emisji banknotów, Riksbank zaś wycofał się z bezpośredniego kredytowania gospodarki, przechodząc na pozycje banku centralnego⁶⁵⁷. W 1907 r. utworzono państwową Inspekcję Bankową (obecnie zwaną BIB - Bank Inspections Board). W 1911 r. zmieniono prawo bankowe, zezwalając bankom na posiadanie udziałów w przedsiębiorstwach. Rozwiązanie to oddalało bankowość szwedzką od wzorców brytyjskich, przybliżało ją natomiast do modelu niemieckiego.

Podczas I wojny światowej wymienialność korony na złoto była zawieszona. Szwecja, podobnie jak inne kraje neutralne, musiała dokonać takiego posunięcia

⁶⁵³ T. Lingren, *Riksbankens Sedelhistoria 1668-1968*, Stockholm 1968.

⁶⁵⁴ Patrz cz. I, rozdz. 3: Hiszpańskie srebro.

⁶⁵⁵ Por. W. Morawski, *Waluty Świata: korona szwedzka*, „Gazeta Bankowa” 1992, nr 7.

⁶⁵⁶ Na temat historii szwedzkiego systemu bankowego patrz: A.W. Flux, *The Swedish Banking System*, Washington 1910; U. Olsson, *Swedish Commercial Banking over 150 Years*, [w:] M. Pohl (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992, s. 963-975; P. Sokalska, *Historia szwedzkiego systemu bankowego*, Warszawa 1996 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁶⁵⁷ B. Metelius, *How the Riksbank Became a Central Bank*, „Quartely Review” 1984, nr 1 (publikowanym przez Sveriges Riksbank).

nie tyle ze względu na obawy przed ucieczką złota, ile ze względu na jego napływ, który powodował wzrost cen w kraju (przy braku deprecjacji zewnętrznej) i pogarszał konkurencyjność gospodarki⁶⁵⁸. Szwecja powróciła do przedwojennego paritetu korony i wymienialności na złoto w 1924 r. W latach dwudziestych raz jeszcze odbudowana została jedność monetarna Skandynawii i trzy tamtejsze korony były sobie równe. W 1927 r. do SUM dostosowała swą walutę również Estonia. W okresie deflacyjnej polityki w latach 1921-1924 bankowość szwedzka przeszła kryzys, który spowodował upadek kilku mniejszych firm.

Podczas wielkiego kryzysu w roku 1931 Szwecja zawiesiła Gold Standard i zdewaluowała koronę. Odtąd losy koron skandynawskich zaczęły się rozchodzić. W 1933 r. związano koronę sztywnym kursem z funtem szterlingiem (19,4 korony za funta) i Szwecja weszła do bloku szterlingowego. Wielki kryzys, a zwłaszcza upadek koncernu Ivara Kreugera w 1931 r., okazał się kolejną próbą dla banków szwedzkich. Pod wpływem tych doświadczeń ograniczono prawo banków do posiadania bezpośrednich udziałów w przedsiębiorstwach. W tej sytuacji największe banki utworzyły kontrolowane przez siebie spółki holdingowe, którym przekazały swe udziały.

W obliczu nadciągającej wojny, 28 sierpnia 1939 r. zerwano związek z funtem i związano koronę sztywnym kursem z dolarem (1 dolar = 4,2 korony). W lutym 1940 r. wprowadzono reglamentację dewizową. Mimo neutralności Szwecja odczuwała trudności aprowizacyjne. Wprowadzono kontrolę cen i system kartkowy, który przetrwał do 1949 r. W 1946 r. dokonano rewaluacji korony do poziomu 3,6 za dolara, we wrześniu 1949 r. zdewaluowano ją jednak do 5,175 za dolara. Taki kurs przetrwał aż do 1971 r. W 1958 r. wprowadzono wymienialność korony. Po rozpadzie systemu z Bretton Woods w latach siedemdziesiątych korona ulegała raczej aprecjacji w stosunku do dolara, potem tendencja ta się odwróciła. W 1980 r. kurs wynosił 4,22, w 1990 r. - 5,91, a w 2000 r. - 9,72.

Po II wojnie światowej ukształtowały się charakterystyczne dla szwedzkiej gospodarki grupy bankowe, spośród których szczególne znaczenie miała grupa Wallenbergów. W okresie powojennym dokonywał się proces koncentracji w bankowości. W 1972 r. banki Enskilda i Skandinaviska połączyły się, tworząc SE-Banken. W 1973 r. z połączenia państwowych Postbanken i Sveriges Kreditbank powstał PK Banken. W 1990 r., po fuzji z kasami oszczędnościowymi, zmienił on nazwę na Nordbanken. Te dwie instytucje wraz z Handelsbankiem kontrolowały 75% szwedzkiej bankowości. Procesy koncentracji przyspieszone zostały przez kryzys, którego bankowość szwedzka doświadczyła w 1992 r. We wrześniu 1992 r. korona była jedną z najbardziej zagrożonych walut. Mimo wstąpienia w 1995 r. do Unii Europejskiej, Szwecja nie weszła do strefy euro. Giełda sztokholmska (Stockholms Fondors, SSE) działała od 1863 r. Od roku 1994 skandynawskie giełdy podjęły próbę stworzenia wspólnego wskaźnika - Nordquote.

Dania

Już w roku 1713 w Danii rząd emitował bilety skarbowe. Inflacja wywołana wojną północną została stłumiona dopiero za panowania Chrystiana VI (1730-1746). W 1736 r. powstał pierwszy duński państwowy bank emisyjny, tzw. Kurantbank (Kiøbenhavnse Assignation-, Vexel- og Laane-Bank). Zaufanie do niego zniszczyła inflacja, do jakiej doszło podczas wojny siedmioletniej. W 1791 r. powstał kolejny, tym razem prywatny bank emisyjny - tzw. Speciebank (Danske og Norske Species Bank i Kiøbenhavn). Padł on ofiarą hiperinflacji w 1807 r. Duńska hiperinflacja była w napoleońskiej Europie zjawiskiem dość wyjątkowym. W 1813 r. pokonana Dania znalazła się na progu bankructwa. Utworzono wówczas Rigsbanken i Kiø-

⁶⁵⁸ T. Haavisto, L. Jonung, *Off Gold and Back Again: Finnish and Swedish Monetary Policies 1914—1925*, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), *Banking, Currency&Finance in Europe&etween the Wars*, Oxford 1995, s. 237-268.

benhavn i wymieniono stare banknoty na nowe w relacji 6:1⁶⁵⁹. Rozstrzygnięcie takie faktycznie oznaczało bankructwo.

W 1818 r. na skutek reorganizacji Rigsbanken powstał istniejący do dziś Danmarks Nationalbank⁶⁶⁰. Początkowo był on spółką akcyjną, w 1936 r. został znacjonalizowany. Po wojnach napoleońskich Dania eksperymentowała z bimetalizmem, stosując bardzo różne od używanych w innych krajach relacje między wartością srebra i złota. Początkowo 14,9:1, po 1818 r. - 21,24:1. Ten ostatni stosunek oznaczał silną aprecjację złota, co wywołało nową falę inflacji, tym razem złotej, tzn. bez deprecjacji zewnętrznej, ale z zagrożeniem konkurencyjności gospodarki na rynkach zagranicznych. Ostatecznie Dania ustabilizowała walutę dopiero w 1845 r., ale już w 1864 r. zachwiała nią wojna z Prusami i Austrią. Tradycyjną duńską jednostką był rigsdaler, dzielący się na 96 skillingerów. 2 rigsdalery stanowiły 1 speciestaler, 16 skillingerów - 1 markę. W 1872 r. Dania zawarła ze Szwecją Skandynawską Unię Monetarną. Od 1874 r. obowiązywał system dziesiętny, w którym korona dzieliła się na 100 öre.

Pierwsze banki komercyjne zaczęły powstawać w połowie XIX w. Wcześniejsze z nich reprezentowały brytyjski typ bankowości (np. Privatbanken i Kiøbenhavn, zał. w 1857). Potem pojawiły się banki typu niemieckiego (np. Den Danske Landensbanken, zał. w 1871). W 1850 r. powstał nadzór bankowy.

Podczas I wojny światowej Dania również zawiesiła wymienialność na złoto. W 1927 r. socjaldemokratyczny rząd Thornvalda Stauninga, kosztem deflacji i znacznego bezrobocia, przywrócił wymienialność korony według przedwojennego parytetu. W latach dwudziestych XX w. bankowość duńska przeszła ostry kryzys, podczas którego największe nawet banki znalazły się w kłopotach i przetrwały dzięki pomocy Nationalbanku. Szczególne wrażenie zrobił upadek Landmansbanku. Z punktu widzenia pozycji i roli banku centralnego system duński zbliżony był do brytyjskiego. W duńskim systemie bankowym tradycyjnie ważną rolę odgrywały też kasy oszczędności (Sparekasse).

W 1931 r. Dania zawiesiła wymienialność na złoto i zdevaluowała koronę, przystępując do bloku szterlingowego. Kontrolę dewizową wprowadzono w 1931 r., ale zliberalizowano ją już w 1937 r. Jednocześnie trwały prace nad reorganizacją banku centralnego, zakończone nacjonalizacją w 1936 r. W latach 1933-1939 Dania utrzymywała sztywny kurs wobec funta szterlinga (22,4 korony za funta).

8 września 1939 r. Dania wyszła z bloku szterlingowego i przeszła na sztywny kurs wobec dolara (1 dolar = 5,18 korony). W kwietniu 1940 r. atakujące Danię wojska niemieckie posługiwały się początkowo bonami Kas Kredytowych Rzeszy. Wkrótce jednak je wycofano, zmuszając bank centralny do wznowienia emisji i pokrywania kosztów okupacji. Kurs ustalono na 2,13 korony za markę, w 1942 r. zmieniono na 1,88 korony za markę. Wprowadzono też ścisłą kontrolę dewizową. Bezpośrednio po wyzwoleniu w Danii pojawiły się w obiegu pieniądze Allied Command in Denmark, nominowane w koronach⁶⁶¹. W 1946 r. Dania ustaliła kurs na 4,799 korony za dolara. Potem dwukrotnie korona była dewaluowana w ślad za funtem szterlingiem: w 1949 r. (do 6,9 za dolara) i w 1967 r. (do 7,5 za dolara). Po rozpadzie systemu z Bretton Woods korona duńska ulegała aprecjacji wobec dolara. W 1980 r. kurs wynosił 5,63, w 1990 r. - 6,186, w 2000 r. - 8,46. Dania, mimo wstąpienia do EWG w roku 1973, nie weszła do strefy euro. We wrześniu 2000 r. Duńczycy w referendum odrzucili taką możliwość.

Okres po II wojnie światowej przyniósł koncentrację i uniwersalizację bankowości duńskiej. Pierwsza faza tych procesów przypadła na lata sześćdziesiąte.

W 1975 r. zrównano prawnie banki komercyjne i kasy oszczędnościowe. W 1982 r. nastąpiła liberalizacja prawa bankowego, która pozwoliła na ewolu-

⁶⁵⁹ Patrz szerzej: W. Morawski, Waluty świata: korony - duńska, norweska i islandzka, „Gazeta Bankowa” 1991, nr 40.

⁶⁶⁰ Pierwotna nazwa - Nationalbanken i Kiøbenhavn. O bankowości duńskiej - patrz: H.Ch. Johansen, Danish Banking History, [w:] M. Pohl (red.), op. cit., s. 97-104, tam dalsza bibliografia.

⁶⁶¹ Z kolei później (do 1958) brygada duńska stacjonująca w Niemczech używała bonów Danske Kriegesministerium - Den Danske Brigade, również w koronach.

cję banków w kierunku „finansowych supermarketów”, oferujących, obok tradycyjnych usług bankowych, ubezpieczenia, administrowanie funduszami inwestycyjnymi itp. W 1990 r. trzy duże banki: Privatbank, SDS Bank i Andelsbanken połączyły się w Den Danske Bank. W 1995 r. dołączyła do niego jeszcze Danica. Później pocztowa kasa oszczędności przekształciła się w GiroBank AS. W 1996 r., po połączeniu ze Sparekassen Bikuben, przekształcił się on w Bikuben Girobank. W 1998 r. zniesiono ostatnie ograniczenia w dziedzinie swobody przepływu kapitałów. Giełda kopenhaska, założona jeszcze w XIX w., w latach osiemdziesiątych stała się jednym z ważniejszych centrów operacji terminowych (Danish Futures and Options Market), na potrzeby których w 1993 r. powstała odrębna stopa CI-BOR (Copenhagen Interbank Offer Rate).

W Duńskich Indiach Zachodnich, należących do Danii wyspach St. Thomas, St. John i St. Croix, obowiązywał system walutowy oparty na dolarze, równym 5 frankom germinal. Początkowo miała tam miejsce emisja skarbowa. W 1837 r. powstał prywatny, emisyjny Bank of St. Thomas, w 1905 r. przekształcony w Dansk-Vestindiske Nationalbank. W 1917 r. Dania sprzedała wyspy Stanom Zjednoczonym. W Duńskich Indiach Wschodnich (enklawie Traquebar w Indiach, duńskiej od 1672, w 1845 sprzedanej Brytyjskiej Kompanii Wschodnio-indyjskiej) emitowano tylko monety. Speciesdaler dzielił się tam na 18 royalinerów, 144 rupie i 1440 cash.

Na Grenlandii w obiegu pozostawała korona duńska, ale lokalne emisje mają długą tradycję - pierwsza (Köngellige Grønlandske Händel) miała miejsce w 1803 r. Szczególnego znaczenia nabrały emisje skarbowe podczas II wojny światowej, kiedy to nie można było liczyć na instytucje finansowe metropolii. W 1967 r. powstał Grønlands Banken. Na Wyspach Owczych odrębną emisję skarbową podjęto również podczas II wojny światowej. Po wojnie banknoty były tam duńskie, ale od 1948 r. bito odrębne monety.

Norwegia

Norweski system monetarny zbliżony był do duńskiego, choć nieco inaczej wyglądał podział rigsdalera na mniejsze jednostki. Najstarsze norweskie pieniądze papierowe pochodzą z 1695 r. Dziedzictwem doby napoleońskiej i tu była wysoka inflacja. W latach 1814-1815 między Norwegią a Danią toczyły się rokowania na temat wspólnego lub odrębnego (jak chcieli Norwegowie) bankructwa. Ostatecznie Norwegia wychodziła z inflacji samodzielnie. W 1816 r., rok po rozwiązaniu unii norwesko-duńskiej i zawarciu norwesko-szwedzkiej, powstał Norges Bank⁶⁶², jako bank emisyjny i główna instytucja kredytowa kraju. Był on spółką akcyjną, ale akcjonariusze nie mieli wpływu na obsadę władz: prezesa i wiceprezesa mianował król, 5 członków Rady powoływał parlament. Do 1897 r. siedzibą banku było Trondheim, potem Christiania, czyli dzisiejsze Oslo. Udział państwa w kapitale akcyjnym stopniowo się zwiększał, od 1918 r. stał się dominujący. W 1949 r. Norges Bank został nacjonalizowany.

W 1842 r. walutę norweską ustabilizowano w oparciu o srebro. W 1875 r. Norwegia dołączyła do Skandynawskiej Unii Monetarnej, wprowadzając złotą koronę. W pierwszym okresie (do lat dziewięćdziesiątych XIX w.)⁶⁶³ Norges Bank na tyle zdominował bankowość norweską, że jego pozycja hamowała rozwój innych instytucji kredytowych. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych zaczął się rozwój banków komercyjnych⁶⁶⁴. Charakterystyczną cechą bankowości komercyjnej w Norwegii było jej podobieństwo do systemu amerykańskiego (Bank Units System). Na początku XX w. w Norwegii działały 192 niewielkie banki, z których tylko jeden

⁶⁶² P. Bang, J.P. Holter, *Norges Bank I 75 ar*, Oslo 1991; N. Rygg, *Norges Bank Historie*, t. 1, Oslo 1918; t. 2, Oslo 1954; t. 3, Oslo 1950.

⁶⁶³ E. Lange, *The Norwegian System of Banking Institutions*, [w:] M. Pohl (red.), op. cit., s. 791-799, tam też dalsza bibliografia.

⁶⁶⁴ Choć pierwszy bank komercyjny w Norwegii, Christiania Kreditkasse, powstał już w 1848 r., opóźnienie w rozwoju banków komercyjnych nie wynikało z barier prawnych, jak w wielu innych krajach, ale właśnie z dominacji Norges Banku.

(Trade Bank of Norway) podjął próbę (*notabene* nieudaną) budowy sieci oddziałów. Jednocześnie banki norweskie reprezentowały grynderski, niemiecki model z punktu widzenia swych stosunków z przemysłem. Taka struktura bankowości okazała się prawdziwą pułapką w okresie międzywojennym, kiedy banki przeżyły najpierw kryzys związany z deflacyjną polityką rządu, a później wielki kryzys lat trzydziestych⁶⁶⁵. Kryzysy przyniosły takie spustoszenia w norweskiej bankowości komercyjnej, że w połowie lat trzydziestych dokonana się prawie całkowita etatyżacja tego sektora gospodarki. Skutki doświadczeń okresu międzywojennego trwały do lat siedemdziesiątych. Dopiero po roku 1980 zaczął się proces stopniowej de regulacji bankowości norweskiej⁶⁶⁶.

W latach 1914-1928 wymiennalność korony na złoto była zawieszona. Przywrócono ją kosztem deflacji. W 1931 r. zawieszono wymiennalność i zdewaluowano koronę. W latach 1933-1939 obowiązywał sztywny kurs wobec funta (19,9 korony za funta). W sierpniu 1939 r. Norwegia przeszła na sztywny kurs wobec dolara (4,4 za dolara). Dopiero w momencie ataku niemieckiego w kwietniu 1940 r. wprowadzono ograniczenia dewizowe.

Niemcy płacili początkowo bonami Reichskreditkassen, zmuszając Norges Bank do ich wykupienia. Kurs ustalono na 1,66, potem 1,75 korony za markę. Podczas okupacji obieg pieniężny wzrósł czterokrotnie. W chwili wyzwolenia kurs ustalono na 20 koron za funta i 4,96 za dolara. We wrześniu 1945 r. przeprowadzono wymianę pieniędzy, unieważniając niższe nominały. W 1949 r. zdewaluowano koronę do 7,14 za dolara i taki kurs utrzymał się do 1971 r. W 1980 r. kurs wynosił 4,93 za dolara, w 1990 r. - 6,90, a w 2000 r. - 9,2. Norwegowie dwukrotnie (w 1972 i 1994) w referendum odrzucili możliwość wejścia do EWG, dlatego też nie była rozpatrywana możliwość wejścia do euro. Giełda - Oslo Bors działała od 1819 r. Na wyspach należących do Norwegii w obiegu była korona norweska z wyjątkiem Spitsbergenu⁶⁶⁷, gdzie w 1946 r. Rosjanie emitowali ruble z nadrukiem „Ostrov Szpicbergen”.

Islandia

Pierwsze pomysły utworzenia banku na Islandii były wysuwane już w 1770 r. W 1853 r. parlament (Althing) uchwalił petycję do króla Danii w tej sprawie, jednak dopiero w 1885 r. powstał emisyjny Islandzki Bank Narodowy (Landsbanki Islands), który miał wyznaczoną maksymalną kwotę koron duńskich, jaką mógł emitować. W 1904 r. powstał jeszcze jeden bank emisyjny - Bank Islandzki (Islands Banki). Pieniądze, emitowane przez te instytucje, były koronami duńskimi. Nie dzieliły się jednak, jak tamte, na 100 öre, tylko na 100 aurar (l.poj. eyrir). Na początku lat dwudziestych Islandia uzyskała samodzielność w sprawach walutowych. W 1920 r. próbowała powrócić do dawnego parytetu i Gold Standard, ale ostatecznie w 1925 r. ustabilizowała koronę nie na przedwojennym parytecie, jak reszta Skandynawii, tylko na poziomie o 18% niższym. Co więcej, nie przywróciła Gold Standard, lecz związała koronę sztywnym kursem z funtem szterlingiem (22,15 korony za funta). W 1931 r. wprowadzono kontrolę walutową i zdewaluowano koronę. W kwietniu 1939 r. ponownie ustalono sztywny kurs wobec funta, tym razem na poziomie 27 koron za funta. We wrześniu 1939 r. Islandia przeszła na sztywny kurs wobec dolara (6,49 korony za dolara). Faktycznie jednak trwała dalsza deprecjacja korony. Nie powstrzymała jej ani wymiana pieniędzy (w relacji

⁶⁶⁵ O upadku banków komercyjnych w międzywojennej Norwegii - patrz: H.W. Nordvik, Norwegian Banking in the Inter-War Period. A Scandinavian Perspective, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), op. cit., s. 434-457.

⁶⁶⁶ Pierwszym krokiem na drodze do odbudowy pozycji banków komercyjnych była decyzja z 1958 r. Tradycją norweską było, że banki komercyjne obsługują przedsiębiorstwa, natomiast ludność korzysta z usług rozbudowanego systemu kas oszczędnościowych. W 1958 r. banki komercyjne postanowiły zwrócić się „ku ludziom” i podjąć konkurencję z kasami na polu kredytu konsumpcyjnego i gromadzenia wkładów ludności.

⁶⁶⁷ W 1938 r. ZSRR wykupił od Holandii prawa do eksploatacji kilku kopalń węgla na Spitsbergenie, co dało początek radzieckiej obecności na wyspie - por.: P.D. Baird, Świat polarny. Warszawa 1967, s. 251.

1:1) na przełomie 1947 i 1948 r., ani pomoc uzyskana w ramach planu Marshalla. W 1949 r. zdewaluowano koronę do 9,3 za dolara, w 1950 r. do 16,3. W latach pięćdziesiątych Islandia stosowała system wielu kursów.

W 1960 r. utworzono nowy bank emisyjny - Sedlabanki Islands, przeprowadzono oficjalną, wysoką dewaluację i przywrócono jednolity kurs (38 koron za dolara). Inflacja jednak trwała nadal. W 1970 r. dolar kosztował już 88 koron, w 1980 r. - 479. W 1981 r. przeprowadzono denominację w relacji 100:1. Nowy kurs wynosił 4,79 za dolara, ale w 1990 r. doszedł już do 58 za dolara, a w 1998 r. do 69 za dolara. Pod koniec lat osiemdziesiątych dokonano się koncentracja bankowości komercyjnej. Cztery z siedmiu istniejących banków połączyły się w Islandsbanki. W 1995 r. przeprowadzono liberalizację rynku kapitałowego.

Finlandia

Za czasów panowania szwedzkiego (w 1790) emisję pieniądza papierowego podjął Koniglige General Kriegs Commissariatet. Od 1809 r. rosyjska Finlandia zdołała utrzymać do 1817 r. wspólny obszar celny ze Szwecją. W pierwszym okresie panowania rosyjskiego pieniądze papierowe emitował Waxel- Depositions- och Lane Bank w Helsingforsie (Helsinki). W 1811 r. powstał Bank Finlandii (Suomen Pankki). Po stabilizacjach walutowych w Szwecji (1834) i w Rosji (1839) Larse Gabriel von Haartman przeprowadził w 1840 r. reformę walutową w Finlandii. Istotą reformy było utrzymanie równoległe szwedzkiego i rosyjskiego pieniądza. W okresie wychodzenia Rosji z inflacji po wojnie krymskiej Finowie uzyskali zgodę cara Aleksandra II na utworzenie odrębnej waluty - marki fińskiej. W 1860 r. Suomen Pankki zaczął emitować marki, od 1877 r. równe frankowi germinal. Nieformalnie Finlandia była związana z Łacińską Unią Monetarną, ale już w 1878 r. przeszła *de facto* na walutę złotą. W tym okresie powstały pierwsze banki komercyjne⁶⁶⁸ (Suomen Yhdys-Pankki - obecny Union Bank of Finland, zał. w 1860, Pohjoismaiden Osakepankki, zał. w 1870, czy Kansallis Osake Pankki, zał. w 1890), hipoteczny (Suomen Hypoteekkiyhdistys, zał. w 1861) oraz bank pocztowy-oszczędnościowy (Postipankki, zał. w 1886).

Podczas I wojny światowej zawieszono wymienialność marki na złoto (oficjalnie w 1915). W latach 1917-1922 Finlandia przeżywała silną inflację. Ceną stabilizacji był kryzys bankowości komercyjnej. W 1925 r. ustabilizowano markę na poziomie 39,70 za dolara. W 1931 r. zawieszono wymienialność i zdewaluowano markę. W latach 1933-1939 obowiązywał kurs 227 marek za funta. W sierpniu 1939 r. związano markę sztywnym kursem z dolarem w relacji 49,35 marki za dolara. W październiku 1939 r. wprowadzono kontrolę walutową.

W 1945 r. ustalono kurs na 86 marek za dolara, ale już pod koniec roku doszedł on do 136 za dolara. W 1946 r. dokonano wymiany pieniądza. Sumy do 500 marek wymieniano w relacji 1:1, powyżej - 2:1. W 1949 r. zdewaluowano markę do 230 za dolara, w 1957 r. do 320 za dolara. W styczniu 1963 r. przeprowadzono denominację w relacji 100:1, ale waluta fińska nadal wyróżniała się w Europie Zachodniej szybką deprecjacją. W 1970 r. kurs wynosił 4,20 za dolara, w 1980 r. - 3,73, w 1990 r. - 3,82, w 2000 r. - 6,76. Wymienialność wewnętrzną wprowadzono dopiero w 1979 r.

W 1995 r. Finlandia weszła do Unii Europejskiej, a w 1999 r. marka weszła do euro w relacji 5,94573 marki za euro. W okresie powojennym Finlandia stopniowo liberalizowała rynek finansowy. W 1982 r. zezwolono na działanie banków zagranicznych. Stopniowo dokonywała się koncentracja bankowości. Zmalała liczba banków oszczędnościowych, a wśród banków komercyjnych czołową pozycję zajęły dwa - Union Bank of Finland i Kansallis Osake Pankki.

⁶⁶⁸ A. Kuustera, The Finnish Banking System in Broad Outline from the 1860s to the mid-1980s, [w:] M. Pohl (red.) op. cit., s. 135-146, tam dalsza bibliografia.

Rozdział 10 Szwajcaria i Liechtenstein

Pierwszym chronologicznie centrum finansowym w Szwajcarii była Genewa, gdzie w XVII w., zwłaszcza po wygnaniu hugenotów z Francji (1685), utworzono wiele prywatnych domów bankowych. W XVIII w. powstały w Genewie kolejne domy bankowe, spośród których najbardziej znane są istniejące do dziś firmy prowadzone przez rodziny Pictet, Hentsch, Lombard, Odier czy Mirabaud. Szczytowym okresem rozwoju tej formy bankowości były lata 1815-1830, kiedy powstało w Szwajcarii około 100 prywatnych domów bankowych.

Druga epoka w rozwoju bankowości szwajcarskiej⁶⁶⁹ rozpoczęła się w latach trzydziestych XIX w. wraz z powstaniem pierwszych banków kantonalnych. Były to instytucje publiczne, kontrolowane przez władze kantonu i dysponujące większymi od prywatnych domów bankowych możliwościami mobilizacji kapitału oraz większym stopniem bezpieczeństwa. Podstawową formą działalności banków kantonalnych było udzielanie kredytu hipotecznego oraz drobnego kredytu krótkoterminowego mieszkańcom macierzystego kantonu. Pierwszym bankiem kantonalnym był Banque Cantonale de Berne (1834), drugim - Banque Cantonale Vaudoise w Lozannie (1846), trzecim - Luzern Kantonalbank (1850). W 1869 r. powstał największy dziś bank kantonalny - Züricher Kantonalbank (ZBK). Ważną firmą jest również założony w Lugano w 1873 r. Banca della Svizzera Italiana (BSI), największa instytucja finansowa Szwajcarii włoskiej. Obecnie działa 29 banków kantonalnych. W XX w. przeszły one ewolucję od instytucji kredytu hipotecznego do banków uniwersalnych.

Po Wiośnie Ludów Szwajcaria przekształcona została w państwo federacyjne. Zniesiono wówczas bariery celne między kantonami, ujednoczono system pieniężny⁶⁷⁰, stworzone zostały przesłanki dla powstania rynku ogólnokrajowego. W 1850 r. wprowadzono do obiegu franka szwajcarskiego, równego frankowi germal. Szwajcaria weszła w skład ŁUM. W latach pięćdziesiątych XIX w., pod wpływem doświadczeń Crédit Mobilier, który zresztą miał swą szwajcarską mutację w postaci działającego w latach 1853-1865 Banque Générale Suisse de Crédit, powstawać zaczęły uniwersalne banki akcyjne. Z ich grona właśnie wywodzą się czołowe współczesne banki szwajcarskie. W 1856 r. powstał w Zurychu Schweizerische Kreditanstalt (Crédit Suisse - CS)⁶⁷¹, w 1862 r. Bank in Winterthur, poprzednik dzisiejszego Union Bank of Switzerland (UBS), w 1872 r. - Baseler Bankverein, z którego wywodzi się dzisiejszy Swiss Bank Corporation (SBC)⁶⁷². W tym czasie centrum finansowe Szwajcarii przeniosło się do Zurychu, co przede wszystkim było zasługą twórcy Crédit Suisse Alfreda Eschera.

Do połowy XIX w. poszczególne kantony Szwajcarii zachowały odrębne systemy walutowe. W 1850 r. puszczonego został do obiegu frank szwajcarski. Dopiero jednak zmiana konstytucji w 1874 r. umożliwiła ujednoczenie zasad emisji banknotów w skali całego kraju. Na mocy ustawy z 1881 r. emisją zajmowało się 36 banków komercyjnych⁶⁷³. Wady takiego systemu skłoniły Szwajcarów do wprowadzenia w 1891 r. zasady monopolu emisyjnego. Jeszcze przez kilkanaście lat trwały jednak dyskusje, czy bank emisyjny powinien być państwowy, czy prywatny. Dopiero w 1905 r. utworzony został Schweizerische Nationalbank⁶⁷⁴ jako bank

⁶⁶⁹ Y. Cassis, Banks and Banking in Switzerland in the Nineteenth and Twentieth centuries, [w:] M. Pohl (red.), Handbook of History of European Banks, Frankfurt am Main 1992, s. 1015-1022; Ch.P. Kindleberger, A Financial History of Western Europe, London 1984, s. 134-135; K. Le Cheminant, Colonial and Foreign Banking System, London 1931, s. 171-177; ENP, s. 297, 325; F. Ritzmann, Die Schweizer Banken. Geschichte. Theorie. Statistik, Bern 1973.

⁶⁷⁰ Wcześniej kantony miały odrębne systemy pieniężne - por.: Z. Żabiński, Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej, Wrocław 1989, s. 79-81.

⁶⁷¹ W.A. Jahr, Schweizerische Kreditanstalt 1856-1956. Hundert Jahre im Dienste der Schweizerischen Volkswirtschaft, Zürich 1956.

⁶⁷² H. Bauer, Swiss Bank Corporation 1872-1972, Basle 1972.

⁶⁷³ Najwcześniejsze emisje banków komercyjnych miały miejsce już w latach czterdziestych XIX w.

⁶⁷⁴ 75 Anniversaire - Banque Nationale Suisse - Les années 1907-1982, Zürich 1982.

centralny i emisyjny. Bank był (i pozostaje) spółką akcyjną, z tym że posiadaczami akcji mogą być tylko obywatele lub firmy szwajcarskie. Siedzibą banku stało się Berno, ale Rada Banku urzędowała w Zurychu. Podczas I wojny światowej dokonano niewielkiej emisji skarbowej, ale kurs franka pozostał niezmienny.

W czasie I wojny światowej i w okresie międzywojennym prestiż bankowości szwajcarskiej w świecie znacznie wzrósł. Przejawem tego była decyzja ulokowania w Bazylei pierwszego banku międzynarodowego, Banku Rozrachunków Międzynarodowych (Bank for International Settlement - BIS), utworzonego w 1931 r.

W 1923 r. Liechtenstein, związany dotychczas unią monetarną z Austrią, zerwał ją i zawiązał unię ze Szwajcarią⁶⁷⁵.

W pierwszych latach wielkiego kryzysu lat trzydziestych sytuacja bankowości w Szwajcarii nie była najgorsza, była ona bowiem miejscem, do którego napływały kapitały z innych krajów. Krytyczny okazał się rok 1934. Wtedy to kryzys w wielu krajach już wygasł i rozpoczął się odpływ kapitałów ze Szwajcarii. Jednocześnie kraj ten odpływem kapitałów płacił za prowadzenie deflacyjnej polityki pieniężnej i za przynależność do złotego bloku (w latach 1933-1936). Szczególnie ucierpiały wielkie banki komercyjne. Kroniki bankowości szwajcarskiej odnotowują, że w 1935 r. największe z nich zdystansowane zostały pod względem posiadanych wkładów przez Züricher Kantonalbank.

Pod wpływem wspomnianych doświadczeń zmieniono w 1934 r. prawo bankowe, wzmacniając nadzór banku centralnego nad bankami komercyjnymi. Obok tradycyjnych instrumentów, właściwych bankowi centralnemu, Schweizerische Nationalbank uzyskał prawo określania oprocentowania tzw. Kassenobligationen. Obligacje kasowe, emitowane przez banki komercyjne, były specyficzną szwajcarską metodą gromadzenia wkładów średnioterminowych. Wówczas też wprowadzono bardzo restrykcyjne przepisy dotyczące tajemnicy bankowej. Prawo z 1934 r. uważane jest za jeden z filarów późniejszych sukcesów bankowości szwajcarskiej.

W 1936 r. dokonano dewaluacji franka o ok. 30%, nie zawieszono jednak wymienialności na złoto. Utrzymano ją również przez cały okres II wojny światowej, co czyniło ze Szwajcarii atrakcyjne miejsce lokowania kapitałów obu walczących stron. Dodatkowo przyciągała je bardzo poważnie traktowana przez Szwajcarów tajemnica bankowa. Po wojnie niektóre z ówczesnych lokat okazywały się kłopotliwe zarówno z politycznego, jak i moralnego punktu widzenia⁶⁷⁶. Szwajcaria odchodziła od wymienialności banknotów na złoto stopniowo dopiero po II wojnie światowej, dostosowując swoje zasady emisyjne do wymogów systemu z Bretton Woods. W 1953 r. ustalono kurs na 4,28 franków za dolara.

Szybki rozwój bankowości szwajcarskiej nastąpił po roku 1958, tzn. po przywróceniu wymienialności walut europejskich i utworzeniu EWG. W latach sześćdziesiątych Zurych stał się jednym ze światowych centrów finansowych, rywalizując z Tokio o trzecie miejsce w tej dziedzinie (po Nowym Jorku i Londynie). Wielkie banki komercyjne rozbudowywały sieć oddziałów zagranicznych, dystansując zdecydowanie banki kantonalne, które wolały trzymać się rynku krajowego. W 1998 r. UBS połączył się ze SBC, tworząc United Bank of Switzerland (UBS AG). W 1999 r. kurs franka wynosił 1,41 za dolara.

Giełda Swiss Stock Exchange to system ośmiu giełd, spośród których najważniejsze to giełdy w Zurychu (zał. 1876), Genewie (zał. 1850) i Bazylei (zał. 1875). W latach dziewięćdziesiątych był to szósty co do wielkości rynek kapitałowy świata. Obok rynku głównego od 1988 r. działały też rynki równoległe: drugi (*deuxième marché*) i trzeci (*avant bourse*). Indeks SMI (Swiss Market Indeks) liczony był od maja 1988 r.

⁶⁷⁵ Faktycznie franki szwajcarskie były tam w obiegu już od 1921 r., oficjalnie wprowadzono je w 1924 r.

⁶⁷⁶ Już w 1973 r. Szwajcaria podpisała z USA umowę o uchyleniu tajemnicy w przypadku kont zbrodniarzy wojennych. W 1990 r. umową objęto również konta organizacji nazistowskich. W 1998 r. Szwajcaria wypłaciła żydowskim ofiarom III Rzeszy 125 mln dolarów.

Rozdział 11 Włochy, imperium włoskie i państwa sukcesyjne

W czasach napoleońskich w znacznej części Włoch⁶⁷⁷ wprowadzone zostały bi-metalistyczne, dziesiętne systemy, oparte na parytecie franka germinal. W Królestwie Włoskim jednostką był lir, w Królestwie Neapolu do 1813 r. dukat, potem lir, równe frankowi francuskiemu. Tradycyjne systemy pieniężne przetrwały na Sardynii (lir dzielący się na 20 soldi i 240 denari) i na Sycylii (piastr dzielący się na 12 tari i 240 grani). Osobliwością były obłąnnicze pieniądze Mantui (1799) i Palmanovy (1814).

Po kongresie wiedeńskim Królestwo Sardynii przeprowadziło w 1816 r. reformę, emitując lira równego frankowi germinal. Podobny lir utrzymał się w Parmie, Modenie, Massie i Carrarze oraz Guastalli. W Królestwie Obojga Sycylii w 1818 r. przywrócono stary system (piastr, czyli dukat: srebrny i złoty - 4,25 franka germinal). W Księstwie Toskanii wrócono do skomplikowanego przedrewolucyjnego systemu, który utrzymał się do roku 1826. Wprowadzono wówczas florina, dzielącego się na 100 quattrini (równego 1,66 lira). W 1859 r. wyemitowano lira takiego, jak w Sardynii. Lira, dzielącego się w tradycyjny, karoliński sposób, ale równego frankowi germinal, wprowadzono w 1826 r. w Księstwie Lukki. W Państwie Kościelnym podstawową jednostką było scudo (5,35 franka germinal), dzielące się na 100 biaoacci.

W Królestwie Lombardii i Wenecji, które znalazło się pod panowaniem austriackim, po okresie chaosu w 1823 r. wprowadzono lira austriackiego (0,87 franka germinal). Podczas Wiosny Ludów własne pieniądze emitowały niektóre władze republikańskie, np. w Rzymie czy Wenecji. Dla losów monetarnych przyszłych Włoch decydujące znaczenie miał jednak fakt, że Królestwo Sardynii przyjęło system oparty na franku germinal.

Lir oparty na parytecie franka germinal stał się w 1862 r. walutą włoską, a Włochy w 1865 r. przystąpiły do Łacińskiej Unii Monetarnej. W 1866 r., podczas wojny z Austrią, zawieszono jednak wymienialność lira na kruszce. Przywrócono ją ponownie dopiero w 1883 r.⁶⁷⁸ i ponownie zawieszono w 1894 r. W latach 1902-1915 udawało się utrzymać kurs papierowych lirów na poziomie kruszczowych. W 1915 r., kiedy Włochy przystępowały do I wojny światowej, ponownie zawieszono wymienialność.

Bankowość włoska ma wspaniałą tradycję z epoki średniowiecznej i nowożytnej (por. cz. I, rozdz. 2: *Średniowiecze*, rozdz. 3: *Hiszpańskie srebro* i rozdz. 4: *Pierwsze stulecie pieniądza papierowego*). Niektóre z utworzonych wówczas instytucji istnieją do dziś. Pierwsze nowoczesne banki akcyjne⁶⁷⁹ zaczęły powstawać w latach czterdziestych XIX w. W 1843 r. założono Banco di Genova, w 1847 r. Banco di Torino, oba obdarzone przez rząd sardyński przywilejem emisyjnym. W 1849 r. połączyły się one w Banca Nazionale degli Stati Sardi, po zjednoczeniu Włoch przemianowany na Banca Nazionale nel Regno. W latach pięćdziesiątych powstały kolejne banki akcyjne, nie obdarzone już przywilejem emisyjnym, a wzorowane na francuskim Credit Mobilier. Były to Casa di Commercio (1853) i Credito Mobiliare degli Stati Sardi (1854). Casa di Commercio upadła już w 1861 r. Credito Mobiliare wraz z powstałym w 1871 r. Banca Generale, założonym przy udziale kapitału austriackiego, przez ponad dwadzieścia lat stanowiły rdzeń włoskiej bankowości komercyjnej.

⁶⁷⁷ Por.: L. Mancini, *Catalogo italiana delta cartamoneta 1746-1966*, Imola 1966; M. de Fatini, *Cartamoneta Italiana 1745-1961*, Froli 1966.

⁶⁷⁸ J. Zdzitowiecki, *Naprawa pieniądza włoskiego*, Poznań 1932.

⁶⁷⁹ P. Hertner, *Modern Banking in Italy*, [w:] M. Pohl (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992, s. 561-576; ENP s. 298,326; JS. Cohen, *Italy*, [w:] R. Cameron (red.), *Banking and Economic Development: Some Lessons from History*, Oxford 1972, s. 58-90; por. też: W. Morawski, *Wielkie banki komercyjne Wioch*, „Bank” 1997, nr 7.

Kryzys roku 1893, który położył kres istnieniu zarówno Credito Mobiliare, jak i Banca Generale, stworzył lukę we włoskiej bankowości inwestycyjnej. Wypełniły ją wkrótce banki typu niemieckiego⁶⁸⁰. Bankami nowego typu były: założony w 1894 r. Banca Commerciale Italiana czy utworzony rok później Credito Italiano. Kryzys zaowocował też reorganizacją banków emisyjnych i utworzeniem banku centralnego z prawdziwego zdarzenia. W momencie jednoczenia Włoch w kraju działało sześć banków mających prawo emisji pieniądza: piemoncki Banca Nazionale nel Regno, dwa banki toskańskie: Banca Nazionale Toscana i Banca Toscana di Credito e d'Industria, papieski Banca Romana oraz dwa banki na Południu: Banco di Napoli i Banco di Sicilia. W 1894 r. połączono Banca Nazionale nel Regno z obydwojoma bankami toskańskimi, tworząc Banca d'Italia. Banca Romana, który w 1893 r. wywołał skandal, podejmując nielegalną emisję banknotów o już raz wykorzystanych numerach, został postawiony w stan likwidacji. Natomiast obydwa banki południowe zachowały prawo odrębnej emisji banknotów (choć pod kontrolą Banca d'Italia) aż do 1926 r. Kryzys roku 1907 wzmocnił pozycję banku centralnego, który po raz pierwszy wystąpił wówczas w roli „ostatecznego źródła kredytu”, ratując Societa Bancaria Italiana. W następnych latach Banca d'Italia nie poprzestała na tym. Sterował poczynaniami banków komercyjnych, np. organizując w 1911 r. konsorcjum na rzecz restrukturyzacji przemysłu stalowego.

Walutę włoską ustabilizowano w 1927 r. w systemie Gold Exchange Standard. W grudniu 1927 r. ustabilizowano lira włoskiego na poziomie 27% przedwojennej wartości. Stabilizację włoską poprzedził krótki okres deflacji. Twórcą nowego, złotego lira był minister finansów w rządzie Mussoliniego, Giuseppe Volpi. Mussolini, wbrew stanowisku Volpiego, doprowadził, ze względów prestiżowych, do wywindowania kursu lira powyżej 100 lirów za funta. Głośno reklamowana przez propagandę *quota novissima* - 90 za funta była jednak przeszacowana i nie zdołała się długo utrzymać. Sukcesem Volpiego było również uzyskanie umorzenia wojennych długów Włoch wobec Stanów Zjednoczonych.

Po I wojnie światowej powiązane z koncernami przemysłowymi banki komercyjne podjęły wielkie akcje spekulacyjne, których efektem był kryzys bankowy roku 1920. Najgłośniejszą ofiarą stał się związany z koncernem Ansaldo Banca Italiana di Sconto (zał. w 1914). W latach 1933-1936 Włochy należały do złotego bloku. W październiku 1936 r. zdewaluowano lira do 19 za dolara⁶⁸¹. Wielki kryzys lat trzydziestych przyniósł kolejne upadłości banków, zwłaszcza mocno powiązanych z przemysłem banków „niemieckich”. Reakcją na kryzys i upadek banków typu niemieckiego było prawo bankowe z roku 1936, które wprowadzało zasadę oddzielenia banków od przemysłu, preferowało banki dyskontowe typu angielskiego oraz umacniało pozycję Banca d'Italia wobec banków komercyjnych poprzez wzmocnienie funkcji nadzorczych banku centralnego.

Podczas II wojny światowej kurs lira był zablokowany, a lir niewymienialny. W krajach okupowanych przez Włochy armia posługiwała się biletami Casa di Mediterraneo. W końcowej fazie wojny własne pieniądze emitowały niektóre oddziały partyzanckie na Północy: brygady Garibaldi, Osoppo i Comitato Liberazione Liguria. W 1943 r. alianci, którzy emitowali liry okupacyjne na potrzeby własnej armii, ustalili kurs na 100 lirów za dolara. W 1946 r. zdewaluowano lira do 225 za dolara, w 1947 r. do 350 i jeszcze raz do 575. W 1949 r. ustalono kurs na 626 za dolara i taki utrzymał się aż do 1971 r.

Po II wojnie światowej Banca d'Italia nadal zwiększała swą niezależność od rządu i popierał ewoluowanie bankowości komercyjnej ku modelowi dyskontowemu, angielskiemu. Polityka taka wynikała z silnej pozycji trzech kolejnych powojennych gubernatorów banku: późniejszego prezydenta Włoch Luigi Einaudiego (1945-1948), Donato Menichelli (1948-1960) i Guido Carlego (1960-1975).

⁶⁸⁰ G. Toniolo, *Italian Banking 1919-1939*, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), *Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars*, Oxford 1995, s. 269-314.

⁶⁸¹ W 1927 r. kurs wynosił również 19 za dolara, ale w 1934 r. dolar został zdewaluowany o 41%. W 1936 r. o taki sam procent zdewaluowano lira.

Odbudowa bankowości inwestycyjnej rozpoczęła się jeszcze w 1944 r., kiedy to trzy wielkie banki komercyjne: Banco di Roma, Banca Commerciale Italiana i Credito Italiano założyły wspólnie Mediobanca - bank kredytu średnio- i długoterminowego. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych większość banków włoskich, dostosowując się do standardów europejskich, przeszła ewolucję ku bankowości uniwersalnej. Mimo to konkurencyjność banków włoskich w jednoczącej się Europie budziła obawy, związane głównie z nadmiernym rozdrobnieniem. W lipcu 1990 r. weszło w życie nowe prawo bankowe, od nazwiska projektodawcy zwane Lex Amato, które zachęcało banki włoskie do łączenia się w większe korporacje. Mimo to w porównaniu z innymi krajami Europy bankowość włoska nadal pozostaje dość zdecentralizowana. Koncentracja bankowości utrudniana jest m.in. przez separatyzmy regionalne i silne powiązanie poszczególnych instytucji z lokalnymi patriotyzmami.

W okresie rozpadu systemu z Bretton Woods Włochy przez rok (na przełomie 1973 i 1974) stosowały system dwóch kursów. W 1980 r. kurs wynosił 856 lirów za dolara, w 1990 r. - 1198. W 1986 r. Włosi szykowali się do przeprowadzenia denominacji, ale w obliczu perspektywy wprowadzenia waluty europejskiej zrezygnowali z tego zamiaru. Włochy, z pewnymi trudnościami, spełniły kryteria z Maastricht. W 1999 r. lir wszedł w skład euro (1957,61 lirów za euro).

Największą giełdą Włoch była Borsa di Milano, założona w 1808 r. przez Napoleona. Jej znaczenie bardzo wzrosło w 1985 r., po wprowadzeniu systemu wielostronnych funduszy inwestycyjnych. Ogłaszany był indeks MIB. Mniejsze giełdy działały w Genui (1855), Rzymie (1821) Turynie (1850) i Neapolu.

W 1929 r. powstało Państwo Watykańskie, gdzie był stosowany włoski system pieniężny. Watykan bił jednak własne monety. W okresie sediswakancji (od *sede vacante*, czyli wakansu na tronie papieskim) zastępujący papieża kardynał kamerling miał prawo wybić monety z własnym herbem, z czego zazwyczaj skwapliwie korzystano.

W Libii, od 1912 r. włoskiej, w obiegu były liry włoskie. Na początku II wojny światowej Francuzi zajęli Fezzan, gdzie wprowadzili do obiegu franki zachodniej Afryki z odpowiednim nadrukiem. W 1943 r. władze brytyjskie puściły w obieg bony Military Authority in Tripolitania, nominowane w lirach. W pierwszych latach po wojnie Libia nie stanowiła jednego obszaru walutowego. W Fezzanie były w obiegu franki algierskie, w Cyrenajce funty egipskie, w Trypolitanii liry. W 1951 r. nad przyszłością waluty libijskiej obradowała konferencja londyńska, w której wzięli udział przedstawiciele Włoch, Egiptu, Wielkiej Brytanii i Francji. Efektem konferencji było wprowadzenie w marcu 1952 r. funta libijskiego, dzielącego się na 100 piastrów i 1000 millemesów. Funt libijski był równy brytyjskiemu. Odpowiadał 97,5 funtom egipskim, 480 lirom włoskim i 980 frankom algierskim. Do 1971 r. Libia należała do bloku szterlingowego. Emisją zajmował się początkowo rząd, od 1956 r. akcyjny, w 50% rządowy, National Bank of Libya. W 1963 r. zmieniono nazwę na Bank of Libya. W 1967 r. Libia nie zdewaaluowała swego funta w ślad za brytyjskim i odtąd kursy obu walut rozeszły się.

W 1970 r. przekształcono Bank of Libya w prawdziwy bank centralny, przekazując operacje komercyjne National Commercial Bank. We wrześniu 1971 r. powstał państwowy Central Bank of Libya, a funta zastąpiono, w relacji 1:1, dinarem, dzielącym się na 1000 dirhamów. W grudniu 1971 r. dinar związano sztywnym kursem z dolarem w relacji 1 dinar = 3,04 dolara. W latach 1973-1986 kurs wynosił 3,37 dolara za dinara. Od 1986 r. dinar był związany sztywnym kursem z SDR w relacji 1 dinar = 2,80 SDR. W latach 1994-1998 kurs był na poziomie 1,9 SDR za dinara. W 2000 r. oficjalny kurs wynosił 0,462 dinara za dolara, czarnorynkowy - 3,5 dinara za dolara⁶⁸².

W Etiopii, podbitej przez Włochy w latach 1935-1936, używane były talary Marii Teresy (23,389 g Ag). W 1894 r. wprowadzono rodzime talary, zwane talarami Menelika. Były one nieco cięższe od austriackich (23,44 g Ag). Do 1936 r. talar

⁶⁸² WPM-III, s. 20.

dzielił się na 16 gerszy (piastrów). W 1915 r. powstał Bank of Abisynia (nazwy banków etiopskich pisane były na banknotach zawsze po koptyjsku i po angielsku), związany z National Bank of Egypt i administrowany z Kairu. W 1932 r. zmieniono nazwę na Bank of Ethiopia. W 1935 r. Włosi podczas ataku na Etiopię posłużyli się wypożyczonymi z Wiednia matrycami do masowej produkcji talarów Marii Teresy, psując przy okazji próbę. Wprowadzili następnie lira w relacji 3 liry za talara (przedwojenny kurs wynosił 13,5 lira za talara). Kolejnym krokiem było stworzenie jednolitego systemu monetarnego Włoskiej Afryki Wschodniej, oparte go na lirach, emitowanych przez Banca d'Italia - Africa Orientale Italiana.

W 1940 r. alianci na wyzwolonych terenach emitowali szylingi wschodnio-afrykańskie i przywracali talary w relacji 2 szylingi za talara. Wobec tezauryzacji srebrnych talarów w obiegu pozostały wyłącznie szylingi. W październiku 1942 r. wprowadzono kontrolę walutową. W tym samym roku powstał State Bank of Ethiopia, który w 1945 r. podjął emisję dolara etiopskiego (1 USD równy był 2,48 dolara etiopskiego). Talary wycofywano z obiegu do 1950 r. w relacji 1,5 dolara za talara. Szylingi wschodnioafrykańskie wycofali Anglicy w 1946 r., wykupując je. W 1952 r. zdewaluowano dolara do 2,5 za 1 USD. W 1964 r. utworzono nowy bank emisyjny - National Bank of Ethiopia. Na początku lat siedemdziesiątych dolar ulegał aprecjacji wobec innych walut. W momencie upadku cesarstwa 1 USD równy był 2,0-2,1 dolara etiopskiego. W 1976 r. dolara zastąpiono nową jednostką - birrem. Birr miał taki sam kurs, jak dolar etiopski. Do końca lat osiemdziesiątych birr był niewymienialny i zachował wysoki kurs oficjalny (ok. 2 za dolara). W 2000 r. kurs wynosił 8,1 birra za dolara.

W Erytrei, niepodległej od 1993 r., utworzono Bank of Eritrea, który początkowo emitował birry. W 1997 r. wprowadzono narodową jednostkę - nakfę, równą birrowi. W 2000 r. kurs wynosił 7,25 nakfy za dolara.

Losy monetarne Somali, kolonii włoskiej od 1892 r., zostały opisane w cz. II w rozdz. 1: *Wielka Brytania, imperium brytyjskie i państwa sukcesyjne*. Na Dodekanezie, od 1912 r. w rękach włoskich, były w obiegu takie same pieniądze, jak we Włoszech, z wyjątkiem lat 1944-1945, kiedy to pojawiła się tam odrębna emisja Governo delle Isole Italiane dell'Egeo. We Fiume w latach 1919-1923 stosowano dawne banknoty austro-węgierskie ze stemplem Istituto di Credito Consiglio Nazionale Citta di Fiume.

Rozdział 12 Niemcy

Po kongresie wiedeńskim większość krajów niemieckich przywróciła dawne systemy monetarne, bazujące na srebrnym bimetalizmie⁶⁸³. Wyjątek stanowiło Wolne Miasto Brema i związane z nim Księstwo Oldenburg, które zdecydowały się na walutę złotą. Stopniowo złote pistole pojawiały się również w innych krajach, tworząc systemy bimetalistyczne. Unifikacja gospodarcza i walutowa poprzedziła, jak już wspomniano, polityczne zjednoczenie Niemiec. W 1834 r. powstał Niemiecki Związek Celny (Deutscher Zoll- und Handelsverein), zrzeszający państwa północnoniemieckie pod przewodnictwem Prus. W 1837 r. państwa południowoniemieckie utworzyły unię monetarną⁶⁸⁴, w 1838 r. - na mocy konwencji drezdeńskiej - rozszerzoną na Prusy i Saksonię. Wspólną jednostką walutową stał się srebrny vereinsmünze. Odpowiadał on 2 talarom pruskim, 3 guldenom austriackim i 3,5 guldenu południowoniemieckiego. Połowę vereinsmünze stanowił obiegowy vereinstaler. Docelowo miał to być system bimetalistyczny. W 1857 r. zawarto kolejną konwencję - wiedeńską. Wprowadzała ona nową jednostkę - złotą koronę. Zrezygnowano z bimetalizmu na rzecz waluty paralelnej (tzn. opartej na obu kruszczach, ale bez wyznaczania stałego ich parytetu względem siebie). Konwencja drezdeńska przesądziła o dominacji systemu dziesiętne. Pionierem w tej dziedzinie była Badenia, która przyjęła system dziesiętny już w 1829 r.

Coraz ważniejszą rolę odgrywał system pruski. Po kilku latach chaosu, związanego m.in. z przyłączeniem nowych prowincji, w 1826 r. przeprowadzono tam reformę. Powstał system bimetalistyczny oparty na złotym frydrychsdorze i srebrnym talarze. Frydrychsdor był odpowiednikiem 5 talarów. Z punktu widzenia dalszych losów niemieckiego systemu monetarnego ważną rolę odgrywał system wolnych miast Hamburga i Lubeki, gdzie posługiwano się marką, wywodzącą się z dawnej hamburskiej jednostki rozliczeniowej - hamburger banco. Marka hamburska posłużyła za podstawę ogólnoniemieckiego systemu pieniężnego po zjednoczeniu. W 1834 r. powstał w Bawarii pierwszy w Niemczech bank emisyjny (Bayerische Hypotheken- und Wechsel-Bank w Monachium). W 1840 r. były w Niemczech cztery takie banki, w 1857 r. już około trzydziestu. W Prusach było ich kilka. W 1847 r. w Berlinie powstał Preussische Haupt-Bank, dawny Königliche Giro- und Lehnbank. Rok później we Wrocławiu podjął emisję Stadtische Bank, w latach pięćdziesiątych powstały: Cölnische Privatbank, Danziger Privat-Akcien Bank, Königsbergische Privatbank, Magdeburg Privatbank, Provinzial Aktienbank des Grossherzogthums Posen, w latach sześćdziesiątych jeszcze Communalstädtliche Bank für die Preussische Oberlausitz w Görlitz.

Po zjednoczeniu Niemiec większość krajowych banków emisyjnych (choć nie wszystkie od razu) skupiona została w utworzonym w 1875 r. Reichsbanku. Odrębność zachowały cztery banki państwowe: Württembergische Notenbank, Badische Notenbank, Bayerische Notenbank i Sächsische Notenbank. Reichsbank poza emitowaniem marek pełnił również funkcję banku centralnego. Choć był spółką akcyjną, pozostawał zależny od rządu. Na czele banku stało Reichsbankdirektorium oraz prezes. Wszystkie te funkcje pochodziły z nominacji głowy państwa. Walne zebranie akcjonariuszy wyłaniało jedynie komisję doradczą, której opinie nie były wiążące dla władz⁶⁸⁵.

⁶⁸³ Dokładny opis systemów monetarnych w krajach niemieckich - patrz: E. Korczyńska, B. Paszkiewicz, *Mennictwo XIX i XX wieku*, [w:] L. Morawiecki (red.) *Zarys mennictwa europejskiego*, t. 10, Kraków 1989, s. 124-247.

⁶⁸⁴ N. Olszak, *Histoire des Unions Monétaires*, Paris 1996, s. 26 i n.

⁶⁸⁵ C.L. Holtfrerich, *Relations between Monetary Authorities and Governmental Institutions: The Case of Germany from the 19th Century to the Present*, [w:] G. Toniolo (red.), *Central Bank's Independence in Historical Perspective*, Berlin 1988, s. 105-160; *Wahrung und Wirtschaft in Deutschland 1876-1975*, Frankfurt am Main 1976. Ustrój taki, nieco zmodyfikowany w 1922 r., przetrwał do lipca 1939 r., kiedy w Reichsbanku wprowadzono „zasadę wozostwa”.

W chwili zjednoczenia sytuacja walutowa wyglądała następująco: w Niemczech Północnych podstawową jednostką był srebrny talar, na Południu srebrny gulden. W Hamburgu i w Lubece były w obiegu srebrne marki, w Bremie i Oldenburgu złote talary. W grudniu 1871 r. marka, dzieląca się na 100 fenigów, stała się podstawową jednostką monetarną Rzeszy. Marka stanowiła 1/3 talara pruskiego i 1/6 vereinsmünze. W 1873 r. wprowadzono Gold Standard⁶⁸⁶, według którego marka zawierała 0,358423 g Au. Funt szterling odpowiadał 20,429 marki, dolar 4,198. Złote monety 10-markowe zwano koronami. Monety 3-markowe tradycyjnie nazywano talarami, a 10-fenigowe - groszami.

W połowie XIX w. rozwój bankowości komercyjnej na terenach kontrolowanych przez Prusy hamowany był przez władze przeciwne zakładaniu banków w formie spółek akcyjnych. Prawo bankowe zezwalające na tworzenie takich instytucji weszło w życie dopiero w 1869 r. Cechą szczególną nowoczesnej bankowości niemieckiej było istnienie silnych banków uniwersalnych udzielających, oprócz krótkoterminowego kredytu dyskontowego, również kredytu inwestycyjnego. Pierwszym niemieckim komercyjnym bankiem tego typu był koloński A. Schaaffhausen Bankverein AG (zał. 1848). Powstał on w dość niezwykłych okolicznościach. Podczas Wiosny Ludów prywatny bank A. Schaaffhausena znalazł się na progu bankructwa. Rząd pruski, bojąc się rozszerzenia paniki, zgodził się, w drodze wyjątku, na przekształcenie firmy w spółkę akcyjną. W 1853 r. inna grupa finansistów kolońskich podjęła próbę utworzenia drugiego takiego banku. Sprzeciwiły się temu władze pruskie. W następnej kolejności finansiści zwrócili się do władz Wolnego Miasta Frankfurtu, które jednak, w trosce o los tamtejszych domów bankowych, również odmówiły. W tej sytuacji bank znalazł wreszcie siedzibę w stolicy Wielkiego Księstwa Hesji - Darmstadt. Tym sposobem powstał Bank für Handel und Industrie, z czasem przemianowany na Darmstädter und National Bank AG. Darmstädter Bank stanowił już świadome naśladownictwo francuskiego Credit Mobilier. W 1851 r. w Berlinie powstało Disconto-Gesellschaft, początkowo, z uwagi na restrykcje prawne, w formie spółki komandytowej (Kommanditgesellschaft).

Po zmianie prawa bankowego w 1869 r. powstały kolejne wielkie banki berlińskie, z których najbardziej znane stały się Deutsche Bank i Dresdner Bank. W tym samym czasie w Hamburgu powstał Commerz- und Disconto-Bank. W okresie II Rzeszy w dominującą pozycję w niemieckiej bankowości komercyjnej zdobyła „wielka czwórka” D-Banków⁶⁸⁷: Darmstädter und National Bank, Disconto-Gesellschaft, Deutsche Bank i Dresdner Bank. W okresie tym dokonywał się proces koncentracji bankowości i przejmowania przez „wielką czwórkę” kontroli nad firmami mniejszymi i prowincjonalnymi. Państwo unikało zaangażowania w sprawy bankowości komercyjnej aż do kryzysu 1907 r., kiedy wzięło udział w akcji sanacyjnej Leipziger Bank.

W koloniach niemieckich emisja skarbową (kassenscheiny) pojawiła się dopiero podczas I wojny światowej. Wyjątek stanowiły: Niemiecka Afryka Wschodnia, gdzie banknoty w rupiach (ale, co ciekawe, dzielących się na 100 halerzy) emitował Deutsche-Ostafrikanische Bank od 1905 r., oraz Ciaoczou w Chinach, gdzie od 1907 r. banknoty w dolarach meksykańskich emitował Deutsch-Asiatische Bank.

4 sierpnia 1914 r., po wybuchu I wojny światowej, wymienialność na złoto została zawieszona. Zwiększano emisję pieniądza papierowego, nie tyle jednak banknotów Reichsbanku, co rządowych kassenscheinów. Na terenach okupowanych starano się zachować odrębność walutową, aby dokonujące się tam procesy inflacyjne nie przenosiły się do Rzeszy. Wojna kosztowała Niemcy ok. 160 mld marek. Szacuje się, że wydatki te w ok. 11% pokryte były z podatków, reszta - z dodatkowej emisji. Co ważniejsze stopień pokrycia z podatków w Wielkiej Brytanii wzrastał w kolejnych latach wojny, podczas gdy w Niemczech malał. Do końca

⁶⁸⁶ W latach 1871-1873 obowiązywał bimetalizm.

⁶⁸⁷ D. Riesser, Historia rozwoju wielkich banków niemieckich ze szczególnym uwzględnieniem dążeń koncentracyjnych, Warszawa 1907; R. Tilly, A Short History of the German Banking System, [w:] M. Pohl (red.), Handbook of History of European Banks, Frankfurt am Main 1992, s. 299-312, tam dalsza bibliografia; por. też: W. Morawski, Wielkie niemieckie banki komercyjne, „Bank” 1997, nr 4.

wojny ceny były zablokowane. W 1919 r. obieg pieniężny wzrósł (przyjmując rok 1913 za 100) do 1191, w tym samym czasie indeks cen hurtowych wyniósł jedynie 217. Po wojnie uwolniono ceny. W 1922 r. indeks obiegu osiągnął 46,8 tys., indeks cen 34,2 tys., a indeks kursu dolara 44,2 tys. Poza bankami emisyjnymi prawo emisji uzyskały władze komunalne miast (emitowały notgeldy) i władze kolejowe. W 1922 r. w ramach przygotowań do walki z inflacją przyznano autonomię Reichsbankowi, uniezależniając jego bieżącą działalność od rządu. W roku 1923 Niemcy wkroczyły w hiperinflację.

Stabilizacja walutowa przeprowadzona w listopadzie 1923 r. była dziełem Hjalmara Schachta. Utworzono Rentenbank, który emitował rentenmarki, teoretycznie zabezpieczone ziemią. Był to pieniądz wewnętrzny, niewymienialny. Na użytek handlu zagranicznego w marcu 1924 r. utworzono Golddiscountbank, emitujący banknoty w goldmarkach. W tym samym roku zreformowano Reichsbank, który wznowił emisję reichsmarek. Później (do 1948) wyższe nominały banknotów wyrażane były w reichsmarkach, niższe w rentenmarkach. Nowa marka miała przedwojenny parytet i kurs 4,198 za dolara. Miała mieć 40-procentowe pokrycie w zlocie. Dawne marki wymieniono w relacji 1 bln.:1. Przy okazji reformy zlikwidowano cztery mniejsze, krajowe banki emisyjne.

Podczas wielkiego kryzysu w roku 1931 rząd kanclerza Heinricha Brüninga wprowadził reglamentację dewizową. Nie zdewaluowano marki ani formalnie nie zawieszono Gold Standard. Zasady takie utrzymano także po dojściu Hitlera do władzy, stopniowo zaostrzając tylko przepisy dewizowe. Od 1936 r. (do 1948) obowiązywała blokada cen. Aby nie powodować inflacji, wydatki zbrojeniowe pokrywano częściowo tzw. weksłami Mefo, które były formą przymusowej pożyczki wewnętrznej. Wielki kryzys lat trzydziestych, a zwłaszcza lato 1931 r., okazały się ciężką próbą dla bankowości niemieckiej. W 1929 r. podupadły Disconto-Gesellschaft został przejęty przez Deutsche Bank, w 1931 r. Dresdner Bank przejął Darmstädter. Obie fuzje, a zwłaszcza druga z nich, spowodowały wzrost kontroli państwa. Nowe prawo bankowe z roku 1934, wydane już w czasach III Rzeszy, nie przyniosło jednak powszechnie oczekiwanej nacjonalizacji banków. Wprowadzało jedynie utrudnienia w dostępie do kredytów oraz skuteczny nadzór bankowy. Wpływ rządu na bankowość wzmocniony został zdecydowanie w 1939 r., kiedy zlikwidowano resztki niezależności Reichsbanku.

Podczas II wojny światowej Wehrmacht podczas kolejnych kampanii posługiwał się bonami Reichskreditkassen. Później w krajach okupowanych tworzone lokalny system pieniężny, podporządkowany interesom Rzeszy. Polityka bankowa była wypadkową tendencji do zastąpienia miejscowego aparatu kredytowego niemieckim i tendencji do maksymalnego wykorzystania go na potrzeby Rzeszy⁶⁸⁸. W 1945 r. alianci wprowadzili w Niemczech własne pieniądze papierowe, utrzymując w obiegu reichsmarki i rentenmarki. Kurs ustalono na 40 marek za funta, 10 za dolara, 2 za rubla. Wobec blokady cen i faktycznej inflacji rozwinął się ogromny czarny rynek. W 1945 r. władze okupacyjne, w ramach polityki demonopolizacji, zakazały działalności central wielkich banków niemieckich. Zezwolono na dalszą działalność jedynie oddziałom skupionym w centralach na szczeblu krajów związkowych (landów).

W 1948 r. w ramach reformy walutowej Ludwiga Erharda w strefach zachodnich, czyli późniejszej Republice Federalnej Niemiec, zlikwidowano Reichsbank, tworząc na jego miejsce zdecentralizowany Bank Deutscher Länder, którego niezależność od rządu zapewniono w ten sposób, że uczyniono go odpowiedzialnym nie przed Bundestagiem (jak rząd), lecz przed Bundesratem. W marcu 1952 r. nowe prawo bankowe umożliwiło tworzenie central bankowych o zasięgu ponadkrajowym, zabraniało jednak odbudowy przedwojennych banków o zasięgu ogólnoniemieckim. Oddziały dawnych wielkich banków zorganizowały wówczas po 3-4 centrale w Niemczech Zachodnich i po jednej, dodatkowej, w Berlinie Zachodnim. Inicjatorem reformy był czołowy działacz Deutsche Banku Hermann J.

⁶⁸⁸ German Banks. War Vade-mecum, London 1943.

Abs. W grudniu 1956 r. zniesiono zakaz tworzenia central ogólnoniemieckich i historyczne banki wznowiły działalność pod swymi dawnymi nazwami. Z czasem ukształtowała się czołowa wielka trójka banków komercyjnych: Deutsche Bank⁶⁸⁹, Dresdner Bank⁶⁹⁰ i Commerzbank⁶⁹¹. Centrale w Berlinie Zachodnim, ze względu na odrębny status prawny tego miasta, z reguły zachowały formalną odrębność. W tym samym czasie doszło do przekształcenia banku centralnego. Bank Deutscher Länder zastąpiony został przez Bundesbank, który - w odróżnieniu od Reichsbanku - stał się wzorem niezależności banku centralnego⁶⁹².

Nowa marka, w odróżnieniu od dawnej (RM), określana skrótem DM lub DEM, została wprowadzona w ten sposób⁶⁹³, że dawne marki wymieniono w relacji 1:1 do 60 marek na osobę. Resztę gotówki oraz oszczędności wymieniono w relacji 10:1. Około 35% obiegu pieniężnego anulowano. Koszty reformy były znaczne. Do 1952 r. bezrobocie rosło, osiągając kilkanaście procent. Jednoczesne uwolnienie większości cen zapełniło jednak półki sklepowe. Proces uwalniania cen trwał do roku 1952. Stabilizacja stała się jednym z filarów późniejszego „cudu gospodarczego”. Początkowo kurs wynosił 3,33 marki za dolara. W 1949 r. zdewaluowano markę do 4,20 za dolara. W 1961 r., wraz z wprowadzeniem pełnej wymienialności, rewaluowano ją do 4 za dolara, a w 1969 r. do 3,66 za dolara.

W strefie radzieckiej, czyli późniejszej Niemieckiej Republice Demokratycznej, dwa dni⁶⁹⁴ po reformie Erharda wprowadzono własne marki, wymieniając stare w relacji 1:1 do 70 marek na osobę. Gotówkę powyżej tego pułapu wymieniono w relacji 10:1. Wkłady, zależnie od wysokości, regresywnie w różnych relacjach. Reforma wschodnia, w odróżnieniu od zachodniej, nie była wcześniej przygotowana i robiono ją w pośpiechu. Dlatego pierwszymi pieniędzmi wschodnimi były przestemplowane dawne reichsmarki.

W lipcu 1948 r. powstał Deutsche Notenbank, w 1968 r. przekształcony w Staatsbank der DDR. Marka wschodnia była walutą niewymienialną. W latach 1953-1971 obowiązywał oficjalny kurs 2,22 marki za dolara. Potem oficjalnie kurs marki wobec dolara wzrastał. W 1949 r. oddziały banków komercyjnych w Niemczech Wschodnich zostały znacjonalizowane. W NRD, podobnie jak w innych krajach socjalistycznych, emitowane były bony na użytek „eksportu wewnętrznego” i innych, podobnych operacji. Bony, nominowane w markach (równych, z założenia, markom zachodniemieckim), emitowało Forum-Aussenhandelsgesellschaft M. B. H.

W 1990 r. stanął na porządku dziennym problem zjednoczenia Niemiec. W marcu Bundesbank proponował wymianę marek wschodnich na zachodnie w relacji 2:1, ale propozycja ta wywołała w NRD falę demonstracji. W maju podpisano układ i utworzono Fundusz Jedności Niemiec. 2 lipca 1990 r. marka zachodnia została wprowadzona w NRD. Zarobki, renty i stypendia oraz gotówkę w przedziałach zależnych od wieku (do 2 tys. marek dla dzieci i do 6 tys. marek dla emerytów) wymieniono w relacji 1:1, resztę w relacji 2:1. Dla obcokrajowców ustalono relację 3:1. Wymiana, zliberalizowana ze względów politycznych, okazała się niekorzystna gospodarczo. W rezultacie restrukturyzacja gospodarki we wschodnich landach odbyła się kosztem wyższego bezrobocia, a ogólne koszty zjednoczenia przekroczyły wszelkie oczekiwania. Skutkiem tych problemów były europejskie kryzysy walutowe w latach 1992 i 1993. W 1999 r. marka weszła w skład euro we-

⁶⁸⁹ L. Gall, G.D. Feldman, H. James, C.L. Holtfrerich, H.E. Buschgen, *The Deutsche Bank 1870-1995*, München-London 1995; F. Seidenzahl, *100 Jahre Deutsche Bank*, Frankfurt am Main 1970.

⁶⁹⁰ *100 Jahre Dresdner Bank*, Berlin 1972; *Die Dresdner Bank 1952 bis 1992*, Frankfurt am Main 1992.

⁶⁹¹ H. Kurzrock, M. Volkmar, H. Wolf, *100 Jahre Commerzbank 1870-1970*, Frankfurt am Main 1970.

⁶⁹² Bundesbank miał obowiązek wspierać politykę rządu bez naruszania swych powinności. Rząd mógł każdą decyzję władz banku zawiesić na dwa tygodnie.

⁶⁹³ Patrz szerzej: Z. Zawadzka, *Reforma walutowa z 1948 roku i jej wpływ na niemiecki sukces gospodarczy*, Warszawa 1992.

⁶⁹⁴ Reakcją ZSRR na reformę w strefach zachodnich, którą potraktowano jako wstęp do podziału Niemiec, była trwająca prawie rok blokada Berlina.

dług kursu 1,95583 marki za euro. W grudniu 2000 r. kurs wobec dolara wynosił 2,23.

Mimo zjednoczenia Frankfurt nad Menem zachował pozycję finansowej stolicy Niemiec. Pozostał tam Bundesbank oraz centrale wielkich banków komercyjnych, ponadto ulokował się tam Europejski Bank Centralny. Giełda, Frankfurt Wertpapierbörse (zał. w 1820), skupiała ok. 50% obrotów w Niemczech. Drugą co do wielkości była giełda w Dusseldorfie (30% obrotów), działało też kilka giełd regionalnych. We Frankfurcie wyróżniały się: rynek główny - Amlichten Handel, równoległy - Geregelter Markt i wolny - Freiverkehr. Indeks DAX (Deutsche Aktienindex - kursy trzydziestu wiodących kompanii) liczony był od połowy 1988 r. Giełdy niemieckie w latach dziewięćdziesiątych były trzecim co do wielkości rynkiem kapitałowym świata.

Rozdział 13 Monarchia habsburska i państwa sukcesyjne

Austria

W czasie wojen przełomu XVIII i XIX w. Austria, podobnie jak wiele innych państw w tym okresie, przeżyła pierwsze doświadczenia z pieniądzem papierowym i związaną z tym inflacją. Banknoty austriackie, Wiener Stadt Bank, w Galicji zwane bankocetlami, uległy znacznej deprecjacji w stosunku do pieniądza kruszcowego. Inflacja, towarzysząca wojnom napoleońskim, doprowadziła w 1811 r. do wymiany bankocetli na nowe bilety wymienne (einlösungscheine) w relacji 8:1. W 1816 r., po utworzeniu Banku Narodowego, wymieniono z kolei bilety wymienne na kruszec w relacji 10:4. Inflacja związana z nadmierną emisją pieniądza papierowego pojawiła się następnie w 1848 r. W 1857 r. Austria przystąpiła do systemu niemieckiego, ale w 1866 r. raz jeszcze powróciła inflacja. System walutowy był bimetalistyczny, faktycznie zaś srebrny. W 1870 r. Austria, wykluczona już z niemieckich porozumień walutowych, rozważała możliwość wejścia do ŁUM. Przez pewien czas bito złote monety 4- i 8-florenowe, odpowiadające odpowiednio 20 i 10 frankom germinal⁶⁹⁵. Ostatecznie jednak w 1892 r. Austria zdecydowała się na Gold Standard⁶⁹⁶. Korona stanowiła 0,5 guldena.

W 1816 r. powstał Österreichische Nationalbank jako bank emisyjny. W 1862 r. bank ten uzyskał znaczny zakres niezależności od władz politycznych, a w 1878 r., zgodnie z dualistycznym charakterem monarchii habsburskiej, przekształcony został w Österreichische-Ungarische Bank. Bank miał dwie równorzędne centra- le: w Wiedniu i Budapeszcie, kierowane przez dwóch wicegubernatorów. Wśród banków centralnych bank austro-węgierski wyróżniał się szerokim zakresem czynności. Prowadził nie tylko kredyt hipoteczny, ale również np. lombard. Z kolei podczas kryzysów banki komercyjne mogły oczekiwać pomocy raczej od publicznych banków poszczególnych krajów monarchii niż od banku centralnego.

Początki austriackiej bankowości komercyjnej⁶⁹⁷ związane są z działalnością wiedeńskiej linii Rothschildów. Na jej czele stał trzeci z kolei syn założyciela dynastii, Mayera Amschela Rothschilda, Salomon Mayer. Rothschildowie, ciesząc się zaufaniem dworu i kanclerza Metternicha, odgrywali decydującą rolę w rozwoju gospodarczym monarchii habsburskiej w pierwszej połowie XIX w. Finansowali m.in. budowę pierwszych austriackich linii kolejowych. W latach pięćdziesiątych rodzina, zajmująca dominującą pozycję w finansach europejskich, stanęła wobec wyzwania, jakim były zakładane przez braci Pereire nowego typu banki inwestycyjne, zwane, wzorem swego paryskiego prototypu, Credit Mobilier. W tym okresie powstawały w Austrii pierwsze banki akcyjne (Niederösterreichische Escomptegesellschaft w 1853, Banca Commerciale Triestine w 1854). Ostatecznie Rothschildowie doprowadzili do upadku swych rywali w 1867 r., w tym czasie przejęli jednak ich metody działania. W takich okolicznościach powstał w 1855 r. Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe.

W połowie XIX w. austriackie prawo bankowe było bardzo liberalne i sprzyjało powstawaniu banków uniwersalnych, zajmujących się wszelkiego rodzaju kredytem - od dyskontowego, poprzez inwestycyjny, aż po hipoteczny. Taki model bankowości ułatwiał mobilizację kapitałów, łatwo mógł jednak prowadzić do utraty płynności przez banki. Niebezpieczeństwa związane z takim systemem ujawnił po raz pierwszy kryzys bankowy 1873 r., podczas którego upadło wiele z założonych

⁶⁹⁵ J.A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław 1990, s. 274.

⁶⁹⁶ W rzeczywistości austriacka reforma pieniężna, której jednym z twórców był gubernator Banku Austro-Węgierskiego Leon Biliński, wprowadzała system, zwany później Gold Exchange Standard.

⁶⁹⁷ A. Teichova, *Banking in Austria*, [w:] M. Pohl (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992, s. 3-10; R.L. Rudolph, *Austria 1800-1914*, [w:] R. Cameron (red.), *Banking and Economic Development: Some Lessons from History*, Oxford 1972, s. 26-57.

w latach poprzednich firm. Kryzys ten objął również bankowość galicyjską. Upadł założony rok wcześniej Bank Lwowski SA, kilka innych firm znalazło się w poważnych kłopotach.

Pod koniec XIX w. ukształtował się ostatecznie system bankowy Austro-Węgier. Charakteryzował się on istnieniem kilku dużych banków uniwersalnych w Wiedniu (wspomniane już Niederösterreichische Escomptegesellschaft, Österreichische Creditanstalt f.H.u.G. oraz Wiener Bankverein, Unionbank, Merkurbank, Österreichische Boden-Creditanstalt, Anglo-Österreichische Bank czy Österreichische Landerbank), licznych, dość słabych, powiązanych głównie z rolnictwem banków w Budapeszcie oraz kilku dość silnych banków praskich, wśród których najmocniejszą pozycję zajmował Živnostenská Banka. Bankowość galicyjska opierała się na kilku bankach, głównie lwowskich, wśród których szczególną pozycję zajmował Akcyjny Bank Hipoteczny (zał. 1867). Osobliwością systemu bankowego monarchii habsburskiej było istnienie w poszczególnych krajach cesarstwa banków publicznych, podległych władzom krajowym. Jedną z takich instytucji był Bank Krajowy dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, założony w 1881 r. Właśnie te banki, a nie bank emisyjny, w okresach paniki stawały się ostatecznym źródłem kredytu dla banków komercyjnych.

Podczas I wojny światowej wymiennalność korony na złoto była zawieszona. Latem 1922 r. doszło w Austrii do hiperinflacji⁶⁹⁸. Kanclerz Ignacy Seipel udał się w podróż do Pragi, Berlina, Werony i Genewy. Uzyskał poparcie czechosłowackie i, dzięki niemu, pomoc Ligi Narodów. Stabilizacja austriacka była pokazową akcją Ligi Narodów, mającą zademonstrować możliwości współpracy gospodarczej państw członkowskich. Niestety, jako taka pozostała odosobniona. Bezpośrednią przyczyną zainteresowania Ligi tą akcją była zarysowująca się wówczas możliwość Anschlussu Austrii do Niemiec. W latach 1922-1924 wartość korony już się nie obniżała, ale była ustabilizowana na niskim poziomie. W grudniu 1924 r. wprowadzono szylinga jako równowartość 10 tys. koron. Kurs wynosił 7,11 za dolara. Szylinga emitował Österreichische Nationalbank⁶⁹⁹ (zał. w 1922). W 1931 r. wprowadzono kontrolę walutową i zawieszono wymiennalność na złoto. W roku 1933 zdewaluowano szylinga o 28%.

Po rozpadzie monarchii habsburskiej wielkie banki austriackie⁷⁰⁰, odcięte od swego tradycyjnego zaplecza i poddane wyniszczającej próbie hiperinflacji, popadły w stan długotrwałego kryzysu⁷⁰¹. Okres międzywojenny charakteryzował się wieloma fuzjami, które doprowadziły do redukcji bankowości wiedeńskiej. Przełomowym wydarzeniem był upadek Österreichische Creditanstalt w maju 1931 r., który pociągnął za sobą kryzys finansowy w całej Europie Środkowej oraz faktyczną etatyzację tego największego banku austriackiego.

Po Anschlussie banki austriackie znalazły się pod kontrolą niemiecką. Szyling został wymieniony na marki w relacji 1,5 szylinga za markę. W 1945 r. alianci wprowadzili w Austrii własne znaki pieniężne oraz kursy: 1 rubel = 2 szylingi, 1 dolar = 10 szylingów, 1 funt = 40 szylingów. W październiku 1945 r. wprowadzono banknoty Österreichische Nationalbank. Znaki komendantur w odcinkach powyżej 5 szylingów oraz reichsmarki wymieniono w relacji 1:1 do 150 szylingów. Resztę zablokowano na specjalnych kontach. W grudniu 1947 r. wymieniono resztę, znów do 150 szylingów na osobę w relacji 1:1, powyżej tej kwoty - w relacji 1:2. Konta zablokowane w 1945 r. odblokowano, ale 50% zgromadzonych na nich środków zmieniono na pożyczkę. W listopadzie 1949 r. zdewaluowano szylinga do 21,36 za dolara. Zaczęto stosować inne kursy dla eksporterów. W 1953 r. zdewaluowano szylinga do 26 za dolara, likwidując inne kursy. Taki kurs utrzymał się

⁶⁹⁸ L. Oberländer, Korona austriacka w latach 1918-1925, [w:] L. Oberländer i in., Przewroty walutowe i gospodarcze po Wielkiej Wojnie, Kraków 1928, s. 1-76.

⁶⁹⁹ J. Brzozowski, Wojenne korzenie austriackiego strażnika pieniądza, „Gazeta Bankowa” 1992, nr 20.

⁷⁰⁰ W. Morawski, Banki komercyjne Austrii, „Bank” 1997, nr 6.

⁷⁰¹ F. Weber, From Imperial to Regional Banking: The Austrian Banking System 1918-1938, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars, Oxford 1995, s. 337-357.

do 1971 r. W 1980 r. kurs wynosił 12,93 za dolara, w 1990 r. - 11,37, w 2000 r. - 15,7. W roku 1995 Austria wstąpiła do Unii Europejskiej, a w 1999 r. weszła do strefy euro. Walutę austriacką związano z euro relacją 13,76 szylinga za euro.

W 1946 r. dokonano nacjonalizacji niektórych banków prywatnych. Głównym celem tej operacji było wyeliminowanie własności niemieckiej. W tej sytuacji jednak austriacki system bankowy, już przed wojną mocno zetatyzowany, stał się prawie całkowicie państwowy. Dla jego odbudowy przełomowy był rok 1955, kiedy wydane zostało nowe prawo bankowe, a ustawa o Österreichische Nationalbank określiła ramy niezależności banku centralnego. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych dokonano częściowej prywatyzacji bankowości komercyjnej. Druga faza tego procesu nastąpiła na początku lat dziewięćdziesiątych. Otwieraniu rynku towarzyszyły procesy koncentracji. W 1997 r. Creditanstalt połączył się z Bank Austria (dawny Landersbank) w Creditanstalt Austria. Giełda, Wiener Börse, powstała w 1771 r. W 1991 r. założono Österreichische Termin und Optionen Börse. Giełda ogłaszała indeks ATX.

Czechosłowacja

W 1750 r., po wprowadzeniu talara konwencjonalnego, system pieniężny na ziemiach czeskich przestał różnić się od austriackiego. Odbudowa odrębności walutowej nastąpiła po I wojnie światowej. W 1919 r. funkcje likwidowanego Banku Austro-Węgierskiego przejął Urząd Bankowy. Początkowo Czechosłowacją traktowała odziedziczony po Austrii system pieniężny (korona dzieląca się na halerze) jako rozwiązanie tymczasowe⁷⁰². O pozostawieniu go na trwałe zdecydował sukces polityki deflacyjnej w 1922 r. W 1919 r. podjęto akcję stemplowania banknotów austro-węgierskich. Stemplowano 50% banknotów, drugie 50% zamieniano na 1-procentową pożyczkę państwową. W tym samym roku powstał Bankowy Urząd Powierniczy (Povemí Bankovní Úřad)⁷⁰³, który przejął funkcję Banku Austro-Węgierskiego. W 1922 r. podjęto politykę deflacyjną, która w krótkim czasie spowodowała dwukrotne podniesienie kursu korony. Do 1923 r. kurs korony określano wobec franka gernal, potem wobec dolara. W marcu 1925 r. ustabilizowano koronę na poziomie 33-34,5 za dolara. W 1926 r. powstał Národní Banka Československá jako spółka akcyjna. Kapitał w 33% był w rękach państwa. Ostateczną stabilizację przeprowadzono dopiero w 1929 r. Odtąd dolar równał się 33,75 korony⁷⁰⁴. Gold Standard wprowadzono w listopadzie 1929 r.

W odróżnieniu od innych krajów Europy Wschodniej, Czechy miały silną bankowość komercyjną, która odgrywała poważną rolę w monarchii habsburskiej i już przed I wojną światową inwestowała za granicą. W 1929 r. w Czechach działało 31 banków komercyjnych, dysponujących kapitałem zakładowym 1855 mln koron. Największe z nich to: Živnostenská Banka, Pražská Úvěrni Banka - od 1930 r. Anglo-Prague Bank i Česká Průmyslová Banka⁷⁰⁵. Nową, powojenną instytucją był Banka Československých Legii. Silną pozycję zajęły też tzw. banki czesko-niemieckie, czyli instytucje powstałe z podziału dawnych austro-węgierskich banków akcyjnych. Działało też kilka banków kontrolowanych przez kapitał niemiecki. Ważną rolę odgrywało sześć banków hipotecznego kredytu długoterminowego, zwłaszcza Žemská Banka i Hypotečna Banka.

W porównaniu z czeską bankowością na Słowacji była znacznie słabsza i bardziej rozdrobniona. W 1922 r. działało tam 217 małych banków. W 1926 r. ich liczba spadła do 103⁷⁰⁶. Z czasem wyłoniły się dwie duże słowackie instytucje kredytowe: Slovenská Banka i Bank „Tatra”. Czechosłowacka spółdzielczość kredytowa

⁷⁰² Przyszła waluta czechosłowacka miała się nazywać „sokol” i być oparta na parytecie franka gernal - patrz: T. Lulek, *Sprawa walutowa w Polsce*, Kraków 1919, s. 21.

⁷⁰³ F. Venclovský (red.), *Dějiny Bankovníctví v Českých Zemích*, Praha 1999, s. 238.

⁷⁰⁴ Złoty polski - 3,79 korony.

⁷⁰⁵ V. Lacina, *The Financial System Following the Establishment of Czechoslovakia 1918-1929*, [w:] Ph.L. Cottrell, *Rebuilding the Financial System in Central and Eastern Europe 1918-1994*, Aldershot 1997, s. 119; patrz też: V. Průcha (red.), *Historia gospodarcza Czechosłowacji*, Warszawa 1979, s. 87-89; F. Venclovský (red.), op. cit.

⁷⁰⁶ F. Venclovský (red.), op. cit.

opanowana została przez wielkie banki komercyjne. Sektor państwowy w bankowości właściwie nie istniał. Poštovní Spořitelna i czeski Československý Reeskontní a Lombardní Ústav były instytucjami pomocniczymi banku centralnego⁷⁰⁷. O dobrej kondycji banków czechosłowackich w okresie międzywojennym zdecydował również fakt, że w Czechosłowacji nie doszło po wojnie do dużej inflacji.

Kryzys postabilizacyjny w latach 1922-1924 przyspieszył koncentrację banków. Wydane w 1924 r. ustawy bankowe wprowadzające m.in. nadzór bankowy oraz fundusz stabilizacyjny, gwarantujący wkłady, stworzyły podstawy pomyślnego działania w następnych latach. W październiku 1931 r. zaczęto stosować kontrolę dewizową. W lutym 1934 r. zdewaluowano koronę do 23,9 za dolara (dolara już zdewaluowanego). W październiku 1936 r. raz jeszcze zdewaluowano koronę do 28,4 za dolara. Wtedy też zliberalizowano kontrolę dewizową.

W 1938 r., po rozbiórce Czechosłowacji, Niemcy wymieniali korony w relacji 8,33 za markę, Polacy 6,25 za złotego, Węgrzy 7,14 za pengö. W Protektoracie Czech i Moraw walutą była korona, równa 10 fenigom. Emitował ją początkowo rząd, od 1942 r. Nationalbank für Bohem und Mahren. Podczas okupacji obieg pieniężny w Protektoracie wzrósł 7,5 razy. Protektorat płacił na rzecz Rzeszy tzw. składkę matrykularną w zamian za „obronę przed niebezpieczeństwem zewnętrznym”. Na Słowacji jednostką w obiegu była korona, emitowana przez Slovenská Národná Banka. Obieg pieniężny wzrósł tam 9,5 razy. Korona słowacka miała nieco gorszy kurs niż korona Protektoratu - 11,62 za markę.

W 1945 r. przyjęto relację 1:1 dla obu rodzajów koron, co było korzystne dla Słowaków. Na przełomie października i listopada 1945 r. wymieniono korony w relacji 1:1 do 500 koron na osobę. Nadwyżki zablokowano na specjalnych kontach. Oficjalny kurs dolara ustalono na 50 koron. Emisją zajmowały się władze skarbowe i reaktywowały, choć znacjonalizowany Národní Banka Československá. W 1950 r. utworzono Státní Banka Československá. W 1953 r. przeprowadzono wymianę pieniędzy w relacji 5:1. W takiej relacji wymieniono gotówkę do 300 koron i wkłady do 5000 koron. Dla wyższych sum wymiana była degresywna. Jednocześnie z reformą zlikwidowano istniejący od wojny system kartkowy.

W późniejszych latach korona była walutą niewymienialną o wielu kursach. Bankowość była zorganizowana według wzorów radzieckich. Na użytek „eksportu wewnętrznego” emitowano „odborne poukazy”, nominowane w koronach. Czechosłowacja wyróżniała się większym od sąsiadów zamknięciem gospodarki, ale niższą inflacją. W 1990 r. Praski Bank Handlowy zaczął przeprowadzać wolne przetargi walutowe. W styczniu 1991 r. przywrócono wymienialność. Kurs korony wynosił wówczas 28 za dolara. W lutym 1993 r. zerwana została czechosłowacka unia walutowa.

Czechy

W lutym 1993 r. powstał Česka Národní Banka. Mimo kryzysu w połowie lat dziewięćdziesiątych korona czeska okazała się stabilna. W 2000 r. kurs wynosił ok. 39 za dolara. Giełda w Pradze (Burza Cennych Papieru) wznowiła działalność w 1992 r.

Słowacja

W lutym 1993 r. powstał Národná Banka Slovenska. W 2000 r. kurs korony słowackiej wynosił ok. 49 za dolara. Burza Cennych Papieru w Bratysławie została otwarta na początku lat dziewięćdziesiątych.

Węgry

Odrębny węgierski system monetarny przestał funkcjonować w połowie XVII stulecia. W XIX w. na Węgrzech żywe były wspomnienia inflacji z 1811 r., które przesądziły o tym, że Węgrzy nieufnie odnosili się do pieniądza papierowego. Podczas Wiosny Ludów władze powstańcze emitowały bony skarbowe w forintach.

⁷⁰⁷ V. Průcha, op. cit., s. 91.

Lajos Kossuth zawarł umowę z bankami peszteńskimi o podtrzymywaniu wyższego od rynkowego kursu bonów. Banknoty emitował też Węgierski Bank Handlowy (Magyar Kereskedelmi Bank). Osobne bony emitowano w oblężonych twierdzach: Aradzie i Komarnie. Po upadku powstania Kossuth jeszcze przez kilka lat emitował na emigracji bilety skarbowe na finansowanie kolejnej rewolucji. Ostatnia taka emisja miała miejsce w 1862 r. w Turynie. Do roku 1857 na Węgrzech jednostką walutową był forint, równy połowie austriackiego guldena. W 1892 r. wprowadzono koronę, dzielącą się na Węgrzech na 100 fillerów. Podczas I wojny światowej emisję banknotów podjęły niektóre banki komercyjne oraz państwowy Magyar Kiraly Kolcsonpenztar-Jegy (Węgierski Królewski Wojenny Bank Pożyczkowy).

Po I wojnie światowej Österreichische-Ungarische Bank został podzielony na część austriacką i węgierską. Powojennej inflacji na Węgrzech nie zdołała zapobiec akcja stemplowania banknotów austro-węgierskich, przeprowadzona w 1920 r. Po zlikwidowaniu, na mocy traktatu w Trianon, Banku Austro-Węgierskiego powstał Państwowy Instytut Emisyjny. Emisję prowadziła też Poczta Kasa Oszczędności (Magyar Postatakarépenzar). W 1922 r., po utworzeniu Centrali Dewiz i rozpoczęciu radykalnej reglamentacji dewizowej, udało się powstrzymać dalszy spadek korony. W 1923 r. premier István Bethlen rozpoczął starania o uzyskanie pożyczki stabilizacyjnej od mocarstw anglosaskich⁷⁰⁸. x P życzka została udzielona pod patronatem Ligi Narodów. W 1924 r. utworzono Magyar Nemzeti Bank (MNB). Liga Narodów obwarowała pożyczkę surowymi warunkami dotyczącymi statutu banku. Dzięki temu MNB był całkowicie niezależnym od rządu, niemal wzorowym bankiem centralnym⁷⁰⁹. W kwietniu 1925 r. wprowadzono do obiegu nową jednostkę pieniężną - pengő, wymieniając korony w relacji 1:12 500. Po stabilizacji dolar równał się 5,72 pengő.

Bankowość węgierska już w poprzednim okresie była bardzo rozdrobniona. Z prawie 5 tys. instytucji kredytowych działających na dawnym terytorium Węgier po traktacie w Trianon pozostało 1861, w tym 674 banki akcyjne i kasy kredytowe⁷¹⁰. Zjawisko rozdrobnienia pogłębiła inflacja. Rozbudowie sieci banków towarzyszyło osłabienie ich potencjału finansowego. Po stabilizacji walutowej większość nowych banków uległa likwidacji. Starsze banki okazały się trwalsze, utrzymały się również nowe firmy założone z udziałem kapitału zagranicznego (np. Banca Ungaro-Italiano czy Anglo-Hungarian Bank). Na tle rozdrobnionej bankowości wyraźnie rysowała się mocna pozycja kilku dużych firm budapeszteńskich, zwłaszcza Pester Hungarian Commercial Bank i Hungarian General Credit Bank. Każdy z tych banków stanowił ośrodek grupy kapitałowej, kontrolującej określone sektory gospodarki. Rząd popierał tendencje koncentracyjne w bankowości. Ważnym instrumentem polityki państwa była, utworzona jeszcze podczas wojny, Centrala Instytucji Kredytowych⁷¹¹, łącząca funkcje banku państwowego oraz instytucji nadzorczej wobec bankowości prywatnej. Pod pewnymi względami była podobna do polskiego BGK i wywodziła się z tej samej, austro-węgierskiej tradycji.

W lipcu 1931 r. zawieszono wymienialność pengő na złoto i wprowadzono kontrolę walutową. W 1932 r. zaczęto stosować różne premie do oficjalnego kursu, czyli *de facto* wprowadzono system kilku kursów. W 1938 r. zdewaluowano pengő, przywracając jednolity kurs 5,06 za dolara.

⁷⁰⁸ Odpowiadało to ówczesnej orientacji politycznej Węgier, które - demonstrując probrytyjskość - dystansowały się w ten sposób od Francji i ładu wersalskiego - patrz G. Peteri, Tying up a Loose End. British Foreign Economic Strategy in 1924: The Hungarian Stabilization, „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae” 1984, nr 30 (3-4), s. 321-351.

⁷⁰⁹ K. Bogнар, A. Forgacs, National Bank of Hungary. 70 Years of Existence (1924–1994), Budapest 1994, s. 9; T. Bacskai, Currency Reform and Establishment of the National Bank of Hungary, [w:] Ph.L. Cottrell (red.). Rebuilding the Financial System in Central and Eastern Europe 1918-1994, Aldershot 1997; G. Szapary, The National Bank of Hungary: from Cradle to Adulthood Whilst Striving for Independence, [w:] ibidem.

⁷¹⁰ Węgry w roku 1925. Raporty gospodarcze placówek zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1927, s. 55.

⁷¹¹ Ibidem, s. 56; por. też: I. Berend, G. Ranki, The Hungarian Economy in the Twentieth Century, London-Sydney 1985, s. 133-139.

Podczas II wojny światowej miała miejsce tłumiona inflacja, która w pełni ujawniła się po zakończeniu działań wojennych. W grudniu 1945 r. władze zarządziły ostemplowanie 25% gotówki, reszta miała być unieważniona. Akcja była jednak źle przygotowana i „unieważnione” banknoty ponownie trafiły do ostemplowania. Porażka ta spowodowała na Węgrzech hiperinflację, rekordową w dziejach pieniądza. Wiosną 1946 r. wprowadzono nową jednostkę M-pengö, czyli milion pengö, wkrótce potem B-pengö, czyli bilion pengö. Najwyższy nominał wynosił 1 miliard B-pengö. Suma ta wyrażona w pengö zapisywana była cyfrą 1 i 21 zerami⁷¹². W obiegu znów pojawiły się bony Pocztovej Kasy Oszczędności oraz emitowane przez Ministerstwo Skarbu dla celów podatkowych ado-pengö. Własne pengö puszczała w obieg również armia radziecka.

W sierpniu 1946 r. wprowadzono forinta, wymieniając pengö w relacji 2 mln B-pengö:1. Po denominacji kurs forinta ustalono na 11,74 za dolara. W następnych latach forint był niewymienialny, stosowano system wielu kursów, a bankowość została zorganizowana według wzorów radzieckich (MNB plus 4 banki państwowe). Po reformie 1968 r. zaczęła się stopniowa liberalizacja przepisów dewizowych. Jednym z przejawów tej sytuacji był brak, charakterystycznej dla krajów socjalistycznych, odrębnej emisji bonów na użytek „eksportu wewnętrznego”. Na forum RWPG Węgry były zwolennikiem wprowadzenia wymienialności walut socjalistycznych. Już w 1963 r. wstąpiły do IMF. W porównaniu z Czechosłowacją gospodarka węgierska była bardziej otwarta, ale kosztem większej jawnej inflacji. Nie decydując się, wobec oporów radzieckich, na pełną wymienialność, w 1981 r. ujednolicono przynajmniej kurs. Węgry były jednym z bardziej zadłużonych krajów socjalistycznych. W styczniu 1991 r. zdewaluowano forinta do 70 za dolara, przywracając pełną wymienialność.

W 1988 r. zaczęły powstawać banki komercyjne. Do końca lat dziewięćdziesiątych sprywatyzowano banki państwowe z wyjątkiem Pocztovej Kasy Oszczędności. W 1997 r. wprowadzono liberalne prawo bankowe. Podjęto też próbę przyciągnięcia *offshore banking*. W latach 1994-1995 Węgry przeżyły kryzys finansowy. W roku 1995 kurs wynosił 125 forintów za dolara, w roku 2000 już 301.

---

⁷¹² Był to rekordowy nominał w dziejach pieniądza.

Rozdział 14 Polska

W epoce stanisławowskiej (1764-1795) powstały pierwsze wielkie domy bankowe⁷¹³ w Polsce. W 1790 r. Sejm Czteroletni uchwalił nobilitację sześciu „większych” bankierów: Piotra z Fergusonów Teppera (Młodszego), Karola Szulca, Augusta Wilhelma Arndta, Fryderyka Kabryta, Jana Meysnera i Piotra Blanca. Nobilitowano również sześciu „drugich” bankierów. W tym czasie działał też pierwszy bankier pochodzenia magnackiego, Antoni Prot Potocki. Podczas Sejmu Czteroletniego bankier warszawski Andrzej Kapostas złożył projekt utworzenia Banku Narodowego⁷¹⁴, emitującego pieniądź papierowy zabezpieczony sprzedawanymi sukcesywnie starostwami. Projekt, choć nie doczekał się realizacji, zasługuje na uwagę. Klęska w wojnie z Rosją w 1792 r. i upadek państwa oraz ogólnoeuropejski kryzys finansowy, związany z utratą wiarygodności kredytowej przez emigrantów francuskich po bitwie pod Valmy, podcięły podstawy bankowości polskiej. W lutym 1793 r. wybuchł kryzys, w wyniku którego upadło siedem wielkich domów bankowych: Teppera, Prota Potockiego, Szulca, Kabryta, Tyszkiewiczza, Heyzlera i Kluga. W celu likwidacji upadłych firm Sejm Grodzieński (1793) powołał Komisję Bankową pod przewodnictwem biskupa chełmskiego Wojciecha Skarszewskiego. Powstanie kościuszkowskie (1794) przyniosło pierwsze polskie doświadczenia z pieniądzem papierowym⁷¹⁵. Ostateczny upadek Rzeczypospolitej zbiegł się z załamaniem systemu bankowego zbudowanego w czasach stanisławowskich. Kataklizm przetrwały jedynie nieliczne, mniejsze domy bankowe. Podobny poziom rozwoju bankowości polska osiągnęła ponownie dopiero w połowie XIX w.

Po III rozbiorze szlachta polska zaboru pruskiego okazała się atrakcyjnym kredytobiorcą dla pruskich instytucji kredytu długoterminowego. Szybko wzrastające zadłużenie polskiego ziemiaństwa stało się później, w okresie Księstwa Warszawskiego (1807-1813), źródłem poważnego obciążenia Skarbu Państwa poprzez tzw. sumy bajońskie. Były to sumy, którymi Napoleon I obciążył Skarb Księstwa Warszawskiego z tytułu m.in. przejęcia wierzytelności hipotecznych po państwie pruskim. W czasach Księstwa ponownie podjęto emisję pieniądza papierowego⁷¹⁶. Tym razem zajmować się tym miała Główna Kasa Wymiany Księstwa Warszawskiego, działająca od 1810 r. Bilety Księstwa nie były prawnym środkiem płatniczym, a ich przyjmowanie nie było obowiązkowe. Problemem, z którym władze Kasy zmagaly się do końca jej istnienia, było zjawisko szybkiego powrotu biletów do kasy państwa i trudności z ponownym ich puszczaniem w obieg. Nie świadczyło to dobrze o zaufaniu społeczeństwa do pieniądza papierowego. Ostateczny upadek tego zaufania przyniosła klęska 1812 r. W pierwszej połowie XIX w. powstawały nowe domy bankowe.

W 1825 r. założono warszawskie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, które umożliwiło rozwój kredytu hipotecznego na potrzeby rolnictwa. W 1828 r. w Warszawie utworzony został Bank Polski⁷¹⁷. Powstał on z inicjatywy ministra skarbu Królestwa Polskiego, Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, jako instytucja emisyjna i kredytowa. Bank był instytucją państwową. Funkcje Banku Polskiego, który stanowił jedyną tej skali instytucją kredytową w Królestwie Polskim, były bardzo różnorodne. Poza funkcjami emisyjnymi Bank obsługiwał dług publiczny, przyjmował depozyty klientów indywidualnych, udzielał kredytu dyskontowego i lombardowe-

⁷¹³ Patrz szerzej: W. Komatowski, Kryzys bankowy w Polsce w 1793 roku. Upadłość Teppera, Szulca, Kabryta, Prota Potockiego, Tyszkiewiczza i Heyzlera, Warszawa 1937; por. też: W. Morawski, Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku, Warszawa 1998, tam dalsza bibliografia.

⁷¹⁴ A. Grodek, Idea Banku Narodowego (Geneza Banku Polskiego 1763-1828), Warszawa 1936.

⁷¹⁵ A. Grodek, Pieniądże papierowe podczas insurekcji 1794 roku, [w:] tenże. Wybór pism, t. 2, Warszawa 1963.

⁷¹⁶ A. Grodek, Zagadnienie emisji papierowych znaków pieniężnych w Księstwie Warszawskim (1806-1813), Warszawa 1934.

⁷¹⁷ H. Radziszewski, Bank Polski, Warszawa 1910; por. też: Bank Polski 1828-1885. Dla uczczenia 160 rocznicy otwarcia Banku Polskiego, Warszawa 1988.

go. Po powstaniu listopadowym (1830-1831) zaczęła się powolna rusyfikacja Banku. W 1841 r. w Królestwie wprowadzono ruble w miejsce złotych (w relacji 1 zł = 15 kopiejek, czyli 1 rubel = 6,66 zł). Wówczas to na banknotach Banku Polskiego pojawiły się napisy dwujęzyczne. W 1859 r. dokonał się następny krok na drodze rusyfikacji systemu pieniężnego i pozostały już tylko napisy rosyjskie. Lata trzydzieste XIX w. były jednak zarazem okresem największej świetności Banku. Poza funkcjami emisyjnymi brał on udział na wielką skalę w działalności inwestycyjnej, stając się ośrodkiem dyspozycyjnym dominującego wówczas w gospodarce Królestwa Polskiego sektora państwowego. Bank finansował budowę dróg publicznych, zarządzał Kanalem Augustowskim, zbudował Hutę Bankową w Dąbrowie Górniczej oraz kompleks zakładów metalurgicznych w Zagłębiu Staropolskim. W 1885 r. zapadła decyzja o likwidacji Banku Polskiego, która trwała do 1894 r. Majątek i agendy banku przejął rosyjski Bank Państwowy (Gosudarstwiennyj Bank).

Do roku 1860 władze rosyjskie negatywnie odnosiły się do idei bankowości prywatnej w formie spółek akcyjnych. Później dopuściły ich działalność, ale ślady dawnej nieufności dostrzec można w bardzo restrykcyjnym rosyjskim prawie bankowym. Pierwsza faza zakładania banków akcyjnych w zaborze rosyjskim przypadła na lata siedemdziesiąte. W 1870 r. powołano, z inicjatywy Leopolda Kronenberga, Bank Handlowy w Warszawie SA (BHW)⁷¹⁸. Rok później inna grupa finansistów założyła konkurencyjny Bank Dyskontowy Warszawski SA. W 1872 r. powstał Bank Handlowy w Łodzi SA. W tym czasie utworzono też dwa banki wileńskie: komercyjny Wileński Prywatny Bank Handlowy SA i nastawiony na udzielanie kredytu hipotecznego Wileński Bank Ziemi SA. Przez dłuższy czas taka sieć banków akcyjnych zaspokajała potrzeby kredytowe zaboru rosyjskiego. Kolejne banki akcyjne powstawać zaczęły dopiero w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych.

W zaborze austriackim w pierwszej połowie XIX w. działało kilkadziesiąt niewielkich domów bankowych. W 1841 r. utworzono we Lwowie Galicyjski Stowozy Instytut Kredytowy, dostarczający kredytu hipotecznego dla rolnictwa. Banki akcyjne zaczęły powstawać w latach sześćdziesiątych. Pierwszym był Galicyjski Akcyjny Bank Hipoteczny SA we Lwowie (zał. 1867). Austriackie prawo bankowe, choć też oparte na systemie koncesji, było znacznie bardziej liberalne od rosyjskiego. Pozwalało m.in. na łączenie działalności w zakresie kredytu hipotecznego i dyskontowego. Efektem tego był jednak niski stopień bezpieczeństwa banków. Z ośmiu banków akcyjnych, założonych do czasu pierwszego galicyjskiego kryzysu bankowego w 1873 r., jedynie dwa dotrwały do I wojny światowej. Kolejne kryzysy, w latach 1886, 1890 i 1899, pociągały za sobą upadłości banków. Pod koniec XIX w. bank centralny - Österreichische-Ungarische Bank był instytucją życzliwą wobec interesów polskich. Możliwości kariery stały w nim otworem przed Polakami. W latach 1900-1909 Leon Biliński, późniejszy minister skarbu II Rzeczypospolitej, pełnił w nim funkcję gubernatora.

Osobliwością galicyjskich stosunków kredytowych było istnienie silnego, publicznego Banku Krajowego dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim. Instytucja ta, powołana decyzją Sejmu Krajowego w 1881 r., poza funkcjami kredytowymi spełniała też pewne obowiązki banku centralnego, przychodząc z pomocą bankom komercyjnym w chwilach paniki. W Galicji rozbudowany był ponadto zarówno komunalny, jak i spółdzielczy aparat kredytowy. Rozwinęły się zwłaszcza, oparte na systemie Raiffeisena, tzw. Kasy Stefczyka. Centralą finansową polskiej spółdzielczości kredytowej był utworzony w 1902 r. Akcyjny Bank Związkowy SA we Lwowie oraz założona w 1909 r. Centralna Kasa Spółek Rolniczych.

Polska bankowość zaboru pruskiego była zdecydowanie najsłabsza. Niemieckie prawo bankowe, oparte na systemie rejestracji, a nie koncesji, było najbardziej liberalne. Pierwsze banki akcyjne powstały w latach sześćdziesiątych (Bank Bniński, Chłapowski i Plater „Tellus” SA w Poznaniu w 1862). Po kryzysie roku 1873

⁷¹⁸ Z. Landau, J. Tomaszewski, Bank Handlowy w Warszawie SA. Zarys dziejów 1870-1995, Warszawa 1995.

i upadku „Tellusa” wytworzyła się wokół bankowości polskiej atmosfera nieufności, która utrudniała nielicznym i słabym bankom polskim konkurencję z silnymi bankami niemieckimi. Dopiero rozwój spółdzielczości kredytowej opartej na systemie Schultzege z Delitzsch i powstanie w 1886 r. jej centrali finansowej w postaci Banku Związku Spółek Zarobkowych SA w Poznaniu (BZSZ)⁷¹⁹ przyczyniły się do odbudowy wiarygodności polskich instytucji kredytowych. Szczególną rolę odegrali dwaj księża, patroni spółdzielczości: Augustyn Szamarzewski i Piotr Wawrzyniak. Pozostały one jednak zdecydowanie słabsze od swych odpowiedników w pozostałych zaborach.

Podczas I wojny światowej najbardziej ucierpiały banki zaboru rosyjskiego. W 1915 r., na skutek przesunięcia frontu, utraciły one kontakt z rosyjskim rynkiem pieniężnym, na którym były bardzo zaangażowane. Dla banków galicyjskich najtrudniejszy był pierwszy rok wojny, kiedy prawie całą Galicję zajęli Rosjanie. Banki zaboru pruskiego pod koniec wojny rozpoczęły natomiast ekspansję na tereny obu pozostałych zaborów. W 1917 r. Niemcy utworzyli nową instytucję emisyjną na okupowanych terenach zaboru rosyjskiego - Polską Krajową Kasę Pożyczkową (PKKP)⁷²⁰, emitującą marki polskie, równe niemieckim. W okresie wojny został rozbudowany publiczny aparat kredytowy w zaborze austriackim. Obok istniejącego Banku Krajowego powstały dwa nowe banki publiczne: Galicyjski Wojenny Zakład Kredytowy i Galicyjski Miejski Wojenny Zakład Kredytowy.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zdecydowano się utrzymać PKKP jako instytucję emisyjną i markę polską jako walutę, ale od początku traktowano to jako rozwiązanie tymczasowe. W latach 1918-1923 miała miejsce inflacja, która w lecie 1923 r. przerodziła się w hiperinflację. Inflacja zniszczyła zasoby kapitałowe banków polskich, zarazem jednak sprzyjała ich ekspansji organizacyjnej. W 1919 r. działało w Polsce 37 banków akcyjnych, w 1923 r. ich liczba doszła do 111. W okresie inflacji zaczęły się też kształtować zręby bankowości państwowej. W 1919 r. powstały: Poczta Kasa Oszczędności (PKO)⁷²¹ i Państwowy Bank Rolny (PBR). Reformy Władysława Grabskiego w 1924 r. doprowadziły do stabilizacji walutowej. W miejsce PKKP utworzony został niezależny od rządu Bank Polski SA⁷²², który emitował złote. Złoty był równy frankowi germinal (5,18 za dolara). Rząd miał prawo emitować bilety skarbowe do określonej wysokości. Władysław Grabski, będący zwolennikiem liberalizmu gospodarczego, chciał zarazem zbudować silny sektor państwowy w bankowości⁷²³. Stanowisko takie wynikało ze świadomości słabości rodzimego kapitału. W 1924 r. dokapitalizowano PKO i PBR, trzy zaś wywodzące się z Galicji banki publiczne połączono w Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK)⁷²⁴.

W roku 1925 doszło do załamania gospodarczego, wywołanego niemiecko-polską wojną celną, ponownym pojawieniem się deficytu budżetowego oraz załamaniem bilansu handlowego. Latem 1925 r. doszło do załamania złotego, tzw. drugiej inflacji. Zaczął się run na banki. Kryzys bankowy⁷²⁵ ujawnił słabość kapitałową banków prywatnych oraz problemy z płynnością, typowe dla okresu poinflacyjnego. Podczas kryzysu banki na próżno oczekiwały pomocy ze strony Banku Polskiego, który uznał, że w tej sytuacji jego pierwszym obowiązkiem jest obrona waluty. Pomoc, w postaci utworzenia Funduszu Pomocy Instytucjom Kredytowym (FPIK), nadeszła ostatecznie ze strony rządu i była udzielana za pośrednictwem BGK. Skutkiem kryzysu było skoncentrowanie się Banku Polskiego na zadaniach emisyjnych i wycofanie się, w znacznym stopniu, z funkcji banku centralnego. Bank

⁷¹⁹ H. Sitarek, Rola kredytu w rozwoju gospodarczym Wielkopolski na przełomie XIX i XX wieku. Bank Związku Spółek Zarobkowych 1885-1918, Warszawa-Poznań 1977.

⁷²⁰ E. Czapska, Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa, „Bank i Kredyt” 1988, nr 5-6.

⁷²¹ Z. Landau, Historia Pocztovej i Powszechnej Kasy Oszczędności, Warszawa 1994.

⁷²² A. Jeziński, C. Leszczyńska, Bank Polski 1924-1951, Warszawa 1994.

⁷²³ Z. Landau, W. Morawski, Polish Banking in the Inter-War Period, [w:] Ch.H. Feinstein, Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars, Oxford 1995, s. 358-373.

⁷²⁴ Z. Landau, Bank Gospodarstwa Krajowego. Zarys dziejów. Warszawa 1993.

⁷²⁵ Patrz szerzej: W. Morawski, Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej, Warszawa 1996.

Polski od początku swego istnienia nie spełniał roli banku banków, kredytuując bezpośrednio gospodarkę. Drugą inflację zakończyła polityka stabilizacyjna Jerzego Zdziechowskiego, ministra skarbu w latach 1925-1926. Formalnie zakończyła ją druga stabilizacja w 1927 r., w ramach której oficjalnie zdewaluowano złoto do osiągniętego wcześniej poziomu (8,91 za dolara).

Lata 1926-1930 były pomyślne dla bankowości. W tym czasie utworzony został efektywny nadzór bankowy (1927). W 1929 r. bankowość państwowa wzbogaciła się o nową instytucję - Bank Polska Kasa Opieki SA⁷²⁶, który miał obsługiwać polską diasporę. W bankowości prywatnej, po doświadczeniach kryzysu 1925 r., znacznie wzrósł udział kapitałów zagranicznych. Kryzys wstrzymał też rozbudowę organizacyjną bankowości prywatnej. Po 1925 r. powstał już tylko jeden nowy bank prywatny (Bank Amerykański w Polsce SA). Odtąd liczba banków i oddziałów stopniowo malała.

Skutki wielkiego kryzysu dotknęły bankowość polską w 1931 r., po upadku Österreichische Creditanstalt. Kryzys był bardzo dotkliwy dla bankowości prywatnej z powodu odpływu z Polski kapitałów zagranicznych. Ich miejsce częściowo zajęł kapitał państwowy. Problemy te pogłębiała deflacyjna polityka walutowa, prowadzona wówczas przez Polskę głównie z powodów prestiżowych. Polska stała się członkiem złotego bloku, a po jego upadku poprzestała na wprowadzeniu kontroli dewizowej. Skutkiem kryzysu była etatyzacja i marginalizacja bankowości komercyjnej. Liczba banków komercyjnych spadła do kilkunastu, najważniejsze z nich, takie jak Bank Handlowy w Warszawie SA czy poznański Bank Związku Spółek Zarobkowych SA, zostały w ramach akcji sanacyjnych faktycznie zetatyzowane. Wzrosło znaczenie banków państwowych, których grono poszerzyło się w 1933 r. o Bank Akceptacyjny SA, prowadzący akcję oddłużania rolnictwa. Pod koniec dwudziestolecia banki państwowe odgrywały dominującą rolę, kosztem osłabienia bankowości prywatnej i relatywnie słabej pozycji banku centralnego. Obydwa międzywojenne kryzysy ujawniły niebezpieczeństwa związane z niemieckim modelem bankowości. Ostatnie lata przed II wojną światową charakteryzowały się ewolucją bankowości komercyjnej ku dyskontowemu modelowi angielskiemu.

W Wolnym Mieście Gdańsku na podstawie umowy z roku 1920 miał obowiązywać polski system pieniężny. Wyższa niż w Polsce inflacja i wcześniejsza konieczność przeprowadzenia stabilizacji zdecydowały o tym, że stało się inaczej. W 1923 r. wprowadzono guldena, równego frankowi germal (5,18 za dolara). Emitować go miał Bank von Danzig. Do 1931 r. gulden związany był z funtem szterlingiem w systemie Gold Exchange Standard. W 1931 r. zerwano związek z funtem i wprowadzono Gold Bullion Standard. W maju 1939 r. zdewaluowano guldena, przywracając pierwotny kurs 1:1 w stosunku do złotego. Zmniejszono pokrycie (z 40% do 30%). Miesiąc później wprowadzono kontrolę dewizową. Po wcieleniu Gdańska do Rzeszy guldeny wymieniono na marki w relacji 1 gulden = 0,70 RM. Największym bankiem komercyjnym Wolnego Miasta był Danziger Privat-Akcien Bank AG (zał. 1857).

We wrześniu 1939 r. Bank Polski ewakuował się przez Rumunię do Francji, następnie do Wielkiej Brytanii, gdzie pozostał przez cały okres wojny. Na terenach włączonych do Rzeszy wprowadzono do obiegu markę niemiecką, a polskie instytucje finansowe zostały postawione w stan likwidacji. Podobny los spotkał banki polskie na terenach włączonych do ZSRR. Natomiast w Generalnym Gubernatorstwie Niemcy utworzyli w 1940 r. Bank Emisyjny w Polsce⁷²⁷ z siedzibą w Krakowie, na czele którego stanął Feliks Młynarski. Niemcy, którym zależało na tym, by Bank był wiarygodny w oczach społeczeństwa polskiego, zgodzili się na użycie słowa „Polska” w nazwie oraz na wyłącznie polskie napisy na banknotach. Bank emitował złote, zwane potocznie złotymi krakowskimi lub młynarkami. Pokryciem emisji był dług Rzeszy wobec Generalnego Gubernatorstwa. W ten sposób Bank Emisyjny był instrumentem eksploatacji gospodarczej ziem polskich przez oku-

⁷²⁶ Z. Landau, J. Tomaszewski, Bank Polska Kasa Opieki SA. 1929-1989, Warszawa 1991.

⁷²⁷ F. Skalniak, Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945, Warszawa 1966.

panta. Przedwojenne banki komercyjne, jeśli zostały uznane za własność żydowską, mogły w ograniczonym zakresie działać dalej pod nadzorem niemieckiego Urzędu Nadzoru Bankowego (Bankaufsichtsstelle)⁷²⁸. W 1942 r. minister gospodarki Rzeszy Walter Funk przedstawił plan likwidacji banków polskich lub przejęcia ich przez wielkie banki niemieckie. Na skutek oporu niemieckich sfer bankowych i Urzędu Nadzoru Bankowego plan ten nie został wprowadzony w życie. Działalność banków warszawskich uległa dezorganizacji po wybuchu Powstania Warszawskiego w sierpniu 1944 r. Względnie normalne funkcjonowanie szcztakowego polskiego aparatu kredytowego służyło przede wszystkim interesom okupanta, można jednak uznać, że w jakimś zakresie było korzystne również dla społeczeństwa polskiego.

W 1944 r. na wyzwolonych terenach Polski pojawiły się w obiegu banknoty sygnowane przez Narodowy Bank Polski. Faktycznie NBP⁷²⁹ utworzony został dopiero w styczniu 1945 r. Bank Polski SA nie odzyskał swych uprawnień emisyjnych i po repatriacji w 1946 r. postawiono go w stan likwidacji (1951). Złote okupacyjne wymieniono na nowe w relacji 1:1 do wysokości 500 złotych na osobę.

W roku 1945 ustalono oficjalny kurs na 100 złotych za dolara, w 1947 r. zdewaluowano go do 400 za dolara. Złoty był pieniądzem wewnętrznym, niewymienialnym. W 1945 r. ukształtował się nowy, pozbawiony elementu konkurencyjności model bankowości, w którym poszczególnym instytucjom kredytowym przypisane były całe sektory życia gospodarczego. Banki prywatne, z wyjątkiem Banku Handlowego w Warszawie SA i Banku Związku Spółek Zarobkowych SA w Poznaniu (obydwa całkowicie zetatyzowane już w latach trzydziestych), zostały w 1946 r. pozbawione koncesji i postawione w stan likwidacji.

Zamknięciem pierwszego etapu dostosowywania bankowości do systemu gospodarki socjalistycznej była reforma bankowa rozpoczęta w październiku 1948 r.⁷³⁰ Wzmocniła ona pozycję NBP w ramach systemu bankowego, wprowadzając jednocześnie podległość NBP w stosunku do ministra skarbu. Odtąd aż do 1982 r. było zasadą, że prezes NBP był zarazem wiceministrem skarbu (od 1952 - finansów). Postawiono w stan likwidacji BGK, tworząc w jego miejsce Bank Inwestycyjny. PBR zastąpiony został przez Bank Rolny, Poczta Kasa Oszczędności przez Powszechną Kasę Oszczędności. Zlikwidowano sieć Komunalnych Kas Oszczędności (KKO), a obydwie banki komunalne połączono w jeden Bank Komunalny (zlikwidowany w 1952). Podjęto też decyzję o likwidacji obu historycznych banków akcyjnych: BHW i BZSZ. Ostatecznie zlikwidowany został jedynie BZSZ, BHW zaś zdecydowano się utrzymać ze względu na prestiż, jaki firma ta miała za granicą.

W 1950 r. dokonano wymiany pieniędzy w relacji 100:1. Ceny, płace i zobowiązania oraz wkłady bankowe do pewnej wysokości przeliczono w relacji 100:3. Reformie towarzyszyło wprowadzenie bardzo restrykcyjnego prawa dewizowego. Posiadanie obcych walut, złota i platyny stało się przestępstwem. Z denominacji wynikał nowy, oficjalny kurs złotego - 4 za dolara. Wymiana miała zakończyć powojenną inflację, ale wojna koreańska przekreśliła szanse na takie rozwiązanie. Inflację zakończyła (i pozwoliła na likwidację systemu kartkowego) dopiero znaczna podwyżka cen w 1953 r. Lata realizacji planu sześcioletniego (1950-1955) były okresem centralizacji bankowości. NBP przejmował kompetencje innych banków, sam jednak stał się jedynie narzędziem realizacji decyzji władz gospodarczych. Celem przemian⁷³¹ było uczynienie z NBP monobanku. Przyjęto zasadę finansowania inwestycji z budżetu, z pominięciem kredytu bankowego. Kurczeniu się za-

⁷²⁸ A. Gójski, Historia bankowości w Polsce. Podczas drugiej wojny światowej, „Gazeta Bankowa” 2000, nr 37.

⁷²⁹ A. Jezierski, C. Leszczyńska, Pierwsze lata działalności Narodowego Banku Polskiego. Narodziny systemu finansowego PRL, Warszawa 1996.

⁷³⁰ Z. Landau, Historia bankowości w Polsce. Bankowość w pierwszych latach Polski Ludowej (1944-1948), „Gazeta Bankowa” 2000, nr 39.

⁷³¹ Z. Landau, Historia bankowości w Polsce. Od reformy do reformy (1948-1988), „Gazeta Bankowa” 2000, nr 40.

kresu tradycyjnych funkcji spełnianych przez banki towarzyszył gwałtowny wzrost uprawnień kontrolnych.

W roku 1956 zliberalizowano prawo dewizowe. Odtąd aż do 1989 r. wolno było posiadać obce waluty, ale nie wolno było nimi handlować. Pojawił się czarny rynek dewizowy. Wprowadzono system wielu kursów. Odbudowano spółdzielczość kredytową pod tradycyjną nazwą Spółdzielni Oszczędnościowo-Pożyczkowych (SOP) z Bankiem Rolnym jako centralą. Rozbudowano funkcje depozytowe PKO, propagując różne formy oszczędzania. Nie powiodły się natomiast, podejmowane bezpośrednio po 1956 r., próby odbudowy komunalnych instytucji kredytowych. W 1958 r. zniesiono formalną podległość NBP wobec Ministerstwa Finansów, zachowując jednak faktyczną zależność. Prawo bankowe z 1960 r. sankcjonowało monopol sektora uspołecznionego w bankowości, nadzór ministra finansów nad bankowością oraz funkcje kontrolne banków wobec ich klientów. W 1960 r., w związku z liberalizacją prawa dewizowego i powstaniem tzw. eksportu wewnętrznego, Bank PKO SA rozpoczął emisję „bonów towarowych”, nominowanych w dolarach, a uprawniających do dokonywania zakupów w wydzielonych sklepach dewizowych.

U schyłku lat sześćdziesiątych ponownie pojawiły się tendencje do centralizacji bankowości i nastąpił powrót do koncepcji monobanku. Efektem była reforma z roku 1969, w wyniku której zlikwidowano Bank Inwestycyjny. PKO przejęła wówczas kredytowanie budownictwa mieszkaniowego, BHW - handlu zagranicznego, NBP - całej reszty. Kolejnym krokiem na tej drodze była reforma 1975 r. PKO została wcielona do NBP. SOP-y przekształcono w banki spółdzielcze, których nową centralą finansową stał się utworzony w tym czasie Bank Gospodarki Żywnościowej (BGŻ). Kurs czarnorynkowy dolara, który długo utrzymywał się na poziomie ok. 70 złotych, w 1978 r. wzrósł do ok. 130.

Ewolucję w kierunku odbudowy normalnej bankowości zapoczątkowała reforma z 1982 r. Prezes NBP, dotychczas powoływany przez rząd, miał być odtąd mianowany przez Sejm i przejąć odpowiedzialność za politykę pieniężną. Przewodniczył utworzonej wówczas Radzie Banków. Ustawa nie zmieniała istniejącej struktury bankowości, sygnalizowano jednak zamiar wydzielenia PKO z NBP. Przewidywano możliwość tworzenia nowych banków, również w formie spółek akcyjnych. Monopol sektora uspołecznionego w bankowości, choć przetrwał jeszcze kilka lat, w 1982 r. przestał być normą prawną. Nadal jednak uznawano, że banki powinny mieć wyznaczone sektory gospodarki i nie wkraczać na drogę wzajemnej konkurencji. W 1986 r. powstał nowy, państwowy Bank Rozwoju Eksportu. W 1987 r. z NBP wydzielono PKO BP (Powszechna Kasa Oszczędności Bank Państwowy SA). W kwietniu 1988 r. wyodrębniono z NBP dziewięć banków komercyjnych. NBP wycofał się na pozycje banku banków. W tym samym miesiącu powstał pierwszy bank w formie spółki akcyjnej - Łódzki Bank Rozwoju SA. Dokonana w lutym 1989 r. liberalizacja prawa dewizowego spowodowała lawinowy rozwój kantorów wymiany. Prawo bankowe z 1989 r. liberalizowało zasady, na jakich można było zakładać nowe banki, i dostosowywało przepisy do sytuacji, w której banki konkurowały między sobą. Przywrócono weksel jako narzędzie kredytu. NBP wyposażony został w nowe instrumenty działania: nadzór bankowy i prawo określania rezerw obowiązkowych. Wprowadzono też przepisy regulujące tryb upadłości i likwidacji banków. Po legalizacji handlu walutami i uwolnieniu podstawowych cen Polska stanęła na progu hiperinflacji.

Program stabilizacyjny wicepremiera Leszka Balcerowicza⁷³², wprowadzony od stycznia 1990 r., doprowadził do stłumienia inflacji, zbudowania podstaw gospodarki rynkowej i osiągnięcia wewnętrznej wymiennalności złotego. Stało się to kosztem spadku produktu krajowego (trwającego do końca 1991) i wzrostu bezrobocia (trwającego do 1993). Ubezpieczeniem stabilizacji był międzynarodowy Fundusz Stabilizacji Złotego w wysokości 1 mld dolarów. Kurs złotego, który miał być jedną z „kotwic” stabilizacji, na prawie półtora roku został zablokowany na

⁷³² L. Balcerowicz, 800 dni. Szok kontrolowany, Warszawa 1992; por. też: B. Pietrzak, Z. Polański, System finansowy w Polsce. Lata dziewięćdziesiąte, Warszawa 1997.

poziomie 10 tys. za dolara. Później przez kilka lat stosowano metodę kroczącej dewaluacji. Liberalizacja prawa bankowego⁷³³ w 1989 r. doprowadziła do powstania licznych nowych banków. Odbudowano nadzór bankowy. Rekordowy z punktu widzenia rozbudowy sieci bankowej był rok 1990, kiedy powstały 22 banki. W 1991 r. weszły na polski rynek banki zagraniczne, dokonano też komercjalizacji banków państwowych z grona „dziewiątki”, przekształcając je w jednoosobowe spółki Skarbu Państwa. Stopniowo narastał natomiast problem „złych długów”, który w 1993 r. doprowadził do kryzysu sektora bankowego. W 1994 r. przeprowadzono restrukturyzację bankowości, co poprawiło jej kondycję. Rozpoczął się proces koncentracji bankowości, podjęto też prywatyzację banków „dziewiątki”.

W styczniu 1995 r. przeprowadzono denominację złotego w relacji 10 000:1. Stare banknoty pozostawały w obiegu równoległe z nowymi jeszcze przez dwa lata. Utworzono Bankowy Fundusz Gwarancyjny. W czerwcu 1995 r. wprowadzono zewnętrzną wymienialność złotego. Konstytucja uchwalona w kwietniu 1997 r. przekazała politykę pieniężną Radzie Polityki Pieniężnej, na czele której stać miał prezes NBP. Konstytucja zakazała finansowania deficytu budżetowego przez NBP. Przystosowaniem regulacji dotyczących bankowości do nowej konstytucji było prawo bankowe z sierpnia 1997 r., które weszło w życie na początku następnego roku. Nadzór miał być sprawowany przez Komisję Nadzoru Bankowego i podległy jej Generalny Inspektorat Nadzoru Bankowego, umieszczone w strukturze NBP. W 1997 r. rząd, zaniepokojony możliwością wystąpienia kryzysu finansowego, zapoczątkował politykę „schładzania” koniunktury. Rok później rozpoczęła się intensywne prywatyzacja sektora bankowego, przy dużym udziale kapitału zagranicznego, który pod koniec 1999 r. kontrolował 74% polskiej bankowości. W 2000 r. kurs złotego wynosił ok. 4,20 za dolara. Aprecjacja złotego w pierwszej połowie 2001 r. zakończyła się spadkiem jego kursu latem. Ujawniony wówczas kryzys finansów publicznych, wraz z podobnymi problemami Argentyny i Turcji, podkopał zaufanie do „wschodzących rynków”.

Giełda warszawska powstała w 1816 r. i działała do II wojny światowej. Wznowiła działalność w 1991 r. Wtedy też zaczął funkcjonować indeks WIG.

---

⁷³³ G. Wójtowicz, Historia bankowości w Polsce. Odrodzenie bankowości (1989-1999), „Gazeta Bankowa” 2000, nr 43.

Rozdział 15 Rosja, ZSRR i państwa sukcesyjne

Rosja

Podstawy nowoczesnego systemu monetarnego w Rosji stworzyła reforma Piotra I z 1704 r. Car zdewaluował srebrnego rubla do rzeczywistego poziomu „jefimki”, a kopiejki zaczął bić z miedzi. Srebrne kopiejki do 1718 r. wycofano z obiegu. Nowe, miedziane kopiejki nie były jednak monetami zdawkowymi. Była to, podjęta wzorem Szwecji, próba włączenia miedzi do systemu pieniądza kruszcowego. Podobnie jak w Szwecji uczyniło to z czasem niezbędną emisję pieniądza papierowego. W 1754 r. powstały pierwsze banki państwowe: Bank Szlachecki i St. Petersburski Bank Rozwoju Handlu. W 1764 r. doszedł do nich Bank Astrachański. W 1769 r. pojawiły się asygnaty emitowane przez dwa banki emisyjne: moskiewski i sankt petersburski. Oficjalnym celem działalności banków było „ułatwienie obiegu monet miedzianych”. W 1777 r. zawieszono wymienialność banknotów na kruszec, a kolejne wojny nakreślały inflację. Państwo przejęło wówczas emisję od banków. W 1769 r. obieg pieniądza wynosił 1 mln rubli, w 1817 r. już 836 mln. W tym samym roku zaprzestano dalszej emisji, a kurs rubla papierowego oficjalnie ustalono na 25% kruszcowego. W tej relacji wymieniono asygnaty na bilety kredytowe. Reforma ta nie zakończyła jednak inflacji.

W 1839 r. przeprowadzono kolejną reformę nazwaną imieniem cara Mikołaja I. Właściwym autorem stabilizacji 1839 r. był minister finansów Jegor Kankrin. Bilety kredytowe wymieniono wówczas na noty kredytowe w relacji 3,5:1. Noty były emitowane przez państwo, Gosudarstwiennyj Kommercyjnyj Bank, Gosudarstwiennyj Zajemnyj Bank. Dziełem stabilizacji zachwiała wojna krymska. W ramach usuwania jej skutków w 1860 r. powstał Gosudarstwiennyj Bank⁷³⁴. Kolejny nawrót inflacji związany był z wojną turecką z lat 1877-1878. Przez cały ten czas rubel był walutą bimetalistyczną, *de facto* zaś srebrną.

W 1897 r. Siergiej Witte⁷³⁵ przeprowadził ostatecznie reformę wprowadzającą w Rosji Gold Standard. Rubel odpowiadał 0,774234 g Au, z czego wynikał kurs 9,46 rubla za funta i 1,94 za dolara. Do 1841 r. odrębność walutową zachowało Królestwo Polskie. W tym roku wprowadzono rubla w relacji 6,66 złotego za rubla. W 1865 r. samodzielność walutową uzyskało Wielkie Księstwo Finlandii. Wyemitowano tam bimetalistyczną markę, równą frankowi germinal.

Powstanie prywatnej bankowości komercyjnej w Rosji stało się możliwe dopiero w okresie odwilży posewastopolskiej. Wcześniej władze negatywnie odnosiły się do idei bankowości prywatnej w formie spółek akcyjnych. Prawo bankowe z 1860 r.⁷³⁶ zezwalało na ich zakładanie, poddawało je jednak ostrym rygorom. Banki miały działać na podstawie koncesji Ministerstwa Finansów, które też sprawowało nad nimi nadzór. Ustawowo określone były: minimalny i maksymalny kapitał akcyjny, wysokość pogotowia kasowego, stosunek kapitałów własnych do obcych, maksymalne rozmiary kredytu dla jednego klienta itd. Rozdzielono działalność banków handlowych, dyskontowych, od banków ziemskich, udzielających kredytu hipotecznego. Banki handlowe nie mogły nabywać akcji i obligacji, które by nie były już raz sprzedane. Nie mogły też nabywać nieruchomości innych niż na własne potrzeby. Było to bardzo restrykcyjne prawo, upodabniające bankowość rosyjską do modelu angielskiego. Hamowało ono rozwój bankowości, zarazem jednak czyniło ją bardzo bezpieczną.

⁷³⁴ Gosudarstwiennyj Bank 1860-1910, Sankt Petersburg 1910.

⁷³⁵ Siergiej Witte (1849-1915) był jednym z najwybitniejszych polityków schyłkowego okresu Rosji carskiej. W latach 1892-1903 był ministrem finansów, potem (do 1906) stał na czele Rady Ministrów.

⁷³⁶ Por. E. Sommerstein, Polskie prawo bankowe, Warszawa 1928.

W 1914 r. w Cesarstwie Rosyjskim działało 50 banków akcyjnych o łącznej sumie bilansowej 6284,6 mln rubli⁷³⁷. Petersburg był siedzibą 13 banków (suma bilansowa 4432,7 mln rubli), Moskwa - 7 (suma bilansowa 1050,4), Warszawa - 5, Ryga - 3, Odessa i Łódź po 2. Lista dziesięciu największych banków komercyjnych Rosji wyglądała następująco (w nawiasach wysokości sumy bilansowej w mln rubli):

1. Russko-Azjatyckij Bank w Petersburgu (834,9),
2. Russkij Bank dla Wnieszniej Torgowli w Petersburgu (628,4),
3. Pietiersburskij Międzynarodnyj Bank w Petersburgu (617,5),
4. Bank Azowsko-Dońskij w Petersburgu (543,3),
5. Russkij Torgowo-Promyszlennyj Bank w Petersburgu (496,2),
6. Bank Wołżańsko-Kamskij w Petersburgu (424,7),
7. Sojedinienyj Bank w Moskwie (333,8),
8. Sybirskij Torgowyj Bank w Petersburgu (279,5),
9. Moskowskij Kupieckij Bank w Moskwie (279,5),
10. Bank Handlowy w Warszawie (217,4).

W 1914 r. zawieszono wymienialność rubla na złoto i ogłoszono moratorium bankowe⁷³⁸. Oprócz banknotów pojawiły się w obiegu bilety skarbowe (*kaznaczejskije znaki*). Kurs papierowego rubla w stosunku do złotego stopniowo spadał. W momencie wybuchu rewolucji lutowej 1917 r. wynosił 3,7; w momencie wybuchu rewolucji październikowej - 6⁷³⁹. W okresie funkcjonowania Rządu Tymczasowego zaczęto emitować banknoty nowego wzoru, zwane „dunkami” (z racji umieszczonego na nich wizerunku Dumy Państwowej) lub „kierenkami” (od nazwiska premiera). W niektórych regionach rolę biletów niskich nominałów zaczęły spełniać znaczki pocztowe.

Nowy rozdział w dziejach finansów rosyjskich otworzyła rewolucja październikowa. Już w grudniu 1917 r. znacjonalizowano bank centralny - Gosudarstwiennyj Bank, przemianowany na Bank Ludowy RFSSR. W krótkim czasie zlikwidowano lub połączono z nim wszystkie pozostałe banki. W styczniu 1918 r. wprowadzono monopol na posiadanie i handel złotem. Ważne znaczenie miała decyzja z lutego 1918 r. o anulowaniu długów carskich.

W okresie komunizmu wojennego (1918-1921) podjęto próbę całkowitego wyeliminowania pieniądza. Z jednej strony powiększono emisje tzw. sowznaków i nakreślano inflację⁷⁴⁰. Jednocześnie, w obliczu tzw. dyktatury aprowizacyjnej (reglamentacji w naturze), malały możliwości nabywania czegokolwiek za pieniądze. Pod koniec 1918 r. połączono aparat skarbowy z kredytowym w Banku Ludowym, który w styczniu 1920 r. został z kolei zlikwidowany. W ten sposób dokonano całkowitej likwidacji bankowości. Funkcje emisyjne przejął Centralny Budżetowo-Rozrachunkowy Zarząd przy Ludowym Komisariacie Finansów. Poza tym działalność

⁷³⁷ Rossija 1913 god. Statistiko-dokumentalnyj Sprawocznik, Sankt Petersburg 1995, s. 159-160; por. też: I.F. Gindin, Russkije kommerczeskije banki. Iz istorii finansowo kapitala w Rossiji, Moskwa 1948.

⁷³⁸ Już w lipcu 1914 r. Gosudarstwiennyj Bank ogłosił, że nie będzie przyjmował weksli z zachodnich guberni, dopiero w październiku tego roku ogłoszono moratorium na wycofywanie wkładów. Postawiło to banki na zachodnich kresach Rosji w bardzo trudnym położeniu.

⁷³⁹ S.M. Borisow (red.), Waliuty stran mira. Sprawocznik, Moskwa 1987, s. 8.

⁷⁴⁰ Pewną miarą inflacji może być dalszy spadek czarnorynkowego kursu rubla papierowego do złotego. W styczniu 1918 r. wynosił on 7,6; w styczniu 1919 r. -42,4; w styczniu 1920 r.-1250; w styczniu 1921 r. - 9250 i w lipcu tego roku -14 800.

emisyjną prowadziły lokalne władze radzieckie, poszczególni biali generałowie⁷⁴¹ oraz brytyjskie (w Archangielsku) i japońskie (na Syberii) władze okupacyjne. Ponadto swoją własną emisję podjęły powstałe na terenie dawnego imperium państwa narodowe.

Powrót do regulacji rynkowych w okresie Nowej Ekonomicznej Polityki (NEP) wymagał odbudowy pieniądza i bankowości. Pieniądz, jak już wspomniano, odbudowano drogą trzech kolejnych denominacji. W 1922 r. wprowadzono rubla „wzór 1922”, na który wymieniono dotychczasowe ruble (carskie, kierenki i sowznaki, ale nie ruble emitowane przez przeciwników w okresie wojny domowej) w relacji 1:10 tys. W 1923 r. wprowadzono rubla „wzór 1923”, na który wymieniono wcześniejsze znaki pieniężne w relacji 1:100 rubli „wzór 1922” lub 1:1 mln rubli wcześniejszych. Jednocześnie, poczynając od końca 1922 r., wprowadzano do obiegu czerwońce. Były to banknoty o nominale 10 złotych, przedrewolucyjnych rubli. Stopniowo ich udział w obiegu wzrastał. W 1924 r. wymieniono na czerwońce wszystkie dotychczasowe znaki pieniężne w relacji 1 rubel złoty „wzór 1924” = 50 tys. rubli „wzór 1923” = 5 mln rubli „wzór 1922” = 50 mld rubli sprzed roku 1922. Odtąd banknot o nominale 1 czerwońca stanowił równowartość 10 rubli⁷⁴². W odróżnieniu od zwykłych rubli był jednak, na żądanie zagranicy, wymienny na złoto. Rozwiązanie takie podyktowane zostało rozwojem handlu zagranicznego w tym okresie i koniecznością posiadania waluty skoordynowanej z ówczesnym międzynarodowym systemem walutowym. Wymienialność (zarówno na złoto, jak i na inne waluty) pozostawała jednak wyłącznie zewnętrzna. Obywatelom radzieckim nie było wolno posiadać obcych walut.

Emisją zajmował się Bank Państwowy (Gosbank), utworzony w 1921 r. Jesienią 1922 r. powstały: Bank Przemysłowy, Bank Handlu Zagranicznego i Bank Spółdzielni. W 1925 r. grono to poszerzyło się jeszcze o Bank Budownictwa Mieszkaniowego. Były to instytucje państwowe, którym przypisano sektory gospodarki w taki sposób, żeby nie konkurowały ze sobą.

Zasady określania kursu rubla zaczęły się zmieniać w okresie wielkiego kryzysu, w obliczu destabilizacji złotego bloku. W listopadzie 1935 r. związano rubla sztywnym kursem z frankiem francuskim w relacji 1 rubel = 3 franki. Po dewaluacji franka w kwietniu 1936 r. ustalono kurs na 1: 4,25. W październiku 1936 r. ZSRR przeszedł na sztywny kurs do dolara w relacji 5,30 rubla za 1 dolara. Kurs taki utrzymano aż do roku 1950. Wynikał z tego oficjalny parytet 0,167674 g Au.

Podczas II wojny światowej emisja pieniądza znacznie wzrosła. Likwidacja skutków monetarnych wojny stanowiła cel reformy pieniężnej przeprowadzonej w grudniu 1947 r. Wymieniono wówczas pieniądze na nowe. Płace i oszczędności bankowe do 3 tys. rubli zachowały wartość nominalną. Oszczędności powyżej 3 tys. wymieniano degresywnie w coraz gorszej relacji, zasoby gotówkowe można było wymienić w relacji 10:1, ale tylko przez kilka dni. W marcu 1950 r. ustalono nowy kurs 4 ruble za dolara, z czego wynikał oficjalny parytet 0,222168 g Au. W kwietniu 1957 r. zaczęto stosować różne kursy obok oficjalnego⁷⁴³. W kwietniu 1961 r. dokonano denominaacji w relacji 10:1, ale wartość nominalną zachowały monety najniższych nominałów. Nowy parytet rubla ustalono na 0,987412 g Au, co dawało kurs 90 kopiejek za 1 dolara. W latach siedemdziesiątych, po kolejnych dewaluacjach dolara, oficjalny kurs rubla był podwyższany⁷⁴⁴.

W 1964 r. utworzony został rozliczeniowy „rubel transferowy”, jako jednostka walutowa RWPG, teoretycznie dla umożliwienia wielostronnego clearing. W praktyce rubel ten, o zawyżonym kursie wobec dolara, wraz z systemem cen

⁷⁴¹ Wyróżniały się w tym gronie pieniądze emitowane na Ukrainie przez atamana Nestora Machno. Zaopatrzone były w humorystyczne wierszyki, a zamiast tradycyjnego ostrzeżenia przed fałszowaniem zawierały zachętę do fałszowania: „Drukujcie, panowie, na dobro hromadzie”. Pełny przegląd emisji okresu wojny domowej - por. WPM-I, s. 879-931; WPM-II, s. 106-110.

⁷⁴² S.M. Borisow (red.), op. cit., s. 8.

⁷⁴³ Na przykład kurs turystyczny 10 rubli za dolara, ibidem, s. 9.

⁷⁴⁴ W tej sytuacji jednym z najcenniejszych i najbardziej pożądanym przywilejów partyjnej nomenklatury była możliwość kupowania dolarów po oficjalnej cenie.

kroczących przyczyniał się do izolacji gospodarczej RWPG od gospodarki światowej.

Pierwsze lata reform Michaiła Gorbaczowa, zapoczątkowanych w 1985 r., nie przyniosły przełomu w sprawach monetarnych. W 1987 r. rozpoczęła się stopniowa decentralizacja bankowości. Jednak dopiero w październiku 1989 r. program Abakanowa zakładał radykalne urynkowanie gospodarki. Już w grudniu tego roku został on zastąpiony przez znacznie mniej radykalny program Nikołaja Ryzkowa. Rok 1990 przyniósł kolejne radykalne programy (400 dni Georgija Jawlińskiego, 500 dni Stanisława Szatalina), blokowane skutecznie przez partyjną konserwę. Zdołano zliberalizować prawo bankowe, co zaowocowało powstaniem setek nowych banków. Opowiedzenie się Gorbaczowa przeciw Szatalinowi w październiku 1990 r. pogrzebało szanse na rynkowe reformy w ZSRR. Napięcia inflacyjne doprowadziły natomiast Gorbaczowa do decyzji o unieważnieniu banknotów 50- i 100-rublowych oraz o blokadzie kont bankowych o wkładach powyżej 500 rubli. W kwietniu 1991 r. zniesiono blokadę kont i dokonano kilkusetprocentowej podwyżki cen, decyzje te jednak podkopały do reszty prestiż Gorbaczowa. W sierpniu 1991 r. miał miejsce nieudany pucz Janajewa, po którym nastąpił szybki rozpad ZSRR. Dalsze próby stabilizacji walutowej podejmowane przez władze w Moskwie dotyczyły już tylko Rosji.

Jeszcze jesienią 1991 r., kiedy istniał ZSRR, Borys Jelcyn powołał grupę ekonomistów pod przewodnictwem Jegora Gajdara, która miała przygotować stabilizację gospodarczą Rosji. W styczniu 1992 r., już po rozpadzie imperium, w Rosji wprowadzono reformę Gajdara, której istotą było uwolnienie cen i stabilizacja metodami monetarystycznymi. Kurs ustalono na 222 ruble za dolara. Gwałtowna początkowo inflacja w kwietniu spadła do 22%. Konserwatyści zaatakowali wówczas Gajdara. Proces reform uratowało poparcie Borysa Jelcyna. W obiegu, poza banknotami Banku Rosji, znalazły się rządowe kupony prywatyzacyjne.

Wiosną 1993 r. doszło jednak do poluzowania polityki makroekonomicznej i do powrotu inflacji. Latem tego roku władze Rosji, kierując się względami prestiżowymi, próbowały przekształcić WNP w strefę rubla, jednak koszty tego eksperymentu przekraczały możliwości Rosji. Porażka przyspieszyła proces kształtowania się narodowych walut w dawnych republikach ZSRR. W lipcu próbowano powstrzymać inflację poprzez nieekwiwalentną wymianę pieniądza. Unieważniono ruble sprzed 1993 r., wymieniając je na nowe (w relacji 1000:1) do sumy 100 tys. Jesienią 1993 r. władze całkowicie utraciły kontrolę nad inflacją. W październiku doszło do zbrojnej konfrontacji między konserwatywną Dumą a Jelcynem. Mimo zwycięstwa prezydenta zastąpienie Gajdara przez Wiktora Czernomyrdina w grudniu przypieczętowało klęskę tej fazy reform. Po zliberalizowaniu prawa bankowego⁷⁴⁵ nastąpił lawinowy wzrost liczby banków (2,5 tys. w 1994). W 1995 r. rozpoczęto proces konsolidacji (w 1998 już tylko 1,6 tys.)⁷⁴⁶.

Po kilku latach marazmu Jelcyn zdecydował się na powierzenie kierownictwa rządowi kolejnemu reformatorowi, Wiktorowi Kirijence. Stabilizacja związana była z następną denominacją (znów w relacji 1000:1), przeprowadzoną na początku 1998 r. Zbiegło to się jednak w czasie z pogorszeniem koniunktury na świecie. Wysoki kurs rubla, przy deficycie handlowym i ogromnym zadłużeniu państwa, doprowadził do kryzysu finansowego w sierpniu 1998 r. i nawrotu inflacji. Przywrócenie stabilności gospodarczej możliwe było dzięki ogromnej pomocy finansowej Zachodu. Kurs dolara, przed kryzysem utrzymujący się na poziomie ok. 5-6 rubli, pod koniec 2000 r. doszedł do 29 rubli. Poza Giełdą Moskiewską ważną rolę odgrywała otwarta w 1991 r. Giełda Syberyjska w Nowosybirsku.

W obrębie Federacji Rosyjskiej własną emisję czeków walutowych podjął w 1991 r. Tatarstan⁷⁴⁷.

⁷⁴⁵ Por. M. Żukowski, *Transformacja systemu bankowego*. Białoruś, Rosja, Ukraina, Warszawa 1998.

⁷⁴⁶ W połowie lat dziewięćdziesiątych Rosją wstrząsnęło bankructwo kasy oszczędnościowej MMM, której właściciel, S. Mawrodi, emitował banknoty z własną podobizną. Afera MMM zrujnowała ogromną rzeszę drobnych ciułaczy i wywołała niepokoje społeczne.

⁷⁴⁷ WPM-III, s. 735.

Litwa

Zajęcie przez Niemcy znacznych obszarów zachodniej Rosji w 1915 r. wymagało uregulowania stosunków pieniężnych na tych terenach. W kwietniu 1916 r. władze niemieckie upoważniły poznański Ostbank für Handel und Gewerbe do utworzenia Kasy Pożyczkowej Wschodu (Darlehnskasse Ost), która podjęła emisję ostrubli. Kasa gwarantowała, w przypadku zakończenia działalności, wymianę swych biletów na ruble lub marki. W 1917 r. siedzibę Kasy przeniesiono do Kowna. Ostruble nie były wymienne, oficjalny kurs ustalono na 2 RM za 1 rubla. Pieniądz ten znajdował się w obiegu na obszarze trzech krajów bałtyckich u progu ich niepodległości. Litwini odziedziczyli po Niemcach Darlehnskasse Ost w Kownie i używali jej jako własnej instytucji emisyjnej do 1922 r.

W październiku 1922 r. przeprowadzono reformę walutową. Powstał wówczas Lietuvos Bankas jako spółka akcyjna, ale kontrolowana przez rząd. Nowa waluta - lit, emitowana w systemie waluty złotej, odpowiadała 10 centom amerykańskim. W 1923 r. lity wprowadzono na zaanektowanym obszarze Kłajpedy, gdzie dotychczas były w obiegu miejscowe notgeldy nominowane w markach. Podczas wielkiego kryzysu Litwa była członkiem złotego bloku. Wymienialność na złoto została utrzymana aż do II wojny światowej, nie przeprowadzono też dewaluacji. Jedynym odstępstwem Litwy od ortodoksji monetarnej była kontrola dewiz, wprowadzona w październiku 1935 r. Od 1934 r., w związku z dewaluacją dolara, płacono za niego 5,9 lita. W 1940 r., w momencie włączenia Litwy do ZSRR, lity wycofano z obiegu w relacji 1 lit = 90 kopiejek⁷⁴⁸.

Po odzyskaniu niepodległości na Litwie wprowadzono w maju 1992 r. talony. W czerwcu 1993 r. zastąpiono je (w relacji 100:1) litami. W kwietniu 1994 r. lit został związany sztywnym kursem z dolarem w relacji 4:1. Pozwoliło to nowej walucie zdobyć zaufanie społeczeństwa. W następnych latach jednak utrudniało prowadzenie elastycznej polityki walutowej, obawiano się bowiem, że odejście od sztywnego kursu doprowadzi do masowej ucieczki od lita. W 1995 r. doszło do kryzysu bankowego, w wyniku którego zamknięto 16 z 28 banków, w tym dwa największe. Kryzys stał się impulsem do konsolidacji bankowości.

Łotwa

Na Łotwie w marcu 1919 r. rząd przystąpił do emisji biletów skarbowych nominowanych w rublach. W pierwszym okresie niepodległości Łotwa przeżywała znaczną inflację. W 1921 r. wprowadzono złoty łat (lat) jako jednostkę rozliczeniową, równą frankowi germinal. We wrześniu 1922 r. utworzono państwowy Latvijas Bankas. Ruble wycofano z obiegu w relacji 50 rubli za łata. W 1931 r. Łotwa wprowadziła kontrolę dewizową. We wrześniu 1936 r. łat został zdewaluowany o 41%, co oznaczało powrót do historycznych relacji (5,18 za dolara i 1:1 ze złotym polskim). Po włączeniu Łotwy do ZSRR łat został wymieniony na rubla w relacji 1:1.

Po odzyskaniu niepodległości wyemitowano, w maju 1992 r., łotewskie ruble, równe początkowo rosyjskim. W lipcu 1992 r. zerwano związek z rublem rosyjskim, a w marcu 1993 r. wprowadzono łata, wymieniając ruble na łaty w relacji 200:1. Łat miał kurs wyższy od dolara. W 2000 r. za łata płacono 1,68 dolara. W 1993 r. zliberalizowano prawo bankowe. W 1994 r. zaostrzono politykę w tym względzie, odbierając licencje jedenastu najmniejszym bankom. Nie uchroniło to Łotwy przed kryzysem bankowym w 1995 r., w wyniku którego upadł m.in. największy Banka Baltija. Giełda w Rydze wznowiła działalność w 1993 r.

Estonia

W latach 1918-1919 na terenach Estonii były w obiegu ruble emitowane przez armię gen. Judenicza, dawne ruble rosyjskie oraz nominowane w markach fińskich bilety fińskiego pułku „Synów Północy”. Państwo estońskie emitowało początkowo bilety skarbowe, ale już w styczniu 1919 r. powstał Esti Pank jako spółka akcyjna

⁷⁴⁸ W marcu 1939 r., po aneksji Kłajpedy, Niemcy wymienili lity na marki w relacji 1 lit = 0,4 marki. Z kolei w październiku 1939 r., po przyłączeniu do Litwy Wileńszczyzny, wymieniono złote w relacji 2 zł = 1 lit.

z przewagą kapitału prywatnego. Jednostką pieniężną była marka estońska, teoretycznie równa frankowi germinal, faktycznie ulegająca deprecjacji. W 1924 r. udało się stłumić inflację na poziomie 100 marek za koronę szwedzką.

W kwietniu 1927 r. wyemitowano koronę estońską, równą koronom skandynawskim. Za dolara płacono 3,75 korony. W listopadzie 1931 r. wprowadzono kontrolę dewizową, a w czerwcu 1933 r. zawieszono wymienialność korony na złoto i zdewaluowano ją o 41%. Po włączeniu Estonii do ZSRR wycofano korony w relacji 1 korona = 1,25 rubla.

Po odzyskaniu niepodległości Estonia wyemitowała w czerwcu 1992 r. korony. Korona od początku związana była sztywnym kursem z marką niemiecką w relacji 8 koron za 1 DM. W lipcu wycofano z obiegu ruble w relacji 50:1. W tym samym roku Estonia przeszła, znacznie wcześniej niż sąsiedzi, kryzys bankowy, który wyeliminował słabsze firmy. Giełda w Tallinie wznowiła działalność w 1995 r. W 2000 r. kurs korony wynosił 15,86 za dolara (i nadal 8 za markę niemiecką).

Ukraina

W końcowym okresie I wojny światowej pojawiły się na Ukrainie odrębne znaki pieniężne, nominowane w rublach. Emitowane były przez lokalne, żytomierskie, odeskie lub jelizawietgradzkie oddziały banków rosyjskich oraz przez władze miejskie Odessy. W latach 1917-1920 Ukraina stworzyła własny system pieniężny. Banknoty, emitowane przez władze Ukraińskiej Republiki Ludowej⁷⁴⁹, nominowane były w karbowańcach, co stanowiło ukraiński odpowiednik rubla, lub w hriwnach, równych połowie karbowańca. Własne pieniądze emitował też, jak już wspomniano, Nestor Machno. W późniejszym okresie władze radzieckie sporadycznie emitowały odrębne, ukraińskie banknoty nominowane w karbowańcach aż do 1924 r. Instytucją emisyjną był wówczas Wsieuukrainskij Kooperatiwnyj Bank.

Ponownie odrębny system pieniężny pojawił się na Ukrainie w okresie okupacji niemieckiej w latach 1941-1944. Na terenie Komisariatu Rzeszy Ukraina Niemcy utworzyli dwie instytucje emisyjne: Zentralnoten Bank w Równem, który emitował banknoty nominowane w karbowańcach, oraz Emmision Bank w Kijowie, emitujący czerwonce (czerwonce były rozwiązaniem zaczerpniętym z Komisariatu Rzeszy Wschód)⁷⁵⁰. Pokryciem emisji, podobnie jak w innych krajach okupowanych, był dług Rzeszy. W 1946 r. własne banknoty o nominale 5 karbowańców (datowane, ale bez podania miejsca) wypuściła Ukraińska Powstańcza Armia.

Ukraiński Bank Narodowy powstał w grudniu 1991 r. W styczniu 1992 r. wprowadzono kupony, a w listopadzie tego roku karbowańce, Ukraina zaś opuściła strefę rublową. W 1992 r. równoległe do banknotów Ukraińskiego Banku Narodowego pojawiły się w obiegu rządowe certyfikaty kompensacyjne. W 1993 r. zliberalizowano przepisy dewizowe, co jednak doprowadziło do uwolnienia tłumionej dotychczas inflacji. Pod koniec 1993 r. Ukraina weszła w hiperinflację⁷⁵¹. W 1992 r. kurs dolara wynosił 637 karbowańców, w 1993 r. już 25 tys. W październiku 1994 r. wybrany kilka miesięcy wcześniej prezydent Leonid Kuczma rozpoczął wprowadzanie uzgodnionego z IMF programu stabilizacyjnego. We wrześniu 1996 r., po stłumieniu inflacji, zastąpiono zdeprecjonowanego karbowańca hriwną. Karbowańiec pozostał w obiegu równoległe z hriwną przez dwa tygodnie, kurs wymiany ustalono na 100 tys. do 1. Najpierw kurs wynosił 1,76 hriwny za dolara; w 2000 r. - 5,42 hriwny. Początkowo prawo bankowe było bardzo liberalne. W 1996 r. przeprowadzono reformę bankowości, tworząc Komitet Nadzoru Bankowego i zastrzegając zasady wydawania licencji. W 1998 r. działało 217 banków, w tym siedem zagranicznych.

⁷⁴⁹ W okresie rządów atamana Pawia Skoropadskiego przez Państwo Ukraińskie (Ukraińska Drzawa) - por.: W. Piotrowski, Pieniądz papierowy Ukrainy 1917-1920, „Biuletyn Numizmatyczny” 1986, nr 1-4; A. Schmidt, Pieniądz Ukrainy podczas I wojny Światowej i później na tle stosunków polsko-ukraińskich, „Biuletyn Numizmatyczny” 1992, nr 1; B. Grzegorzczak, Pieniądz ukraiński w latach 1918-1920, Warszawa 1993 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁷⁵⁰ WPM-I, s. 888.

⁷⁵¹ M. Dąbrowski, R. Antczak, Ukraińska droga do gospodarki rynkowej 1991-1995, Warszawa 1996.

Białoruś

W maju 1992 r. wprowadzono na Białorusi kupony, nominowane w rublach. W następnych latach występowała tam dość wysoka inflacja. Po zawarciu związku z Rosją (1997) Białoruś kilkakrotnie proponowała unię walutową obu krajów, ale Rosjanie, mający silniejszy pieniądź, nie byli zainteresowani dzieleniem kosztów polityki gospodarczej prezydenta Łukaszenki. W 1997 r. kurs dolara wynosił 25 tys. rubli. Bankowość była słabo rozwinięta. W 1998 r. na Białorusi działało 28 banków uniwersalnych. Jednym z elementów podjętej u schyłku lat dziewięćdziesiątych próby stabilizacji była denominacja (w relacji 1000:1) przeprowadzona w styczniu 2000 r.

Mołdowa

Od czerwca 1992 do listopada 1993 r. w obiegu były ruble mołdowskie. Oficjalny kurs wynosił 222 za dolara. Następnie zastąpiono je lejem mołdowskim w relacji 1000:1. Emitował go utworzony w 1991 r. Banca Nationala a Moldovei. W 1996 r. kurs dolara wynosił 4,6, w 2000 r. - 11 lei. Liberalizm w zakresie bankowości zaowocował powstaniem wielu małych, słabych banków. W styczniu 1996 r. nowe, restrykcyjne prawo bankowe dało impuls do konsolidacji.

W separatystycznej Republice Naddniestrzańskiej w obiegu są miejscowe ruble, emitowane przez Banka Nistrjana⁷⁵², podlegające silnej inflacji. W 2000 r. oficjalny kurs wynosił tam 3,5 mln rubli za dolara, czarnorynkowy - 4,5 mln.

Gruzja

W Gruzji kupony (w relacji 6,5 kuponu za rubla) wprowadzono w kwietniu 1993 r. Okres wojen nie sprzyjał stabilizacji walutowej. W 1994 r. za dolara płacono już 1,2 mln kuponów. Stała się ona możliwa dopiero we wrześniu 1995 r., kiedy to kupony zastąpiono narodową jednostką monetarną - lari w relacji 1 mln do 1. Początkowy kurs lari ustalono na 1,3 za 1 dolara. W grudniu tego roku Gruzja przystąpiła do IMF. Do 2000 r. kurs niewiele się zmienił - wynosił 1,86 za dolara. W 1991 r. utworzono Gruziński Bank Narodowy. W ciągu kilku lat powstało ponad 230 małych banków prywatnych. Kryzys 1995 r. doprowadził do likwidacji większości z nich. Wydano wówczas ostrzejsze prawo bankowe, a trzy z pięciu banków państwowych połączono w duży United Georgia Bank.

W separatystycznej Abchazji w latach 1991-1992 w obiegu były banknoty emitowane przez rząd, czyli rosyjskie ruble z naklejonym znaczkiem z mapą Abchazji⁷⁵³.

Armenia

Armenia wprowadziła dramy w lutym 1993 r. Ruble wycofano z obiegu w relacji 200 rubli za 1 drama. Początkowo kurs wynosił 14,3 za dolara. W 1997 r. doszedł do 490. Bank centralny - Armeński Bank Republikański, powstał w 1991 r. W 1998 r. przekształcono go w Centralny Bank Republiki Armeńskiej. W 1997 r. działało trzydzieści banków komercyjnych. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 540 dramów za dolara, czarnorynkowy - 560⁷⁵⁴.

Azerbejdżan

W Azerbejdżanie własną jednostkę pieniężną - manat, wprowadzono w sierpniu 1993 r. Ruble wycofano z obiegu w relacji 10 rubli za manata. Mimo to w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych utrzymywała się wysoka inflacja, w drugiej natomiast manat, jak przystało na petrowalutę, wzmacniał się. W 1995 r. za dolara płacono 4,5 tys. manatów, ale w 2000 r. tylko 4,3 tys. Narodowy Bank Azerbejdżanu (Azerbaijan Milli Banki) powstał w 1992 r. W 1997 r. w Azerbejdżanie działały 4 banki państwowe, 160 prywatnych i 7 zagranicznych.

⁷⁵² Do 1994 r. z podobizną Lenina, potem Aleksandra Suworowa. Tylko raz (w 1996) wypuszczono banknot z portretem Bohdana Chmielnickiego.

⁷⁵³ WPM-III, s. 309-310.

⁷⁵⁴ Ibidem, s. 20.

Kazachstan

Dla krajów środkowej Azji sygnałem do zerwania z walutą rosyjską stały się dopiero wydarzenia 1993 r.: unieważnienie starych banknotów w Rosji i nieudana próba budowy strefy rubla. Kazachstan wprowadził swoją narodową walutę - tenge - w listopadzie 1993 r., po gwałtownej inflacji. Doszło do niej na skutek unieważnienia w Rosji rubli sprzed 1993 r. Ponieważ były one nadal ważne w Kazachstanie, kraj został zalany rublami. Stare ruble wycofano w relacji 500:1 (do 100 tys. rubli na osobę). Już po trzech dniach reformy zmieniono jednak relacje do 250:1. W 1998 r. za dolara płacono oficjalnie 96 tenge. W kwietniu 1999 r. Kazachstan zliberalizował prawo dewizowe i przeszedł na płynne kursy. W 2000 r. kurs wynosił 75 tenge za dolara. W 1991 r. powstał Narodowy Bank Kazachstanu (Kazakstan Ulttyk Banki). W 1994 r. podjęto akcję racjonalizacji sektora bankowego, zaostrzając zasady wydawania licencji. W 1997 r. działały, poza bankiem centralnym, 82 banki komercyjne, w tym 6 państwowych i 20 z udziałem kapitału zagranicznego.

Uzbekistan

Uzbekistan w listopadzie 1993 r. wprowadził kupony, równe rublom rosyjskim. W kwietniu 1994 r. zerwano z rublem, emitując suma w relacji 1000 kuponów za suma. Początkowy kurs wynosił 7 za dolara. W 1995 r. oficjalny kurs dolara wynosił 30, w 2000 r. już 133. W 1991 r. powstał Bank Uzbekistanu (Uzbekistan Dawpad Banki), w 1994 r. przekształcony w Centralny Bank Republiki Uzbekistanu (Uzbekiston Respublikasi Markazii Banki). Zmianie nazwy towarzyszyła reforma, odsuwającą bank centralny od działalności komercyjnej. W 1995 r. podjęła działalność giełda w Taszkencie. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych działało ok. trzydzieści banków komercyjnych.

Turkmenistan

W Turkmenistanie w listopadzie 1993 r. wprowadzono manat w relacji 1000 rubli za 1 manata. Manat ulegał jednak dalszej deprecjacji. W 1995 r. kurs dolara wynosił 111, w 1997 r. - 4,16 tys., w 2000 r. - już 5,2 tys. Poza kursem oficjalnym działa od 1996 r. równoległy, międzybankowy rynek walutowy. W 2000 r. kurs na tym rynku wynosił 7,5 tys. za dolara. W 1991 r. powstał Centralny Bank Turkmenistanu (Turkmenistanyn Merkezi Dowlet Banky). W 1996 r. zaostrzono prawo bankowe, podwyższając minimalny kapitał zakładowy. W 1997 r. działało piętnaście banków komercyjnych, w tym siedem państwowych.

Kirgistan

W Kirgistanie w maju 1993 r. wprowadzono som w relacji 200 rubli za soma. W 1992 r. powstał Bank Kirgistanu (Kyrgystan Bank), w 1994 r. przekształcony w Kyrgys Bank. W 2000 r. kurs dolara wynosił 42,8 somów. Działało dwadzieścia banków komercyjnych. Giełda w Biszece ruszyła w 1995 r.

Tadżykistan

W maju 1995 r. rubel rosyjski został zastąpiony rublem tadżyckim w relacji 100:1. Początkowo ustalono kurs dolara na 50 rubli tadżyckich, ale w 2000 r. było już ponad 750 tys. Narodowy Bank Republiki Tadżykistanu (Bonki Millii Czumhurii Toczikiston) powstał w 1991 r.

Rozdział 16 Bałkany

Rumunia

W Mołdawii i Wołoszczyźnie odrębne, wzorowane na rosyjskich, para, dzielące się na 3 diengi, pojawiły się w latach 1768-1774, w okresie panowania rosyjskiego. W Mołdawii w 1857 r. emitowano banknoty Banca Nationala a Moldavei nominowane w dukatach. Dukat dzielił się na 3 leje. W kwietniu 1867 r. walutą zjednoczonej już Rumunii stał się lej, dzielący się na 100 bani. Lej był równy frankowi germinal. Do 1890 r. w obiegu były też franki francuskie. W 1890 r. Rumunia porzuciła bimetalizm i wycofała z obiegu franki, zachowując parytet franka w złocie.

Po dwóch nieudanych próbach założenia banku opartego na kapitale zagranicznym (Bank Mołdawii w latach 1857-1860 i Bank Rumunii w 1865) w 1880 r. powstał Rumuński Bank Narodowy (Banca Nationale a Romanei). W 33% należał do państwa, w pozostałej części do kapitału prywatnego. Od 1867 r. Rumunia należała do Łacińskiej Unii Monetarnej i lej oparty był na parytecie franka germinal (1 dolar = 5,18 leja), choć dopiero w 1890 r., po rezygnacji z bimetalizmu, udało się zlikwidować disagio rumuńskiej waluty.

Podczas I wojny światowej, oprócz banknotów Banku Narodowego, w obiegu pojawiły się banknoty Banca Generale Romana, emitowane z upoważnienia niemieckich i austriackich władz okupacyjnych. Po wojnie zostały one uznane przez władze rumuńskie, co było jedną z przyczyn późniejszej inflacji. Trudności gospodarcze pogłębiała utrata podczas wojny całego zapasu złota Banku Narodowego, który w 1916 r. został ewakuowany do Moskwy. Po zakończeniu wojny rozpoczęła się inflacja, trwająca do 1929 r. Nie zdołała jej powstrzymać próba deflacji podjęta w 1924 r. Stabilizacji dokonano w lutym 1929 r., wykorzystując pożyczkę międzynarodową. Nowy lej ustabilizowany został na poziomie ok. 3% swej przedwojennej wartości (1 dolar = 167,2 leja) w systemie Gold Exchange Standard. Wkrótce potem jednak wielki kryzys podważył dzieło stabilizacji.

Sektor publiczny w bankowości rumuńskiej reprezentowały trzy duże banki i sieć kas oszczędnościowych. Wspólnym przedsięwzięciem rządu (20%), Banku Narodowego (30%) i kapitału prywatnego (50%) było utworzone w 1923 r. Société Nationale de Crédit Industriel. Kredytu hipotecznego udzielały Towarzystwa Kredytowe (Crédit Foncier): jedno wiejskie i dwa miejskie (w Bukareszcie i w Jassach). W pierwszym okresie inflacji działało kilkaset banków akcyjnych, których liczba od 1924 r. zaczęła szybko maleć. Największym z nich był czysto rumuński Banca Romanesca. Kapitał zagraniczny działał za pomocą stosunkowo niewielkich, ale w pełni kontrolowanych banków: Banca Commerciale Italiana si Romana, Banca Franco-Romana, Bank of Rumania czy Banque Belge pour l'Etranger⁷⁵⁵. W lutym 1932 r. wprowadzono ograniczenia walutowe. W 1934 r. zaczęto stosować system wielu kursów. Do 1941 r. lej utracił faktycznie około połowy wartości sprzed kryzysu.

Podczas wojny proces ten uległ przyspieszeniu. Po roku 1941 Rumunia emitowała na potrzeby okupowanej Transnistrii bilety Institutul de Finantare Externa (Infindex). Kurs ustalono tam na 6 lei za rubla lub karbowanica i 60 lei za markę. Pod koniec wojny w Rumunii pojawiły się leje emitowane przez Comandamentul Armatei Rossii.

W sierpniu 1947 r. przeprowadzono denominację w relacji 20 tys. do 1. Poszczególne grupy społeczeństwa wymieniały różne, z reguły bardzo ograniczone, sumy dawnych lei. Waluta rumuńska była niewymienialna. Oficjalny kurs ustalono na 150 za dolara. W styczniu 1952 r. przeprowadzono drugą denominację w relacji 100:1. Tym razem deprecjacja dotyczyła wysokości wymienianych sum. Powy-

⁷⁵⁵ Raporty gospodarcze placówek zagranicznych Rzeczypospolitej, Rumunia w roku 1924, Warszawa 1925, s. 30.

żej 3 tys. lei relacja wynosiła 100:3, ceny i wkłady bankowe przeliczono w relacji 20:1. Weszły wówczas do obiegu banknoty nowego banku centralnego - Banca Republicii Populare Romane. Nowy kurs dolara ustalono na 11,2 leja. W 1954 r. przeprowadzono oficjalną rewaluację do 6 lei za dolara.

W 1965 r. powstał Banca Nationale a Republicii Socialiste Romania. W latach siedemdziesiątych Rumunia, od 1963 r. członek IMF, zadłużała się na Zachodzie. Po 1980 r. Nicolae Ceaușescu postanowił oddłużyć Rumunię. Przeprowadzono ten zabieg ogromnym kosztem społecznym w latach osiemdziesiątych, co było jedną z przyczyn rewolucji w 1989 r.⁷⁵⁶ W 1991 r. wprowadzono wymienialność lei. Bank centralny powrócił do nazwy Banca Nationale a Romanei. Wznowiła działalność giełda (zał. w 1882). W 1997 r. wprowadzono nowe prawo bankowe umożliwiające prywatyzację. W 1998 r. sprzedano pierwszy bank państwowy. W 1996 r. kurs wynosił 3 tys. lei za dolara, w 1999 r. - 11,6 tys., w 2000 r. - 18,8 tys.

Bułgaria

Już rok po uzyskaniu przez Bułgarię niepodległości (1879) powstał Bułgarski Bank Narodowy (Bułgarska Narodna Banka - BNB). Był to bank państwowy.

W 1880 r. wprowadzono lewa, dzielącego się na 100 stotinek. Lew był walutą bimetalistyczną o chwiejnym początkowo kursie. W 1896 r. Bułgaria przystąpiła do Łacińskiej Unii Monetarnej i lew został zrównany z frankiem germal. Osobliwością bułgarską była emisja odrębnych banknotów pokrytych złotem (*leva zlato*) i srebrem (*leva srebro*).

Bułgarski Bank Narodowy podjął emisję banknotów w 1885 r. W pierwszych latach swego istnienia, poza funkcjami emisyjnymi, bank kredytował rozwój gospodarczy kraju. W tym okresie powstały pierwsze banki komercyjne: Bank Handlowy i Bank „Girlap”. Pierwsze lata XX w. przyniosły rozwój banków kontrolowanych przez kapitał zagraniczny: Credit Bank, Bulgarian General Bank i Balkan Bank. Banki bułgarskie reprezentowały model niemiecki, grynderski.

Po I wojnie wybuchła inflacja, jednak w odróżnieniu od innych państw, które przegrały wojnę⁷⁵⁷, nie przerodziła się w hiperinflację. Zapobiegły temu decyzje podjęte w 1923 r., po zamachu stanu i obaleniu rządu Aleksandra Stambolińskiego. Zastosowano bardzo restrykcyjną reglamentację dewizową, zmniejszono przyrosty emisji pieniądza i znacznie spowolniono wzrost cen. W 1924 r. podwyższono kapitał banku centralnego, co odbudowywało jego przedwojenny potencjał. Bank pozostał nadal własnością państwa, ale poszerzono zakres jego niezależności⁷⁵⁸. W tym samym roku powstrzymano deprecjację lewa.

W listopadzie 1928 r. inflacja została ostatecznie opanowana z pomocą Ligi Narodów. Stabilizacja lewa nastąpiła na poziomie 3,7% przedwojennego parytetu (1 dolar = 138,5 lewa). Pokrycie nowego lewa miało wynosić 33,5% i było oparte na systemie Gold Exchange Standard. Bułgarski Bank Narodowy miał się odtąd skoncentrować na funkcjach emisyjnych, wycofując się z bezpośredniego kredytowania gospodarki (choć nie rezygnując z konkurencji z bankami komercyjnymi na polu gromadzenia depozytów). W obliczu nadciągającego wielkiego kryzysu sukcesy te okazały się jednak przejściowe. Oprócz banku centralnego sektor państwowy w bankowości bułgarskiej⁷⁵⁹ składał się z Banku Agrarnego, Pocztowej Kasy Oszczędności i Centralnego Banku Spółdzielczego. W 1921 r., w celu uła-

⁷⁵⁶ Wielkim wynalazkiem Nicolae Ceaușescu w dziedzinie bankowości było wprowadzenie oprocentowania depozytów bankowych, ale płaconych przez klienta na rzecz banku. Dotyczyło to wkładów dewizowych. Prawo zabraniało obywatelom Rumunii posiadania walut wymiennalnych. Zobowiązani byli złożyć je w banku, a ten, w zamian za trud opieki nad powierzonymi środkami, pobierał sobie procent. Obywatel Rumunii mógł zażądać wypłaty swoich pieniędzy tylko w wypadku wyjazdu zagranicznego, ale to zależało od tego, czy otrzyma paszport. Ten prosty mechanizm z pewnością przyrównać można do przewrotu kopernikańskiego w bankowości.

⁷⁵⁷ Na mocy traktatu w Neuilly Bułgaria musiała zapłacić reparacje w wysokości 2,25 mld franków.

⁷⁵⁸ L. Berov, Budgetary Policy, Money Supply, and Banking in Bulgaria between the Wars, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars, Oxford 1995, s. 388.

⁷⁵⁹ W latach trzydziestych, przejmując depozyty kilkunastu upadających banków prywatnych, utworzono jeszcze jedną instytucję - Bulgarian Credit, w 95% należącą do państwa.

twienia napływu kapitału zagranicznego, utworzono z inicjatywy rządu Bulgarian International Bank. Akcje nowego banku w 41,6% należały do Banku Narodowego i Banku Agrarnego, w pozostałej części do kapitału zagranicznego. Również bułgarska bankowość prywatna ułatwiać miała przyciąganie kapitału zagranicznego. Oprócz wcześniej działających instytucji powstały kolejne banki z udziałem kapitału zagranicznego, takie jak: Bulgarian Italian Commercial Bank, Anglo-Prague Bank czy Franco-Belgian Bank⁷⁶⁰. Kapitał francuski i belgijski były obecne w Bułgarii już przed I wojną światową. Kapitał brytyjski i włoski zajmowały miejsce po kapitale niemieckim. Wpływy austriacki zostały częściowo zastąpione przez czechosłowackie⁷⁶¹. Podczas wielkiego kryzysu tak znaczne uzależnienie od kapitału obcego doprowadziło do upadku bankowości prywatnej.

Reformie 1928 r. towarzyszyła liberalizacja prawa dewizowego. Podczas wielkiego kryzysu w październiku 1931 r. przywrócono kontrolę dewizową. Pozostałe elementy polityki monetarnej, w tym parytet, pozostały nie zmienione aż do wybuchu II wojny światowej. W sierpniu 1939 r. wprowadzono 35-procentową premię przy zakupie złota, co było ukrytą formą dewaluacji. W listopadzie 1941 r. premię tę podwyższono do 50%. W 1943 r. w obiegu, oprócz banknotów, pojawiły się oprocentowane (3%) bony skarbowe. Osobliwością numizmatyczną, związaną z brytyjskimi planami inwazji na Bałkanach, były przygotowane, ale nigdy nie puszczone w obieg, banknoty funtowe z nadrukiem „Bulgaria” z 1942 r. Po wkroczeniu do Bułgarii armii radzieckiej kurs lewa do rubla ustalono na 15:1, a oficjalny kurs dolara - na 284,72 lewa.

W marcu 1947 r. unieważniono banknoty o nominałach wyższych niż 200 lewów oraz 3-procentowe bony skarbowe. Przed reformą najwyższy nominał banknotu wynosił 5000 lewów. Resztę wymieniono w relacji 1:1, ale tylko do 200 lewów na osobę. Nadwyżki zablokowano na specjalnych rachunkach. W maju 1952 r. przeprowadzono denominację w relacji 100:1. Ceny i sumy na rachunkach jednostek gospodarki uspołecznionej przeliczono w relacji 25:1, oszczędności w bankach degresywnie - od 100:3 do 100:1. Oficjalny kurs ustalono na 14,7 lewa za dolara. W styczniu 1962 r. raz jeszcze dokonano denominacji. Tym razem wszystko przeliczono w relacji 10:1. Dolar odpowiadał oficjalnie 1,17 lewa. Na potrzeby „eksportu wewnętrznego” Balkan Turiste zaczął w 1966 r. emitować talony, nominowane w lewach. W 1981 r. zastąpiły je bony Bułgarskiego Banku Narodowego. Wysoki oficjalny kurs przy faktycznej niewymienialności utrzymał się do początków 1991 r. W lutym tego roku uwolniono większość cen i zdewaluowano lewa o ok. 1000%. W następnych tygodniach kurs waluty bułgarskiej, już na zasadach rynkowych, ustabilizował się na poziomie ok. 28 za dolara.

W 1991 r. zliberalizowano prawo bankowe. Do końca 1992 r. powstało ok. 80 małych banków. Już wówczas państwo zaczęło popierać koncentrację. W 1992 r. z 21 mniejszych banków powstał United Bulgarian Bank, w 1993 r. z 12 mniejszych - Expressbank, z 8 innych - Hebrosbank. W 1996 r. wybuchł kryzys bankowy, w wyniku którego upadło 14 banków, w tym 5 państwowych. W 1997 r. utworzono radę nadzoru monetarnej. W 1995 r. kurs wynosił 67 za dolara, w 1996 r. - 177, w 1997 r. - już 1,6 tys. W 1998 r. powstrzymano spadek lewa, a w 1999 r. przeprowadzono denominację w relacji 1000:1. W 2000 r. kurs wynosił 2,1 nowego lewa za dolara.

Dawna Jugosławia

Po wyzwoleniu Serbii spod panowania tureckiego jednostką monetarną stał się dinar⁷⁶², dzielący się na 100 para. Pierwsza emisja monet serbskich miała miejsce w 1868 r. W 1883 r. powstał Uprzywilejowany Bank Narodowy Królestwa Serbii (Privilegovana Narodna Banka Kralvine Srbije). Już wcześniej (w 1878) Serbia wstąpiła do Łacińskiej Unii Monetarnej, a kurs dinara oparto na parytecie

⁷⁶⁰ L. Berov, op. cit., s. 390.

⁷⁶¹ T. Wasilewski, Historia Bułgarii, Wrocław 1988, s. 217-218, 255.

⁷⁶² W. Morawski, Waluty świata: dinar jugosłowiański, „Gazeta Bankowa” 1991, nr 46.

franka germinal (1 dolar = 5,18 dinara). Obowiązkowe pokrycie emisji kruszcami określono na 40%. Odrębne monety czarnogórskie (perper dzielący się na 100 para) pojawiły się w 1906 r. Wcześniej w Czarnogórze posługiwano się pieniędzmi krajów sąsiednich. W 1910 r. perper został zrównany z koroną austro-węgierską. Oznaczało to kurs ok. 5 perperów za dolara i 1,05 perpera za dinara serbskiego. Czarnogóra nie miała banku centralnego. Emisją od 1910 r. zajmował się rząd.

W 1914 r. serbski Bank Narodowy ewakuowano do Kusevać, a w 1915 r. do Marsylii, gdzie pozostał do 1919 r. Okupacyjne władze austro-węgierskie i bułgarskie ustanowiły sztywny kurs: korona i równy jej lew odpowiadały 2 dinarom. Był to kurs niekorzystny dla ludności serbskiej (pamiętajmy, że przed 1914 dinar i lew były sobie równe, a korona wyższa od nich tylko o 5%). Władze okupacyjne uruchomiły własną emisję zarówno dinarów, jak i perperów. Zdobyte banknoty serbskie próbowały, korzystając z umów Łacińskiej Unii Monetarnej, wymienić w Szwajcarii na franki, ale Szwajcarzy nie zgodzili się na to. Pod koniec wojny czarnorynkowy kurs franka szwajcarskiego wynosił 4 dinary, czyli dinar spadł do 25% swej wartości przedwojennej. Za dinara płacono, również na czarnym rynku, 2 korony austriackie. Wobec nabierającej tempa inflacji w Austrii, w grudniu 1918 r. zabroniono przywozu koron, a w 1919 r. przeprowadzono akcję stemplowania banknotów austro-węgierskich. Państwo przejęło przy tej okazji 20% banknotów, ale wkrótce potem, wobec problemów budżetowych, puściło je ponownie w obieg.

Na początku 1919 r. wycofano z obiegu korony w Serbii i Czarnogórze w relacji 2:1. Rok później wycofano korony na terenach dawnych Austro-Węgier w relacji 4:1. Chorwaci i Słoweńcy uważali, że zrobiono to w sposób godzący w ich interesy. W 1919 r. powrócił z Marsylii bank centralny, którego nazwę zmieniono na Narodowy Bank Królestwa SHS (Narodna Banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — w 1929 r. zmieniono nazwę państwa na Królestwo Jugosławii, w związku z czym zmieniła się też nazwa banku centralnego.). Do 1923 r. trwała inflacja. Zahamowano ją dzięki deflacyjnej polityce ministra skarbu Milana Stojadinovicia. W 1925 r. ustabilizowano dinara na poziomie ok. 9% przedwojennej wartości (ok. 56 za dolara). Z wyjątkiem kilku miesięcy w 1925 r. i ponownie w 1931 r., w Jugosławii obowiązywała kontrola walutowa, a wymienialność dinara była ograniczona. W maju 1931 r. Jugosławia uzyskała pożyczkę Ligi Narodów i oficjalnie ustabilizowała dinara jako walutę złotą. Dolar kosztował 56,4 dinara. Już jednak w październiku 1931 r. ponownie wprowadzono kontrolę dewiz, a w 1932 r. zdevaluowano dinara. Wobec późniejszej dewaluacji dolara w 1939 r. kurs był prawie taki sam jak przed kryzysem - 55 dinarów za dolara.

Początki serbskiej bankowości komercyjnej sięgają XIX w. Od początku istotną rolę odgrywał w niej kapitał zagraniczny⁷⁶³. Po I wojnie światowej system bankowy Królestwa SHS wzbogacony został o ukształtowaną według wzorów austro-węgierskich bankowość słoweńską⁷⁶⁴ i chorwacką. W pierwszej połowie lat dwudziestych, w okresie inflacji, nastąpił rozwój ilościowy instytucji kredytowych, zarazem jednak zmniejszyła się ich realny potencjał finansowy. Polityka deflacyjną zapoczątkowana w roku 1925 doprowadziła do kryzysu, którego efektem była konsolidacja bankowości oraz wzrost znaczenia kapitału zagranicznego. W późniejszym okresie jugosłowiańska bankowość prywatna była kontrolowana przez ten kapitał w 70-80%⁷⁶⁵. Jednocześnie jednak wzrastało znaczenie sektora państwowego. Oprócz istniejącego już przed wojną Hipotekarna Banka powstały: Postna Stedionica (zał. 1919), Obrna Banka (zał. 1927) oraz Agrikultuma Banka (zał. 1929). Pewną rolę odgrywały też kasy oszczędnościowe i spółdzielczość kredytowa, dla których jednak Postna Stedionica stanowiła poważną konkurencję.

⁷⁶³ John R. Lampe, *Serbia 1878-1912*, [w:] R. Cameron (red.), *Banking and Economic Development: Some Lessons from History*, Oxford 1972.

⁷⁶⁴ F. Stiblar, *The Financial Sector in Yugoslavia and Slovenia during the Interwar Period*, [w:] Ph.L. Cottrel (red.) *Rebuilding the Financial System in Central and Eastern Europe 1918-1994*, Aldershot 1997.

⁷⁶⁵ *Ibidem*, s. 141.

Wkraczające do Jugosławii oddziały niemieckie posługiwały się, jak gdzie indziej, bonami Kas Kredytowych Rzeszy. Jugosławia uległa rozbiciu, a losy monetarne poszczególnych jej części potoczyły się odrębnie. Na terenach włączonych do Rzeszy wprowadzono marki w relacji 20 dinarów za markę. Ten sam kurs obowiązywał na terenach okupowanych przez Niemców. Na terenach włączonych do Węgier wprowadzono pengö w relacji 10 dinarów za pengö. W Macedonii Zachodniej, wcielonej do Bułgarii, wprowadzono lewa według kursu 1 dinar = 1,6 lewa, ale skonfiskowano przedtem banknoty powyżej 100 dinarów. Na terenach okupowanych przez Włochy ustalono kurs 2,6 dinara za lira. Na terenach przyłączonych do kontrolowanej przez Włochy Albanii wprowadzono franka w relacji 20,8 (od 1941 - 16,4) dinara za franka. W okupowanej Serbii marionetkowy rząd generała Milana Nedicia emitował dinary, zwane dinarami Nedicia. Emitował je utworzony przez Niemców Serbski Bank Narodowy (Srbska Narodna Banka). Bank był spółką akcyjną, ale nadzorowaną przez pełnomocnika władz niemieckich. Dinar Nedicia związany był sztywnym kursem z marką w relacji 20:1.

Powstałe w kwietniu 1941 roku Niezależne Państwo Chorwackie (NDH - Nezavisna Država Hrvatska) wprowadziło narodową jednostkę - kunę. Emitował ją początkowo rząd NDH, a od 1943 r. Chorwacki Bank Państwowy (Hrvatska Državna Banka) w Zagrzebiu. Kuna związana była sztywnym kursem z lirem w relacji 2,63 kuny za lira. Po upadku Włoch włączono do Chorwacji Dalmację, wymieniając liry na kuny w relacji 1:2. Od 1943 r. na obszarach kontrolowanych przez partyzantów były w obiegu certyfikaty, wydawane przez lokalne władze AVNOJ (Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Jugosławii). Ciekawe, że nominowane one były w lokalnych walutach oficjalnych: dinarach, lirach lub markach. Nie było tylko certyfikatów w kunach.

W kwietniu 1945 r. ujednociono stosunki walutowe, wprowadzając nowego dinara. Odpowiadał on 20 dinarom Nedicia, 40 kunom, 10 lewom, 3,33 lira, 1 pengö i 0,4 franka albańskiego. Ustalono nowy kurs oficjalny - 50 dinarów za dolara. Powstał nowy bank centralny - Narodna Banka Federativne Narodne Republike Jugoslavije, w 1963 r. przemianowany na Narodna Banka Jugoslavije. Na potrzeby spornych do 1954 r. terenów Istrii (Wolnego Miasta Triest) bony w dinarach emitowała Gospodarska Banka za Istru, Rieku i Slovensko Primorie. We włoskiej strefie Wolnego Miasta w obiegu były liry włoskie.

Początkowo dinar nie różnił się od innych walut socjalistycznych. Był niewymienialnym pieniądzem wewnętrznym. Otwieranie gospodarki na świat w latach pięćdziesiątych wymagało jednak urealnienia i uelastycznienia kursu. W 1952 r. zdewaluowano dinara do 300 za dolara. Kurs ten przetrwał oficjalnie do roku 1965, jednak już w 1954 r. zaczęto stosować inne, równoległe kursy. Na skutek reformy gospodarczej polegającej na oddaniu władzy w przedsiębiorstwach w ręce samorządu robotniczego rosła inflacja, osiągając w 1965 r. 33%. W czerwcu 1965 r. zdewaluowano dinara do 1250 za dolara. W styczniu 1966 r. przeprowadzono denominację w relacji 100:1. Nowy kurs wynosił 12,5 za dolara. W 1971 r. zdewaluowano dinara do 15 za dolara. W latach osiemdziesiątych inflacja znów nabrała tempa, w 1987 r. przekraczając 100%. W 1989 r. wyniosła już 1240%. W styczniu 1990 r. premier Ante Marković zainicjował reformę stabilizacyjną, której towarzyszyła denominacja w relacji 10 tys.:1. Nowego dinara związano sztywnym kursem z marką niemiecką w relacji 7:1. Jednocześnie na pół roku zamrożono płać. Jednak już we wrześniu 1990 r. inflacja przekroczyła 10% miesięcznie. W styczniu 1991 r. zdewaluowano dinara do 9 za markę, w kwietniu do 13 za markę. Wiosną 1991 r. dzikie emisje, podejmowane poza wiedzą rządu przez republikańskie władze serbskie, zrujnowały dzieło stabilizacji. Rozpadowi Jugosławii towarzyszył nawrót hiperinflacji.

W Nowej Jugosławii funkcje banku centralnego spełnia Narodna Banka Jugoslavije. Po rozpadzie Jugosławii dinar ulegał szybkiej deprecjacji. W 1993 r. doszło do hiperinflacji. 1 października 1993 r. wprowadzono nowego dinara w relacji 1 mln starych za 1 nowy. Po dwóch miesiącach (30 listopada 1993) przeprowadzono jeszcze jedną denominację, zastępując dinara „październikowego” nowym

w relacji 1000:1. W sumie zatem obie denominacje odbyły się w relacji 1 bln:l. W styczniu 1994 r. związano nowego dinara kursem 1:1 z marką niemiecką. Związek ten nie utrzymał się jednak długo. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 11,88 dinarów za dolara, czarnorynkowy - 35 dinarów za dolara.

W Słowenii w październiku 1991 r. wprowadzono tolara, dzielącego się na 100 stotinów. Dinara zastąpiono tolarem w relacji 1:1. Tolary emitował początkowo rząd, potem Banka Slovenije. W 1996 r. kurs wynosił 135 za dolara, w 2000 r. - 204.

W Chorwacji w grudniu 1991 r. zastąpiono dinary jugosłowiańskie dinarami chorwackimi. W 1991 r. powstał Narodna Banka Hrvatska. Podczas wojny z Serbami w Chorwacji była wysoka inflacja. Kurs dinara chorwackiego wobec marki, w 1991 r. wyznaczony na poziomie 55, w 1994 r. osiągnął 3,8 tys. Stabilizację gospodarki chorwackiej⁷⁶⁶ przeprowadził premier Nikić Valentić. W maju 1994 r. wprowadzono kunę jako równowartość 1 tys. dotychczasowych dinarów. W 1995 r. kurs kuny wynosił 5,20 za dolara, w 2000 r. doszedł do poziomu 7,85.

W Macedonii w kwietniu 1992 r. zastąpiono dinary kuponami denarowymi. W maju 1993 r. przeprowadzono denominację w relacji 100:1. Nowe denary emitowała Narodna Banka na Republica Makedonje. W 1996 r. kurs denara wynosił 39 za dolara, w 2000 r. - 61 za dolara.

W Bośni i Hercegowinie podczas wojny obie strony konfliktu miały odrębne banki centralne i odrębne waluty. Narodna Banka Bosne i Hercegovine w Sarajewie⁷⁶⁷ emitował dinary dla strony muzułmańsko-chorwackiej, a Narodna Banka Republike Srpske w Banja Luce dla strony serbskiej. Po obu stronach frontu w 1994 r. szalała hiperinflacja. Zakończenie wojny umożliwiło odbudowę jednostki monetarnej kraju. W sierpniu 1994 r. wprowadzono nowego dinara, związanego sztywnym kursem z marką niemiecką w relacji 100 dinarów za markę. W 1996 r. powstała Agencja Bankowa Republiki Bośni i Hercegowiny. W 1997 r. z obu istniejących wcześniej banków centralnych utworzono Centralna Banka Bosne i Hercegovine. W czerwcu 1998 r. zastąpiono nowego dinara konwertibilną marką (KM) w relacji 100:1. Konwertibilna marka pozostaje odtąd związana relacją 1:1 z marką niemiecką.

Albania

W Albanii do roku 1925 używane były pieniądze tureckie, włoskie i austro-węgierskie. W tym samym roku powstał Banka Kombetare e Shipnis/Banca Nazionale d'Albania z siedzibą w Rzymie⁷⁶⁸. Bank emitował franki albańskie, równe frankowi germinal (5,18 za dolara). Podczas wielkiego kryzysu Albania, w ślad za Włochami, związała się ze złotym blokiem. Frank albański był jedną z najbardziej stabilnych walut w Europie. Nie został zdewaluowany. Po 1934 r. kurs wynosił 3,06 franka za dolara.

Po agresji włoskiej nadal emitowano franki, związane sztywnym, oficjalnym kursem z lirem w relacji 6,25 lira za franka. W lipcu 1945 r. przeprowadzono akcję stemplowania pieniędzy, unieważniając banknoty 5-frankowe. Nowy kurs oficjalny ustalono na 25 franków za dolara. Faktycznie waluta albańska była niewymienialna. Przez wiele lat po wojnie Albania starała się o odzyskanie zapasu złota banku centralnego, skonfiskowanego w Rzymie przez Niemców, a później Niemcom - przez aliantów. W końcu udało się sprawę załatwić, ale długo obciążała ona stosunki Albanii z Zachodem.

W 1946 r. przeprowadzono denominację w relacji 5:1. Osobom prywatnym wymieniono do 5 tys. franków na osobę. Nowy kurs ustalono na 2,77 nowego franka. W lipcu 1947 r. dokonano kolejnej denominacji, zastępując franki lekami w relacji 9 leków za franka. Kurs ustalono na 50 leków za dolara.

⁷⁶⁶ J. Pawlicki, Czas chorwackiej kuny, „Gazeta Wyborcza”, 2-4 kwietnia 1994.

⁷⁶⁷ Oraz, odrębnie, oddział banku w Travniku - por. WPM-III, s. 123-124.

⁷⁶⁸ Taka lokalizacja banku wynikała z niepełnej suwerenności Albanii. Po I wojnie światowej uznana ona została przez Ententę za coś w rodzaju włoskiej strefy wpływów. Zapędy Włoch limitowane były jedynie przez podobne aspiracje Królestwa SHS.

W 1965 r. przeprowadzono jeszcze jedną denominację, wprowadzając nowe leki w relacji 10:1. Odtąd oficjalny kurs wynosił 5 leków za dolara. W 1991 roku Albania zliberalizowała przepisy dewizowe, wiążąc leka sztywnym kursem z ECU w relacji 30 leków za ECU.

W 1992 r. utworzono nowy bank centralny - Bank Albanii. W połowie lat dziewięćdziesiątych Albania przeżyła kryzys finansowy spowodowany działalnością „piramid kredytowych”. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych albański system bankowy składał się, poza bankiem centralnym, z trzech banków państwowych (handlowego, rolnego i oszczędnościowego) i trzech prywatnych (z kapitałem włoskim, arabskim i rodzimym). W 1995 r. kurs wynosił 92 leki za dolara, w 2000 r. już 138 leków.

Grecja

Podczas wojny o niepodległość greckie władze powstańcze emitowały papierowe obligacje pełniące funkcje waluty⁷⁶⁹, a opiewające na jednostki zwane grissi, równe piastrom tureckim. W 1828 r. Grecja wybiła swe pierwsze monety. Jednostką był feniks, dzielący się na 100 lept. Już w 1831 r. zastąpiono jednak feniksa drachmą. W 1836 r. Grecja przyjęła system bimetalistyczny. Drachma została zrównana z frankiem gernal. Od 1868 r. Greką należała do Łacińskiej Unii Monetarnej.

Początki nowoczesnej bankowości greckiej⁷⁷⁰ przypadają na rok 1841, kiedy to powstał Grecki Bank Narodowy (Etnika Trapeza te Ellados)⁷⁷¹. Bank był spółką akcyjną. Emitował banknoty i obsługiwał dług państwowy. Z czasem odgrywał też coraz większą rolę jako narzędzie mobilizowania kapitałów na potrzeby gospodarki. W Grecji, jak w wielu innych krajach, pierwszy okres rozwoju bankowości charakteryzował się istnieniem jednego, silnego banku o bardzo szerokich kompetencjach. Nie mając formalnego monopolu, Bank zajmował faktycznie pozycję monopolistyczną aż do lat dziewięćdziesiątych XIX w., kiedy to powstawać zaczęły banki uniwersalne, typu niemieckiego⁷⁷². Siła nowych instytucji wynikała nie tyle z rodzimych, greckich możliwości kapitałowych, ile z faktu, że były one przyczółkami dużych banków zagranicznych, walczących o wpływy na rynku greckim. Utworzony w 1893 r. Bank of Athens utrzymywał szczególne stosunki z Banque de l'Union Parisienne i był instrumentem rozbudowywania wpływów francuskich na Bliskim Wschodzie. Podobne więzi łączyły utworzony w 1904 r. Banque de l'Orient z National Bank für Deutschland i kapitałem niemieckim. W 1876 r. powstała giełda w Atenach.

Na Wyspach Jońskich, które po upadku Wenecji przez kilka lat były przedmiotem przetargów między mocarstwami, w 1801 r. bito miedziane gazety, dzielące się na 2 soldi. Potem Wyspy przeszły pod władzę Wielkiej Brytanii. W 1839 r. powstał tam Bank Joński (Jonkin Trapeza). Choć Wyspy zostały przekazane Grecji przez Wielką Brytanię już w 1864 r., banknoty Banku Jońskiego pozostały w obiegu do 1920 r.

Podobnie było na Krecie, od 1898 r. autonomicznej prowincji tureckiej, w 1913 r. włączonej do Grecji. Do 1929 r. pozostawały tam w obiegu banknoty Banku Krety (Trapeza Kritis).

W prowincjach północnych - Epirze i Tesalii, przyłączonych do Grecji w wyniku I wojny bałkańskiej w 1913 r., przez pewien czas pozostawały w obiegu banknoty utworzonego w 1882 r. Uprzywilejowanego Banku Epiru i Tesalii (Pronomiojksos Trapeza Ipeirotesalias).

⁷⁶⁹ Por.: W. Morawski, Waluty świata: Drachma grecka, „Gazeta Bankowa” 1991, nr 27.

⁷⁷⁰ M. Dristas, The Structure of the Greek Commercial Banking System, 1840-1980, [w:] M. Pohl (red.), Handbook of History of European Banks, Frankfurt am Main 1992, s. 491-502.

⁷⁷¹ Grecki Bank Narodowy ma dość bogatą historiografię - por. I. Valaoritis, The History of the National Bank of Greece, Athens 1902; M.S. Eulambio, The National Bank of Greece, Athens 1929; D. Zografos, The History of National Bank of Greece, Athens 1927. Drobno, ale ważnego epizodu w dziejach banku dotyczy praca K. Kostisa i Th. Veremisa, The National Bank of Greece in Asia Minor 1919-1922, Athens 1985.

⁷⁷² K. Kostis, V. Tsokopoulos, The Banks in Greece 1898-1928, Athens 1988.

Podczas I wojny światowej, w której Grecja brała udział od 1917 r., wymienialność na kruszec była zawieszona. Następowala deprecjacja drachmy. Zjawisko to pogłębiła trwająca do 1922 r. wojna z Turcją. Od 1917 r. w obiegu, obok banknotów znalazły się też bilety skarbowe. W okresie inflacji po I wojnie światowej nastąpił rozwój organizacyjny banków przy jednoczesnym podkopaniu ich potencjału kapitałowego⁷⁷³.

stabilizacja finansów greckich, dokonana przy pomocy Ligi Narodów w latach 1927-1928, połączona była z reorganizacją bankowości. Grecki Bank Narodowy przekształcony został w normalny bank komercyjny. Funkcje banku centralnego przejął nowo utworzony Bank Grecki (Ellenike Trapeza)⁷⁷⁴. Drachma stała się walutą złotą, ustabilizowaną na poziomie ok. 7% dawnej wartości. Funt kosztował 375 drachm, dolar 77 drachm. Stare banknoty wymieniono na nowe do 75% nominalnej wartości, resztę zatrzymując w formie przymusowej pożyczki. Utworzono też nowe państwowe instytucje kredytu długoterminowego i inwestycyjnego⁷⁷⁵, dążąc do przekształcenia banków komercyjnych w banki ściśle dyskontowe, według wzorów angielskich. Stabilizacji towarzyszyły liczne upadłości słabszych banków i koncentracja bankowości komercyjnej. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych zaczęto mówić o „wielkiej czwórce” banków komercyjnych⁷⁷⁶.

Wielki kryzys⁷⁷⁷ trwał w Grecji do 1932 r. Banki komercyjne odczuły go dotkliwie, wzrosło natomiast znaczenie Greckiego Banku Narodowego, który przez cały czas cieszył się zaufaniem depozytariuszy. We wrześniu 1931 r. wprowadzono kontrolę walutową, w kwietniu 1932 r. dokonano oficjalnej dewaluacji (faktyczna wartość spadła już wcześniej). We wrześniu 1936 r. ustalono nowy, sztywny kurs - 548 drachm za funta.

Podczas II wojny światowej władze okupacyjne doprowadziły w Grecji, jako jedynym kraju okupowanym, do hiperinflacji. Obieg wzrósł z 10 mld do 3 trylionów drachm. Poza banknotami Banku Greckiego i jego regionalnych oddziałów w obiegu były bony Skarbu Rolnego. Armia włoska posługiwała się bonami Casa Mediterranea di Credito, niemiecka - specjalnymi certyfikatami płatniczymi. Ponadto Włosi na Wyspach Jońskich puścili w obieg nominowane w drachmach biglietti a corso legale per le Isole Jonie. We wrześniu 1944 r. partyzanci generała Markosa wypuścili własną emisję, nominowaną w jednostkach zwanych oka, dla których ustalili kurs 2,82 funta za oka. W tej sytuacji uporządkowanie spraw walutowych było jednym z najpilniejszych zadań po wyzwoleniu.

Już w listopadzie 1944 r. przeprowadzono denominację w relacji 50 mln:1. Nowa drachma miała kurs 150 za dolara. Wojna domowa, która wybuchła wkrótce potem, przekreśliła szanse na stabilizację. W 1945 r. zdewaluowano drachmę do 500 za dolara, w 1946 r. już do 5 tys. W 1947 r. wprowadzono system certyfikatów walutowych dla importerów. We wrześniu 1949 r. Bank Grecki zaczął kupować i sprzedawać te certyfikaty po kursie 15 tys. za dolara. Był to początek powrotu do normalności.

W kwietniu 1953 r. zdewaluowano drachmę do 30 tys. za dolara, ale miesiąc później dokonano denominacji w relacji 1000:1. Kurs 30 drachm za dolara przetrwał aż do 1971 r. W 1980 r. kurs wynosił 42 drachmy za dolara, w 1990 r. - 1258, w 2000 r. - 388. W styczniu 2001 r. drachma weszła w skład euro.

W latach pięćdziesiątych bankowość grecka składała się z banku centralnego, dwóch państwowych banków kredytu długoterminowego i jedenastu banków komercyjnych: czterech dużych, sześciu mniejszych i zagranicznego. Na początku lat sześćdziesiątych rozpoczął się poważny napływ kapitału zagranicznego do greckiego aparatu kredytowego. W 1962 r. Jonkin Trapeza i Commercial Bank, przy współpracy licznych banków zagranicznych, utworzyły Bank Inwestycyjny.

⁷⁷³ G.B.Dertlis, K.Kostis, *Banking, Public Finance and the Economy. Greece 1919-1933*, [w:] Ch.H. Feinstein (red.), op. cit., s. 458-471.

⁷⁷⁴ *The First Fifty Years of the Bank of Greece*, Athens 1978.

⁷⁷⁵ Narodowy Bank Hipoteczny i Bank Rolniczy.

⁷⁷⁶ Składały się na nią: Bank of Athens, Commercial Bank, People's Bank i Jonkin Trapeza.

⁷⁷⁷ K. Kostis, *The Banks in the Crisis 1929-1932*, Athens 1986.

W 1963 r. Grecki Bank Narodowy, przy pomocy kapitału zagranicznego, założył ETEBA - Narodowy Bank Inwestycyjny Rozwoju Przemysłowego. Rok później powstała ETBA - Organizacja Rozwoju Przemysłowego. Rozpoczęty wówczas proces internacjonalizacji bankowości greckiej, zahamowany w okresie dyktatury „czarnych pułkowników” (1967-1974), rozwijał się w następnych latach. Jednocześnie dokonywały się procesy koncentracji i uniwersalizacji bankowości greckiej zgodnie z tendencjami dominującymi w całej Europie Zachodniej.

Rozdział 17 Turcja i Bliski Wschód

W 1690 r. w Turcji⁷⁷⁸ przeprowadzono reformę monetarną, emitując srebrnego piasra (kurus) jako odpowiednik europejskiego talara. Zrezygnowano z pozorów bimetalizmu, wprowadzając monometalizm srebrny. Reforma uporządkowała turecki system monetarny, ale nie zapobiegła dalszej inflacji. System zapoczątkowany w XVII w. przetrwał ponad półtora stulecia. Czas reform przyszedł w czwartej dekadzie XIX w., po wstąpieniu na tron sułtana Abdülmecida I.

W 1840 r. utworzono Banque Imperiale Ottomane (BIO), w 1841 r. emitowano pierwsze pieniądze papierowe, a w 1844 r. wprowadzono bimetalistycznego funta (lira), dzielącego się na 100 piastrów. BIO był centralną instytucją finansową Turcji Otomańskiej, założoną dzięki kapitałom francuskim i angielskimi. Bankructwo Turcji w 1876 r. doprowadziło do utworzenia w 1881 r. Zarządu Długu Publicznego (Dette Publique Ottomane), złożonego z przedstawicieli państw wierzycielskich. Wzmogło to kontrolę zagraniczną nad tureckimi finansami. Kapitał niemiecki, konkurując ze zdominowanym przez kapitał angielsko-francuski BIO, założył Crédit National Ottoman. Najwcześniejsze banknoty tureckie miały dołączone 12-procentowe kupony dywidendowe, były zatem czymś pośrednim między banknotem a obligacją. Wobec deprecjacji Turcja w 1878 r. próbowała w większym stopniu oprzeć swą walutę na złocie. Nie miała jednak wystarczających zasobów, srebrny pieniądz był też głęboko zakorzeniony w tradycji. Stąd trudności z określeniem charakteru waluty tureckiej na przełomie stuleci⁷⁷⁹.

Podczas operacji dardanejskiej wojska Ententy na Gallipoli posługiwały się brytyjskimi *currency notes*. Na banknocie 10-szylingowym był nadruk 60 piastrów, 1-funtowym - 120 piastrów. W 1916 r. oficjalnie wprowadzono Gold Standard, choć nie poszła za tym realna wymienialność na złoto. Funt turecki odpowiadał 4,397 dolara. Funt brytyjski był odpowiednikiem 1,107 funta tureckiego. Faktycznie w okresie inflacji powojennej funt tracił na wartości. W 1922 r. za funta brytyjskiego można było dostać 7,32 funtów tureckich, w 1930 r. już 10,32. W roku 1924 powstał największy obecnie turecki bank komercyjny, Turiye İş Bankası.

We wrześniu 1930 r. Turcja wprowadziła sztywny kurs wobec funta szterlinga (10,3). Wówczas też powstał bank centralny - Turiye Cumhuriyet Merkez Bankası. Rok później, po dewaluacji funta, przeszła na sztywny kurs wobec franka francuskiego (funt turecki odpowiadał 12,06 franka). Po dewaluacji franka Turcja utrzymywała kurs według Gold Standard. Oznaczało to kurs 1,25 funta za dolara. W okresie interwencjonizmu państwowego rząd założył dwa duże banki państwowe: Sümerbank (1933) i Etibank (1935).

Od listopada 1939 do września 1946 r. obowiązywała ścisła reglamentacja dewizowa oraz system wielu kursów. W 1946 r. przywrócono jeden oficjalny kurs (2,8 funta za dolara). Od 1950 r. zaczęto znów stosować różne kursy, coraz bardziej skomplikowane. W 1960 r. przywrócono na krótko jeden oficjalny kurs (9 funtów za dolara), ale już rok później powrócił system kilku kursów. Potem system kursowy coraz bardziej się komplikował, a funt (coraz częściej używano nazwy lir, która była bardziej odpowiednia dla pieniądza o niskim nominale) ulegał deprecjacji. W 1971 r. kurs centralny wynosił 14 lirów za dolara, w 1980 r. - 70, w 1987 r. - 807. Powrót rządów cywilnych w roku 1987 zapoczątkował próby stabilizacji. W 1990 r. rząd utworzył sześć wolnych stref bankowych i planował rozwój *offshore banking*. Wysoka inflacja⁷⁸⁰ była jedną z przeszkód w realizacji tych planów. W 1996 r. kurs wynosił 81 tys. lirów za dolara, w 2000 r. już 565 tys. Wiosną 2001 r. w Turcji wybuchł kryzys finansowy, który wraz z podobnymi (choć na mniej-

⁷⁷⁸ T. Nowak, Historia finansów Turcji, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁷⁷⁹ Niekiedy określano ją jako „kulejący” Gold Standard - S. Pamuk, Money in the Ottoman Empire 1326—1914, [w:] An Economic History of the Ottoman Empire 1300-1914, Cambridge 1994, s. 974.

⁷⁸⁰ Między 1990 a 1995 r. wyniosła ona w sumie 2000%. W 1994 r. Turcja przeżyła kryzys finansowy.

szą skalę) problemami Argentyny i Polski zachwiały zaufaniem do „wschodzących rynków”.

W 1920 r. w Syrii, która stała się mandatem francuskim, wprowadzono funta, dzielącego się na 100 piastrow. Emitował go Banque de Syrie. Funt syryjski związany był sztywnym kursem z frankiem francuskim w relacji 1 funt = 20 franków. Relacja taka utrzymała się do 1941 r. W związku z tym w latach 1928-1936 funt miał pokrycie w złocie. W 1925 r. przekształcono bank centralny w Banque de Syrie et Grand-Liban. W 1939 r. dokonano dodatkowej emisji, dodrukowując na starych banknotach napis „Syrie 1939”. W 1942 r. pojawiły się w obiegu również bons de caisse.

We wrześniu 1941 r. Syria przeszła na sztywny kurs wobec funta szterlinga (1 funt szterling = 8,83 funta syryjskiego). Emisji dokonywał wówczas rząd Syrii. W sierpniu 1945 r. Syria przeszła na sztywny kurs wobec dolara (1 USD = 2,191 funta syryjskiego). W 1947 r. wznowił emisję Banque de Syrie et Grand-Liban, ale już z nadrukiem „Syrie” lub „Liban”.

W 1948 r. uwolniono kurs, który w latach 1948-1953 utrzymywał się na poziomie 3,5 za dolara. W latach pięćdziesiątych funkcje emisyjne przejął Institut d'Emission de Syrie. W 1953 r. ograniczono wymienialność. W 1956 r. uruchomiono Banque Centrale de Syrie. W 1962 r. pojawił się oprócz oficjalnego (3,57) kurs wolny, który do końca lat sześćdziesiątych spadł do 4,27. W latach 1970-1973 utrzymywano sztywny kurs wobec dolara (4,32, od 1973 —4,05). W lipcu 1973 r. wprowadzono jednolity kurs oficjalny, stopniowo spadający. Waluta syryjska była niewymienialna. W latach osiemdziesiątych nasiliła się inflacja, osiągając w roku 1987 ok. 60%. W latach 1976-1987 kurs oficjalny wynosił 3,925, a od 1988 r. - 11,22. W 2000 r. oficjalny kurs był na poziomie 57,5 funta za dolara. Kurs czarnorynkowy był o kilkanaście procent wyższy.

W Libanie funta libańskiego wprowadzono w 1920 r., był emitowany przez Banque de Syrie et Grand-Liban. Do 1941 r. miał sztywny kurs wobec franka francuskiego (20 franków za funta). W 1942 r. wyemitowano banknoty rządu republikańskiego. W latach 1941-1945, podobnie jak w Syrii, utrzymywano sztywny kurs wobec funta szterlinga (1 funt szterling = 8,83 funta libańskiego), a w latach 1945-1948 wobec dolara (1 USD = 2,191 funta libańskiego). W 1948 r. zastosowano system wielu kursów, redukując jednocześnie ograniczenia walutowe z 1939 r. W maju 1952 r. zniesiono resztę ograniczeń dewizowych i wymieniono dotychczasowe banknoty na banknoty Banque de Syrie et Grand-Liban z nadrukiem „Liban”. Do połowy lat siedemdziesiątych kurs był wolny i stabilny, wahał się między 2,3 a 3,2 za dolara. W 1964 r. utworzono nowy bank centralny - Banque du Liban. Liban z liberalnym systemem walutowym i prawem bankowym stał się lokalnym, bliskowschodnim centrum finansowym. Od roku 1920 działała w Bejrucie coraz prężniejsza giełda. Szanse na rozwój przekreśliła wojna, która uruchomiła gwałtowną inflację. Pod koniec 1989 r. kurs wynosił 540 za dolara, pod koniec lat dziewięćdziesiątych - ok. 1,5 tys. za dolara.

W 1917 r. marszałek Edmund Allenby wprowadził w Palestynie funta egipskiego. W 1927 r. wyemitowano funta, dzielącego się na 1000 milsów. Miał on wartość 0,95 funta egipskiego. Emisję podjęła Palestine Currency Board. Funt palestyński był w obiegu również w Transjordanii. W 1948 r., już w Izraelu, emisję przejął Anglo-Palestine Bank (zał. w 1902), który w 1952 r. zmienił nazwę na Bank Leumi Le-Israel B.M. Miały też miejsce emisje biletów skarbowych. Jednocześnie wprowadzono funta izraelskiego, który początkowo miał kurs 4,03 dolara za funta. Izrael opuścił strefę szterlingową. W latach 1952-1962 obowiązywał system wielu kursów.

W 1954 r. utworzono nowy bank emisyjny - Bank of Israel. Bank Leumi Le-Israel pozostał największym w Izraelu bankiem komercyjnym. W 1955 r. podstawowym kursem oficjalnym stał się kurs 1,8 funta (lir, l.mn. - lirot) za dolara. W 1962 r. przeprowadzono dewaluację do 3 funtów za dolara, ujednolicając kurs. W 1967 i 1971 r. nastąpiły dalsze dewaluacje. W latach 1971-1974 obowiązywał kurs 4,2 funta za dolara, w latach 1974-1975 - 6 funtów za dolara. W 1975 r. zapo-

czątkowano pełzającą dewaluację - 2% miesięcznie. W 1976 r. zaczęto wyznaczać kurs nie wobec dolara, tylko koszyka walut. Szybko jednak inflacja wymknęła się spod kontroli, przekraczając w 1979 r. 100% rocznie. W 1980 r. przeprowadzono denominację, wprowadzając szekla jako równowartość 10 funtów, ale nie powstrzymało to inflacji. W 1980 r. dolar odpowiadał 7,5 szekla, w 1984 r. - już 590 szekłom.

Nowego szekla wprowadzono w 1985 r. jako równowartość 1000 starych. Tym razem denominacja połączona była z poważnym programem stabilizacyjnym⁷⁸¹. Kurs 1,49 nowego szekla za dolara doszedł w 2000 r. do 4 za dolara. W latach dziewięćdziesiątych przeprowadzono prywatyzację zetatyzowanej uprzednio bankowości. Giełda w Tel Awiwie działała od 1953 r.

Na obszarach Autonomii Palestyńskiej w obiegu były szekle, dinary jordańskie i dolary amerykańskie. Od 1995 r. działała tam Palestine Currency Authority, sprawująca nadzór nad 13 bankami komercyjnymi. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych trwały prace nad przekształceniem jej w Bank of Palestine, ale nowa fala konfliktów zamroziła te plany.

Do 1950 r. w Jordanii obowiązywał funt palestyński. W 1950 r. wprowadzono dinara⁷⁸², równego funtowi brytyjskiemu. Dinar dzielił się na 10 dirhamów i 1000 filów. Na 10 filów zwyczajowo mówiło się piastr. Emisję prowadziła Jordanian Currency Board w Londynie, ale na banknotach widniał napis „Hashemite Kingdom of The Jordan”. Przed powstaniem niepodległej Jordanii istniał tam tylko jeden bank - Arab Bank (zał. 1930). W latach pięćdziesiątych powstały dalsze. Jordania powróciła do bloku szterlingowego, z którego wypadła w okresie, kiedy posługiwała się walutą palestyńską.

W 1964 r. powstał Central Bank of Jordan, który przejął funkcje emisyjne. Pierwsza emisja nowego banku weszła do obiegu w 1965 r. W 1967 r. dinar przeszedł na sztywny kurs wobec dolara, później SDR. Kurs uwolniono w 1975 r., kształtował się on na poziomie ponad 2 SDR. Pod koniec lat osiemdziesiątych mocna dotychczas waluta jordańska zaczęła się deprecjonować. W 1988 r. przeprowadzono dewaluację, w latach 1989-1992 nie było swobodnej wymiany dinara. W 1995 r. związano ponownie dinara z dolarem kursem 1,41 USD za dinara. Amman Financial Market został otwarty w 1978 r.

W Iraku od 1917 do 1932 r. była w obiegu rupia indyjska. W 1932 r. wyemitowano dinara irackiego, równego funtowi brytyjskiemu. Mimo formalnych deklaracji na ten temat nie wprowadzono faktycznej wymienialności na złoto. Do 1967 r. kurs dinara równy był kursowi funta. Początkowo emisją zajmowała się Iraq Currency Board w Londynie, choć na banknotach był podpisany rząd iracki. W 1948 r. powstał National Bank of Iraq, w 1956 r. zastąpiony przez Central Bank of Iraq, który w 1964 r. znacjonalizowano. W 1967 r. Irak nie zdewaluował swej waluty w ślad za funtem, lecz pozostał na dawnym parytecie. W 1972 r. Irak przeszedł ze sztywnego kursu wobec funta na sztywny kurs wobec dolara (3,04 dolara za dinara). Podczas wojny w Zatoce (1991) konta Irakijczyków zostały zablokowane. Mogli podjąć 300 dinarów. Oficjalnie było to 1300 dolarów, według kursu czarnorynkowego ok. 80 dolarów. W 1991 r. uchylono państwowy monopol w bankowości, rok później powstały trzy pierwsze banki prywatne. Mimo zasobów ropy naftowej szanse Iraku na stworzenie gospodarki rynkowej były ograniczone przez sankcje ONZ, nałożone po inwazji na Kuwejt. W 2000 r. oficjalny kurs dolara nadal pozostawał na poziomie ok. 3 dolarów za dinara. Na czarnym rynku za dolara płacono jednak 1,8 tys. dinarów.

Do 1928 r. Arabia Saudyjska nie miała własnego pieniądza. W obiegu były złote suwereny brytyjskie i srebrne talary Marii Teresy. W 1928 r. wprowadzono srebrnego riala o wadze 19,9 g Ag. W 1936 r. zrównano riala z rupią indyjską, co oznaczało znaczną dewaluację, rupia zawierała bowiem 10,7 g Ag. W 1948 r. nada-

⁷⁸¹ E. Skrzyszewska-Paczek, *Stabilizacja w Izraelu*, [w:] *Polityka finansowa. Nierównowaga. Stabilizacja*, Warszawa 1990, t. 2, s. 220-254.

⁷⁸² K. Kajetanowicz, *Historia finansów Jordanii*, Warszawa 2000 (maszynopis w posiadaniu autora).

no brytyjskim suwerenom charakter prawnego środka płatniczego. Kurs ustalono na 62 riale za suwerena. W 1952 r. dokonano rewaluacji riala. Odtąd kurs wynosił 43 riale za suwerena. W tym samym roku wybito saudyjskiego złotego suwerena, równego brytyjskiemu. Wprowadzono system bimetalistyczny, w ramach którego suweren odpowiadał 40 rialom. W systemie tym suwereny były podwartościowe, a riale nadwartościowe. Monety srebrne były tezauryzowane i znikły z obiegu. Zewnętrzny kurs rynkowy w latach 1946-1955 wynosił 3,7-4,5 riala za dolara.

W roku 1953 zaczęto, na użytek pielgrzymów przybywających do Mekki, wypuszczać papierowe pilgrims receipts⁷⁸³, emitowane przez Saudi Arabian Monetary Agency (SAMA). W 1956 r. wprowadzono kontrolę walutową. Kurs oficjalny (3,75 za dolara) różnił się od rynkowego (4,5-5,5). W roku 1960 oficjalny kurs ustalono na 4,5 riala za dolara. Odtąd waluta arabska była wymienna bez żadnych ograniczeń. Kurs utrzymał się do początku lat siedemdziesiątych, kiedy wobec dewaluacji dolara zaczął piąć się w górę. Od 1975 r. rial związany był sztywnym kursem z SDR w relacji 4,28 riala za SDR. W 1986 r. Arabia Saudyjska powróciła do sztywnego kursu wobec dolara w relacji 3,745 riala za dolara. Funkcję giełdy spełniał Electronic Securities Information System, prowadzony przez SAMA.

W haszymidzkim Królestwie Hidżasu, zanim w 1925 r. zostało podbite przez Arabię Saudyjską, były w obiegu funty (riale), emitowane przez utworzony w 1924 r. Arabian National Bank of Hedjaz.

Od 1825 do 1930 r. walutą Iranu był srebrny kran (4,1427 g Ag). Kurs krana zależał od ceny srebra. W 1913 r. funt szterling równał się 55,5 krana. 10 kranów stanowiło 1 toman. Od 1890 r. banknoty emitował Imperial Bank of Persia. W 1927 r., w ramach przygotowań do reformy walutowej stworzono nową instytucję emisyjną - Bank Melli Iran. W 1930 r. wprowadzono riale, opartego na Gold Standard. Bito złote monety zwane pahlawi, o nominale 100 riali, ale faktycznie funt szterling równał się 60 kranom, dolar - 12,34. Już w 1931 r. zdewaluowano krana do 90 za funta. W latach 1935-1939 obowiązywał sztywny kurs wobec funta (80,25 riala). Stosowano też premie przy eksporcie i imporcie. W latach 1939-1941 utrzymywano sztywny kurs wobec dolara (17,11 riala), w latach 1941-1942 wobec funta (140 riali) i dolara (35 riali), od 1942 r. ponownie wobec dolara (32,25 riala).

Jednocześnie kurs rynkowy był niższy od oficjalnego. Najniższy poziom osiągnął w roku 1948 (60 riali za dolara). W 1950 r. rząd zaczął płacić za eksport certyfikatami, upoważniającymi do importu. Kurs certyfikatów kształtował się na rynku i był niższy od oficjalnego. W 1953 r. doszedł do 106 riali za dolara. W tym roku wprowadzono dalsze kursy. W 1955 r. ujednolicono kurs do 75-76,5 riala za dolara. W 1960 r. powstał nowy bank centralny - Bank Markazi Jomkouri Islami Iran. W 1966 r. uruchomiono giełdę. W 1967 r. zastosowano nowy, jednolity kurs 75,75 riala za dolara. W 1973 r. kurs wynosił 68 riali za dolara. W 1974 r. Iran próbował stworzyć własny blok walutowy - Azjatycki Związek Clearingowy (por. cz. II, rozdz. 1: *Wielka Brytania, imperium brytyjskie i państwa sukcesyjne*). W 1975 r. Iran przeszedł na sztywny kurs wobec SDR (82,24 riala za SDR) i wprowadził pełną wymiennalność.

Po rewolucji władze republikańskie przestemplowały banknoty, zadrukowując wizerunek szacha wersetami z Koranu. Zawieszono wymiennalność. W 1979 r. znacjonalizowano banki. Powstał system dziesięciu banków państwowych. Dwa z nich: Bank Tejarat i Bank Melli utworzono z połączenia dwudziestu dwóch mniejszych. Islamic Bank of Iran (później Islamic Economy Organization) powstał w 1979 r. w celu wcielania w życie zasad bankowości islamskiej. W 1980 r. zdewaluowano riale oficjalnie do 92,3 za 1 SDR. W 1984 r. wprowadzono system wielu kursów. W tym samym roku poddano całą bankowość zasadom prawa islamskiego, co oznaczało m.in. ograniczenie stopy procentowej do 4%. W 1983 r. usunięto z kraju przedstawicielstwa banków francuskich. W tym samym roku zmieniono

⁷⁸³ Pozostawały one w obiegu do 1964 r.

nazwę banku centralnego na Bank Markazi Jomhuri Islami Iran. W 2000 r. kurs oficjalny wynosił 3 tys. za dolara, czarnorynkowy - 8,1 tys.⁷⁸⁴

---

⁷⁸⁴ WPM-III, s. 20.

Rozdział 18 Daleki Wschód

Japonia

Tradycyjny, zdecentralizowany japoński system pieniężny został ujednoczony w okresie rządów Toyotomi Hideyoshiego u schyłku XVII w. Odtąd opierał się on na czterech środkach wymiany: ryżu, złocie, srebrze i miedzi. W epoce Tokugawa podstawową jednostką było ryo, które odpowiadało 4 bu i 16 shu. Z kolei 1 shu odpowiadało 1000-1500 zdawkowych monet miedzianych - mon. W obiegu były też papierowe certyfikaty potwierdzające posiadanie ryżu lub srebra. Stopniowy wzrost znaczenia srebra sprzyjał poszerzaniu obiegu pieniężnego, odpowiadało to też ogólnym tendencjom na Dalekim Wschodzie, gdzie międzynarodowym środkiem wymiany stawał się, w coraz większym stopniu, srebrny dolar meksykański. Po otwarciu Japonii dla handlu w 1864 r. działalność emisyjną podjęły oddziały japońskie (zlokalizowane zazwyczaj w Jokohamie) banków zachodnich⁷⁸⁵. Konfucjanizm, uznający działalność handlową za pasożytniczą, oraz niechęć silnego politycznie stanu samurajów hamowały rozwój stosunków kredytowych⁷⁸⁶.

Rewolucja Meiji (1868) zapoczątkowała okres szybkiej modernizacji Japonii. W 1870 r. dokonano reformy walutowej, wprowadzając srebrnego jena dzielącego się na 100 senów. Pierwsze dekady modernizacji upływały jednak pod znakiem inflacji.

W tym okresie narodziła się nowoczesna bankowość japońska⁷⁸⁷. Bezpośrednio po otwarciu Japonii na świat powstało wiele tzw. kompanii wymiany (*kawase kaisho*), których głównym zajęciem była wymiana walut. W 1872 r. wydano prawo bankowe, wzorowane na amerykańskiej ustawie National Banking Act z 1863 r. Powstało wówczas wiele tzw. banków narodowych (*kokuritsu ginko*), emitujących, wzorem amerykańskim, banknoty.

Pierwsze kilkanaście lat epoki Meiji charakteryzowało się stosunkowo słabym pieniądzem i inflacją. System emisji oparty na wzorach amerykańskich sprzyjał takiej metodzie finansowania przemian społecznych. Na początku lat osiemdziesiątych doszło jednak do zmiany polityki gospodarczej i stabilizacji pieniądza. Autorem polityki deflacyjnej był minister finansów Matsukata Masajoki. Jego dziełem było utworzenie Banku Japonii (Nippon Ginko) w 1882 r.⁷⁸⁸ i stabilizacja jena jako waluty złotej w 1897 r. Nowa instytucja była spółką akcyjną, statut banku wzorowany był na Banque Nationale de Belgique. Nowy jen zawierał 0,75 g Au (2,006 jena za dolara).

Powstanie banku centralnego oznaczało utratę przywilejów emisyjnych przez banki narodowe, których większość w ciągu następnych kilku lat uległa likwidacji. Nową formą bankowości prywatnej w Japonii stały się banki akcyjne zbliżone do wzorów niemieckich, tzn. łączące kredyt krótkoterminowy z kredytem inwestycyjnym i działalnością grynderską. Rozwojowi tego typu banków sprzyjał specyficzny charakter gospodarki japońskiej, od początku ery przemysłowej opanowanej

⁷⁸⁵ Central Bank of Western India, Chartered Mercantile Bank of India, Commercial Banking Corporation of India, Hongkong & Shanghai Banking Corporation i New Oriental Banking Corporation.

⁷⁸⁶ Skutkiem tych nastrojów były podejmowane od czasu do czasu akcje unieważniania długów lub ustanawiania przymusu udzielania pożyczek. Taką najgłośniejszą sprawą było doprowadzenie do upadku firmy Yodoya Saburoemona w 1705 r. - por.: J.W. Hall, Japonia od czasów najdawniejszych do dzisiaj, Warszawa 1979, s. 176.

⁷⁸⁷ Por.: Y. Suzuki (red.), *The Japanese Financial System*, Oxford 1987; L.S. Pressnell (red.), *Money and Banking in Japan*, London 1973; R. Goldsmith, *The Financial Development of Japan 1889-1977*, New Haven 1983; L.F.M. Adams, I. Hoshii, *A Financial History of the Nelo Japan*, Princeton 1972; H.T. Patrick, *Japan 1868-1914*, [w:] R. Cameron (red.), *Banking in Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History*, Oxford 1967, s. 239-289; K. Yamamura, *Japan 1868-1930*, [w:] R. Cameron (red.), *Banking and Economic Development: Some Lessons from History*, Oxford 1972, s. 168-198 oraz starsze, ale bardzo gruntowne opracowanie: H.M. Bratter, *Japanese Banking*, Washington 1931. W języku polskim ukazała się ciekawa praca J.K. Solarza, *Ewolucja japońskiego systemu bankowego i polityki monetarnej*, Warszawa 1990.

⁷⁸⁸ Nippon Ginko Hyakunen-Shi, *A Hundred Years of History of the Bank of Japon*, Tokyo 1982.

przez wielkie koncerny monopolistyczne (*zaibatsu*). Nie były to instytucje kredytowe *sensu stricto*, lecz z racji szczególnej roli w gospodarce japońskiej zasługują na prezentację. Decydujące znaczenie miały cztery firmy:

1. Mitsubishi założony został w roku 1871 przez Yataro Iwasaki, byłego samuraja, który po rewolucji Meiji został armatorem. W latach dziewięćdziesiątych podjął spekulacje gruntami w Tokio. Mitsubishi stał się z czasem największym koncernem zbrojeniowym Japonii. Związany był raczej z marynarcią niż armią lądową. W 1927 r. holding rodzinny przekształcono w spółkę akcyjną. Z czasem Mitsubishi Group stała się największą korporacją przemysłową świata.
2. Mitsui powstał w XVII w. w Kyoto i Kobe. W XVIII w. była to największa firma handlowa w Japonii. Rodzina Mitsui współpracowała z szogunami z rodziny Tokugawa. W 1876 r. założyli najstarszy bank prywatny w Japonii i zajmowali się emisją pieniądza. Z czasem koncern zaangażował się w produkcję zbrojeniową, wiążąc się raczej z armią niż z flotą. Ważną dziedziną aktywności było górnictwo.
3. Sumitomo, zajmujący się początkowo wydobywaniem miedzi na wyspie Shikoku, założył w 1590 r. Sumitomo Masatoto (1585-1652). W epoce szogunatu dom Sumitomo był związany z rodziną Tokugawa. Za pośrednictwem Holendrów Sumitomo zajmował się w tym czasie eksportem miedzi. Obsługiwał też handel Nagasaki. Związki z szogunatem spowodowały, że rewolucja Meiji osłabiła pozycję firmy. Wkrótce jednak Sumitomo przystosował się do nowych warunków, koncentrując się przede wszystkim na przemyśle ciężkim i zbrojeniowym. W 1895 r. powstał Sumitomo Bank. W 1921 r. utworzono holding rodzinny Sumitomo Ltd., który w latach trzydziestych stał się największym *zaibatsu* w Japonii. Po wojnie stopniowo rosło znaczenie Sumitomo Rubber Industries Inc., związanego z brytyjskim koncernem Dunlop. W 1981 r. Sumitomo wykupił wszystkie aktywa Dunlopa w Europie, stając się jednym z największych producentów opon. W 1999 r. ugruntował tę pozycję dzięki fuzji z amerykańskim Goodyear Company.
4. Yasuda założony został przez Zenjiro Yasudę (1838-1921). Założyciel urodził się w ubogiej, plebejskiej rodzinie w Tokio. Po zdobyciu majątku jako makler giełdowy założył w 1844 r. bank, od 1878 r. działający pod nazwą Yasuda Bank. Obecnie firma ta działa jako Fuji Bank. Yasuda prowadził działalność filantropijną, choć jednocześnie dla współczesnych mu jego nazwisko stało się symbolem korupcji władz. W 1925 r. spadkobiercy przekształcili firmę w holding. W odróżnieniu od pozostałych *zaibatsu* Yasuda koncentrował się nie tyle na produkcji, ile na działalności kredytowej, ubezpieczeniowej itd. Po II wojnie światowej odbudowany został jako Yasuda Trust & Banking Corp. Z części przedsiębiorstw Yasudy powstała odrębna korporacja Fuji.

Szczególną cechą japońskiej bankowości przed II wojną światową było duże rozdrobnienie. W tej materii podobna była nadal do bankowości amerykańskiej. W 1913 r. w Japonii działało 1457 banków. Niebezpieczeństwa związane z takim modelem ujawnił kryzys finansowy 1927 r., zwany kryzysem finansowym epoki Showa. Panika, wywołana upadkiem Bank of Taiwan, doprowadziła do dezorganizacji znacznej części aparatu kredytowego. Reakcją na kryzys było wydanie nowego prawa bankowego. Powołano do życia rządowy nadzór bankowy oraz stworzono mechanizmy pobudzające procesy koncentracji bankowości. Skutkiem działania tych ostatnich było zmniejszenie liczby banków do 64 w przededniu II wojny światowej. Jednocześnie następował proces poddawania bankowości coraz ściślejszej kontroli ze strony rządu. W 1937 r. ustawa o mobilizacji gospodarki zabroniła konkurencji między bankami. W 1942 r. na mocy ustawy zwanej Nippon Ginko Ho przekształcono Bank Japonii w podporządkowaną rządowi korporację publiczną.

Podczas wielkiego kryzysu w lipcu 1932 r. w Japonii wprowadzono reglamentację dewizową. W 1933 r. Japonia zerwała z systemem Gold Standard i przystąpiła do bloku szterlingowego, wiążąc jena sztywnym kursem z funtem szterlingiem (17,14 jena za funta). W październiku 1939 r. Japończycy przeszli na sztywny kurs wobec dolara (4,2676 jena za dolara)⁷⁸⁹. W czasie wojny Japończycy posługiwali się w krajach okupowanych jenami wojskowymi (*gumpyo*) lub walutami lokalnymi. Podczas wojny na Pacyfiku amerykański dolar wojskowy (hawajski) równał się 20 *gumpyo*.

Po zakończeniu wojny Amerykanie wprowadzili kurs 10 jenów za dolara, rychło zmieniony na 15 jenów. Wobec inflacji w 1947 r. zdewaluowano jena do 50 za dolara, a w 1948 r. do 250. Jednocześnie stosowane były inne kursy, dochodzące do 900 jenów za dolara. Stabilizację walutową w kwietniu 1949 r. przeprowadził ekspert amerykański Joseph Dodge. Wprowadzony wówczas kurs 360 jenów za dolara przetrwał aż do końca istnienia systemu z Bretton Woods (do grudnia 1971). Utrzymano jednak ograniczenia dewizowe. Aż do schyłku lat sześćdziesiątych import wymagał zgody Ministerstwa Przemysłu i Handlu Zagranicznego (MITI).

Odbudowa bankowości japońskiej po II wojnie światowej rozpoczęła się jeszcze w okresie okupacji amerykańskiej. W 1947 r. wydane zostało tymczasowe zarządzenie o oprocentowaniu, przywracające konkurencję między bankami. Sprzyjało temu również rozwiązanie *zaibatsu* w 1948 r.⁷⁹⁰ W czerwcu 1949 r., w ramach reformy stabilizacyjnej, zniesiono prawo bankowe z 1942 r. Bank Japonii odzyskał znaczny stopień niezależności. Spośród dwóch kierujących nim kolegów: Rady Politycznej i Dyrekcji wzrosło znaczenie tej pierwszej. Rada składać się miała z siedmiu członków. Z tego pięciu powoływał na pięć lat rząd za zgodą parlamentu, dwaj zaś reprezentować mieli, odpowiednio: Ministerstwo Finansów i Agencję Planowania Gospodarczego. Znaczenie Dyrekcji, o obsadzie której decydowało głównie Ministerstwo Finansów, zostało ograniczone. Nadzór bankowy sprawowany miał być przez Biuro Bankowe, powoływane wspólnie przez Ministerstwo Finansów i Bank Japonii. Specyficznym instrumentem oddziaływania banku centralnego na banki komercyjne stała się bezpośrednia kontrola ekspansji kredytowej (*mado-guchi shido*). Po upadku systemu z Bretton Woods, mimo tendencji inflacyjnych w Japonii, wyraźnych zwłaszcza podczas pierwszego kryzysu naftowego, jen ulegał stopniowej aprecjacji: z 360 jenów za dolara w 1970 r. do 111 w 2000 r. (w 1995 zanotowano jednak rekordowo wysoki kurs - 95 jenów za dolara).

W połowie lat siedemdziesiątych rozpoczął się proces stopniowej liberalizacji japońskiego systemu bankowego. Na system ten składało się 13 tzw. *city banks* (*toski ginko*), 87 banków regionalnych, 7 trustów inwestycyjnych⁷⁹¹ i 3 banki kredytu długoterminowego⁷⁹². *City banks* miały sieć oddziałów w całym kraju oraz powiązania zagraniczne. Były to następujące firmy:

1. Bank of Tokyo powstał w 1880 r. jako Yokohama Specie Bank (Yokohama Shokin Ginko). Dzięki poparciu rządu w 1887 r. został wyznaczony do obsługi handlu zagranicznego. Od roku 1904 działał jako bank kolonialny w Mandżurii, potem w Chinach. W 1946 r. przeniesiony do Tokio, zmienił nazwę na obecną. W 1954 r. ponownie upoważniony przez rząd do obsługi handlu zagranicznego. Ma oddziały w ok. 40 krajach świata.
2. Bank of Yokohama utworzono w 1920 r. Jeszcze w latach osiemdziesiątych zaliczano go do banków regionalnych, wśród których był zdecydowanie naj-

⁷⁸⁹ S.M. Borisow (red.), *Waliuty stran mira*. Sprawocznik, Moskwa 1987, s. 282-283.

⁷⁹⁰ Na mocy tego zarządzenia rozwiązano opisane 4 wielkie *zai&atsu* oraz 6 mniejszych (Nissan, Asano, Furukawa, Okura, Nakajima i Nomusa). W 1952 r. niektóre z *zaibatsu* odbudowały się, czasami pod historycznymi nazwami, czasami pod zmienionymi. Nową formą organizacyjną koncernów były tzw. *keiretsu*, w których wzajemne powiązania były luźniejsze niż w *zai&atsu*, np. nie można było posiadać więcej niż 3% (później 5%) akcji zaprzyjaźnionych firm.

⁷⁹¹ Są to: Chuo, Mitsubishi, Mitsui, Sumitomo, Toyo i Yasuda. Trusty stanowią najbardziej czytelną kontynuację dawnych wielkich *zai&atsu*.

⁷⁹² Są to: Long-Term Credit Bank of Japan (zał. 1952), Nippon Credit Bank Ltd. (zał. 1957) i Nippon Kogyo Ginko (Industrial Bank of Japan,zał. 1902).

większy. Dzięki rozwinięciu operacji zagranicznych i otwarciu oddziałów w Londynie, Nowym Jorku i Hongkongu zaczęto go zaliczać do *city banks*.

3. Dai-Ichi Kangyo Bank powstał w 1971 r. z połączenia Dai-Ichi Bank i Nippon Kangyo Bank. Pierwszą z tych firm założono w 1873 r. Prowadziła operacje Skarbu Państwa. W 1943 r. została wchłonięta przez Mitsui, ale w 1948 r. odzyskała odrębność. Utworzona w 1902 r. Dai-Ichi Mutual Life Insurance jest najstarszym w Japonii towarzystwem ubezpieczeniowym. Przedsiębiorstwo armatorskie Dai-Ichi od 1960 r. związane jest z Mitsui. Nippon Kangyo Bank powstał w 1897 r. jako bank inwestycyjny. W 1950 r. rozszerzył zakres działalności, otwierając się również na drobnych klientów. Od 1979 r. kilkudziesięciu największych klientów banku spotyka się regularnie na trzecim piętrze siedziby firmy, tworząc wpływową „Klub Trzeciego Piętra” (Sankinkai).
4. Daiwa Bank powołano w Osace w 1918 r. Wcześniej (w 1902) powstała kompania ubezpieczeniowa. Po II wojnie światowej firma zaangażowała się w budownictwo, tworząc w 1955 r. Daiwa House Industry.
5. Fuji Bank założono w 1844 r. jako bank Yasudy. Pod obecną nazwą funkcjonuje od 1948 r. Związane są z nim takie firmy, jak: Fuji Foto Film (zał. 1934), trzy lata młodsza konstrukcyjna Fujita Corp. czy koncern naftowy z 1949 r. Fuji Kosan Co.
6. Hokkaido Takushoku Bank utworzono w Sapporo w 1900 r. w celu mobilizowania kapitałów inwestycyjnych na stosunkowo ubogiej wyspie Hokkaido. W 1950 r. przekształcony w bank uniwersalny, podjął ekspansję na cały kraj, a w latach siedemdziesiątych również na zagranicę. Upadł podczas kryzysu w roku 1997.
7. Asashi Bank powstał w 1991 r. z połączenia Kyowa Bank (Bank Oszczędnościowy), utworzonego w 1945 r. z połączenia dziewięciu mniejszych banków oszczędnościowych i w 1948 r. przekształconego w bank uniwersalny, oraz Saitama Bank, założonego w 1943 r. jako lokalny bank w miasteczku Urawa pod Tokio, który dzięki pomysłnym interesom zyskał rangę ogólnokrajową i w 1969 r. zaliczony został do *city banks*.
8. Mitsubishi Bank powołano w 1919 r. jako centralę finansową *zaibatsu*. Już w latach dwudziestych miał oddziały w Londynie i Nowym Jorku. Obecnie posiada kilka banków filialnych poza granicami, np. Mitsubishi Bank of California.
9. Mitsui Bank, najstarszy prywatny bank w Japonii (zał. 1876), również był centralą finansową *zaibatsu* (patrz wyżej). W 1965 r. jako pierwszy bank w Japonii zaczął komputeryzować obsługę klientów.
10. Sanwa Bank powstał w 1943 r. w Osace z połączenia trzech mniejszych firm (Konoike Bank, Yamaguchi Bank i Sajushi Bank). Była to koalicja banków Osaki przeciw wpływom *zaibatsu*. U jej źródeł legły doświadczenia kryzysu 1927 r. Z tej racji Sanwa Bank nie podlegał antymonopolowym regulacjom wprowadzonym przez Amerykanów i w pierwszych latach po wojnie szybko się rozwinął. W 1959 r. wspólnie z Kobe Bank założył *keiretsu* Toyo Trust. W San Francisco działał Golden Gate Sanwa Bank.
11. Sumitomo Bank z siedzibą w Osace był kolejnym centrum finansowym *zaibatsu* (patrz wyżej). Był pierwszym bankiem japońskim, który podjął ekspansję zagraniczną. W 1916 r. otworzył oddziały na Hawajach i w San Francisco, w 1925 r. założono Sumitomo Bank of California. Swą pozycję budował m.in. na licznych przejęciach banków lokalnych.

12. Taiyo Kobe Bank w Kobe powstał w 1973 r. z połączenia Kobe Banku i Taiyo Banku. Pierwsza z tych firm wspólnie z Sanwa Bank zakładała Toyo Trust. Później jednak TKB nie był związany z żadną grupą gospodarczą, nastawiał się na zróżnicowaną i raczej drobną klientelę.
13. Tokai Bank w Nagoi tradycjami swymi sięga roku 1877 i ówczesnych „banków narodowych”. W 1941 r. połączyły się trzy tego typu instytucje: Aichi Bank, Ito Bank i Nagoya Bank. Obecnie TBN przoduje na rynku bankowości detalicznej.

Kryzys 1997 r. ujawnił słabości japońskiego systemu bankowego, przede wszystkim nadmierne uzależnienie kondycji banków od sytuacji na giełdzie. Już w 1980 r., po ostatecznej liberalizacji japońskich przepisów dewizowych, wiele firm japońskich zaczęło korzystać z emisji obligacji na rynkach zagranicznych zamiast z kredytu bankowego. Prowadziło to do nadmiernego ich zadłużenia. Banki z kolei wykazywały posiadane akcje przedsiębiorstw jako część kapitałów własnych, i to według ich bieżącego kursu giełdowego. Prowadziło to do „rozęcia” bilansów i w dużym stopniu przyczyniło się do tego, że banki japońskie opanowały szczyt listy rankingowej banków światowych. Protekcyjnistyczna polityka państwa stwarzała złudne poczucie bezpieczeństwa. W latach dziewięćdziesiątych, kiedy koniunktura uległa pogorszeniu, japońskie sfery gospodarcze wspólnie z rządem, kierując się względami prestiżowymi, starały się ukryć problem „złych długów”. Dopiero w 1996 r., po raz pierwszy od II wojny światowej, władze pozwoliły na upadek niewielkiego banku - Hawan Bank. Jesienią 1997 r. wybuchł kryzys finansowy⁷⁹³. Upadło towarzystwo ubezpieczeniowe Sanyo Securities, jeden z *city banks* - Hokkaido Takushoku i mniejszy bank regionalny - Ashikaga. Przez pewien czas nie było jasne, czy Japonia zdecyduje się na rynkowe, czy też etatystyczne metody wyjścia z kryzysu. W grudniu 1997 r. rząd Ryutaro Hashimoto ogłosił plan, zakładający dalszą, konsekwentną deregulację oraz pomoc dla sektora finansowego. W 1998 r. utworzono Financial Supervision Agency, poszerzono też niezależność banku centralnego. Jednym z następstw kryzysu było pobudzenie tendencji koncentracyjnych. W 2000 r. połączyły się Asahi Bank, Tokai Bank i Sanwa Bank. Uwarunkowania polityczne opóźniały jednak proces likwidacji złych długów.

Tokyo Stock Exchange (TSE) powstała w 1878 r. Po II wojnie światowej została ponownie otwarta w roku 1949. W latach dziewięćdziesiątych TSE obsługiwała ok. 85% obrotów papierami japońskimi. Drugą co do wielkości była giełda w Osace, nastawiona jednak głównie na obsługę papierów zagranicznych. Ponadto działa 6 giełd regionalnych. Giełda podzielona była na rynek dużych kompanii - Ichibu (ok. 1200 firm) i rynek mniejszych firm - Nib (ok. 600 firm). Od 1982 r. TSE była stopniowo komputeryzowana w systemie CORES (Computer-Assisted Order Routing and Execution System), który zastępuje operacje na parkiecie. Indeks Nikkei jako średnia kursu 225 akcji liczony był od 1949 r. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych giełda tokijska była największą na świecie (choć łączne obroty giełd amerykańskich przekraczały obroty japońskich), ale jej pozycję zachwiał kryzys 1997 r.

Chiny

W XVIII w. obok tradycyjnych monet brązowych pojawiły się również monety zagraniczne. W obiegu było ok. 170 rodzajów taeli⁷⁹⁴ o różnej zawartości srebra. W 1835 r. zaczęto bić srebrne monety przypominające dolara meksykańskiego. Z czasem wykształcił się z nich juan. W 1889 r. przeprowadzono reformę pieniężną. Nowy system oparto na srebrnym dolarze meksykańskim. Dolar chiński (jüan) zawierał ok. 24 g Ag. Dzielił się na 100 centów i 10 ciao. System walutowy Chin, oparty na srebrze, był bardzo skomplikowany. Najmniejszą jednostkę stanowił fen,

⁷⁹³ M. Szczęsny, Kryzys finansowy to Japonii to 1997 roku. Warszawa 1999 (maszynopis w posiadaniu autora).

⁷⁹⁴ Najpopularniejsze były taele: skarbowy, zwany lien (37,3 g Ag), celny, zwany najguńskim (37,7 g Ag) i szanghajski (33,7 g Ag).

o zmiennej wartości, ponieważ była to srebrna moneta podlegająca psuciu. Wielokrotności fena regulowane były według dwóch systemów: tradycyjnego taela (80-1600 fenów) i dolarowego (yüana - ok. 1000 fenów). Brązowe monety bito do 1910 r.

W Chinach od dawna istniały rodzime, niewielkie banki. Po otwarciu Chin dla handlu w 1842 r. szybko okazały się one zbyt słabe, a obsługę handlu zagranicznego przejęły banki zagraniczne. Już w 1864 r. Wielka Brytania miała cztery banki w swoich portach traktatowych. Najtrwalszym z nich okazał się, założony właśnie w tym roku, Hongkong & Shanghai Banking Corporation. Do roku 1907 własnych banków w Chinach dopracowały się: Rosja, Japonia, Francja i Belgia. Pierwszym nowoczesnym chińskim bankiem komercyjnym był, wzorowany na Hongkong & Shanghai Banking Corporation, Imperial Bank of China, założony w Szanghaju w 1897 r. Jeszcze w czasach cesarskich powstały też podstawy bankowości państwowej. W 1907 r. założono Hu-pu Bank. W tym samym roku powstał prywatno-państwowy Bank of Communications. Emisją zajmowały się banki zagraniczne oraz liczne chińskie banki prowincjonalne. Srebrne pokrycie waluty sprzyjało deprecjacji oraz płynności kursów waluty chińskiej.

W tym czasie centrum finansowe Chin znajdowało się w Szanghaju. Giełda szanghajska była, oprócz tokijskiej i bombajskiej, jedną z trzech głównych w Azji.

W 1928 r. powstał Central Bank of China w Szanghaju. Miał szerokie uprawnienia w zakresie emisji pieniądza i nadzoru nad bankowością komercyjną. Wspierać go w tym miały trzy pomocnicze, ale niezależne instytucje: Bank of China, Bank of Communications i Farmers Bank of China. W tym czasie podstawową jednostką pieniężną był tael szanghajski, teoretycznie równy 1,5 dolara amerykańskiego, faktycznie ulegający deprecjacji. W 1933 r. próbowano wprowadzić ponownie narodowego, srebrnego dolara, równego 0,715 taela, ale reforma ta się nie powiodła. Central Bank of China emitował jednak również banknoty opiewające na jednostki złota -customs gold units (CGU). Był to raczej teoretyczny zabieg, który miał zwiększyć wiarygodność pieniądza. Banknoty nominowane w CGU miały charakterystyczny, wertykalny kształt. Aprecjacja srebra podczas wielkiego kryzysu oraz trwająca wojna z Japonią pogłębiały jednak problemy walutowe. W 1935 r. Chiny odeszły od srebrnego standardu i wprowadziły sztywny kurs wobec funta (16,55 dolara chińskiego za funta, 3,36 za USD). Papierowe juany zaczęto nazywać „fabi”. W maju 1936 r. Chiny zawarły umowę ze Stanami Zjednoczonymi. Sprzedawano Amerykanom srebro, teraz już zbędne, a w USA używane do produkcji bilonu, w zamian za złoto, które przestało być pokryciem waluty amerykańskiej.

Po wybuchu kolejnej fazy wojny z Japonią w 1937 r. wprowadzono kontrolę dewizową. Dolar chiński zaczął szybko tracić na wartości. W poszczególnych walczących ze sobą prowincjach emitowano lokalne pieniądze bez żadnych ograniczeń. W 1938 r. był wart już tylko 40% dawnego parytetu, w 1941 r. - 7%.

W cesarstwie Mandżukuo w 1935 r. wprowadzono jüana Mandżukuo, formalnie równego jenowi. Emitował go Central Bank of Manchukuo. W częściach Chin okupowanych po 1937 r. Japończycy wprowadzali własne wojskowe jüany: pekińskie, nankińskie i wewnętrznomongolskie (zw. gobi), o różnych parytetach wobec jena⁷⁹⁵, ulegające zresztą szybkiej deprecjacji. Poza emisjami marionetkowych banków chińskich Japończycy używali własnych, wojskowych emisji. W 1945 r. własne okupacyjne pieniądze wprowadziła w Mandżurii armia radziecka.

Po zakończeniu wojny z Japonią ujawniły się jej inflacyjne skutki. Pogłębiła je wojna domowa. W 1946 r. dolar amerykański kosztował już 3,35 tys. jüanów. W 1948 r. w Chinach doszło do hiperinflacji. Reforma pieniężna z sierpnia 1948 r. wprowadzała złotego juana jako równowartość 3 mln fabi. Dolar amerykański kosztował 4 jüany, ale już w grudniu 1948 r. zdewaluowano jüana do 20 za USD. Pogarszająca się sytuacja militarna rządu Czang Kaj-szeka przekreśliła jednak

⁷⁹⁵ jüany pekińskie i wewnętrznomongolskie, wprowadzone w 1938 r., teoretycznie były równe jenowi. jüan nankiński, wprowadzony w 1941 r., od razu równy był 0,25 jena, a później ulegał szybkiej deprecjacji. jüany pekińskie emitował Fedéral Reserve Bank of China, jüany nankińskie Central Reserve Bank of China, dolary wewnętrznomongolskie - Mengchiang Bank.

szanse na stabilizację. Pod koniec 1949 r. powstała Chińska Republika Ludowa, a wojska kuomintangowskie ewakuowały się na Tajwan.

W Chińskiej Republice Ludowej dotychczasowe banknoty wymieniono na banknoty Narodowego Banku Chin (Chung Kuo Jen Min Yin Hang)⁷⁹⁶. Kursy wymiany ustalano odrębnie dla różnych prowincji, różny był bowiem stopień deprecjacji dotychczasowych walut. Mandzurskie i wewnętrznomongolskie juany wymieniono w relacji 9,5:1. W Sinciangu, gdzie była największa inflacja, wymieniano w relacji 350:1. Do roku 1952 zakończono wymianę wszędzie poza Tybetem. W marcu 1955 r. przeprowadzono denominację, wprowadzając nowego, narodowego juana (renminbi yuan) jako równowartość 10 tys. starych.

W 1980 r. w ramach otwierania gospodarki chińskiej na świat Narodowy Bank Chin zaczął emitować certyfikaty walutowe. W latach 1981-1984 kurs oficjalny wynosił 2,8 juana za dolara. W 1990 r. otwarto ponownie giełdę w Szanghaju, później jeszcze dwie mniejsze. W 1994 r. wzmocniono niezależność banku centralnego i zezwolono na powstawanie nowych banków komercyjnych, w tym prywatnych. Zliberalizowano wówczas prawo dewizowe do tego stopnia, że praktycznie zanikł czarny rynek walutowy. W 1997 r. zezwolono bankom zagranicznym na prowadzenie operacji w juanach. W 1998 r. kurs wynosił 8,3 jüna za dolara.

W Tybecie w 1912 r. rząd podjął emisję bonów skarbowych. Tradycyjny tybetański system pieniężny, który przetrwał aż do podboju kraju przez Chiny w 1959 r., opierał się na srangach i tangach. Srang równał się 3,33 tanga.

Tajwan

Na Tajwanie w okresie rządów japońskich (1895-1945) banknoty w jenach emitował Bank of Taiwan. Ta sama instytucja emitowała juany po roku 1945. Pod rządami Czang Kaj-szeka początkowo była wysoka inflacja, stłumiona w drugiej połowie lat pięćdziesiątych. W 1961 r. zreorganizowano bankowość centralną. Nowy bank nawiązał (po okresie zawieszenia) do tradycji Central Bank of China z 1928 r. Wprowadzono nowego dolara tajwańskiego. Kurs nowego dolara w latach 1961-1971 wynosił 40 za 1 USD. Odrębną emisję prowadził oddział banku na wyspie Quemoy. W 1962 r. otwarto giełdę. W 1984 r. Tajwan stał się jednym z ośrodków *offshore banking*. W 2000 r. kurs wynosił ok. 30 nowe dolary tajwańskie za 1 USD.

Syjam/Tajlandia

Tradycyjny syjamski system pieniężny oparty był na srebrnym tikalu (ok. 13,5 g Ag). Pierwsze tajlandzkie pieniądze papierowe emitowano w 1853 r. W 1908 r. Tajlandia przeszła na Gold Standard. Funt szterling równał się 13 fikałom (ok. 2,7 tikala za dolara). Wobec ścisłego związku kraju ze srebrem decyzja ta oznaczała faktyczny bimetalizm.

Po I wojnie światowej, wobec aprecjacji srebra, kurs tikala wzrósł do 12 za funta. W 1923 r. przyjęto kurs 11 tikali za funta i utrzymano go do 1941 r. W kwietniu 1928 r. zastąpiono tikala batem (bahtem), dzielącym się na 100 satangów. W latach 1928-1932 bat był emitowany w systemie Gold Standard, ale już w maju 1932 r. zawieszono wymienialność i przywrócono kurs 11 batów za funta. Tajlandia związała się z blokiem szterlingowym.

W 1941 r. Tajlandia została zaatakowana przez Japonię, ale już w styczniu 1942 r. przeszła na jej stronę i wypowiedziała wojnę mocarstwu anglosaskim. Wymagało to zerwania z funtem. Bat został zdewaluowany. W lutym tego samego roku ustalono sztywny kurs wobec jena (1,557 jena za bata), w kwietniu zmieniony na 1:1. Na okupowanych terenach malajskich Tajlandia emitowała własne pieniądze, nominowane w dolarach malajskich. W grudniu powstał Bank of Syjam, w 1949 r. przemianowany na Bank of Thailand. Mimo istnienia banku centralnego emisje nadal firmował rząd, a prezes banku jedynie podpisywał się na banknotach obok ministra finansów.

⁷⁹⁶ Bank ten powstał w grudniu 1948 r. z połączenia trzech mniejszych banków.

W 1946 r. ogłoszono oficjalne kursy wobec funta (40 batów) i dolara (9,925). W 1949 r., wobec dewaluacji funta, zmieniono je na 35 i 12,5. W 1955 r. zmieniono ponownie na 56 i 20. W latach 1947-1955 stosowano inne kursy. W 1955 r. nastąpiła liberalizacja. W latach 1955-1971 utrzymywano kurs 21 batów za dolara. Potem, do kryzysu 1997 r., kurs utrzymał się na poziomie 25-26. W 1975 r. powstała giełda w Bangkoku. W lipcu 1997 r. upłynniono kurs. W 2000 r. dolar kosztował ok. 40 batów.

Korea

W Korei do roku 1892 były srebrne i miedziane monety, zwane *chon* i *mun*. W tym właśnie roku wprowadzono reformę walutową. Srebrny yang dzielił się na 100 fun. W 1893 r. pojawiły się w obiegu pierwsze papierowe noty skarbowe. W 1902 r. wprowadzono złotego wona, dzielącego się na 100 *chonów*. W tym samym roku pojawiły się w obiegu banknoty japońskiego Dai-Ichi Bank, nominowane w jenach. W latach 1910-1911 działał emisyjny Bank of Korea, którego funkcje przejął w 1914 r. Bank of Chosen. W latach 1910-1945 Korea była posiadłością japońską. Po zakończeniu wojny w Korei pozostały w obiegu banknoty Bank of Chosen oraz amerykańskie (na Południu) i radzieckie (na Północy) pieniądze okupacyjne.

Pierwsza wprowadziła odrębny pieniądź Korea Północna. W 1946 r. utworzono tam Centralny Bank Północnej Korei, który w grudniu 1947 r. wyemitował wona. Stare pieniądze wymieniono na nowe w relacji 1:1 dla robotników - do wysokości miesięcznej płacy, dla chłopów - do 700 wonów na gospodarstwo, dla pozostałych - do 500 wonów na członka rodziny i 200 wonów na pozostałych. W okresie wojny koreańskiej na Północy trwała inflacja. W 1959 r. zmieniono nazwę na Centralny Bank Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej. Jednocześnie przeprowadzono denominację w relacji 100:1. W 1946 r. zlikwidowano wszystkie banki poza Centralnym i Wiejskim. W 1955 r. Bank Wiejski włączono do Banku Centralnego, ale wydzielono wówczas Bank Handlu Zagranicznego. W latach siedemdziesiątych powstało kilka kolejnych banków państwowych. W 1984 r. zezwolono na zakładanie banków z udziałem kapitału zagranicznego, a w 1993 r. na bezpośrednią działalność banków zagranicznych. W 2000 r. oficjalny kurs wynosił 2,2 wona za dolara, czarnorynkowy - ok. 170 za dolara⁷⁹⁷.

W **Korei Południowej** w 1950 r. powstał Bank of Korea, emitujący wony. W okresie wojny nastąpiła bardzo szybka inflacja. W listopadzie 1950 r. kurs wynosił już 6 tys. wonów za dolara. W lutym 1953 r. dokonano denominacji, wprowadzając *hwana* w miejsce wona w relacji 1:100. Inflacja trwała jednak nadal (denominacja poprzedziła zakończenie wojny). W 1962 r. kurs wynosił 1300 *hwanów* za dolara. W czerwcu tego roku przeprowadzono kolejną denominację. Wyemitowano nowego wona, równego 10 *hwanom*. Początkowo kurs wynosił 130 wonów za dolara. W 1964 r. obniżono go do 255, a w 1966 r. do 271. Taki kurs przetrwał do 1971 r. W 1996 r. kurs wynosił 804 wony za dolara, w 1999 r. już 1175 za dolara.

W 1950 r. zaczęły się też dzieje nowoczesnej bankowości koreańskiej. Rozwijała się ona częściowo według wzorów japońskich. Odpowiednikami *zaibatsu* były *czebole*, z których najbardziej znane to: Hyundai, Daewoo, Lucky-Goldstar/ LG Group i Samsung. W latach osiemdziesiątych dokonana się liberalizacja rynku finansowego. W 1997 r. wybuchł kryzys. W jego następstwie w roku 1998 zamknięto pięć banków komercyjnych i utworzono Financial Supervision Commission.

Mongolia

Mongolia, do 1921 r. chińska, dzieliła losy monetarne Chin. W 1921 r. rząd mongolski podjął emisję 6-procentowych obligacji nominowanych w dolarach. W 1924 r. powstał wspólny, radziecko-mongolski Bank Handlowo-Przemysłowy, który rozpoczął emisję banknotów w *tugrikach* (100 *mongo*). W 1926 r. pojawił się bilon, a rok później *tugrik* uzyskał status prawnego środka płatniczego. Do 1955

⁷⁹⁷ WPM-III, s. 20.

r. napisy na banknotach były w języku mongolskim - zapisane znakami chińskimi i cyrylicą; po 1955 r. pozostała wyłącznie cyrylica.

W 1954 r. ZSRR przekazał Mongolii swoje udziały w banku. Bank zmienił nazwę na Bank Państwowy (Upsyn Bank). Do lat dziewięćdziesiątych był to jedyny bank w Mongolii. Tugrik był niewymienialny, w latach 1950-1971 oficjalny kurs wynosił 4 tugriki za dolara. W 1991 r. przekształcono Bank Państwowy w bank centralny - Mongol Bank. Jednocześnie utworzono giełdę i zezwolono na powstawanie banków komercyjnych. W 1996 r. wybuchł kryzys bankowy, w wyniku którego upadły dwa największe banki. Stworzono wówczas nadzór bankowy. W 1998 r. przeprowadzono restrukturyzację sektora bankowego. W 1996 r. kurs wynosił 548 tugriki za dolara, w 2000 r. już 1070.

BIBLIOGRAFIA

(pominięto opracowania natury ogólnej)

- Adams L.F.M., Hoshii I., *A Financial History of the New Japan*, Princeton 1972
- Afeltowicz T., *Studia nad historią banków śląskich (do 1918 roku)*, Wrocław 1963
- Albert M., *Kapitalizm kontra kapitalizm*, Kraków 1994
- Aldcroft D.H., *From Versailles to Wall Street 1919-1929*, Harmondsworth 1987
- Ameryka Łacińska w pętli długów*, „Zeszyty Dokumentacyjne PAP” 1984, nr 8/201
- Andreas A.M., *History of the Bank of England*, London 1966
- Anniversaire - Banque Nationale Suisse - Les années 1907-1982*, Zurich 1982
- Austen R.A., *African Economic History*, London-Portsmouth 1996
- Autin J., *Les frères Pereire - Le bonheur d'entreprendre*, Paris 1984
- Bagehot W., *Lombard Street. A Description of Money Market*, London 1873
- Baka W., *Bankowość centralna Europejskiej Unii Monetarnej. Założenia i problemy*. Warszawa 1997
- Baka W., *Bankowość centralna. Funkcje - metody - organizacja*. Warszawa 1998
- Baka W. i in., *Transformacja bankowości polskiej w latach 1988-1995. Studium monograficzno-porównawcze*. Warszawa 1997
- Balcerowicz L., *800 dni. Szok kontrolowany*. Warszawa 1992
- Balcerowicz L., *Państwo w przebudowie*, Kraków 1999
- Balcerowicz L., *Wolność i rozwój. Ekonomia wolnego rynku*, Kraków 1995
- Banach A., *Zbieramy pieniądze*, Kraków 1970
- La Banca Española en la Restauración, t. 1-2, Madrid 1974
- El Banco de España. Una Historia Económica, Madrid 1970
- Bang P., Holter J.P., *Norges Bank 175 ar*, Oslo 1991
- The Banker Dictionary*, t. 1: Europe, t. 2: The Americas, t. 3: Asia, Pacific, Africa & Middle East, London 1996
- Bankiers und Beamte. Hundert Jahre Österreichische Postsparkasse*, Vienna 1983
- A Banking Centenary. Barclays Bank (Dominion, Colonial & Overseas) 1836-1936*, Plymouth 1936 *Bank Polski 1828-1928*, Warszawa 1928
- Bank Polski 1828-1885. Dla uczczenia 160 rocznicy otwarcia Banku Polskiego, Warszawa 1988 *Banque de Bruxelles. Bilans et Perspectives 1817-1871*, Bruxelles 1971
- La banque en France au XIXe siècle, Genève 1970
- Banque Lambert 1926-1964, Bruxelles b.r.w.
- Bannock G., Manser W., *International Dictionary of Finance*, Harmondsworth 1999
- Barletta J., Blejer M., Landau L., *Economic Liberalisation in Argentina, Chile and Uruguay. The Monetary Approach to the Balance of Payment*, Washington 1984
- Barrow G.L., *The Emergence of the Irish Banking System 1820-1845*, Dublin 1974
- Baster A.S.J., *The Imperial Banks*, London 1929
- Baster A.S.J., *The International Banks*, London 1935
- Bauer H., *Swiss Bank Corporation 1872-1972*, Basle 1972
- Bednarczyk J.L., *Polityka pieniężna przeciw inflacji. Studium gospodarki kapitalistycznej*. Warszawa 1990

- Belka M., Reaganomika. Sukces czy porażka?, Wrocław 1991
- Bell P.W., The Sterling Area in Post-War World, Oxford 1956
- Bendixen K., Danmark's Money, Copenhagen 1967
- Berger P.L., Rewolucja kapitalistyczna, Warszawa 1995
- Bieńkowski W., Reaganomika i jej wpływ na konkurencyjność gospodarki amerykańskiej. Warszawa 1995
- Blackburn M., Medieval European Coinage, Cambridge 1986
- Blady E., Les Banques d'affaires en France depuis 1900, Paris 1922
- Blaug M., Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne. Warszawa 1994
- Bloomfield A.I., Monetary Policy under the International Gold Standard 1880-1914, New York 1959
- Bogart E.L., Economic History of American People, New York 1930
- Bognar K., Forgacs A., National Bank of Hungary. 70 Years of Existence (1924-1994), Budapest 1994
- Boguszewski P., Stabilizacja wybranych gospodarek hiperinflacyjnych. Wnioski dla Polski, Warszawa 1991
- Boguszewski P. i in., Wprowadzenie do bankowości, Warszawa 1993
- Böhm H., Social and Economic History of Germany, Oxford 1978
- Boiffin P., Histoire monétaire de la France depuis 1914, Paris 1933
- Bonelli F. (red.), La Banca d'Italia dal 1894 al 1913. Momenti della formazione di una banca centrale, Roma-Bari 1991
- Bonin H., L'argent en France depuis 1880, Paris 1989
- Bonin H., Les banques françaises dans la crise, Paris 1985
- Bordo M., Financial Crises, t. 1-2, Aldershot 1992
- Bordo M., Capie F., Monetary Regimes in Transition, Cambridge 1993
- Borisow S.M. (red.), Waliuty stran mira. Sprawocznik, Moskwa 1987
- Born K.E., International Banking in the Nineteenth and Twentieth Century, London 1983
- Bosman W.J., The Netherlands Banking System, Amsterdam 1986
- Bouvier J., Le krach de l'Union Générale 1878-1885, Paris 1960
- Bouvier J., Naissance d'une banque. Crédit Lyonnais, Paris 1968
- Bouvier J., Les Rothschild, Paris 1967
- Bouvier J., Un siècle de banque française, Paris 1974
- Boyle A., Montagu Norman, London 1967
- Bramsen B., Wain K., The Hambros 1779-1979, London 1980
- Bratter H.M., Japanese Banking, Washington 1931
- Braudel F., Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV-XVIII wieku, t. 1-3, Warszawa 1992
- Braudel F., Morze Śródziemne i świat w epoce Filipa II t. 1-2, Gdańsk 1976
- Breeckenridge R., Canadian Banking System 1817-1890, New York 1895
- Bridge T.D., Pegg J.J., Post Giro Banking in Europe, Tavistock 1993
- Brock P.L., Connolly M.B., Gonzales-Vega C., Latin American Debt and Adjustment, New York 1989
- Brouwer S., De Amsterdamsche Bank 1871-1946, Amsterdam 1946
- Bruce C.R., Cuhaj G., Standard Catalog of World Coins. World Coins Listing 1601-1700, Iola 1997
- Brugmans I.J., Begin van twee banken 1863, Amsterdam 1963
- Bruno M., i in., Inflation Stabilization. The Experience of Israel, Argentina, Brasil, Bolivia and Mexico, Cambridge (Mass.) 1988
- Brzeski T., Polityka pieniężna, Warszawa 1932
- Bussiere E. (red.), Paribas 1872-1992, l'Europe et le monde, Antwerp 1992
- Bykow A.A., Monety Kitaja, Leningrad 1969
- Bykow A.A., Monety Turcji XIV-XVII wieku, Leningrad 1939
- Cabana E., Historia del Banco de Barcelona, Barcelona 1978
- Caimcross A.K., Home and Foreign Investment 1870-1913, Cambridge 1953
- Całkosiński A., Inflacja niemiecka, Poznań 1924

- Cameron A., *Bank of Scotland 1695-1995. A Very Singular Institution*, Edinburgh-London 1995
- Cameron R., *Historia gospodarcza świata, Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 1996
- Cameron R. (red.), *Banking and Economic Development: Some Lessons from History*, Oxford 1972
- Cameron R. (red.), *Banking in Early Stages of Industrialization. A Study in Comparative Economic History*, Oxford 1967
- Cameron R. (red.), *Financing Industrialization*, t. 1-2, Aldershot 1992
- Cameron R., Bovkin V.I. (red.), *International Banking 1870-1914*, New York 1991
- Cannan E., *The Paper Pound*, London 1919
- Capie E.H. (red.), *History of Banking 1650-1850*, London 1993
- Capie E.H. (red.), *Major Inflation in History*, Aldershot 1991
- Capie E.H. (red.), *Protectionism in the World Economy*, Aldershot 1992
- Capie F.H. i in. (red.), *The Future of Central Banking*, Cambridge 1994
- Caron E., *An Economic History of Modern France*, London 1979
- Carosso V.P., *The Morgans. Private International Bankers*, Cambridge (Mass.) 1987
- Carraciolo A. (red.), *La Banca d'Italia tra l'autarchia e la guerra 1936-1945*, Roma-Bari 1993
- Carson R.A.G., *Coins: Ancient, Mediaeval, Modern*, London 1962
- Cassel G., *Główne problemy notwego układu międzynarodowych stosunków pieniężnych*, Kraków 1928
- Cassel G., *Money and the Foreign Exchange after 1914*, London 1922
- Cassel G., *The World's Monetary Problem*, London 1921
- Cassis Y., *City Bankers 1890-1914*, Cambridge 1994
- Cassis Y., *Finance and Financiers in European History*, Cambridge 1991
- Castronovo V., *Storia di una banca. La Banca Nazionale del Lavoro e lo sviluppo economico italiano 1913-1983*, Turin 1983
- Catoni G., *Il Monte dei Paschi di Siena nei due secoli della Deputazione Amministrativa (1786— -1986)*, Siena 1986
- Central Bank Co-operation. *The Legacy of Benjamin Strong and Norman Montagu*, London 1995
- Cesso M., *The International Gold Standard. Money and Empire*, London 1984
- Chalmers R., *History of Currency in the British Colonies*, London 1893
- Chancellor E., *Historia spekulacji finansowych*, Warszawa 2001
- Chandler L.V., *Benjamin Strong. Central Banker*, Washington 1958
- Chandler L.V., *The Economics of Money and Banking*, New York 1981
- Channon D.E., *British Banking Strategy and International Challenge*, London 1977
- Chapman S., *The Rise of Merchant Banking*, London 1984
- Checkland S.G., *Scottish Banking. A History 1695-1973*, Glasgow 1975
- Chepner B.S., *La Banque de Belgique*, Bruxelles 1926
- Chemow R., *The House of Morgans: An American Banking Dynasty and the Rise of Modern Finance*, New York 1990
- Chołaj H., *Kolumb, Europa i świat*, Warszawa 1995
- Chrabonszczewska E., *Europejski System Walutowy. Instrumenty polityki monetarnej*, Warszawa 1991
- Chrabonszczewska E., *Międzynarodowe organizacje finansowe*, Warszawa 1991
- Chrabonszczewska E., *Strefa franka francuskiego*, Warszawa 1989
- Ciepielewski J., Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Dzieje gospodarcze świata do roku 1980*, Warszawa 1985
- Clapham J., *The Bank of England. A History 1694-1919*, Cambridge 1944
- Clay H., *Lord Norman*, London 1957
- Cleveland H. van, Huertas T., *Citibank 1812-1970*, Cambridge (Mass.) 1985

- Cline W., *The International Debt Problem*, Cambridge (Mass.) 1983
- Coggan Ph., *Money, money, money..., czyli jak działa londyńskie City*, Londyn 1991
- Cohen D., *Kłopoty dobrobytu*, Kraków 1998
- Collins M., *Money and Banking in the UK. A History*, London 1988
- Collins M. (red.), *Central Banking in History*, t. 1-3, Aidershot 1993
- Confalonieri A., *Banca e industria in Italia 1894-1906*, t. 1-2, Milano 1974-1975
- Corti C., *The Rise of House of Rothschild*, London 1928
- Cottrell Ph.L., *British Overseas Investment in the Nineteenth Century*, London 1975
- Cottrell Ph.L., *Industrial Finance 1830-1914*, London 1980
- Cottrell Ph.L. (red.), *Rebuilding the Financial System in Central and Eastern Europe 1918-1994*, Aidershot 1997
- Cottrell Ph.L. i in. (red.), *European Industry and Banking 1920-1939*, Leicester 1992
- Credito Italiano 1870-1970 Cento ani, t. 1-2, Milano 1971
- Crick W.F., Wadsworth J.E., *A Hundred Years of Joint-Stock Banking*, London 1936
- Crossley J., Blandford J., *The DCO Story. A History of Banking in Many Countries 1925-1971*, London 1975
- Crouzet F. (red.), *Capital Formation in the Industrial Revolution*, London 1972
- Cuervo A., *La crisis bancaria en España 1977-1985*, Barcelona 1988
- Cukierman A., *Central Bank Strategy. Credibility and Inedependence*, Chicago 1992
- Currencies after the War. A Survey of Conditions in Various Countries, London 1920
- Cywiński H., *Dziesięć wieków pieniądza polskiego*, Warszawa 1987
- Cywiński H., *Pieniądz. Przegląd encyklopedyczny*, Warszawa 1992
- Cywiński H., *Z dziejów pieniądza na świecie*, Warszawa 1986
- Cywiński H., *Złoto, skąd pochodzi, dokąd idzie?*, Warszawa 1987
- Dalin S.A., *Inflacja w epoki socjalnych rewolucji*, Moskwa 1983
- Daniluk D., *Regulacje i nadzór bankowy w Polsce*, Warszawa 1996
- Dansk Pengchistorie, t. 1-3, Copenhagen 1968
- Davies G., *A History of Money. From Ancient Times to the Present Day*, Cardiff 1994
- Davies M., *The Origin and Development of Cartelisation in British Banking*, Bangor 1993
- Dąbrowski M., Antczak R., *Ukraińska droga do gospodarki rynkowej 1991-1995*, Warszawa 1996
- Denizet J., *Le Dollar*, Paris 1985
- Denizet J., *Wielka inflacja. Place, procenty i kursy walut*, Warszawa 1981
- De Roseta L., *Storia del Banco di Roma*, t. 1-2, Roma 1979
- Deutsche Bankengeschichte, t. 1-3, Frankfurt am Main 1981-1983
- Diaczenko W., *Finanse radzieckie w pierwszej fazie rozwoju państwa socjalistycznego 1917-1925*, Warszawa 1951
- Diamond D.E., Guilfoil J.D., *United States Economic History*, New York 1973
- Dickson P.G.M., *The Financial Revolution in England. A Study in the Development of Public Credit 1688-1756*, London 1967
- Dictionary of Finance, Oxford 1993
- Die Dresdner Bank 1952 bis 1992, Frankfurt am Main 1992
- Diedrigkeit R., *Rynek pieniądza i papierów wartościowych*. Warszawa 1993
- Dillen J.G. (red.), *A History of the Principal Public Banks*, London 1934
- Directory of European Business, London 1992
- Domańska E., *Wokół interwencji państwa w gospodarkę. Keynes, Friedman, Lafer, Kennedy, Reagan i inni*. Warszawa 1992
- Domaszewicz R., *Finanse krajów kapitalistycznych*, Warszawa 1985

- Domaszewicz R., Pieniądz i banki w gospodarce rynkowej, Kraków 1990
- Dorosz A., Dolar. Wczoraj, dziś, jutro, Warszawa 1975
- Drabowski E., Jaworski W.L., Krzyżkiewicz Z., Bankowość, Warszawa 1988
- Drabowski E., Międzynarodowe stosunki ekonomiczne i finansowe, Warszawa 1979
- Drabowski E., Pieniądz międzynarodowy, Warszawa 1988
- Drabowski E., Rubel transferowy - międzynarodowa waluta krajów RWPG, Warszawa 1974
- Drabowski E., Stabilizacja pieniądza, Warszawa 1991
- Drabowski E., Teorie kursu walutowego, Warszawa 1985
- Dulles E., The French Franc 1914-1928. The Facts and their Interpretation, New York 1928
- Duwendag D., Teoria pieniądza i polityka pieniężna, Warszawa 1995
- Eames F.L., Netto York Stock Exchange, New York 1984
- Eckert M., Nadolny A., Stobrawa W., Historia gospodarcza i społeczna świata w XIX i XX wieku. Zielona Góra 1993
- Edwards S., Cox-Edwards A., Monetarism and Liberalization, New York 1987
- Edwards S., Larrain F. (red.), Debts, Adjustment and Recovery. Latin America's Prospects for Growth and Development, Oxford 1989
- Ehrenberg R., Capital and Finances in the Age of the Renaissance: A Study of the Fuggers and Their Connections, New York 1985 (reprint)
- Ehrenberg R., Das Zeitalter der Fugger, t. 1-2, Jena 1896
- Eichengreen B., Globalizing Capital: A History of International Monetary System, Princeton 1996
- Eichengreen B., Three Perspectives on Bretton Woods System, Cambridge 1992
- Eichengreen B. (red.), The Gold Standard in Theory and History, London 1985
- Eichengreen B. (red.), Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, New York 1992
- Eichengreen B. (red.), Monetary Regime Transformation, Aidershot 1992
- Eichengreen B., Lindret P.H., International Debt Crisis in Historical Perspective, Cambridge (Mass.) 1989
- Ein Jahrhundert Creditanstalt 1855-1955, Vienna 1957
- Einzig P., The History of Foreign Exchange, London 1970
- Einzig P., Primitive Money, Oxford 1966
- Eisfeld C., Das Niederländische Bankwesen, Der Haag 1916
- Eulambio M.S., The National Bank of Greece, Athens 1929
- The European Monetary System: Ten Years after its Creation, Rome 1988
- Fabierkiewicz W., Nauka o pieniądzu, Warszawa 1932
- Faure E., La Banqueroute de Law, Paris 1977
- Favier J., Finance et fiscalité au bas Moyen Age, Paris 1971
- Feavearyear A.E., The Pound Sterling. A History of English Money, Oxford 1932
- Federowicz Z., Polityka pieniężna, Warszawa 1994
- Federowicz Z., Teoria pieniądza, Warszawa 1992
- Feinstein Ch.H. (red.), Banking, Currency & Finance in Europe between the Wars, Oxford 1995
- Feis H., Europe, the World's Banker 1870-1914, New Haven 1930
- Fengler H., Gierow G., Unger W., Transspres Lexikon - Numismatic, Berlin 1976
- Feldman G.D i in. (red.), The Evolution of Modern Financial Institutions in the Twentieth Century, Eleventh International Economic History Congress, Milano 1994
- Fergusson N., The Houdse of Rothschild, t. 1: Money Prophets 1798-1848, t. 2: The World's Banker 1949-1998, London 1998
- Fetter F.W., Development of British Monetary Orthodoxy 1797-1875, Cambridge 1965
- Ffore J.S., The Bank of England and Public Policy 1941-1958, Cambridge 1992

- Fiedorow-Dawydow H., *Monety opowiadają o historii*. Warszawa 1966
- Filangieri R., *I Banche di Napoli dalle origini alla costituzione del Banco della Due Sicilie (1519-1808)*, Napoli 1940
- Finanse Polski Ludowej w trzydziestoleciu 1944-1974, Warszawa 1975
- Finley M.I., *The Ancient Economy*, London 1985
- Finley M.I., *Economy and Society of Ancient Greece*, London 1981
- The First Fifty Years. A History of FDIC 1933-1983*, Washington 1984
- Fisher I., *The Purchasing Power of Money*, New Haven 1911
- Fisher I., *Teoria deflacji długów w wielkich kryzysach*. Warszawa 1932
- Flux A.W., *The Swedish Banking System*, Washington 1910
- Fojcik-Mastalska E., *Prawo bankowe w Unii Europejskiej. Mechanizmy i zakres harmonizacji*, Wrocław 1996
- Fournial E., *Histoire Monétaire de l'Occident Médiéval*, Paris 1970
- Friedman M., *Intrygujący pieniądz. Z historii systemów monetarnych*. Łódź 1992
- Friedman M., *A Restatement of the Quantity Theory of Money*, Chicago 1956
- Friedman M., Schwartz A., *A Monetary History of the United States 1867-1960*, Princeton 1963
- Fry R., *Bankers in West Africa. The History of Bank of British West Africa*, London 1976
- Furness E., *Money and Credit in Developing Africa*, London 1975
- Galbraith J.K., *Ekonomia w perspektywie. Krytyka historyczna*, Warszawa 1991
- Galbraith J.K., *The Great Crash 1929*, London 1955
- Galbraith J.K., *Istota masowego ubóstwa*, Warszawa 1987
- Galbraith J.K., *Pieniądz. Pochodzenie i losy*. Warszawa 1982
- Gall L., Feldman G., James H., Holtfrerich C.L., Buschgen H.F., *The Deutsche Bank 1870-1995*, München-London 1995
- Gardner E.P.M., Molyneaux P., *Changes in Western European Banking*, London 1993
- Garnsey P. i in., *Trade in Ancient Economy*, London 1983
- Gaspar P., *L'Or, Delpire* 1967
- Gasslander O., *History of the Stockholm Enskilda Bank to 1914*, Stockholm 1962
- Gąsiorowski S., *Historia handlu wszystkich narodów*. Warszawa 1865
- Gąsowska A., *Bankowość hipoteczna*, Warszawa 2000
- Geisst Ch.R., *Wall Street. A History*, Oxford 1997
- Geremek B., Piesowicz K., *Ludzie, towary, pieniądze*, Warszawa 1968
- German Banks. War Vade-mecum*, London 1943
- Gerschenkron A., *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge (Mass.) 1962
- Gille B., *Histoire de la maison Rothschild 1817-1870*, Genève 1970
- Gindin I.F., *Russkije kommerczeskije banki. Iz istorii finansowo kapitala w Ros-siji*, Moskwa 1948
- Gliwic H., *Kryzysowe rozważania ekonomiczne*, Warszawa 1935
- Głogowski E., Münch M., *Nowe usługi finansowe*, Warszawa 1996
- Głuchowski J., *Międzynarodowe prawo i stosunki finansowe*, Białystok 1993
- Goldsmith R., *The Financial Development of Japan 1889-1977*, New Haven 1983
- Goldsmith R.W., *Premodern Financial System. A Historical Comparative Study*, Cambridge 1987
- Gonard R., *Histoire des doctrines monétaires dans ses rapports avec l'histoire des monnaies*, t. 2, Paris 1936
- Goodhart C.E.A., *The Business of Banking 1891-1914*, London 1972
- Goodhart C.E.A., *The Evolution of Central Banks*, London 1985
- Goodhart C.E.A., *Money, Information and Uncertainty*, London 1987
- Gordon-Mackay A.L., *The Australian Banking and Credit System*, London 1931
- Gosudarstwiennyj Bank 1860-1910, Sankt Petersburg 1910

- Góral L., Nadzór bankowy, Warszawa 1998
- Górski J., Kowalik T., Sierpiński W., Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1850-1950, Warszawa 1967
- Grabowski Z., Wprowadzenie do nauki o pieniądzu. Warszawa 1979
- Grabski W., Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej (1924-1925), Warszawa 1927
- Graeves I., Colonial Monetary Condition, London 1953
- Green E., Banking. An Illustrated History, Oxford 1989
- Gregory T.E., Westminster Bank Through a Century, t. 1-2, Oxford 1936
- Grierson P., Dark Age Numismatics, London 1979
- Grierson P., Medieval European Coinage, Cambridge 1986
- Grierson P., Numismatics, Oxford 1975
- Grierson P., The Origins of Money, London 1977
- Griffiths B., Mexican Monetary Policy and Economic Development, New York 1972
- Grodek A., Pieniądze papierowe podczas insurekcji 1794 roku, „Rocznik Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie” 1927, przedruk: A. Grodek, Wybór pism, t. 2, Warszawa 1963
- Grodek A., Zagadnienie emisji papierowych znaków pieniężnych w Księstwie Warszawskim (1806-1813), Warszawa 1934
- Gronkiewicz-Waltz H., Bank centralny. Od gospodarki planowej do rynkowej. Studium administracyjnoprawne. Warszawa 1994
- Gruber H., Wspomnienia i uwagi, Londyn 1968
- Gumowski M., Bibliografia numizmatyki polskiej, Toruń 1967
- Guseppi J., The Bank of England, London 1966
- Hall M.J.B., Banking Regulations and Supervision. A Comparative Study of the UK, USA and Japan, Aldershot 1994
- Hamilton E.J., American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1650, Cambridge (Mass.) 1934
- Hammond B., Banks and Politics in America from the Revolution to the Civil War, Princeton 1957
- Hansen A.H., The Dollar and the International Monetary System, Toronto 1965
- Hansen S.A., Pengvoescn og kredit 1813-1860, Odense 1960
- Hardach G., The First World War 1914-1918, Harmondsworth 1987
- Harris S.E., The Assignats, Cambridge (Mass.) 1930
- Hawtrey R.G., The Art of Central Banking, London 1932
- Hayek A.F., Choice of Currency. The Denationalisation of Currency, London 1976
- Heckscher E.F., An Economic Historii of Sweden, Cambridge (Mass.) 1954
- Heckscher E.F., Mercantilism, t. 1-2, London 1965
- Heckscher E.F., Rasmusson N.L., The Monetary History of Sweden, Stockholm 1964
- Heffernan S., Modern Banking in Theory and Practice, New York 1966
- Henderson R., European Finance, New York 1993
- Hertl R., 150 Jahre Hamburger Sparkasse, Hamburg 1977
- Hibbert C., Medyceusze. Wzlot i upadek. Łódź 1992
- Hilferding R., Das Finanzcapital, Wien 1910
- Holtfrerich C.L., Die Deutsche Inflation 1914-1923, Berlin 1980
- Holmes A.R., Green E., Midland: 150 Years of Banking Business, London 1986
- Holtrop H.W., Money in the Opat Economy. Selected Poppers on Monetary Policy, Monetary Analysis and Central Banking, Leiden 1972
- Homer S., A History of Interes Rates, New Brunswick 1963
- Hook A.W., The International Monetary Fund. Its Evolution, Organization and Activities, Washington 1982
- Horne O., The Savings Banks, London 1947
- Horsefield J.K., British Monetary Experiments 1650-1710, London 1960

- Horsefield J.K. i in., *The International Monetary Fund 1945-1965*, Washington 1969
- Howson S., *British Monetary Policy 1945-1951*, Oxford 1993
- Humphrey T.M., *Money, Banking and Inflation. Essays in the History of Monetary Theory*, Adlershot 1993
- Ignotus, *Finansjera warszawska (1870-1925). Z osobistych wspomnień*, Warszawa 1926
- Ingłot S., *Historia gospodarcza i społeczna średniowiecza*, Wrocław 1949
- Israel J.I., *Duch Primacy in the World Trade 1585-1750*, Amsterdam 1989
- James H., *International Monetary Cooperation since Bretton Woods*, Oxford 1996
- James H., *The Reichsbank and Public Finance in Germany*, Frankfurt am Main 1985
- James H. i in. (red.), *The Role of Banks in Interwar Economy*, Cambridge, Paris 1991
- Janssens V., *Le Franc belge, un siècle et demi d'histoire monétaire*, Bruxelles 1976
- Januszkiewicz W. (red.), *Giełdy w gospodarce światowej*. Warszawa 1982
- Jasiński W., *Pranie brudnych pieniędzy*. Warszawa 1999
- Jaszuński G., *Miliarderzy*, Warszawa 1980
- Jaworski W.L., *Bankowość. Podstawowe założenia*, Warszawa 1995
- Jaworski W.L., *Zarys rozwoju systemu kredytowego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1958
- Jaworski W.L. (red.), *Leksykon finansowo-bankowy*, Warszawa 1991
- Jaworski W.L., Sochacka-Krysiak H., *Finanse krajów socjalistycznych*, Warszawa 1982
- Jeannin P., *Kupcy w XVI wieku*, Warszawa 1967
- Jeziński A., Leszczyńska C., *Bank Polski 1924-1951*, Warszawa 1994
- Jeziński A., Leszczyńska C., *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 1997
- Jeziński A., Leszczyńska C., *Pierwsze lata działalności Narodowego Banku Polskiego. Narodziny systemu finansowego PRL*, Warszawa 1996
- Jeziorański J., *Reforma monetarna w Rosyi*, Warszawa 1896
- Johr W.A., *Schweizeirische Kreditanstalt 1856-1956. Hundred Jahre im Dienste der Schweitzer- ischen Volkswirtschaft*, Zürich 1956
- Jones G. (red.), *Banks and Money. International Competitive Finance in History*, London 1991
- Jones G. (red.), *Banks as Multinationals*, London, New York 1990
- Jones G. (red.), *British Multinational Banking 1830-1990*, Oxford 1993
- Jones G., *Multinational and International Banking*, Aldershot 1991
- Jońca K., *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku*, Wrocław 1996
- Jundzill J., *Pieniądz w łacińskiej literaturze chrześcijańskiej późnego Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 1984
- Kaczyńska E., Piesowicz K., *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do I wojny światowej)*, Warszawa 1977
- Kaliński J., *Zarys historii gospodarczej XIX i XX wieku*. Warszawa 2000
- Kaliński J. (red.), *Historia gospodarcza Polski (1939-1989)*, Warszawa 1996
- Kaliński J., Landau Z., *Gospodarka Polski w XX wieku*, Warszawa 1999
- Kałkowski S., *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1983
- Kaounides L.C., Wood G.E. (red.), *Debt and Deficits*, t. 1-3, Adershot 1992
- Karpiński A., *Zakres interwencji państwa we współczesnych gospodarkach rynkowych: próba uogólnienia doświadczeń praktyki światowej*, Wrocław 1992
- Karpiński S., *Pamiętnik dziesięciolecia 1915-1924*, Warszawa 1931
- Karpiński Z., *Bankowość w krajach kapitalistycznych*, Warszawa 1961
- Karpiński Z., *O Wielkopolsce, złocie i dalekich podróżach. Wspomnienia 1860-1960*, Warszawa 1971
- Karpiński Z., *Ustroje pieniężne na ziemiach polskich od 1917 roku*, Warszawa 1968

- Karpiński Z., Wspomnienia z okresu pracy w Narodowym Banku Polskim, Warszawa 1991
- Kaszubski R.W., Ewolucja polskiej bankowości centralnej, Warszawa 1994
- Kauch P., The National Bank of Belgium 1850-1918, Brussels 1950
- Kaźmierczak A., Bankowość międzynarodowa, Warszawa 1990
- Kaźmierczak A., Pieniądz i bank w kapitalizmie, Warszawa 1992
- Kemp T., Industrializacja w XIX-wiecznej Europie, Wrocław 1992
- Kempner S.A. (red.), Dzieje gospodarcze Polski porzbirowej, t. 1-2, Warszawa 1920
- Kennedy E., The Bundesbank. Germany's Central Bank in the International Monetary System, London 1991
- Kennedy P., Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500-2000, Warszawa 1994
- Kennedy S., The Banking Crisis of 1933, Lexington 1973
- Keynes J.M., The Economic Consequences of the Peace, London 1920
- Keynes J.M., Indian Currency and Finance, London 1913
- Keynes J.M., Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza, Warszawa 1985
- Keynes J.M., A Tractat on Monetary Reform, London 1923
- Keynes J.M., A Treatise of Money, London 1930
- Kiersnowski R., Moneta w kulturze wieków średnich, Warszawa 1988
- Kiersnowski R., Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej, Warszawa 1960
- Kiersnowski R., Początki pieniądza polskiego, Warszawa 1962
- Kiersnowski R., Pradzieje grosza, Warszawa 1975
- Kiersnowski R., Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich, Warszawa 1964
- Kindleberger Ch.P., A Financial History of Western Europe, London 1984
- Kindleberger Ch.P., Keynesianism vs. Monetarism and Other Essays in Financial History, London 1985
- Kindleberger Ch.P., Szaleństwo, panika, krach. Historia kryzysów finansowych, Warszawa 1999
- Kindleberger Ch.P., The World in Depression 1929-1939, Harmondsworth 1973
- Kindleberger Ch.P., World Economic Primacy: 1500-1900, Oxford 1996
- King F.H.H., The History of Hong Kong and Shanghai Banking Corporation, Cambridge 1988
- King W.T.C., History of the London Discount Market, London 1936
- Kirkland E.C., A History of American Economic Life, New York 1946
- Kirschner J., Business, Banking and Economic Thought, Chicago 1974
- Knakiewicz Z., Deflacja polska 1930-1935, Warszawa 1967
- Knakiewicz Z., Finanse w gospodarce kapitalistycznej, Poznań 1986
- Kołodko G., Inflacja, reforma, stabilizacja. Warszawa 1990
- Kołodko G., Polska w świecie inflacji. Warszawa 1987
- Kołodko G., Gotz-Kozierkiewicz D., Skrzyszewska-Paczek E., Hiperinflacja i stabilizacja w gospodarce socjalistycznej. Warszawa 1991
- Kołodziejczyk K., Geneza wspólnej waluty Euro, Warszawa 2000
- Komar A., Europejska Unia Walutowa, Warszawa 1993
- Komar A., Finanse a Wspólnoty Europejskie, Warszawa 1983
- Konderski W., Z działalności banków polskich 1928-1935 (wspomnienia). Warszawa 1962
- Konieczny J., Bankowość inwestycyjna na świecie i w Polsce, Warszawa 1996
- Kornatowski W., Kryzys bankowy w Polsce 1793 roku. Upadłość Teppera, Szulca, Kabryta, Prota
- Potockiego, Łyszkiewicza i Heyzlera, Warszawa 1937
- Korzon T., Historia handlu w zarysie, Warszawa 1914
- Kostis K., The Banks in the Crisis 1929-1932, Athens 1986
- Kostis K., Tsokopoulos V., The Banks in Greece 1898-1928, Athens 1988

- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku. Warszawa 1984
- Kowal S. (red.), Od Grabskiego do Balcerowicza. Systemy pieniężne w gospodarce polskiej, Poznań 1997
- Krakowski J., Wymienialność walut. Zasady i praktyka MFW, Warszawa 1987
- Krause Ch.L., Mishler C., Bruce C.R., Standard Catalog of World Coins. World Coins Listing 1601-1700, Iola 1999 (cytowane jako WC-17)
- Krause Ch.L., Mishler C., Bruce C.R., Standard Catalog of World Coins. World Coins Listing 1701-1800, Iola 1997 (cytowane jako WC-18)
- Krause Ch.L., Mishler C., Bruce C.R., Standard Catalog of World Coins. Complete Listing by Date and Mint since 1801, Iola 1994 (cytowane jako WC-19-20)
- Krupniewski J., Zarys historii pieniądza polskiego. Warszawa 1988
- Krzyżanowska A., Numizmatyka grecka, [w:] E. Wipszycka (red.), Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu, t. 1, Warszawa 1979
- Krzyżanowski A., Nauka o pieniądzu i kredycie, Warszawa-Kraków 1922
- Krzyżanowski A., Pieniądz, Kraków 1911
- Krzyżkiewicz Z., Międzynarodowe rozliczenia bankowe, Warszawa 1992
- Krzyżkiewicz Z., Podręcznik do nauki bankowości, Warszawa 1995
- Kucharski M., Rączkowski S., Wierzbicki S., Pieniądz i kredyt w kapitalizmie, Warszawa 1970
- Kudliński R., Siwiński W., Szkice o gospodarce światowej, Warszawa 1985
- Kula W., Miary i ludzie, Warszawa 1970
- Kula W., Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa 1963
- Kuliszer J., Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych, t. 1-2, Warszawa 1961
- Kunisz A., Numizmatyka rzymska, [w:] E. Wipszycka (red.), Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu, t. 1, Warszawa 1979
- Kunisz A., Pełnowartościowy i kredytowy charakter pieniądza w państwie rzymskim, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Historia i Współczesność” 1978, z. 5
- Kurzrock H., Volkmar M., Wolf H., 100 Jahre Commerzbank 1870-1970, Frankfurt am Main 1970
- Kynaston D., The City of London. A World of its Own, London 1994
- Laffer A., Meiselman D., The Phenomen of Word Inflation, Washington 1975
- Landau Z., Bank Gospodarstwa Krajowego. Zarys dziejów, Warszawa 1993
- Landau Z., Historia Pocztovej i Powszechnej Kasy Oszczędności, Warszawa 1994
- Landau Z., Tomaszewski J., Bank Handlowy w Warszawie SA. Zarys dziejów 1870-1995, Warszawa 1995
- Landau Z., Tomaszewski Bank Polska Kasa Opieki S.A. 1929-1989, Warszawa 1991
- Landau Z., Tomaszewski J., Gospodarka Polski międzywojennej, t. 1-4, Warszawa 1967-1989
- Landau Z., Tomaszewski J., Zarys historii gospodarczej Polski 1918—1939, Warszawa 1999
- Landau-Czajka A., Bibliografia artykułów dotyczących bankowości polskiej, Warszawa, od 1991 (dotychczas 8 tomów)
- Landes D., Bogactwo narodów. Dlaczego jedni są tak biedni, a inni tak bogaci, Warszawa 2000
- Landreth H., Colander D.C., Historia myśli ekonomicznej, Warszawa 1998
- Larson H.M., Jay Cook, Private Banker, Cambridge (Mass.) 1936
- Le Bris M., Gorączka złota, Wrocław 1994
- Le Cheminant K., Colonial and Foreign Banking System, London 1931
- Le Goff J., Marchands et banquiers du Moyen Age, Paris 1980
- Le Goff J., Sakiewka i życie. Gospodarka i religia w średniowieczu, Gdańsk 1995
- Lee S.Y., Jao J.C., Financial Structures and Monetary Policies in South-East Asia, London 1982

- Leiderman L., Stevenson L. (red.), *Inflation Target*, London 1995
- Leuchtenberg W., Franklin D. Roosevelt and *Neto Deal*, New York 1963
- Levasseur E., *Recherches historiques sur le système de Law*, Paris 1854, re-print - New York 1970
- Lewiński J.S., *Pieniądz, kredyt i ceny*, Warszawa 1932
- Lewiński J.S., *Powstanie pieniądza*, Poznań 1930
- Libicki J., *Teoretyczne podstawy polityki banków centralnych*, Kraków 1936
- Lindert P.H., *Key Currencies and Gold 1900-1913*, Princeton 1969
- Lindsey I., *Credit Cards - The Authoritative Guide to Credit and Payment Cards*, Bedfordshire 1994
- Lingren T., *Riksbankens Sedelhistoria 1668-1968*, Stockholm 1968
- Lipiński E., *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do 1870 roku*, Warszawa 1981
- Littelton A.C., Yamey B.S. (red.), *Studies in the History of Accounting*, London 1956
- Liviatan N., *Israel's Stabilization Cycle with Some References to Latin America Experience*, Tel-Aviv 1989
- Lottman H.R., *Powrót Rothschildów. Dzieje wielkiej dynastii bankierskiej w ciągu dwóch burzliwych stuleci*, Warszawa 1998
- Loynes J.B., *History of West African Currency Board 1912-1962*, London 1974
- Lubbe A., *Dominacja i współzależność. Ekonomiczne podstawy Pax Britannica i Pax Americana*, Warszawa 1994
- Lulek T., *Sprawa walutowa w Polsce*, Kraków 1919
- Lundberg F., *The Rich and Super Rich*, New York 1969
- Lutkowski K., *Międzynarodowy system walutowy*, Warszawa 1996
- Lutkowski K., *Światowy system walutowy po 1971 roku*, Warszawa 1977
- Lutkowski K., *Transformacja systemu finansowego w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1999
- Lukasiewicz J., *Krach na giełdzie. Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, Warszawa 1967
- Maciejewski M., *Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych*, Wrocław 1996
- Mackenzie C., *Realm of Silver. One Hundred Years of Banking in the East*, London 1954
- Mackenzie K., *The Banking System of Great Britain, France, Germany & United States*, London 1935
- McCusker J.J., *Money and Exchange in Europe and America 1600-1775*, London 1978
- Maddison A., *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*, Oxford, New York 1991
- Maddison A., *Monitoring World Economy 1820-1992*, Paris 1995
- Maddison A., *Phases of Capitalist Development*, Oxford 1982
- Maerz E., *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende 1913-1923 am Beispiel der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*, Vienna 1981
- Maerz E., *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I am Beispiel der k. k. priv. Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*, Wien 1968
- Marion M., *Histoire Financière de la France depuis 1714*, t. 1-5, Paris 1914-1928
- Marsh D., *The Bundesbank. The Bank that Rules Europe*, London 1992
- Marski Z., *Pieniądz gotówkowy (historia, obieg, perspektywy)*, Warszawa 1997
- Martin J.B., *„The Grasshopper” in Lombard Street*, London 1892
- Matthews P.W., Tuke A.W., *History of Barclays Bank*, London 1926
- Mayr R., *Historia handlu na tle stosunków społecznych i gospodarczych*, t. 1-4, Kraków 1924
- Maćzak A., *U źródeł współczesnej gospodarki europejskiej*. Warszawa 1967

- Mączak A. (red.), Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku, t. 1-2, Warszawa 1981
- Meary J., Société Générale 1864-1964, Paris 1964
- Mendelson L., Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, t. 1-3, Warszawa 1959-1966
- Meuleau M., Des pioniers en Extrême-Orient - Histoire de la Banque de l'Indochine 1875-1975, Paris 1990
- Mexia A., Leite A.N., The Pattern of Banking Liberalization in Portugal 1984-1990, Lisbon 1991
- Meyers M.G., The Financial History of the United States, New York 1970
- Męclewska M., Monety krzyżackie, Warszawa 1972
- Michie R.C., Commercial and Financial Service (t. 11 serii Industrial Revolution), Cambridge (Mass.) 1994
- Mikołajczyk A., Geneza i rozwój nowożytnej monety polskiej na tle europejskim (XVI - poł. XVIII w.), [w:] L. Morawiecki (red.), Zarys mennictwa europejskiego, t. 9, Kraków 1989
- Mikołajczyk A., Monety stare i nowe, Warszawa 1988
- Milewski I., Pieniądz w greckiej literaturze patrystycznej IV wieku, Gdańsk 1999
- Milewski J., Stosunki monetarne to drugiej połowie XIX wieku, Poznań 1894
- Miller zu Aichholtz V. von, Österreichische Münpraegungen 1519-1918, Wien 1920
- Millman G., Czas spekulacji. Jak zbuntowani handlarze walutą obalili centralne banki świata, Warszawa 1997
- Milward A.S., War, Economy and Society 1939-1945, Harmondsworth 1977
- Mints L.W., A History of Banking Theory in Great Britain and United States, Chicago 1945
- Mitchell R.B., International Historical Statistics, t. 1: Europe 1750-1988, t. 2: The Americas 1750-1988, t. 3: Africa, Asia and Oceania 1750-1988, New York 1993-1995
- Młynarski F., Wspomnienia, Warszawa 1971
- Mockers J.P., Linflation en France 1945-1975, Paris 1975
- Moggridge D.E., British Monetary Policy 1924-1931. The Norman Conquest of \$4.86, Cambridge 1972
- Moggridge D.E., The Return to Gold 1925, Cambridge 1969
- Monte dei Paschi di Siena. Le edizione del settecento, Siena 1983
- Morawski W., Bankowość prywatna w II Rzeczypospolitej, Warszawa 1996
- Morawski W., Historyczne Źródła współczesnych systemów bankowych, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie” 1998, nr 1
- Morawski W., Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku. Warszawa 1998
- Morawski W. (red.), Powszechna historia gospodarcza 1918-1991, Warszawa 1994
- Morawski Z., Pieniądz, Warszawa, Kraków 1947
- Moreau E., Souvenirs d'un gouverneur de la Banque de France, Paris 1954
- Morini-Comby J., Les Assignats, révolution et inflation, Paris 1925
- Morrell W.P., The Golden Rushes, London 1940
- Morton F., Rothschildowie. Portret rodzinny, Wrocław 1995
- Mottet L.H., Les grandes heures des banquiers suisses, Neuchâtel, Paris 1986
- Multing R., Holderness B.A., Crisis, Recovery and War. An Economic History of Continental Europe 1918-1945, New York (b.r.w.)
- Mura J. (red.), History of European Savings Banks, t. 1-2, Stuttgart 2000
- Myczkowska A., Dąbrowski T., Karty płatnicze. Przewodnik po świecie plastycznego pieniądza, Warszawa 1997
- Myers G., History of Great American Fortunes, New York 1936
- Myers M.G., A Financial History of the United States, New York 1970

- Nadler P.S., Banki komercyjne w gospodarce, Warszawa 1993
- Neal L. (red.), War Finance, t. 1-3, Aidershot 1994
- Neal L., Barbezat D., The Economics in Europe, Oxford 1998
- Neikirk F., Volcker: Portrait of the Money Man, New York 1987
- Nelson B.N., The Idea of Usury. From Tribal Brotherhood to Universal Otherhood, Princeton 1949
- Netter M., Histoire de la Banque de France entre les deux guerres, Pomponne 1994
- Nevin E., The Mechanism of Cheap Money. A Study of British Monetary Policy 1931-1939, London 1955
- Nippon Ginko Hyakunen-Shi (A Hundred Years of History of the Bank of Japan), Tokyo 1982
- Nomani F., Rahnema A., Islamic Economic System, London-New Jersey 1994
- Noonan J.T., The Scholastic Analysis of Usury, Cambridge (Mass.) 1957
- Nowak A.Z., Brytyjski system finansowy, Toruń 1994
- Nugent W.T.K., Money and American Society 1865-1880, New York 1968
- Oberländer L. i in., Przewroty walutowe i gospodarcze po Wielkiej Wojnie, Kraków 1928
- Ociepka M., Banki w Rosji, Warszawa 1998
- Ogger G., Fuggerowie, Warszawa 1998
- Ogger G., Geniusze i spekulanci. Jak rodził się kapitalizm. Warszawa 1991
- Ollerenshaw P., Banking in Nineteenth Century Ireland. The Belfast Bank 1825-1914, Manchester 1987
- Olszak N., Histoire des Unions Monétaires, Paris 1996
- Orbell J., Baring Brothers & Co. Limited. A History to 1939, London 1985
- Oręziak L., Euro. Nowy pieniądz, Warszawa 1999
- Orsingher R., Banks of the World. A History and Analysis, Paris 1964
- Die Österreichische Länderbank 1980-1990, Wien 1990
- Outhwaite R.B., Inflation in Tudor and Stuart England, Cambridge 1982
- Ozdowski J. (red.), Spółdzielczość bankowa, Warszawa 1990
- Panandikar S.G., Banking in India, Bombay 1934
- Parker G., The Emergence of Modern Finance in Europe 1500-1730, London 1973
- Parkin M. (red.), The Theory of Inflation, London 1994
- Pastor R.A. (red.), Latin America's Debt Crisis. Adjusting to the Past or Planning for the Future, London 1997
- Patat J.P., Lutfalla M., A Monetary History of France in the Twentieth Century, London 1990
- Pavord A., The Tulip, London 1999
- Pekary T., Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike, Wiesbaden 1979
- Peres D., Historia de Banco de Portugal 1821-1846, Lisboa 1971
- Petit L., Histoire des finances extérieures de la France, Paris 1936
- Pick A. i in., Standard Catalog of World Paper Money, t. 1-3 (t. 1: emisje banków komercyjnych; t. 2 - emisje banków centralnych i rządów; od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych odrębny t. 3: emisje po 1961 r. - ten ostatni pod red. C.R. Bruce'a i N. Shafera, kolejne edycje; cyt. odpowiednio jako WPM-I, WPM-II, WPM-III)
- Pietrzak B., Polański Z., System finansowy w Polsce. Lata dziewięćdziesiąte, Warszawa 1997
- Pietrzak E., Międzynarodowe operacje walutowe, Warszawa 1992
- Piłęjko K., Złoto i dolar, Warszawa 1971
- Piperger A., 100 Jahre Österreichische Länderbank 1880-1980, Wien 1980
- Pipes R., Własność a wolność, Warszawa 2000
- Platt D.C.M., Foreign Finance in Continental Europe and the USA 1915-1970, London 1984
- Plumptre A.F.W., Central Banking in the British Dominions, Toronto 1940
- Pohl M., Konzentration im deutschen Bankwesen, Frankfurt am Main 1985

- Pohl M. (red.), *Handbook of History of European Banks*, Frankfurt am Main 1992
- Poincaré R., *La restauration financière de la France*, Paris 1928
- Polański Z., *Pieniądz i system finansowy w Polsce. Lata 1982-1993. Przemiana ustrojowa*, Warszawa 1995
- Polityka finansowa. Nierównowaga. Stabilizacja, t. 1-2, Warszawa 1990
- Pollard S., *European Economic Integration 1815-1970*, London 1974
- Pollard S. (red.), *The Gold Standard and Employment Policies between the Wars*, London 1970
- Polnitz G.F. von, *Jakob Fugger, Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance*, t.1-2, Tübingen 1949
- Pomorska A., *Wpływ amerykańskiej polityki fiskalno-monetarnej lat osiemdziesiątych na gospodarkę kapitalistyczną*, Lublin 1990
- Ponti E., *Il Banco di Santo Spirito e la sua funzione economica in Roma papale (1605-1870)*, Roma 1951
- Popioł-Szymańska A., *Poglądy monetarne w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1978
- Postan M.M., *Credit in Medieval Trade*, [w:] E.M. Carus-Wilson, *Essays in Economic History*, London 1954
- Postan M.M., *The Medieval Economy and Society*, London 1972
- Posthumus N.W., *The Tulip mania in Holland*, „*Journal of Economic and Business History*” 1929, nr 5
- Prate A., *La France et sa monnaie. Essai sur les relations entre la Banque de France et les Gouvernements*, Paris 1987
- Pressnell L.S., *Country Banking and the Industrial Revolution*, Oxford 1956
- Pressnell L.S. (red.), *Money and Banking in Japan*, London 1973
- Pressnell L.S., Orbell J., *Guide to the Historical Records of British Banking*, Aidershot 1988
- Price J S., *Building Societies. Their Origin and History*, London 1958
- Price K., *The Global Financial Village*, London 1986
- Price R., *An Economic History of Modern France 1730-1914*, London 1981
- Priesigke F., *Girowesenin griechischen Aegypten*, Strassburg 1910
- Průcha V. (red.), *Historia gospodarcza Czechosłowacji*, Warszawa 1979
- Quiggin A.H., *Primitive Money*, London 1949
- Radziszewski H., *Bank Polski*, Warszawa 1910
- Rait R.S., *History of Union Bank of Scotland*, Glasgow 1930
- Ramon G., *Histoire de la Banque de France d'après les sources originales*, Paris 1929
- Ramsey P.H., *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, London 1971
- Rączkowski S., *Międzynarodowe stosunki finansowe*, Warszawa 1984
- Rączkowski S., *Teoria pieniądza J.M. Keynesa*, Warszawa-Łódź 1948
- Redon M.B., *La Banque de France*, Paris 1991
- Reed R., *National Westminster Bank. A Short History*, London 1989
- Rees J.F., *A Short Fiscal and Financial History of England*, London 1921
- Reid M., *The Secondary Banking Crisis 1973-1975*, London 1982
- Ricerche per la storia dell Banca d'Italia, Bari 1990
- Richards R.D., *The Early History of Banking in England*, London 1929
- Richardson H.W., *Economic Recovery of Britain 1932-1939*, London 1979
- Riesser D., *Historia rozwoju wielkich banków niemieckich z uwzględnieniem dążności koncentracyjnych*, Warszawa 1907
- Ritzmann F., *Die Schweizer Banken. Geschichte. Theorie. Statistik*, Bem 1973
- Robbins L., *The Great Depression*, London 1934
- Robbins L., *Money, Trade and International Relations*, London 1971
- Roberts R., *International Financial Centres*, t. 1: Concepts, Developments and Dynamic, t. 2: Global Financial Centres: London, Neto York, Tokyo, t. 3: International Financial Centres of Europe, North America and Asia, t. 4: Offshore Financial Centres, Aidershot 1994

- Roberts R., Kynaston D., *The Bank of England. Money, Power and Influence 1694-1994*, Oxford 1995
- Robertson D.H., *Pieniądz*, Warszawa 1939
- Rockoff H. (red.), *Price Control*, Aidershot 1992
- Roover R. de, *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397-1494*, Cambridge (Mass.) 1963
- Rosati D.K., *Polska droga do rynku*, Warszawa 1998
- Rosati D.K., *Teoria i polityka programów stabilizacyjnych MFW*, Warszawa 1990
- Rosati D.K., Michalski R., *Inflacja*, Warszawa 1989
- Rosenbaum E., Sherman A.J., Warburg and Co. 1798-1938. *Merchants Bankers of Hamburg*, London 1979
- Rosenberg N., Birdzell L.E. Jr., *Historia kapitalizmu*, Kraków 1994
- Rosier B., Dockes P., *Cykle ekonomiczne. Kryzysy i przemiany społeczne - perspektywa historyczna*, Warszawa 1987
- Rosiński L., *Naprawa waluty w Niemczech*, Poznań 1928
- Rostovzeff M., *The Social & Economic History of the Hellenistic World*, t. 1-3, Oxford 1941
- Rostovzeff M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, t. 1-2, Oxford 1966
- Rudolph R.L., *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*, Cambridge 1976
- Rusiński W., *Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500-1949)*, Warszawa 1973
- Russell H.B., *International Monetary Conferences, their Purposes, Character and Results*, London-New York 1898
- Rutkowski J., *Inflacja w Polsce Ludowej*, Warszawa 1989
- Rutkowski W., *Trochę o pieniądzu*, Warszawa 1991
- Rygg N., *Norges Bank Historie*, t. 1-3, Oslo 1918-1954
- Sabouret A., *Lazard Frères, une saga de la fortune*, Paris 1987
- Sachs J., *Developing Country Debt and Economic Performance*, Chicago 1989
- Sadzikowski W., *200 lat gospodarki rynkowej*, Warszawa 1993
- Salama P., *Dolaryzacja*, Kraków 1900
- Salamon M., *Mennidwo bizantyjskie*, [w:] L. Morawiecki (red.), *Zarys mennictwa europejskiego*, t. 6, Kraków 1987
- Salamon M., *Mennictwo Cesarstwa Bizantyjskiego*, Warszawa 1980
- Samuelson A., *Le Mark, l'histoire de la monnaie allemande*, Paris 1971
- Sayers R.S., *Bank of England Operations 1890-1914*, London 1936
- Sayers R.S., *The Bank of England 1891-1944*, Cambridge 1976
- Sayers R.S., *History of the Second World War. Financial Policy*, London 1956
- Sayers R.S., *Lloyds Bank in History of English Banking*, Oxford 1957
- Sayers R.S. (red.), *Banking in the British Commonwealth*, Oxford 1952
- Sayers R.S. (red.), *Banking in Western Europe*, Oxford 1962
- Scammel W.A., *International Monetary Policy: Bretton Woods and After*, New York 1976
- Schall P., *Pieniądz i polityka pieniężna*, Warszawa 1996
- Schwarz A.J. (red.), *Commodity Monies*, t. 1-2, Aldeshot 1992
- Sedillot R., *Le Franc*, Paris 1953
- Sedillot R., *Histoire de l'or*, Paris 1972
- Sedillot R., *Histoire morale et immorale de la monnaie*, Paris 1989
- Seidenzahl F., *100 Jahre Deutsche Bank*, Frankfurt am Main 1970
- Selected List of References on the Monetary Question*, Washington 1913
- Selfridge H.G., *Z dziejów handlu*, Warszawa 1939
- Shatzmiller J., *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending and Medieval Society*, Berkeley 1990
- Shaw E.S., *Financial Deepening and Economic Development*, Oxford 1973

- A Short History of the London and South Western Bank Limited 1862-1912, London 1913
- Simmel G., Filozofia pieniądza, Poznań 1997
- Sitarek H., Rola kredytu w rozwoju gospodarczym Wielkopolski na przełomie XIX i XX wieku. Bank Związku Spółek Zarobkowych 1885-1918, Warszawa-Poznań 1977
- Skalniak F., Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945, Warszawa 1966
- Skotland H., The Norwegian Credit Market since 1900, Oslo 1967
- Skarżyński S., Bimetalizm, Warszawa 1892
- Skodlarski J., Zarys historii gospodarczej Polski do 1945 roku, Łódź 1997
- Skrzeszewska-Paczek E., Cele i przesłanki programów stabilizacyjno-toyrów-nawczuch MFW, Warszawa 1988
- Skubiszewski K., Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej, Poznań 1960
- Skully M.T. (red.), Financial Institutions and Markets in South East Asia, London 1982
- Stawiński A., Polityka stabilizacyjna a bilans płatniczy, Warszawa 1992
- Sławiński A., Osiński J., Operacje otwartego rynku banku centralnego, Warszawa 1995
- Sławiński T., Stabilizacja franka, Warszawa 1928
- Smith V., Central Banking and Free Banking Alternative, Indianapolis 1990 (reprint z 1936)
- Sobel R., Amex: A History of American Stock Exchange 1921-1971, New York 1972
- Sobel R., The Big Board: A History of New York Stock Exchange 1935-1975, New York 1975
- Sobel R., The Curbstone Brokers: The Origin of American Stock Exchange, New York 1970
- La Société Générale de Belgique 1822-1922, Bruxelles 1922
- La Société Générale de Belgique 1822-1972, Bruxelles 1972
- Solarz J.K., Ewolucja japońskiego systemu bankowego i polityki monetarnej, Warszawa 1990
- Solarz J.K., Rozwój systemów bankowych, Warszawa 1996
- Sołdaczuk J., Misala J., Historia handlu międzynarodowego, Warszawa 2001
- Sołowij T., Rynek pieniężny i stopa procentowa w Polsce, Warszawa 1939
- Sommerstein E., Polskie prawo bankowe, Warszawa 1928
- Soros G., Alchemia finansów, Kraków 1996
- Soros G., Kryzys światowego kapitalizmu. Zagrożenie dla społeczeństwa otwartego, Warszawa 1999
- Sousi-Roubi B., Lexique de banque et de bourse, Paris 1990
- Soutou G.H., L'Or et le Sang. Les buts économiques de la Première Guerre mondiale, Paris 1989
- Spooner F.C., The International Economy and Monetary Movement in France 1493-1725, Cambridge (Mass.) 1972
- Spufford P., Money and Its Use in Medieval Europe, Cambridge 1988
- Stankiewicz W., Historia myśli ekonomicznej, Warszawa 1998
- Status banku centralnego. Doświadczenia i perspektywy. Warszawa 1995
- Stiefel D., Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise. Die Krise der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe 1931, Frankfurt am Main 1989
- 100 Jahre Dresdner Bank, Berlin 1972
- Strasser D., The Finances of Europe, Brussels 1980
- Studentowicz K., Dewaluacja a kryzys gospodarczy, Warszawa 1937
- Suchodolski S., Denar w kalecie, Wrocław 1981
- Suchodolski S., Moneta i obrót pieniężny w Europie Zachodniej, Wrocław 1982
- Suchodolski S., Początki mennictwa w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej, Wrocław 1971
- Suzuki Y. (red.), The Japanese Financial System, Oxford 1987

- Swatler B., *Finanse*, Warszawa 1985
- Sykes J., *The Amalgamation Movement of English Banking*, London 1926
- Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 1997
- Szramkiewicz R., *Les Régents et Censeurs de la Banque de France nommés sous le Consulat et l'Empire*, Genève 1974
- Szwagrzyk J.A., *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław 1990
- Świat w „pętli zadłużenia”, „Zeszyty Dokumentacyjne PAP” 1988, nr 12/253
- Talvio T., *Coins and Banknotes of Finland*, Helsinki 1987
- Taylor E., *Historia rozwoju ekonomiki*, Poznań 1957
- Tedde de Lorca P., *El Banco de San Carlos 1782-1829*, Madrid 1988
- Teichova A., *An Economic Background to Munich. International Business and Czechoslovakia 1918-1939*, Cambridge 1974
- Teichova A. (red.), *Universal Banking in the Twentieth Century*, Aidershot 1994
- Teichova A. i in. (red.), *Multinational Enterprise in Historical Perspective*, Cambridge 1986
- Teichova A., Cottrell Ph.L. (red.), *International Business in Central Europe 1918-1939*, Leicester 1983
- Temperton P., *The Euro*, Chichester 1997
- Teulon F., *Le système monétaire international*, Paris 1996
- Tew B., *The Evolution of International Monetary System 1945-1988*, London 1988
- Tew B., *International Monetary Cooperation 1945-1970*, London 1970
- Thomas G., Morgan-Witts M., *The Day of Bubble Burst: A Social History of the Wall Street Crash of 1929*, Garden City 1979
- Thuillier G., *La Réforme monétaire de l'an XI*, Paris 1993
- Tilly R., *Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland 1815-1870*, Madison 1966
- Timberlake R.H., *Monetary Policy in the United States. An Intellectual and Institutional History*, Chicago 1993
- Timberlake R.H., *The Origin of Central Banking in United States*, New York 1978
- Tipton F.B., *The Rise of Asia. Economics, Society and Politics in Contemporary Asia*, London 1998
- Toniolo G., *One Hundred Years 1894-1994. A Short History of the Banca Commerciale Italiana*, Milan 1994
- Toniolo G. (red.), *Central Banks' Independence in Historical Perspective*, Berlin 1988
- Topolski J., *Gospodarka polska a europejska w XIV-XVIII wieku*, Poznań 1977
- Topolski J., *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV-XVIII wieku*, Warszawa 1987
- Triffin R., *Europe and the Money Muddle*, Yale 1957
- Tuke A.W., Gillman R.H., *Barclays Bank Limited 1926-1969*, London 1972
- Tygesen N., *European Monetary Union, Britain and Other Outsiders*, London 1998
- 1835-1900. *A History of the Bayerische Hypotheken- und Wechsel-Bank*, München 1991
- Usher A.P., *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, Cambridge 1943
- Valance G., *Histoire de Franc 1360-2002. Légende du Franc*, Paris 1996
- Valaoritis I., *The History of the National Bank of Greece*, Athens 1902
- Valdez S., *An Introduction to Western Financial Markets*, Chatham 1993
- Van der Wee H., *The Growth of Antwerp Market and European Economy*, t. 1-3, The Hague 1963
- Van der Wee H., *Histoire économique mondiale 1945-1990*, Louvain-la-Neuve 1990
- Van der Wee H., *Prosperity and Upheaval. The World Economy 1945-1980*, Harmondsworth 1986

- Van der Wee H., Tavernier K., *The National Bank of Belgium 1918-1940*, Brussels 1975
- Velasco A., *Liberalization, Crisis, Intervention. The Chilean Financial System 1975-1985*, Washington 1988
- Venclovský F. (red.), *Dějiny Bankovníctví v Českých Zemích*, Praha 1999
- Vilar P., *A History of Gold and Money 1450-1920*, London 1976
- Vuitry M., *Etudes sur le régime financier de la France*, Paris 1883
- Wahrung und Wirtschaft in Deutschland 1876-1975, Frankfurt am Main 1976
- Wakar A. (red.), *Teoria pieniądza w socjalizmie*, Warszawa 1969
- Wallich H.C., *The Financial System of Portugal*, Lisbon 1951
- Wałek-Czemecki T., *Historia gospodarcza świata starożytnego*, t. 1-2, Warszawa 1948
- Warburg P., *The Federal Reserve System*, New York 1930
- Wells P., *Raje podatkowe*, Warszawa 1995
- Wendt L., *The Wall Street Journal: The Story of Down Jones and Nation's Business Newspapers*, Chicago 1982
- Wetts G., *Bank of Canada. Origins and Early History*, Ottawa 1992
- Whale P.B., *Joint-Stock Banking in Germany*, London 1930
- White L.H., *Free Banking in Britain 1800-1845*, Cambridge 1984
- White L.H. (red.), *Free Banking*, t. 1-3, Aidershot 1993
- Who's Who in International Banking, London 1991
- Wierzbicki J., *Polityka pieniężna kapitalistycznych banków centralnych*. Warszawa 1966
- Wierzbicki J., *System bankowy w kapitalizmie*, Warszawa 1961
- Wilkins M., *The History of Foreign Investment in the United States to 1914*, Cambridge (Mass.) 1989
- Williams J.H., *Post-War Monetary Plans*, London 1949
- Williamson J. (red.), *Inflation and Indexation. Argentina, Brasil and Israel*, Washington 1984
- Willis H.P., *Investment Banking*, New York 1929
- Wilson J.D., *The Chase*, Boston 1986
- Wilson J.S.C., *Banking Policy and Structure. A Comparative Analysis*, London 1986
- Winton J.R., *Lloyds Bank 1918-1969*, Oxford 1982
- Withers H., *The Mining of Money*, London 1909
- Withers H., *National Provincial Bank 1833-1933*, London 1933
- Wojtyna A., *Szkice o niezależności banku centralnego*, Kraków 1998
- World Directory of Stock Exchange, London, 1990
- Woyzbun S., *Giełda. Przeszłość. Organizacja obecna. Obroty*, Warszawa 1928
- Woyzbun S., *Historia bankowości w zarysie*, Warszawa 1927
- Wyczański P., Gołajewska M., *Polski system bankowy 1990-1994*, Warszawa 1995
- Yamey B.S., *Further Essays in the History of Accounting*, London 1982
- Yang L.S., *Money and Credit in China*, Cambridge (Mass.) 1952
- Yeager L.B., *International Monetary Relations in Theory, History and Practice*, New York 1975
- Yergin D., *Nafta. Władza i pieniądze*, Warszawa 1996
- Yoon-Je C., Khatkahate D., *Lessons of Financial Liberalization in Asia, A Comparative Study*, Washington 1984
- Zabielski K., *Finanse międzynarodowe*, Warszawa 1994
- Zajda J., *Systemy bankowe w gospodarce kapitalistycznej*, Warszawa 1974
- Zarys mennictwa europejskiego, L. Morawiecki (red.), Kraków 1989
- Zawadzka Z., *Reforma walutowa z 1948 roku i jej wpływ na niemiecki sukces gospodarczy*, Warszawa 1992
- Zawadzka Z., *Systemy bankowe. Przykład Republiki Federalnej Niemiec*, Warszawa 1994
- Zawadzki W., *Rozwój teorii pieniężnych w ostatnich czasach*, Warszawa 1939

- Zdziechowski J., Mit złotej waluty, Warszawa 1937
- Zey M., Banking on Fraud: Drexel, junk Bonds and Buyouts, New York 1993
- Ziegler P., Central Bank, Peripheral Industry. The Bank of England in the Provinces 1826-1913, Leicester 1990
- Ziegler R., The Sixth Great Power. Barings 1762-1929, London 1988
- Zientara B., Mączak A., Ichnatowicz I., Landau Z., Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku, Warszawa 1965
- Zografos D., The History of the National Bank of Greece, Athens 1927
- Zolotas X., The Role of Banks in a Developing Countries, Athens 1963
- Zwaricz W.W., Numizmatyczny Słownik, Lwów 1976
- Żabiński Z., Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej, Wrocław 1989
- Żabiński Z., Systemy pieniężne na ziemiach polskich, Kraków 1981
- Żukowski M., Transformacja systemu bankowego. Białoruś. Rosja. Ukraina, Warszawa 1998
- Żurowski S., Finanse Francji w latach 1913-1928, Kraków 1932